

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

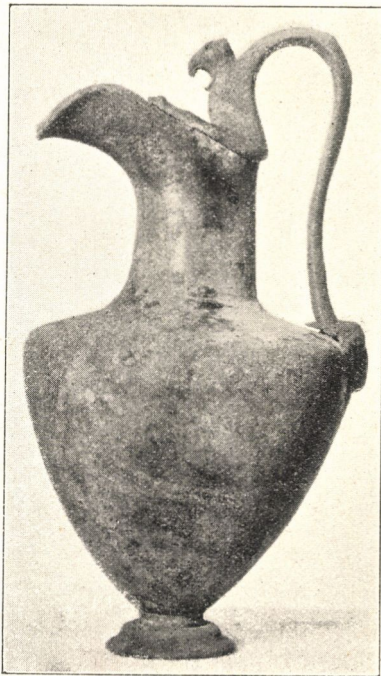
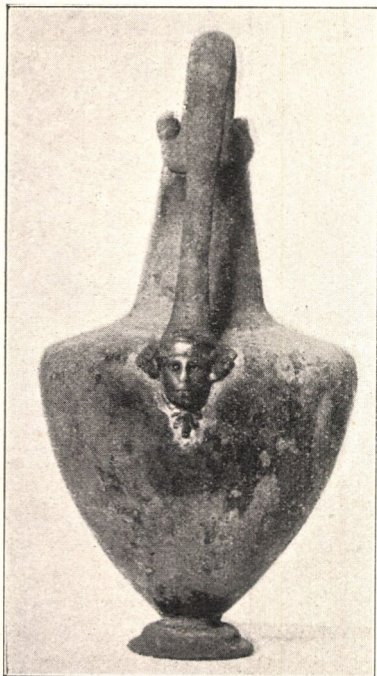
A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

ÚJ FOLYAM. XXXII. KÖTET.

KÉT MELLÉKLETTEL, HUSZONHAT TÁBLÁVAL ÉS KÉTSZÁZHATVANÖT ÁBRÁVAL.

BRONZHYDRIA DUNAPENTELÉRŐL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1912.

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETÜRENDES SORA SZERINT.

- Dr. ALAPI GYULA. A hetényi bronzkés (Komárom m.) 380.
- BELLA LAJOS. Újabb hazai barlang-kutatások 357—365.
- BORSOS ISTVÁN. Bronzkori leletről Rátóton (Veszprém m.) 192.
- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Győri díszkard a régibb középkorból 34—38. — Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából 214—219.
- Dr. S. W. BRAUN. Ötvöskalapács a német renaissanceból a budapesti N. Múzeumban 383—384.
- Dr. CSÁK ARPÁD. A keszthelyi urna-temetőről 374—375.
- Dr. CSERNI BÉLA. Mucatra sírkövérről Apulumban 273—276. — Római menyegyzetek részletei Apulumból 352—357.
- DARNAY KÁLMÁN. Leletek a szalacsikai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területéről 153—168.
- Dr. ÉBER LÁSZLÓ. A műemlékek kutatóinak XII. congressusa 1—6. — Köpenyeges Mária képek 303—319.
- H. FEKETE PÉTER. Mária királyné sírjáról 90—92.
- FERENCZY SÁNDOR. Római régiségek Alvinczről 92—93.
- Dr. GASPARETZ G. ELEMÉR. Római festőeszközök a M. N. Múzeumban 223—232.
- Dr. GEREVICH TIVADAR. A nyitrai Madonna 6—19.
- GYALOKAY JENŐ. Beatrix királyné sírjáról 83—90. — A nagyváradi király-szobrok helyéről 265—268.
- GYÁRFÁS TIHAMÉR, ism. Marc Rosenberg: Studien über Goldschmiedekunst in der Sammlung Figdor 442—443.
- HALAVÁTS GYULA. A vurpodi, veres-marti, szászüjfalvi és szenterzsébeti templom 19—28. — A középkori templomok keletkezéséről 262—263.
- HAMPEL JÓZSEF. Lovas istenségek Dunavidéki antik emlékeken 330—352. — A harmadik nemzetközi archaeologiai congressus Rómában 385—392.
- Dr. HEKLER ANTAL. Archaeologiai kutatások a külföldön 67—79. — Kőemlékek Dunapenteléről 232—233. — A N. Múzeum ásatásai Intercisában 1912-ben 411—417.
- HIDVÉGH JÁNOS. Honfoglaláskori lelet Giczről 320—322.
- Dr. HOLUB JÓZSEF. Pannonia és Dacia Istvánffy históriájában 39—43.
- JÁNÓ BÉLA. Római emlékek Hunyad vármegyében 49—57; 393—411. — Római sírról Hadrianus császár korából Várhelyen Hunyad megyében 272—273.
- KADA ELEK. Kecskemét vidékéről való leletek a honfoglalási korból 323—352.
- KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa múltjához 268—272. — ism. Dr. Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526 443.
- Dr. KENCZLER HUGÓ. Újabb kutatások a középkori német szobrászatról 173—191. — Az idősbik Holbein festészete 193—214. — Díszes ötvösszer-

- számok a N. Múzeumban 381—383. — Szárnyas oltárok a Felvidéken 436—442.
- KOVÁCH ALADÁR. Az alsópéli ásatásról (Tolna m.) 375—377.
- W. KÖSZEGHY ELEMÉR. A magyar ötvös-jegyek rendszeres gyűjtéséről 132—150. — Családi jelvények lőcsei ötvösjegyeken 220—223.
- Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken 366—368.
- Dr. LÁNG MARGIT. A dunapentelei csontpionok 43—48. — A mykenei kultúra női viselete 234—243. — Hitrich Ödön: Görög régiségek, ism. 286—287.
- Dr. LÁSZLÓ FERENCZ. Festett edények az erődsdi és oltszemi telepekről 57—66.
- LEHÓCZKY TIVADAR. A Rákóczi korból való ereklyékről 169—171.
- MELEGDI JÁNOS. L. Niederle: Slovanské starozitnosti, ism. 287—288.
- Dr. MELLER SIMON. Tőry Emil: Michelangelo mennyezetképzése a római Sixtus kápolnában 282—284.
- MUNKÁCSY MIHÁLY. Chodürev Fedor kardja a M. N. Múzeumban 289—303.
- NÉMETHY LAJOS. A nyitra-bajnai elpusztult várról 263—265.
- OROSZ ENDRE. La-Tène sírletről Felső-Zsukon (Kolozs m.) 171—172.
- Dr. RÓTH VIKTOR. Az egyházi kehely történeti fejlődéséről Erdélyben 97—132.
- SINKA FERENCZ. A garamkövesdi őstelepről 368—374.
- Dr. SUPKA GÉZA. Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobrok Cselebi útleírásában 28—34. — Keleti izlésű hadi csákány 150—153. — Archæologiai kutatások a külföldön (a közeli Keletről) 418—435. — ism. Dr. W. M. Schmid: Das Grab der Königin Gisela von Ungarn Gemahlin Stephans I des Heiligen 1912 444—445. — szerk. Könyvészet 446—448.
- SZEGHALMI GYULA. A szeghalomvidéki (Békés m.) halmokról 276—281.
- Dr. TAKÁCS ZOLTÁN. Bubenka Jónás és az orbis pictus 284—286.
- TÉGLÁS ISTVÁN. Római kerek épületek Potaissa castruma közelében 93—96.
- VISEGRÁDI JÁNOS. Szentségfülkékről Bars- és Hont vármegyékben 80—83. — A sátoraljaujhelyi őstelep 244—261.
- WINKLER PÁL. Keczei sírleletek a honfoglalási korból 322—323.
- s. g. Keleti izlésű csákány 378—380.
- † Ornstin József 192.
- † Cziráky Gyula 288.

B) ARCHÆOLOGIAI SORREND SZERINT.

I. Őskor.

- Dr. ALAPI GYULA. A hetényi bronzkés (Komárom m.) 380.
- BELLA LAJOS. Újabb hazai barlangkutatások 357—365.
- BOROSS ISTVÁN. Bronzkori leletről Rátóton (Veszprém m.) 192.
- Dr. CSÁK ÁRPÁD. A keszthelyi urna-temetőről 374—375.
- DARNAY KÁLMÁN. Leletek a szalacsikai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területéről 153—166.
- KOVÁCH ALADÁR. Az alsópéli ásatásról (Tolna m.) 375—377.
- Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken 366—368.
- Dr. LÁSZLÓ FERENCZ. Festett edények az erődsdi és oltszemi telepekről 57—66.
- OROSZ ENDRE. La-Tène sírletről Felső-Zsukon (Kolozs m.) 171—172.
- SINKA FERENCZ. A garamkövesdi őstelepről 368—374.
- SZEGHALMI GYULA. A szeghalomvidéki (Békés m.) halmokról 276—281.
- VISEGRÁDI JÁNOS. A sátoraljaujhelyi őstelep 244—261.

II. Ókor és régibb középkor.

- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Győri diszkard a régibb középkorból 34—38. — Győmörei sírlelet a honfoglalási korból 214—219.

Dr. CSERNI BÉLA. Mucatra sírkövérol Apulumban 273—276. — Római meny-
nyezetek részletei Apulumból 352—
357.

FERENCZY SÁNDOR. Római régiségek
Alvinczről 92—93.

HAMPEL JÓZSEF. Lovas istenségek Duna-
vidéki antik emlékeken 330—352. —
A harmadik nemzetközi archaéologiai
congressus Rómában 365—392.

Dr. HEKLER ANTAL. Archæologiai kutatások a külföldön 67—79. — Kőemlékek Dunapenteléről 232—233. — A N. Múzeum ásatásai Intercisában 1912-ben 411—417.

HIDVÉGHY JÁNOS. Honfoglaláskori lelet Giczről 320—322.

Dr. HOLUB JÓZSEF. Pannonia és Dacia
Istvánffy históriájában 39—43.

JÁNÓ BÉLA. Római emlékek Hunyad vármegyében 49—57. — Római sír-
ról Hadrianus császár korából Vár-
helyen Hunyad megyében 272—273.

KADA ELEK. Kecskemét vidékéről való
leletek a honfoglalási korból 323—352.

Dr. LÁNG MARGIT. A dunapentelei csont-
pionok 43—48. — A mykenei kultura
női viselete 234—243. — Hitrich Ödön:
Görög régiségek, ism. 286—287.

MELEGDI JÁNOS. L. Niederle : Slovanské
starozitnosti, ism. 287—288.

Dr. SUPKA GÉZA. Archæologiai kutatás-
ok a külföldön (a közeli Keletről)
418—435.

TÉGLÁS ISTVÁN. Római kerek épületek
Potaissa castruma közelében 93—96.

WINKLER PÁL. Keczei sirleletek a hon-
foglalási korból 322—323.

III. Középkor és Újkor.

Dr. S. W. BRAUN. Ötvöskalapács a né-
met renaissanceból a budapesti N.
Múzeumban 383—384.

Dr. ÉBER LÁSZLÓ. A műemlékek kutatás-
ainak XII. congressusa 1—6. — Kö-
penyeges Mária képek 303—319.

H. FEKETE PÉTER. Mária királyné sír-
járól 90—92.

Dr. GEREVICH TIVADAR. A nyitrai Ma-
donna 6—19.

GYALOKAY JENŐ. Beatrix királyné sírjá-
ról 83—90. — A nagyváradi király-
szobrok helyéről 265—268.

GYÁRFÁS TIHAMÉ R, ism. Marc Rosen-†

berg : Studien über Goldschmiede-
kunst in der Sammlung Figdor 442—
443.

HALAVÁTS GYULA. A vurpódi, veres-
marti, szászújfalvi és szenterzsébeti
templom 19—28. — A középkori
templomok keltezéséről 262—263.

KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok
Kassa multjához 268—272. — ism.
Dr. Iványi Béla : Bártfa szabad ki-
rályi város levéltára 1319—1526 443—
444.

Dr. KENCZLER HUGÓ. Újabb kutatások
a középkori német szobrászatról
173—191. — Az idősbik Holbein fes-
tészete 193—214. — Diszes ötvösszer-
számok a N. Múzeumban 381—383. —
Szárnyas oltárok a Felvidéken 436—
442.

W. KÖSZEGHY ELEMÉR. A magyar öt-
vösjegyek rendszeres gyűjtéséről
132—150. — Családi jelvények löcsei
ötvösjegyeken 220—223.

LEHÓCZKY TIVADAR. A Rákóczy-korból
való ereklyékről 169—171.

Dr. MELLER SIMON. Tőry Emil : Michel-
angelo mennyezetképzése a római
Sixtus kápolnában 282—284.

MUNKÁCSY MIHÁLY. Chodürev Fedor
kardja a M. N. Múzeumban 289—303.

NÉMETHY LAJOS. A nyitra-bajnai elpusz-
tult várról 263—265.

Dr. RÓTH VIKTOR. Az egyházi kehely
történeti fejlődéséről Erdélyben 97—
132.

Dr. SUPKA GÉZA. Szent György budai
domborműve és a nagyváradi szob-
rok Cselebi útleírásában 28—34. —
Keleti izlésű hadi csákány 150—153. —
Dr. W. M. Schmid : Das Grab der
Königin Gisela von Ungarn Gemah-
Stephans I des Heiligen 1912 444—
445.

Dr. TAKÁCS ZOLTÁN. Bubenka Jónás és
az orbis pictus 284—286.

VISEGRÁDI JÁNOS. Szentségfülkékről
Bars- és Hont vármegyékben 80—83.
s. g. Keleti izlésű csákány 378—383.

IV. Vegyes közlemények.

Dr. Supka Géza, szerk. könyvészet
446—448.

† Ornstein József 192.

† Cziráky Gyula 288.

C) A CZIKKEK SORRENDJE SZERINT.

ELSŐ FÜZET. (Megjelent 1912 február 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. A műemlékek kutatóinak XII. kongresszusa... 1—6. l.	a régibb középkorból. (Két ábrával) 34—38. l.
II. Dr. GEREVICH TIVADAR. A nyitrai Madonna. (Hat ábrával) ... 6—19. l.	VI. Dr. HOLUB JÓZSEF. Pannonia és Dacia Istvánffy históriájában 39—43. l.
III. HALAVÁTS GYULA. A vurpódi, veresmarti, szászuifalvi és szenterzsébeti templom. (Kilencz ábrával) ... 19—28. l.	VII. Dr. LÁNG MARGIT. A dunapentelei csontpionok. (Négy ábrával) 43—48. l.
IV. Dr. SUPKA GÉZA. Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobrok Evlia Cselebi útleírásában 28—34. l.	VIII. JÁNÓ BÉLA. Római emlékek Hunyadvármegyében ... 49—57. l.
V. BÖRZSÖNYI ARNOLD. Győri diszkard Ábra: Óskori csontbalta a simongáti őstelepről (Somogy m.) ... 66. l.	IX. Dr. LÁSZLÓ FERENCZ. Festett edények az erődi és oltszemi telepekről. (Egy színes melléklettel és három képes táblával) ... 57—66. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

- Dr. Hekler Antal. (Öt ábrával) 67—79. l.
 Ábra: Óskori aranycsüngő Maklárról (Heves m.) ... 79. l.

LEVELEZÉS.

I. VISEGRÁDI JÁNOS. Szentségfülkékről Bars és Hontvármegyékben. (Három ábrával) ... 80—83. l.	III. H. FEKETE PÉTER. Mária királyné sírjáról ... 90—92. l.
II. GYALOKAY JENŐ. Beatrix királyné sírjáról. (Hét ábrával) ... 83—90. l.	IV. FERENCZY SÁNDOR. Római régiségek Alvinczről ... 92—93. l.
	V. TÉGLÁS ISTVÁN. Római kerek épületek Potaissa castrum közelében 93—96. l.

MÁSODIK FÜZET. (Megjelent 1912 április 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. RÓTH VIKTOR. Az egyházi kehely történeti fejlődéséről Erdélyben. (29 ábrával) ... 97—132. l.	hadi csákány. (Nyolcz ábrával) 150—153. l.
II. W. KÓSZEGHY ELEMÉR. A magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtéséről. (Hat ábrával) ... 132—150. l.	IV. DARNAY KÁLMÁN. Leletek a szalacsikai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területéről. (Négy képes táblával) ... 153—168. l.
III. Dr. SUPKA GÉZA. Keleti izlésű Ábra: Óskori urna Bugyiról (Pest m.) 1/4 nagys. ... 168. l.	

LEVELEZÉS.

I. LEHÓCZKY TIVADAR. A Rákóczi korból való ereklyékről. (Két ábra) 169—171. l.	II. OROSZ ENDRE. La-Tène sirleletről Felső-Zsukon (Kolozs m.). (Képes táblával) ... 171—172. l.

IRODALOM.

- Dr. KENCZLER HUGÓ. Újabb kutatások a középkori német szobrászatról
173—191. l.
Képes tábla: Óskori cserépedények a szobi kavicsrétegből (Hont m.)... 191. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- † Ornstein József --- --- --- --- --- 192. l.
Borsos István: Bronzkori leletről Rátóton (Veszprém m.) (Egy ábrával) 192. l.

HARMADIK FÜZET. (Megjelent 1912 június 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. KENCZLER HUGÓ. Az idősbik Holbein festészete. (Öt ábrával) 193—214. l.	Római festőeszközök a M. N. Múzeumban (9 ábrával) --- --- 223—232. l.
II. BÖRZSÖNYI ARNOLD. Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából. (8 ábrával) 214—219. l.	V. Dr. HEKLER ANTAL. Kőemlékek Dunapenteléről --- --- 232—233. l.
III. W. KŐSZEGHY ELEMÉR. Családi jelvények lőcsei ötvös jegyeiken. (Négy ábrával) --- --- 220—223. l.	VI. Dr. LÁNG MARGIT. A mykenei kultúra női viselete. (Hét ábrával) 234—243. l.
IV. Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR.	VII. VISEGRÁDI JÁNOS. A sátoralja- ujhelyi őstelep. (Nyolcz képes táblával) 244—261. l.

LEVELEZÉS.

I. HALAVÁTS GYULA. A középkori templomok keltezéséről --- --- 262—263. l.	V. JÁNÓ BÉLA. Római sírról Hadrianus császár korából Várhelyen, Hunyadmegyében --- --- 272—273. l.
II. NÉMETHY LAJOS. A nyitra-bajnai elpusztult várról --- --- 263—265. l.	VI. Dr. CSERNI BÉLA. Mucatra sírkövéről Apulumban --- --- 273—276. l.
III. GYALOKAY JENŐ. A nagyvárad királysobrok helyéről. (Egy ábrával) 265—268. l.	VII. SZEGHALMI GYULA. A szeghalomvidéki (Békés m.) halmokról. (Egy ábrával) --- --- 276—281. l.
IV. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa multjához --- 268—272. l.	
- Abra*: Bronzkori cserépedények a kiskőrösi urnatemetőből (Pest m.)... 281. l.

IRODALOM.

I. TÖRY EMIL. Michelangelo mennyezetképzése a római Sixtus kápolnában, ism. <i>dr. Meller Simon</i> --- 282—284. l.	III. HITRICH ÖDÖN. Görög régiségek, ism. <i>dr. Láng Margit</i> --- 286—287. l.
II. BUBENKA JÓNÁS és az orbis pictus, ism. <i>dr. Takács Zoltan</i> 284—286. l.	IV. L. NIEDERLE. Slovanské starožitnosti, ism. <i>Melegdi János</i> 287—288. l.
† Cziráky Gyula --- --- --- --- --- 288. l.	

NEGYEDIK FÜZET. (Megjelent 1912 október 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. MUNKÁCSY MIHÁLY. Chodürev Fedor kardja a m. n. múzeumban. (Öt ábrával) --- --- --- 289—303. l.

II. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Köpönyeges Mária képek. (Egy képes melléklet és hét ábra) --- --- --- 303—319. l.

III. Sírleletek a honfoglalás korából.

1. *Hidvéghi János*. Giczi lelet 320—322. l.

2. *Winkler Pál*. Keczei sírleletek. Négy ábrával) --- --- --- 322—323. l.

3. *Kada Elek*. Kecskemét vidékéről való leletek. (Tíz ábrával) --- 323—329. l.

IV. HAMPEL JÓZSEF. Lovas istenségek Dunavidéki antik emlékeken. (20 ábrával) --- --- --- 330—352. l.

V. Dr. CSERNI BÉLA. Római mennyezetek részletei Apulumból. (Öt ábrával) 352—357. l.

VI. BELLA LAJOS. Újabb hazai barlangkutatások --- --- --- 357—365. l.

LEVELEZÉS.

I. Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken. (Három ábrával) --- 366—368. l.

II. SINKA FERENCZ. A garamkövesdi őstelepről. (Egy képes táblával)

368—374. l.

III. Dr. CSÁK ÁRPÁD. A keszthelyi urnatemetőről --- --- --- 374—375. l.

IV. KOVÁCH ALADÁR. Az alsópéli ásatásról (Tolna megye) --- --- 375—377. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Keleti ízlésű csákány. s. g. 378—380. l.

II. A hetényi bronzkés (Komárom megye). (Ábrával.) *Dr. Alapi Gyula* 380. l.

III. Díszes ötvösszerszámok a n. mú-

zeumban. (Kilencz ábrával). *Dr. Kenczler Hugó* --- --- --- 381—383. l.

IV. Ötvöskalapács a német renaissanceból a budapesti n. múzeumban. *Dr. S. W. Braun* --- --- --- 383—384. l.

ÖTÖDIK FÜZET. (Megjelent 1912 december 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. HAMPEL JÓZSEF. A harmadik nemzetközi archæologiai congressus Rómában --- --- --- 385—392. l.

II. JÁNÓ BÉLA. Római emlékek Hunyad vármegyében --- --- --- 393—411. l.

III. Dr. HEKLER ANTAL. A N. Múzeum ásatásai Intercisaban 1912-ben. (Három ábrával) --- --- --- 411—417. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Dr. Supka Géza --- --- --- 418—435. l.

Abra: Cserépedény a bugyi őstelepről --- --- --- 435. l.

IRODALOM.

- I. Szárnyas oltárok a Felvidéken. *Dr. Kenczler Hugó* --- --- 436—442. l.
 II. MARC ROSENBERG. Studien über Goldschmiedekunst in der Sammlung Figdor, ism. *Gyárfás Tihamér* 442—443. l.
 III. Dr. IVÁNYI BÉLA. Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526, ism. *K. L.* --- --- 443—444. l.
 IV. Dr. W. M. SCHMID. Das Grab der Königin Gisela von Ungarn Gemahlin Stephans I. des Heiligen 1912, ism. *dr. Supka Géza* --- --- 444—445. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 446—448. l.

Ábra: Régiségek a simongáti őstelepről (Somogy m.) --- --- 448. l.

D) ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

7. 1. ábra. A nyitrai székesegyház rézlapra vésett Madonnája.
 10. 2. Lorenzo di Credi: Madonna del latte. (London, Nat. Gallery.)
 11. 3. Lorenzo di Credi tanítványa: Madonna del latte. (Róma, Vatikáni képtár.)
 13. 4. Lorenzo di Credi: Gyermevét imádó Madonna. (London, Nat. Gallery.)
 15. 5. Lorenzo di Credi: Madonna Jézussal és kereszttelő Jánossal. (Róma, Borghese-képtár.)
 17. 6. Lorenzo di Credi: Krisztus megjelenik Magdolna előtt. (Firenze, Uffizi.)
 21. 1. A vurpódi templom alaprajza.
 2. A vurpódi templom tympanonja.
 24. 3. A veresmarti templom alaprajza.
 25. 4. A veresmarti templom nyugatról. 5. A veresmarti templom délről.
 27. 6. A szászújfalvi templom alaprajza.
 7. A szászújfalvi templom apsisa.
 8. A szászújfalvi torony domborművei. 9. A szenterzsébeti ág. hitv. templom alaprajza.
 37. Győri diszkard a régibb középkorból. *a)* $\frac{1}{5}$ nagyságban. *b)* a markolatfelőli része, cca $\frac{1}{4}$ nagyságban.
 45. *a), b), d)* Dunapenteléről való római játékpionok(?). *c)* Római játszótábla(?).
 Színes képű melléklet az 57. laphoz.
 59. II. tábla. Festetlen és festett edények az erődsdi és oltszemi őstelepről (Háromszék megye).
 61. III. tábla. Festett edények és edénytöredékek az erődsdi és oltszemi őstelepről (Háromszék megye).
 63. IV. tábla. Edénytípusok az erődsdi és oltszemi őstelepről (Háromszék megye).
 66. Óskori csontbalta a simongáti őstelepről.
 72. 1. Lószobor az Akropoliszról.
 73. 2. Női fej Tegeából.
 75. 3. Niobida szobra. (Firenze, Uffizi).
 4. Női szobor. (Budapest, Szépművészeti Múzeum).
 78. 5. Augustus szobra. (Róma, Museo Nazionale.)
 79. Óskori aranycsüngő Makláról.
 81. 1. A füzesgyarmati r. k. templom szentségfülkéje.
 82. 2. A bakabányai r. k. templom szentségfülkéje.
 83. 3. A börzsönyi kápolna szentségfülkéje.
 85. Beatrix királyné sírjának látképe Nagyváradon.
 87. I—VI. Vázlatok Beatrix királyné sírjáról.
 101. Királyföldi kelyhek: 1. Berény (Barendorf) XIII. század. 2. Nagyselyk (Markt Schelken) XVI. század. 3. Szakadát (Sakadat) XV. század. 4. Vurpód (Burgberg) 1400 körül.
 105. 5. Szász-Buda (Bodendorf) 1425 körül. 6. Keresd (Kreisch) 1450 körül.

7. Nagydisznód (Heltau) XVI. század második fele. 8. Péterfalva (Petersdorf) 1500 körül.
108. 9. Alczina (Alzen) XVI. század. 10. Asszú-Besztercze (Klein Bistritz) XVI. század második fele. 11. Szelindek (Stolzenburg) XVI. század. 12. Keresd (Kreisch) XVI. század.
115. 13. Szelindek (Stolzenburg) XVI. század második fele. 14. Berethalom (BIRTHÄLM) XVI. század második fele. 15. Szászdálya (Denndorf) XVI. század második fele. 16. Nagykapus (Gross-Kopisch) XVI. század második fele.
121. 17. Medgyes (Mediasch) 1600 körül. 18. Mese (Meschendorf) XVI. század vége. 19. Nagy-Selyk (Markt Schelken) XVI. század vége. 20. Nagyekemező (Gross-Probsdorf) 1600 körül.
129. 25. Nemes (Niemsch) XVII. század. 26. Holczmány (Holzmengen) XVII. század. 27. Nagyekemező (Gross-Probsdorf) 1775. 28. Zsidve (Seiden) XVI. század.
131. 29. Szászsebes (Mühlbach).
145. 1. Hat magyar város háromtornyú címerei a XIX. század első feléből.
146. 2. Lőcsei hitelesítőjegy és ötvös családi bélyeg.
146. 3. Beszterczebányai hitelesítőjegy és Bergmann ötvös mesterjegye a XVII. század elejéről.
146. 4. Győri ötvösjegyek 1637–1849-ig.
148. 5. Pozsonyváraljai ötvösjegyek 1814–1845-ig.
151. 1. Keleti ízlésű hadi csákány.
153. 2. A pálczát borító lemez felső fele kiterítve. 3. A pálczát borító lemez alsó fele kiterítve. 4. A markolat alsó végét borító vashüvely oldalai. 5. A markolat alsó gombjának négy oldalsó mezeje és az alja. 6. A fokának egy oldala.
154. 7. és 8. A penge két oldalának díszítése.
157. Leletek a szalacsikai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területéről. I. tábla.
161. U. a. II. tábla.
163. U. a. III. tábla.
167. U. a. IV. tábla.
168. Óskori urna Bugyiról (Pest m.)
170. 1. Öntál II. Rákóczy Ferencz házi készletéből. 2. Rézdob II. Rákóczy Ferencz korából.
172. La-Tène ízlésű sírlelet Felső-Zsukról (Kolozs m.).
191. Óskori cserépedények a szobi kavicsrétegből (Hont m.).
192. Disztés rátóti származású óskori bronzkarpereczen (Veszprém m.).
195. Id. Hans Holbein : Mária halála.
206. Hans Holbein : Bemutató a templomban, (részlet a Weingarten oltárból) Augsburg 1493.
207. Rogier van der Weyden : Bemutató a templomban, részlet a müncheni «Napkeleti bölcsek» oltárból.
209. Friedrich Herlin : Krisztus körülmétése, részlet a nördlingeni oltárból 1466-ból.
213. Hans Multscher : Mária halála, részlet a sterzingi oltárból (1456–8).
216. a) Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából.
217. b) Gyömörei sírlelet.
218. c) Gyömörei sírlelet.
220. 1. Lőcsei ötvösjegy a XVII. századból.
221. 2. A lőcsei nemes Cremer család címere.
221. 3. és 4. Wüstemann Erhard és Wüstemann Aaron XVII. századi lőcsei ötvösök családi jegyei.
225. 1. és 2. Saint-Médardban (Franciaország) római sírban lelt rajzszerszámok.
225. 3 a). Festék dörzsölésére szolgáló csésze és 3 b) törő a szekszárdi leletben (M. N. Múzeum).
227. 4 a) b). Két bronzspatulya a szekszárdi leletben.
227. 5 a). Festékes doboz bronzpléhből a szekszárdi leletből, fölülről tekintve. 5 b) Ugyanaz, oldalról tekintve, a föld lemez föl van emelve.
229. 6 a) b). Római bronzdoboz részletei a N. Múzeum régiségtárában.
229. 7. Bronzpaletta és reá illő kőfödő.
229. 8 a) b). Viaszkfestésnél használt két római bronzkanál a N. Múzeum régiségtárában.
231. 9 a), b), c), d), e). Festékanyagok maradványait tartalmazó római üvegedények. f) Spatulya, az egyik

- üvegből a N. Múzeumi régiségtárban.
236. 1. és 2. Két mykenei nő képe, övben különváló öltözetformák.
238. 3. Kocsin járó mykenei nők egybeszabott ruhatypusa.
240. 4. Állati bőrhöz hasonló kelméből készült mykenei ruha szabási mintája.
240. 5. Szabási minták sora fejlettebb alakú mykenei ruha készítésére.
241. 6. Harangalakú ruha a mykenei korból.
243. 7. Az egybeszabott ruha typusa fölvonuló nőkön.
245. Csiszolt és pattintott kőszeközök a sátorlajújhelyi őstelepről.
247. Csiszolt és pattintott kőszeközök a sátorlajújhelyi őstelepről.
249. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
251. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
253. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
255. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
257. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
259. Cserepek a sátorlajújhelyi őstelepről.
267. A nagyváradi vár alaprajza.
274. Mucatra síremléke.
277. Térkép a szeghalmi járás halmairól.
281. Bronzkori cserépedények a kiskőrösi urnatemetőből (Pest m.).
- Képes melléklet: Falfestmény a mohosi r. k. templomban.
290. Chodürev F. kardja.
297. Czimer és bélyeg Chodürev F. kardja ellenzője alatti korongon.
298. Őrangyal és Szent Kristóf Chodürev F. kardján.
308. Falfestmény a zsámbéki templomban.
309. A zsámbéki festmény körvonalai.
311. Falkép a szmrecsányi r. k. templomban.
312. Falkép töredéke a gömör-rákosi r. k. templomban.
313. Falkép a zsegyei ev. templomban.
315. A soproni benczés templom északi kapuja.
317. Falkép a gerényi r. k. templomban.
319. Falfestmény a sepsi-kilényi unit. templomban.
321. 1. Első kezeli lelet. 2. Második kezeli lelet.
322. 3. Ékszerek a második kezeli leletben. 4. Három érem a második kezeli leletben.
323. Csályosi lelet.
324. Talfáji lelet.
325. c) Ferencz-szállási leletek. d) Fehéregyházi lelet.
326. Tarsolylemez a fehéregyházi leletből.
327. Ugyanaz körvonalas rajzban.
328. Fehéregyházi lelet.
329. Fehéregyházi lelet.
332. Domborműves kőtábla Bela Cerkovából.
333. Domborműves tábla égetett agyagból. Csonka kőtáblácska Arcarról.
334. Csonka kőtábla Arcarról. Steklenről származó ötszögű ólomlemezke.
335. Kőlemezke a dupnitzai kerületből. Lomban (Almus) talált márványtáblácska.
337. Domborműves tábla Görögországból a belgrádi múzeumban.
338. Kőtáblácska Carnuntumból. Kőtáblácska a bukaresti múzeumban.
339. Fém-táblácska Bukarestben a «Papszogy» gyűjteményben. Kőtáblácskának a töredéke, találták Targonistében.
341. Ólomkorong (62. sz.)
Ólomkorong (75. sz.)
342. Négyyszögű ólomtáblácska.
a) (43. sz.)
343. Négyyszögű ólomtáblácska.
b) (46. sz.)
344. Négyyszögű ólomtáblácska.
c) (52. sz.)
345. Négyyszögű ólomtáblácska.
d) (78. sz.)
347. Kőből való dombormű.
351. Bronzból való dombormű.
353. A Pansáról elnevezett ház Pompejiben.
354. Római mennyezeti téglák.
355. Római mennyezeti téglák.
356. Római mennyezeti téglák.
367. Kőkoricseréptöredéke, rajtaszarvas domborműve Cséparól. — Hasonló

- domborműves töredék az Aranka vidékről.
368. Hasonló töredék Tordosról.
371. Régiségek a garamkövesdi őstelepről.
380. Óskori bronzkés Hetényről (Komárom m.).
381. Ötvöskalapács vasból a német renaissance műve, a N. Múzeumban.
382. Kalapács, olló és harapófogók.
383. Diszítések e szerszámokon.
413. Herakles és Alkestis. (Színes dombormű Dunapenteléről).
417. Bronzhydria Dunapenteléről.
435. Cserépedény a bugyii őstelepről.
448. Régiségek a simongáti őstelepről (Somogy m.).

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

Aacheni magyar kincs származási helye — Besztercze 111.
 Abacus (= számoló tábla) 48.
 Admetos, fejét tenyerébe hajtva 414.
 Adrian, gyulafehérvári püspök 19.
 Aelia Flor . . . , 406.
 Aequitas 167.
 Aelia Saturnina 51.
 Aelianus 349.
 Aelius Valentinus 233; — Vitalis 233.
 Aerenius Gemellinus 51.
 Aesculapius és Hygieia oltára 405 k.
 Afra-oltár 194.
 Agathopus 405.
 Aggtelek, Baradla barlang 358.
 Agygag: állatalakok 164 k., 246, 370; — csupor 162; — edények 57—66, 191, 246 kk., 363, 366—368, 370 k., 435, 448; — emberalak 246; — gula (kúp) 369, 373; — hal 246; — kanál 370; — kancsó 417; — lábfej, kelta 165; — mennyezettáblák 354; — mécs 50, 168, 375; — orsógombok 165, 246, 364, 370; — simítók 165; — szalacs-kai kelta -tárgyak 162 kk.; — szarvas-tehén 165; — szűrő 165; — tárgyak 155, 246 k., 374; — téglő 164; — urna 168, 281.
 Akropolis, lószobor 72.
 Alapi Gyula: A hetényi bronzkés 380.
 Albertinelli 14.
 Alczina 108.
 Alexievics Péter császár 389 k.
 Almási István, kassai polgár 269.
 Almus 335.
 Alsófarkadin 54.
 Alsópestes 396.
 Alsópéli ásatás 375—377.
 Alsópián 20.
 Alvincz, római régiségek 92—93.
 Alzen 109.
 Amelung 68, 71.
 A mesterjegy 221.
 Anconai aranylelet 390.
 Andrassy Géza gr. serlege 128; — Manó gr. fedeles serlege 141.
 Angeli, római siremléken 401.
 Anneus Zaturinus 399.
 Ansius Epaphroditus, capuai bronzműves 416.
 Antik (l. még római): csontpiócnok 43—48; — emlékek Hunyadban 49—57; — emlékek külföldön 67—79; — emléken lovas istenségek 330—352; — épület 93—96, 354; — gyűrűk 167; — régiségek Alvinczen 92—93.
 Antonia, Pergamos leánya 405.
 Antonius mester kelyhe Kassán 118.
 Apadombi őstelep 244.
 Apahida, Laténe-sírmező 171 k.
 Aphrodisius 401.
 Apollo Kendrisos 330.
 Apulum 273—276, 345; — mennyezetrészletek 352—357.

Aquae 54.
 Aquincum 349, 389.
 Arankavidéke 367.
 Arany: anconai lelet 390; — csüngő 79; — karperecz, Mária királynőé 90; — Malaja Peresht-Csepinai lelet 390; — markolat-gomb 36; — szemfedőlemeze 416.
 Aranyozott boglár 215; — ezüst kanál 220; — kardmarkolat 289; — kehely 97—132 pass.; — rézlap 6.
 Arčar 333.
 Archaeologiai congressus Rómában 385—392; — kutatások a külföldön 67—79, 173—191, 418—435.
 Armbruster-féle serleg 128.
 Armenia keresztény művészete 428, 432.
 Artemis Agrotera temploma 73.
 Arvantiopulos 388.
 Askalon 349.
 A S mesterjegy 141.
 Asszu-Besztercze 109 k.
 Aszári kincs 416.
 Asztalosmester Bártfán 444.
 Atalante 72.
 Atargatis 348.
 Athena Lemnia 69.
 Athenaeus 349.
 Atimeti-bélyegű mécs 375.
 Attila csatája Dunapentelén 42.
 Augsburg, Pál-bazilika 194.
 Augsburgi festőiskola 194 kk.
 Augustialis 401, 405.
 Augustus augur szobra 78; — Aurelius 398.
 Aurelia Priscilla 56; — Valentina 398.
 Aurelius Augustus 398; — Primanus 398; — Quintus 54.
 Avar kengyel bizánczi leletben 391.
 Ayde Schloss = Nagy Ida 269.
 Ádsem ország (Perzsia) 33.
 Ágyúöntés Bártfán 444.
 Állatalak bronzból 192; — kelta 164 k.
 Ámpolna Lócsén 221.
 Ásatás: Alsópéli 375—377; — Alvinczen 92—93; — Apulumban 352; — Bakonytamásin 320; — Beatrix sírja után 83—90; — Csólyoson 323; — Dunapentelén 223, 411—417; — Erősdön 57—66; — Fehéregyházán 327 k.; — Ferenczszálláson 325 k.; — Garamkövesden 368—374; — Giczen 320; — Győrben 35; — Gyulafrátóton 192; — Hagia Triadában 387; — Hetényen 380; — Hunyadban 49—57; — Kecskemét vidékén 323—329; — Keczen 323—323; — Mária királynő sírja után 90—92; — Nagyváradon 83—92; — Oltszemen 57—66; — Pilisi hegységben 357—365; — Pom-péjiben 228; — Potaissában 93—96; — Rátóton (Veszprém m.) 192; — Szalacsán 155—168; — Talfáján 323 k.; — Tyiszk-hegyen 57—66; — Váradi várban 83 k.; — Vármegén 57—66.

B

- Babérlevélalakú szakócsa 360.
 Back Friedrich: Die mittelhheinische Kunst. Beiträge zur Geschichte der Malerei und Plastik im XIV—XV. Jahrhundert (ismert. Kenczler Hugó) 183.
 Bakabánya 82.
 Bakonyszentlászló 215.
 Baksy János kassai polgár házában festett orosz-lán 269.
 Balatoni Múzeum-Egyesület 374.
 Balkán keresztény művészete 432.
 Ballabarláng 357.
 Balta, csontból 66.
 Baltis temploma 349.
 Baradla barlang 358.
 Barbár pénzverőműhely Szalacsán 153—168.
 Barlangkutatások Magyarországon 357—365.
 Bars megyei szentségfülkék 80—83.
 Bartholomaeides László monografiái 285.
 Basel, Afra-oltár 194.
 Bathó Lajos 380.
 Batzebina-Zenobia 275.
 Baum Julius: Die Ulmer Plastik um 1500. (ism. Kenczler Hugó) 187.
 Baumgaertner Joh., segesvári harangöntő 22.
 Bauseniana Gertruda (1673) 124.
 Bayer József 360.
 Bálint kőműves Bárttán 444.
 Bányászjegy ötvöstárgyon 146.
 Bárczáság, festett edények 255.
 Bártfa képirás 444; — György kőfaragó 443; — mesterek a középkorban 443; — Szent Egyedről nev. templom 443.
 Báthory András, váradi püspök 88 k., 90.
 Báthory Gábor képe 270.
 Barendorf 98.
 Beatrix királynő sírja 83—90.
 BECKER mesterjegy 148.
 Bekey Imre 361.
 Bekényi Benedek, kassai polgár 271.
 Bela Cerkova 332.
 Bella Lajos: Újabb hazai barlangkutatások 357—365.
 Belčin 333.
 Belgrád, múzeum 336 k.
 Belgrádban a váradi szobrok 33.
 Bender Béla dr. tiszapolgári orvos gyűjteménye 256.
 Benedikt Hans Friedrich, ötvös 138.
 Berengarius pénze 323.
 Berenthalom 115 k.
 Berény (Szász-) 98.
 Bergmann Erasmus, ötvös 146.
 Berlin, bronztábla 351; — Kaiser Friedrich-Museum 5, 8.
 Bernauer M. W., pozsonyváraljai ötvös 148.
 Besztercze, az aacheni magyar kincs származó helye 111.
 Besztercebánya, Bergmann Erasmus, ötvös 146; — hitelesítőjegy 141, 146; — Khuen Hans, ötvös 142; — Peltzer Joh. Georg, ötvös 139; — Puskailler, ötvös 139.
 Besztercebányai múzeum 136; — r. kat. tót templom 139.
 Bethlen gróf keresdi kelyhe 130.
 Betzen Gáspár, nürnbergi páncélgyártó 271.
 Bécs, Hofmuseum 69, 91, 340.
 Bécsben kassai diák 271.
 Béla, III., nejeinek sírkoronája 88.
 Biegler Agnetha (Vurpód) 22.
 Bihardíószeg 172.
 Biharmegyei Régészeti Társulat 90.
 Biringuccio, Vanuccio 380.
 Bíró Elek 38.
 Birthälm 115 k.
 Bizánczi kincslet 391; — művészet 418—435; — — kronológiája 421.
 Blandiana 92.
 Blatnica 35.
 Bode 8, 173.
 Bodendorf 104, 125 k.
 Boeckh 330.
 Boglárók, honfoglaláskori 218.
 Boise van Deman E. 387.
 Boldogkőváralja 259.
 Bolgár thrák emlékek 330 kk.
 Bologna 14; — Mus. Civ. 44.
 Bonfini Pannonia római koráról 40.
 Bononius Saturninus 406.
 Borostyánkőves gyűrű 167.
 Borotva vasból, kelta 161.
 Borsos István: Bronzkori leletről Rátóton 192.
 Botticelli 6.
 Boutsz, Dirk 208.
 Böhm Jenő 322.
 Böhme Joachim, sweidnitzi kannagyártó 271.
 Börtüs díszítés 36, 270.
 Börzsöny 80, 82 k.
 Börzsönyi Arnold 147; — Arnold: Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából 214—219; — Arnold: Győri díszkard a régibb középkorból 34—38.
 Brandsch Károly: Skizzen aus der Vergangenheit etc. Burgberg 23.
 Brassó, egyházkincs 113, 118; — hitelesítőjegy 140.
 Brasus 274.
 Braun Georg J. Buda térképe 1571-ből 31; — S. W.: Ötvöskalapács a német renaissance-ból a N. Múzeumban 383—384.
 Brewer Samuel kiadja Comenius Orbis picturát 285.
 Brodarics Dunapenteléről 42.
 Bronz: állatalak 192; — boglár 320; — csengő 168; — csipesz 228; — csüngődísz 161, 192; — doboz 226; — ékszer, kelta 161; — ládika 43, 416; — fibula 376; — germán-mellképe 79; — gyűrű 320; — hajgyűrű 320; — hydria 417 k.; — imago clipeata 79; — kanál 227; — karika 192, 326; — karperecz 161, 171 k., 192, 326; — kasza 155 k.; — kés 155, 380; — -kori lelet Rátóton 192; — -kori lelet Szenterszében 28; — lámpa, római 215; — összetétele a XVII. században 33; — paletta 226; — pénz 50, 95, 214, 273, 376 k.; — skatulya 223; — szobrok Váradon 33; — tábla 351; — tál, kagylós 416; — tálcaska, római 168; — tű 161; — Zeus fej 70.
 Brozer Stefan, ötvös 140.
 Bruges, Memmling »Napkeleti bölcsek oltára» 208.
 Brunsmid J. 414.
 Brügge l. helyesen Bruges.
 Bubenka Jónás és az orbis pictus (ism. Takács Zoltán) 284—286.
 Búberek 285.
 Buchholtzerin Juditha (Besztercebánya) 139.
 Buda, hitelesítőjegy 144, 145; — Szent Györgyszobor 28—34; — Szent György domborműve 28—34.
 Budapest 35.
 Budajlaki kehely 114.
 Budavára, főpiacz 30; — Hercules szobra 31; — Szent György templom 29 k.
 Buday Árpád dr. 394, 400.
 Bugyi, őskori urna 168, 435.
 Buk Ferencz, soproni ötvös 142.
 Bukarest, múzeum 338; — Papazoghy-gyűjtemény 339.

Bukovac-barlang 359.
Bukovapusztai őskori dombormű 366.
Bulkesch Daniel, nagyszebeni ötvös 138.
Bulle H. 387.
Bund für Heimatschutz 1.
Burgberg 22, 23, 102.
Butyka Lajos (Alvincz) 93.
Buzd 130.
Bükkhegység, barlangleletek 357.
Büttösi István, debreczeni ötvös 136.

C

Caecilia Ingenua 233.
Caelestis virgo (római kövön) 51.
Caius Titius Agathopus 405.
Calculi 48.
Campagnola 17 k.
Canon de Ville marquis 86, 90.
Capuai bronzművesség 416.
Caratus Vascularius 416.
Carnuntum 338.
Carotti 387.
Castrum Potaissa közelében 93–96.
Cattani János Pál, olasz építő Kassán 269.
Cauterium 226.
C. Clodius Secundinus 56.
CF mesterjegy 118.
CG mesterjegy 145.
Chanenke-gyűjtemény 261.
Charlier C. V. L., a templomok keletkezéséről 263.
Chevreul 223.
Chlapeč-barlang 359.
Chodier Tódor 291.
Chodürev Fedor kardja 289–303.
Cholnoky-barlang 358.
C. I. L. tévedése 55, 56, 393.
Cipius Polybius, capuai bronzműves 416.
C. Julius Marcianus 55.
CL löcsei hitelesítőjegy 141.
Clemen Paul 1.
Clodius Secundinus 56.
Colonia Ulpia Traiana 53.
Comenius Orbis pictura 285.
Congressus, római archaeologiai 385–392.
Constantinopol, szebeni polgár ottan (1775) 128.
Constantinus diadalívének kora 79, 388.
Contubernalis 274.
Coombe 35.
Cornelius Proculus 50.
Cramer Jacob 220.
Credi, Lorenzo di 8 k.
Crines Joh. Michael, győri ötvös 146 k.
Csabrendek 166.
Családi jelvények löcsei ötvösjegyeken 220–223.
Csat 323.
Csákány, keleti ízlésű 150–153, 378–380.
Csák Árpád: A keszthelyi urnatemetőről 374–375.
Császár Mihály 40.
Csengő bronzból, Szalacsikáról 168.
Csepel sziget 150.
Cserépedény 435.
Cserépedények Kiskörösről 281.
Cseréptál, Latène 171.
Csernakeresztúr 396.
Csérni Béla: Mucatra sírkövről Apulumban 273–276; — Béla: Római mennyezetek részletei Apulumból 352–357.
Csétek monografiája 285.
Csépa 366.
Csésze (festőeszköz) 224.

Csigolya-amulett, kelta 162.
Csikózábla 323.
Csiszár Balázs, kassai kardcsiszár 272; — Ferencz, kassai lakos 272; — György pecsétje 272; — Pálné, kassai lakos 272.
Csiszólókó 162.
Csoklovina 358.
Csont: balta 66; — csigolya-amulett 162; — csiszólók 59; — eszközök 44, 372 k.; — ékszerládika 43; — kalapács 372; — ládika Cyprusban 45; — pió nok 43–48; — -váz 322, 323, 357, 377.
Csólyos 323.
Csupor, kelta 162.
Csüngő 79, 161, 192, 217.
Curtius L. 66.
Czakó Elemér dr. 285; — Elemér a Kolozsvári testvérekről 32.
Czéh ellenőrzőjegy 128, 130; — -serleg a N. Múzeumban 128; — sweidnitz kanngyártó 271.
Czimer, Chodirev Teodoré 295 k.; — iglói Szontágh- 220; — Markos Mihályé 270; — ötvösjegyeken 220 kk.; — temetési 269.
Czipser Kelemen leánya Dorottya 270.
Cziráky Gyula † 288.

D

DAB felírású téglá 409.
Dacia Istvánffy históriájában 39–43.
Dacica Colonia, Sarmizegetusa 53.
Dalmatarum cohors 233.
Dalmatia keleties művészete 429.
Dalton O. M.: Byzantine Art and Archaeology (ism. Supka Géza) 420 kk.
Damaszkuszi penge r. kk. kardon 37.
Darnay Kálmán: Leletek a szalacsikai kelta barbár pénzverő és öntőműhely területéről 153–168.
Daviler 380.
Dea Syria 349.
Debreczen, Büttösi István ötvös 136; — fémjele 135.
Decius Vindex 56.
Dehio Georg 5; — -Bezold: Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst (ism. Kenczler Hugó) 177.
Denndorf 115, 117, 123 k.
Deppia 52.
Deutscher Verein für Kunstgeschichte 175.
Dévai múzeum 54.
DG mesterjegy 222.
DH mesterjegy 145.
Diana-fémjel 135.
Diehl Ch.: Manuel d'Art Byzantin (ismerteti Supka Géza) 420 kk.
Diluviális gyermekcsontok 358.
Dio Cassius 40.
Diogenes Eutyches 410.
Dispensator 410.
Díszes ötvös-szerszámok a N. Múzeumban 381–383.
Díszkard a régibb középkorból 34–38.
Divald Kornél 136; — Kornél: Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai (ism. Kenczler Hugó) 436–442.
Dob 169 k.
Doboz bronzból, cauteriumok melegítésére 226.
Dobrates 330.
Dobrusky 332.
Dolgozatok az Erd. Nemz. Múzeum Érem- és Régiség-tárából 58.
Dolmány, templom 26.
Domaszewsky 349.

Dombormű, Szent György, Budán 28.
 Domborműves kép őskori edénytöredéken 366
 —368; — síremlék 52, 233.
 Domby Dorka fia György, kassai lakos 271.
 Domitius Primus 403.
 Donaueschingen, pass. 208.
 Dölger F. X., IX^oTC 348.
 Dragon dr. 223.
 Dreza 9.
 Drezdai műemléki kongresszus 1.
 Druhora Gábor 55.
 Duhn 386.
 Dunapentele, csontpionok 43—48; — köemlé-
 kek 232—233, 330; — leírása Istvánffy his-
 tóriájában 42.
 Dunapentelei ásatások 411—417.
 Dunavideki lovas istenségek 330—352.
 Duplicarius 233.
 Dupnitza 335.

E

Ebenhöch Ferencz 214.
 Ebu-Szund, sejk-ül-iszlám 29.
 Eczel 118.
 Edények agyagból, Szalacskáról 162 kk.; —
 festettek 57—66; — kiskörösi urnatemető-
 ból 281; — őskoriak, Szobról 191.
 Egyházi kehely történeti fejlődéséről Erdély-
 ben 97—132; — műemlékvédelem 4.
 Egyiptom keresztény művészete 420.
 Elefantsontládika Cyprusból 45.
 Elias Aurifex (1642) 140.
 Emlékek: Beatrix sirja 83—90; — Buda, Sz.
 György szobra 28—34; — dolmányi régi
 templom 26; — Dunapenteléről 232—233; —
 dunavideki lovas- 330—352; — hadi csákány
 150—153, 378—380; — hermányi régi tem-
 plom 26; — kelyhek Erdélyben 97—132; —
 köpenyeges Mária-képek 303—319; — Mária
 királynő sirja 96—92; — nagyváradi szob-
 rok 28—34; — Nyitrabajnán 263—265; —
 nyitrai Madonna 6—19; — Rákóczi-kori
 169—171; — római templom Alvinczen 92—
 93; — római templom Hunyadban 49—57;
 — római templom Potaissában 93—95; —
 római templom Várhelyen 51; — rómaiak
 Hunyadvármegyében 393—411; — Szent
 György- Budán 28—34; — szentségfülkék
 80—83; — thrák 330—352; — varasdi fel-
 iratos 41.
 Endris íjártó Kassán 271.
 Enkauszitkai szerszámok 223 k.
 Eperjes 437, 441; — hitelesítőjegy 136; —
 Köhler Heinrich, ötvös 137; — Saárossy
 Emericus, ötvös 137; — Szent Lénárd-
 templom 444.
 Epona 341.
 Erdélyben a kehely történeti fejlődése 97—132.
 Erdélyi zománcz 130.
 «Erdődi» mesterjegy 145.
 Erdődy Tamás-féle kehely 114
 Erdőelve (Unterwald) 19.
 Erekljetartó, nagydísznődi 111.
 Erekljék a Rákóczi-korból 169—171.
 Erlo M. Virius 56.
 Erődi festett edények 57—66.
 E S mesterjegy 136.
 Eszék 40.
 Esztergom hitelesítőjegye 137; — vármegye
 története 365.
 Euthydikos 71.
 Eutycheis, Diogenes 410.
 Eutycheus 406.
 EV mesterjegy 128.
 Evans, Sir Artur 388.
 Evlia Cselebi útleírása 28—34, 265.

Ezüst: boglár 217; — csüngő 217; — dénár
 166; — fibula 166, 270; — fodordísz 114;
 — gomb 326; — kanál 220, 270; — kanna
 442 k.; — karperecz 217; — kehely 97—
 132 pass.; — kincslelet Szalacskáról 166;
 — lemez, honfoglaláskori 216, 323; — me-
 dencze, bizánczi 391; — övvereték 167; —
 pénz 323; — pitykék 328 k.; — szíjvég 217.
 Ezüstözött rézlap 6.
 Éber László 6, 116; — László: Köpönyeges
 Mária-képek 303—319; — László: A mű-
 emlékek kutatóinak XII. kongresszusa 1—6.
 Építőmester Bártfán 443.
 Épületek, rómaiak 93—96, 352—357.
 Épületkapocs, kelta 158, 160.
 Erem 50, 95, 214, 272, 323, 391, 412.

F

Fadlán, Ibn 288.
 Fakler Daniel, vurpódi lelkész 22.
 Faustina Julia 375.
 Faustinus Ti. Julius 375.
 Fácseti Ali aga 33.
 Fáy Viktor kastélya Naláczvádon 53.
 F B mesterjegy 145, 148.
 Federák 169.
 Fegyverderéksínáló Kassán 271.
 Fehéregyháza 327.
 Fehér festésű edények 60 kk.
 Fekete Péter tanár 84; — Péter: Mária ki-
 rályné sírjáról 90—92.
 Felfalusi barlang 358.
 Felirat: aquincumi 349; — bizánczi edényen
 391; — Gizella királynő sírján 444; — ha-
 rangokon 22, 271; — Holbein képen 193;
 — kardon 289—303; — kassai ferencziek pe-
 csetjén 270; — kelyhen 99 k., 102, 106 k.,
 113, 124, 128, 131; — köemléken 41, 150 kk.,
 232 k., 375, 393—411; — Körmenden 42;
 — mécsken 375; — téglakon 55, 399, 409; —
 thrák oltáron 330; — trencsényi szikla- 42;
 — varasvidéki római kövön 41; — vurpódi
 templom tornyában 22.
 Felső-Zsuk 171—172.
 Felvidéki szárnyas oltárok 436—442.
 Fenék 374.
 Ferenczszállás 325.
 Ferenczy Sándor: Római régiségek Alvincz-
 ról 92—93.
 Festett edények 57—66, 252 k.; — köemlék
 Intercisából 412 k.; — őskori edények topo-
 grafiája Magyarországon 254 k.; — kárpi-
 tok 269; — oroszán, házczágér 269.
 Festékanyagok a N. Múzeumban 228.
 Festéstechnikák, rómaiak 230 k.
 Festészet a felsőmagyarországi szárnyas oltá-
 rokon 193—214.
 Fémjelek 135.
 Fibula 55, 166, 376.
 Figurális edények az őskorból 366.
 Filigrán mű 116.
 Fillon Benjamin 223.
 Finály Gábor dr. 56; — Gábor pannoniai map-
 pája 389.
 Finek János, kassai fizetőistizt 268.
 Firenze, Proserpina-sarkophap 414; — Uffizi
 75 k.
 Flamen col. Sarm. 54.
 Flass Márton, kassai polgár 271.
 Flor . . . , Aelia 406.
 Foerk Ernő 98 k.
 Fortis bélyegű mécses 50, 375.
 Fortunata Julia 233.
 Földtani Intézet 357; — Társulat 358.
 Fölpéc 215.

Francia Francesco 14; — Giacomo 18.
 Franciaország keleties művészete 427.
 Frank sírletek 215.
 Friedrich Károly, kajári számtartó 215, 219.
 Fringia 272
 Frispalota Budán 30.
 Fronius Daniel 443; — Mátyás 443; — Péter
 kannája 443.
 Frontonius 393.
 Frothingham, A. L. 388.
 Funderák 169.
 Fűrök, kelták 160.
 Furtwangler 69.
 Fűrész, kelta 158.
 Füzesgyarmat 81.

G

Galiczia, a magyarországi festett keramika
 származási helye 260
 Garamkövesdi őstelep 368—374.
 Garamszentbenedek 82.
 Garamszentgyörgy 80.
 Garád 380.
 Gardner P. 387.
 Gasparetz Géza Elemér: Római festőeszközök
 a Nemzeti Múzeumban 223—232.
 Gáspár kőműves Bártfán 443.
 Gemellinus 51.
 Gemma, Odescalchi-féle 344.
 Geneby temetője 320
 Genersich Dávid, ötvös 141, 222.
 Gerecze-féle műemléklajstromban tévedés
 81, 83.
 Gerény, r. k. templom 316.
 Gerevich Tibor: A nyitrai madonna 6—19.
 Gergely, bártfai kőfaragó 443.
 Gerick Josephus, ötvös 145.
 Germán férfi bronz mellképe 79
 Germánia keleties művészete 427.
 Giannoni Karl 3.
 Gide 52.
 Giczi lelet 320—322.
 Gilton 35.
 Gizela királynő sírja 444.
 G. K. mesterjegy 145.
 Glantz József, nagyszebeni ötvös 128.
 Glaser Curt, Hans Holbein der Ältere 193.
 Gloger Carolus, komáromi ötvös 145.
 Gn. Vastinianus 50.
 Goldschmidt: Erster Bericht über die Arbei-
 ten an den Denkmälern deutscher Kunst
 176; — Die Stilentwicklung der romani-
 schen Skulptur in Sachsen (ism. Kenczler
 Hugó) 182.
 Gömör-rákosi r. k. templom 311.
 Gönczi Szabó Zsigmond, kassai polgár 269
 Görög régiségek (Hittrich Ö.) 286—287
 Görögország keresztény művészete 433.
 G. Petr. Justus 50.
 Gredistye-Micia castruma 397.
 Greger, kassai ötvös 270.
 Gretschn Wentzeslaus, budai ötvös 145.
 Gretschn Joseph Karl, budai ötvös 145
 «Gretschn» mesterjegy 145.
 Grimm Hermann, Michelangelo 282.
 Gross-Kopisch 115, 118.
 Gross-Probsdorf 121, 129 k.
 Gurlitt Cornelius 3.
 «Günther» mesterjegy 145.
 Günther, székesfehérvári ötvös 140.
 Gyalokay Jenő: Beatrix királyné sírjáról 83—
 90; — Jenő: A nagyváradi királysobrok
 helyéről 265—268.
 Gyalúvas, kelta 160.
 Gyárfás Tibamér ismertetése Marc Rosenberg

«Studien über Goldschmiedekunst» című
 könyvéről 442—443.
 Györgyeszk Nic. 55.
 Gyömörei sírlelet a bonfoglalás korából 214—
 219.
 Gyöngyök 416 k.
 Gyöngyösi templom harangja 271.
 Győr, Crines Joh. Michael, ötvös 146 k.; —
 Hentsch Joh. Gottfried, ötvös 146 k.; —
 hitelesítőjegy 140, 146; — Keller Adolf,
 aranyműves 149; — Ortnér Márton, ötvös
 146 k.; — ötvöscséh iratai 147; — Peresz-
 teghy Johannes, ötvös 146 k.; — Raab
 Christian, ötvös 146 k.; — Stadler Johan-
 nes 146 k.
 György, bártfai kőfaragó 443.
 Győri díszkard a régibb középkorból 34—38.
 Gyulafehérvár 103.
 Gyulaírástól 192.
 Gyulahaza-kárási őstelep 260.
 Gyűjtemény I. muzeum.
 Gyűrű 215.
 Gyűrűdal 215.
 Gyűrű, római ezüst 166 k.

H

Haaren János, sweidnitzi kannagyártó 271.
 Hadi csákány 150—153, 378—380.
 Hadrianus 272—273.
 Hagia Triadai szarkofágok 235 kk.
 Hain Gáspár löcsei krónikája 221.
 Hajdú, besztercebányai lelkész 139.
 Hajgyűrű 320.
 Hal, thrák emléken 332 k.
 Halaváts Gyula: A középkori templomok ke-
 letkezéséről 262—263; — Gyula: A vupódi,
 veresmarti, szászujfalvi és szenterzsébeti
 templom 19—28.
 Hali pusztá 214.
 Haller Konrád leánya, Orsolya 270.
 Halmok Szeghalmon 276—281.
 Hamis pénzverés Kassán 271
 Hampel József 93, 108; — József: A harmadik
 nemzetközi archaéologiai congressus Rómá-
 ban 385—392; — József: Lovas istenségek
 dunavideki antik emlékeken 330—352.
 Hann Sebestyén 138; — Sebestyén műve az
 Armbruster-féle serleg 128.
 Harangokról adatok a kassai levéltárban 271.
 Harangöntés Erdélyben a XI. században 98;
 — Kassán 271.
 Harangöntő 22; — mint ötvös 98.
 Harmadik nemzetközi archaéologiai congres-
 sus Rómában 385—392.
 Háromszekmegei őstelepek 57.
 Házret-i-Khizr (Szent György) 29.
 Hecatae deae 51.
 Heckenast Daniel, soproni ötvös 145.
 Heima-schutz 2.
 Heisterbach Caesarius, Dialogus miraculo-
 rum 304.
 Hekler Antal intercisai ásatásairól 389; —
 Antal: Kőemlékek Dunapenteléről 232—
 233; — Antal: A Nemzeti Múzeum ása-
 tásai Dunapentelén 1912-ben 411—417; —
 Antal: Ókori arch. kutatások a külföldön
 67—79; — Antal portait-műve 75.
 Hektor domborműben 415.
 Heltau 105 k., 125 k.
 Heltner Servatius, ötvös 141.
 Hemesai cohors 233.
 Henrik, VII., császár 88.
 Henslmann Imre 90.
 Hentsch Joh. Gottfried, ötvös, 146 k.

Henzil, krakói puskaműves 444.
 Hephaistos 350 k.
 Herakles és Alkestis domborműve 412 k.
 Herennius Gemellinus 51.
 Herepe 397.
 Herkules domborműben 395; — szobra Budán 31.
 Herlin Friedrich nördlingeni oltára 208.
 Herman Ottó 357.
 Hermány, templom 26.
 Hermione 401.
 Herodianus 40.
 Herrieden 271.
 Hetényi bronzkés 380.
 Hébecz 81.
 H. Fekete Péter: Mária királyné sírjáról 90—92.
 H I
 A mesterjegy 143.
 Hidvéghi János: Giczi lelet 320—322.
 Hiemesch Péter-féle kehely 113.
 Hifts Martin (1636) és Anna 120.
 Hilare 52.
 Hillebrand Jenő, geologus 357.
 Hintz Michael, vulpódi senior 22.
 Hitelesítőjegy I. mesterjegy.
 Hitrich Ödön: Görög régiségek (ism. Láng Margit) 286—287.
 HK mesterjegy 137, 142.
 Hoffiller 347.
 Holbein Hans sen. festészete 193—214.
 Holczmány 129 k.
 Holdszarv-idol 363.
 Holub József: Pannonia és Dácia Istvánffy történetében 39—43.
 Holzmengen 129 k.
 Honfoglalás kori sírleletek 320—329; — sírlelet Gyömörén 214—219.
 Hontmegyei szentségfülkék 80—83.
 Houfnagel rajza Váradról 266.
 Horog, kelta 161.
 Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. 54; — Rég. Társ. 92.
 Hunyadvármegyei római emlékek 49—57, 393
 411.
 Huszka József 318.
 H. W. mesterjegy 120.
 Hydria, bronzból 417 k.

I

I B mesterjegy 148.
 ICS mesterjegy 127.
 IG mesterjegy 128, 145.
 IGP mesterjegy 139.
 Ijártó (bogner) Kassán 271.
 Ilissos melletti templom 73.
 Imago clipeata 79.
 IMC mesterjegy 147.
 Imola, Innocenzo da 14.
 Imregi minorita templom harangja 271.
 Indadisz, hullámos 15.
 Ingenua Caecilia 233.
 Intaglio Intercisából 417.
 Intagliós római gyűrű 167.
 Intercisa 389; — leírása Istvánffy krónikájában 42.
 IP mesterjegy 147.
 Ipolybalog 80.
 Ipolyszécsénke 81.
 Írland keleties művészete 426.
 Ismeretlen szerző levele Budáról 1541-ben, 29 k.
 Ismertetések: Arndt-Bruckmann: Denkmäler der griechischen und römischen Skulptur

(ism. Hekler Antal) 74; — Back Friedrich: Mittelrheinische Kunst, Beiträge zur Geschichte der Malerei und Plastik im XIV—XV. Jahrhundert (ismert. Kenczler Hugó) 183; — Baum Julius: Die Ulmer Plastik um 1500 (ism. Kenczler Hugó) 187; — Bubenka Jónás és az orbis pictus (ism. Takács Zoltán) 284—286; — Curtius L.: Über einen Apollokopf in Florenz (ism. Hekler Antal) 67, 73; — Dalton O. M.: Byzantine Art and Archaeology (ism. Supka Géza) 420 kk.; — Dehio-Bezold: Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst (ismert. Kenczler Hugó) 177; — Diehl Ch.: Manuel d'Art Byzantin (ism. Supka Géza) 420 kk.; — Divald Kornél: Magyarország csúcsíves-kori szárnyas oltárai (ism. Kenczler Hugó) 436—442; — Goldschmidt: Erster Bericht über die Arbeiten an den Denkmälern deutscher Kunst (ism. Kenczler Hugó) 176; — Goldschmidt: Die Stilentwicklung der romanischen Skulptur in Sachsen (ismerteti Kenczler Hugó) 182; — Hitrich Ödön: Görög régiségek (ismert. Láng Margit) 286—287; — Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526 (ismerteti K. L.) 443—444; — Kemmerich Max: Die frühmittelalterl. Porträtplastik in Deutschland bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts (ism. Kenczler Hugó) 178; — Lübbecke Friedrich: Die gotische Kölner Plastik (ismerteti Kenczler Hugó) 184; — Niederle Lubor: Slovanské starozitnosti (ism. Melich János) 287—288; — Pinder Wilhelm: Mittelalterliche Plastik Würzburgs. Versuch einer lokalen Entwicklungsgeschichte vom Ende des XIII. bis zum Anfang des XV. Jahrhunderts (ism. Kenczler Hugó) 190; — Rosenberg Marc: Studien über Goldschmiedekunst in der Sammlung Figdor (ismerteti Gyárfás Tihamér) 442—443; — Schmidt W. M.: Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen (ismerteti S—a) 444—445; — Schrader R.: Archaische Marmorskulpturen in Athen (ism. Hekler Antal) 70; — Studniczka: Friesplatten vom ionischen Tempel am Ilissos (ism. Hekler A.) 72; — Töry Emil: Michelangelo mennyezetképze a római Sixtus-kápolnában (ismerteti (Meller Simon) 282—284.
 Istállóskő-barlang 360.
 Istenségek, aldunai lovas 330—352.
 Istvánffy története 39—43; — János. (Alvincz) 92.
 Itália keleties művészete 429.
 Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526 (ism.) 443—444.
 Ivókört, középkori 391.

J

Jacchius 404.
 Jakab, szandeczai képiro 444.
 Jakabfalva 124 k.
 Jakob, Georg 29.
 Jakobsdorf 124 k.
 Janitschek 204.
 Jankovics Miklós gyűjteménye 90, 289.
 JANVAR mécsbélyeg 409.
 Jasae aquae 41.
 Jánó Béla: Római emlékek Hunyadvármegyében 49—57, 393—411; — Béla: Római sír-

ról Hadrianus császár korából Várhelyen 272—273.
 János, bártfai ágyúöntő 444; — kassai kömüves 268; — kőfaragó 443.
 Jecidi-bélyegű mécs 375.
 Jelvények, családiak, ötvösjegyeken 220—223.
 Jósza András dr. 278.
 Jovius Paulus 41.
 Julia Faustina 375; — Fortunata 233; — Silvina 233.
 Julius Faustinus Ti. 375; — Marcianus 55.
 Juno Sospita 52.
 Jupiter Dolichenus oltára 400; — -mellkép. római 394.
 Jurkovich Emil 142.
 Justus Petronius Gn. 50.

K

Kabir legenda 337.
 Kada Elek: Kecskemét vidékéről való leletek 323—329.
 Kadić Ottokár 357.
 Kagyló 374.
 Kaishaim-oltár 194.
 Kajár 214.
 Kalapács, ötvös- 381.
 Kalánfürdő 54.
 Kanalas fűró, kelta 160.
 Kannagyártás Kassán 271.
 Karácson Imre Cselebi kiadása 28.
 Karácsonyi János dr. 88, 89.
 Kard: Chodürew Fedoré 289—303; — győri dísz- 34—38; — karoling 215; — kötőláncz 171; — Latène 166; — sassanida arany 391.
 Karika 192.
 Karlsruhe, Multscher Mária halála 212.
 Karoling kardok 35 k.; — kard Fölpéczről 215.
 Karperecz 171 k.; — bronz 192; — honfoglaláskori 217, 326; — kelta 161; — Mária királynő-féle 90.
 Kassa, Antonius mester kelyhe 118; — ágyúöntőház 271; — dóm restaurációja 443; — hitelesítőjegy 138; — ijártó 271; — István kőfaragó 443; — kannagyártás 271; — Lippai János, ötvös 138; — mesterek a középkorban 443; — műtörténeti adatok 268—272; — Nonnert Pál, ötvös 138; — oltárkép eperjesi eredete 437; — órásmesterség 272; — orgonagyártás 272; — pánczélgártás 271.
 Kasza, kelta 155.
 Katterfeld 388.
 Kazarow G. 330.
 Kállai Mihály, kassai ötvös 270.
 Kálnay Erzsébet, kassai lakos 270.
 Kápolnai thrák emlék 337.
 Károlyháza 166.
 Károly, svéd király 389.
 K B mesterjegy 139.
 Kecskemét, Tar Illés, ötvös 140; — hitelesítőjegy 139; — városi múzeum 140.
 Kecskeméti honfoglaláskori leletek 323—329; — Ötvös Péter 138.
 Keczei sírlelet 322—323.
 Kehely, Antonius mester-féle 118; — Erdődy Tamás-féle 114; — Hiemesch Péter-féle 114; — Suky-féle 111; — Széchy Dénes-féle 114; — történeti fejlődése Erdélyben 97—132; — Udo-féle 99; — zománczos, Rozsnyón 222.
 Keleti ízlésű hadi csákány 150—153, 378—380; — középkor 418—435.

Keller Adolf, győri aranyműves 149.
 Kelta pénzverő műhely Szalackán 153—168.
 Kemény Lajos: Műtörténeti adatok Kassa multjához 268—272.
 Kemmerich Max dr.: Die frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts (ism. Kenczler Hugó) 178.
 Kenczler Hugó: Az idősbik Holbein festésze 193—214; — Hugó: Díszes ötvösszerszámok a N. Múzeumban 381—383; — — Hugó: Szárnyas oltárok a felvidéken 436—442; — Hugó: Újabb kutatások a középkori német szobrászatról 173—191.
 Kendeffy-kastély Óraljaboldogfalván 53.
 Kendra 330.
 Kendrisos 331.
 Kengyel 216, 320, 323, 391.
 Kerek épület, római 93—96.
 Keresd 103, 109, 113, 130.
 Kereszt, nagydisznódi 111; — szelindeki 111.
 Kerner Antal a kúnalmokról 278.
 Keslern, Georg de, lelkész 22.
 Keszthely, apadombi őstelep 244.
 Keszthelyi urnatemető 374—375.
 Keviczky János, kassai polgár 270.
 Képiró, Bubenka Jónás 284 k.; — János (Spillenberger) 270; — Kassán 269; — -zsellér 269.
 Kés: bronz- 155, 380; — Chodürew kardjában 289; — vas- 159.
 Khuen Hans, ötvös 142.
 Kiczling György, kassai építész 269.
 Kigyó oszlop körül 233.
 Kiközösítés egyházi tárgyak elidegenítése 4.
 Kimakowitz M.: Alt-Hermannstadt 20.
 Kina szerepe a középkorban 433.
 Kincslelet, szalackai 166.
 Kindra 330.
 Királysobrok 1. szobrok.
 Kisárpás, római bronzlámpa 215.
 Kisázsia keresztény művészete 432.
 Kisekemező 128.
 Kis György, kassai ötvös 270.
 Kiskalán 55.
 Kis-Kevély 359.
 Kiskörösi cserépedények 281.
 Kisleghi Nagy Gyula 367.
 Kis Lőrincz, kassai ötvös 270.
 Kisvárdai templom harangja 271.
 Kjafrisztán 33.
 K. L. könyvismertetése 443.
 Klein-Bistritz 109.
 Klein Dávid, kassai kőfaragó 269; — Tóbiás, kassai kannagyártó 271.
 Kleinberger 193.
 Klissa 349.
 Knies Carl: Die Punzierung in Österreich 135.
 Knossos, falképek 235.
 KO mesterjegy 145.
 Koehler János, bártfai festő 437.
 Kolozsvár, Brozer István ötvös 140; — Csizmadia István, kassai polgár 269; — fémjele 135; — hitelesítőjegye 140; — Szatmáry György, ötvös 145; — Szt. Mihálytemplom 116; — Kőműves János, kassai kőműves 269; — Lőrincz, kassai ötvös 270.
 Kolozsvári testvérek szobrai 32 k., 140, 267.
 Komárom, Gloger Carolus, ötvös 145; — Üveges Ede, ötvös 145.
 Komáromi múzeum 380.
 Kongó (Libertas-pénz) 169.
 Kongresszus, műemléki 1—6.
 Konstantinápolyi 869. évi zsinat (műemlékek védelme) 4.
 Kopaszhegy 360.

Koponya, honfoglalási 214.
 «Kor» című folyóirat 378.
 Kormos, Tivadar, geologus 358.
 Koronczó 214.
 Kosztolácz 415.
 Kovách Aladár: Az alsópécsi ásatásról 375–377.
 Kő: amulett 370; — buzogány 214; — csésze 214; — csiszoló 162, 370; — domborműves 233; — emlékek 54, 92–93, 232–233, 273–276, 393–411; — emlékek leírása a XVI. században 40; — emlékek, thrákok 330 kk.; — eszközök 245 kk., 357, 370; — kova-370 kk.; — köoroszlan 393, 395, 396, 399; — malom-94, 245; — mennyezettáblák 355; — mithraikus 233; — obszidián 246; — oszlop 233; — oszlopfő 93; — paletta 226; — szarkofág 232, 273, 374, 397; — véső 214, 245.
 Kőboldogfalva 400.
 Kőboldogfalvi fibula 55.
 Kőfaragók Bártfán 443; — Kassán 268.
 Kőhalom 19.
 Köhler Heinrich, eperjesi ötvös 137.
 Kőműves András, kassai kőműves 269; — Antal, kassai kőműves 269; — Bálint, kassai kőműves 269; — Bártfán 443.
 Könyvészet 446–448.
 Köpönyeges Mária-képek 303–319.
 Kőrmened, római feliratok 42.
 Körömczibánya 80.
 Körösi István, kassai lakos 271.
 Kőszeghy Elemér 58; — Elemér: Családi jelvények löcsei ötvösjegyeken 220–223; — Elemér: A magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtéséről 132–150.
 Közelebbi Kelet a középkorban 418–435.
 Középkori Kelet 418–435; — német szobrászat 173–191; — templomok 262–263.
 Krakó, középkori mesterek 444.
 Kramer Pál, ötvös 221.
 Krauss Michael, vulpodi senior 22.
 Kraszkói ev. templom 313.
 Krecsnarik Endre: Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken 366–368.
 Kreisch 103 k., 109.
 Kréta, leletek 236.
 «KUGLER» mesterjegy 145, 204.
 Kugler Mihály, soproni ötvös 145.
 Kun György leánya, Sophia, kassai lakos, 270.
 Kúnhalomok az Alföldön 278.
 Kupa, Losonczy Antal kassai polgáré 270.
 Kutatások a német középkori szobrászatról 173–191.
 Kuzsinszky Bálint aquincumi leletekről 389.
 Külföldi archaol. kutatások 67–79, 173–191, 418–435.
 Kybele Idea 349.

L

Lakits Ferencz 263.
 Lamok 333.
 Lang Illés, ötvöscséhmaster 221; — Moritz, szebeni harangöntő 22.
 Latène: pénzverőműhely 153–168; — sirlelet Felsőszuskon 171–172.
 Latrunculi 46.
 Lazius Pannoniáról 40.
 Lábfej, agyagból, kelta 165.
 Lándsa, kelta 160, 166.
 Láng Margit: Dunapentelei csontpíonok 43–48; — Margit könyvismeretése 286–287; — Margit: A mykenei kultúra női viselete 234–243; — Nándor 389.

László Ferencz: Festett edények az erődsi és oltszemi telepekről 57–66.
 L. Bononius Saturninus 406.
 Ledrer Martin és Will. Georg, curatorok 22.
 Lehóczky János 322; — Tivadar: A Rákóczi-korból való ereklyékről 169–171.
 Leleszi templom harangja 271.
 Leletek: akropolisi 70 k.; — alvinczi 92–93; — anconai 390; — apulumi 352–357; — arankavidéki 367; — aszári kincs 416; — Beatrix sírja 83–90; — berényi románkori kehely 98; — beszterczei 111; — bronzkori 192; — bugyi 168; — dévai hatemlőjű sphinx 92; — dunapentelei 43–48, 232–233, 411–417; — Erősdön 57–66; — Felsőszuskon 171–172; — Garádon 380; — Giczen 320–322; — Gyömörén 214–219; — győri díszkard 34–38; — honfoglaláskoriak 214–219, 320–329; — Hunyadban 49–57, 393–411; — Kecskemét vidékén 323–329; — Keczen 322–323; — Kiskőrösön 281; — krétai 236; — Latène 171–173; — Malaja Peresht-Csepina 390; — Maklár 79; — Mária királynő sírja 90–92; — nagyváradi várban 84 k.; — Nálacsvádon 53; — óbesenyei neolit 366; — Oltszemen 57–66; — Óraljaboldogfalván 53; — őskori domborműves agyagedény 366; — palaeolit 357 k.; — Potaissában 93–96; — Rátóton 192; — régibb középkori kard 34–38; — római 77; — Sátorlajaujhelyen 244–261; — Simon-gáton 66, 448; — Somogybüssön 166; — Szalacsán 153–168; — Szekszárdon 224; — Szentersébeten 28; — Szobon 191; — tegeai 72; — Tordoson 368; — Várhelyen 49–53; — Vásárhelyi-féle csákány 150.
 Lelőhelyek: Aggtelek 358; — Akropolis 70 k.; — Almás 335; — Alsófarkadin 54; — Alpár 279; — Alsóilosva 276; — Alsópestes 396; — Alsópél 375–377; — Alsószentiván 279; — Alvincz 92–93; — Ancona 390; — Anti-kythera 73; — Apahida 172; — Apulum 345, 352–357; — Aquae 54; — Aquincum 349; — Arankavidéke 279, 367; — Aréar 333; — Ballabarlang 357; — Baradlabarlang 358; — Bácsmadaras 279; — Bela Cerkova 332; — Belcin 333; — Berény 98; — Besztercze 111; — Békéskamut 279; — Bihardiószeg 172; — Biharudvari 279; — Blatinca 35; — Boldogkőváralja 259; — Bologna 44; — Borsómező 93; — Budapest 35; — Bugyi 168, 435; — Bukovac-barlang 359; — Bukova-pusztá 366; — Bükkhegység 357; — Carnuntum 338; — Chlapec-barlang 359, 361; — Cholnoky-barlang 358; — Csombe 35; — Csabrendek 166; — Csepe 279; — Csepelsziget 150; — Csernakeresztúr 396; — Csépa 278, 366; — Csóka 279; — Csoklovina 358; — Csólyos 323; — Cyprus 45; — Czegléd 279; — Déva 92; — Dévaványa 279; — Dunapentele 43–48, 223, 232–233, 330, 411–417; — Dupnitza 335; — Előhalom (Gyoma mellett) 277; — Erősd 57–66; — Fehéregyháza 327; — Felfalusi barlang 358; — Felsőzsuk 171; — Ferencszállás 325; — Főlpécz 215; — Füzesgyarmat 279; — Garamkövesd 368–374; — Garád 380; — Gerjen 279; — Gicz 320–322; — Gilton 35; — Gombos 279; — Gredistye 397; — Gyalaháza-Kárasz 260; — Gyoma 279; — Gyomavidéki halmok 277; — Gyömöre 214–219; — Győr 34–38; — Gyulafrátót 192; — Gyulavarsánd 279; — Hali-pusztá 214; — Herepe 397; — Hetény 380; — Hortobágy 279; — Hunyadmegye 49–57,

- 393–411; — Istállóskő-barlang 360; — Jász-alsószentgyörgy 279; — Kajár 214; — Kalánfürdő 54 k.; — Károlyháza 166; — Kecskemét 323–329; — Keczel 322–323; — Kelenföld 279; — Keszthely 374–375; — Keszthely-Apadomb 244; — Királyháza 279; — Királyhelmece 279; — Kisárpás 215; — Kishegy (Munkács mellett) 260; — Kiskevély 359; — Kiskörös 281; — Klissa 349; — Knossos 235; — Kopaszhegy 360; — Koronczó 214; — Kosztolác 415; — Kőboldogfalva 55, 400; — Körösladány 279; — Kreta 236; — Lamok 333; — Latorvár 279; — Lom 335; — Lovászpátona 214; — Lovka 359; — Lucska 256; — Lyukashalom (Gyoma mellett) 277; — Magastető 360; — Magyarád 278; — Mainz 35; — Maklár 79; — Malaja Peresht-Csepina 390; — Malomvíz 53; — Marczal folyó 34; — Marosportus 352; — Micia 396; — Miskolcz 279, 357; — Monaj 279; — Muhipusztá 279; — Nagypestény 402; — Nagyrév 278; — Nagyszőlős 279; — Nagyvárad 83 k.; — Nálacsvád 53; — Nemesőcsa 279; — Novilára 390; — Obesenyő 366; — obszidiáné 260; — Oklánd 279; — Oltszem 57–66; — Óraljaboldogfalva 53; — Óredhalom (Gyoma mellett) 277; — Óreghegy (Dunapentelén) 232; — Pantikapaion 388; — Peskő 360; — Pettau 347; — Pilin 278; — poltavai kormányzóság 390; — Pompei 224; — Potaissa 93–96, 276; — Prislop 93; — Ptyetris 171; — Puskaporos 358; — Rábafolyó 34; — Ráczeke 150; — Rátót (Veszprém mellett) 192; — Répáshuta 357; — Róma 77; — Ronyvapatak 244; — Saint-Médard 223; — Sarmizegetusa 276; — Sátoraljaújhegy 244–261; — Seprős 278; — Simay-halom (Gyoma mellett) 277; — Simongát 66, 448; — Sorokői dombok 215; — Somogybüsű 166 kk; — Sopron 279; — Steklen 334; — Sujadomb Tordán 95; — Szabolcs 279; — Szalacska 153–168; — Szarvas 278; — Szászváros 393; — Szegvár 279; — Szeletabarlang 357; — Szelevény 278; — Szentandrás 279; — Szentersébet 28; — Szentes 260, 279; — Szentkirály 400; — Szerbkeresztúr 278; — Szécsény 279; — Székesfehérvár-Demkőhegy 35; — Szihalom-Földvárhalom 278; — Szilágynagyfalu 279; — Szinvavölgye 358; — Szob 191; — Sztrigyszentgyörgy 55; — Talfája 323; — Tapolca 166; — Taragonista 339; — Tegea 72; — Tibolddaróc 279; — Timár-Rakamaz 258; — Tiryns 236; — Tiszafüred 278, 279; — Tiszapolgár 256; — Torda 93; — Tordos 256, 366; — Tőszeg 278, 279; — Tóalmás 166; — Tyiszkhegy 57, 65; — Ugocsa-Csornató 279; — Újmajor 374; — Vadász 279; — Vadász-Miske 278; — Vajdahunyad 396; — Valihegy 264; — Varasd 41; — Vatta 279; — Vác-Csörög-pusztá 35; — Várhely 49–53, 93–96, 272–273, 393 kk., 401; — Vármege 58, 65; — Veczel 398; — Velem-szentvid 158; — Veréce 279; — Viminacium 411; — Wels 78; — Willendorf 360; — Zalaszentő 279; — Zalatna 93; — Zenta 279; — Zeykfalu 56.
- Lemnos 350.
 Lengyel műtörténet 444.
 Letronne 223.
 Levantin munka 155.
 Libernek szentelt oltár 52.
 Libarius scriba 51.
 Lifter Márton, kassai fegyverkovács 271.
 Lipcsey József 136.
 Lippai János, kassai ötvös 138.
 Lippold G. 73.
 Ló a sírokban 287 k., 325.
 Lóczy Lajos 358.
 Logismus 54.
 Lom 335.
 London, National Gallery 8.
 Lónyay Margit grófnő alsófarkadini kastélya 54.
 Losonczy Antal kupája 270.
 Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken 330–352.
 Lovászpátona 214.
 Lovke 359.
 Lőcse, címerezs ötvösjege 145 k.; — fémjele 135; — Genersich David ötvös 141; — hi-telestőjege 141; — minorita rendház 221; — minorita rendház 221; — ötvösjegek 220–223; — Szilassy János ötvös 141.
 Löwy Emmanuele 389.
 LS bélyegű római tégla 399.
 Lucius-bélyegű mécs 375.
 Lucskai őstelep 252, 256 k.
 Lukács, harangöntő Kassán 271.
 Lutina Johann, ötvös 384.
 Lutsch Georg, vulpódi senior 22.
 Lübbecke Friedr.: Die gotische Kölner Plastik (ism. Kenczler H.) 184.
- M**
- Mackowsky Hans: Michelagnioló 283.
 Madonna, nyitrai 6–19.
 Magastető 360.
 Mager Péterné Bártfán 443.
 Magyarország Műemlékei 444.
 Magyar ötvösjegek gyűjtése 132–150.
 Mahler Ede dr. 43.
 Mainz 35.
 Maklár, aranycsüngő 79.
 Makray László 396.
 Malaja Peresht-Csepina aranyelet 390.
 Malmberg W. 387.
 Malomkő 94.
 Malomvíz 53.
 Manzini cav. 9.
 Mantegna 17.
 Marcianus 55.
 Marcus Aurelius Antoninus 53; — Domitius Primus 403; — Julius Philippus 410.
 Marczal folyó 34.
 Marenus Virius 398.
 Mariani G. 77.
 Marienburg, vártemplom 318.
 Markos Mihály címere 270.
 Markt Schelken 99, 121.
 Marosnémeti 396.
 Marsias-csoport kiegészítése 387.
 Mashudi 288.
 Mária halálát ábrázoló festmény a Szépművészeti Múzeumban 193.
 Mária-képek, köpönyegesek 303–319.
 Mária királynő karperece 90; — királynő sírja 90–92.
 Márki Sándor dr. 84, 88.
 Márton, bártfai ágyúöntő 444; — kőműves Bártfán 444; — Lajos 359.
 Medgyes 19, 141, 381; — ezüst fodordísz 114; — Heltner Servatius, ötvös 141; — kehely 119, 121; — műmetszés 118.
 Mediasch 119, 121.
 Melegdi János könyvismertetése 287–288.
 Meller Simon könyvismertetése 282–284.
 Memmling bruges-i oltára 208.

Meni (római felirat töredéke) 50.
 Mennyezetek részletei, rómaiak 352—357.
 Mennyezetképzés 282—284.
 Mercure Richelieu 74.
 Mercurius-dombormű 402, 407.
 Meschendorf 120.
 Mese 120.
 Mesterjegyek: A 221; — AS 141; — «Becker» 148; — BUK 142; — CF 1504, 118; — CG 145; — CL löcsei hitelesítőjegy 141; — DG 222; — DH 145; — Elias aurifex 140; — «Erdődi» 145; — ES 136; — EV 128; — FB 145, 148; — ~~FS~~ 148; — GK 145; — Glantz József 128; — Gretschi 145; — «Günther» 145; — Günther gyűjtése 132—150; — H¹ 143; — HK 137, 142; — HW 120; — IB 148; — ICS 127; — IG 128, 145; — IGP 139; — IMC 147; — IP 147; — KB 139; — KO 145; — «KUGLER» 145; — löcseiek 220—223; — MT 145; — N 130; — NP 131; — óntálon 169; — P. I. hitelesítőjegy 141; — «Paray» 145; — PN 138; — PR 443; — R 4, 135; — R6. 135; — SB 136; — SN 222; — SP 124; — Sz. Gy. 145; — T (Trencsén hitelesítőjegy) 143; — TI 140; — U. I. 135; — «Úveges» 145; — V (Zágráb) 135; — VS 222; — WG 145.
 Meszesi Demeter váradai püspök 89, 90, 267.
 Metropolis 401.
 Mécs, agyagból 168; — -bélyegek 375, 409, 411.
 Mészbetétes díszítés elterjedése hazánkban 252; — edény 155, 372 k.
 Micia 396, 399.
 Mihalik József 136.
 Mihály «canalista et murator» 443; — harang-öntő Kassán 271; — kassai ötvös 270.
 Mihálydi István, bakonyszentlászlói plébános 215.
 Mihráb 29.
 Milano 319, 323.
 Milch-gyűjtemény 79.
 Miskolcz, hitelesítőjegy 141; — palaeolith szerzők 357; — ref. egyház kannája 141; — Szepsi Ladislaus ötvös (?) 141.
 Miskolczy István 1609. évi naplója 266.
 Mithraikus emlékek 233, 407.
 Mithras-kultus 344 kk..
 Mittheilungen aus dem Bruckenthalschen Museum 117.
 Modena, Nicoletto da 18.
 Mogentiana 374.
 Mohácsi csata leírása 42.
 Mohos, r. k. templom 314.
 Mommsen 42, 53.
 Monoszló = Mons Claudius (?) 43.
 Montanus 233.
 Morelli 8.
 Mozaikpadló 411.
 M. Procilius Aphrodisius 401.
 M T mesterjegy 145.
 Mucapor 274.
 Mucatra sírkövérről Apulumban 273—276.
 Mucatral 274.
 Multscher Hans: Mária halála 198; — Hans sterzingi oltára 212.
 Munkács 169; — mellett kishegyi őstelep 260.
 Munkácsy Mihály: Chodürev Fedor kardja a M. N. Múzeumban 289—303.
 Mursa 40.
 Muth G. F.: Stilprinzipien der primitiven Tierornamentik 154.
 Múzeumok és gyűjtemények: akropolisi 70; — Albani Villa 70; — aquincumi 230; — belgrádi 336 k., 340 k.; — Bender-gyűjtemény

Tiszapolgáron 256; — Berlin, Kaiser Friedrich- 5, 8; — besztercebányai 136; — bécsi Hof- 69, 91, 340; — békéscsabai 280; — Bologna, Museo Civico 44; — Bologna, Pinacotheca 14; — bolgár nemzeti 330; — borsodmegyei 259; — bostoni 79; — budapesti egyetem egyiptol. gyűjt. 232; — bucaresti 338; — Bukarest, Papazoghy-gyűjtemény 339; — Carrand-gyűjtemény 18; — dévai 54; — Erdélyi Nemzeti 28, 397, 398, 400; — Figdor-gyűjtemény 442; — firenzei 8; — győri benczés főgimnáziumi 34—38, 140, 147, 214; — gyulai 280; — gyulafehérvári 274; — Hogarth-féle gyűjtemény 387; — Iparművészeti 141, 220; — Jankovich-gyűjtemény 289; — kassai 440; — Kecskemét, városi 140; — Keszthely, Balaton-Egyesület 363; — Khanenko-gyűjtemény 261; — Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti 28; — Komárom 380; — Komárom, Milch-féle gyűjtemény 79; — Landsdowne-House 69; — London, National Gallery 8; — Louvre 14; — Magyar Nemzeti 28, 43—48, 79, 90, 128, 133, 137, 143, 214, 215, 223—232, 255, 260, 289—303, 381—384, 393—411; — Műemlékek védelme és a — 5; — München, Glyptotheka 73; — München, Pinakotheka 194, 200; — nagyszebeni Bruckenthal- 26, 28, 98, 117, 128, 138, 380; — nagyszebeni román 55; — nápolyi 224, 228; — Nyáry Albert br. gyűjteménye 319; — Ny Carlsberg Glyptothek 69; — Nyiregyháza, vármegyei 258; — pancsovai gimnáziumé 415; — Pápa, ref. főiskolai 192; — philippopolisi 330; — pistoiái 9; — Poprád, Kárpát-Egyelületé 260; — Róma, Borghese-Galleria 10; — Róma, Doria-Palazzo 74; — Róma, Pinakotheka Capitolina 14; — sophiai 330; — spalato 349; — Stuttgart, Lapidarium 414; — Szarvas, ev. főgimnáziumi 366; — Szászváros, ref. Kuún-kollégiumi 93, 393—411; — Székely Nemzeti 58; — Szépművészeti 75, 193, 305 k.; — Sztáray-gyűjtemény Nagymihályon 256; — Tolna vármegyei 375; — Torda, Téglás-gyűjtemény 94; — Uffizi- 8, 14, 75 k.; — Vatikán 414; — Vatikáni képtár 12; — Velence, Quirini Stampa gyűjt. 8; — Zágráb 414.

Muzsma 117.
 Műemlékek kutatóinak XII. kongresszusa 1—6; — Orsz. Bizottsága 308 kk.
 Mühlbach 130 k.
 Müller Fr.: Zur Geschichte der sächsischen Goldschmiedezünfte 102.
 München, Kaishaim-oltár 194.
 Münsterberg 92.
 Műtörténeti adatok Evlia Cselebinél 33; — adatok Kassa multjához 268—272.
 M. Virius Erio 56.
 Mykenei kultúra női viselete 234—243.

N

Nagybánya, ref. templom serlege 142.
 Nagybányay István, kassai ötvös 270.
 Nagysalómia 81.
 Nagydísznőd 106, 111, 125 k.
 Nagyekemező 121 k., 129 k.
 Nagy Gyula, kisléghi 367; — Pál, rapolti 170.
 Nagyida, várkastély 268.
 Nagykapus 115, 118.
 Nagypestény 402.
 Nagyselyk 99, 121.
 Nagysink 19.

Nagyszeben 19, 117; — Benedikt Hans Friedrich, ötvös 138; — Bulkesch Dániel, ötvös 130; — erdélyi zománczos kehely 130; — fémjel 148; — Glantz József, ötvös 128; — ötvösség 138; — román múzeum 55.
 Nagyváradi szobrok 28—34, 265—268.
 Nagyváradi-olasz ref. templom 136.
 Nalacsvád 53.
 Naukydes 77.
 Nákhcsiván (Perzsiában) 33.
 Neidel János, kassai pánczélgártó 271.
 Nemes (Niemesch) 127 k.
 Nemesianus librarius 51.
 Nemesis 344; — -oltár 396.
 Nemzeti Múzeum ásatásai Dunapentelén 1912-ben 411—417.
 Nemzetközi archæologiai congressus Rómában 385—392.
 Nero házának felvételei 388.
 Neustetten 271.
 Németalföld hatása a festészetben 211.
 Német szobrászat, középkori 173—191.
 Némethy Lajos: A nyitra-bajnai elpusztult várról 263—265; — Lajos: Török mecsetek Budán 29.
 Niederle Lubor: Slovenské starozitnosti (ism. Melegdi János) 287—288.
 Niedernburg, Gizela királynő sírja 444.
 Niellós ezüst fibula 166.
 Niemesch 127 k.
 N mesterjegy 130.
 Niobida-szobor 75.
 Niso 405.
 Noack 387.
 Nonnert Pál, ötvös 138.
 Nopcsa Ferencz br. 54.
 Novae 334.
 Novoszady Stephanus, ötvös 222.
 Női fej, szarvval 52.
 Nördlingen, Herlin-féle oltár 208.
 N P mesterjegy 131.
 Nürnbergi ellenőrzőjegy 130; — mester Kassán 271.
 Nyakdisz (szalag) a mykenei kulturában 242.
 Nyáry Albert br. 319, 358.
 Nyitrai madonna 6—19.
 Nyitra-bajnai elpusztult várról 263—265.

O

Óbessenyői neolit leletek 366.
 Obszidián eszközök 246; — lelőhelye 260.
 Odenathus II. 275.
 Odescalchi-gemma 344.
 Ofner Stadtrecht 31.
 Ókori arch. kutatások a külföldön 67—79.
 Oláh Miklós 39 k.
 Öllő, ötvös- 381.
 Ólomkorong 340; — lemez, thrák 334, 343.
 Oltár: Afra 194; — Apollo Kendrisos 330; — Herlin-féle 208; — Kaishaim 194; — Liber 52; — Memmling-féle (Brugesben) 208; — Mithras 347; — Multscher 212; — Nemesinek sz. 396; — római 394, 405; — szárnyas 436—442; — Szentersébeti 28; — Weingarten 194.
 Oltszemi őstelep 57—66.
 Onixos gyűrű 167.
 Ónodi Czudar Simon 443
 Óntál 169, 271.
 Opponius 375.
 Órásmester Kassán 272.
 Orbis pictus 284—286.
 Orgona, kassai Szent Erzsébet-templomé 272;

— rozsnói székesegyházé 272; — -gyártás Kassán 272.
 Orientalisches Archiv 29
 Ornamentika: arabeszk 152, 154; — bőrtűs dísz 113; — bizánczi akantus 16; — bizánczi istenfa 21; — grotteszk 152, 154; — a győri r. kk. kardon 36; — háromszéki őskori edényeken 62; — hólyagos dísz 130; — indadísz 15; — keleti eredete 435; — kelta, római siron 232; — Vásárhelyi-féle csákányon 152.
 Ornstein József † 192.
 Orosz Endre: Latène sírleletről Felsőzsukon 171—172; — kard 289—303.
 Oroszlán, szarvas fejét tépi 407.
 Oroszország keresztény művészete 433.
 Orsógombok 165.
 Országos Régészeti és Embertani Társulat 39, 378.
 Ortelius krónikája 266.
 Ortner Márton, ötvös 146 k.
 Ostyatartó szelencze Lőcsén 222.
 Oszlop, mithraikus 233; — római 396—411 pass.
 Oszlopfő 93.
 Quvater 208.
 Öntőműhely Szalacsán 153—168.
 Óraljaboldogfalva 53.
 Öreghegy Dunapentelén 232.
 Óskori aranycsüngő 79; — chronologia 388; — cserépedények 96, 191, 281; — csontbalta 66; — edénytöredék, domborműves 366—368; — festett edények 57—66, 248—260; — urna 168.
 Őstelep: Apadomb 244; — Boldogkövőváralja 259; — Erősd 57—66; — Garamkövesd 368—374; — Gyalaháza-Kársz 260; — Háromszékmegye 57; — Kishegy (Munkács mellett) 260; — Kiskörös 281; — Lucska 252, 256 k.; — Maklár 79; — Oltszem 57—66; — Sátoraljaujhely 244—261; — Simon-gát 66, 448; — Sztrigyszentgyörgy 55; — Timár-Rakamaz 258; — Tyiszkhegy 57; — Vármege 58; — Willendorf 360.
 Ötvösjegy, l. mesterjegy.
 Ötvösjegyek gyűjtése Magyarországon 132—150; — lőcsei 220—223.
 Ötvőskalapács a N. Múzeumban 383—384.
 Ötvöskiállítás Lajstrom 133.
 Ötvösmunka (nyitrai madonna) 16 k.
 Ötvösszerszámok a N. Múzeumban 381—383.
 Övvereték Szalacsáról 167.

P

Paizsgyártó György, kassai polgár 272.
 Palaeolit szerszámok 357.
 Palesztina keresztény művészete 431.
 Palmyrai származású római katona Apulumban 273.
 Philippopolis 330.
 Pannonia Istvánffy históriájában 39—43; — mappája 389.
 Pansa háza Pompéjben 352 k.
 PAOR-bélyegű mécs 375.
 Papiria 54.
 Pap Károly, geologus 357.
 Paray Károly, pozsonyi ötvös 145.
 «Paray» mesterjegy 145.
 Parthenon 69 k.
 Pasiteles-iskola 74.
 Passau, Gizella királynő sírja 444.
 Patena 220.
 Paternus 391.

Pavia 323.
 Páduai egyetem 39.
 Pál, asztalosmester Bártfán 444; — észak-magyarországi festő 438.
 Pálffy gróf-féle pozsonyi Schlossberg 148.
 Pánczelgyártás Kassán 271.
 Pápa, ref. főiskola régiségtára 192.
 Pecsetnyomó, kassai ferenczieké 270.
 Peltzer Joh. Georg, ötvös 139.
 Penni 14.
 Perdrizet 306.
 Pereszteghy Johannes, győri ötvös 146 k.
 Pergamos, Antonia atyja 405.
 Pernier 387.
 Perugino 9.
 Peskő 360.
 Petersdorf 105 k.
 Pethő Gyula dr., geologus 276, 278.
 Petronius Justus 50.
 Pettau, Mithras-oltár 347.
 Pénzverőműhely Szalacsán 153—168.
 Péterfalva 20, 107.
 Phidias művészegyenlőse 68 k.
 Pinder Wilh.: Mittelalterliche Plastik Würzburgs. Versuch einer lokalen Entwicklungsgeschichte vom Ende des XIII. bis zum Anfang des XV. Jahrhunderts (ism. Kenczler Hugó) 190.
 Pionok, csontból 43—48.
 Pistoia, S. Maria delle Grazie 9.
 Pitykék viselete a honfoglalási korban 329.
 Plinius 230.
 PN mesterjegy 138.
 Podhrágy vára 263.
 Pollaiuolo Antonio 8.
 Pompeji, festőszerszámok 224.
 Ponczolás technika 18.
 Ponczoló véső, kelta 159.
 Pompilos 348.
 Pósta Béla dr. 256.
 Potentiana = Dunapentele (?) 42.
 Pozsony 39; — Gerick Josephus, ötvös 145; — hitelesítőjegy 140, 142; — ötvösczéh 148; — Paray Károly, ötvös 145; — Schlossberg, Schlossgrund 148; — Tirtsch Michael, ötvös 145.
 Pozsonyváraljai hitelesítőjegy 148.
 PR mesterjegy 443.
 Praemykerei őstelepek Erdélyben 57 kk.
 Prázmár 113.
 Prew Wolfgang 193.
 Primanus, Aurelius 398.
 Primus, M. Domitius 403.
 Priscilla Aurelia 56.
 Pritzinger Daniel, ötvös 269.
 Proclia 401.
 Proclius Aphrodisius 401.
 Proculus 50.
 Proserpina elrablása 415.
 Proshodus 54.
 Proszdorff, I. Nagyekemező.
 Psychostasis 316.
 Ptyetris 171.
 Pultavai útközet 389.
 Puskailler Joh. Georg, ötvös 139.
 Puskaműves Bártfán 444.
 Puskaporos 358.
 Pusztakalan 55.

Q

Q. Aurelius 54.
 Q. Decius Vindex 56.

R

«R 4» fémjel 135.
 «R 6» hitelesítőjegy 135.
 Raab Christian, ötvös 146 k.
 Radvánszky-serleg 142.
 Raimondi Marcantonio 18.
 Ramschlerin Juditha (Besztercebánya) 139.
 Rapolti Nagy Pál 170.
 Ráczkeve 150.
 Rákóczi Ferencz II. 319; — -korból való ereklék 169—171.
 Rátót (Veszprém m.), bronzkori lelet 192.
 Reihnsner Joh. (1775) 128.
 Reier Michael (Vulkód) 23.
 Reissenberger Ludwig 117.
 Régibb középkori díszkard 34—38.
 Renaissancekori ötvöskalapács 383—384.
 Rencalev gyalogezred 294.
 Répáshutai Balla-barlang 357.
 Réső Ensel Sándor 310.
 Réz: balta 258; — dob 169; — kehely 98; — lap (nyitrai madonna) 6; — -öntvényű kehely 98; — pénz, római 95.
 Rhomaioi 72.
 Robetta 17.
 Rogier van der Weyden, I. e.
 Rokokó kehely Szászsebesen 130 k.
 Róma, Borgheze Galleria 10; — harmadik nemzetközi archaeol. congressus 385—392.
 Római, I. még antik: bronzlámpa Kisárpásról 215; — bronztálacska 168; — csontpionok 43—48, 393—411; — emlékek Hunyadvármegyében 49—57; — emlékek Nálacsvádon 53; — emlékek Szalacsán 166; — feliratok 41, 42, 50, 55, 232, 349, 355; — festőeszközök 223—232; — fibula, niellós 166; — fürdő Varasdon 41; — gyűrűk 167; — kerék épület 93—96; — kockajáték 46; — -kori Pannonia leírása 40; — kö-emlékek Dunapenteléről 232—233; — leletek Alsópén 375; — mennyezetrészek 352—357; — női fej, szarvval 52; — övveretek 167; — potaissai castrum 93—96; — régiségek Alvinczről 92—93; — rézpénz 50, 95, 214, 400; — sir Apulumban 273—276; — sir Várhelyen 272—273; — síremlék Várhelyen 49; — sírleletek Győrmegyében 214; — Sixtus-kápolna 282—284; — tábor 397; — temető Keszthelyen 374; — téglá 399; — villa (épület) 223.
 Romano Giulio 14.
 Románkori kehely 98.
 Rómer Flóris 90, 133, 291, 307, 368.
 Ronyvapatak 244.
 Rósa Ferencz, kassai orgonagyártó 272.
 Rosenberg 132 kk., 221; — Marc: Studien über Goldschmiedekunst in der Sammlung Figdor (ism.) 442—443.
 Rosztowzew 388, 390.
 Roska Márton 358.
 Roth Paul, ötvös 443.
 Rotgisser Lukács (harangöntő) 271.
 Róth Viktor dr. 83, 142; — Viktor: Az egyházi kehely történeti fejlődéséről Erdélyben 97—132; — Viktor: Zur Charakteristik der romanischen Kirchenarchitektur in Siebenbürgen 22.
 Rozom Szabó János, kassai polgár 271.
 Rozsnyó, hitelesítőjegy 142; — zománcos kehely 222.
 Rucker Thomas, augsburgi vasmetsző 384.
 Rudolf, II., császár vasmetszésű széke 384.
 Ruházat a mykeni kultúrában 234.
 Rumpelio 56.
 Rutének II. Rákóczi F. idején 169.

S

S—a könyvismertetése 444—445.
 Saárossy Emericus, eperjesi ötvös 137.
 Sabazios vallása 388.
 Saint Médard, római villa 223
 Sakadat 102.
 Salzburg, műemléki kongresszus 1; — Sankt Peter 99.
 Sambucus 39.
 Sarf, Andreas Ekardt (1756) 131.
 Sarmizegetusa colonia 53, 393, 405.
 Saturnia Aelia 51.
 Saturnina 404.
 Saturninus 396; — Bononius 406; -- lásd még Zaturinus 399.
 Saxsz építőmester Bártfán 443.
 Sági János 244.
 Sárkányos zászló 340.
 Sátoraljaújhelyi piaristák harangja 271; — őstelep 244—261.
 S B mesterjegy 136.
 Schaidenbach János, nürnbergi pánczélgyártó 271.
 Schelken 99, 121.
 Schellembek 100.
 Scheuermann Valentinus, ötvös 222.
 Schmid W. M.: Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen (könyvism.) 444—445.
 Schmidt Hubert, Tordos 256.
 Schneider János Mihály, kassai harangöntő 271.
 Schönborn gróf 169.
 Schrader 68, 71.
 Schuller Joan. (Vulkód) 23.
 Schultze-Naumburg Paul 2.
 Schuster Eliás, kassai órásmester 272; — Joh., orator 22; — Mihály (Vurpód) 22.
 Secundinus C. Clodius 56.
 Segesvár 19, 142; — harangöntő 22; — vártemplom 116.
 Seiden (Zsidve) 129 k.
 Selmeczbánya hitelesítőjegye 142; — Weigl Bertalan, ötvös 142.
 Semrger Mátyás síremléke 127.
 Seps-kilényi unitárius templom 318.
 Serleg: Andrássy Géza grófé 128; — Armbruster-féle 128; — XVII. századból, Lőcsén 221; — Radvánszky-féle 142.
 Setz Michael (1757) 128.
 Seximia Hermione 401.
 Sexti-bélyegű mécs 375.
 Sextus Valerius 393.
 s. g.: Keleti ízlésű csákány 378—380.
 Silvanus-oltárok 398, 401.
 Silvina Julia 233.
 Simitó agyagból 165.
 Simongáti őstelep 66, 448.
 Sinka Ferencz Pál: A garamkövesdi őstelepről 368—374.
 Sírboltfestmények Pantikapaionban 388.
 Síremlék, római, Várhelyen 49; — Semrger Mátyásé 127.
 Sirkoronák 88.
 Sirkő Apulumban 273—276.
 Síreletek: Apahidán 172; — Apulumban 273—276; — Beatrix királynőé 83—90; — Csölyoson 323; — Dunapentelén 223, 232; — Fehéregyházán 327; — Felsőzsukon 171—172; — Ferenczszálláson 325; — Fölpéczen 215; — Geneby 320; — Giczen 320—322; — Gyömörén 214—219; — Hali pusztán 214; — honfoglaláskoriak 320—329; — Kajáron 214; — Kecskeméten 323—329; — Keczen 322—323; — Keszthe-

lyen 374; — Lovászpatonán 214; — Mária királynőé 90—92; — Sokorói dombokon 215; — somogybüssüi 166; — Talfáján 323; — váradi várban 84; — Várhelyen 272—273.
 Sirmium 40.
 Siscia 405.
 Sistow 334.
 Sisyphus renaissance kelyhen 130.
 Sitte H. 78.
 Sixtus-kápolna 282—284.
 σιταγγαρία 388.
 Skopas 72.
 S N ötvösjegy 222.
 Sodronyománcz 108, 111.
 Sol 348.
 Soltész Pál, kassai építőmester 268.
 Somogybüssüi szőlőhegy 166 k.
 Sophia 330.
 Sopron, benczés templom 313; — Buk Ferencz, ötvös 142; — Heckenast Daniel, ötvös 145; — hitelesítőjegy 142; — Kugler Mihály, ötvös 145.
 SP mesterjegy 124.
 Spalato, múzeum 349.
 Spanyolország keleties művészete 428.
 Spatulya bronzból 223 k.
 Sphinx, hatemlőjű, Alvinczen és Déván 92.
 Spillenberger János, kassai képiro 270.
 Springer 204.
 Stadler Johannes, ötvös 146 k.
 Steinmann Ernst: Die Sixtinische Kapelle 284.
 Steklen 334.
 Stephanides, kassai órásmester 272.
 Sterzing, Multscher-oltár 212.
 Stolzenburg 109, 115.
 Storno Ferencz 313.
 Strava = halotti tor 288.
 Strobel Frigyes, kassai képiro 269.
 Strómpl Gábor 359.
 Struckmann, hildesheimi polgármester 4.
 Stuckgiesser = harangöntő 271.
 Suja domb Tordán 95.
 Suky-kehely 111.
 Sulica Szilárd 41.
 Supka Géza 265, 378; — Géza: Archaeologiai kutatások a külföldön 418—435; — Géza: Keleti ízlésű hadi csákány 150—153; — Géza: Könyvészet 446—448; — Géza: Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobrok Evlia Cselebi útleírásában 28—34.
 Surus 399.
 Süvegdisz (tarsolylemez) 327.
 Svistov 334.
 Sweidnitz, kannagyártócéh 271.
 Swoboda Heinrich 3.
 Szabó József dr., geologus 276.
 Szakadat 102.
 Szalacska, kelta barbár pénzverő és öntőműhely 153—168; — római emlékek 166.
 Szalagdíz, őskori 60 kk.
 Szalárdi emlékirata 89; — János, a váradi káptalan jegyzője 265.
 Szamosközy Analecta 40.
 Szandecz, Jakab képiro 444.
 Szarkofág Alkestismondával 414; — Dunapenteléről 232.
 Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken 366—368.
 Szatir-mellkép 79.
 Szatmáry György, ötvös 145.
 Szasszanida díszítés 326 k.; — ezüsttál 391.
 Szárnyas oltár, I. oltár 28, 436—442.
 Szászbuda 104, 125 k.

Szászd 80 k.
 Szászdálya 115, 117, 123 k.
 Szászok betelepődése 19.
 Szászorbó 20.
 Szász-sárosi kehely 130.
 Szászsebes 19, 130 k.
 Szászújfalvi templom 19—28.
 Szászváros 19, 393.
 Szászvessződ 130.
 Szeben 19; — harangöntő 22, 23.
 Szegedy Ferencz, kassai ötvös 270; — Tamás, kassai ötvös 270.
 Szeghalmy Gyula: A szeghalomvidéki halmokról 276—281.
 Szeghalomvidéki halmok 276—281; — Régészeti és Közművelődési Társulat 281.
 Szekeres Anna, Kőműves Antal felesége 269.
 Szekfü Gyula 41.
 Szekszárdi római kori lelet 224.
 Szeletabarlang 357.
 Szelindek 103, 109, 111, 113 k., 115.
 Szent alakok ötvösműveken 120.
 Szentertszébeti szárnyas oltár 28; — templom 19—28.
 Szentes 260.
 Szent György 289; — György domborműve Budán 28—34; — György-czéh kisplasztikai kiállításai (1912) 319.
 Szentkirály 400.
 Szentkirályi Lajos dr. (Torda) 94.
 Szent Kristóf állatfejjel 298.
 Szentpéter 103.
 Szentségfülkék Bars és Hont vármegyékben 80—83.
 Szepsi László, ötvös 141.
 Szerdahely 19.
 Szerémi György: Magyarország romlásáról 31.
 Szerpentinbuzogány 214.
 Szerszám: agyag 165 k.; — bronz 155, 226; — csont 66; — ipari 158 k.; — kelta 158; — kő 94, 162, 214, 245, 357; — vas 150—160 pass.
 Széchy Dénes-fele kehely 114.
 Székely Nemzeti Múzeum 58.
 Székesfehérvár, Demkóhegy 35; — Günther, ötvös 140, 145; — hitelesítőjegy 140.
 Szélistenség római emléken 233.
 Szénaverős 116.
 Szépművészeti Múzeum niobidája 75.
 Sz Gy mesterjegy 145.
 Szij honfoglaláskori leletben 219.
 Szijvég 217.
 Szilassy János, ötvös 141.
 Szilády Károly dr., főlevéltáros 140.
 Szinváolgye 358.
 Sziria keresztény művészete 531.
 Szirusok Európában 427.
 Sziszek Istvánffy históriájában 39.
 Sziszeki thrák emlék 337.
 Szlatinai András, kassai polgár 270.
 Szláv régiségek 287.
 Szmeccsányi r. k. templom 310.
 Szobi kavicserétegből való őskori edények 191.
 Szobor: akropolisi leány 71; — archaikus görög 70; — Athena 69, 71; — Augustus augur 78; — Charcheli Demeter 70; — diszkoszvető 77; — Gorgo 70; — Hercules Budán 31; — Hermes 73; — Kora 70; — ló 71; — nagyváradi 28—34, 265—268; — Niobida 75; — Szent György: Budán 28—34.
 Szobrászat, középkori német 173—191.
 Szontágh (iglóí) czímer 220.
 Szórád János 232, 411.
 Szőlődiszítás eredete 427, 434.
 Szóts László (Alvincz) 92.
 Sztáray Antal gróf 256.

Sztrigyszentgyörgyi őstelep 55.
 Szulejmán khán dsámija Budán 29.

T

Tabula lusoria 46.
 Tafferner Pál 30.
 Takács Zoltán könyvismertetése 284—286.
 Talfája 323.
 Tanner, Bernhard nemes 443.
 Tapolcza, avaromb 166.
 Tar Illés, ötvös 140.
 Targoniste 339.
 Tarnowi székesegyház 103, 443.
 Tarsolyleméz (süvegdisz), fehéregyházi 327.
 Tassy Boldizsár, kassai ötvös 270.
 Tálacska bronzból, római 168.
 Tállya város és Kassa templomot építtetnek 269.
 Technikák a római festésben 230 k.
 Tegea, női fej 73.
 Teger 324.
 Telesphorus-dombormű 407.
 Temesvár hitelesítőjegy 143.
 Temetvény vára 263.
 Templom (székesegyház, egyház, kápolna): Aquincum, Baltis- 349; — Artemis Agrotara 73; — Augsburg, Pál-bazilika 194; — Bakabánya 82; — Bars megyében 80—83; — Bártfa, Szent Egyed 443; — Szent Jánoskolostor 443; — Beszterczabánya, tót 139; — Börzsöny, Szent István 80, 82 k.; — Buda, Szent György 29 kk; — koronázó 262; — Magdolna 31 kk.; — Nagyboldogasszony 31 kk.; — Dolmány 26; — Eleusis 387; — Eperjes, Szt. Lénárd 444; — Füzesgyarmat 81; — Garamszentbenedek 82; — Garamszentgyörgy 80; — Gerény, r. kat. 316; — Gömör-Rákos 311; — Gyöngyös 271; — Győr, benczés 147; — Hermány 26; — Hébecz 81; — Hont megyében 80—83; — Iliissos melletti 73; — Imreg 271; — Ipolybalog 80; — Ipolyzscsénke 81; — Kalocsa, Asztrik-féle 262; — Kassa, dóm 443; — jezsuita 269; — kálvinista 269; — luteránus 269; — Szentertszébet 268, 272; — keletelése 262—263; — Kecskemét, ref. 140; — Kisvárd 271; — Kolozsvár, Szent Mihály 116; — Körmöczbánya, Szent Erzsébet 80; — Kraszkó, ev. 313; — Lelesz 271; — Lőcse, ev. 220 k.; — Marienburg, vár- 318; — Medgyes, ev. 141; — Miskolcz, ref. 141; — Mohos, r. k. 314; — Nagybánya, ref. 142; — Nagycsalónia 81; — Nagyselyk 99; — Nagyszeben, román stílusú 263; — Nagyvárad, székesegyház 84; — Nagyváradolaszi, ref. 136; — Nyitra 6; — Oráljaboldogfalva 53; — Pécs, székesegyház 262; — Pistoia, S. Maria delle grazie 9; — Pusztakalán 55; — Rozsnyó, evang. 222; — székesegyház 272; — San-Gimignano, S. Agostino 306; — Sátoraljaúj hely, piarista 271; — Segesvár, vár- 116; — Sepsikényi unit. 318; — Sixtus-kápolna 282—284; — Somogy, apátsági 262; — Sopron, benczés 313; — Szászd 80 k.; — Szászújfalva 19—28; — Székesfehérvár, Szt. István-féle 262; — Szentertszébet 19—28, 263; — Szmeccsányi 310; — Sztrigyszentgyörgy 55; — Tarnow 103; — Tállya 269; — Tihany, monostor al- 262; — Varsány 80; — Veresmart 19—28, 263; — Veszprém, Gizella-kápolna 262; — székesegyház 262; — Vurpód 19—28; — Zeykfalva 55; — Zólyom, plebánia- 136; — Zsámbék 307; — Zsegye, ev. 312; — Zseliz 80.

Terrakotta szobrocskák 235 kk.
Tertius, Q. Aurel. Papiria 54.
Teutsch G. D. 98, 255.
Tégely, kelta 164.
Tégla-építés, római 387; — feliratok 55.
Téglás Gábor 93, 393, 408; — István: Római kerek épületek Potaissa castrum közelében 93—96.
Téves lelőhelye, a fölpéczi karoling kardnak 215.
Thode: Die Malerschule von Nürnberg 200.
Thrák emlékek 330—352.
Tibiscensium numerus 274.
Tiburnus 233.
Ti. Julius Faustinus 375.
Timár-rakamazi őstelep 258.
Timotheus 404.
TI mesterjegy 140.
Tircs Rezső 362.
Tirtsch Michael, pozsonyi ötvös 145.
Tiryns, falkekék 236.
Tiszapolgár, festett kerámia 256.
Tiszazugi Régészeti Társulat 366.
Titius Agathopus 405.
Titus thermák felvételei 388.
T. Opponius 375.
Tordosi festett kerámia 256; — őskori dom-
bormű 366.
Tótalmás 166.
Török Aurél dr. 88.
Törty Emil: Michelangelo mennyezetképzése
a római Sixtus-kápolnában (ismert. Meller
Simon) 282—284.
Tradeburg (Vulkód mellett) 23.
Traiana, Colonia Ulpia 53.
Traianus 395.
Trienti zsinat (műemlékek védelme) 4.
Trunianus: Erdély feliratos kőveiről 40.
Trencsén hitelesítőjegye 143.
Trencsén sziklafeirat 42.
T. Trencsén hitelesítőjegye 143.
Turfan vidéke 425.
Turóczi krónikája 30.
Tűzpad, őskori 369.
Tyiszkkegyi őstelep 57.

U

«U1» fémjel 135.
Údo-kehely 99.
Újabb hazai barlangkutatások 357—365.
Újgyháza 19, 123.
Újhelyi György, kassai csiszármester 272.
Újmajor 374.
Új-Szandecz 443.
Újvidék, hitelesítőjegy 141.
Ulm 213 k.
Ulpia Traiana, Colonia 53.
Umpilio 56.
Urna: Bugyin 168; — -sír 171; — -temető
490, 435; — Keszthelyen 374—375; — Kis-
körösen 281.
Utolsó ítélet kapcsolata a köpönyeges Mária-
ábrázolással 317 k.
Ústtartó láncz, kelta 160.
Úveg festék tartására 228 k.
Úveges Ede, komáromi ötvös 145.
«Úveges» mesterjegy 145.
Úvegpaszta 340.
Úvegpohár pöttyös 417.

V

Vajdahunyadi római köemlékek eltűnése 396.
V fémjel (Zágráb) 135

Valentianus Aelius 233.
Valentina, Aurelia 398.
Valerius Sextus 393.
Vali-hegy (Nyitra-Bajna), vár 264.
Vanuccio Biringuccio 380.
Varannay Andrásné, kassai lakos 270.
Varasd, római fürdő 41.
Varjú Elemér 220.
Varsány 80.
Vas: borotva 161; — csákány 150—153, 378—
380; — emelő- 160; — fűrő 160; — fűrész
158; — gyalú 160; — horog 161; — kapocs
158, 160; — kard 34—38, 166; — kaszák
156; — kengyel 216, 320, 323, 324; — kés
159; — láncz 160, 171; — lándsá 160, 166;
— leletek 155—168; — metszés 380, 384; —
nyíl 324; — ötvösszerszámok 381 kk.; —
spatulya 228; — tegez 324; — véső 159; —
zabla 216, 323, 324.
Vastianius 50.
Vatikán, képtár 12.
Vác-Csörög 35.
Vár Nyitrabajnán 263—265.
Várhely 49—53, 272—273, 393 kk., 401.
Vármegei őstelep 58.
Vásárhelyi Géza 150, 379.
Vászonmaradványok a honfoglalási korból 329.
Veczel 398.
Veleszentvid 158.
Velence, Quirini Stampa-gyűjtemény 8.
Vellius Ursinus, De bello panonico 31.
Veráncsics krónikája 30.
Verchovina 169.
Veres Kata, Kolozsvári Lőrincz ötvös fele-
sége 270.
Veresmarti templom 19—28.
Verrocchio 8.
Vésők, vasból 159.
Villa Chodürev kardjában 289.
Viminacium, Alkestis dombormű 414.
Vinci, Lionardo da 9.
Vindex 56.
Vinicze 41.
Vinckler András, kassai lelkész 270.
Virius Erio 56; — Marenus 398; — Umpi-
lio 56.
Virgo caelestis (római kövön) 51.
Visegrádi János: A sátoraljújhelyi őstelep
244—261; — János: Szentségfűlkék Bars-
és Hontvármegyékben 80—83.
Viselete a nőknek a mykeni kultúra idején
234—243.
Vitalis Aelius 233.
Vogl Viktor, geologus 359.
VS mesterjegy 222.
Vurpód 102.
Vurpódi templom 19—28.

W

Wachtler Béla, besztérczebányai főjegyző
139.
Wagner Frigyes, kassai pánczélgyártó 271.
Waldstein 387.
Weege 388.
Weigl Bertalan, selmeczbányai ötvös 142.
Weih János, nürnbergi pánczélgyártó 271.
Weingarten-oltár 194, 205.
Weinstabl József, pozsonyi ötvöscséh mestere
148.
Wening János Tamás, kassai harangöntő 271.
Werlein J. I., budai kamarai elnök 32.
Weyden, Rogier van der 205.
WG mesterjegy 145.
Willendorf 360.

Winkler Pál: Keczei sírleletek 232—233.
 Witz Conrad 212 k.
 W. Kőszeghy Elemér: Családi jelvények lőcsei
 ötvösjegyeken 220—223; — Elemér: A ma-
 gyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtéséről
 132—150.
 Wohlgemut, apostolok elválása 200.
 Wolf, kassai ötvös 270.
 Wolff Mich., szebeni harangöntő 23.
 Wolgemuth-féle nürnbergi krónika 31.
 Wonner Walentin, lelkész 22.
 Wosinszky Mór 369.
 Wüstemann Aaron és Erhard, ötvösök 222.

Z

Zabla 216, 323, 324, 326.
 Zagyvai Miklós, kassai polgár 269.
 Zalatnai sphinx 93.
 Zaturinus, Anneus 399.

Zágráb fémjele 135.
 Zboró 319.
 Zeitblom 211.
 Zeno 273.
 Zenobia, palmyrai uralkodónő 275.
 Zeykfalva 55.
 Ziehen Julius 341.
 Zólyom fémjele (?) 135; — r. k. plébánia 136.
 Zománcz a XIV. században 99.
 Zománczfestés, erdélyi 130.
 Zománczos kehely Rozsnyón 222.
 Zosimus 40.
 Zsámbék, templom 307.
 Zsegyei ev. templom 312.
 Zseliz 80.
 Zsellér-képiró 269.
 Zsidve 129 k.
 Zuckerberger Jakab (Alvincz) 93.
 Zudar János váradi püspök 268.
 Zuur János kassai fegyverderékcsináló 271.

S. G.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

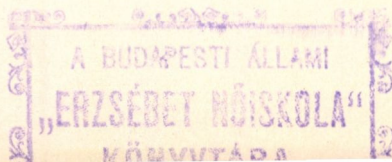
A MŰEMLEKEK KUTATÓINAK XII. KONGRESSZUSA.

(1911 szeptember.)

Mint a Műemlékek Országos Bizottságának képviselője vehettem részt ezen a kongresszuson, a melynek különösen két körülmény adott nagy jelentőséget. Ezek az összejövetelek (*Tag für Denkmalpflege*) az 1900. évben kezdődtek a német birodalomban — az elsőnek Drezda volt a székhelye — azóta évente egy-egy német városban üléseztek, most először gyűltek össze a műemlékek ügyének munkásai Németország határain kívül, Salzburgban, szeptember 13. — 15-én. A műemlékek védelmének föllendülése Ausztriában, — a műemlékek leltározásának nagy energiával megindult, rövid idő alatt is irigylésre méltó eredményeket föltüntető munkája, az osztrák központi bizottság modern elveken alapuló új szabályzata, az osztrák műemléki törvényjavaslat — mindez kellőképpen igazolta az összejövetel helyének megválasztását. E mellett a műemlékek védelmének ügye mellé egy másik, hasonló irányú, azt törekvéseiben kiegészítő mozgalom szegődött társul: a *Bund für Heimatschutz*, mely a hazai tájak, községek, sőt népviseletek és népszokások megővését tűzte ki céljául és immár országsszerte kiterjedt hatalmas szervezettel és céltudatos propagandával igyekszik feladatát megoldani. A *Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz* általánosabb, szélesebb körű kérdések megoldását tűzte maga elé. Míg a műemléki értekezletek, főleg eleinte, egyes építészeti emlékek fenntartásánál, helyreállításánál követendő eljárások, módszerek megállapításán fáradoztak, most magasabb célok lépnek előtérbe és a városok, falvak, romok, tájak jellegzetes képének megmentésére irányuló törekvés oly tárgyakra is kiterjeszti figyelmét, a melyek azelőtt, tisztán «műemléki» szempontból alig játszottak szerepet. A városi élet, a nagyipar rendkívüli föllendülése, a közlekedés új útjai és fokozott igényei mindinkább megnehezítik a régi, történeti, művészeti és festői szempontból becses állapot fenntartását. A helyesen értelmezett védelmi tevékenység nem is tekintheti céljának azt, hogy a fejlődésnek útját állja, de találhat oly eszközöket, a melyek alkalmazása a modern élet jogos követelményeinek megértése nélkül is sokat megmenthet abból, a mit a múlt reánk hagyott.

Nem szándéksom valamennyi előadást ismertetni, csak azok gondolatmenetét vázolhatom ezen a helyen, a melyek általánosabb érdekűek és a melyekből tanulságokat vonhatunk le a mi hazai viszonyainkra nézve is.

Paul Clemen előadásában (A műemlékek védelmének fejlődése Németországban) érdekesen illusztrálta a német fejleményeket az utolsó tíz évben,

az első műemléki kongresszus óta. A műemlékek védelméről Hessen és Oldenburg nagyhercegségek gondoskodtak törvényhozási úton. Poroszországban az 1907. évi július 15-én kelt törvény, mely a községek és tájképi szempontból kiváló helyek védelméről szól, kiterjeszkedik a műemlékek védelmére is, a keresztülvitel azonban az egyes községek szabályzataitól függ. Ily szabályzatokat maga az állam bocsájthat ki Szászországban, ha az egyes községek ezt elmulasztanák. Bajorországban nincs műemléki törvény, — de szükség sincs rá, mert mind a hatóságok, mind a nép át vannak hatva a földadat jelentőségétől. A törvény nem lehet a műemlékek védelmének célja, hanem eszköze, és a hol a nép minden rétege készségesen támogatja a védelmi törekvéseket, a törvény fölösleges!

Nagy változáson mentek keresztül a műemlékek védelmének irányító elvei. «A műemlékek védelme a történeti fölfogás gyermeke. A történeti irányú helyreállítási düh tetőpontja megfelelt annak az állapotnak, midőn szellemi életünk, élő költészetünk és élő művészetünk túl volt telítve történeti alkatrészekkel. A műemlékek védelme az egykorú művészettel párhuzamosan fejlődik és ezzel együtt szükségképen megváltozik... Ma történeti alapon áll, de nem lát ebben békót, hanem új erőket merit belőle. Mint napjaink érett művészete, a történeti példákban fegyvertárat lát, nem kerüli befolyásukat, de nem követi őket hamisító utánzás, hanem művészi továbbfejlesztés céljából. A hol valamely emlék építészeti szervezete és első sorban annak díszítése, fölszerelése továbbképzést igényel, ajtót tár az élő művészetnek, magának a művészetnek és magukat a történeti okmányokat lehetőleg megóvjá az eltorzítástól, hamisítástól.»

Korunk művészete mindinkább jogot követel azon a téren is, a hol eddig a «történeti stílusok» szolgai utánzása volt az ideál. Bár nálunk Magyarországon is kihalnának a pseudo-középkori oltárok, szószékek, üvegfestmények, egyéb berendezési tárgyak! Régi templomok toldaléképületeit, új tornyait teljesen szabad szellemben lehet tervezni. Nem a régi épület részleteivel való meg egyezés a fődolog, hanem a művészeti harmónia, a megjelenés egységessége. Igaz viszont, hogy a régi emlékekkel szemben első sorban a kegyeletes fenntartás a kötelességünk. Nekem az a benyomásom, mintha az utóbbi műemléki kongresszusokon a «továbbfejlesztés» kelleténél nagyobb szerepet játszott volna és hovatovább kiszorítaná a fenntartás gondolatát. A fenntartás lépett az egyedül üdvözítő «helyreállítás» helyébe. Vigyázzunk, hogy a művészi «továbbfejlesztés» ne homályosítsa el a fenntartás elvét és ne követeljen maga számára ott is érvényesülést, a hol az teljesen indokolva nincsen.

Kimerítően ismertette *Paul Schultze-Naumburg* tanár, a német «Heimatschutz» szövetség elnöke annak céljait és fejlődését. A szövetséget dr. Rudorff tanár alapította nyolczadfél évvel ezelőtt Drezdában, ma hatalmas szervezet, a melyet egyesek és hatóságok támogatnak munkájában, nemcsak Németországban, hanem Ausztriában, Svájcban, Francia-, Angol-, Olaszországban és Amerikában is. A mozgalom célja a szülőföld szépségének megóvása általában, akár tájbeli szépségről, akár az emberi kéz alkotásairól van szó. Az előbbi esetben természetesen csak kegyeletes kímélet szükséges, emberi művekkel

szemben azonban lépten-nyomon beáll az új alkotás szüksége. Ebben az esetben minden alkotó tevékenységnek a mi korunk szükségleteiből kell erednie, de összefüggésben kell maradnia a helyi hagyományokkal. A bécsi *Karl Giannoni* az osztrák Heimatschutz-viszonyokat fejtegeti.* E tekintetben nem tartja az új műemléki törvényjavaslatot sem kielégítőnek és az egyes községek építési szabályzatának megfelelő átalakításában látja a célravezető eszközt. Különösen Bécs, Prága és Graz városok szabályzatait emeli ki mint olyanokat, a melyek e tekintetben is eleget tesznek a követelményeknek.

Minálunk ebben a tekintetben is még igen sok a tennivaló. A természeti emlékek összeírása és védelme, mely a földművelésügyi minisztériumtól indult ki, nem elégséges. Mit ér valamely festői szikla vagy szép facsoport megóvása, ha a környezet az önkénynek van kiszolgáltatva? A nyitrai várhegy aljában, Magyarország legfestőibb pontjainak egyikén, otromba új malomépület teszi tönkre az árnyas sziget bájos hatását. Egy hegy oldalát, melyen legszebb váromjaink egyike emelkedik, legújabbán kőbánya, ipartelep ékteleníti el. Régi városkáink, falvaink egységes képét ormóttanul «városias» templom, község-háza, magánházak semmisítik meg. A szülőföld szépségének, jellegének megóvására irányuló törekvésnek nemcsak esztetikai, hanem etikai értéke is van. A régi kép fenntartása, céltudatos fejlesztése megerősíti a hazához tartozáság gondolatát. Nem archeologizálást, korunk igényeiről való lemondást kívánunk, hanem a pillanatnyi — sokszor vélt — szükségleteken való felülemelkedést, üres hivalkodás helyett a szülőföld jellegéhez való ragaszkodást és az intéző hatóságok részéről oly mélyebb belátást, mely útját állja a szabad természet vagy az emberi közösségek lakóhelye ellen irányított merényleteknek.

Le kell arról mondanom, hogy *Cornelius Gurlitt*-nak, a műemlékek védelme és művészi városépítés fáradhatlan harcosának érdekes előadását, mely a kongresszus tárgyát képező kérdéseknek korunk gazdasági és szociális kérdéseivel való benső összefüggését mutatta ki, részletesebben ismertessem. Gurlitt abból a tényből indult ki, hogy — a statisztika megállapítása szerint — minden nagyobb város régi magva kiürül, a belváros lakossága csökken, a belvárosból *city* lesz. Az eredetileg lakás céljára épült házak üzletek célját szolgálják, vagy új épületeknek kénytelenek helyet adni. Minél többen fordulnak meg nappal az ilyen átalakult városrészben, annál kisebb a benne lakók száma. A nagy üzleti forgalom új utakat követel, utcákat szélesbít, egész házsorokat áldozatul ejt. Az átalakulás nemcsak a régi városrész megsemmisülését okozza, hanem fontos és káros szociális változásokat is előidéz. A régi belvárosok és azok polgári lakosságának megmentését a forgalom szabályozásától, nevezetesen a forgalmi utaknak a központot megkímélő vezetésétől várja Gurlitt.

Általános érdeklődést keltett *Heinrich Swoboda* prelátus, bécsi egyetemi tanár előadása a műemlékvédelmi törvényhozásról az egyházban.

A tulajdonképeni egyházi hagyományoknak (*traditio divina*) nincs semmi

* A Heimatschutz-mozgalom céljait és eszközeit rövid összefoglalásban igen jól ismerteti *Dr. Karl Giannoni*, Heimatschutz (Flugschriften des Vereines zum Schutze und zur Erhaltung der Kunstdenkmäler Wiens und Niederösterreichs VI), Wien u. Leipzig, Gerlach u. Wiedling, 1911.

közösségük a műemlékek védelmével, a mely azonban a traditio humanát egyenesen érinti és az egyház a műemlékekkel szemben fennálló jog- és kötelességviszonyát elismeri az által, hogy 1. művészeti tárgyakat tulajdonába fölvesz, 2. tulajdonát nyomatékos egyházi szentesítéssel megóvjá és céljának megfelelően fenntartja, 3. ott, a hol az egyházi használat a művészeti tárgyak megváltoztatását szükségessé teszi, ezt követeli. Ezek az általános elvek kifejezésre jutnak az egyház törvényhozásában. Már a 869-iki konstantinápolyi zsinat még régebbi szabályokra hivatkozva kimondta, hogy egyházi kincseket és szent edényeket (*cimelia et vasa sacrata*) csak foglyok kiváltása céljából szabad elidegeníteni, más esetekben az elidegenítés érvénytelen és a püspök, a ki mégis megteszi, elmozdítandó, a vevőt pedig exkommunikáció sújtja. Kánoni büntetéssel torolja meg II. Pál pápa 1464. évi kánonja is az elidegenítést és ezt IX. Pius pápa 1869-ben érvényben levőnek jelentette ki, úgy hogy a kiközösítés büntetése ily esetekben ma is érvényben van. De már a VI. század végéről ismeretes az az utasítás, melyet a püspök ad a papnak, midőn ostiariussá, a templom őrévé szenteli. (*«Providete igitur, ne per negligentiam vestram illarum rerum, quæ intra ecclesiam sunt, aliquid depereat . . . Sic agite, quasi reddituri Deo rationem pro iis rebus, quæ his clavibus recluduntur.»*) Az egyházi szempontból szükséges javításokról és változtatásokról a trienti zsinat intézkedik. Valamely építészeti stílusnak par excellence egyházi jellegéről az egyház mitsem tud és az egyházi művészet teljes mértékben résztvesz a művészet általános fejlődésében. Az egyházi művészetnek hagyományon kell alapúlnia, de nem követeli a konvencionális jelleget, a réginek merő utánzását. Az egyházi művészet, a melynek első sorban istentiszteleti jellege van, az emlékek fenntartását és ápolását teszi szükségessé. E tekintetben az egyház teljesen egyetért a műemlékvédelem modern irányával, csak kötelességszerűen mindig a saját szükségletének figyelembevételét követeli.

Swoboda fejtegetéseivel szemben *Struckmann*, Hildesheim polgármestere, joggal hangsúlyozta, hogy az egyházi előírásokat nem mindig követték kellőképen és az egyházi művészet alkotásainak nagy tömege vándorolt ki Németországból. Ismeretes, hogy minálunk ugyanilyen a helyzet. A templomok és azok tartozékainak, felszerelésének őrzésére rendelt lelkészkezdő papság ritkán áll föladata magaslatán. Teljes kötelességtudást, jóakaratot föltételezve mégis sokszor végzetes tévedésekkel, mulasztásokkal találkozunk. Talán túlságosan is buzgó a tevékenység a régi templomok fenntartása, de különösen helyreállítása körül és gyakran siralmas az eredmény, a melyet a legjobb szándék fölmutat. Lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy a papság nincs tisztában a reája bízott tárgyak értékével és így sok becses dolog elkallódik, piacra kerül és selejtes, gyári holmi foglalja el a régi felszerelések helyét. Mondjuk ki: a lelkészkezdő papság ismerheti azokat az egyházi szabályokat, a melyeket Swoboda fejtegetett, de aránylag ritka esetben képes azokat követni, mert a művészet és annak története idegen előtte és híjával van azoknak a gyakorlati ismereteknek is, a melyeket az állandó gondozás igényel. Nem elég tehát, ha egyházi részről arra hivatkoznak, hogy az egyháznak is vannak szabályai, melyek a régi művészet termékeinek megóvásáról gondoskodnak, nem elég, ha a világi törvényhozással

és törekvésekkel való egyetértést vallják. Swoboda nem vonta le tárgyának szükségszerű következtetését: az egyház idevágó szabályai, a vezető körök modern fölfogása csak úgy vezethetnek eredményre, ha a papi nevelés arról is gondoskodik, hogy a lelkész jókor megismerkedjék az egyházi művészet különböző ágaival és föl tudja ismerni, mikor kell cselekednie és — mikor nem szabad cselekednie.

«A műemlékek védelme és a múzeumok» volt a címe *Georg Dehio*, a híres strassburgi tanár előadásának. E két intézmény természetes szövettségben áll egymással, de míg amaz megóv, összetart, a gyűjtési tevékenység birtokra törekszik és árúczikké teszi a művészet alkotásait. A régi rómaiak rablómód gyűjtöttek és a gyűjtőknek ez a fajtája ma sem halt ki. Csak a XIX. században keletkezett az a fölfogás, hogy a művészeti gyűjtemények a közérdek szolgálata tára vannak hivatva. Visszásnak tartja Dehio, hogy a képzőművészet alkotásait másképp tekintjük, mint a költészet és zene műveit, mert míg ezek idővel közkinccsé válnak, amazok a gyűjtő hatalmában maradnak, azt teheti velők, a mit akar, a helyett, hogy ezek is bizonyos idő múlva a nemzet tulajdonába mennének át.

Dehio két nagy fogyatkozást lát a múzeumi intézményben: az egyik a magángyűjtés, a melyet ma buzgóbban űznek mint valaha és a vele kapcsolatos műkereskedés, a másik a nemzetközi programot valló múzeumok. A műemlékek védelme mindinkább arra törekszik, hogy a műveket eredeti helyükön tartsa meg, a gyűjtők pedig és a nemzetközi múzeumok lehetőleg sok külföldi művet ragadnak magukhoz. A Mona Lisa esetére czélozva, így szól Dehio: «Csak jogi kérdés, rablásról vagy vételről van-e szó; a műemlékek védelme szempontjából mindegy, veszteség veszteség marad.»

Dehio élesen támadja azt a nagy észak német múzeumot (a berlini Frigyes császár-múzeumot érti), mely egész Németországban összevásárolja a műveket és elvonja őket a hazai talajtól. A védelemnek kölcsönösségen kell alapulnia. Nem lehet otthon erényesen megvédeni az emlékeket, ha künn szívesen vétünk a védelem elve ellen. A művészeti alkotások hajszolása ma már szinte kultúr-ellenessé vált. Eljött az idő, hogy Európa régi művészeti hagyatéka nyugalomra, biztonságba jusson és e tekintetben nyilvános múzeumainktól is lemondást kell követelnünk. Annál könnyebb ez, mert az utazás ma már igen könnyű és lehetővé teszi, hogy a művészetet keletkezésének helyén tanulmányozzuk. Régi múzeumainkat, melyek mind fejedelmek gyűjtőkedvének köszönhetik keletkezésüket (német múzeumokról van szó) lezártaknak tekinthetjük és a múzeumok terén új eszközökkel új célok felé törekedhetünk, az emlékek védelme jegyében.

Múzeumok alakítása nem lehet magában cél, csak tagok lehetnek a művészeti emlékek védelmének általános rendszerében. Múzeumokat nem lehet mesterségesen szervezni, csak keletkezniök szabad és első sorban a helyi művészet szolgálatában kell állaniok, mint a történeti sokféleség megóvói korunk annyi nivelláló elemével szemben.

Dehio első sorban az országos és tartományi múzeumok erősítését követeli — az egészen kicsinyeket elveti; — ezek hatáskörét el kell határolni és szerződéssel kell megakadályozni, hogy a szerzési verseny kölcsönösen meg ne

károsítsa őket. E múzeumoknak azonban nemcsak az a föladata, hogy az emlékeket megőrizték, hanem csak akkor tesznek eleget rendeltetésöknek, ha a hazai művészet érzését a nép körében terjesztik. Különböző fokú tanfolyamokra van szükség, első sorban a tanítók számára, hogy ezek tanítás és kirándulások útján bevezethessék növendékeiket a honi művészet ismeretébe. A német viszonyokat jellemzi Dehio, midőn arra utal, hogy tanítókat elküldenek Olasz- és Görögországba, sőt Kis-Ázsiába is, de senki sem kérde tőlük, ismerik-e a német művészet góczpontjait.

Dehio érdekes, első sorban németországi viszonyokra vonatkozó fejtegetései és javaslatai némely egyoldalúság és túlzás mellett is megérdemlik, hogy foglalkozzunk velök. Talán magyar múzeumaink vezetői is találnak bennök megszívlelni valót.*

Éber László.

A NYITRAI MADONNA.

Éber László dr. az Arch. Ért. mult évi utolsó számában a nyitrai székesegyház egy aranyozott és ezüstözött rézlapra vésett Madonnáját ismertette, mely az Éber csábító beállításában nagy mértékben keltette föl a hazai szakkörök érdeklődését, s melynek híre a napilapokig is eljutott. Elvégre a «maga nemében majdnem páratlan», s a közönség széles rétegeiben kellemes hangzású Botticelli rajza után készült XV. századi ismeretlen olasz metszett rézlemez, mely hozzá «nagy méretével és szépségével is a legelső helyek egyikét foglalja el» — nem is mindennapi dolog.

Nekünk Éber meghatározása ellen három fő kifogásunk van. Sajnos, mind a három lényegbe vágó. A nyitrai vésett rézlap nem a XV. századból való, Botticellihez semmi köze, s nem készült rézmetszetek előállítására.

Vizsgáljuk a rézlapra vésett ábrázolást (1. kép) először a formai hovatartozás szempontjából. Éber meglehetősen határozottsággal állítja, hogy «a Madonnára nézve Botticelli . . . rajza állott a metsző (!) rendelkezésére», a nélkül, hogy «a mester számos Madonna képe közül egyet is» meg tudna jelölni, «a melynek a metszet *teljesen* megfelel». Ez még nem volna baj, mert föl lehetne tételezni, hogy Botticelli egy elveszett rajza vagy festménye szolgált mintául. De Botticelli művei közül egyet sem tud fölhozni, melynek legalább *részben* felel meg a nyitrai Madonna. Módszertanilag teljesen hibás, a mint a rézlapot a firenzei mesterrel

* A kongresszuson tartott előadások teljes szövege megjelent és a «Die Denkmalpflege» folyóirat kiadóhivatalában (Berlin, W. 66.) kapható. A kiadvány címe: Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz. Salzburg, 14. und 15. September 1911. Stenographischer Bericht.

kapcsolatba hozza. Mária típusát, Jézus alkatát, a kezek formáját jellemzőnek tartja rá, de egyetlen analógiát sem említ. Érvül hozza fel «az egész ábrázolásból visszatükröződő naiv és mégis raffinált bájt, mely közelebbi rokonságban áll vele, mint talán bármely vele összefüggésbe hozott metszet, s a legszeretetremlőbb firenzei mesternek az egészről felénk sugárzó derült szellemét». Ez már mégsem módja a tudományos megállapításnak, eltekintve attól, hogy a fenti jellemzést a jelzők

I. kép.

A NYITRAI SZÉKESEGYHÁZ RÉZLAPRA VÉSETT MADONNÁJA.

hasonló csoportosításával akár Fra Angelico, Benozzo Gozzolira, Filippo Lippi, sőt Duccióra, Lippo Dalmasiira és Tommaso da Modenára is el lehet mondani — épp csak Botticellire nem. A Botticelli nyugtalan vonalvezetése, alakjainak minden porczikáig következetesen megnyilatkozó túlfeszített ideglete épen nem sugároz nyugodt derűt, hanem a legkisebb hatásra érzékenyen reagáló nyugtalan szellemet.

A nyitrai Madonnától teljesen elütő a Botticelli típusa. A csöndes létezésnek kifejezése, mely azt jellemzi, nála ismeretlen. Már első munkáin nyugtalanul mozog a gyermek anyja ölében. Itt kényelmesen ül,

lábacskáit keresztbe rakja, a hüvelykujjat, a gyermeki jólérzés jellemző kifejezéseül visszafelé hajtja. Bambinói sohasem ily hájasak. Madonna arczytypusa is különböző. A koponya nem ily hangsúlyozott, a szemöldök nem ír le ily merész ívet, a felső szemhéj alsó széle nem hullámosan hajló, az áll nem ennyire hegyesedő. Csak átmenetileg jelenik meg művészetében, a Verrocchio hatása alatt, 1470 tájt ehhez némileg hasonló alkatú fej (La Fortezza, Uffizi).^{*} Mások kéztartásai; ujjai bár vékonyak, de nem tompán végződnek, mint a nyitrai Madonnán, hanem hegyesednek, s a mi még lényegesebb: csontosak, erősen tagozottak, izmosak, s az izmok cselekvésre éhes játéka az egész kézre kiterjed, a mit a vésővel kitűnően lehetett volna transponálni. Sokkal változatosabb, élénkebb rhythmusú, s a mellett nem ennyire elaprózott redőzete; soha sem fordul elő nála a köpenynek ily széles visszahajlása. Botticelli eltérően oldja meg a Madonna del latte compositiót. Jézust rendszerint nem szopás közben ábrázolja, mert ez nyugodtságra, kötöttségre, erősen koriátolt mozdulatokra kárhozná az anyát és a gyermeket egyaránt, hanem az előtt, a midőn a gyermek nyugtalanul követeli anyja emlőjét (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum, N. 106), vagy az után, mikor kielégülten fordul el anyjától s érdeklődése új tárgyat keres, szóval mikor mozgalmasabb cselekvés ábrázolására nyílik alkalom.

A nyitrai Madonna mintáját Firenzében kell ugyan keresni (ebben egyetértek Éberrel), de egészen más, sőt teljességgel ellentétes művészeti törekvéseket képviselő mester körül. A gyakorlott szemet a gyermek igen jellegzetes alkata első tekintetre Lorenzo di Credire fogja emlékeztetni. Ez a vastag hájrétegekkel kipárnázott gyermek a Credi legegényibb typusalkotása, mely a meglehetősen egyhangú mester Madonnáin kevés változtatással tér újra meg újra vissza. A Credi gyermekeire a réteges hájasságon kívül jellemző továbbá a Verrocchióra visszavezetendő rövid, kövér ujjú kéz, s az, hogy gyakran az egyik láb a másik alá van húzva, mint hiteles művei közül a firenzei Accademia Pásztorok Imádásán, a velencei Quirini Stampilia gyűjtemény, a drezdai képtár, a berlini Kaiser Friedrich-Museum és a londoni National Gallery gyermekét imádó Madonnáján (4. kép), mely utóbbin Jézus alkata, a jellemzően visszakunkorodó lábujjal legközelebb áll a nyitrai Madonnához. Behatóbb elemzés után magán a Madonna alakján is a Credi stylusának jegyeit fogjuk fölismereni. Mária fejének csontos alkata, a magas homlokkal s kidudorodó homlokcsonttal, az erősen lehúzott s ugyancsak sajátlag szobrászatilag mintázott, alsó szélén pedig hullámosan kihajló felső-

^{*} Morellinek nincs teljesen igaza, mikor Bodeval szemben tagadja Botticellinél a Verrocchio hatását; e hatás azonban csak átmeneti volt, s nem determinálta sajátos művészi akarásának kialakulását. A plasztikai értékek figyelembe vételére inkább Ant. Pollaiuolo serkentette (a berlini Sz. Sebestyén), a kivel együtt dolgozott az Arte della Mercanzia számára.

szemhéj, a szemek asymmetrikus vízszintes tengelye, a csontos orr, a hullámos szárvonal, az erős áll, az arcznak szobrászati értelemben hangsúlyozott körvonala, továbbá a tunikának kihasított ujja: Credinek mestere, Verrocchiótól öröklött formai sajátosságai. Verrocchiótól függetlenül utal aztán Credire a nyitrai Madonnán Mária bal keze ujjainak csak a második ízénél való behajlása (a mi abnormis, nehéz ujjtartás; az első íz Credinél csaknem kivétel nélkül jelzetlen marad), a hajnak hullámos, keskeny, élesen elhatárolt fürtökre való fölbontása, a mit iskolatársától, Lionardo da Vincitől tanult, s kivált fiatalabbkori művein alkalmazott, s végül a ruharedőzet, a széles ívben hajló visszatüremléssel, a mit viszont másik iskolatársától, Peruginótól lesett el. De az egész compositio zavartalanul csöndes benyomása is, a befele élő Madonnával, s a gyermeksege boldog öntudatlanságában nekihez kötött gyermekkel a Credi megszokott fölfogását tükrözi. Milyen mások, kifejezésbeli fölfogásukban is, a Botticelli rokon motivumú, említett két berlini Madonnájának gyermekei. Az egyik (N. 106.) lábaival két különböző irányban kapálózik, kezeivel hadonászva nyúl anyja emlője felé, mialatt tekintete másfelé irányul; a másikkal egyik lábát anyja épenséggel lefogja. A nyitrai gyermek keleti kényelemmel ül, jobb kezével anyja balját fogja (nem simogatja, mint Éber magyarázza), balját lustán anyja övébe akasztja.* Botticelli az actio művésze, Credi megelégszik az állapotszerűséggel, a miben nem mestere, Verrocchio hagyományait követi, hanem a rokon szellemű Perugino belső világszemléletéhez csatlakozik. «Lorenzo di Credi war als Künstler Antipode des Botticelli» — mondja Morelli (I 112).

A nyitrai rézlapon csak a Madonna és a gyermek, szóval az egész ábrázolás magva vezethető Credire vissza. A hátvédül szolgáló falazathoz hasonlóat sem nála, sem más korabeli olasz festőnél nem találunk, az az ötvös kigondolása, ép úgy mint a kárpit díszítése; a kárpittól jobbra-balra elhelyezett két angyal is első tekintetre elárulja, hogy nem a Credi művészetének szülötte, a mint azt alább bővebben indokolni fogjuk.

Hogy stílkritikai módszerrel elért következtetéseink helyesek, annak döntő bizonyosságát szolgáltatja azon tény, hogy a nyitrai lemez főmotivuma, Mária és gyermeke csaknem vonalról-vonalra egyezik Credinek a londoni National Galleryben őrzött egyik Madonnájával (No. 593, 2. kép) Ez a kép 1857-ben Firenzéből, a cav. Mancini tulajdonából került az angol nemzeti képtárba. Crowe és Cavalcaselle, a kik eddig

* Csak későkori művein találkozunk puttóinál némi mozgalmassággal (Trónoló Madonna, Drezda és Pistoia. S. Maria delle Grazie), körülbelül oly értelemben, mint a rokon Francesco Franciánál, a mi nála épp úgy mint a bolognai mesternél s más, a XVI. században is a Quattrocento fölfogásában gondolkodó művészeknél az általános koráramlat szinte kényszerítő, bár csak igen enyhén megnyilatkozó hatásának tudandó be.

legbővebben foglalkoztak az irodalomtól meglehetősen elhanyagolt mesterrel, azt mondják róla, hogy «jó munka, eredeti s kitűnő föntartású» (Jordan-féle kiad. 1871. IV 431). Venturi (VII 818) is hitelesként említi. Minthogy bővebben egyik sem szól róla, szükségesnek tartjuk néhány szóval jellemezni, s megállapítani, mily helyet foglal el a mester művészi fejlődésében. Mária nyitott csarnokban egyszerű padkán ül s mellét nyújtja az ölében vánkoston ülő kis Jézusnak. Balra

2. kép.

LORENZO DI CREDI: MADONNA DEL LATTE.
(London, National Gallery.)

pohárban egy marék mezei virág. Hátul kertszerű tájképbe nyílik kilátás. A képből még erősen hangzik ki a Credi mesterének, Verrocchiónak hatása. Erre vall Mária négyzetbe szerkeszthető fejének plasztikus mintázása, aránytalanul nagy kezei, jobb keze tartása, Jézus erősen hangsúlyozott koponyacsontja, göndör haja, rövid ujjú jobb keze. Mellette nagy iskolatársának, Lionardónak hatását is észreveszszük, a mi Mária szélesre húzott száján, párhuzamos, hullámos fürtökbe szétbontott haján, a Mária és Jézus fürtjein végigsuhanó fénycsíkokban, a húsrészek finom félárnyaiban és Mária köpenyének a térden szélesen átvetett redőjében nyilatkozik meg. A köpeny visszatürelése a Lionardo korai művein is elő-

fordul, de itt ritmikusabb és kerekesebb hajlása miatt inkább a másik iskolatárs, Perugino hatására vezetendő vissza. Lehet, hogy a pohárba helyezett s aprólékos gonddal megfigyelt virágok motívumát is, mely még két más képen is előfordul, Lionardótól leste el (V. ö. Vasari, Le Monnier, VII 17 és Morelli I 113¹). Credinek egyetlen képe sincs, mely jobban bizonyítaná Lionardónak reá gyakorolt hatását. A Verrocchio és a Lionardo hatásának jelenléte, ép úgy mint a jellegzetes tájkép, a Credi első korszakába utalja a londoni Madonnát. Minthogy Jézus alkata, s Mária tunikájának redőzete a Verrocchio nyomaitól csaknem mentes következő korszakából származó két képével, a római Borghese képtár Madonnájával (N. 2., 5. kép) és a londoni National Gallery gyermekét imádó Madonnájával (N. 648, 4. kép) áll szoros kapcsolatban, melyeket 1490–95 tájra tehetünk: e művét a Verrocchio erős hatásától

meghatározott első korszakának végére, 1485—90 tájra (Verrocchio megh. 1488) keltezhetjük, a mely időben a nagy iskolatárs befolyása is tudatosan lép fel művészetében.*

Az ötvös, a ki Credi e compositiója után dolgozott, megváltoztatja a tért, melybe a Madonna helyezve van. A minden dísz nélkül szűkölködő építészeti környezet visszaadása nem hozott volna neki babért. A tájképet egyszerűen elhagyja, mert ennek ábrázolása sem ötvösnek való feladat, különösen nem a Crediéhez hasonló, szinte lyrai jellegű tájképé, mely nem nyújt alkalmat díszítő áttételére. Annál jobban ragaszkodott a képhez a két főalak visszaadásában. Az eltéréseket könnyű a mellékelt ábrakon leolvasni. Az ötvös-vésnök némely formán a maga eszközeihez mérten alakított. Élesen jelzi Mária, végein hegybe futó fürtjeinek elhatárolását, s ebben akkora öröme telik, hogy a jobb vállról a hajzatot jócskán előre simítja, hogy menél több ily éles fürtöt nyerhesen, a képen a Mária fejről aláhulló fátyolt baloldalt pedig hátra tolja, hogy ne zavarja a hajzat dekoratív hatású hullámos körvonalát. Az ötvös gazdagabb ránczvetéssel köti meg a fejen

3. kép.

LORENZO DI CREDI TANÍTVÁNYA : MADONNA DEL LATTE.

(Róma, Vatikáni Képtár.)

a fátyolt, megsokasítja a ránczokat Mária ruháján is, s egyúttal kuszává teszi az egész redőzetet. Diszító hajlamának tesz eleget, midőn Jézus hajzatát csigavonalú apró fürtök unalmasan ismétlődő rendszerébe szorítja, s midőn a vánkost és a dicsskorongokat sodronyos szálú és négyzetes rácsozatos ékítményekkel lepi el. De e hajlamtól független változtatásokat is eszközöl. Változtat Mária arcán: az arcot megnyújtja, a balszemnek Credire annyira jellemző ferde elhelyezését túlerősen hangsúlyozza, a száját kisebbre fogja, az orrot pedig elrajzolja. Jézus szemeit a festménytől eltérően helyezi el, kissé tágabbra nyitja, orrát finomabbul rajzolja meg, Credi sajátkezü műveinek egyik főcriteriumául szolgáló keskeny, hosszú fület pedig kiszélesíti, hogy kagylóját

* Lionardo ugyan 1482-ben hagyja el Fizenzt, de művei ott tovább fennállottak, s ő maga később még többször visszatért az arnoparti városba.

igazi ötvös módjára kivájhassa. Organikusan helytelenül helyezi el Mária mellét. Mária kéztartását nagyjából hasonlóan adja ugyan, de mégsem érti meg teljesen, s az ujjakat túlvékonyra rajzolja.

Credi ugyan ötvösműhelyből került ki, ötvös volt atyja Andrea, s űzte e mesterséget tanítója Verrocchio is, kinek egész műhelyfelszerelését örökölte. Kizárt dolog azonban, hogy a nyitrai rézlapot ő maga véste volna, nemcsak azért, mert a két angyal nem az ő szellemének szülötte, mert a rézlap ornamentikája teljesen elüt ismert műveinek díszítményeitől, s mert a hátvéd távlatilag hibás, formailag pedig tőle teljesen idegen, hanem azért is, mert a két főalakban is találunk teljesen elhibázott és elrajzolt formákat, s tőle idegen formai jegyeket.

Credinek Madonna del Latte compositiója ennél nem sokkal később festett műhelymásolatban is fennmaradt, mely ma a vatikáni képtárban függ, s melyről az irodalomban nincs említés (3. kép). Credi számos tanítványának nevét ismerjük, azonban ezek egyikének művészi egyénisége sincs még, a Morelli elszigetelt kísérlete daczára megállapítva, úgy hogy a kutatások mai állása mellett nincs módunkban a vatikáni másolat készítőjét névszerint megnevezni. A vatikáni kép is változtatásokkal adja Credi eredeti compositióját. Ismét a környező tér üt el a legjobban. Mária padkán ül, egyszerű tagozatú, hónaljáig érő fal előtt, s mögötte díszítés nélküli kárpit feszül, melytől jobbra-balra az eredetivel rokon jellegű, de mégsem azonos tájba látunk. Hiányzik a pohárba tett virág. A bambino nem párnán, hanem fátylon ül, melynek egyik végét Mária bal kezében tartja. A Mária fejről aláhulló fátyol dereka táján hurkot alkot, Jézus ebbe s nem az övbe akasztja bal kezét. A köpeny nemcsak a csípőnél türemlik vissza, hanem a jobb vállon is. A kép nem lehet Credi sajátkezű variánsa. Nem ér fel az ő művészi fokához. A rajzban több helyütt lomposságra bukkanunk, így kivált Jézus lábain s Mária köpenyén, melynek redőzete hozzá képest nehézkes. Mária jobb kezét mintha fából faragták volna, Credi az orrot soha sem rajzolja ily hegyesre, az ujjakat nem hajlítja be az első íznél, mint az Mária bal kezén tapasztalható. A félszeg tanítvány nem veszi észre, hogy midőn kihúzza a vánkost a gyermek alól, tulajdonképen a levegőbe, az anya két lába között lévő mély ráncz szakadéka fölé ülteti. A kép technikai kivitele nyers, a színek nincsenek tükörsíma zománcz módjára fölrakva, mint az a mesternél tapasztalható, s ez kivált a tájképben ötlük szembe. A Madonna arcának typusa és fésülete, továbbá Jézus hajzata Credinek a londoni Gyermekét imádó Madonnájától képviselt typusát utánozza, a térbe való állítás és a gyermek alá helyezett s egyik végén Máriától tartott fátyol a Borghese-beli Madonnát tételezi föl, a miből valószínűséggel következik, hogy a másolat Credi említett két műve keletkezése után nem sokkal, 1495—1500 közt készülhetett.

Ránk nézve most a vatikáni másolat azért bír fontossággal, mert a nyitrai rézlap készítője ezt a műhelyi másolatot is ősmerte és fölhasználta. Bizonyosságul szolgál erre, hogy a két másolaton találunk oly közös jegyeket, melyek az eredetiből, a mintából hiányzanak. Mindkettőn Mária mögött kárpit van, a fátyol széle zeg-zugos, a köpeny a jobb vállon is visszatüremlik. A nyitrai lemez vésnöke szem előtt

4. kép.

LORENZO DI CREDI: GYERMEKÉT IMÁDÓ MADONNA.
(London, National Gallery.)

tartotta a műhelyi másolatot a fejkendő megkötött része, a bal ruhaujj és a tunika redőinek képzésénél is. Az ellenkező eset, hogy t. i. a vatikáni másolat festője használta volna föl az említett részletekre vonatkozólag a nyitrai rézlapot, már azért sem lehetséges, mert az utóbbi, mint azonnal bizonyítani fogjuk, kb. 30 évvel később készült.

A nyitrai lemez készítési kora megállapítására fő támpont a két angyal alakja, a mely első tekintetre elárulja, hogy nem Credi után, s hogy a főmotivum eredetijénél későbbi időben készült, még pedig a

mint itt a véset technikája elárulja, nyugtalan tollvonásokkal papírosra vetett, vázlatzerű gyors rajz után. Credinél is találkozunk, Morellitől is késeinek minősített egyik festményén (Róma, Pinac. Capit.) a Madonnától jobbra és balra, a főalaknál kisebb méretben ábrázolt angyalok motivumával. A baloldali fölfelé néz, a jobboldali, fejét előreahajtvá lejjebb szegzi tekintetét, mint a nyitrai lemezen. Ruházatuk is árul el a nyitraiakkal közös sajátságokat, ezek közül különösen a váll ritmikus lendületű kerek hajtókájára hívjuk föl a figyelmet (e viseletrészlet umbriai eredetű, s Perugino közvetítésével jutott Credihez). Credi utolsó, a capitoliumi Madonna keletkezési idejénél is későbbi korszakára [Uffizi, Angyali üdvözlés (N. 1314), U. o. Krisztus és a szamaritánusnő, U. o. Krisztus megjelenik Magdolna előtt (1. 6. képünket), Louvre, u. a. tárgy] emlékeztetnek a baloldali nyitrai angyal nehézkes, merev kézformái. Más formai elemek viszont a Ráfael modoros utánzóira (így kivált Innocenzo da Imolára) vezetendők vissza, a kik a XVI. század második negyedében a Michelangelo modoros követőivel együtt az olasz festészet jelentékeny részének sorsát pecsételték meg. A jobboldali angyal magán viseli a Ráfael-maniristák egyik igen jellemző jegyét: a teljes oldalnézetben ábrázolt arcoknál a homlokvonalnak az orrvonallal teljes egybeesését. Így van ez, — kivételektől eltekintve — Giulio Romanónál, Penninél, Rafael ferrarai híveinél, Bagnacavallónál, s így van Innocenzónál, a kinek hatását állapíthatjuk még meg a bal angyal gömbölyded, kicsattanó arcztypusán, a jobboldalinak a másiktól teljesen elütő, kecses tartású kezein, s mindkét angyal szétbontott, nyugtalanul lobogó fürtjein (1. Innocenzónak a bolognai Pinacotecában lévő 89. sz. nagy compositióját, mely művészetének legjobb keresztmetszetét nyújtja). A vésnök azonban itt sem tudja hibátlanul visszaadni a mintául szolgáló rajzot. Súlyos elrajzolásai úgy itt mint a két főalaknál arra vezetendők vissza, hogy hiányzik belőle az érzék az emberi test organikus fölfogása iránt. Éber az ő hőse iránt túlságosan elnéző, midőn «a rajz tökéletes biztonságát és a mellett rendkívüli gyöngédségét (talán sajtóhiba *gyöngeség* helyett)» dicséri benne. A baloldali angyal jobb karja mintha el volna szakítva a válltól, a másiknak bal karja pedig jóval a váll alatt illeszkedik a törzshöz. Az ötvösnek a két angyalhoz mintául szolgáló eredeti rajz keletkezési idejét két adott tényezőtől számíthatjuk ki: a baloldali angyal kézformái Credinek 1525—1530 tájra eső modorába kapcsolódik bele, s hasonló időre tehetjük az Innocenzo stíljének teljes kialakulását is, melynek erős hatásával találkozunk a két angyalnál.* De a két

* Innocenzo 1510—12 tájt, a Francesco Francia műhelyéből kikerülte után, a hova 1508 ápr. 7-én lépett be, a firenzei Albertinellinél folytatta művészi kiképzését, valószínűnek tartjuk, hogy Alb. fordította figyelmét erősebben Ráfael felé, s talán vele együtt is ment Rómába.

angyal stylusa egészében is a XVI. század második tizedének utolsó éveire vall.* Ugyanerre az időre kell tennünk az egész lemez keletkezési idejét, mert későbbi korra valló elemet nem találunk rajta.

A rézlemez készítője, a Credi compositiójához képest teljesen átváltoztatta a maga ötvös-gondolkodásának megfelelően a Madonnát környező teret. Mária mögé kárpitot helyez, talán a vatikáni variáns hatása alatt; analógiát különben magánál a mesternél is találhatott, t. i. a Borghese-képtárbeli Madonnán. Mindkét esetben azonban a kárpit ornamentika nélkül való. A kárpit közepének diszító mustráját az ötvösség kész-

5. kép.

LORENZO DI CREDI: MADONNA JÉZUSSAL ÉS KERESZTELŐ JÁNOSSAL.
(Róma, Borghese-képtár.)

letéből vette. Hozzá hasonlót sem a Credi, sem általában a XV—XVI. századi olasz festészet díszítményeinek tárházában nem találunk, de nem találunk egykorú metszeteken sem, melyek ornamentikájukat a festésztől kölcsönzik. A hullámos inda-motivum, meglehetősen sovány és éles leveleivel, s az inda egy-egy mélyebb kanyarulatának közepén elhelyezett csillagidomú virággal előfordul már XIV. századi olasz, még gyakrabban azonban hasonló korbéli franczia és rajnai ötvös-műveken. A XIV. századi franczia miniature-festészetnek egyik leg-

* Éber sem tartja a két angyal mintáját a Madonnáéval egy kézből eredőnek. Mulasztásnak rójuk fel, hogy meg sem kísérlette hovatarozásukat meghatározni, vagy legalább megnevezni. Korban azonban nem választja a Madonnától külön.

gyakoribb mustrája, s innen átkerült az 1400 körüli észak-olasz miniature-be is. Csirája talán a bizánczi akantuszban van, s a mustra fejlődésében az átmeneti fokozatot XI—XII. századi lombard faragványokon figyelhetjük meg. A nyitrai rézlapon még fölismerhető a XIV. század e kedvelt és tipikus mustrájának gotikus jellege, melyen azonban a korai renaissance ornamentika hatása folytán már csorba esik. A nyitrai lemez készítője a két főalak mögé, talán megint a vatikáni variáns buzdítására, Mária válláig érő falat helyez. Ez a fal azonban teljesen különbözik a vatikáni kép síma és tagolatlan hátvédjétől. A rézlap készítője itt megint elárulja, hogy idegen tőle a festészet légköre. Ilyen építészeti részletet egyetlen korbéli olasz festményen sem találunk. Ez a négyzetekre tagolt s fölül koczkaszerű fokokkal ellátott falazat megint bizánczi eredetű. A bizánczi miniature-ben egyes alakok vagy egész jelenetek mögé állítják s a compositio összefogására használják. A bizáncziból elhatolt a karoling, sőt az ir könyvfestésbe is. Ezt a hibás távlatú falat a vésnök bizonyára maga rajzolta valamely bizánczi codex emlékezete nyomán, ép úgy mint a fal mögött elhúzódó s ezzel érthetetlen kapcsolatban lévő vízirányos fríz, melynek tagozása és diszítési motívumai a legnagyobb naivitásról és gyámoltalanságról tesznek tanúságot. A fríz párkányszerű felső része, úgy tagozásban, mint a diszítési mustrában a korbéli emlékeket utánozza ügyefogyottan. Az alatta végigfutó sáv naturalisztikus növényi díszet visel, a vésnök kusza összeviasságban füvet ábrázol rajta, melyből baloldalt *Credi* eredeti compositióján hasonló helyen pohárban elhelyezett marék mezei virágának korcs maradványa gyanánt egy-két szerény virágszál emelkedik ki. Megfoghatatlan, miként láthatott Éber ebben a szabad természetbe való kitekintést. XV. századi olasz festők, kivált északon, Ferrarában és Bolognában nem ritkán áttört építészeti részleten keresztül vezetik a tekintetet a tájba, de mennyire más ez. Ha a nyitrai rézlapon az említett párkányszerű frízt a vésnök tényleg áttörve ábrázolta volna, úgy ott a két angyal ruházatának kellene előtűnnie. Mellesleg megjegyezzük, hogy hibásan lát Éber akkor is, mikor a két angyalról azt mondja, hogy azok «távol vannak a kis jelenet színterétől»; tényleg pedig közvetlenül a Madonna mögött állanak, hiszen a kárpit elé vannak rajzolva. Ébert az angyaloknak Máriánál és Jézusnál kisebb mérete ejtette csalódásba, a miben az az archaisztikus fölfogás jut érvényre, hogy a Madonna körül hódoló angyalt, donátort, vagy más alakot még némely XV., sőt XVI. századi mester is az alázatosság, a kisebbség érzetének kifejezése gyanánt amannál kisebbnek ábrázolta. Mint a kárpit diszítése, úgy a rézlemez legtöbbször előforduló ornamentális motívuma, a filigránszerű spirális is ötvösre vall. A rézlemez munkai eljárása, így elsősorban a poncznak igen gyakori alkalmazása is

ötvös kezét árulja el. Ez Éber figyelmét sem kerülte el, annál különösebb, hogy a rézlapot grafikai célra készültnek tekinti. A téves következtetés nyitja az, hogy az ötvös és a rézmetsző eljárását egynek tartja. «Valóban — mondja — a rézlemezen észlelt vésett vonalrendszer nemcsak az ötvös, hanem a rézmetsző sajátos eljárásával is megegyezik...» Bár nem tudjuk, ezt tartsuk-e határozott véleményének, vagy azt, midőn ugyanazon a lapon, pár sorral feljebb, egész ellentétesen oda nyilatkozik, hogy «az ábrázolás technikája fölülelmeledik az ötvösök szokott eljárásán». Bármennyire is kecsegtető volna, hogy Nyitrán az olasz rézmetszet bölcsőkorából való rézlapot bírjunk, ennek a szép álomnak a tudományos kritika elfogulatlan ítélete előtt szét kell fozlania. Nem volna akadály, hogy a rézlapnak nem ismerjük lenyomatait, mert számos ily eset fordul elő, az sem baj, hogy a lemezt dúsan megaranyozták és ezüstözték, mert megesik, hogy levonatok előállítására készült metszett rézlemezeket később bearanyoztak s díszítő tárgy gyanánt alkalmaztak, akár önállóan, akár más tárgyakba (szekrény, stb.) beillesztve. A fő akadály itt az, hogy az egésznek formai felfogása és technikája nem a rézmetszőé, hanem az ötvösé.

A nyitrai lemez készítője már magán a két főalakon olyan, ha nem is jelentékeny változtatásokat eszközölt, melyek az ötvös eljárásnak kezére játszanak. A környező teret teljesen megváltoztatta, a mit a rézmetsző nem tett volna. Elhagyja a tájat, pedig ezen a rézmetsző kapva-kapott volna, mert az ő eszközei a táj finom részleteinek ábrázolására fölötte alkalmasak. Már az egész korai olasz rézmetszeteken találkozunk részletesen megfigyelt tájképi hátterekkel. Mantegnára talán nem is kell emlékeztetni. Robetta és a két Campagnola a táj finomságainak visszaadásá-

6. kép.

LORENZO DI CREDI: KRISZTUS MEGJELENIK
 MAGDOLNA ELŐTT.
 (Firenze, Uffizi.)

ban túltesznek a festőkön. Giulio Campagnolának ösmerjük oly ábrázolásait, melyeken szinte a táj a fő s nem a benne elhelyezett alakok, a minek tudatos hangsúlyozásában megelőzi a festőket. Credi-compositiójának kecses architektúráját sem mellőzte volna a rézmetsző. A XV. századi festők után dolgozó olasz rézmetszők fönntartás nélkül veszik át a mintául szolgáló rajz vagy festmény építészeti háttereit, a korra jellemző diszítésekkel együtt, ha változtatnak is rajtuk, ezt nem retrogád irányban teszik, mint a nyitrai lemez készítője. Felsőolaszországi rézmetszők különös örömmel merülnek el mély építészeti távlatok ábrázolásában. A rézmetszőnek olyan a művészi gondolkodása, mint a festőé, ismeri a festők ábrázolási eszközeit, tud anatómiát, prespektívát, tud rajzolni, s nem egy esetben a festészet haladásának útját egyengeti. Az ötvösnek másak a hatási eszközei, a szobrászathoz áll közelebb s kivált a XV. században, ebben a természet után mohón kutató korban, mely a természet nyújtotta formákat a spekulatív formáknál többre becsüli, a maga maradibb diszítési formuláihoz ragaszkodik. A nyitrai rézlap technikájában fontos szerepet visz a ponczolás. A vonalak egy része poncczal készült, így különösen a diszítéseknel, sőt sok helyt az árnyékolásnál is. Mária ruházatán még a vésett vonalak egy részét is (különösen a karon) jobbra-balra ponczok kísérik. Egyetlen XV. vagy XVI. századi rézmetszetet sem ismerünk, mely hasonló technikával készült volna. Egyes részleteken azonban fölismerhető a rézmetszők hatása, körülbelül oly értelemben, mint az a Carrand gyűjtemény egy ugyancsak XVI. századi s szintén Madonnát ábrázoló vésett és aranyozott bronz lemezén tapasztalható (Repr. Les Arts, III. évf., júliusi füzet, 14. kép). Így a hajképzésben, mely még a Marcantonio Raimondi némely metszetén is hasonló, Mária arczán és Jézus testén az árnyékok fölrakásában (igen jellemző Jézus bal karjának árnyékolása), s Mária tunikája mélyen bennülő ráncainak, különösen Nicoletto da Modenára emlékeztető az árnyék kezelése. Így a nyitrai rézlemez egygyel több bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a rézmetszet technikája hatást gyakorolt a XVI. századi ötvösségre, mintegy visszaadva az első lépéseinél, a megelőző században adott kölcsönt. Okoskodásunkra valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy igaz ugyan, hogy a nyitrai lemez készítője tulajdonkép ötvös volt, de ép ezért nem tagadhatta meg eredeti mestersége technikáját akkor sem, mikor sokszorosítási célra szolgáló lemezt készített. Hogy ennek a képzelt ellenvetésnek már most útját vágjuk, megint csak az emlékekre hivatkozunk, hivatkozunk oly rézmetszők metszeteire, kik ötvösséggel is foglalkoztak, s rézmetszeteiken mégis a célnak megfelelő technikát használtak, utalva első sorban az egyik legjelentékenyebb XV. századi ötvösműhelyből kikerült Giacomo Francia és Marcantonio Raimondi metszeteire.

Említettük volt, hogy Credi, a források szerint az ötvösségen kezdte, s hogy ötvös volt mestere Verrocchio is, kinek halála után műhelyberendezését s alkalmasint tanítványainak egy részét is örökölte. Mindeddig nem tudtuk, — bár föl lehetett tételni — hogy a Credi műhelyében és iskolájában az ötvösséget is űzték. Erre az első emlékbeli bizonyítékot a nyitrai rézlap szolgáltatja, melynek művészettörténeti jelentősége ebben rejlik és nem az Éber helytelen föltevéseiben. A nyitrai lemez igen közepes képességű ötvöse az ábrázolás főtárgyában Credinek Madonna del Latte-jét, az eredetnél kb. 10 évvel későbbi műhelyvarians igénybevételével másolta. A környező teret és a diszító elemeket a maga ötvös-készletéből adta hozzá. A két angyal rajzát olyan festő műhelybeli társától kapta, a kiben a késői Credinek stílelemei a XVI. század második negyedében divatba jött Ráfaelisták hatásával olvadnak egybe.

Mint végső következtetést ismételjük, hogy a nyitrai Madonnát nem rézmetsző, de ötvös készítette 1525—30 tájt, Lorenzo di Credinek egy compositiója után.

E megállapításainkkal természetesen legkevésbé sem akarjuk Éber abbeli érdemét kisebbíteni, hogy a nyitrai rézlapra fölhívta a szakörök figyelmét és éles szemmel fölismerte olasz eredetét.

Budapest, 1912 január 29.

Gerevich T.

A VURPÓDI, VERESMARTI, SZÁSZUJFALVI ÉS SZENT-ERZSÉBETI TEMPLOM.

Az a népség, melyet manapság a «szászok» neve alatt ismerünk, nem egyszerre vándorolt be hazánkba, hanem csapatonként. Az első, II. Géza korabeli raj Nagyszeben környékén telepedett meg, az egykori Szeben-, Újegyháza-, Nagysink és Köhalom székben. Későbbiek azok a telepések, a kik az Erdőelvén (Unterwald) a Szászváros-, Szászsebes és Szerdahely székben laknak. S még későbbiek a Segesvár és Medgyes székbeliak. Kitűnik ez a középkori egyházi szervezetből. Míg ugyanis a Nagyszeben vidékiek (a nagyszebeni, újegyházi és sinki esperességek) a III. Bélától alapított s III. Cölestin pápától 1191-ben megerősített nagyszebeni prépostsághoz, illetőleg az esztergomi érsekséghez tartoztak, addig az erdőelviek szászsebesi esperessége (decanatus de Sebus, s a többi szászok a gyulafehérvári püspökség alá voltak rendelve. Mikor pedig Adrián gyulafehérvári püspök az összes szászsgot magához akarta csatolni, s ez iránt a királynál és pápánál megtette a szükséges lépéseket, III. Innocens pápa 1198. évi végzésével a nagyszebeni prépostság önállóságát meghagyja s III. Bélának azt a döntését, hogy a szebeni prépostság csak a pusztaságban elsőben megtelepedett flandriakra terjed ki s a később bevándorlottakra, nem megerősíti.

A bevándorlók az első időben a megtelepedés nehézségeivel küzdöttek s még templomaikat is csak hevenyészve fából, mely volt itt bőven, építették föl. Rövid idő alatt azonban fölvirágzanak a telepek, s tán már a XII. században, bizton azonban a XIII. század első felében, a mongoljárás előtt, fölépítik kőből az istenházát az akkor szokásos román stílusban. Az a tény azonban, hogy ezek a templomok parasztlakta falvakban épültek terméskőből, arra int, hogy ne várjunk a Királyföld falvaiban impozáns, díszes építményeket, művészi alkotásokat. A föladat, melyet e templomok építői megoldottak, inkább konstruktív, mint díszítő volt. Ezeket a legrégibb templomokat az első raj területén, a nagyszebeni kerületben kell keresni, s tényleg itt is találjuk meg, bár nem hiányoznak az Erdőelvéen sem: Szászsebesen, Péterfalván, Alsópiánban, Szászorbón megvannak: még részben ezek a mongoljárást megelőző időben épült román stílusú templomok.

A fejlettebb kulturájú s vagyonosabb város a kezdeményező s ezután indulnak, ezt utánozzák a falvak. Nagyszeben építhette az első kőtemplomot, tán még a XII. század utolsó éveiben, csakhogy — sajnos! — ez a templom nincs meg, csupán némi alapfalrészleteket fedezett föl *Kimakovitz M.*¹ a mostani nagy templom alul a térre kinyúlva. Nincs meg az első templom, mely bizonyára a falusiaknak mintául szolgált, bár meg kell adni, hogy a falusi templomokat építők nem másolták a mintát, hanem bizonyos önállóságot tanúsítanak, s csak egyhez ragaszkodnak: a bazilikális elrendezéshez. A főhajó magasan emelkedik ki a csak felényi magas oldalhajók közül, s a főhajó keleti részéhez hosszú presbiterium csatlakozik, melyet a félkörívű apsis zár be.

A nagyszebeni kerület eddig e folyóirat előző köteteiben² megismerttettem kiscsúri, nagycsúri, kistoronyi XIII. századbéli román stílusú templomok sorát most öttel toldom meg az egykori Szebenschék keleti részeiből.

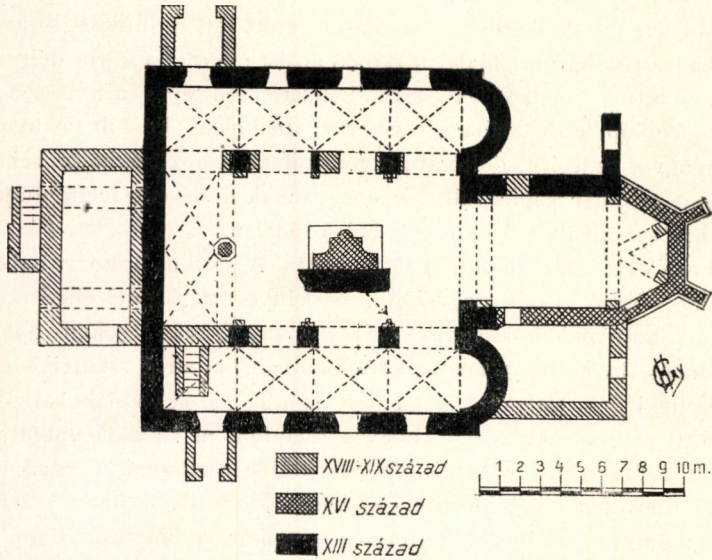
1. A vurpódi ágost. hitv. evang. templom. Vurpód szebenvármegyei község a Szeben-patakba szakadó Hortobágy-patak egyik oldalvölgyének kezdetén terül el, s a község keleti szélén, dombon áll az ágost. hitv. evang. templom. Alapjában a XIII. század első feléből való jól keletelt román stílusú háromhajós bazilika, mely azonban a későbbi időkben többszörösen át lőn építve, úgy hogy eredeti alakjából ma erősen ki van vetköztetve. A 8'65 m. magas, 14'51 m. hosszú s 7'65 m. széles középhajót, 4 pár zömök, négyszögű, s félköríves boltozatokkal összekötött oszlop választja el a 4'15 m. magas, 14'51 m. hosszú és 3'30 m. széles oldalhajóktól, melyeknek eredeti keresztboltozata még megvan és melyek keleten félkörívű apsisokban végződnek. Eredetileg a középhajót sík famennyezet borította s a középhajónak a mellékajók tetőzete fölé kinyúló mindkét falán volt keskeny, felül félköríves ablakokon át volt megvilágítva, ezek azonban részben be vannak falazva s csak a mai boltozat felett konstatálható jelenlétök. A nyugati homlokfal közelében van úgy az északi, valamint a déli falban egy-egy ajtó, melynek béleletei faragott kőből készültek, s mind-egyikének szőmöldökgerendája felett a külső részen párkányozott félkörívű

¹ Kimakovitz M.: Alt-Hermannstadt (Archiv. i. Ver für. siebenb. Landeskunde, Band XXXVII. Tafel I.)

² Arch. Értes. XXIX. (1909) k. 198. l. — XXXI. (1911) k. i. l.

mező. Ezek közül a déli üres, míg az északi ajtó tympanonján a byzanziasan kiképzett *istenfája* — melyet balról leopárd, jobbról pedig leopárd testű s halfarkú szörny (szirén?) őriz, mellső lábát áldólag emelve föl törzséhez — van lapos domborműben. Párja ez a tympanon a vizaknai reform. templom tympanonjának *

I. A VURPÓDI TEMPLOM ALAPRAJZA.

2. A VURPÓDI TEMPLOM TYMPANONJA.

s annyiban különbözik attól, hogy ott az istenfáját közrefogó mindkét állat leopárd. Tudtommal Magyarországon e kettőn kívül több istenfás tympanon nincs.

Egyszerűbben tagolt párkányon nyugvó, 5'75 m. magas, félköríves diadalív

* Képét közöltem az Arch. Értes. UF. XXIX (1909) k. 201. lapján.

választja el a főhajót a szentélytől, melynek azonban eredeti apsisa már nincs meg s csak északi fala áll még, benne, ma befalazott, az előbbienekhez hasonló ajtóval, mely az elpusztult sekrestyébe vezetett vala.)

Templomunk valószínűleg a törökök és szövetségeseinek a XV. században való beütéseikor erősen megrongálódott, mert a XV. század végén, vagy a XVI. század elején gyökeres restauráláson esett át, a mikor is az 5·12 m. széles, a nyolczszög három oldalával záródó apsist nyerte; a kórus déli oldalához sekrestyét építettek, melybe egyszerű béleletű csúcsíves ajtó vezet. Ekkor vágták a középhajó felső falába a csúcsíves ablakokat, készült a nyolczszögű oszlopon nyugvó, csúcsíves boltozatú orgonakarzat, s a középhajót beboltozták. Ez a boltozat azonban elpusztult, de megvannak a hevederíveit hordozta falpillérek a hajókat elválasztó oszlopok belső oldalán.

Majd a XVIII. században újra restaurálták. A gótikus boltozat hevederíveit tartó falpillérek felső részét négyszögű, párkányozott falpilléreké alakították át s ezeket boltívekkel kötötték össze, s most már ezeken nyugszik a lapos, majdnem sík boltozat úgy a középhajóban, mind a szentélyben. Ekkor vágták a mellékhajók, valamint a szentély falaiba a széles ablakokat, készültek az ajtók előtti előcsarnokok, úgy hogy a templom mai alakja ebből a korból származik, s azóta csak lényegtelenebb javítások történtek. Tornya is ekkor épült. Eredetileg nem volt tornya, s *Roth V.*, a ki néhány száz román stílusú templomot osztályozott,* téved, a mikor a vurpódi templomot a tornyosok közé sorozza. A mai magas tornyot, mely egy jóval hosszabb, dongaboltozattal fedett helyiség felett emelkedik, s részben az eredeti nyugati falra támaszkodik, a torony északi fala első emeletén lévő ovális vakablak mezejének vakolatába bekarcsolt ^{GB}₁₇₅₀ fölirat datálja. Hogy a torony nem egykorú a román stílusban épült templommal, ezen dátumon, s a nyílásai keretét alkotó barokkdíszítéseken kívül kétségtelenné teszi még az is, hogy a míg a templom az ezen a vidéken előforduló pontusi korú homokkő alaktalan darabjaiból épült, addig a torony fala teljes magasságában téglából készült.

A toronyban három harang lóg. A nagyobb első részén domború betűkkel FECIT MORITZ LANG CIBINII ANNO 1715; közepén pedig bevésve 13 sorban GLORIA IN EXCELSIS DEO | FUSA | POST DUPLICE M RIMAM | PASTOR | DANIELE FAKLERO | AEDITVISUTROQVE | MICHAELE SCHUSTER | INTRANTE IN SUMPINS | EGATO BIEGLERIANO | PER AGNETHAM BIEGLERII | OLIM PASTRICEM LOCI | ECCLÆ LOCATO | BURBRIG; a középső felső részén két sorban CAMPANA NOVA EX STRUCT: PAST GEORG DE KESLERN IOH · SCHUSTER ORATOR MICH SCHUSTER VIL · | MICH KRAUSS GEORG LUTSCH MICH HINTZ SENIORES · PER IOH · BAUMGÆRTNER SCHÆSBURGENSEM 1795—; a kisebbik felső részén három sorban CAMPANA FUSA EST SUB PAST D WALEN WONNER AEDIT MART | LEDRER WILL · GEORG: LEDRER IUR MICH

* V. Roth: Zur Charakteristik der romanischen Kirchenarchitektur in Siebenbürgen (Korrespbl. d. Ver. für siebenb. Landesk. XXXIV. (1911) Jg. pag. 33)

REIER DICENT IOAN SCHULLER | CURAT MART LEDRER PER MICH WOLFF CIBINII ANNO MDCCCXXVIII fölirat olvasható.

Egykori kerítő falából ma még csak kevés részlet áll fenn.

Északnyugatra a községtől, az erdőben van egy terjedelmesebb, ellipsis alakú sánczolás nyoma, a Tradeburg. Úgy látszik a törökök beütésekor és a kurucz háborúban ide menekült a lakosság marháival. *Brandsch Károly* * említi, hogy öreg emberek emlékeztek arra, hogy e sánczolat palissáddal volt megerősítve.

2. A veresmarti ágost. hitv. ev. templom. Vurpódtól délnyugatra, ugyanennek a völgynek jobb partján, közel a torkolatához van Veresmart szeben-megyei község, s a község közepén, emelkedettebb helyen az ágost. hitv. evang. templom. Ezt is még az első telepések a XIII. század első felében építették, s egyike azoknak a keveseknek, melyek napjainkig majdnem változatlanul megmaradtak, szívósan ellenállván az idő rombolásának. Ez a templom is háromhajós bazilika, tengelye azonban 10 fokkal észak felé eltér a valódi keleti iránytól. Magasan kiemelkedő középhajója 16·10 m. hosszú s 7·60 m. széles. Három pár zömök, négyszögű félköríves boltozatokkal összekötött oszlop választja el az alacsony, 3·45 m. széles oldalhajóktól, melyek keleten egyenes fallal záródnak; az oldalhajóknak nem volt félkörívű apsisa s csak felül félköríves keret jelzi azt. A kereszthajókat az eredeti keresztboltozat fedi. A középhajót megvilágító keskeny, felül félköríves ablakok nyoma az oldalhajók fedele fölé emelkedő falon még látható. A templomba eredetileg az északi oldalhajónak a nyugati homlokkal közelében levő, faragott kőkeretes, s szemöldökgerendája fölött félköríves mezejű ajtón jártak be, ez azonban ezidőszert be van falazva. A középhajó kelet felé való folytatásában, tőle félköríves diadalívvel elválasztva, a kórus következik, melyet keleten félköralakú, felül gömbszelettel beboltozott alacsony apsis zár be. A kórus északi falában lévő ajtó a sekrestyébe vezet. A templom nyugati részét egész szélességében a homlokkal zárja el, melynek tetőbeli háromszögű részében kerek ablak van. Későbbi időkben e nyugati falba vágták azt az ajtót, melyen át ma a templomba jutunk, s építették elébe az előcsarnokot. A templom falai az e vidéken előforduló homokkő alaktalan darabjaiból épültek. Templomunk, melyet fal vett körül, úgy látszik, nem szenvedett a törökök XV. századbeli beütései alkalmával, s az a három támasztópillér, melylyel déli falát megerősítették, nem vetköztette ki eredeti alakjából. Nagyobb átalakításon csak 1889. évben esett át, a mikor a középhajó oszlopai belső oldalához 1·20 m. vastag falpilléreket építettek s beboltoztak. Oltára, szószéke XVIII. századbeli barokk stílusú. Tornya nincs, és sohasem is volt. XIX. századbeli harangja az egykori, alapjaiban még részben meglévő kerítőfal egyik megmaradt, s megtoldott faltornyában lógnak, mely a nyugati homlokkal közelében áll.

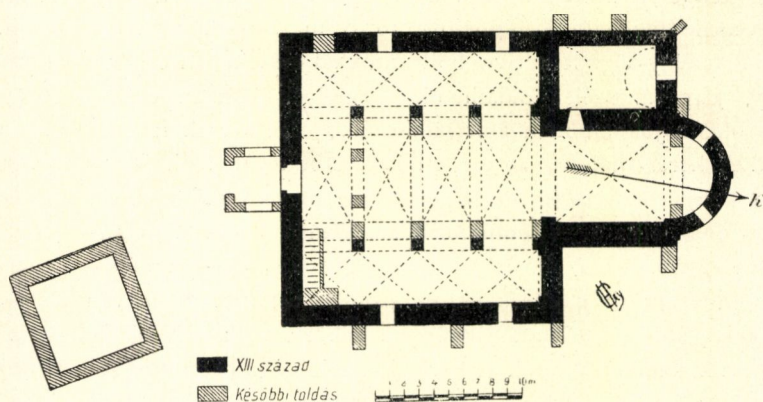
Templomunkat összehasonlítva a közelében lévő vurpódi templommal, a kettő között méreteiben, elrendezésében annyi a rokonvonás, hogy önként

* Skizzen aus der Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Burgberg. Hermannstadt, 1910.

merül fel az a gondolat, hogy e két templomot egy és ugyanaz a mester építette közel egy időben, vagy legalább egyik a másiknak mintául szolgált. Mert az a csekély eltérés, hogy a vurpódinál az oldalhajók félkörívű apsisban végződnek, a veresmartiak pedig egyenes záródásúak, nem lényeges.

3. A szászújfalvi ágost. hitv. evang. templom. Annak a völgynek, melyben Vurpód és Veresmart fekszik, egyik nyugati mellékvölgyében, Veresmarttól nyugatra 3 km-nyire terül el Szászújfalú szebenmegyei község, s keleti szélén, emelkedettebb helyen áll az ágost. hitv. evang. templom, mely szintén egyike azoknak, melyeket az első telepések építettek, de különbözik annyiban az előbbeniektől, hogy nyugaton tornya van, melynek földszintje egykor előcsarnokul szolgált. A szászújfalvi templom is a XIII. század első felében épült, jól keletelt háromhajós román stílusú bazilika. A magas 16.70 m. hosszú, s 7.46 m. széles középhajót 4 pár négyszögű, egymással félkörívű boltozatokkal összekötött oszlop választja el az alacsony, 3.85 m. magas s 3.60 m. széles

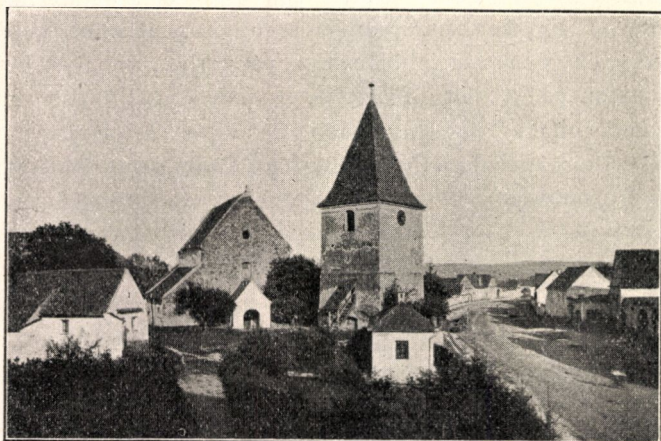

3. A VERESMARTI TEMPLOM ALAPRAJZA.

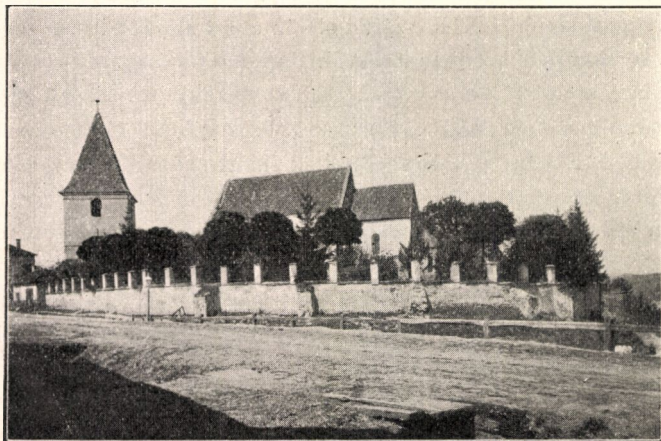
oldalhajóktól, melyek egykorú egyszerű keresztboltozatokkal vannak fedve, s keleten egyenes falban végződnek. A középhajót félkörívű diadalív választja el a kórustól, melynek presbiteriuma egyszerű keresztboltozattal van fedve s keleten 4.34 m. széles félkörívű apsisban végződik. Az apsis külsején 5 fal-szalag (lisená) 4 merőre osztja a tért, mely mezők felül kettős ívben végződnek. Ezeknek az ikeríveknek középső ketteje közül a jobbnak válkőven emberi arc, a balon pedig medvefej látható. A presbiterium északi falában lévő ajtó vezet a 6.60 m. hosszú s 3.17 m. széles sekrestyébe, mely egyszerű keresztboltozattal van fedve. A középhajó nyugati falához csatlakozik a 9.44 m. oldal-hosszú s 1.5 m. vastag falú négyszögű torony, nyugati falán, a ma befalazott, faragott kőbéleletű kapuzat. Keresztboltozattal fedett földszintje egykor a templom előcsarnoka volt. A külsején emeletenként lépcsőzetesen keskenyülő torony I. és II. emeletén csak keskeny, négyszögű, befelé táguló lövőrések vannak, míg III. emeletén, mind a négy oldalon, ma részben befalazott, két-két oszlopos ikerablak van. Az ikerablakok középső oszlopai négyszögűek, alakjuk elnagyolt, de a jelleges román stílust tüntetik föl, úgy hogy ez is egyik

bizonyítéka annak, hogy a torony a templommal egyidőben épült. A IV. emeleten lógnak a XIX. században öntött harangok. A torony teljes magasságában az e vidéken előforduló pontusi korú homokkő alaktalan darabjaiból van építve, közben a XIII. században szokásos 31—15—5 cm. méretű téglákkal, csak a IV. emeletének legfelsőbb párkányrészét építették téglából a XIX. században

4. A VERESMARTI TEMPLOM NYUGATRÓL.

5. A VERESMARTI TEMPLOM DÉLRŐL.

valamivel magasabbra. Eredetileg a középhajót sík famennyezet fedte, melynek néhány tölgyfagerendája a fedélszék alatt megvan, valamint a boltozat felett az egykori félköríves keskeny ablakok nyoma is konstatálható. Templomunk sem kerülte el a XV. század végén a törökök és szövetségeseiknek pusztító rombolásait, úgy hogy a XVI. század elején alapos javításra szorult. Meg is tették csúcsíves stílusban. A főapsis fölé a nyolczszög *öt* oldalából álló új apsist építettek, s ennyivel magasabb lett az, s falsíkjába olvadó gerinczű bol-

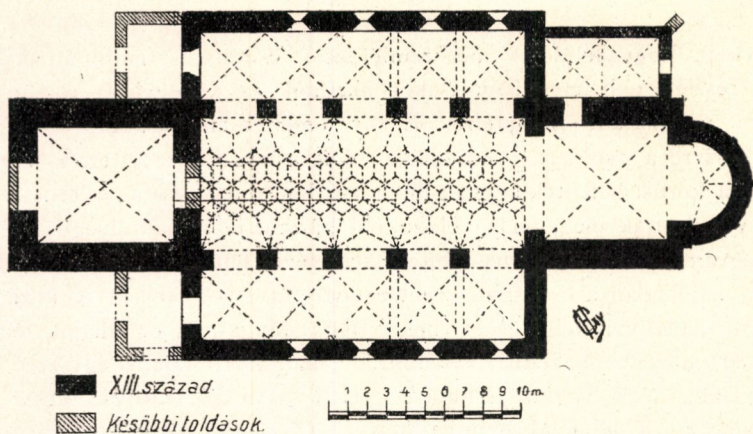
tozattal fedték be. A középhajó oszlopait falpillérekkel erősítették meg, s ezekből indulnak ki az egyszerű dongaboltozatra díszként fölrakott hálónak a bordái. A háló rajza ennek a templomnak lőn megszerkesztve, s a bordák égetett agyagból készültek. Ekkor vágták a középhajónak az oldalhajók fedele fölött kiálló falába az egyszerű csúcsíves ablakokat; valamint ekkor készült az orgonakarzat, melyet két nyolczszögű, csúcsíves boltozattal összekötött oszlop tart. S tán ekkor falazták be a torony nyugati falába a kapuzattól balra lévő két domborművet. Egyiken félköríves keretben borotvált arcú, bőredős öltönyű püspök van, fején a mitra, jobbában a pásztorbot, baljában pedig kapcsos könyv, a másikon pedig állat látható. A XVIII. század közepe táján, a mely időből származik oltára, szószéke, újabb átalakítás történt, a mennyeiben az oldalhajók és a kórus falaiba tágas, négyszögű ablakokat, az oldalhajók nyugati falába pedig ajtókat vágtak, s építették eléjük az előcsarnokokat; s befalazták a torony bejárásait. S ekkor távolíthatták el a kórusból egykori díszes csúcsíves keretű szentségházát, mely ottjártamkor a sekrestyében hevert, de valószínűleg nemsokára a nagyszzebeni br. Bruckenthal-múzeumba kerül.

4. A dolmányi és hermányi templomok. Szászújfalutól délre, a következő völgyben van Dolmány községe, s a dombon az ágost. hitv. evang. templom, mely alapjában véve szintén XIII. századbeli román stílusú bazilika volt, de a későbbi átépítések, toldozás-foldozás annyira kivetkőztette eredeti állapotából, hogy mostani állapotában nem méltó figyelemre. Tornya sohasem volt, s a még meglévő templomerőd faltornyát alakították át harangtoronnyá.

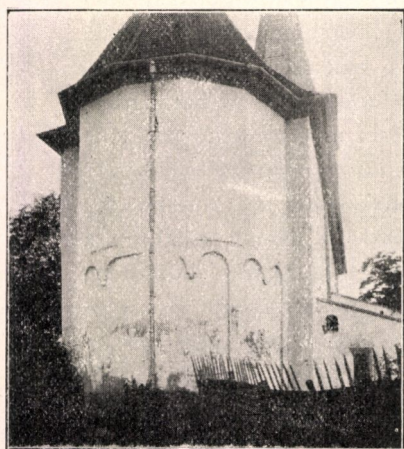
Még tovább délre, már a Hortobágy-patak jobb ereszen épült Hermány községe, s nyugati szélén a XIX. század elején épült ágost. hitv. evang. temploma. A fölötté lévő dombon azonban megvan régi templomának és templomi erődjének a nyoma, mely utóbbinak csak négyszögű kaputornya áll még fönn.

5. A szenterzsébeti ágost. hitv. evang. templom. Szenterzsébet községe Nagyszebentől északkeletre a Szeben-patak balpartján terül el, s közepén van az ágost. hitv. evang. templom. Eredetileg ez is a XIII. század első felében épült román stílusú háromhajós bazilika volt, melynek tengelye 10 fokkal tér el dél felé a valódi keleti iránytól. Hogy eredetileg volt-e tornya, azt ma már bajos megállapítani. Valószínűleg nem volt. Az eredeti falakból ma már csak a főfalak vannak, ezek sem teljes magasságukban, nyugati homlokfala pedig teljesen eltűnt. A régiből megvan a déli hajó a félkörívű apsisal, a középhajó s a kórust záró apsis falának alsó része, az északi oldalhajó apsisa hiányzik, de főfala áll, s külső részén, a gyanítható homlokfal közelében, a befalazott eredeti ajtó növénydíszes vállkövei, szemöldökgerendája felett a félkörívű mező. 1479. és 1493. években a törökök és szövetségesei Nagyszebent ostromolták s a majdnem Nagyszeben kütelkeinek vehető Szenterzsébet községe — oly közel fekszik hozzá — is bizonyára a pusztítást ki nem kerülte, s ekkor rongálódott meg erősen temploma, úgy hogy átépíteni kellett. Míg ez megtörténhetett ideiglenes hajlékul a templom közelében kápolnát építettek csúcsíves stílusban, mely átalakított alakban még ma is fönnáll. A XVI. század elején — erre a korra vallanak kórusának hálósboltozata s ablakai mérművének halhólyagos díszei a régi falak fölhasználásával átépítették csúcsíves stílus-

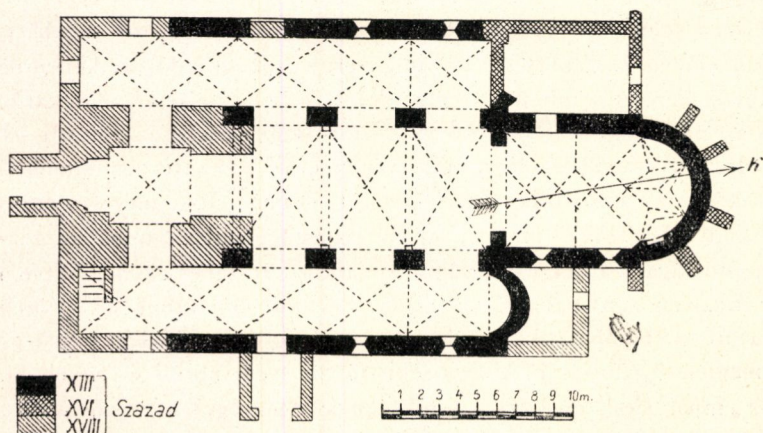
6. A SZÁSZÚJFALVI TEMPLOM ALAPRAJZA.

7. A SZÁSZÚJFALVI TEMPLOM APSISA.

8. A SZÁSZÚJFALVI TORONY DOMBORMŰVEL.

9. A SZENTERZSÉBETI ÁGOST. HITV. TEMPLOM.

ban olykép, hogy felületes megszemléléskor csúcsíves templomnak tetszik, s csak részletesebb megvizsgálásakor akadunk rá az egykori román stílusú templom megmaradt részleteire. Ekkor emelték magasabbra az apsist, a régi félkörívre a nyolczszög öt oldalát építve rá, megerősítették kívül támfalakkal, a kórust befedték egyszerűbb rajzú hálós boltozattal, s csúcsíves ablakokkal világították meg, mely ablakokból három, felül halhólyagos mérművel, még megvan; készült a kórus jobb oldalán lévő, felül számárhátú ívvel záródó ülőfülke, baloldalán a csúcsíves szentségtartó fülke. A kórust a középhajótól elválasztó diadalív is felül csúcsívben záródik. Magas, az oldalhajók fedele fölé kiemelkedő középhajó falaiba, valamint az oldalhajók főfalaiba egyszerű béleletű csúcsíves ablakokat vágtak. Ebből a korból származó szárnyas oltára nemrég Kolozsvárra az Erdélyi Múzeumba került. 1742. évben, miként azt a torony déli falán lévő, a vakolatba karczott terjedelmes fölírat igazolja, újabb, nagyobb-szabású helyreállításon esett át. Főhajóját a megerősített oszlopokon nyugvó boltozattal fedték be, és tornyát a belőle a templomba kiugró orgonakarzattal együtt fölépítették s az oldalhajókat ennek megfelelően meghosszabbították, eltávolítván a régi templom homlokfalát. A torony I. emeletére a déli hajóból lépcső vezet föl s innét ajtó az orgonakarzatra. A toronyban lógó harangokat a XIX. században öntötték. Mai alakjában a templom méretei a következők: az apsis szélessége 5'27 m. mélysége 3'30 m.; a kórus 6'70 m. hosszú, s 5'90 m. széles; a középhajó 6'80 m. széles, az orgonakarzatig 12'40 m. hosszú; az oldalhajók 22'84 m. hosszúak s 2'85 m. szélesek; a torony oldalhossza 17'2 m. Szentersébet környéke különben az őskor óta lehetett lakott hely, erről tanúskodik az a gazdag bronzlelet, melyet innen a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum és a Nemzeti Múzeum őriz.

Halaváts Gyula.

SZ. GYÖRGY BUDAI DOMBORMŰVE ÉS A NAGY-VÁRADI SZOBROK EVLIA CSELEBI ÚTLEÍRÁSÁBAN.

Evlia Cselebi, a híres török világutazó, a ki nagyvezir-nagybátyja által hazájában előkelő összeköttetésekre tett szert s ezeknek kifolyásaképen negyvenhárom éven keresztül mindenütt megfordult, a hol a próféta szent kardja megvillant, az 1661 és 1664 között való időt Magyarországon töltötte. Itt való tartózkodásáról műveinek V. kötetje végén és a VI. kötetben számol be. Az első török kiadás a hedsra 1314. évében, 1897-ben jelent meg s a nagytudású, azóta elhunyt Karácson Imre felismerte teljességében e műnek hazánkra való kiváló fontosságát s a Magyarországra vonatkozó részeket egybegyűjtve, közölte magyar nyelven 1903-ban. Evlia útleírásai jóltevően ütnek el a régi útleírásoknak jórészt bombasztikus, néha romantikus, de a tényleges viszonyoknak ritkán megfelelő stílusától. A legkisebb részlet sem kerüli el figyelmét, érintkezik az emberekkel, még ha a törökségnek ellenségei is, egybegyűjt minden adatot: hagyományt épűgy, mint statisztikát; s ha a keleti írónál már eleve szükségszerűen feltételezendő meseszerű nagyításoktól eltekintünk, a melyek

persze javarészt a hadviselő felek erőviszonyaira vonatkoznak, úti jegyzetei a művelődési és történeti adatoknak oly bőséges forrását nyújtják, a minőt alig tudnánk még egyet megnevezni. Ezúttal csak két oly adatát emelem ki, a melyek a szaktudományban ezidőszert bizonyos aktualitással vannak.

Az 1663. évi felsőmagyarországi hadjáratra indultában elkerül Evlia a budai várba is és szokásos alaposságával leírja annak helyrajzát. A középső vár imáretjeiről (jótékonyági középületjeiről, mecsetjeiről) írván, így szól: «Összesen huszonegy mihrábos (előimádkozói székes) dsámija (imaháza) van. *Szulejmán khán dsámija* előbb díszes templom volt. E régi dsáminak hosszúsága a *keleti* kapujától egész a mihrábig kétszáz, szélessége pedig száz láb. Egy mináretje van, a mely régente harangtorony volt. 210 lépcsős magas mináret ez s én szegény (így hivatkozik konvencionálisan önmagára) onnan Pest, Buda síkságait áttekintettem. Tiszta fehér márványból készült igen szép mináret ez. E dsáminak két kapuja van. A *keleti* oldal kapuja fölé fehér márványra a szobrászmester egy szárnyas sárkányalakot készített,¹ a mely mintha élő volna. Száját kinyitva, ajkait előre nyujtva s farkát összekunkorítva áll. E sárkány előtt hasonlíthatatlan Házret-i-Khizr (Szent György) alak lovon ülve van s a kezében lévő dárdával a sárkányra szúrást mér s a sárkányt lábai alá vevén, összetiporni készül. Az ostrom idején Ebu-Szuud (*Szulejmán* híres sejk-ül-iszlámja, megh. 1574-ben) mondá: «E szobor szent, tehát nem összetörni való». *Szulejmán khán* gázi megkegyelmezvén, mondá: «E szobrot senki meg ne nézze, a muszulmánok ne lássák»; s a nyakán lévő kasmiri sálat leoldván, ez alakokat befödte vele s az összetördeléstől megmentette. Csupa ciprusfagerendái fölött, bájos festményű mennyezete fölött valamennyi épületrészeinek tetejét kékes ón fedi.» (Id. m. 242. o.)

Ebben a szemléltető leírásban nyilván kapufeletti tympanon domborművéről van szó s a mi rögtön feltűnik, a leíró kétszer is ismétli, hogy a *keleti* kapuról szól. Buda vára fekvésénél fogva fel kell tételeznünk, hogy ha valamely templomának kapuja, az orientálás daczára, keletnek néz, akkor ez okvetlenül főkapu, még pedig oly templomnak főkapuja, a mely a várba érkezőkkel szembenéz, vagyis a főútvonalban áll. A főkapu domborműve pedig rendszerint az illető templom védőszentjére vonatkozik, vagyis a *Szulejmán khán dsámija* eredetileg Szent György temploma volt. Némethy Lajos² közli egy eleddig ismeretlen nevű szerző levelét Budavár bevételéről, a ki abban az időben Izabella királynénak, Zápolya János özvegyének udvarában tartózkodott s vele együtt Lippára vonult el, a honnan 1541 szeptemberében leírja a bevétel

¹ Georg Jakob (Kiel) az *Orientalisches Archiv* II. kötetének 10. oldalán az útleírás ugyane részletét (hibás fordításban) közölve, az említett domborművet úgy fogja fel, mint a mely nem a kapu felett, hanem *előtt* állott s ezért szabadon álló szobornak képzeli s egyben összetéveszti azt a prágai Szent György-szobornak azzal a bronzmásolatával, a melyet újabban helyeztek a Mátyás-lépcső egyik kiszögellésére. Hozzáfüzi, hogy a műremekről hiába keresett a műtörténeti irodalomban közelebbi felvilágosítást. «Kevesek előtt ismeretes, hogy fenntartását Nagy *Szulejmán* szultánnak, Bécs ostromlójának köszönjük.» Az orientalista filologusnak ezt a tevédsét e helyütt is helyreigazítjuk. V. ö. *Orient. Arch.* II. k. 95. o.

² Török mecsetek Budán, Bpest 1878, 33. o.

körülményeit.¹ Szulejmán — ez író szerint — Óbudán tartózkodott s onnan kéreti a királynét, hogy fiát küldje ki hozzá a táborba, mert szeretné őt látni és a fiainak bemutatni. Izabella efelett igen megijedt, de tanácsosainak és a gyermek gyámjainak megnyugtató szavaira, a kiket a szultán persze előzőleg ajándékaival már megnyert a maga számára, gyermekét kiküldte a táborba a magyar főurakkal együtt. A míg ezek künn voltak, addig a janicsárok mintha csak kíváncsiságból mennének a várat megtekinteni, mindig többen és többen gyülekeztek benne össze. Mikor így már háromezernél többen voltak *Szent György temploma* mellett, a szintén *Szent Györgyről nevezett piacon*, mely a *főpiacz* volt, összecsoportosultak és feltűzték a török szultán zászlaját annak a jeléül, hogy Buda az ő birtokában van. A zászló mellé odaállott a janicsárok agája és maga Szulejman pasa, egyik pedig a törökök közül felment a Szent György-templom pártázatára és onnan erős hanggal kikiáltotta a győzelmet. Ez a jelenet időbelileg nyilván összevág az Evliánál említettel. Másnap, a Veráncsics krónikája szerint, kihirdettetett, hogy a lakosságnak bárminemű fegyverét a Szent György piacára kell egybehordaniok s ismét az előbbi levél-író mondja: «a polgárok és katonák életök és fejök vesztese miatt minden fegyvereket *Szent György épületébe* összehordották és a janicsárok főnökének átadták». Miután ez a Szent György-templom Buda főhelyét foglalta el, érthető, hogy Evlia korában a várat bevező Szulejmánról nevezték; eredetileg azonban török részről feth-dsámi, győzelmi mecset volt a neve s részben ilyenül, részben pedig fegyvertárul használták. Három évvel Evlia után, 1666-ban Tafferner Pál jezsuita látogatja meg Budát, a ki Konstantinápolyból visszajövet, itt keresztül utazik. Uti jelentésében² így emlékszik meg a templomról: «*A vár közepén a Szent Györgynek szentelt épület áll, a mely mecsetté van átalakítva, részben pedig fegyvertárrá téve. Kapuzatán a legremekebb faragványú kő, a vértanúnak alakját ábrázolja, de fejétől kegyetlenül megfosztva, sőt még a lábai alatt lévő sárkánynak sem kegyelmezett az otromba pusztítási vágy.*»

Felmerül ezekután a kérdés, hogy hol állott ez a Szent György temploma? Természetes dolog volna feltenni, hogy a várbeli mai Szent György-tér tájékán. Némethy (id. h.) bizonyítását adja, hogy a mai Szent György-tér nem felel meg a tér régi fekvésének. Bizonyítása legfőbb támaszául a Hunyadi László kivégeztetésének története szolgál, a mely az esemény összes leírói szerint szokatlan időben és *rendkívüli* helyen történt. A rendes hely Turóczi krónikája szerint a Szent György-tér lett volna: «Ha azonban László gróf, a nap szokásos órájában, Szent György terére vitetett volna a kivégzése végett, a hol egykor a harminczkét lovag lefejeztetett, a népnek karjai őt akkor élete veszélyéből kimentik.» E helyett azonban a «budai castrum (a királyi várak) előtt, átellenben a frispalotának nevezett kastéllyal» végeztetett ki.³ Bonfini szerint pedig «kivitetik a térre, mely Zsigmond palotája előtt terjedelmesen

¹ Vier warhafftige Missiue. Die andere eyns so in der belegerung bey der Königin imm Schlos gewest, wie es mit Ofen, vor und nach der belegerung ergangen. Hely n. 1542. 40.)

² Caesarea Legatio. Viennae, 1672, 173. o.

³ M. Joanis de Thurócz Chronica Hungarorum, Pars IV., Cap. LX.

elterül,¹ a hol a kastély ablakából maga a király is végignézte a végrehajtást. Vagyis a palota előtt lévő tér nem volt a Szent György tere. Néhány negatív bizonytságot is felsorol még Némethy arra, hogy kimutassa, hogy a mai Szent György-tér régebben nem viselte ezt a nevet. A várban folyt nagyarányú átalakítások dacára is, ma is észrevenni, ha az ember a Szent György-tér felől a királyi palota kapuja irányában, a Palota-téren végighalad, hogy itt milyen nagy esése van a föld színének; s még jobban feltűnik ez az esés, ha a siklótól baloldalt lévő kapun a királyi várkertbe megyünk, a hol emeletnyi lépcsőt kell lefelé haladnunk. E helyütt tehát a régi kir. palota és a mai Szent György-tér között mély árok vágta harántba ketté a várhegyet. Ez az árok világosan kivehető pl. a Wolgemuth-féle 1493-iki nürnbergi krónikának Budát ábrázoló nagy képén. Georg Braun 1571-iki térképén² szintén fel van tüntetve ez a széles árok, a mely a palotát a várostól teljesen elválasztja s csupán egy köhíd vezet rajta keresztül. Martinuzzi parancsára 1540-ben ez az árok kiszélesítettett,³ persze azáltal, hogy a térből foglaltak hozzá. Ursinus Vellius is leírja 1527-ben ezt a teret:⁴ «A városból a királyi várak felé két széles út vezet, maga a várak előtt igen nagy tér van, a melynek közepén Hercules szobra állott, a melyet Mátyás király öntetett és mely minden régi művel kiállotta a versenyt. Ez más két szoborral, a melyek szintén a várak előtt valának felállítva, a török által elhordatott, csak a talapot hagyván vissza. A tér és a vár között 30 lábnyi széles árok létezik, mely át van hidalva.» Végül II. Ulászló 1514-iki egyik okmányában, a mely Bánfy Jánosnak budai házáat helyszíneli, leírja teljes részletességgel azt a területet, a mely a kir. palota és a mai Dísz-tér közé esik.

Mindezekben a leírásokban, ott is, a hol arról volna szó, hogy a térből az árok számára kell területet elvenni, teljességgel hiányzik a Szent György-tér elnevezés, a melynek pedig — ha itt lett volna — ilyen fontos topográfiai résznél okvetlenül fel kellett volna említettnie. E negatív bizonyossággal szemben viszont van néhány pozitívum arra nézve, hogy a Szent György-tér nem itt a város végén, hanem feljebb északnak, benn a tulajdonképeni várbeli városban létezett. Így a Turóczi krónikája a Kont és társai kivégzéséről szólván: «Szent György vértanunak tere *magában Buda városában*». Szerémi György, Magyarország romlásáról való emlékiratában⁵ megemlékszik a térről: «János király Artandi Balás és Pál testvéreket, a királyi várban a csatorna-kút mellett, napkelte előtt kivégeztette és azután a nép számára szemléletül, a fekete lepellel beborított holttesteket *a városban* Szent György vértanú szentélye mellé tétette». Az Ofner Stadtrecht elrendeli, hogy a rendes hetivásárokon kívül, a melyeket a Nagybaldogasszony és a Magdolna templomainál (az utóbbi minden valószínűség szerint az a templom, a melynek maradványai a régi pénzügy-

¹ Dec. III., Libr. VIII.

² Georg Braun, Simeon Novellanus, Franz Hohenburg. Beschreibung und Contrafactur der vornehmsten Stät der Welt. Cölln. 1580.

³ Mazza Antal jelentése. (Magyar Tört. Tár. XX. 227. o.)

⁴ Kollár Ádám-féle kiadása a «De bello pannonico»-nak, Bécs, 1762, 16. o.

⁵ Monum. Hung. Histor. Írók, I. 320. o.

miniszterium északkeleti falazatából, tehát a Nagyboldogasszony templomához közel kerültek ki) szoktak volt tartani, búcsúkor és karácsony előtt a nagyobb vásárok a Szent György-piaczon tartassanak (227. §.). A vétkeseknek talált kofák pedig úgy bűnhődjenek, hogy a szent György templomát kelljen nekik csúfosan körüljárni (155. és 189. §.). A mi arra mutat, hogy ez volt a város legélénkebb forgalmi helye, közepe. A Verancsics krónikája is megemlíti ezt a teret: «Szép két renddel Szent György piaczáról Buda mind az öt utcáját átfutották (a küldött hírnökök), melyek neve vala: Mindszent-utca, Olasz-utca, Szent Pál-utca, Zsidó-utca és az Ötvös-utca (nyilván a várban lévő mai: Verbőczy-, Fortuna-, Országház-, Tárnok-, Úri-utczák és a Bástya-sétány, a melyek közül a mai Dísz-térre kettő, illetőleg három nyílik). Mely utczák Szent György-piacztól hosszatará a szombat-kapuig valának.» Némethy hozzáfűzi ehhez a találó megjegyzést, hogy voltak tehát utcák, a melyek nem a szombat-kapu felé, hanem más irányban, t. i. a királyi vár felé feküdtek.

A török uralom alatt kiveszett a régi helynevek emléke. Így eshetett meg, hogy a Dísz-tér sarkán, a mai Tárnok- és Úri-utczák találkozásának helyén volt templom-(mecset-) maradványokat, a melyeket Fontana és Juvigny, a térképeiken, mecsetté átalakított keresztény templomnak jelöltek, Budavár visszafoglalása után a romjaiban levő Szent Magdolna-templomnak tartották (a mely pedig, mint előbb jeleztem, valószínűleg a Nagyboldogasszony-templomtól északra feküdt) a romokat és azok területét a jezsuiták kapták meg, de mivel semmire sem lehetett már használni, azért innen elköltöztek a vizikaputól délre kapott helyiségbe. A romokat, Miller szerint,¹ Werlein János István budai kamarai elnök 1687-ben, hogy területet nyerjen, a föld színéig lebontatta. Ekkor tűnhetett el tehát az utolsó emléke is annak a Szent György-domborműnek, a melyet 1663-ban Evlia és 1666-ban Tafferner még láttak.

★

A Kolozsvári testvérek Szent György-szobrának tárgyalásával kapcsolatban Czakó Elemér² bőven és kimerítően emlékezik meg e mesterek nagyváradi szoborműveiről is s közli az azok elpusztulásáról szóló, egymástól eltérő véleményeket. Evlia útleírása ez esetben is rendkívül értékes adalékkal szolgál, a melynek hitelessége — Evlia szemtanú volta által — kérdésesen felül áll. Evlia leírja Váradnak 1660-iki bevételét³ és szokása szerint szemügyre veszi a bevétel után magát a várost. Leírása a szobrokról így hangzik:

«*Várad várának talizmánjai.*⁴ Várad belső vára előtt néhány híres ural-

¹ Epitome vicissitudinum de urbe Budensi, 1760, 205. o.

² Czakó Elemér, Kolozsvári Márton és György XIV. századi szobrászok, Budapest, 1904. 6—11. o.

³ V. ö. Rónai Horváth Jenő leírását a Hadtört. Közl. 1892. évf.-ban, 469—492. o.

⁴ A magyarországi és erdélyi népnek, a mint ezt Mátyás főhercegnek 1598 decz. 1-éről Kassáról kelt és Rudolf császárhoz Prágába intézett leveléből tudjuk, az volt a hite, hogy míg e szobrok állanak, addig a török Váradot be nem veheti s a lakosok ostrom alkalmával többször le is kiáltottak falaikról a törökre, hogy hasztalan fáradnak, mert szent királyaik őket úgyis meg fogják védeni. A törökök ennek következtében oly nagy és magas sánczokat csináltak, hogy azokról a városba lehetett látni s a templom előtt álló szobrokat lődözték is, de még golyóikkal sohasem találták el. (Czakó, id. h. 9. o.) Ezért nevezi Evlia a szobrokat *talizmánoknak*.

kodónak szobra állott. Némelyike bronzból volt s lovon ülő helyzetben volt felállítva. Fácseti Ali aga azt mondá, hogy miféle belpoklos bálványszobrok ezek? s lovát neki ugratván, szabályját úgy dobta az említett bronzszoborhoz, hogy annak a szobornak jobb karját egyszerre leszakította, mint egy ugorkát. A többi nép is kardjával csapott erre a bálványra. Némelyeknek a kardjuk darabokra törött, de Ali agának régi német kardja volt s néhány bálványt összevagdalt vele. Ezek a szobrok oly szépek voltak, hogy mindegyik ragyogott az aranytól, mindegyik felért egy-egy Rum¹ tartomány adójával. Szemeik éjjel világító kőből, körmeik húsz karátos gyémántból voltak,² némelyiknek kezében drágaköves, zománczos buzogány és dárda volt, derekukat öv, vállukat pajzs díszítette. Némelyik lóháton ülve, másik pedig gyalog volt; a ki lovaikat látta, azt vélte, hogy elevenek. Mindegyiknek termete felért két ember természetével. Az elfogott papoktól kérdezősködtem e szobrok felől s mondtam, hogy ezek mily szerencsések, mivel ezeknek semmi sem árt.

«Egy pap ezt mondta nekem: «Ezeknek az érczük az Ádsem országban³ lévő Nákhcsivánból jött először. A bronz kétféle anyagból áll, fele ón, fele réz. Hogy a bronznak sárga színe legyen, cinket is kevernek hozzá s akkor a sárga aranyhoz hasonló bronz lesz. Jelenleg az egész Kjafrisztánban⁴ és a mi Várad városunkban lévő háromszáz ágyunk mind ebből a keverékből van öntve és oly ragyogó sárgák, mint az arany. A mi váradi szobraink, a melyeket Ali aga karddal vagdalt el, mind nákhcsiváni bronzból voltak és sem tüztől, sem ráspolytól nem kellett őket féltetni, mert semmikép sem lehetett őket összetörni. Ez az Ali aga pedig hogyan vágta karddal e szobrokat! Az öreg pap szörnyen elbámult ezen.⁵

«A paptól kérdeztem még, hogy ezek bálványok-e s ezeket imádják-e? A mire a pap így válaszolt: «Noha a magyar nép a keresztény nemzetek közé tartozik, de azért nem bálványimádó. Templomainkban a keresztén kívül másféle készítményt s a lámpákon és fáklyákon kívül egyéb tárgyat nem tartunk tiszteletben. Az összes falak fehérek, mint a gyöngy. Ámde a német, dunkárkiri⁶ és dánországi templomoknak egész kapuja és fala képekkel és különféle feszületekkel van tele». Hála Alláhnak! a váradi templomokban többé már semmiféle bálvány nincs, mert valamennyi muszulmán imahelylyé lett!»

Váradról elindul a török sereg s velük Evlia is. «A főszerdár annak a zsákmánynak, a melyet egy agája által Erdélyországból hozatott, az értéke-sebbjeit nem helyezte el Váradon, hanem Belgrád várába való küldés végett a sok különféle... árukat a törvény kívánalma szerint Ali pasa mind leltárba

¹ Rumélia.

² A leírás egynémely túlzását természetesen Evlia keleti fantáziájának terhére kell írunk.

³ Perzsia.

⁴ Hitetlenek országa.

⁵ Az öreg protestáns pap a perzsa ércz emlegetésével nyilván tudálékos külszínt akart magának kölcsönözni a török tudós előtt.

⁶ Karácson jegyzete szerint: Dunkerque. Evlia Cselebi, a mikor leírta e sorait, nyilván nem emlékezett már a helynevekre, a melyeket az öreg pap néki mondott.

vette s aztán agájának átadta. Azután *a fennebb említett szobrokat*, csodálatos képeket, néhány ezer harangot és csengetyűt, a különféle mozsárágyúkat, a szépen kidolgozott ágyúkat és más hadiszereket mind húsz-harmincz pár bivalytól és ökörtől vont szekerekre rakatta.»

«Belgrád várába érkeztünk. Itt kihirdették a parancsolatot, hogy ebben a városban lesz az iszlám katonaság téli szállása s egyszersmind az Erdély-országból hozott zsákmány is kótyavetyére került itt s a különféle arany- és ezüstszerzőket és foglyokat a belgrádi bazárban eladták. A főszerdár megparancsolta, hogy a Sárpatok és Székelyhíd ellen indítandó hadjáratra a *váradi várból hozott ércszobrokból* ágyúkat öntsenek. Egy szobrot ferhádi kalapáccsokkal százezer baj és vesződés között összetörtek, azután tűzbe tették azt, csak hogy lehetetlen volt megolvasztani, azért végtére kihúzták a tűzből és felhagytak a munkával.»

A Kolozsvári testvérek remekei tehát Belgrádba kerültek és felállításuk után 290 évvel itt elpusztultak.

Supka Géza.

GYŐRI DÍSZKARD A RÉGIBB KÖZÉPKORBÓL.

A győri díszkardnak nevezett fegyvert szándékozom a következőkben ismertetni. A kard mind ritkaságánál, mind pedig korára jellemző díszítésénél, még inkább a penge technikai kivitelénél fogva mindjárt felfödözése idején méltó föltűnést keltett nálunk és külföldön egyaránt. Már maga a korszak, a melyből kardunk ered, ránk nézve nagyon érdekes: a vidékünkön kiváló szerepet játszó avar nép idejéből származik. Ritka a kard formája, hosszú teljesen hasonló nincsen az országban. Kiválóan érdekes a pengéje, damaszkuszi aczélből készült. Ezekhez járulnak méltó kiegészítésül fényes, színaranyból készült ellenzői és markolatgombja, korának jellemző díszítésével, szalagfonadékkal ellátva. Ritka fegyverünk készítésében a kor kiváló fegyverkovácsa fogott kezet az ötvösművésszel és munkájuknak tudásuk javát fektették bele, hogy olyan fegyvert gyártsanak, mely méltó a vitéz hőshöz, a nagy gazdagság birto-
kosához és ha tekintjük az akkori viszonyokat, bátran mondhatjuk, hogy egykori tulajdonosa magas méltóságot viselt.

Ez a kard azonban nemcsak bennünket érdekel, hanem a külföldet is. Alakja és díszítése azt árulja el, hogy nem a mi területünkön, hanem külföldön készült, még pedig a Rajna középfolyása mentén, hol hasonló rokon német és angol pengék gyártódtak; innen terjedtek mint koruknak leghíresebb pengéi Európában szerteszét. Találtak példányokat Német- és Angolországban kívül Skandináviában, Oroszországban, Magyarországon s legutóbb egyet Győr közvetlen környékén, annak délnyugati táján, a Marczalnak, régebben egyúttal a Rába-folyónak közös hullámterében. Itt feküdt a mai partnak jobb oldalán attól mintegy 20 méter távolságban, a folyóktól egészen beiszapolt, különben teljesen érintetlen, nem ásott földben egészen magányosan, 3'70—3'80 m. közti mélységben. Helyzete ferde rézsutos volt, markolata le, pengéje ferdén, a víz

folyása irányában fölfelé állott. Ezekből kitűnik, hogy tárgyunk még akkor került a jelzett helyre, mikor a víz ott folydogált, a hol kardunk feküdt s a beiszapolás csak később ment végbe.

Drága ereklyénknek említett ferde helyzete volt egyúttal veszedelme. A mint itt a zsilipépítéssel foglalkozó munkások egyike a jelzett mélységig és lejjebb leásott, előbukkant a rozsdás homokréteggel vastagon borított kardnak hegye felé eső része a nélkül, hogy arra különösen ügyelt volna; sőt hasznavehetetlen ócska vasnak nézte, ásójával jobbra-balra hajlította, ütötte verte, végre eltörte s a levált darabot félre dobta. Egy másik, hegye felé eső darabját annyira megpattantotta, hogy a részeket nagyon csekély szegély tartja össze. Munkáját tovább folytatva mélyebbre hatolt, eljutott azon rétegre, a melyben az aranylemezekkel és aranygombbal díszített kard markolata feküdt: ekkor ocsudott föl a munkás és vette észre leletének jelentőségét s szedte össze a darabokat. Egyebek: a kard markolatát borító lemezek, a kardhüvely száját s egyéb részét borító pántok, karikák és csatok hiányzanak, valószínű, hogy a durva bánásmód közben semmisültek meg, de az sem lehetetlen, hogy a rozsdá vagy a föld emésztette meg azokat. A helyszínén folytatott gondos kutatásnak nem lett semmi eredménye.

Eme roncsolt állapota mellett is kardunk nagyon érdekes, megvan minden lényeges része: a penge, főleg a markolata összes jellegzetes részeivel, a melyek fegyverünk korára kellő világosságot vetnek. A markolat végső vasgombját borító aranylemezes kupak nincsen három czikkelyre tagolva, mint azt a karolingi kardokénál tapasztalhatni, a milyeneket hazánkban Turócszentmártonban (Blatniczán),¹ Budapesten,² Székesfejérvárott, Demkőhegyen,³ Vác-Csörögön⁴ találtak; nem is íves hajlású, mint a legtöbb németországi Merovingi kardé, hanem szögletes. Ilyen a mainzi kard gombja⁵ Németországban a Merovingi korból, még jobban hasonlítanak ugyanezen korbeli angolszász kardok kupakjai a mienkhez, a melyeket Angliában Coombe-ban⁶ és Giltonban⁷ találtak, s miként ezek, akként a mi példányunk is több lappal van határolva. Alapját nem számítva, van rajta 7 lap: kettő-kettő egyenes és egyenlő, kettő ívesen befelé hajolt és egy a tetőn, mely szintén egyenes. Különös sajátága a mi kardunk kupakjának, a mi a külföldieken nem észlelhető az, hogy a két oldalt álló egyenes lap mellett négy-négy olyan hornyolt részben nyílt, részben hólyagosan zárt hengerke áll függőlegesen, a milyen a hazai földön talált avarkori piramisalakú nagy arany fülönfüggők csüngőjének tetején látható a karikatartón. Ezen hengerké egy részében, a szélsőkben szegek foglaltak helyet s a kupakot erősítették hozzá a talapzatot alkotó lemezekhez, a többi egyszerűen cifraszám volt.

¹ Hampel: A régibb középkor emlékei 1 k. CLXXXXVIII. tábla.

² Hampel: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről II. k. 91. t.

³ Hampel: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről II. k. 83. t.

⁴ Hampel: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről II. k. 91. t.

⁵ Lindenschmit: Die Alterthümer der Merovingischen Zeit I. Th. 226. l. 131. ábra.

⁶ Lindenschmit: Die Alterthümer der Merovingischen Zeit I. Th. 220. l. 121. ábra.

⁷ Lindenschmit: Die Alterthümer der Merovingischen Zeit I. Th. 225. l. 125. ábra.

Az arany markolatgomb díszítése csupa bőrtűs munka, a régibb középkorban a hazai emlékeken, nagyon gyakori technika. A bőrtűs díszítésnek alkalmazásában ötvösművésznk követte egyrészt a klasszikus hagyományokat, mikor azt keretként alkalmazta, másrészt hódolt saját barbár ízlésének is, mikor az alapra forrasztott hármass aranygyöngysorral: nagyobb és az ezt két oldalt határoló kisebbekkel, néha egy sorral, a sima mezőt szinte túltengésig elárasztotta, szabad tért alig hagyott rajta, különböző díszítési formákat hozva létre. Így találunk a gombon, mint a rajz mutatja, tojástagot (egyik feléről hiányzik), körülötte és oldalt a tért betöltő, egymást többször metsző szalagfonadékot, oldalt a két végső körhajlásban egy-egy tekercset, a szalagokat íves hajlásban összefűző vagy a tetőn egymást keresztező egyenes sávokat. Az íves oldalhajlású két lapon tojásfűzér fordul elő. Mindezek aranygyöngysorokból állanak; ilyen, de egyszerű látható a kereten is mindenütt. Hasonló gazdag bőrtűs díszítés elég gyakori régibb középkorbeli hazai emlékeken, pl. arany fülbevalókon, csüngőkön stb.

A gomb alatt van a külön tagozatú talapzat, mely két különálló, erősen lapított kerülékidomú, egyoldalúan párkányos aranylemezről áll; a lemezek között fa, csont vagy fémbélés volt, de elpusztult. Kardunknak ezen sajátja, két párkányos lemezről álló talapzata szintén olyan tünemény, a milyen a fent említett angolszász kardokon s egy stuttgarti múzeumbeli példányon látható. Másik különös tulajdonsága, hogy ezen talapzat két oldalt a gombon túl jóval kiszögelik, majdnem olyan hosszú, mint az ellenző, lévén amaz 8·9 cm., emez 9·6 cm. hosszú s ezen sajátja szintén észlelhető a merovingi kardoknál, a karolingi korabelieknél nem. A talapzat egyik vége felé három kisebb lyuk látható rajta; ezekben foglaltak helyet a szegek, melyek a gombot a lemezekkel összefűzték; másik oldalán, végéhez közel pedig csak egy nyílás fordul elő, de az azután meglehetősen nagy és kerek. Mi volt ennek a rendeltetése? Szeg ebben nem foglalhatott helyet, mert ahhoz túlságos nagy és kívül esik a gomb területén. Az Angliában Giltonban lelt kard talapzatának ezen részéhez fűzött néhány láncszem végre a kérdést tisztázta, mintegy ujjal megmutatta, hogy a nagy kerek nyílásnak célja nem más, mint arra lánczot vagy szíjat erősítve keze csuklójához köthesse a lovas vitéz, hogy használat közben a kard kezéből ki ne essék. A huszárok így tesznek kardjukkal napjainkban is.

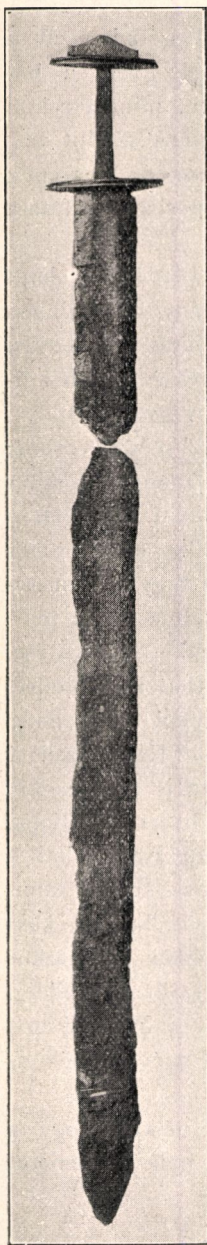
A kard markolatának alján foglal helyet az ellenző, mely egészen olyan, mint a talapzat, csakhogy valamivel hosszabb, rajta egy-egy nyílással, egyik végén fölül kettő is látható, melyekben mint a lenyomatok tanúsítják, alul-fölül rovátkos nagyfejű szegek állottak s tartották össze a kibélelt lemezeket.

A kard markolatát borító lemezek elpusztultak. Alakja a talapzat aljár hatszögletű, másik végén kerülékidomú volt, mint a lemezekben látható lenyomat tanúsítja; maga a vasból készült tag téglalapalakú, mely a penge felé gyengén szélesbedik; különben feltűnően rövid, erőteljes férfikéz teljesen kitöltötte a tért, nem csúszhatott benne föl s alá.

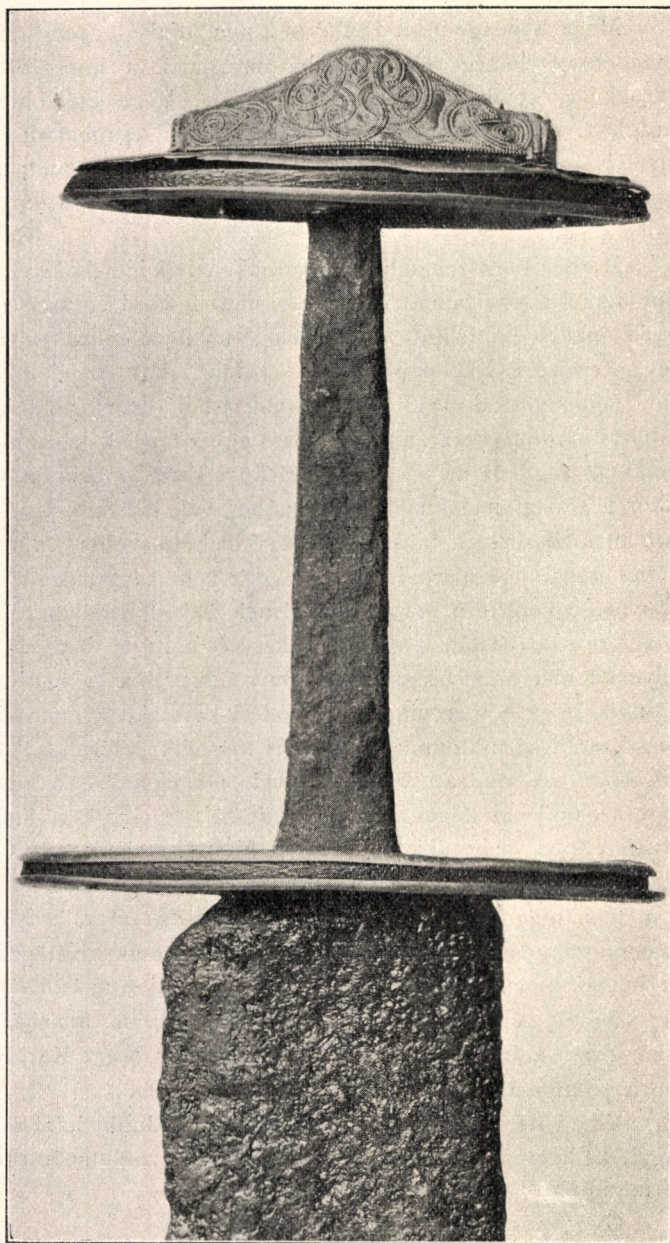
Végre a kardnak legfontosabb része a penge, főleg az olyan fajtabeli, mely a mindig nagy hírnévnek örvendő Damaszkusz-féle aczélból készült. A mi kardunk ebbeli nemhez tartozik. Világosan kitűnik ez egyik oldalának

középső csiszolt lapján, a vércsatornán. Tarka köröcskék, mintha elmosódott alakok volnának, csillognak ott, a hol a pengérsz a rozsdától érintetlen maradt; ellenben másutt, a hol a rozsdá a különböző keménységű részeket egyenlőtlenül megmarta, keleti íráshoz hasonló rajzolatok, göndör, majd kígyószerű

a)

b)

GYŐRI DÍSZKARD A RÉGIBB KÖZÉPKORBÓL.

a) Az egész kard $\frac{1}{5}$ nagyságban. — b) Markolata felőli része cca $\frac{1}{1}$ nagyságban.

vonulatok mutatkoznak a pengén; azért nem csodálkozhatunk, ha kardunk első megtekintői török fegyvernek nézték, mert rajzolatai után azt hitték, hogy török írás van rajta. Rugalmassága, tükrőfénye, élének egyenletessége, melyeket a régiek a damaszkuszi kardokon annyira megbámultak, megszűnt, nem csoda, hiszen több mint ezer évnek a vastoga össze-vissza marta, megsemmisítve kiváló hajlékonyságát is.

Maga a penge mint általában a nyugatiaké, egyenes, majd egész hosszában egyenletes szélességű és kétélű három lappal, a középső lapok gyengén homorúak; az egyik középső lap csiszolt is. Vége elég hirtelen, mint a rokon kardoknál is láthatni, csúcsba fut és kívül a fennmaradt nyomok szerint vas-hüvelylyel volt borítva. A kard egész hossza: 90·5 cm.; a pengéé: 78·3 cm.; a penge szélessége, tövén: 5·2 cm., közepe táján: 4·8 cm., csúcsba való futása előtt: 4 cm.

Kérdés, hogy a régibb középkornak melyik idejéből ered? A kérdésre feleletet adni nem könnyű, annál kevésbbé, mert a kard egészen magányosan, minden egyéb melléklet nélkül fordult elő; továbbá nincs rajta fölírás vagy gyári bélyeg, ezek hiányában pusztán a kardon található jelenségekre és egyéb külföldi példányokkal való összehasonlításból nyert adatokra vagyunk utalva. A hazai karoling-kori kardokkal nem egyez meg, a későbbiekkel még kevésbbé; rómainak vagy utána közvetlenül következő időbelinek sem mondható, mert akkor a szalagfonadéknak állatformához való hasonlósága, miként Childerikus kardjának díszítésén tapasztalhatni, kivehető volna. Már pedig ennek nincs semmi nyoma. A merovingi kardokhoz való nagy hasonlósága vagy épen nagyfokú megegyezése, a bőrtűs díszítésnek szalagfonadékszerű alkalmazása, a markolatgomb talapzatának erős kiszökése és hornyolt hengerkéssel való díszítése, milyenek már az avarkori nagy arany fülbevalók csüngőin láthatók, a mellett bizonyít, hogy a merovingi művelődési korszaknak amaz idejéből való, mely nálunk az avar uralommal, annak is második felével, a VII.—VIII. századdal esik össze. A nyugati kardokkal való megegyezése a mellett is tanuskodik, hogy azokkal egy közös műhelyben készült s utána kereskedők hozták Avariába, természetesen még akkor, mikor a kivitel szabad volt s Nagy Károly letiltó rendelete nem jelent meg. A fegyver, mint markolatgombjának kopása tanúsítja, nem függött pusztán díszként a fogason, de az is bizonyos, hogy előkelő tulajdonosa nem használta rendesen, hanem csak kiváló alkalmakkor; máskor ott hevert kincsei között és mint drága ereklje apáról fiúra szállt mindaddig, míg különös véletlen folytán a folyóvíz medrébe nem esett... Mikor jutott oda? Talán abban az irtóháborúban, a mikor Nagy Károly seregével vidékünkön a pannoniai avar uralmat megsemmisítette.

Végül nem fejezhetem be érdekes kardunk leírását a nélkül, hogy a nagylelkű adományozónak, Biró Elek, min. osztálytanácsosnak hálás köszönetet mondjak.

Győr, 1912. januárius.

Börzsönyi Arnold.

PANNONIA ÉS DACIA ISTVÁNYFFY HISTÓRIÁJÁBAN.¹

A provinciális emlékek kutatásának és ismeretének történetéhez akarunk néhány adalékkal szolgálni, a mikor a XVI. század egyik nagy historikusának, utolsó humanista történetírónknak művében Pannoniára és Daciára vonatkozó, szétszórtan található adatokat egybegyűjtve bemutatjuk. Sokat nem várhatunk, mert Históriája első sorban hadtörténeti munka, másra, mint a hadi eseményekre alig van figyelemmel, s még a politikai tények is csak másod sorban érdeklik. Jellemző, hogy míg a gazdasági, szellemi életet, a tudományt s a művészeteket teljesen figyelmen kívül hagyja — munkájának azon részeiben, a melyeket saját tapasztalatai alapján írt, épp úgy mint a korábbiakban, a melyeket idegen forrásokból dolgozott ki, — addig aránylag gyakran tér ki a hazánkbeli római emlékekre, ha csak pár szóval is.

Általánosságban jeleztük már ez irányban való érdeklődéseinek forrását, a mikor a bevezető sorokban kiemeltük a *humanista* jelzöt; egyes tényezőinek, szálainak kibogozásához életre hozta nyújt segítséget. Egész röviden csak a kiemelkedőbb, magyarázatot nyújtó mozzanatokra utalunk itt csak.² Korán került Oláh Miklós udvarába, a ki Páduában taníttatta öt éven át Sambucus vezetésével. Hazatérte után Oláh oldala mellett töltött hosszabb időt, majd a kancelláriába került; sokat megfordult Bécsben, tudós férfiakkal érintkezett ott épp úgy mint Pozsonyban.³ Korán kezdett verselni latinul és görögül s versei nagy technikai ügyesség mellett a klasszikusok alapos ismeretéről tesznek tanúságot. Bár nagyon el volt foglalva mint nádori helytartó, rendes munkáján felül még különféle megbízatásokkal s kiküldetésekkel is, kedvencz római s görög íróit mindig szorgalmasan olvasgatta.

Klasszikus műveltsége forrásait megismertük, s bár ez magában foglalja a pannoniai és daciai történet ismeretét is, ezen a téren még közelebről is hozzáférközhethünk forrásaihoz. Forrásul kínálkoztak itt a római történetírók művei, a XVI. század folyamán megjelent és specziálisan provinciális emlékekkel foglalkozó munkák, feliratgyűjtemények, korábbi historikusok idevágó feljegyzései, végül pedig saját közvetlen tapasztalatai.

Mikor Sziszeokról ír munkája XXVII. könyvében, elmondja, hogy régi római colonia volt ez, a melyen át vezetett az út Itáliából Sirmiumba és

¹ Felolvastatott az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1911. április 28-án tartott rendes havi ülésén.

² Bővebb élettrajzát lásd e sorok írójának köv. két dolgozatában: *Istvánffy Miklós Históriája hadtörténelmi szempontból*. (Művelődéstörténeti Értekezések 35. szám.) — *A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család*. (Turul, 1909. évf. III. füzet.)

³ Hogy ily irányú témákról is beszélgettek, kitűnik munkája egy helyéből, a hol Radéczy egri püspökre és helytartóra hivatkozik, a kinek titkárja volt: «Clissiam Diocletiani imperatoris, qui Christianos olim tam impie quam crudeliter persecutus esse litterarum monumentis traditur, patriam fuisse supra Salonas positam et antiquis Diocletiam dictam *doctissimus vir Stephanus Radetius episcopus Agriensis existimavit*.» (I. Históriájának 1622-iki kiadása, XIII. k. 208₄₉—209₂). — Salonaeről még egy helyt megemlékszik munkájában: «ad montem Marlianum, qui supra Salonarum portam (eius urbis vestigia adhuc apparent) editissimus est.» (I. XXX. 68₁₆—17.)

Pannonia secundába ; bizonyítékul feliratos emlékekre és történetírókra hivatkozik, a kik közül megemlíti *Dio Cassiust*, a ki *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* czímen Róma történetét írta meg alapításától K. u. 229-ig, *Herodianust*, a kinek műve 180—230-ig terjedt, továbbá *Zosimust*, Theodosius kortársát, a ki Augustus halálától 480-ig tárgyalta munkájában a rómaiak történetét, végül pedig *Plinius Naturalis Historiáját*.¹

A mint a renaissance felkeltette az ókori emlékek iránt való érdeklődést, hamarosan nyoma lett ennek az irodalomban is, s a XVI. században már több feliratgyűjtemény és feldolgozás látott napvilágot. Kiemelkedik ezek közül *Lazius* hatalmas munkája, a ki a XVI. század első felében élt, I. Ferdinánd könyvtárnoka és tanácsosa volt ; műve *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello acquisitis constitutae commentariorum libri duodecim* czímmel 1543-ban jelent meg először, 1598-ban pedig másodszor Frankfurtban. Istvánffy szorgalmasan tanulmányozta *Lazius* munkáját, s a mikor Eszékről írván, megemlíti, hogy valaha római colonia volt s Mursa nevet viselt, *Laziusra* hivatkozik.²

Rendelkezésére álltak még egyéb művek is, így *Szamosközynek*, a kiváló történetírónak *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* czímmel 1593-ban megjelent munkája, továbbá *Trunianus* kis gyűjteménye *Transilvanicae inscriptiones veteres nonnullae*, a melyet Bongarsius vett fel 1600-ban megjelent munkájába.

Kétségtől hatással volt ezeken kívül Istvánffyra az a körülmény is, hogy régebbi történetírók is kitértek Magyarország történetének tárgyalása közben, ha alkalmuk nyílt, a római emlékek ismertetésére. Ezek közül *Bonfini* kell első sorban megemlítenünk, a ki 1490—1493-ig legfőbb forrása volt Istvánffynak. Már a krónikások előtt sem voltak ismeretlenek a római emlékek, az ő képzeletüket is megragadták a római városok és táborhelyek romjai s ezekhez kötötték a hún-római harczok mondáit. «A pannoniai és daciai római hódítás és uralom történetével ismerős humanisták azonban, mint Bonfini, nem ily naiv hittel, de annál nagyobb lelkesedéssel tekintettek e romokra, mint a hogy Itáliában is Róma romjainak kegyeletes csodálata és tanulmányozása volt az ókori tanulmányok egyik legállandóbb tényezője és ösztönzője. Bonfini, a ki az ókor iránt való lelkesedésében még a magyar történelem elbeszélésébe is beleszóvi, ha Itáliából valamely ókori emlék vagy fölirat találásának hírért veszi, nagyon természetesen lehetőleg teljes jegyzéket ad a Magyarországon akkor már ismert, feliratos emlékekről s a római városok maradványairól is.»³ Másik munka, a melyben szintén talált archaeologiai meg-

¹ . . . «antiquamque ibi Romanorum coloniam fuisse per quam ex Italia Sirmium et Pannonia secunda adiretur cum pleraque marmora vetustis inscriptionibus Latinisque litteris insculpta quae ibi visuntur, tum etiam *Dionis*, *Zosimi*, *Herodiani* et aliorum veterum monumenta testimonio esse possunt». (I. XXVII. 595²⁴⁻²⁸.) — «Id oppidum (Monoszló) *Plinio* et veteribus Montem Claudium appellatum fuisse quibusdam videtur». (I. XXVII. 595⁴⁸⁻⁵⁰.)

² «Id oppidum Romanorum olim coloniam fuisse Mursamque appellatam *Lazius* existimavit». (I. VIII. 121²⁻³.)

³ *Császár Mihály*: A magyar művelődés a XV. században Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*ének alapján. Budapest, 1902. (Művelődéstörténeti Értekezések. 2. szám.) 96—97. l.

jegyzéseket Istvánffy, *Oláh Miklósnak* Hungáriája volt.¹ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kitűnő olasz történetírónak, *Paulus Joviusnak* Istvánffyra gyakorolt hatását sem. Jovius hatalmas világtörténetet írt 1494—1547-ig, a melyben a törökökkel foglalkozik Olaszország után a legrészletesebben s már csak e miatt is igen fontos hely jut Jovius munkájában Magyarország történetének.² Istvánffy szorgalmasan forgatta Jovius művét, a melyben szintén gyakoriak a római emlékekre való kitérések, utalások. Nem hivatkozik ugyan reá seholsem, de egy helyt, a hol «quidam existimant»-ot említ, forrását Joviusnál találjuk meg; ez a hely pedig az, a hol a Muráról azt írja, hogy valaha Savariának nevezték: «peninsulam illam, quam Savus et Mura (*hanc olim Savariam dictam fuisse quidam existimant*) . . . efficiunt.»³ A Savus tollhíba Dravus helyett, mert hisz Istvánffy azt nagyon jól tudhatta, hogy a Mura a Drávába ömlik, a mi pedig a közbevetett megjegyzést illeti, azt Joviusnál olvasta, a ki a Muráról ezeket írja: «*Is amnis antiquis Savaria fuit, effunditur in Dravum paulo infra Petoviam urbem Romanorum castris et hibernis claram*».⁴

De nemcsak könyvek voltak Istvánffy forrásai, hanem maga a közvetlen szemlélet, tapasztalat is: sokat utazott az országban szerteszét, sok helyt látta a romokat, betűzgethette a feliratos köveket. Varasd vidékének leírásánál megemlíti, hogy ott a hegyek közt feküdtek a «thermae Constantinianae», a melyeket a régiek «aquae Jasae»-nak hívtak s erről *márványba vésett felirat* tanuskodik.⁵ Az aquae Jasae nevet egyetlenegy felirat tartotta csak fenn⁶ s Istvánffynak volt alkalma ezt tanulmányoznia, mert sokat tartózkodott Varasdon s a közelfekvő Viniczén, a hol birtoka s kastélya volt.

1598-ban Erdélyben járt és Havasalföldön, látta az itt fennmaradt s előkerült feliratos emlékeket s munkájában két helyen is kitér Dáciára, a melyet — írja — Oláhország, Havasalföld és Erdély alkottak; beszél Traianusról, a ki Decebal legyőzése után gyarmatosokat vezetett ide és római katonákat helyezett el itt. Ennek bizonyítására egyrészt a feliratos köveket idézi, másrészt pedig az oláh nyelvet, a mely nem más, mint elrontott latin nyelv, a

¹ Balogh Margit: Oláh Miklós Hungáriája, mint művelődéstörténeti kútforrás. Budapest, 1903. (Művelődéstörténeti Értekezések. 8. szám.) — Szamosközy István is munkájában, a mint az események fonalán előtérbe lép valamelyik erdélyi város története, megragadja az alkalmat e város története nyomozására többnyire feliratok alapján, így pl. Zalatnánál, Kolozsvárnál, Dévánál stb. (Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904. 29. l.).

² Sulička Szilárd: Adalékok Jovius «Historiarum sui temporis» magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Budapest, 1907.

³ I. XXVI. 564^{II}.

⁴ Jovius: Historiarum sui temporis I—II. 1550. II. 167. l. — Ugyancsak Jovius volt a forrása a következő helyen is: «infra Petoviam Romanorum olim coloniam.» (I. XI. 1842—3). Az illető esemény elbeszélését Joviusból vette át, onnan, a honnan fenti idézetünket is vettük.

⁵ . . . «a sinistra . . . summae alpes Sagoriam a patentibus campis separantes in longum protenduntur, inter quorum iuga thermae Constantinianae, aquae Jasae, ut inscriptio marmori insculpta testatur, veteribus appellatae.» (I. IX. 14520—21.) — A «thermae Constantinianae»-t még egy helyen említi: «ductis penes Crisium copiis Camnicum praetervertus via Topliciana, ubi thermae Constantinianae habentur, in campos descendisset» (I. XIX. 35146—47.)

⁶ CIL III. 4121.

mely a spanyolhoz, francziához és olaszhoz annyira hasonlít, hogy kis fáradsággal a társalgásban meg lehet érteni.¹

Bizonyára látta a pentelei — intercisai — maradványokat, a melyek az ő idejében még elég számottevők lehettek; akkor említi ezeket, a mikor Lajos királyunk útjáról szól Mohács felé 1526-ban. Az egész út leírását a mohácsi csata leírásával együtt Brodarics munkájából vette, a ki szintén megemlíti, hogy Pentelénél láthatók régi római colonia nyomai;² Istvánffy azonban ezt még megtoldja avval a megjegyzéssel, hogy némelyek szerint a régiek Potentianának hívták s ott folyt le Attila első harcza a római vezérekkel.³

Az a felirat, a mely a trencsényi várhegy egyik észak-nyugat felé kiálló szikláján mintegy hat méternyi magasságban van, ismeretes volt már Istvánffy idejében, s mikor ő a várról ír, felemlíti, hogy vannak, a kik azt tartják, hogy ott legio állomáshelye vagy colonia volt, mert még látható kőbevésett nagybetűs latin felirat.⁴ Ez a felirat, a melynek megfejtését Mommsennek köszönjük,⁵ a legio II adiutrix egy dunabalparti győzelméről tudósít.

Hogy néha megtévedt tolla, azon nem csodálkozhatunk. Körmentet szerinte Scarabantiának hívták s ezt megerősítik — írja — római köemlékek feliratai, a melyeket a körülötte elterülő földeken szoktak kiásni.⁶ Körment vidékén tényleg találtak római emlékeket, de a várost Sopronnal cserélte fel Istvánffy. Ujlak sem a régi Sirmium romjai felett feküdt, mint nála olvassuk;⁷ Sirmium a mai Mitrovicza helyén feküdt, Illok helyén pedig a rómaiak idejében Cucci volt. Monoszlóról írván, azt mondja, hogy némelyek szerint Plinius

¹ «(Heraclides Jakab) e Moldavia profugere et in vicinam Valachiam indeque in Transilvaniam Brassonem se recipere coactus est eo faciliore in tutum evadendi commoditate, quod linguae Dacicae sive Valachicae iam usum aliquem haberet, quam Hispanicae atque Italicae quadam affinitate iunctam esse videmus, quum etiam haec ut illae a Romanis, quorum Traianus imperator devicto Decebalo et deductis in Daciam coloniis milites Romanos distribuerit, originem ducere videatur, cuius rei innumerabiles, quae in Transilvania et Valachiis habentur inscriptiones litteris Romanis saxis incisae haud dubium testimonium reddere possunt.» I. XX. 399²⁷-35.) — Másutt: «Duae Valachiae, quae hoc tempore Moldaviae et Transalpiniae nomine censentur simulcum Transilvania veteres uno Daciae nomine appellabant; fuisseque in eam Romanorum colonias deductas praeter innumera antiquitatis monumenta saxis et marmoribus incisa et adhuc extantia illud etiam argumento et testimonio est, quod incolae Romana lingua quamquam corrupta utuntur, quae Hispanicae atque Gallicae atque etiam Italicae adeo similis est, ut non magno labore ad mutuum sermonis commercium intelligi queat.» (I. XIII. 219⁴¹-48.) — Így ír Oldh is Hungariájában. (Balogh M. i. m. 78. 1)

² . . . «locum et ipsum sicut et de Ezeek diximus vetustate alicuius etiam Romanorum coloniae vestigia servantem». (Brodarics műve Bonfini 1568-iki kiadásában 762. 1)

³ «Mota exinde sunt castra itinere penes ripam Danubii facto ad oppidum Pentelam, quod extantibus adhuc murorum reliquiis vastaue rudium mole antiquis Potentianam dictam fuisse nonnulli existimant prima Atilae cum Romanorum ducibus pugna nobilitatam». (I. VIII. 119²-5.)

⁴ «Veterem legionum stationem aut coloniam olim ibi fuisse quidam existimant quandoquidem litterae Romanae unciales cotibus incisae etiam hodie spectantur». (I. IX. 147¹⁰-12.)

⁵ Mommsen a trencsényi várszikla feliratáról. (Arch. Ért. 1893. 265. 1.)

⁶ «In agro Quermendiano (quam civitatem a veteribus Scarabantiā dictam multi existimant idque Romanae lapidum inscriptiones, quae in agris subiectis erui solent, testari videntur) . . . (I. XXV. 560¹³-16.)

⁷ Belgrád elvesztése után II. Lajos «copias suas in opportuna loca distribuit ac imprimis Varadino Petri ac Vilaco (quod in ruinis veteris Sirmii situm esse creditur). (I. VII. 100²⁷-28.)

s más régi írók Mons Claudiusnak nevezték;¹ látszik, hogy ő maga nem nézte meg Pliniust, mert ott megtalálta volna, hogy a Mons Claudius a Dráva és Száva közt fekvő hegység.² Hogy Istvánffy miért gondolt Monoszlóra, annak a magyarázatát az Erdődyeknél kereshetjük, a kik latin címeikben Monoszlót Mons Claudiusnak fordították.

Dr. Holub Főzsef.

A DUNAPENTELEI CSONTPIONOK.

A Magyar Nemzeti Múzeum dunapentelei ásatásaiból az 1907. év nyarán sajátságos sírlelet került napvilágra. Egy római épület alapfalai melletti gazdag felszerelésű sírból egy bronzlemezes ládácska, egy reliefdíszítésű csontládácska, kisebb csonttörödékek, több különleges alakú csonttárgy és egy kereklyukacsú lemez került elő.³ A bronzlemezes ládika nyilván azon sorozatba tartozik, mely főleg pannoniai és rajnavidéki leletekből áll és ezen folyóirat hasábjain nyert is már szakavatott méltatást.⁴ A csontládika ornamentikája és reliefjei, melyek sok érdekes művészeti és archeologiai kérdést vetnek fel, eddig még nem tárgyalattak. Minket azonban ezúttal a mellettük talált kisebb tárgyak foglalkoztatnak, melyeknek érdekességét növeli és megfejthetőségüket megnehezíti azon körülmény, hogy eddigelé tudtommal hasonló lelet még nem került elő sehol sem.

A csonttárgyak (*a*) alakjuknál és tagoltságuknál fogva leginkább sakkfigurákhoz hasonlíthatók és azért rövidség okáért pionoknak vagy báboknak nevezhetjük őket. Nagyságukra és alakjukra nézve egymással teljesen megegyeznek. Magasságuk: 0,093 m. és a két főrész közt 2 : 7 arányban oszlik meg. Az alsó, kisebb rész egy háromoldalú hasáb; oldalélének magassága: 0,026 m., az alapháromszög oldalainak hossza: 0,01 m. A nagyobb, felső rész vékony nyakkal függ össze az alsó részszel; alul keskeny, közepe felé könnyen kidomborodó, vége felé újból elvékonyodó oszlopocska, melynek sajátságos alakja tán legjobban hasonlítható egy elnyújtott, vékony hagymás szárhoz. Felső végén horzsolási nyomok láthatók, fején át kis lyuk van fúrva, melybe vékony fonál vagy drót lehetett húzva. A pionok talpán, az alapháromszög közepén, csekély mélységű, gombostűhegy nagyságú lyuk van fúrva, mely azon parányi tű vagy szög helye lehet, melyre a piont fel szokták húzni, hogy szilárdan megállhasson. Mindössze 17 darab került elő, közülök 10 db. teljes épségben; a többinek felső vége többé-kevésbé korhadt, töredezett; valamennyin kopások, gyakori használat nyomai láthatók; nyilvánvaló, hogy nem egyenesen a síri használatra készültek, hanem valósággal használatban voltak.

Hogy a pionok felállításra voltak szánva, erre vall alakjukon és a talpukba fúrt lyukon kívül az a körülmény is, hogy az egyik pion (*b*) vékony,

¹ «Id oppidum Plinio et veteribus Montem Claudium appellatum fuisse quibusdam videtur». (I. XXVII. 59548–50.)

² Ókori Lexikon I. 428. I. Plinius Nat. Hist. lib. 3. cap. XV.

³ Az ásatásokat a Nemzeti Múzeum megbízásából dr. Mahler Ede professzor vezette.

⁴ L. Arch. Ért. XXVIII. 1908. 238. o. Engelmann R.: Egy pannoniai ládácska.

bronzpléhből készült, hengeralakú tartóba van beültetve. A henger a pionnak hasábalakú alsó részével teljesen egyenlő magasságú; szélessége is úgy hozzá van szabva, hogy a hasáb éppen beleférjen a hengerbe. A mi kis rés a hasáb három oldalfala és a henger körfala közt marad, az három fadarabkával van olyanformán kitöltve, hogy a pion szilárdan álljon a tartójában, de könnyen ki lehessen belőle emelni. A hengeralakú tartónak nincsen feneke, úgy hogy a pion a talpán levő lyuknál fogva akkor is felszűrhető, ha benn van is a bronztokban. A pionok fején át fűrt lyuknak nyilván nincs egyéb jelentősége, mint hogy fel lehessen őket fűzni és az elkallódástól megóvni.

Sajátságos az a vékony, lyukacsos lemez is, (*c*) melyet a pionok szomszédságában, sajnos, darabokra törve és annyira megrongálva, elkorhadva találtak, hogy még anyagának megállapítása is nagy nehézségekbe ütközik. Valószínűleg valamely szerves anyagból préselték, de a mi kedvezőtlen éghajlati és talajviszonyaink következtében a vegyi elváltozásnak olyan fokán van, hogy pontosabb meghatározása alig lehetséges. A lemez töredezettsége és porladó volta dacára is azonban a lyukak diszpozíciója valamennyire megállapítható. A legnagyobb, legépebb töredéken, mely körülbelül 0,05 m. hosszú és ugyanilyen széles, öt sor lyuk van, a közepén egy sor apró, 0,002 m. átmérőjű lyuk van, melynek két oldalán két-két 0,008 m. átmérőjű, lyukakból álló sor van alkalmazva (az egyik oldalon csak az egyik lyuksor látható teljesen, a másiktól csak a lyukak kezdete látszik a lemez letört szélén); a kisebb lyukak olyan sűrűn vannak alkalmazva, hogy körülbelül még egyszer olyan nagy a számuk, mint a kicsinyek; ez az elrendezés azonban csak nagyjából van betartva; a nagyobb lyukak elég pontosan, egymásnak megfelelően vannak elosztva, a kicsinyek elhelyezése már nem egészen pontos. Ezen elrendezés látható a kisebb töredékeken is, csak nem ilyen teljesen. Hogy a kicsiny lyuksor a lemez közepét jelezte, az nagyon valószínű; de hogy kétoldalt csupa nagy lyuksor és hány ilyen következett, szóval mekkora és milyen beosztású volt az egész lemez, az a megmaradt töredékekből nem állapítható meg.

Sem a lyukacsos lemezzel, sem a pionokkal analog lelet eddigelé — tudtommal — még nem fordult elő. A pionokhoz alakra nézve legközelebb áll egy szintén római kori csonteszköz, (*d*) mely a bolognai múzeum tulajdona.¹ Hosszúsága 0,13 m., tehát valamivel nagyobb a dunapentelei pionoknál. Ez is kettős tagoltságú és az alsó tag jóval rövidebb a felsőnél; ezen túl azonban a hasonlatosság megszűnik: a bolognai eszköznek alsó tagja kerekidomú és a felsőnél vékonyabb; a felső tag felfelé egyenletesen vékonyodik el és nincs felül átfúrva. A fő különbség az, hogy a bolognai pion nem felállításra készült, hanem ha alakjának megfelelően merőleges helyzetben rögzítve gondoljuk, alsó végével valamely kerek lyukba lehetett dugva. A hivatalos ásatási jegyzőkönyvbe² ez a kerek pion és több más, hozzá némileg hasonló csonttárgy női kézimunka-eszköznek van bejegyezve és állítólag csipkeveréshez használták. Nyilvánvaló azonban, hogy alakjánál fogva nem alkalmas arra, hogy reá fonalat

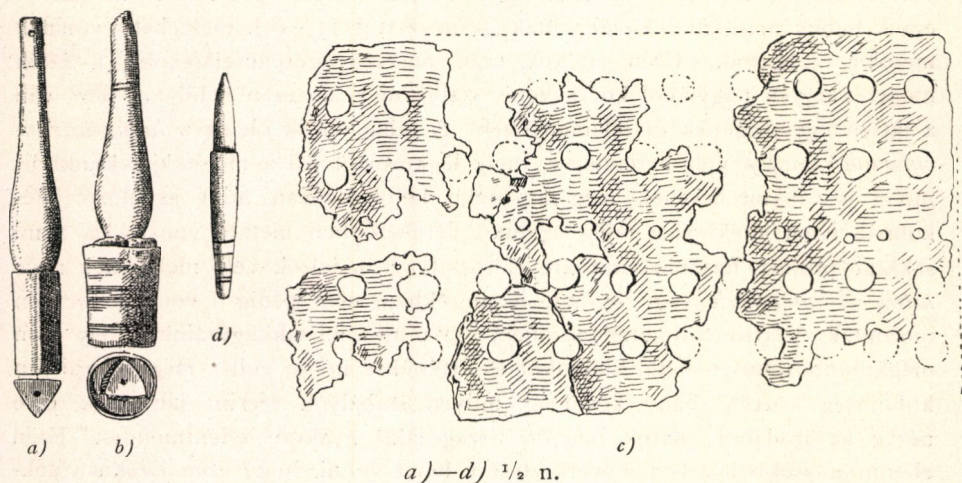
¹ A Museo Civico tulajdona. Felirata: Oggetti romani scavati nell' arca di Claterna. A közzététel engedélyezését G. Gherardi igazgató szíveségének köszönhetem.

² L. Notizie degli Scavi, 1892, Maggio. E. Brizio.

csavarjanak fel, mivel hogy a fonalat megtarthassa, a közepén, nem pedig a két vége felé kellene elvékonyodnia és ha már mindenáron a női kézimunkák körében keressük rendeltetését, legfeljebb himzőráma srófjára lehetne gondolni. A lyukacsos lemezre vonatkozólag még ilyen kétes értékű analogia sem hozható fel; az teljesen elszigetelt jelenség.

A lelet körülményei sem vetnek világosságot ezen sajtós tárgyak rendeltetésére és egymáshoz való viszonyára. A pionok a relieves csontládácska tetején feküdtek, fölöttük volt a lyukacsos lemez; de hogy ez volt-e eredeti helyzetük vagy földomlás következtében kerültek-e így össze, az most már meg nem állapítható. A ládika és a pionok közt anyaguk hasonlósága dacára sem lehet valamely szorosabb egybetartozást feltételezni. A pionok alakja kizárja azt a feltevést, hogy ornamentikai czélt szolgáltak volna; akkor inkább oszlophoz hasonló idomúra formáltak volna őket és fejükön át nem fúrtak

volna lyukat; praktikus szempontból szintén nem volna a ládikával kapcsolatban semmi értelmük. A ládika ornamentikája, reliefsje pedig szintén önmagában befejezett egész alkot, esetleg a pionok megőrzésére szolgálhatott. Erre van is analogiánk: egy Cyprusban talált, archaikus reliefsű, hosszúkás elefántcsontládika, melynek teteje az egyiptomi játéktáblákhoz hasonló mezőkre van osztva, keskeny oldalán kihúzó fiók van, nyilván a játékfelszerelés befogadására.* Hogy a lemez milyen vonatkozásban volt a pionokkal vagy volt-e egymáshoz egyáltalán valami közük, ezt a kérdést, mivel semmi féle kiinduló pontunk nincs, egyelőre ki kell kapcsolnunk.

Ha a pionokat minden esetleges mellékkörülménytől és kétes értékű analogiától függetlenül csakis alkotottságukból kiindulva, önmagukban vizsgáljuk, annyi kétségtelenül kitűnik, hogy felállításra voltak szánva; a talpukon levő parányi lyuk pedig arra vall, hogy szilárdan akarták őket felállítani, de mégis úgy, hogy helyzetüket könnyen változtathassák, különben más meg-

* L. Daremberg—Saglio: Dictionnaire, Tabula lusoza, fig. 4672.

erősítési módról gondoskodtak volna. Kitűnik az is, hogy a pionokat valószínűleg az esetleges szükség szerint kétféleképen használták, t. i. tartóstu és a nélkül, különben nem készítették volna úgy, hogy a tartóból kiemelhetők és behelyezhetők legyenek. Nyilván valamely játék felszereléséhez tartoztak, melynek különféle, változó mozzanatait voltak hivatva részint helyváltozásukkal, részint kétféle alakjukkal jelezni.

Elsősorban az egyiptomiak játéktábláira gondolunk,¹ melyeken a játszókétféle színű kövekkel jelezték tételeiket.² Ilyenféle a görögök *περτεία* játéka is, melynek tábláját közepén egy átléphetetlen vonal, a *ἑρὰ γραμμή* osztja két részre; mindkét fél oldalát 5—5 vonal osztja fel, melyeken a köveket (néhány játéknál 5—5, másikonál 30—30 darabot) a játék szabályai és változatai szerint mozgattak. A praktikus rómaiak a *tabula lusoria* mindkét oldalát felhasználták. Az egyik oldal a *duodecim scripta* számára tizenkét párhuzamos vonallal volt felosztva, melyeket közepén egy fővonal derékszögben szelt át. Mind-egyik félnek más színű kövei voltak (szám szerint 15—15), melyeket a vonalak mentén mozgattak. Ezen játékok nem pusztán szerencsejátékok; a játék menetét ugyan nagyjából kockavetés szabja meg, de ezen belül tág tere van a játzó ügyességének és leleményének. A tábla másik oldala a *ludus latruncularum* számára volt berendezve, mely legközelebb áll a mi sakkjátékunkhoz, mivel a vakszerencsének még kevesebb befolyása van, mint az előző játékoknál. Ezen játékhoz a tábla egymást derékszögben metsző vonalakkal a mi sakktáblánkhoz hasonló mezőkre változtatva; a jelzőkövek, melyeknek neve *latrones*, *latrunculi* vagy *milites*, a mezőkben, nem pedig a vonalak mentén mozogtak. A *latrunculi* kétféle színűek, úgy mint a mi sakkfiguráink; hogy ezen megkülönböztetésen belül alakjukra és értékükre nézve volt-e még valamilyen különbség köztük, hány kővel és milyen szabályok szerint játszottak, erre nézve az irodalmi adatok nagyon hézagosak,³ gyakran ellentmondók. Ezen ellenmondásokból azt a következtetést lehet vonni, hogy ezen játéknak sokféle változata volt, a mi kedveltségét tekintve, nagyon valószínű.⁴

A dunapentelei pionok alakja inkább hasonlít a mi sakkfiguráinkhoz, mint az antik ábrázolások játékköveihez. A görög-római ábrázolásokon látható kövek szélesek, alacsonyok és többnyire kerekidomúak. Az egyiptomiak játékkövei valamivel magasabbak ugyan,⁵ de ezeknek a magassága nem éri el a mi pionjaink magasságának még a felét sem. Alakjuk is egészen más; egyszerű jelzőkövek minden tagoltság nélkül, holott a *latrones*, *latrunculi* vagy *milites* elnevezés inkább olyan alkotottságra engedne következtetni, mint a mi sakkfiguráink és a dunapentelei pionok. A játékköveknek nyilván azért adtak

¹ Wilkinson: The Egyptians in the time of the Pharaohs, p. 14. — U. a.: Manners and customs, I. p. 44.

² Az antik játékokra és felszerelésükre vonatkozó adatokat és forrásokat I. Marquardt: Privatleben d. Römer 1886, II. r., V. fej. — Blümner: Römische Privataltertümer, 1911., S. 412 ff.

³ L. Blümner: Römische Privataltertümer, 1911, S. 415 ff.

⁴ L. De laude Pisonis cz. anonym költeményt, Baehrens P. L. M., n. 15, 192 «mille modis acies tua dimicat».

⁵ Magasságuk: 0,03—0,035 m. A dunapentelei pionok magassága: 0,093 m.

olyan egyszerű, masszív alakot, hogy a játéktáblán, melyet a két ellenfél térdére fektetve tartott, egyensúlyi helyzetüket könnyen megtarthassák.

Hogy azonban mindig ragaszkodtak volna ezen praktikusabb formához és nem készítettek volna olyan magas, karcsú bábokat is, melyek a latrun-culi elnevezésnek jobban megfelelnek, azt szintén nem állíthatjuk és lehet csak pusztán véletlen, hogy egy valószínűleg apokryph leleten¹ és egy könnyen félremagyarázható irodalmi szövegen² kívül semmi egyéb adatunk nincs ilyen formájú játékkövek létezésére vonatkozólag.

Ha a dunapentelei pionokat, mint játékköveket tekintjük, praktikus szempontból azon nyomós ellenérv hozható fel, hogy csakis asztalon lehetett volna felállítani, nem pedig ölben tartott, ingatag helyzetű játéktáblán; de viszont a talpukba fűrt szöghely azt bizonyítja, hogy ezen ingatag helyzettel számoltak és megerősítésükről gondoskodtak. Hogy ez a megerősítés csakis ideiglenes jellegű lehetett, arról tanuskodik a lyuk parányi volta, melybe csakis egy kicsiny, tövis nagyságú tű vagy szög férhetett be. A pionokon látható kopásnyomok szintén azt a feltevést támogatják, hogy felülről fogva szokták őket ide-oda rakosgatni, a mi a sűrűn felállított játékbáboknál az egyedüli lehetséges eljárás. Kopási nyomok a pionoknak csakis fejénél láthatók; a teljesen ép pionoknak fején is vannak ilyen horzsolások; közepük felé és alul azonban a legtöredezettebb példányok is teljesen sima felületűek és épek.³ Anyagukat illetőleg a dunapentelei pionok megegyeznek az antik játékkövekkel, melyeket többnyire csontból készítettek, de üveget és más értékesebb anyagot is használtak hozzá. A pionok számából semmiféle következtetés sem vonható, mivel nem tudhatjuk, hogy eredetileg mennyi lehetett belőlük; 17 darabnál azonban mindenesetre több lehetett, mivel ezen oszthatatlan alapszám semmiféle beosztásnak sem felelhet meg. A hengeralakú tartó, mely az egyik példányon látható, tán az ellenfél bábjait különböztette meg, vagy — a mi még, változtathatóságukat tekintve, valószínűbb — a játéknak valamely mozzanatát, tán az elvesztett vagy megnyert bábokat jelezte.

Ha a dunapentelei pionok csakugyan játékfelszereléshez tartoztak, akkor ehhez másforma berendezésű játéktáblákat kell feltételeznünk, mint a vonalakkal felosztott lapok, a milyenek az antik ábrázolásokon láthatók és a leírásokból ismeretesek. Olyanféle berendezésre kell gondolnunk, mint a számoló táblák keskeny csatornái, melyeknek mentén apró, fejetlen szögek voltak illesztve, hogy ezekre a számokat jelző gombokat felhúzhassák és a csatornák mentén az értéküknek megfelelő helyre tolhassák.⁴ A játéktáblán, mely puha fából lehetett, a mezőket felosztó vonalakat keskeny bevágások jelezhették, melyekbe apró szögeket illesztettek a pionok számára. Sokkal kevesebbet tudunk

¹ Raoul-Rochette, *Mém de l'Institut*. XIII. 638.

² Plin. VIII. 215, Harduin conjecturája. Suet. Nero, 22 is említi «eburnæ quadrigæ», melyekkel Nero «in abaco» játszott; de ez lehetett Neronak pillanatnyi szeszélyes ötlete, mely nem talált követőkre.

³ Hogy miért nem állították fel a bábokat asztalra és miért ragaszkodtak az ölben tartott játéktáblához, annak magyarázatát azon régi szokásban kell keresni, hogy írást, olvasást, számolást, kézimunkákat stb., mindent térdükre rakva végeztek el.

⁴ L. Marquardt: *Privatleben d. Römer*, I. 99.

az antik játékok menetéről, szabályairól, semhogy ezekből lehetne következtetést vonni valamely leletre vonatkozólag; ellenkezőleg, a leletektől várjuk a felvilágosítást a játékok természetére vonatkozólag. Annyit azonban tudunk, hogy menetük nagyon változatos volt és sokféle válfajuk volt és valószínűleg éppen ez nehezíti meg a játékokra vonatkozó szövegek értelmezését. Az ábrázolásokból és leírásokból ismert, vonalakkal beosztott táblát két oldalának megfelelően, csak kétféle játékra használhatták. Ezzel szemben az általunk feltételezett táblának az a nagy előnye volna, hogy beosztása tetszés szerint változtatható és ennél fogva többféle játékhoz is használható, a szerint, hogy milyen rendszer szerint rakják fel a szöveget, melyekre a pionok felhúzhatók. A köveket ugyanis nem a vonalak mentén, hanem a vonalak határolta mezőkben mozgatták; helyüket tehát egy szöggel meg lehetett jelölni. Ezen szöghelyeket azonban előre nagyon pontosan meg kellett bizonyynyal határozni és nem lehetetlen, hogy a pionok közelében talált lyukacsos lemez volt a távolságmérő; a középső, kicsiny lyuksor jelezhetette a két ellenfél közti válaszfalat, a *lepa γραμμή*-t. Hogy miért nem állították fel ezen karcsú, könnyű bábokat inkább asztalra és miért ragaszkodtak az ingatag helyzetű táblához, melyen még külön megerősítési módrol kellett gondoskodni, annak okát a megszokás hatalmában kell keresni.¹

A pionok rendeltetésére vonatkozólag még csak egyetlen figyelembe vehető megoldási lehetőség kínálkozik, hogy t. i. a számoló tábla (*abacus*) felszereléséhez tartozó *calculi* voltak; csak hogy ebben az esetben valószínűleg egyszerűbb alakúra készítették volna.² A játékbáboknál inkább érvényesülhetett a tetszetősség szempontja, mint a számoló köveknél, melyeknél a fő, hogy gyorsan ide-oda lehessen tolni őket. Azt a feltevést, hogy játékbábok lettek volna, semmiféle határozott külső adat nem támogatja; az önmagukból, alkotottságukból levezetett következtetésben azonban van bizonyos következetesség, mely a valószínűség látszatával bír. Hogy a görögországi vagy itáliai ásatások szolgáltatassanak hozzá valaha analógiát, az nem nagyon várható. Sokkal valószínűbb, hogy az ilyen idomú játékbábok eredetét valamilyen lokális pannóniai vagy Keletről importált szokásban vagy művészeti hatásban fogjuk megtalálni. A pannóniai architektonikus jellegű síri lámpák analogonját és megfejtését is az egyiptomi és syriai leletek nyújtották és közvetítői a Hemesából ide származott syriai katonák.³

Dr. Láng Margit.

¹ Tudjuk, hogy az ókori népek, valamint a primitivebb népek ma is, nem az asztalon hanem ölükből tartották munka-eszközeiket. Erre legfeltűnőbb példa az epinetron, l. Arch. Ért. XXVII. 1907, 386—410.

² Egy másik feltevést, mely pedig a kézimunka-eszköznek tartott bolognai csontpionnal való hasonlóságuk nyomán s a díszes ládácskák szomszédsága következtében első sorban merült fel, hogy t. i. szintén női munkafelszereléshez tartoztak, mint valószínűtlen, el kellett ejteni. Ha ugyanis olyanféle munkát végeztek volna velük, mint a modern, ú. m. berlini vagy keretmunka, melynél a fonalat négyzetben sorjában felállított duczon vezetik erre-arra s a fonál találkozási pontjainak összeburkolása által valami hálószerű szövetet hoznak létre (v. ö. Apollon in Netzgewand, Amelung: Skulpturen d. Vatikanischen Museums), akkor a pionokat sokkal erősebben kellene megrögzíteni, mint az a mi példányainknál lehetséges.

³ L. Arch. Ért. XXVIII. 1908, 24—32., 32—37., 415—418. o., XXIX. 1909, 20—21. o.; XXX. 1910, 24—27., 271—276. — Röm. Germ. Korr.

RÓMAI EMLÉKEK HUNYADVÁRMEGYÉBEN.

Idei nyári szünidőmet teljesen a régészetnek szentelvén, czélul tűztem ki magamnak a vármegyénk területén itt-ott szétszórta látható emlékek megtekintését és a mennyiben még e közlőny hasábjain napvilágot nem láttak volna, közlését is. E czélból több ízben megfordultam Várhely, Alsófarkadin, Nalácsvád, Óraljaboldogfalva, Zeykfalva, Pusztakalán, Kalánfürdő illetőleg Kiskalán, Kőboldogfalva községekben, jól szemügyre vettem az egyes római emlékeket, melyekről az alábbiakban van szerencsém beszámolni.

Első helyen emlitem meg Várhely, a régi Sarmizegetusa község régiségeit. A régi feliratos téglák, emlékek egész legiója hever itt, várva, hogy mentse ki szorult helyzetéből s helyezze el az őket méltán megillető helyre, valamelyik múzeumba. Készséggel megtennők ezt mindannyian, ha kellő anyagi erővel rendelkezének. Így összetett kezekkel kell elnéznünk egyes értékes emlékeink elkallódását s a számos külföldi régész és sok »repülő archæologus» által való elszállítását, miáltal örök időre elvesztettünk s napról-napra elvesztünk sok oly műtárgyat, melyek hazai múzeumaink bármelyikének is méltó díszül szolgálhatnának. Itt az ideje, hogy az illetékes tényezők minél tekintélyesebb összeggel támogassák a vidéki kutatókat, hogy a missziójukat minél nagyobb sikerrel teljesíthessék.

Ez évben első ízben július hó 2-ikán fordultam meg e faluban s a már kiásott amphitheatrum körül lakó földművelőknél kérdezősködtem egyes régi tárgyak után. A legtöbb földtulajdonos azt felelte, hogy több pénzt talált, de még a tavaszkor ott járt idegeneknek eladta, s sajnos! egyesektől oly feleletet is hallottam, hogy a birtokukon lelt egyes apróbb tárgyakat, pénzeket, stb. gyermekeiknek adták át játékszerül, kik azután természetesen elveszítették. A gör. kath. templommal szemben emelkedő kis dombon levő ház tulajdonosa végre arról értesített, hogy kertjében már több kőemléket talált, melyeket papjának, az ottani gör. kath. esperesnek adott el, így egy 180 cm. magas síremléket is, melyet magam is láttam a pap udvarán. A homokkőből készült ezen síremlék minden feliratot nélkülöz, hátlapja síma, három lapján azonban 25—30 cm. legnagyobb mélységgel bíró homorú bemélyedés van. Szemközti oldalán két 80—80 cm. magasságú díszes (korinthosi?) oszlop és ezek fölötti félköríves tető által körülvevő mélyedésben, mely circa 1 m. magas, 0.45 m. széles, egy férfi és egy nő domborművű mellképe látható, két oldalán, illetőleg lapján, szintén két-két hasonlóan díszes oszloptól s ezek fölötti félkörívtől határolt mélyedésekben egy-egy álló alak tűnik fel, mindkettő egyenlő alkotású, lábát keresztbe téve álló helyzetében botra támaszkodik, csupán azon különbség van a két alak között, hogy a jobb oldalon levő (a nézőtől tekintve) jobbkezének tenyerével, míg a bal oldalon levő bal kezének tenyerével támogatja meg állat. Sajnos, hogy az emlékmű az esőnek és fagynak van kitéve s hogy felső része még mindeztől nem került elő.

A talajt igen alkalmasnak találván az ásásra, emberemmel megegyez-

tem, hogy 3-án, azaz hétfőn 3—4 órán keresztül ásson nekem, s a mennyiben valamit találunk, az tulajdonom lesz; fáradsága s a leendő tárgyak tulajdonjogáról való lemondása fejében 15 K összegben állapotdunk meg.

Számításomban nem csalatkoztam, mert alig egy órai munka után mintegy 40 cm. mélységben egy Hadrianus császár idejéből (117—138) való bronzpénzre, ú. n. középbronzra bukkantunk RESTITVTORI—HISPANIAE hát-lapi felirattal, kissé távolabb pedig, 8—10 cm.-rel mélyebben egy teljesen ép római cserépmécsesre akadtam, mely jól ki van égetve, fedőlapjának közepén emberi arcot ábrázol, alsó lapján pedig hármass körvonalon belül FORTIS név olvasható. Egy méterrel fentebb, északi irányban ugyanilyen mélységben egy 2 cm. átméretű, kör alapú, domború felülettel bíró s valószínűleg a ma is használt bukovai márványbányából kikerült s készített tárgyra találtam, a minőt úgy az aquincumi, mint az apulumi múzeumban is láthatni, a mely bizonyára szórakozási czélra készült s valamely társasjáték eszközéül szolgált. Ugyanezen a helyen, mintegy 90 cm. mélységben egy teljesen ép oltárkö tűnt elő, melynek ha rajzát nem is, de leírását ime itt adom. A 44 cm. magas, négyzet alapú oltárkö felső részén négy, alsó részén három párkánynyal bir, de csak három oldalán, a negyedik oldalán úgy a fenti, mint az alanti egy-egy párkányt egy-egy rézsutos szalag köti össze az oszlop derekával. Bizonyára ez oldalával volt a falnak támasztva, ezért nélküli a díszítést. Alsó és felső szélessége egyaránt 23 cm., tetején 19 cm. átméretű, köralakú mélyedés van 3.5 cm. legnagyobb mélységgel. E mélyedésben mutatta be a szegény tulajdonos az áldozatot, s miután égési nyom egyáltalán ki nem vehető, valószínűleg a füst nélküli áldozatot. Maga az oszloptörzs csupán 19 cm. magas, 16 cm. széles s felirata a következő:

MENI
GN · VASTIAN
G · PETR · IVSTVS
CORN · PROC
EX VOTO

Meni
Gn. Vastian(ius),
G. Petr(onius) Justus,
Corn(elius) Proc(ulus)
ex voto.

A betűk alakja elegáns, vésetük elsőrendű. Az első négy sor betűi 2.5, az ötödikéi 1.5 cm. magasak, sorköz 2, 1.5, 1.5, 1 cm. A C. I. L.-ban még nem közöltetett.

E helytől alig pár kapavágásnyira, de jóval felsőbb rétegből egy bélyeges téglá töredékét MARCI felirattal emelte ki emberem.

Eltelvén a négy órai idő, a munkát félbehagytam, annál is inkább, mert többet e célra már nem áldozhattam szerény tanári fizetésemből s látogatást tettem a papnál, jegyzőnél s bírónál. Mindhárman régiséggyűjtők, nem annyira a tudomány szempontjából, mint inkább azért, hogy saját lakásukat minél díszesebbé tegyék. Nem csoda, hogy érdeklődnek az archæologia iránt, hiszen könnyen és olcsón juthatnak hozzá a legszebb műemlékekhez; a falu nagyon is elmaradott népe első sorban őket keresi fel műtárgyaival s bizony, ha valamelyikök értékesebb emléket vásárolhat, a két barát nem igen örvend

a harmadik ezen szerencsésének. Múlt évben történt, hogy a pap egy szép női szobrot vásárolt, feje azonban (a mi megyénkben csaknem általános törvény a régi szobroknál) hiányzott. Később a fej is előkerült a talajból, de a bíró birtokába jutott s azóta folyton kéri egymást kölcsönösen a hiányzó rész átengedésére, a pap a bírótól a fejet, a bíró a paptól a testet kéri, de ezideig mindketten eredmény nélkül fáradoznak. Mindhárman igen előzékenyen fogadtak, miért is e helyen is hálás köszönetemet kell nekik kifejeznem.

A lelkész házának udvarán a már fentebb említett síremléken és fejnélküli női szobron kívül két igen szép, feliratos kő hívja fel az érdeklődő figyelmét. Az egyik egy fogadalmi tábla, 80 cm. hosszú, 45 cm. magas, 6 cm. vastag s igen szépen bevéssett következő felirattal bír:

CAELESTI VIRGINI	Caelesti virgini
AVGVSTAE SACR	Augustae sacr(um)
NEMESIANVS CAES N	Nemesianus Caes(aris) n(ostri)
SERVOS LIBRARIVS STEM	servos librarius s(criba(?)) tem-
PLVM · A SOLO PECVNIA SV	plum a solo pecunia su-
A EX VOTO FECIT	a ex voto fecit.

A betűk 5 cm. magasak, sorok közti távolság 1·5 cm., a C. I. L.-ban nem található.

A második számú 1·20 m. magasságú s négyszögű alappal bíró oszlop alakú kő betűi már nem vallanak oly értelmes vésőre s nem is olyan szépek. Felirata így hangzik:

DEAE AECHATAE	Deae (Hec)atae
PRO SALVTAE	pro salutae
AELIAE SATVR	Aeliae Satur-
NINAE CONIVGIS	ninae coniugis
SVAE AEREN	suae (H)eren-
NIVS GEMELLI	nus Gemelli-
NVS TRIBVNVS	nus tribunus
STATVM CON	statum con-
IVGIS REDEMIT	iugis redemit
EX VISV ET	ex visu et
V · S · L · M ·	votum solvit libens merito.

A betűk 4·5 cm. magasak, a sorok közötti távolság 1 cm. a C. I. L.-ban nem olvasható. Herennius Gemellinus procurator Auggg nnn. és Augg. nn. (C. I. L. III. 7901. Várhely illetőleg 1625. ismert. Bukarestben) és felesége neve régóta ismeretes; valószínűleg Septimius Severus, Caracalla és Geta hármasságának kettős uralkodása idején élt.

A szobába lépve, egy kis múzeum tárul elénk. A fal mellett sorban van elhelyezve 8 darab márványrelief gyönyörű kivitelben, egy szép női szobor és igen szép római mécses collectio. Mintegy 35 drb pénze is van a római köztársaság s császárság korából, mindezeket azonban, valamint a 8 darab

reliefet sem vehettem jól szemügyre, mert házigazdámnak keresztelőre kellett mennie, nekem pedig haza. Jövő nyáron sorát ejtem ezek leírásának is.

Még négyszer fordultam meg rövid ideig e faluban, mely alkalmakkor a következő régi tárgyakat láttam:

A falu jegyzőjének udvarán a szabad ég alatt esőnek és fagynak kitéve láthatók a következő tárgyak: 1. Egy 53 cm. széles, jelenleg csak 52 cm. magas, 20 cm. széles törött feliratos kő igen szépen véssett következő csonka felirattal.

LIBERO PATRI
E LIBERAE SAC
/// GRAECINVS
//////// ONVS
//////// HII
//////// RVM
////////
////////

A betűk magassága 5 cm., a sarok közti távolság 2 cm.

2. 6 drb igen megcsonkult oszloptöredék és egy 16 cm. magas talapzaton álló 190 m. magas fejnélküli női szobor igen szépen redőzött hosszú ruhában.

3. Egy 2 m. hosszú kőpad bizonyára az amphitheatrum nézőteréről, a hol jelenleg is látható egy kettéhasadt állapotban levő példány.

4. Egy 60 cm. hosszú ülő, illetőleg fekvő oroszlán, oldalt néző fejjel.

Megtekintettem a falu birójának régiségeit is. A csinos falusi ház udvarán egy hatalmas, 160 cm. hosszú s fekvő helyzetben levő kőoroszlán fogadott, míg a szobában igen szép kivitelű, 2 cm. vastag, 45 cm. magas, 30 cm. széles márványreliefet láttam egy szemközt néző nő képével, a nő mindké kezében fáklya van, míg alant a felirat látható, melynek olvasása: Hilare vocata Deppia (?) Gide (?) ex voto posuit.

Igen szép apróbb tárgyakon kívül érdekes látványt nyújt egy 40 cm. magas hármasszobor és az a szarvval ellátott női fej (Juno Sospita?), melynek teste a papnál van.

Utolsó ottlétem alkalmával egy zöldes színű csontból készült játszókockát kaptam, valamint egy Commodus császár korából való ezüst denariust ROMA feliratos hátlappal.

Főgimnáziumunk régiségtára részére szállíttattam be úgy ásatásom, mint a vétel útján szerzett régiséget s meg akartam venni egy római kőkoporsó minden díszítéstől ment fedőlapját is, mely a vasúti állomás kútjához van támasztva, de a túl magas ár miatt, a mennyiben tulajdonosa 5 K-t kért érte, a vásár elmaradt.

Hogy mennyire műveletlen és tudatlan e falu népe, erre nézve jellemző adat a következő: Pár évvel ezelőtt állítólag egy igen szépen díszített feliratos márvány sarcophag került elő a föld mélyéből egy teljesen ép női csontvázal, ujján gyűrűvel, füle helyén két szép fülbevalóval. Az ékszereken

a tulajdonos bizonyára jó áron túl adott, ámde a teljesen ép sarcophagból, mint ő előtte értéktelen lombból, horribile dictu, meszet égettetett. Nem csodálkozhatunk tehát, ha értékes műemlékeink ily módon napról-napra pusztulnak, ha az értékes kőkoporsó, bizonyára valamely előkelő római nő nyugvóhelye, ma a falusi parasztház patakköveinek kötőanyagául szolgál.

Várhely, a régi Sarmizegetusa környékén még igen sok római emlékmű található ma is. Az e vidéken való kutatás, habár fáradságos és költséges is, mégis megérdemli az áldozatot s éppen ezért kell nekünk, hunyadvármegyeieknek kérnünk az illetékes tényezőket arra, hogy vessék tekintetüket ez exponált végvár felé is, a hol rendszeres ásatás útján még ma is kikerülhetne annyi és oly értékes kincs, mint a mennyi akár az annyira szépen rendezett aquincumi, akár az apulumi múzeumokban látható.

Óraljaboldogfalva község egyik nevezetességén, a korai román stílusú ref. templomon kívül, mely a Műemlékek Orsz. Bizottságának felügyelete alatt állván, végre teljesen restauráltatott, nem szabad figyelmen kívül hagynunk másik nevezetességét sem, a Kendeffy-család kastélyát. A gazdag levéltáron s szép fegyvergyűjteményen kívül egy pár római szoborfej, oroszlán, törött szobrocška mellett egy igen szépen véssett betűkkel bíró következő fogadalmi kő képezi a jelenlegi tulajdonosnak féltve őrzött kincsét:

DIVO VERO PARTH MAX FRATRI
IMP CAESARIS M AVRELI ANTONINI AVG
ARMENIAC · MEDIC GERM PARTHIC MAX
TRIBVNIC POTESTATIS XXVI IMP V P P
COS III PROCÓS
COLONIA VLPPIA TRAIAN AVG DAC
SARMIZEGET

Azaz: Divo Vero Parth(ico) max(imo) fratri imp(eratoris) Caesaris M(arci) Aureli(i) Antonini Aug(usti) Armeniac(i), Medic(i), Germ(anici), Parthic(i) max(imi) tribunic(iae) potestatis XXVI, imp(eratoris), p(atris) p(atriciae), co(n)s(ulis) III, proco(n)s(ulis) Colonia Ulpia Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) Sarmizeget(usa).

A kő hossza 2'40 m., szélessége 1'18 m., vastagsága 23 cm., párkánya 21 cm., igen szép betűi 9 cm. magasak, a sorok közti távolság 3 cm. A követ Mommsen Malomvizen a Kendeffy-istállóban látta (C. I. L. III. 1450.); most legalább jobban megbecsülik.

Óraljaboldogfalváról a közeli Náláczvád községbe menve megnéztem azon római emlékeket is, melyek Fáy Viktor földbirtokos kastélyának parkjában sub divo vannak elhelyezve. Legbecsesebb ezek között az a 2'20 m. magas s négyszögű alapú oszlop, melyen 1'20 m. magas és 60 cm. széles mélyített síkon a következő felirat áll:

D · M ·	D(iis) M(anibus)
Q · AVRELIO QI · F	Q. Aurelio Q. f(ilio)
PAP TERTIO	Pap(iria) Tertio
DEC ET FLAMEN	dec(urioni) et flam(i)n(i)
COL SARM	Col(oniae) Sarm(izegetusae)
Q · AVRELIVS	Q. Aurelius
SATVRNINVS	Saturninus
AVG COL	Aug(ustalis) Col(oniae)
ET PROSHODVS	et Proshodus
ET LOGISMVS	et Logismus
LIB ET HERED	lib(erti) et hered(es)
F · C ·	f(ieri) c(urabant).

Egy várhelyi felirat (C. I. L. III. 1448.) bizonyossága szerint Q. Aurelius Q. F. Papiria Fertius Kr. u. 142-ben flamen lett s ezért a császárnak arat állít és 80 sestertiust ad az Annonához. A betűk igen csinosak, 5,5 cm. magasak.

Kevésbé értékesek: egy három lábon álló oszloptöredék, egy 2 m. magaságú hengeralakú oszlop s egy 1,40 cm. magas női szobor s végül egy mészkőből készült kéziörlő alsó része.

Mihelyt arról értesültem, hogy a Déván levő Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat számára 2000 K árban megvették a Lónyai Margit grófnő tulajdonát képező alsófarkadini köemlékeket, melyeket az alsófarkadini kastély korábbi tulajdonosa, néhai báró Nopcsa Ferencz vármegyénk volt főispánja szállíttatott ottani kastélyába a régi Sarmizegetusából, azonnal kimentem a helyszínére azon reményben, hogy valamenynyit részletesen megtekinthetem s leírhatom. Szép reményem azonban nem válhatott valóra, mert az egyes köemlékek egy oláh földműves kis színjében egymásra halmozva, teljesen porba burkolva fekszenek, súlyos voltak nem engedi meg könnyű kezelésöket s így természetesen nem tudtam e tárgyakat jól szemügyre venni, annyit azonban sikerült tapasztalnom, hogy több igen szép feliratos római sír- és fogadalmi emlék s teljesen ép korinthosi stílű oszlop van egymásra rakva, melyek részletes ismertetése bizonyára sürgős feladata lesz az új tulajdonosnak, a dévai múzeumnak.

Várhelyen és környékén való további s talán eredményesebb kutatásaimat a jövő nyárra halasztván, Kalánfürdő, a régi Aquae katonai állomás és fürdő archaeologiai megismerését vettem programomba s e célból három ízben jártam be a fürdőt s a környékén levő falvakat. Maga a régi Aquae, daczára gazdag kéntartalmú vizének, ma teljesen kihalt fürdő, a nyári évadban is alig van néhány vendége, ezek is csak egy napot, legtöbbször még annyi időt sem töltenek el ott s sietve menekülnek az egyhangú magányból.

Miután sem ásatási engedélyem, sem anyagi erőm nem volt (különben ma sincs) rendszeres kutatásra, házalói szerepet kellett magamra vállalnom, s a fürdő szolgáltatásának kalauzolása mellett a közeli Kiskalán egyenesnek éppen nem mondható utcáit s ezek házainak lakóit kerestem fel nem minden ered-

mény nélkül. Az említett fürdőszolga odamenetelem előtt pár nappal küldte el a LEG · XIII · GE · T · ADI · bélyeggel ellátott s ott lelt tégláját a nagyszebeni román múzeumnak. Ez a lelet végre megadja a C I. L. III. 1628. hasonló (Bukarestben őrzött) téglabélyegének a lelőhelyét. Traianus bronz: SPQR · OPTIMO PRINCIPI, Hadrianus ezüst: COS III hátlap felirattal bíró s III. Gordianus a Moesia superiorbeli Viminacium részére vert bronz-

pénzén kívül egy LEG XIII GE és egy LEG XIII GE ANTONINI bélyegekkal ellátott téglákhoz jutottam, valamint az egyik falusi kincskereső által már régebben kiásott és minden kétséget kizáróan római épületmaradványokat feltüntető mélységben egy kis 4 cm. magas s felül és alól egyaránt kiszélesedő: felül 5 cm, alól 6 cm. szélességű jól kiégetett, teljesen ép vízvezető agyagsövet találtam.

A falu templomának szentélyében egy szép feliratos kő hívja fel az érdeklődő figyelmét a következő tartalommal:

I · O · M ·	J(ovi) O(ptimo) M(aximo)
PRO · SAL · D · N	pro sal(ute) d(ominorum ?) n(ostorum ?)
C · IVL MARCIA	C. Jul(ius) Marcia-
NVS · DEC · COL	nus dec(urio) col(oniae)
PRAEF · PAG	praef(ectus) pag(i)
ACVENSIS	A(q)uensis
GENIO EOR	genio eor(um) [posuit].

Ez emlékről a C. I. L. III. 1407. alatt (a hol 8. sorúl POSVIT olvasható) ez áll: «Kiskalán repertum anno 1861—62, antea apud rusticum Nic. Gyorgyeszk, nunc Devae apud Varadium. Torma Erd. Muz. Évk. 2, 131.» A kő most is Kiskalánban van, hogyan kerülhetett be a Corpusba e tévedés?

Minthogy Kiskalán lakóitól azt hallottam, hogy legtöbb talált tárgyaikat Druhora Gábor pusztakaláni igazgatótanítónak adják át, felkerestem e derék tanítót, hogy megnézzem régiségeit. Egy néhány Apaffy-féle oklevelen s igen sok római pénzén kívül, melyek a Vespasianustól M. Julius Philippus császár koráig terjedő időt ölelik fel, több a XIII. legió bélyegével ellátott téglát láttam s mint legértékesebb régi tárgyát, azon szép római bronzfibulát, mely emberi alakkal van díszítve s a közeli Kőboldogfalváról került elő. Neki köszönhetem, hogy figyelmemet felhívta a közeli Sztrigyszentgyörgy melletti kőkorszaki telepre, valamint a sztrigyszentgyörgyi, pusztakaláni és zeykfalvai templomok római emlékeire is. A Sztrigyszentgyörgy melletti neolithkori telepre e nyáron nem mehettam el, ennek megvizsgálása a jövő feladata lesz, de megnéztem mindhárom község templomát.

A sztrigyszentgyörgyi templom állítólag 1400 körül épült, oltárában a következő feliratos emlék látható:

D	M	D(iis) M(anibus)
M · VIRI ERIO		M Viri(us) Erio (?)
DEC COL		dec(urio) col(oniae)
VIX AN XXI		vix(it) an(nis) XXI [M. ?]
VIRORVM		Vir(ius) Um-
PELIO		pilio (Rumpelio ?)
P P		p(ater) p(osuit).

Tudtommal a Corpus még nem közölte.

A pusztakaláni templomban szintén az oltár asztala alatt van és nem Déván Váradinál, miként a C. I. L. III. 1404. alatt olvasható, a következő feliratot tartalmazó emlék:

FORTVNAE
AVG
Q · DECIVS
VINDEK
PROC ·

Zeykfalva temploma, illetőleg a Műemlékek Orsz. Bizottsága által újabban restaurált tornya a korai román stílus gyermeke s így az óraljaboldogfalvi templom testvére (sajnos! ma nem az, mert amaz gör. kath. román, emez ref. magyar), szépen megmaradt freskóképei mellett értékes római emléket is mutat. Az a hatalmas kő, mely a torony biztos bázisa s bizonyára a közeli Aquaeből került oda, két szélén egy-egy domborművet tüntet fel s e két dombormű között a következő már alig olvasható feliratot:

D	M	D(iis) M(anibus)
AVRELIA CILLA		Aurelia [Pris] cilla
VIX ANNI (XX)XVIII		vix(it) anni(s) [XX]XVIII
C · CLO SECVDINVS		C. Clo(dius) Secundinus
II VIRALIS COL CONIVG		II viralis col(oniae) coniug(i)
PIENTISSIME		pientissim[a]e
P		p(osuit).

Lásd C. I. L. III. 1496.

Mielőtt jelen soraimat befejezném, nagy mulasztást követnék el, ha nem fejezném ki hálás köszönetemet dr. Finály Gábor budapesti főgimn. tanár úrnak, ki lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre nekem a vidéki kezdő s a szükséges szakkönyvek és munkatársak nélkül fáradozó munkásnak becses tanácsait. Fogadja tehát hálás köszönetemet!

Vármegyénk legtöbb községében a magyar templomok harangjai már elnémultak, magyar nevű földművelőink legtöbbje már csak az oláh szót érti. Mély fájdalom tölti el ezek láttára az ember szívét, mit csak fokozhat azon szomorú tény, hogy mennyire tanulatlan a nép, mennyire barbár módra jár el a legértékesebb műkincsekkel is. A kellő oktatás mellett mindenestre szükséges volna bevezetni őket az ásó tudományába is s felvilágosítani a műkin-

2

3

1

I. TÁBLA. FESTETT EDÉNYEK AZ ERŐSDI ÉS OLTSZEMI ÓSTELEPRŐL (HÁROMSZÉK VÁRMEGYE).

csék becséről és értékéről, mit első sorban e falvak tanítóinak, papjainak, biráinak, jegyzőinek kellene kötelességévé tenni. De e mellett minden a kultúra s a múlt hagyományai iránt érdeklődő embernek hazája iránti szent kötelessége a műkincsek megmentése a tudomány részére. Mentsük meg hát ezeket, ha kell, anyagi áldozattal is! De aztán ne rejtjük ám el véka alá, se ne tegyük ki kertünk, avagy udvarunk napsütötte, esőtől áztatott s háborított területére csupán a magunk s egy-egy vendégünk gyönyörködtetésére, legtöbbször azonban háziállataink ijesztő sphinxéül, avagy obeliszkjeül, hanem adjuk oda a tudomány részére valamelyik múzeumunknak, első sorban a Magyar Nemzeti Múzeumnak, másodsorban valamelyik vármegyei múzeumnak, avagy — a mi nézetem szerint szintén helyes volna, az egyes gazdagabb megyei telepeken, így Tordoson, Várhelyen, Veczelen, Kalánban alapítsunk az aquincumi múzeumhoz hasonlóan kisebb helyi múzeumokat, s mindenikbe kizárólag a saját területéről származó régi emlékeket helyezzük el. Ezt könnyen megvalósíthatjuk, ha minden megyei bank minden esedékes váltó után csupán 2 fillért szed be e célra, muzeumőröket, gyűjtőket, lelkes híveket pedig könnyen, minden anyagi áldozat nélkül is lehet találnunk.

E gazdag vármegyét, ennek múzeumait, a muzeális ügyek iránt érdeklődő kulturembereit ez úton is, ismételten is az illetékes tényezők figyelmébe ajánlom. Hadd érezzük mi is azon meleget, melyet a központhoz közelebb eső múzeumok már régóta élveznek, hadd mondhassuk el mi is a központról, hogy az nem az északi csillag, a melynek csupán fénye van, hanem a jótékony nap, a melynek melege is van!

Szászváros, 1911. október 12.

János Béla,
főg. tanár.

FESTETT EDÉNYEK AZ ERŐSDI ÉS OLTSZEMI TELEPEKRŐL.

(Színes melléklettel.)

A háromszékmegyei praemykenæi jellegű telepek közül feltárás alatt van az *Erősd* községhez tartozó *Tyiszkhegyen* fekvő őstelep és az *Oltszem* község területén fekvő úgynevezett vármegyei telep. Az *erősd* *Tyiszkhegy* az Olt folyó jobb partján, közvetlenül a község mellett az Olt tükre felett 60 m.-re emelkedő magaslat. É-ről, K-ről és D-ről vízmosás útján létrejött hatalmas árkok veszik körül; ÉK-felől, a hol a földnyak kapcsolja össze a szomszédos fentérséggel, szintén elsánczolásal van védve. Az *oltszemi* telep a község É-i végén, az országút és az Olt medre között fekvő szántóföldön, közvetlenül a Mikó-kastély mellett terül el. A telep ellipszis alakú dombocska, mely mintegy két méter magasságra emelkedik ki a környezetből. K-felől az Olt vize, a többi oldalon pedig körben futó mesterséges árok védte.

Az *erősd* *tyiszkhegyi* őstelep a többirétegű telepek közé tartozik. A feltárt területen a kulturarétegek átlagos vastagsága 4 m.-t tesz ki. A praemykenæi jellegű kultura-rétegek az őstalap szintjétől a felső humuszig terjednek.

A felső humuszban egy későbbi, szintén præhistorikus kultúra emlékeit találtam. A lakóházak és az égető kemenczék faláról, meg fedélzetéről lehullott és rétegesen elterült szuivatromokból alakult ki az élénk téglavörös színével annyira feltűnő alsó, felső és legfelső szuivatréteg. Mindhárom egy-egy települési vonalat jelöl s mindenikhez megfelelő konyhahulladék rétegek tartoznak. Az alsó szuivatréteggel jelzett település szintjéből a czölöpös építmények közül eddig két lakóház maradványait tártam fel.

Az *oltszemi vármegyei* őstelep kultúra-rétegeit tekintve az egyrétegű telepek közé tartozik. A telep homokos altalaja felett konyhahulladék-réteget s a felett, közvetlen a humusz alatt szuivatréteget s közbe-közbe tűzhelyeket találtam.

A feltárt területeken a települési és építkezési viszonyokra, valamint a lakóházak berendezésére vonatkozó megfigyeléseken kívül az ásások rendjén napfényre jutott tárgyak közül különösen a csiszolt és csiszolatlan kőszerszámok, a csontból, szarvasagancsból készült eszközök, az agyagból készült idolumok, a csontból, állati fogakból, kagylóhéjból, kőből, szarvasagancsból és vörösrézből alakított ékszerek, a szintén vörösrézből készült néhány használati eszközzel együtt a kultúra fejlettségi fokára vonatkozólag rendkívül sok jellemzőt nyújtanak. A legfőbb jellemvonásokat azonban mégis az agyagból készített edényekben és tartozékaikban s itt is különösen az edények díszítésében találjuk meg. Ebben a dolgozatomban a *W. Kőszeghy Elemér* rajzai nyomán a két telepről előkerült néhány jellemző festett edényt és edénytöredéket szándékozem bemutatni.*

Mindkét telepen találunk *festetlen edényeket* is. A II. tábla 4. ábráján látható vastagfalú kis agyagfazék felülete durva. A kézzel való alakítás nyomai kívül-belül jól látszanak. Színe szürkés téglavörös. Magassága 21, perem átmérője 23 cm. Száda alatt a középvonalon valamivel feljebb, radiális irányban kiálló négy bütyökfüle van. Feneke lapos. Lelő helye Oltszem.

Az erödsi felső szuivatrétegből való egy másik festetlen edény (IV. tábla 16. sz.). Tágas szádú nagy fazék, melynek alsó része csúcsával lefelé álló csonkakúp, nyaka pedig hengeralakú. A két felületet gömbövív kapcsolja össze. Összesen tíz bütyökfüle van: felül három, alul három, középen négy. Mindegyik vízszintesen van átlukasztva. Legnagyobbak a középsők. A fazék magassága 36 cm., pereménél 36, legnagyobb kiöblösödésénél 40 cm. átmérőjű. Színe belül szénfekete, kívül egy harmadrészben szintén ilyen, egyebütt szürkés téglavörös. Egy másik durva felületű, hordóalakú, festetlen nagy fazék (IV. tábla 15. szám) magassága 62 cm., szádánál 24 cm., fenekénél 18 cm. átmérőjű. Száda hengeralakú. Fent függőlegesen átlukasztott három kisebb s középen valamivel alul négy vízszintesen átlukasztott nagyobb bütyök-füle van. Felületének, valamint törésének színe téglavörös. Az erödsi telep felső szuivatrétegből való.

* Az erödsi és oltszemi telepekkel egykorú háromszékmegyei többi telep alaktani és települési viszonyait, valamint a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzeti Múzeum* megbízásából végzett ásásaim rendjén feltárt emlékeket rövid vonásokban a *«Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek»* című dolgozatomban ismertettem. Megjelent Kolozsvárt a *«Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából»* című folyóirat 1911. évfolyamában (175—259. l.). Ugyanott felsoroltam az erre a tárgyra vonatkozó irodalmat is.

A *festett edények* felülete gondosan simított, igen gyakran fényesre csiszolta edény faláról, ha meg van rongálva. Az ilyen finoman iszapolt agyagból és valamely belekevert festőanyagból készült, alig egy mm., vagy ennél még kisebb vastagságú bevonás rétegenként lepattogzik. Ennek a bevonásnak a színe adja meg az edény alapszínét, melyre az egyenes és görbe vonalakból, szalagokból és különböző mintákból alkotott díszítvényeket egy, vagy több színnel ráfestették. Némely edény felülete nem csupán egy, hanem több alapszínnel is lehet fedve. Ez esetben a különböző alapszínek lassú átmenetben olvadnak

II. TÁBLA. FESTETLEN ÉS FESTETT EDÉNYEK AZ ERŐSDI ÉS OLTSZEMI ŐSTELEPRŐL (HÁROMSZÉK VÁRMEGYE).

egymásba. Leggyakoribb ilyen kettős alapszín a gesztenyebarna és a fekete. Korongot a festett edények készítésénél sem használtak. A csiszoláshoz használt csontszerszámok közül egynéhány az ásatások rendjén előkerült.

A *fehérfestésű edények* közt egyike a legjellemzőbbeknek a III. tábla 14. ábráján bemutatott csésze, a mely a vékonyfalú edények közt önálló típust képvisel. Valamennyi háromszékvármegyei telepen lehet találni oly edénytöredékeket, a melyek ebbe a típusba tartoznak. Az itt bemutatott csésze Oltszemről való. Felső fele henger, alsó fele csonkakúpalakú. A két felület érintkező határvonala kevésbé kidomborodik. Feneke lapos. Magassága 10,5 cm.

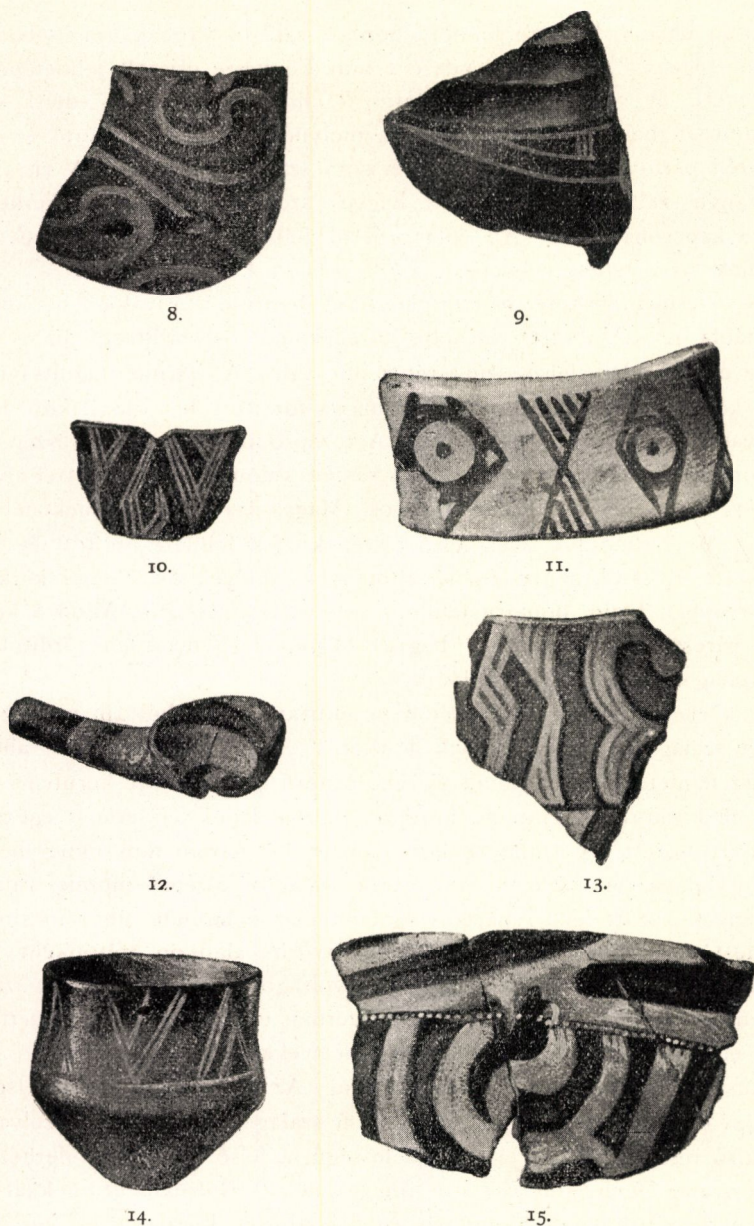
peremátmérője 9.5 cm., fenékátmérője 3 cm. Az edény simított és fénylő külső felületének alapszíne vörösesbarna. Száda körül az edény felső része fekete színű. A két szívarnyalat éles határvonal nélkül, lassan megy át egymásba. Az edény belső felületének felső része szintén fekete. A hengeres felület alsó részén keskeny szürkésfehér színű szalag gyöngyszerűen egymás mellé helyezett fehér pettyekkel van borítva. Ez a minta alapvonala. A közte és az edény pereme közti hengeres felületet összesen hatszor ismétlődő, egyenlőszárú háromszögű vonaldisztítés tölti ki. A háromszögek közül felváltva három az alapjával, három pedig a csúcsával nyugszik az alapvonalon. A háromszögek alapja első esetben az alapvonal, második esetben az edény peremének a széle. A háromszögek egyik szára két vonallal van jelölve, s mindenik háromszögbe még egy kisebb háromszög van beillesztve és egyik szára ennek is kettős. A szírat jelző szalagok egymással párhuzamosak.

A fehérfestésű edények közt egy másik típust képvisel a II. tábla 7. ábráján látható, szintén az oltszemi telepen talált harangalakú, tágasszádú nagy csésze, melynek feneke talpkoronggal van ellátva. Pereme kifelé hajlik és egyik oldalán 12 cm. magasságban alig kiemelkedő átlukasztás nélküli bütyökfüle van. Magassága 18 cm., szádának átmérője 27 cm. Méreteihez képest feneke nagyon szűk, mindössze 7.5 cm. Felülete kívül gondosan simított és fénylő. Alapszíne sárgás vöröses, világosabb és sötétebb árnyalatokkal. Szürkésfehér disztítményének főelemei spirális meanderek, melyeket alul is, felül is egy-egy körkörös futó szalag övez. A meanderek és a szegély szalagok között levő felületeket körökből és ívekből alkotott szalagdíszek töltik ki. A felső szegélyszalag egy része gyöngyszerűen egymás mellé rakott fehér pettyekkel van borítva. A minta felső és alsó részén részarányosan elosztva fehérre festett páros körök (szemmotívum) vannak elosztva.

Az Erősdön feltárt, L₂-vel jelölt lakás egyik sarkában természetes helyzetben találtam a II. tábla 6. ábráján látható talpcsöves tálat. A ház oldalfaláról és fedéltetőről ráomlott szuivatrógök felső részét összetörték, de összeszedett darabjaiból sikerült az egész edényt rekonstruálni. Az edény alsó része harangformájú, felső része gömbsüveg alakú tál. Karimája alatt egymással szemben vízszintesen átlukasztott két bütyökfüle van. Ugyanebben a magasságban az egész tálat bemélyedő barázda veszi körül. Talpának felső részén két kör alakú nyílás látható. Az edény egész magassága 36 cm., melyből a tál magasságára esik 11 cm., a talpra 25 cm. A tál átmérője 35 cm., a talp alsó karimájának átmérője 24 cm. A tál kívül-belül simított és festett, a talp csak kívül. Alapszíne mindenütt téglavörös. A talp külső felületét, egészen a karimája aljáig görbevonalú disztítmények borítják, melyeknek fő elemei soronként egymásfölé helyezett és egymáshoz kapcsolódó spirális meanderek. A meanderek közti mezőket a meanderek fejével párhuzamosan haladó, szintén fehér festésű hullámvonalak töltik ki.

A nagyszámban található kicsided edények legszebb példányai közé tartozik az I. tábla 3. számú ábráján látható talpcsöves tál, mely épen olyan gondosan van elkészítve, mint az előbbi nagy példány. Magassága 9 cm., a tál peremének átmérője szintén 9 cm., talpa alsó karimájának átmérője 5 cm. A talp felső

III. TÁBLA. FESTETT EDÉNYEK ÉS EDÉNYTÖREDÉKEK AZ ERŐSDI ÉS OLTSZEMI
ŐSTELEPRŐL (HÁROMSZÉK VÁRMEGYE).

részén látható, szembefekvő két köralakú nyíláson kívül egyik nyílás felett, közvetlenül a tál alatt, vízszintesen átlukasztott bütyök-füle van. Az edényke felülete téglavörös színű és mindenütt gondosan fényesre csiszolt. A tál belseje fehérfestésű hullámvonalakkal van díszítve.

A III. táblán bemutatott edénytöredékek közül a 9. számú szintén fehér-festéssel van díszítve. Egy nagyobb méretű csészének töredéke, a mely a fehér-festésen kívül plasztikusan is díszített, a mennyiben felületének egy részén pár-

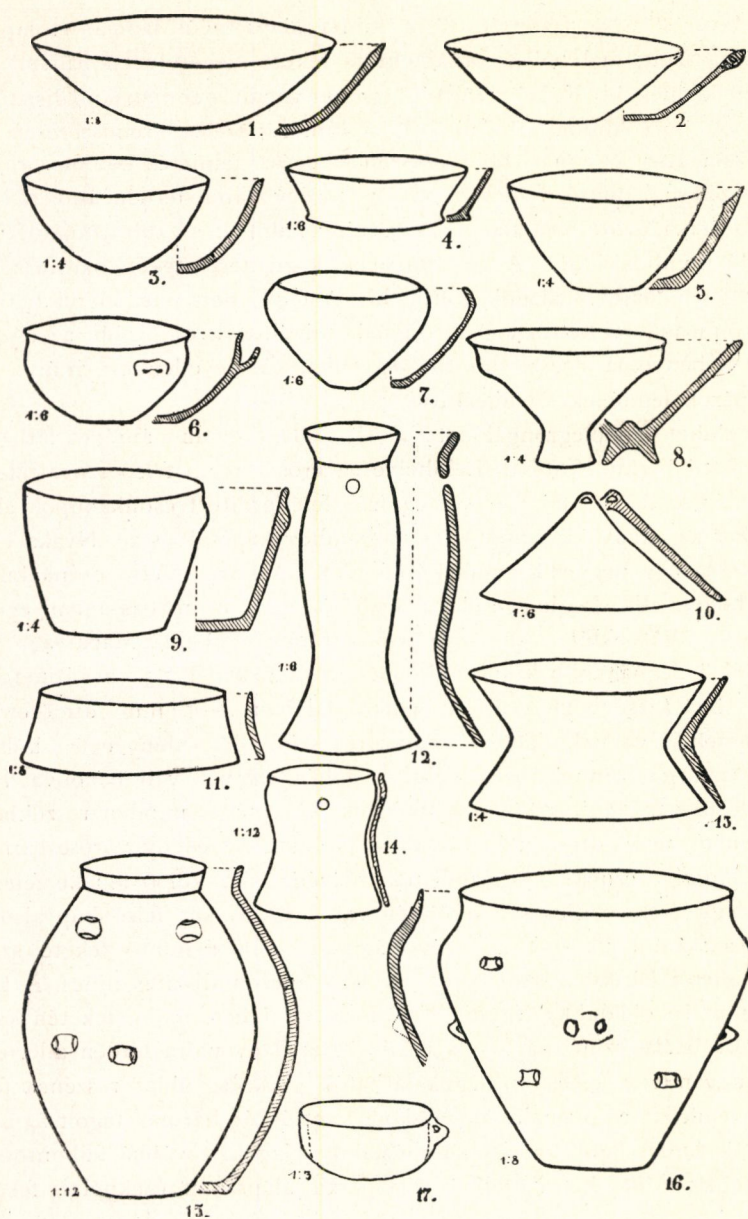
huzamosan haladó, homorú felületű bordás szalagok vannak kimélyítve. A bordák szélessége 2,5 cm, bemélyedése 2 mm. Fényesre csiszolt felületének alapszíne fekete. A fehérfestés, egymástól 6 cm. távolságra, az edény szádával párhuzamosan haladó, két szalagból áll, melynek közét ferdén futó és egymással szintén párhuzamosan haladó fehérszínű szalagok töltik ki. A vízszintes és ferde irányú szalagok által alkotott hegyes szöget három-három keskeny szalagocska kapcsolja össze. Az edény belső felületének színe vöröses szürke. Törésének színe teljesen fekete.

Nem csupán festése, hanem plasztikus díszítése is kiválóan becsessé teszi az I. tábla 1. sz. ábráján látható, töredékeiből összeállított, díszes fazekat, mely az erődi telep felső szuvatrétegéből való. A hármastagolt edény alsó és középső részét alapjaikkal egymásra fordított két csonkakúp, felső részét (nyakát) hengeres felület alkotja. A középső kúp felület felső részén körbenfutó, homorú felületű barázdával, alsó részén kidomborodó felülettel olvad bele a szomszédos felületekbe. Feneke lapos. Magassága 30 cm., fenekénél 12 cm. átmérőjű. Füle nincs. A fazék felső részének egész felülete simított és fényesre csiszolt. Itt láthatók a plasztikus ékítmények, melyeknek elemei körkörös és ovális irányban hajló, homorú felületű, bemélyített szalagok. Mind a körkörös, mind a párosával elhelyezett és hegyes végükkel egymás felé fordított ovális alakú szalagdísz négyszer ismétlődik.

A körben futó szalagdísz két koncentrikus szalagból áll, míg az oválist csak egy szalag alkotja. Az egyik körkörös ékítmény közepén a ráhelyezett gombdísz felülete félgömbidomú és fehérfestésű gyűrűvel van körülvéve. A másik három körkörös díszítmény középső mezeje lapos felületű és egész felületén fehérre festett. A szalagok középvonala két-három mm.-nyire mélyed be az edény falába. A körkörös és ovális szalagok középső mezeje, valamint a díszítmények között levő ívháromszögalakú mezők felülete alig van simítva és a fehérfestésű bevonáson át az élénk téglavörös alapszín foltonként áttűnik. Az edény nyakán, szádától 5 és 8 cm. távolságban fehérfestésű két szalag fut körül; mindkettőnek felülete gyöngysorszerűen egymás mellé helyezett, a szalagénál élénkebb színű, köralakú fehér pettyekkel borított. Az alsó szalag a plasztikus díszítmény felső határául szolgál. Az edény száda és a felső szalag között levő mezőt ívben hajló fehérfestésű szalagok töltik ki. Csiszolva van az edény alsó részéből is egy 4 cm. szélességű, a felső csiszolt felülethez csatlakozó körszalag. Ezen alul alig van simítva, de ott is ornamentumokkal ékített, mely fehérfestésű alapon, szemben egymással, két köralakú és két ellipszisalakú szalagdíszítményből áll. A szalagok színe az edény alapszínével egyező téglavörös szín, szélein ennél valamivel sötétebb színű keskeny szegélylyel. Az ellipszis irányban haladó szalagok közepén egy szintén ellipszisalakú mező színe az edény téglavörös színével egyező. Az edény szádának belső felülete 4 cm. széles övben az edény külső felületének színével egyező színű, s itt is fényesre csiszolt. Belső felülete egyebütt simítatlan, de fehérfestéssel mindenütt be van vonva.

A talpas edények egyik tipikus példánya az I. tábla 2. sz. rajzán látható, Oltszémről való, *több színre festett* talpas pohár. Talpának alakja csonkakúp.

IV. TÁBLA. EDÉNYTIPUSOK AZ ERŐSDI ÉS OLTSZEMI ŐSTELEPRŐL (HÁROMSZÉK VM.).

Öblös részének alsó fele gömbsüveg, felső fele csonkakúp-felületű. A két utóbbi felület ívben hajlik át egymásba. Pereme függőleges állású. Válla magasságában egyetlen bütyök-füle van, vízszintes lyukkal. A bütyök-fül felett köröskörül bemélyedő barázda nyomai láthatók. Talpának belső felülete félgömbidomú. Hasonlóképen gömbidomú öblének belső, alsó felülete is. Teljes magassága 15,5 cm., talpának magassága 3,5 cm. Vízszintes átmérője pereménél 7,5, talpának alsó részénél 7 cm. Simított és fényesre csiszolt felületének alap-

színe téglavörös. Erre festették rá a minta alapszínéül szolgáló tompafényű, világossárga színt, melyből az ornamentum fekete szegélylyel körülvelt szalagdíszai emelkednek ki. Külső felületét egyenes vonalú geometrikus diszitmények borítják. A bütyökfülön áthaladó, 1 centiméter széles, rendszeresen szakadozott szalagdísz a pohár öblös részének egész felületét két mezőre osztja. A felső, szélesebb mező főmotivuma: a középvonalra ferdén álló, háromszor ismétlődő szakadozott meander és a középvonalra hosszabb átlójával merőlegesen álló rombusz idom. A diszitmények közti területeket háromszögek és hegyesszögben hajló szalagok töltik ki. A felső mező meanderei hármas, az alsó mező meanderei kettős tagozottságúak, minélfogva ez utóbbi az első tekintetre azt a benyomást teszi, mintha egyenlőközű, de ellenkező irányú szárakkal szögpárok lennének szembeállítva.

Meglehetősen megrongálódott a II. tábla 5. számú ábráján látható két-fülű korsó többszínű festése. Lelőhelye az erősi telep felső szuvatrétege. Az edény öblének alsó és felső részét egymás felé fordított csonkakúpok alkotják, a melyeket az edény kihasasodó részén gömböves kapcsol össze. Nyaka egy harmadik, száda egy negyedik csonkakúp felülete. A három felső csonkakúp fokozatosan hegyesedik. Leghegyesebb a legfelső. 12 cm. magasságban egymással szemben két bütyökfüle van, függőleges irányú lyukkal. Magassága 30 cm., pereménél 8, legnagyobb kiöblösödésénél 27, fenekénél 7,5 cm. átmérőjű. Fenekének síkja kissé bemélyed. Az edény falában 4—5 mm. átmérőjű durva kavicsszemek is vannak. Törése téglavörös színű. Az edény egész külső felülete világossárga színnel, belső felülete fehér színnel van bevonva. Felülete csak kevésbé van simítva, a diszitmények körvonalai minden részükben csupán az edény nedvesítése után válnak láthatókká. Az edény vörösesbarna színű eredeti alapszíne csupán a szalagdíszek helyén és a korsó feneké felett, közvetlenül egy 4 cm. széles sáv területén van meg. A két felső kúp alsó határvonalán, a szádtól 2,5—6,5 cm. távolságra 1—1 körbenfutó fekete szalag az edény felületét három részre osztja. A felső mezőn diszítés nincs. A középső mezőn homorú oldalukkal egymás felé fordítva, ívben hajló, feketén szegélyezett, vörösesbarna színű, páros szalagdísz és az alapvonalra ferdén álló, egyenes vonalú, ugyanilyen festésű szalagok láthatók. A korsó öblös részének felületét az előbb említett alapvonalra támaszkodó, kettős és hármas tagoltságú, derékszögben és ferdeszögben hajló, kampóalakú szalagok, továbbá felbontott meander-szalagok ékítik. A szalagok vörösesbarna alapszínét ezeknél is fekete szegély köríti.

A IV. tábla 11., 12., 13. és 14. sz. ábráján az edénytartókul szolgáló alul-fölül nyitott talpcsövek négy típusát mutatom be. Legtöbbször közülök a 11. sz. ábrán látható csonkakúpalakú edénytartó. Ennek egyik töredékét tünteti fel a III. tábla 11. sz. ábrája. A talpcső magassága 8,5 cm., szélessége fent 24, alant 28 cm. Felületét fehér alapon fekete színű festett rajzok díszítik. A fehér alapon az edény vöröses színe helylyel-közzel áttűnik. A diszítés főelemei rombuszba írt körök, melyeknek közepét pont jelzi. 2—2 rombusz között az edénytálc felső és alsó széléig futó X-alakú rajz van, melynek alsó és felső háromszögalakú részét egymással és az egyik szárral párhuzamosan ha-

ladó vonalak töltik ki. A 11. és 13. sz. törpe edénytartónak oldalnyílása nincs. A másik kettőnek (12., 14.) felső részén egymással szemben két köralakú nyílása van. A IV. tábla 12. sz. ábráján látható, festett edénytartónál még magasabb és karcsúbb talpcső is van. Egy Erősdről való példány magassága 43 cm., középagasságban átmérője 16 cm.

Az összes agyagművek közt a praemykenæi jellegű kulturát a talpas edényekkel és edénytartó talpcsővekkel együtt talán leginkább a hosszú és lapos nyelű, festett kanalak jellemzik. A festetlen kanalak mindig rövid nyelűek. A festettek között csupán a legutolsó ásatás alkalmával találtam egyetlen rövid nyelűt is. Különösen nagy számban lehet találni a festett, hosszú nyél különböző nagyságú töredékeit. A III. tábla 12. sz. ábráján látható, többszínre festett kanál töredéke az erődi telep középső konyhahulladék-rétegéből való. Félgömbalakú öblös részéhez az ovális átmetszetű, hosszú nyelet oly módon erősítették, hogy a nyél alsó lapja és a kanál öblének feneke egy síkban fekszik. (A rajzon a kanál nyelének csak egy része látszik.) Öblének pereme a nyél felső lapjánál 1 cm.-rel magasabbra emelkedik. Öblös részének átmérője 7 cm. Nyelének szélessége a tövénél 3,5 cm., vastagsága 1,5 cm. Tővétől fokozatosan vékonyodik. Felülete simított. Öble kívül-belül, nyele alul-felül festett. Mintája téglavörös alapon fehér és fekete színű, egyenes és görbevonalú szalagdísz.

A többszínű festés jellemző példái még a III. tábla 8., 10., 13. és 15. sz. ábráin látható edénytöredékek is.

III. tábla 8. sz. Lelőhelye Erősd, Tyiszkhegy: középső konyhahulladék-réteg. Kívül-belül festett csésze töredéke. Külső felületén fénylő gesztenyebarna alapon fehér és fekete, belső felületén pedig vöröses gesztenyebarna alapon tompafényű fehér szalagok vehetők ki. Külső felületének mintái egymásba illeszkedő spirális meanderek, melyeknek feje a fehér és fekete szalagok között fekete színű szalaggal van átmetszve.

III. tábla 10. sz. Lelőhelye Erősd, Tyiszkhegy: középső konyhahulladék-réteg. 11 cm. peremátmérőjű és 6 cm. magas kis csésze töredéke. Kívül csiszolt és festett. Az edény alapszíne kívül vöröses gesztenyebarna, belül fehér. Külső felületén fekete szegélyű 2—2 szalag között párhuzamosan haladó 3—3 fehér színű, vékony szalag alkotja az edény mintáját. Az edény törése szürkés fehér színű.

III. tábla 13. sz. Lelőhelye Oltszem: Vármege. Kívül-belül simított és festett, egyenes szádu edény töredéke. Az ábrán külső felülete látszik. Az edény téglavörös alapszíne csak az egyenes és görbevonalú szalagdíszből alkotott minta területén maradt meg, egyebütt az edény egész felülete a minta alapszínéül szolgáló, világossárga színnel van borítva. A minta szegélye fekete. Belső felületén a téglavörös színű, szintén egyenes és görbevonalú szalagdísz fekete szegélylyel van körülvéve. A fehérfestés hiányzik. Fala egyenletesen jól kiégett. Törése élénk téglavörös.

III. tábla 15. sz. Lelőhelye Oltszem: Vármege. Vastagfalú, nagy edény szádanak darabja. Simított alapfelületének színe téglavörös. Erre festették rá a fehér színt oly módon, hogy mint az előbbieknél, a disztmények közötti

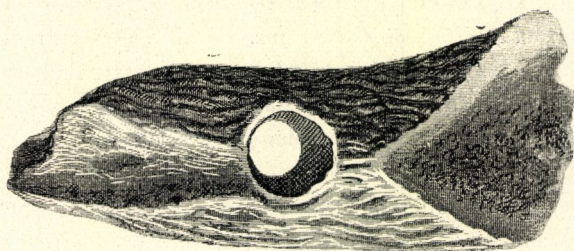

területeket tölti be. Az egyenes és görbevonalú szalagdíszes ornamentum színe az edény alapszínét képező téglavörös szín, melyet fekete szalag szegélyez. A perem alatt 5 cm. távolságra körülfutó fekete (!) szalagra gyöngsorszerűen egymás mellé helyezett fehér pettyek vannak ráfestve. Falának törése élénk téglavörös, de külső felületén helyenként fekete csík látszik, mely az egyenetlen égetésből származott.

Az I—III. tábla edény-típusainak kiegészítése céljából állítottam össze a IV. táblát. Az itt bemutatott edény-típusok közül szó volt már a 11—13. számú edénytartókról, valamint a 15. és 16. számú két nagy fazékról. Alak tekintetében legegyszerűbb edények a lapos tálak. Az 1. sz. tál gömbsüveg, a 2. számú csonkakúpalakú. Mindkettő festett. A 4. sz. tál fenekének szélén oldalt kiugró párkányával tűnik fel. Gömbsüveg-, gömbö- és csonkakúpalakú csészéket látunk a 3. és 5—9. számú ábrákon. Az 5. számút belső szélén ferdén lemetezett pereme, a 6. számút ívben kifelé hajló, a 7. számút pedig befelé hajló pereme jellemzi. A 8. számú talpas csésze öblének belső, alsó részéből félgömbalakú bütyök emelkedik fel, és pereme alatt két bütyök-füllel is el van látva. A 9. számú csészének három ilyen bütyök-füle van. A 6. számú csészét kifelé álló peremén kívül ferdén felfelé álló és szabadon végződő, kétszer átlukasztott lapos füle is jellemzi. Ilyen fület még csupán egy edényen találtam. A 10. számú képen látható kúpalakú edényfedőnek csúcsán vízszintesen átlukasztott fogója van. Ilyen fedő is csak egy-néhány került elő. A IV. tábla 17. sz. ábráján látható négyszögletű edényke a miniatűr edények közé tartozik. Száda téglalap alakú, a négy élén letompított. Magassága mindössze 4 cm. Egy ilyen típusú, nagyfajta edény darabjai az erődsi telep alsó konyhahulladék-rétegéből a legutolsó ásatás alkalmával kerültek napfényre.

Sepsiszentgyörgy.

Dr. László Ferencz.

ŐSKORI CSONTBALTA A SIMONGÁTI ŐSTELEPRŐL $\frac{2}{3}$ n.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

A ki manapság megkísérli, hogy rövid néhány oldalon számot adjon az archæologiai kutatás legújabb eredményeiről, igen nehéz feladatra vállalkozik. Nehéz a feladat nemcsak azért, mert az ókori művészettörténeti kutatás területe az utolsó években váratlanul kibővült s anyaga és ereje meggazdagott, hanem azért is, mert a szakirodalom képe a lázas tevékenység következtében az értékek és eredmények szüntelen változását és eltolódását mutatja. Bárminő hiányosak és lazák is azok a keretek, melyeket irott forrásaink nyújtanak, a művészettörténeti kutatás mégsem térhet ki legmagasabb feladata elől, mely abban áll, hogy rendet teremtsen s összefüggéseket állapít meg az emlékek önkényesen összehordott tömegében s keresi közöttük azokat a kapcsolatokat, melyeknek okát és határait a művészi alkotásnak egyénenként változó, de azért bizonyos nagy törvényszerűségnek alávetett lélektani föltételei adják meg. Ez vezet a formai kifejezésben élő azon logikai következetesség felismeréséhez, mely egy-egy művész egész oeuvre-jét áthatja s a melyet röviden a *művész stylusának* szoktunk nevezni. A kifejezés következetességének forrása a művész teremtő ereje, mely az alkotásmód mindenütt felismerhető közös sajátosságait épp úgy magyarázza, mint a stylusformák fejlődéstörténeti változásait. Az ókori művészet története elegendő biztos adat híjjában, midőn a forrásokból ismert művészegyeniségeknek emléktanyánk segítségével való rekonstrukcióját megkísérli — a stylusformák történetén át kénytelen magának utat törni a művészek történetéhez. Az alak elemzésének és alak összehasonlításának a természettudományban is kipróbált módszere az, melynek segítségével a kutatás az antik művészet emlékeinek sokaságában rendet teremtett; egy folytatatólagos sorozatot állapított meg, melyben a hasonló elemek egymás mellé kerültek s a hol az egymáshoz közelállók formai eltéréseit időrendi fejlődés magyarázza meg.* Ez az alaktani sajátságokon felépülő fejlődéstörténeti sorozat egymagában, minden időrendi támasz nélkül is, biztos eredményként megállhatna.

De a feladat megoldása ezen a ponton még távolról sem teljes. Figyelembe kell vennünk, hogy az emberi történet oly emlékeivel van dolgunk, melyek nem hódolnak valami szigorú physikai törvényszerűségnek, hanem az egyéni teremtő erő kötetlen megnyilatkozásai. A míg csak formai és időrendi összefüggések megállapításáról van szó, alig van nézeteltérés a kutatók között, de megbomlik az összhang, mihelyt az egyéni teremtő erő révén oly tényező működését viszzük be a formai összefüggések láncolatába, melynek nemcsak

* V. ö. L. Curtius: Über einen Apollokopf in Florenz című tanulmányának idevonatkozó fejtegetéseit.

objektív értékét, de még módszertani jelentőségét illetőleg sem alakult ki a kutatók között egységes vélemény.

Az ókor művészi egyéniségei, a mint ma az archæologiai irodalomban élnek, sajátos keverékei objektív történeti tényeknek és a pusztán módszertani konstrukcióknak. Az objektív történeti tények száma, sajnos, az utóbbiakkal szemben elenyészően kevés.

Objektív történeti tényekről szólhatunk, midőn valamely művésznek írott forrásainkban megnevezett alkotását az emlékek anyagában biztonsággal felismertük, például Kritios és Nesiotes szoborcsoportja, Myron diszkoszvetője, Athena és Marsyas csoportja, Polykletos Doryforosa és Diadumenosa esetében. Ezek az objektív történeti tények a formai fejlődéstörténet mértföldmutatói. Minden más emlék fejlődéstörténeti értékét a hozzájuk való viszonyítással határozzuk meg. Az objektív történeti tények így mintegy a kristálylerakódás közép-pontjaivá válnak; köréjük csoportosulnak azok az alkotások, melyeket stylusbeli rokonság kapcsa fűz hozzájuk s a melyek ezen a réven a pusztá formai kapcsolatok elvont világából egy eleven művészlélek sugárkörébe jutnak.

De meddig terjed egy-egy művész egyénisége? Hol vannak a határai? Ez a legsúlyosabb és legnehezebb kérdés, melynek eldöntésében a kutatók szabad mérlegelésének és képzeletének tág tere nyílik. Az ókori művészet történetében nem ismerünk egyetlen teljes, egész fejlődésén át végigkísérhető művészi egyéniséget sem. A művészi teremtőerő határainak megítélésénél csak más korszakok tanulságaira vagyunk utalva; mindig szem előtt kell azonban tartanunk, hogy az ókori művészet az ő fejlődésében következetességgel, lépésről-lépésre haladt. Viszont természetes, hogy a görög művészetnek is voltak nagy teremtő elméi, a kik a fejlődésnek hatalmas lökéseket adtak. Myron Athenáját pusztá formai rokonság révén senki sem merte volna a Diskobolos és a Marsyas mesterének a nevével ellátni. Vannak tehát művészi egyéniségek, a kiket — ha objektív történeti tények nem jönnek segítségünkre — az emlékeknek pusztá formai rokonsága alapján való egymás mellé sorolásával nem meríthetünk ki. Módszertanilag azonban mégsem volna helyes ily példákra hivatkozva kutatásunk egyik alapkövét, a formai kapcsolatokat kilökní lábunk alól.

A művészegyéniségek konstruálásánál — az objektív tényeken túl — az emlékanyagnak stylusbeli rokonság alapján való csoportosítása a kutatás igazi eredménye. A művészi egyéniség, ha nem pozitív tényeken alapul, csak módszertani konstrukció s épen ebben rejlik az értéke. A művésznév csak szimbólum, melylyel az emlékek valamely történeti időponthoz fűzhető rokon-csoportját megjelöljük. Csak ez a magasabb nézőpont az, melyből alátekintve nem téveszti meg majd az olvasót a művészegyéniségeknek az archæologiai irodalomban tapasztalható folytonos eltolódása és alakváltozása, csak így tudja valóban megérteni és felismerni az ellentétes felfogások küzdelmében azokat az új értékeket, melyek tudományunk egy-egy újabb győzelmes előnyomulását, diadalát jelentik.

Valamennyi görög szobrász közül tán Phidias volt az, a ki az utóbbi években a kutatókat a legbehatóbban foglalkoztatta. Amelung¹ és Schrader²

¹ Österr. Jahreshfte, 1908. S. 169. ff.

² Österr. Jahreshfte, 1911. S. 35. ff.

mindegyik más uton és más emlékek segítségével igyekezett képet adni erről a hatalmas művészegyéniségről, kinek eddig csak egyetlen hiteles alkotását ismerjük másolatok révén. Az Athena Parthenos minden Phidias felé törekvő kutatás kiindulópontja. A Parthenon szobrászi díszében a koncepczió túl nem tudjuk, mennyi része volt magának a mesternek. Az objektív tényeknek ez a sajnálatos hiánya az oka, hogy Phidias minden törekvés mellett még továbbra is csak sejtjük és keressük.

Korára vonatkozólag azonban a kutatások ismereteinket lényegesen gazdagították. Amelung érdeme, hogy emlékanyagunkban Phidias korának egy nagy hírű Athena szobrát felismerte s részeiből újból felépítette. Az úgynevezett Medici torzóhoz az egyik, fejjel fennmaradt sevillai példány ujjmutatása segítségével a bécsi múzeumban megtalálta a hozzá való fejet és a lábakat. A szobor hírességét igazolja, hogy a törzs és a fej egyaránt sok másolatban maradt reánk. Az eredeti szobor anyaga Amelung meggyőző következtetései szerint arany és elefántcsont volt. Eddig a megállapításig kutatásai biztos alapon mozogtak. A továbbiakban, midőn az újonnan felépített Athena-szobrot Phidias Athena Lemniájával akarja azonosítani, nem követhetjük. Az Athena Lemnia minden valószínűség szerint a szabadban állott; ennek a követelménynek pedig akrolith technikájú szobor nem felelhetett meg. De Amelung feltevése ellen szól a szobor stylusa is. A fej rokonsága a Parthenossal meggyőző ugyan, de a ruha kezelése sokkalta fejlettebb; ugyanaz a gazdag, ragyogó felfogás és tudás nyilatkozik meg benne, mint a Parthenon oromcsoport fekvő nőalakjain. Már pedig aligha tehető fel, hogy Phidias egyéni stylusa ily messzire fejlődött volna. Ha Amelung a Furtwängler-féle Lemnia hitelességét a Parthenostól távolosó fejtypus révén próbálta kétségbevonni, úgy az ő Lemniájának viszont a ruha kezelése a sebezhető pontja.

Megérezte ezt Schrader is, a ki Amelung azonosítását épp úgy elveti, mint Furtwänglerét s a Landsdowna House-ban levő Athena-domborműben sejtí a Lemnia másolatát. Eltekintve attól, hogy ez által a dombormű jelentőségét túlbecsülte, az a mód, a hogyan a Furtwängler-féle Lemnia művészettörténeti helyzetét megállapítani igyekszik, módszertanilag, úgy érezzük, fölötőbb aggodalmas és nem kívánatos, hogy követőkre találjon. A Lemnia fejtypusának legközelebbi rokona gyanánt az argosi Heraionban előkerült szép Hera-fejet jelöli meg, állítását azonban oly felvételek egymásmellé állításával igazolja, melyekben a Lemnia fejének jellegzetes tiszta és éles vonalazása, kifejezésének szinte férfias komolysága teljében elvész. Schrader ábráiban nem az igazi Lemniát kapjuk. A gipszmásolatok egybevetése hamarosan meggyőzhet mindenkit, hogy a közölt felvételek megtévesztik a szemlélőt s a rokonság a két fej között korántsem oly nagy, mint Schrader állítja. Még csak annyit jegyzek meg, hogy az argosi Hera-fejet nem tekinthetem Schraderrel argiv művészet jellemző teremtésének; az attikai elemek, mint a Heraion egész szobrászi díszítésében, itt is erősen dominálnak. A Furtwängler-féle Lemnia-fejtől az argiv iskolához az út a Ny-Carlsberg Glyptothek két ifjúi fején át vezet, melyek közvetlenül az úgynevezett Stephanos athlétához kapcsolódnak.

Elismerésre méltó, hogy Phidiasról szóló cikke keretében a bécsi múzeum

egy szép bronz Zeus-fejét jó ábrákban közzétette, de hiányzik minden elfogadható adat arra, hogy ebben a fejben az olympiai Zeus képének akár csak az erősebb hatását is felismerjük. A bécsi fejet egész alakkezelésében valami túlságos gondos kicsinyesség jellemzi, a mi kihat a kifejezés szellemi tartalmára is. Nincs meg ebben az arcban az ethosnak az a fensőbbes isteni ereje, a mit Phidias alkotásától elvárnánk. Ellene szólnak az azonosításnak az olympiai Zeus fejről fennmaradt éremképek is. Nézetem szerint csak a bostoni múzeum remek Zeus-feje az, mely, bár késői átdolgozásban, a legtöbbet megőrzött Phidias művének a komoly, szelid fenségéből.

Phidias nőalakjai után kutatva Schrader az eleusisi domborművel kapcsolatban, a charcheli Demeterrel és az Albani-villa Korájával foglalkozik behatóan. Határozott nyeresége a Parthenonról szóló kutatásnak az, a mit Schrader a metopák elrendezéséről és jelentéséről mond. Az északi és déli metopák egykori rendjét nagy valószínűséggel határozta meg s kimutatta egyúttal azt is, hogy a Carrey-féle rajzok nem adják a hiteles egymásutánt. A déli metopákat kentaurok és lapithok harcza tölti meg; az északi metopák tárgyát a művész az Iliupersis köréből merítette. A középső három metopán Schrader elrendezésében nyugodtan álló isten-alakokat látunk: Hera, Demeter, Hermes, Apollo s töle jobbra két múzsa. A Parthenon metopáin maradt fenn tehát az első monumentális múzsaábrázolás. A XXX., XXXI., XXXII. északi metopáknak Schrader szerint Paris ítélete volt a tárgya.

A Phidiasról írt tanulmány nál még sokkalta értékesebb eredményeket nyújt Schrader abban a füzetében, melyben az Akropolisi múzeumban végzett kutatásairól számol be.* Az a munka, a mit Schrader teljesített, midőn az archaikus görög márványszobrászat hiányosan előkerült emlékeit a múzeum raktárában őrzött töménytelen töredék gondos átvizsgálása után a hozzájuk tartozó, eddig fel nem ismert részletekkel kiegészítette, az odaadásnak, a lelkiismeretességnek és a tudásnak egész kivételes példáját szolgáltatja és örök értékekkel gyarapította a görög művészet történetét. Hogy az ilyenfajta munkát mennyi türelmet, kitartást, megfigyelőképességet, mily fegyelmezett emlékezést és biztos stylusérzékét kíván, azt csak az tudja, a ki valaha effélével megpróbálkozott. A szem csodálva látja, hogy néhány kis töredék odaillesztésével egy-egy szobor művészi benyomása mennyire megváltozik. A ki Schrader füzetét átlapozza, meg fogja érteni azt a lelkes elragadtatást, melyet képei bemutatásával a berlini történeti kongresszuson keltett.

Az archaikus márványszobrászat történeti fejlődésének és a fejlett poroszobrászathoz való viszonyának megítélésére döntő jelentőségű az a futó, márványból faragott gorgo-alak, melyben Schrader a régi Athena-templom középső akroterionját ismerte fel. A gorgo futás közben — és ez jellemzetes genreszerű vonása az archaikus görög művészetnek — övének kígyókban végződő Herakles-csomóját húzza szorosabbra. Ez a mozdulat biztosítja a körvonalak nagy dekoratív hatását és zárt tektonikus jellegét. A templom szélső akro-

* R. Schrader: Archaische Marmorskulpturen im Akropolis-Museum zu Athen, zur Grazer Philologenversammlung 1909.

terionjait két fekvő párducz és két fekvő oroszlán alakban ismeri fel Schrader. A gorgo stylusában a borjut vivő férfi szobrával a légközelebbi rokonságban áll s ez által az ezen emlék körül csoportosuló legrégibb márványszobrokról bizonyossá vált, hogy azzal a fejlett poros szobrászattal, melynek a régi Athena-templom oromcsoportjai kitűnő példái, teljesen egykorúak.

Az Akropolison előkerult gyönyörű leányszobrok közül különösen a 682. és 684. sz. kiegészítése hat a meglepetés erejével. Csak most, mióta Schrader szerencsés keze a lábszárait a törzshöz illesztette, bontakozik ki a 682. sz. nőalak (Fig. 17., 18.), megjelenésének egész karcsú előkelőségével és gazdag kecsességével. Jellemző hajtása ez a szobor a jón befolyás alatt álló megfinomodott attikai izlésnek s érdekes példáját nyújtja annak a ruhakezelésnek, mely a test teljes érvényre juttatása mellett a hulló ruharedők vonalait gazdag dekoratív hatás czéljaira is értékesíti. A 684. sz. szobor (Fig. 29., 30.), melynek feje kifejlett stylusával, formáinak érett, összhangzatos egyensúlyával az Euthydikos felajánlotta szobornak mintegy előfutára, nemcsak művészileg, de viselettörténetileg is felkelti érdeklődésünket. A chitonon és a »jonizáló peploson» kívül köpenyt is visel, melynek öble a hátán szabályosan ívelt redőkkel élénkítve a csípő tájáig hull alá. A bal alsó karjával kiegészített 685. sz. nőalak (Fig. 34.), megtanítja a szemlélőt, hogy ezeknél a szobrászoknál nem a viselettörténeti felelősség érzése volt a vezető szempont, hanem elsősorban művészi problémák, mint az egyenletes tömegelosztás kérdése, foglalkoztatták és vonzották őket. A 615. sz. szobor (Fig. 35.), gazdag és érdekes ruhaviseletével tűnik ki s alighanem a brauroni Artemisnek egy ábrázolása.

Schrader vizsgálódásai Endoios Athena-szobrának a művészettörténeti helyzetére is új fényt derítettek (Fig. 37.) s igazolták azok nézetét, a kik Lechat datálását 480. után nem fogadták el, hanem a teljesen kifejlett archaikus márványművészetet megelőző korból származtatták ezt az új lelemény erejével ható, merészen felépített szobrot. A 42. és 43. ábrában közölt futó nőalak márványszobrának alsó része érdekes megoldása a mozgás problémájának s emlékeztet a nápolyi szobor előrehaladó Artemis-szobrára. A szóban forgó töredék aligha ábrázolt istennőt. Tektonikus, dekoratív rendeltetése valószínű.

Megkapó módon gazdagodott a 696. sz. Kritios és Nesiotes köréből való ifjúalak (Fig. 48.), a bal alsó lábszár hozzáillesztésével. Különösen a hátsó nézetben ejti rabul a szemet az előkelő ifjú alakjának sugár növése és tagjainak nyugalmas rythmusa. »S a nemes parosi márvány szépen simított felületén meleg, csillogó ragyogás ömlik el, mely mintha az ifjúalak egész virágzó ifjúságát visszasugározná.» Amelung birtokában Rómában van egy torzo, mely bárha csak másolat is, az athéni szobornak stylusban és kidolgozásban egyaránt méltó édes testvére.

Nagyon sok teret igényelne, ha a Schrader visszaállította szoborcsoportokkal és állatalakkal is behatóbban kívánnánk foglalkozni. Csak arra a lószoborra (I. ábra) hívom még fel a figyelmet (Abb. 75.), mely a nemes állat egész tüzes temperamentumát már kifejezésre hozza s ezáltal a Parthenonfriez pompás lóalakjait mintegy előkészíti. Innen a Parthenonig már csak egy lépés — a kinek van érzéke a még kissé kötött, magát becsületesen és hévvel előre-

küzdő művészetben rejlő varázs iránt, az Schrader gyönyörűen illusztrált füzetét újra meg újra igaz élvezettel fogja forgatni.

A Schraderéhoz hasonló természetű múzeumi munka foglalkoztatta Rho-maiost Tegeában, a ki gyakorlatilag megkísérelte az Athéna-templom közelében talált szép női fejnek (2. ábra) az Atalante torzóra való ráillesztését. A kísérlet negatív eredménnyel végződött. A törési felületek nem felelnek meg s a fej hajlása sem egyezik meg a test mozdulatával.¹ Igazolódott tehát azoknak a véleménye, a kik mint e sorok írója is, első perctől kezdve tiltakoztak az ellen, hogy a tegeai női fejben Skopas női típusát ismerjük fel. A kik mind-ezek ellenére mégis a nagy mester számára akarják a fejet megmenteni s esetleg Hygieiá-ját akarják benne felismerni, magukkal szem-ben találják azt a tényt, hogy a fej a tem-plomon *kívül* került elő egy szobortalapzat tőszomszédságában, míg Skopas Hygieiája tudvalevőleg a *templomban* állott. Hadd idéz-hessem, a mit a fejjel kapcsolatban 1908-ban egy német nyelvű cikkemben mon-dottam:

1. ábra.

LÓSZOBOR AZ AKROPOLISZRÓL.

«A tegeai női fej a skopasi harcosok fejétől felépítésében annyira különbözik, benne annyi gyengédség, elökelőség s oly édes báj egyesül az alakkezelés kimért, nyugodt tartózkodásával, hogy arra a mester-kézre, mely a harcos fejeket alkotta, benne nem ismerhetek. A harcos fejek a művészi intuitio ellenállhatatlan erejével hatnak: a szemlélő a vésővezetés lángelméjű merészségével és biztonságával áll szemben, mely a lényeges formákat nagyszerű hatással juttatja érvényre. Az úgynevezett Atalante-fejen ezzel szemben a formák nyugodt egyensúlya a szelíd és bájos kifejezés kulcsa.»

Gondos külső megfigyelések, a méretek egyezése is néha meglepő új eredményre vezethet és régi rejtélyeket oldhat meg. Példa rá Studniczka leg-újabb felfedezése,² a ki különböző múzeumokban őrzött domborműves lapok-ban, melyek összetartozóságát már régebben kimutatták, az Ilissos melletti ión templom frizének töredékeire ismert: elsősorban azon megfigyelése révén,

¹ V. ö. Praktika, 1909. S. 320 ff.; Revue de l'art anc. et mod. 1911. S. 13 ff.; Arch. Anz. 1911. Sp. 132.; Wochenschrift für klass. Philologie, 1911. No 22 Sp. 600.; Österr. Jahres-hefte, 1908. S. 115 ff.; Bull. corr. hell. 1901 pl. IV—VI.; Sitzungsber. d. bayr. Akd. Wiss., 1906. s. 383. ff.

² Friesplatten vom ionischen Tempel am Ilissos in Athen, Berlin und Wien nachge-wiesen zum Winckelmannsfeste des Archæolog. Seminars bei der Universität Leipzig am 5. Dezember MDCCCX.

hogy a domborműves márványlapok méretei az Ilissos melletti ión templom friezslapjának Stuart és Revettnél¹ megadott méreteivel teljesen összevágának. A sokáig bizonytalan jelentésű domborművek tárgyában nőrablás jeleneteire ismer, melynek színhelye egy folyó dombvidékes partja. Az Ilissosra való tekintettel a városi kútnál időző athéni nőknek a Hymettoson lakó Pelasgok által való megtámadtatására gondolna az ember. Ezeket a vándorokat ismerjük fel a 3. sz. lemezen is. Miután ez a kaland Artemis kultuszához kapcsolódik, ábrázolása támaszul szolgálhatna arra, hogy a templomot Artemis Agroterának tulajdonítsuk.² Művészettörténetileg különösen érdekes, hogy az egyik ülő vándor alakjának hű másolatát látjuk a Torre Nuova-ban előkerült szarkofágon.³ Újabb tanulsága annak, miként építette fel idegen mintaképek utánzásával a római császári korszak a maga művészi alkotásait.

A legutolsó évek kutatása a szobormásolás kérdésében is nagyfontosságú eredményeket hozott. Megtanultuk, hogy a Hermes Chinnery Londonban, a Palazzo Riccardi heros-feje és a jól ismert athléta-fej Ince Blundell Hallban ugyanazon eredeti másolatai. Arra az eddig hihetetlennek tartott esetre is szolgáltat példával a gondos összevetés, hogy valamely szakállas-fejet a szakáll elhagyásával másoltak le. Ilyen viszonyban állanak a Myron körébe utalt szakállas-fej Szt.-Péterváron és a drezdai úgynevezett Perinthos-fej, melyen a szakáll

2 ábra.

NŐI FEJ TAGEÁBÓL.

hiányzik.⁴ Ez az eset annyival is tanulságosabb, mert még a legélesebb szemű kutatót is megtévesztette; Furtwängler tudvalevőleg a két fejet még ugyanazon mester műve gyanánt sem akarta elismerni.

Más alkotások is arra a sorsra jutottak, hogy «mesterművekből» késői variánsokká fokozta le őket a legkisebb formai egyezésekre is kiterjedő kutatás. G. Lippold érdeme, hogy a müncheni Glyptotheka 289. sz. fejének az egyik Antikytherában előkerült márványszobor (Svoronos: Das Athener National-

¹ Antiquities of Athen. I Cap. 2 Taf. 6.

² Indrich: Topographie von Athen. S. 370 f.

³ Röm. Mitt. 1910. T. III.; egy másik részlet másolata Ephesosban került elő: Öst. Jahreshefte 1910. S. 65. Fig. 39 a.

⁴ L. Curtius: Über einen Apollokopf in Florenz.

museum T. XV.) fejével való teljes megegyezését kimutatta.¹ A müncheni fej-typusnak már régen több példányát ismerjük. Az antikytherai-szobor törzse pedig az úgynevezett *Mercure Richelieu* típusához csatlakozik, melynek példányait csak nemrég állította össze Mariani. Az összes példányok közül csak a római és az antikytherai-szobor feje töretlen. Miután azonban a római példányon a fej határozottan egyéni, körülbelül Augustus korából való portrait, csak az antikytherai szobor őrzi meg az eredeti fejtypust. Ennek a fejtypusnak egy változata az eretiai ifjú feje, egy mellképalakú másolatát pedig a római Barracco-gyűjtemény őrzi. Lippold ennél a példánynál a hajkezelés és arcz-kifejezés bizonyos eltérései kapcsán a Flaviusok korából való eszményi portraitra gondol, melynek a művésze az alapul szolgáló typust bizonyos kisebb jelentőségű változtatások segítségével egyénivé tette. Én a magam részéről csak a Flaviusok kora művészenek modorát látom a fejben, a portrait-magyarázatban nem hiszek, hiszen épen ez a kor az, a mely bámulatosan friss és hatásos valóságossággal ragadja meg az arcz egyéni elemeit s eszményítésnek koncessziókat nem szívesen tesz. Régi görög művészi típusokra támaszkodó idealportrait a római császárság idején eddigi tudomásunk szerint csak Hadrianus korában virágzott s Antinous képmásai a legismertebb és legszebb példái. Igen értékes Lippoldnak az a további megfigyelése, hogy az úgynevezett Atalanti Hermes, melyet eddig a «*Mercure Richelieu*» továbbfejlődésének tekintettek s az arcz lysipposi elemeit hangsúlyozták, fej-typusában az ú. n. Ludovisi Ares fejének egyszerű másolata csekély külső változtatásokkal. Az Atalanti Hermes-t ily alapon a késő hellenisztikus-római időszak portraitszobrának tekinti.

A szobormásolás történetének legjobb korából való, művészettörténetileg igen nevezetes női szoborról hozott kitűnő felvételeket az Arndt-Bruckmann-féle: «*Denkmäler der griechischen und römischen Skulptur*» című vállalatnak utolsó füzeté.² A szobor a római Palazzo Doria egyik előcsarnokában áll s eddig csak rajzát ismertük Kekulé egy régi publikációja révén. A *Denkmäler* szövegrészében e sorok írója behatóan foglalkozott a szobor művészettörténeti helyzetével és jelentőségével. Nagy valószínűséggel kimutatta, hogy a szobor egykor ép úgy, mint a római Menelaos-csoport Elektrája kettős csoport alkotórésze volt s hogy ahhoz stylusában és felfogásában egyaránt igen közel áll. A fejtartásban megnyilatkozó, kissé színészies, érzelmes pathosz teljesen megfelel a római-csoport Orestesének. Kétségtelen, hogy a Pasiteles iskola egy művével van dolgunk, melyhez a ruhás törzs mintaképét az alkotó művész a korai hellenisztikus időből merítette. A fej kiváló példája az akademikus eklekticizmusnak, melybe IV. századbeli mintaképek követése mellett bizonyos régiességek is belékerültek. Hajkezelése Praxiteles pihenő szatyrjára s a Rondanini N. Sándor-fejre emlékeztet. Itt említem meg azt is, hogy a legszebb reánk maradt Augustus-portrait a bostoni múzeumban, a haj mintázásában a Pal. Doria női szobra fejének szintén rokona. A hajelrendezésben megnyilatkozó idealizáló klasszicizmus egy Augustus-portraitnál egész szokatlan s

¹ Jahrbuch des Inst. 1911 S. 271. ff.

² Text zu T. 633/4.

a császár többi képmásain látható hajkezelés kimért valóságosságától erősen elüt. Ezért tekintem én a nagy költői elmélyedéssel megalkotott bostoni Augustust görög véső művének Pasiteles köréből. Midőn a Pal. Doria fent tárgyalt női szobrának közlése alkalmával a szövegrészt megírtam, csak egy kis terrakottát tudtam idézni, mely szobrunk motivumához közel áll. Azóta azonban Rómában a Palazzo Barberini előcsarnokának egyik fülkéjében rátaláltam egy kiadatlan ruhás női szoborra, mely ugyan kivitelben nem elégíti ki igényeinket, de motivumában a Doria-szoborral minden lényeges vonásban megegyezik. Kétségtelen, hogy közös mintaképet kell feltételeznünk. A szobron ülő fej jellemzetes, igen jól dolgozott portraitt Trajanus idejéből,¹ de nem tar-

3. ábra.
NIOBIDA SZOBRA.
(Firenze, Uffizi.)

4. ábra.
NŐI SZOBOR.
(Budapest, Szépművészeti Múzeum.)

tozik a törzshöz ; az antik törési felületek között beékelt, modern márványlap tölti be.

A másik szobor, melyet ugyancsak a nevezett vállalatban közölhettem,² közelebbről érdekel bennünket már csak azért is, mert körülbelül egy éve a budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdona (4. ábra). Hevesen előresiető, ruhás nőalakot ábrázol : chitonban és köpenyben, melyet szorosan teste köré csavart s melynek egyik rojtos vége a bal válláról csüng alá. A szobor feje hiányzik ; külön

¹ Képét közölni fogom az ókori portraitt-művészetről legközelebb megjelenő munkámban.

² T. 64o.

márványtömbből faragták s úgy illesztették belé a nyakba. Hiányzik azután a két kar is csaknem teljesen. A Szépművészeti Múzeum szobra egy nagyszerű művészi erejű görög alkotás római kori másolata. A munka különösen a szobor hátsó felén szinte az értelmetlenségig elnagyolt, de a főnézetben pompás hatással és világosan bontakozik ki előttünk egy nagy művészi elme koncepcziója. Alig ismerek emléktárgyunkban még egy szobrot, mely a heves mozgást oly meggyőzően s annyi lendülettel fejezné ki, mint a budapesti torzo. Állításunk igazolására elég, ha a motivumban rokon firenzei Niobidák egyikét vesszük összehasonlításként szemügyre (3. ábra). A firenzei Niobida szobrása egészen más alapon és más eszközökkel kelti fel a szemlélőben a siető mozgás benyomását, mint a mi mesterünk. A firenzei Niobida egész alakja a képsíkban fekszik, a mell is homloknézetben jelenik meg; ezzel szemben a budapesti torzón a mell elfordul a képsíkból, mintegy belédől, beléfekszik a mozgás irányába. Ezáltal a mozdulat térbeli tartalma, valóságossága és kifejezősége megnövekszik. A míg ott a reliefszerű kompozíció szigorú hagyományait érezzük, addig itt merészen értékesített új megfigyelésekkel állunk szemben. De nemcsak az alakok térbeli kifejlesztésében találunk lényeges eltéréseket a két szobor között. A firenzei Niobidán a lábak mozdulatában nincs meggyőző erő, körvonalaiban az ízületek dinamikai szerepe nem jut hangosabb szóhoz; a mozgás képzetét bennünk a művész inkább a lebegő, mozgalmas ruharedőkkel akarta felkelteni. Ezek a kísérő jelenségek adják meg az egész benyomás döntő hangsúlyozását. Ezzel szemben a budapesti torzo körvonalaiban szinte cikázva fut át a mozgás egész hevülete és elszánt ereje. A lábak mozgásközben való dinamikai szerepcseréjét nagyszerű ellentéttel fejezi ki a térdben erősen megtört balláb, mely már a test egész súlyát átvette és a merészen elnyúlt vonalban utána lendülő jobbláb, melyben az erő kifejtés okozta feszültség átmenetileg legalább néhány pillanatra feloldódott. A ruha mindenütt gondosan hozzásimul a testhez, szélkapdosta, nyugtalanul kilebegő redők sehol sem zavarják a nagy művészi temperamentummal átérzett és meglátott körvonalak tiszta érvényesülését. Csak a két térd között feszülő ránczok villanása és öbölbe törése, lejjebb pedig a chiton puha szövetének kilebbenő nyugtalansága jelzik a ruhában szervesen átgondolt értelemben a test heves mozgását. A művészi felfogásnak és kifejezőmódnak ezek a röviden vázolt különbségei máris világosan mutatják, hogy torzónk nem tekinthető a firenzei Niobe-csoport valamely újabb, eddig hiányzott tagjának. Más mester művével állunk szemben. A motivum rokonsága révén a budapesti szobornál is elsősorban Niobe egyik szerencsétlen gyermekének ábrázolására gondolunk és tényleg egy Heidelbergben őrzött terra-sigillata-cserép ezt a feltevést megerősíteni látszik.* A rajta ábrázolt egyik Niobida ugyanis egész mozdulatában és tagbeállításában a mi torzónk legközelebbi rokona. Művészi stylus tekintetében a konstantinápolyi múzeum egy női szobra s a halikernassusi Mauzoleumnál előkerült lovas-szobor részlete szolgáltatják a budapesti torzóhoz a legközelebbi analógiát. Az alapul szolgáló eredeti alkotások keletkezési idejét a Kr. előtti 4. század utolsó évtizedeire tehetjük.

* L. Pagenstecher: Niobiden, Sitzungsber. d. Heidelberger Ak. 1910.

Tudásunk gyarapításához nemcsak a meglévő emlékanyaggal való munka és ismeretlenül rejtőző emlékek homloktérbe vonása járultak hozzá, hanem újonnan előkerült leletek is. És ezen a téren ez alkalommal Rómát illeti meg az elsőség.

A Via Bocca della Verita gázvezetékének lerakása alkalmával előkerült nagyobb mennyiségű szobor-töredék között, melyeket az Orto-Botannicoban levő Antiquariumba szállítottak, különösen egy törzs ébresztette tel a kutatók figyelmét, melyben a gyűjtemény jeles vezetője L. Mariani rögtön az ú. n. pihenő diszkoszvető szobrának egy újabb másolatát ismerte fel.* Különös jelentőséget ad ennek a példánynak az, hogy a vele együtt talált athlétafej ráillett a törzsre s Mariani már ennek a kiegészített szobornak a képét közölhette jelentésében. A fej művészi jellemében teljesen eltér attól, mely a vatikáni Sala delle bigaban látható példányon ül s melyet eddig, bár törés választja el a törzstől, a Diskophoros hiteles fejtypusának tekintettek. Újabb, beható vizsgálatok bebizonyították, hogy a fej nem rávaló a törzsre s ilyenformán kétségtelenné vált, hogy az új római lelet révén az eddig ismeretlen, eredeti fejtypust nyertük vissza. Ez a megállapítás a szobor művészi jellegének megítélésében is forduloponthoz juttatta a kutatást. A míg eddig a szobor mesterét az attikai művészek sorában, Alkamenesben keresték, addig az új fejtypus alapján csaknem egyhangú lett a vélemény, hogy a pihenő diszkoszvető Naukydesnek, Polykletos tanítványának Pliniusnál is említett alkotása. A fej stylusában jól illik az V. és IV. század között közvetítő átmeneti kor művészetéhez. Érdekességét csak növeli, hogy emléanyagunkban nincs tudtunkkal egyetlenegy sem, melyet közeli hasonlóság révén melléje lehetne állítani. Hausert a fej az ephesosi athlétára emlékeztette, de ez az összevetés tán leginkább a homlokból felfésült apró fürtöcskék egyezésén alapul. Engem az arcztypus a bostoni polykletosi márványfejre emlékeztet, melyben a mester Hermes-szobrának másolatát őrizük, míg a fejtetőt elborító haj kezelése mintha az ú. n. Narkissossal volna rokon. Ha ezek az összevetések találók, úgy megvolna a formai kapcsolat a mester és tanítványa művészete között. Változatlanul fennmarad azonban a test tiszta attikai jellege, a mi azt bizonyítja, hogy Polykletos iskolája az argosi iskola hagyományait a maguk szigorúságukban feladták. És ezen nem is csodálkozhatunk. Hiszen maga Polykletos második korszakában, midőn Diadumenosát megalkotta, már attikai befolyás alatt állott. Naukydes megismerésével az ókori művészettörténet ismét egy új egyéniséggel gazdagodott; kaptunk fejlődéstörténetéből egy objektív ténnyt, melyre a jövő kutatásokban az a szerep vár, hogy mint kristályosodási középpont, maga köré vonzza a rokon jelenségeket. Csak ennek a feladatnak megoldása után fogjuk tisztán látni, melyek az új művészszemélyiség megnyilatkozásában a legsajátosabban egyéni értékek.

Naukydes diskophoros-ának visszaadásával Róma talaja tulajdonképen idegen művészi területet gyarapított; viszont azonban két más emlék felfedezése a legszorosabban hozzáfűződik az örök város történetéhez s mintha a végzet egészen különös számítása nyilatkozott volna meg abban, hogy ezek a

* Bull. comm. 1911 p. 96 ff; T. III—V.

nevezetes emlékek éppen akkor kerültek elő a föld alól, midőn a modern Olaszország fennállásának ötven éves megünneplésére készült.

Az egyik emlék egy felírást alapzat az augurium salutis megünnepléseiről ad számot, quo salus p(opuli) r(omani) petitur;¹ a másik a Via Labicanan előkerült, máris nagy hírességre szert tett Augustus-szobor.² A nagy Cæsar fejére

5. ábra.

AUGUSTUS SZOBRA.

(Róma, Museo Nazionale.)

húzott togával jelenik meg előttünk, a mint áldozatra készült (5. ábra). A fej és a törzs külön márványtömbből készültek és a munka minőségében lényeges eltéréseket mutatnak. A míg a fej kiváló művészi alkotás s rendkívüli gondról és nagy, jellemző képességről tesz tanúságot, addig a tógás törzs az átlagos műtermékek magaslatán nem emelkedik felül. A benyomás-egységet eredetileg a színezés segítségével óvták meg, a minek nyomai a redők mélyedéseiben még most is megvannak. Augustust a labicanai-szobor mestere nem fiatalon és tettereje delén ábrázolta; az arczkifejezése komoly, zárkózott s a vonásokban belső tusák és testi szenvedés nyomai. Van valami tragikus abban: látni, miként töri meg a kor és a betegesség ezt a nagy imperatort, a ki szigorú önfegyelmellettiséggel igyekezett mindenkor lelki hanyattatásait elpalástolni. Az arc még a Primaportai szobornál is előrehaladottabb korra vall. Az Chiusiban levő múzeum őriz egy Augustus-képmást, melyet egykor szintén szoborra illesztettek rá s mely a labicanai fejjel igen közel rokon, csak kifejezése valamivel derültebb, fiatalosabb; a mintázás pedig különösen az ajkak tájékán élesebb és határozottabb.

A monumentális szobrászat e fontos alkotásával szemben kisebb jelentőségű az a kis bronz-mellkép, mely Ausztria területén, Welsben került elő s melyet H. Sitte, a boscorealei analogia alapján mint tál belső lapjának díszítését értelmezett.³ Ezt a dekoratív alkalmazást nem tartom egészen kétség-

¹ Bull. comm. 1911 p. 118.

² Bull. comm. 1911 p. 97. Tav. VII., VIII., IX.

³ Österr. Jahreshefte, 1911. S. 121 ff.

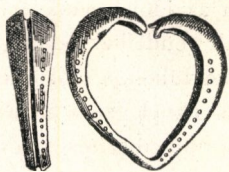
telennek. Lehetett a mellkép clipeata imago részlete is, a minő márványban és bronzban egyaránt több maradt reánk.¹ Különösen a tartományi római művészet szerette ezt a formát. Szatirmellképes bronz clipeata imago-kat a budapesti Nemzeti Múzeum is őriz. A welsi mellkép a Kr. u. II. század elejéről való portrait-t ábrázol. Különös érdekessége, hogy a teljesen kifejlett Antoninusok korabeli hajviselet szakálltalansággal egyesítve látjuk rajta, a mi elég ritka eset emlékeink között. Hogy Hadrianus korában a szakálltalanság még nem múlta teljesen divatját, azt bizonyítják a Constantinus diadalívén levő domborműves medaillonok, melyeknek keletkezését a kutatók újabban egyértelműleg Hadrianus idejére teszik.² A bostoni múzeumban is van egy igen szép római portrait-fej, mely hajkezelésében a fejlett II. századra vall s arcza mégis borotvált. A kifejezés szarkasztikus keserűségében mintha még a Flaviusok portraitművészetének hagyományai élnének tovább. A welsi mellképet alul akanthuskehely övezi. Igen gyakori motivuma ez a római művészetnek s eredetében a görög síremlékek akroterionjaira megyen vissza, a hol a növényi ornamentális keretbe helyezett emberi felső test nem egyszer fordul elő.

Végül meg kellene még emlékeznünk azokról a fontos tanulmányokról, melyek az úgynevezett hellenisztikus relief-képek körében teremtettek szigorúbb fejlődéstörténeti rendet s a festészettel való összefüggésüket is élesebben megvilágították, de ezekkel az eredményekkel éppen ez összefüggésük alapján az antik-festészet körében felmerült újabb problémák ismertetése alkalmával úgyszólván behatóbban kell majd foglalkoznunk.

Hekler Antal.

¹ V. ö. a komáromi Milch-gyűjteményben levő germán férfi kis bronz mellképét: Múz. és könyvt. Ért. 1909., 1910.; Mannus 1909.

² Röm. Mitt. 1911. S. 214 ff.; Berl. Phil. Wschrift. 1911. Sp. 1339 ff.; a fejekről jó főlvételeket közölt S. Reinach: Rev. arch. 1910. Tl. I—XVII.

ŐSKORI ARANYCSÜNGŐ MAKLÁRRÓL ²/₃ n.

LEVELEZÉS.

I. VISEGRÁDI JÁNOS: SZENTSÉGFÜLKÉKRŐL¹ BARS ÉS HONT-VÁRMEGYÉBEN. Román stílusú emlékek Bars és Hont vármegye területén csekély számmal vannak. Jellemző ezekre, hogy oly helyeken maradtak fenn, a hol a helyi viszonyok is hozzájárultak fennmaradásukhoz. Ilyen a garamszentgyörgyi (Bars vm.) róm. kath. templom, a melyet egyik oldalról a Garam, másik oldalról mocsarak vettek körül; a varsányi (Hont vm.) ref. templom a Szikinczepatak elzárt völgyében; a börszönyi Szent István-templom a Börzsönyi hegység északi lejtőjén. Jellegzetes e templomokra az is, hogy kicsi falusi templomok voltak.

Nagyobb számmal maradtak fenn e két vármegye területén gót stílusú templomok. Ezek között is vannak kicsi falusi templomok, de vannak nagyobbak is, a melyek vagy kolostori templomok voltak, mint pl. a szentbenedeki vagy pedig városi templomok voltak, mint a milyenek a bányavárosok gót stílusú templomai.

A gót stílusú templomok berendezéséhez tartoztak az ú. n. szárnyasoltárok. Minthogy ezeknek az oltároknak a predellája is festményekkel vagy domborművekkel volt díszítve, nem volt az oltáron alkalmas hely a tabernaculum részére. Az így előállott szükségletet akként segítettek, hogy a szentély északi falában, illetve fala mellett fülkét létesítettek, a mely az oltár tabernaculumát pótolta. Az alábbiakban Bars és Hont vármegye területéről bemutatom azokat a szentségfülkéket, a melyeket eddig alkalmam volt megismerni. A bemutatásnál nem az idői egymásutánt veszem fő szempontnak, mert igen kevés pontos adat áll rendelkezésemre, hanem a kivitel módját.

1. A legegyszerűbb szentségfülkék a szoros értelemben vett, legtöbbnyire gótikus záródású fülkék, a melyeknek sem a fal síkjától kiszögellő kőkerete, de sőt gótikus záródásában mérmű díszítés sincs. Ilyen az ipolybalogi róm. kath. (0,55 × 0,30 m.)² és a körmöcbányai Szent Erzsébet-templom szentségfülkéje (1,92 × 0,96).

2. A második csoportba azokat foglaljuk, a melyeknek faragott kőkerete van és gótikus záródásában mérműdíszítés van. Ilyenek a zselizi és a szászdi³

¹ Ezt az elnevezést használom, a mely a keret milyenségétől eltekintve, csupán a tárgy lényegét jelöli.

² Zárójelben megemlítem a szentségfülkék legnagyobb magasságát és szélességét.

³ A szentély déli falában is van ilyen fülké, a melyet scriniumnak kell tekintenünk és a sekrestye északi falában is, alsó részén medenczével és a víz lefolyására szolgáló csatornával, a mely kétségkívül kézmosó medenczéül szolgált.

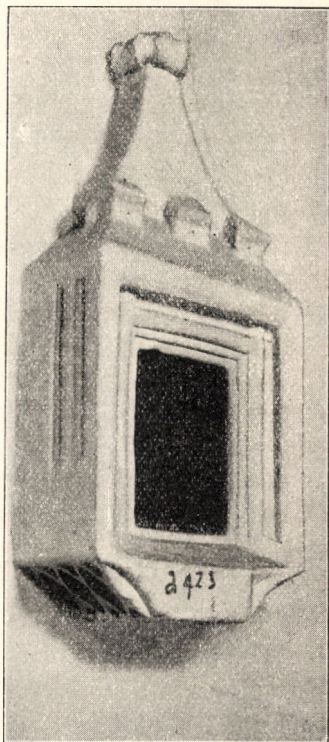

róm. kath. templomok szentségfülkéi (méreteik : $0\cdot92 \times 0\cdot52$, $0\cdot78 \times 0\cdot37$). A szászdi róm. kath. templom szentségfülkéjének érdekes sajátága az, hogy az egyenes záródású szentélynek nem az északi, hanem a keleti falában van.

3. A harmadik csoportba azok a szentségfülkék tartoznak, a melyeknek faragott kőkerete a fal síkjából többé-kevésbé kiszögellik. Ilyen pl. a füzessgyarmati róm. kath. templom szentségfülkéje (1. kép). A szorosabb értelemben vett fülkét pálczatagok keretelik. A szentségfülke felső karcsú része, a mely pillérszerű kiszögellésekre támaszkodik, csonkának tekintendő és pedig felfelé volt még kétségkívül folytatása. A szentségfülke alsó részén téglányszerű mezőre rávéssett 1423. évszám kétségkívül készítésének idejét jelzi. A szentségfülke 2 m. magas és $0\cdot7$ m. széles.

A Nagycsalómia község melletti templomrom északi falában szintén ilyen jellegű szentségfülke van. A gótikus boltozatú fülke faragott kőkeretének felső részéből kereszt nyúlik ki ($0\cdot74 \times 0\cdot40$).¹

Ilyen jellegű az ipolyszécsénkei róm. kath. templom szentségfülkéje is ($0\cdot78 \times 0\cdot64$). A török hódoltság idejében elpusztult Hébecz községnek fennmaradt templomában² szintén ilyen szentségfülke van. A szentségfülke felső része vízszintes, erősen kiszögellő renaissance jellegű párkánnyal. A párkány alatt az 1523. évszám készítésének idejét jelzi. Úgy a párkányt, mint a keret többi részét hornyolatok díszítik ($0\cdot93 \times 0\cdot63$). Az e csoportba tartozó szentségfülkéknek legszebb kivitelű példánya a jánosréti róm. kath. templom szentségfülkéje. A szentségfülke a szentély északi és északkeleti fala által alkotott szegletben helyezkedik el. A tulajdonképeni fülkét oldalt keretelő oszlopokon csavarmentes hornyolatok vannak. A fülke felett gazdag gótikus architektúrájú részlet következik, a melyből félköríves beszöge-
léssel bíró oszlop emelkedik ki. A beszöge-
lés alsó részén vízszintes lap s felső
részén gótikus mennyezet van. E körülményekből arra következtethetünk,
hogy a beszögellésbe szobor volt elhelyezve. A szentségfülke felső, egyre
keskenyedő részét gótikus levelek és keresztrózsa díszítik. A fülkének rácsos
vasajtaja még ép állapotban van. Magassága vagy 4 m., legnagyobb széles-
sége $0\cdot66$ m.

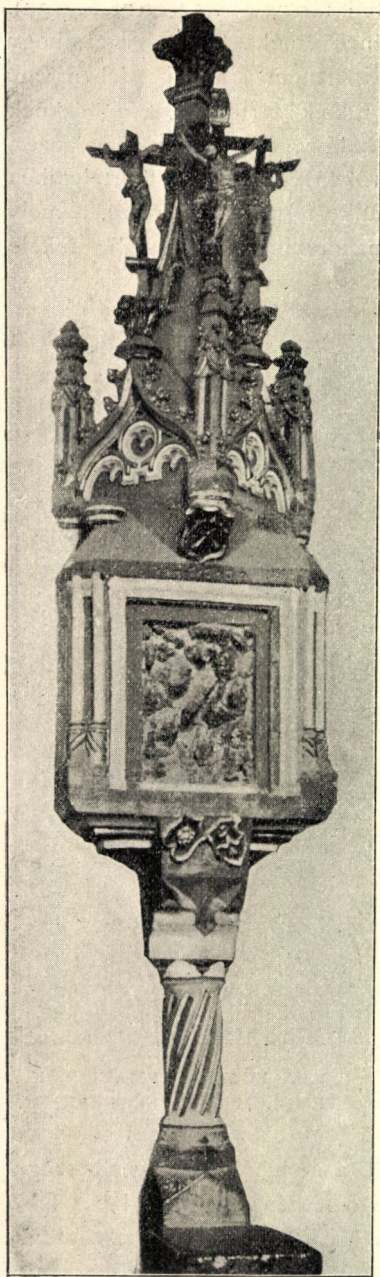

1. A FÜZESSGYARMATI R. K. TEMPLOM SZENTSÉGFÜLKÉJE.

¹ Dr. Gerecze Péter «Magyarország műemlékeinek helyrajzi jegyzéke és irodalma» 386. old. tévesen ref. templomnak említi.

² A templom Szászdi községtől É. felé 2½ km. távolságban van.

2. A BAKABÁNYAI R. K.
TEMPLOM SZENTSÉGFÜLKÉJE.

kalapácsot láthatjuk. E paizs mellett jobb oldalt a háromszög és a villaalakú bevésés kétségtelenül a szentségfülkét készítő kőfaragók jelzései. A felső rész,

Ebbe a csoportba tartozik a garam-szentbenedeki egykori benczés apátsági templom szentségfülkéje¹ is. A szentségfülke alsó párkányszerű része szögellik ki legjobban a fal síkjából. A párkányból annak két végén gótikus levelekkel és keresztvirággal díszített két fiala emelkedik ki, a mely a szorosabb értelemben vett fülkét kétoldalt kereteli. A fülke számárhátú boltozatának külső részét gótikus levelek és a kicsúcsosodó részt kereszttrójsa díszítik. A szentségfülke felfelé egyre szélesedik. A fülkének rácsos vasajtaja ép állapotban van. (Méretei: 1.46 × 0.92.)

Ha feltételezzük, hogy a szentségfülke a templommal egy időben készült, úgy kétségtelenül ezt kell tekintenünk a két vármegye területén a legrégebb szentségfülkének, minthogy a templom építésének idejét a XIV. század elejére teszik.²

4. A negyedik csoportba azok a szentségfülkék tartoznak, a melyeknek erősen kiszögellő fülkéje és magas felső része talapzatra támaszkodó oszloppal van alátámasztva. Ilyent kettőt ismerek a két vármegye területén és pedig a bakabányait és a börzsönyt.

Az egyenes záródású bakabányai róm. kath. templom szentségfülkéje (2. kép) a szentély északi fala mellett emelkedik ki. Három lépcsős talapzatára csavarmentes oszlop támaszkodik, a melynek talpánál kicsi piramisok alakjában láthatjuk a régi saroklevél emlékeztetét. Az oszlop abakusza feletti részen két kivésott paizsszerű mezőben liliomot, illetőleg rozettát láthatunk. A fülke jobb és bal oldalát csavarmentes pálczagok teszik élénkké. A fülke felső részén bevésve 1506 kétségtelenül készülésének idejét jelzi. A fülke felett paizsszerű mezőben a bányászjelvényt, a keresztbetett csákányt és

¹ Képét láthatjuk «Bars vármegye monográfiájában» a 385. oldalon.

² Beöthy Zsolt: A művészetek története. II. 554. old.

a melyen a részarányosság oly pontosan jut kifejezésre s a mely felfelé szabályosan keskenyedik, gótikus díszítésekkel gazdagon be van borítva. Az Üdvözítő és a két lator keresztje fialákra támaszkodik. A szentségfülkét befejező keresztvirág felett Krisztus-monogrammos csillag van (a képen nem látható), a mely a szintén újabb keletű fülke kitöltéssel az összhatásra igen zavarólag hat. A szentségfülke 6 m. magas és 1 m. széles.

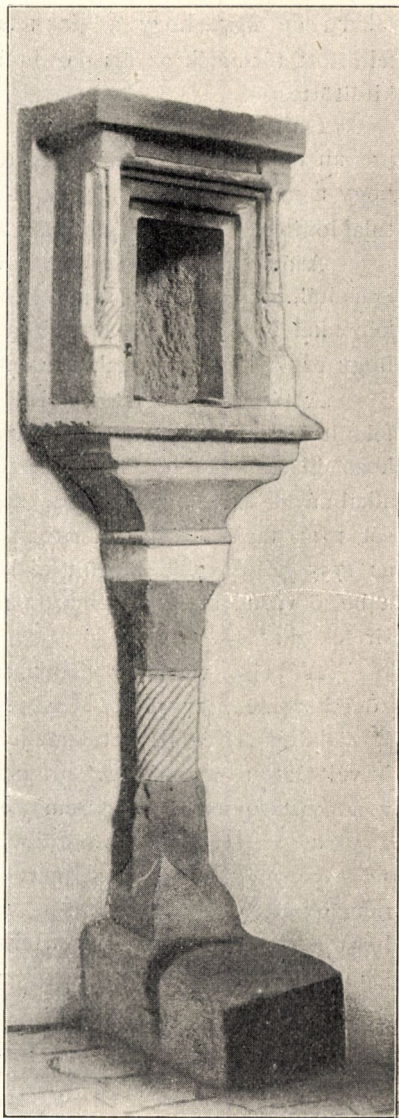
A börzsönyi gót stílusú kápolna szentségfülkéje (3. kép) nagyon hasonlít a bakabányaihoz s csakis annyiban van közöttük különbség, hogy az előbbi nem oly izléses kidolgozású és hogy a felső része hiányzik. Itt is csavarmenetes oszlop tartja a négyszögletes fülkét, a melyet alsó részén csavarmenetes pálczatag keretel. Méretei: $2\frac{1}{2} \times 0\frac{1}{8}$.

«Magyarország műemlékei»-nek II. kötetében (158. hasáb) azt olvassuk, hogy Lucska barsvármegyei község templomában is lenne szentségfülke. De Lucska Jánosrét községnek tót neve s így a műbe tévedés csúszott be, minthogy mind a két név alatt említve van.

Az impulzust e kicsi kollekció közlésére egyrésről dr. Róth Vilmosnak e folyóiratban megjelent becses közleménye,* másrésről az adta, hogy azt a körülményt, miszerint Selmezbánya, Bélabánya, Korpóna, Körmöczbánya és Újbánya gótsílusú templomaiban szentségfülkék egyáltalán nincsenek, nem arra vezetem vissza, hogy ezekben nem is voltak, hanem inkább arra, hogy restaurációkkal kapcsolatban történt ezeknek a célzt már nem szolgáló templomi berendezéseknek az eltűnése. Ha tehát a bemutatottak valamelyikét szintén ez a sors érné, legalább az irodalomban maradjon meg emléke.

Sátoraljaújhely 1911 decz. 21.

Visegrádi Fános.

3. A BÖRZSÖNYI KÁPOLNA SZENTSÉGFÜLKÉJE.

II. GYALOKAY JENŐ: BEATRIX KIRÁLYNÉ SÍRJÁRÓL. A váradi öreg várban a múlt év október 10-ike óta folyó ásatások során október 26-án

* Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacsok Erdélyben. XXX. évf. 220—230. old.

egy érdekes sírnek nyugati vége bukkant ki a törmelék alól.¹ Ez a sír a vár hatalmas terméskövekkel falazott kútjának tőszomszédságában, attól éjszakeleti irányban 120 cm. távolságban, pontosan az egykori székesegyház főtengelyében feküdt. Téglából készült, belül símára vakolt és téglával kipadolt építmény volt, melyet két különös alakú, eredetileg bizonyára más célra szánt mészkőlap takart, de úgy, hogy a sír keleti végén jókora hézag maradván, a később feltöltött törmelék az üregbe is behatolt s annak mintegy kétharmad részét kitöltötte.

Ismerve az 1755 július 11-én megtalált királysír helyét és feltárásának, jobban mondva kifosztásának körülményeit,² rögtön az a gondolatom támadt, hogy a most megtalált sír, az előbb említettel, melyben a Mária királynőnek tulajdonított ékszereket találták, azonos lehet.

Azóta végzett alaposabb vizsgálataim ezt a feltevésemet mindenben igazolták. Épen azért szükségesnek látom, vizsgálódásomnak vázlatokkal és képekkel is feltüntetett eredményét előterjeszteni, nehogy bárki is azt hihesse, hogy ezt a királysírt csak a napilapok hasábjain találtuk meg.

A tétel, melyet ezúttal bizonyítani akarok az, hogy az 1755 július 11-én feldúlt királysír, a múlt év október 26-án megtalált sírral azonos. Erre vonatkozó bizonyítékaim a következők: Az 1755. évi sírlelet azon kútnak ásása alkalmával került napvilágra, mely, bár betömött állapotban, ma is meg van, sőt 1911 tavaszáig használatban is volt. Hol ásták ezt a kútát? Megmutatja az 1755 július 17-én készült vázlat, mely a sírt, illetőleg a melléje ásott kútát, a belső várudvarnak ugyanazon pontjára teszi, ahol a most újra kiásott kút és sír fekszik.³

A belső várudvar alakja az azt környező épületek ismételt újjáépítése következtében, 1755 óta lényegesen megváltozott ugyan,⁴ de két oldalnak, az I. vázlaton A) és B) betűkkel jelölteknek helyzete, s így az általuk bezárt szög is változatlan maradt. A sír helyzetét tehát csakis erre a két oldalra szabad vonatkoztatnunk. Megjegyzem azonban, hogy az 1755. évi vázlaton az ásás nem a várudvar léptékében (körülbelül 1 : 840), hanem 1 : 420 arányban van kisebbítve, még pedig azért, mert az előbbi lépték szerint a sír egyes részleteit nem lehetett volna feltüntetni. Hogy ez így van, mutatja azon körülmény, hogy a sírtól csak 3¹/₂ méternyire délnyugat felé eső, ölnyi vastag középkori alapfalat a vázlat már nem tünteti fel,⁵ holott ez az 1 : 840 lépték szerint

¹ A sírt Fekete Péter tanár találta meg, de már a munkaidő vége felé. Ennélfogva másnap én ásattam ki és mértem fel azt környezetével együtt.

² Az erre vonatkozó adatokat Mária királynő nagyérdemű krónikása, Dr. Márki Sándor egyetemi tanár volt szíves rendelkezésemre bocsátani, a miért neki e helyen is ismételt köszönetet mondok.

³ Az eredeti vázlaton a világtájak helytelenül vannak megjelölve. A székesegyház fő-tengelye, a melyben a sír fekszik, 34 fokkal tér el a kelet-nyugati iránytól éjszak felé. Az összes, eddig talált sírok a főtengellyel párhuzamosak. Én az éjszaki irányt jelző nyilat a valóságnak megfelelően rajzoltam. A kút (B) és a sír (C) helyzetét a III. vázlat mutatja.

⁴ I. és II. vázlat. A sír főtengelye az 1755. évi felvételen nincs ugyan helyesen beállítva, de még így is, ha az I. és II. vázlatot, úgy tesszük egymásra, hogy A és B vonalak egymást fedjék, a két sír közvetlenül egymás mellé kerül.

⁵ III. vázlat A.

14 méter átmérőjű gödörbe okvetlenül beleesett volna, míg 1 : 420 lépték szerint a gödör átmérője csak 7 méter lévén, az az említett falat nem érhetette el. Mindenesetre a gödör középpontját kell a várudvarba helyesen beállítani, ennél fogva a méréseket is erre kell vonatkoztatnunk. A gödör középpontjának A) vonaltól a sír tengelyében mért távolsága 48·75 méter. Ha ebből a gödör középpontja és a sír nyugati széle közötti 2½ méter távolságot levonjuk, úgy azt az eredményt kapjuk, hogy a sír nyugati vége A) vonaltól 46·25 méternyire esett. Az én, 1911 nov. 2-án a helyszínén eszközölt mérésem 47·55 métert eredményezett. A különbség tehát mindössze 1·30 méter. Vagyis, ha a várudvar jelenkori térképén megrajzoljuk az egykori székesegyház főtengelyét s bele-rajzoljuk a 2·42 méter hosszú sírt még pedig úgy, hogy annak nyugati széle először 46·25, másodszer 47·55 méterre essék A) vonaltól, úgy világos, hogy a sír két rajza, legalább részben, fedni fogja egymást. Ennél többet egy, az 1755. évihez hasonló vázlattól nem is várhatunk. A kútat nem az 1755. évi vázlaton feltüntetett gödör közepén, hanem a sírtól kissé délnyugatra, ásták még pedig a következő okok miatt:

Mint a III. vázlat mutatja, a sír délnyugati végétől (már a székesegyház talajának színvonala alatt) egy 60—85 cm. vastag terméskőfal indul ki, melyen túl, több mint 3 méter szélességben, kelet felé, még meg van (a legfelső kőlapok kivételével) a székesegyház talaja (E), mely áll: 1 réteg (4 cm.) igen apró téglatörmelékkel kevert, frissen oltott mészből; egy réteg (9 cm.) élére állított, mészberakott igen kemény téglából; egy réteg (5 cm.) mészberakott

BEATRIX KIRÁLYNÉ SÍRJÁNAK LÁTKÉPE.

igen apró mészkődarabokból, végül egy réteg (70 cm.) mészhabarcsöntésből.¹ Az egésznek vastagsága tehát 0'88 méter. Ez az alapozás olyan szilárd még most is, hogy csak órákig tartó munka árán tudtam, ott, a hol kellett, egy kis részét keresztülvágnatni.

Miután a kutasók a sír keleti végén, illetőleg a gödör közepén látható, ferde síkaktól határolt, most már közelebbről meg nem határozható építményt (IV. vázlat: A) széthányták, erre a rendkívül kemény padlózatra bukkantak, mely a munkát ugyancsak megnehezítette volna.

Ennélfogva az ásást ott folytatták, a hol ez a talaj már nem volt meg, tehát a sírtól nyugatra.

Az 1755-iki és mostani sírlelet azonosságát igazolja továbbá az a körülmény, hogy a kút környékén, számbavehető távolságon belül, semmiféle más sír nincs. Némelyek ugyan ezzel a ténynyel szemben azt a feltevést hangoztatták, hogy most nincs ugyan azon a tájon más sír, de hátha volt s a kutasás alkalmával megsemmisült?

Ennek azonban határozottan ellentmond az 1755 július 17-én készült vázlat, mely az ásás körletében csupán csak ezt az egy sírt tünteti fel. De ezenkívül Canon de Ville marquis lovassági tábornok jelentése is csak egy sírről tesz említést, pedig nem tudom elképzelni, hogy egy ott talált másik sírről legalább néhány szóval meg ne emlékezett volna. Végül az sem megvetendő bizonyíték, hogy a székesegyház keleti felében, tehát e királysír tájékán lelt egyéb sírok, egymástól 2—4½ méter távolságra esnek. Hely volt bőven, nem lehetett tehát semmi szükség reá, hogy épen itt két sírt közvetlenül egymás végébe építsenek. Ezt a feltevést csak akkor fogadhatnánk el, ha az 1755. évi és mostani térkép adatai legalább is 4—5 méter eltérést mutatnának a fennebb már közölt 1'30 méter helyett. 1755-ben, a vázlat szerint, a királysírnak nyugati végét törték fel; pusztá véletlen volna-e tehát, hogy a most megtalált sírnak is épen a nyugati vége volt kibontva?

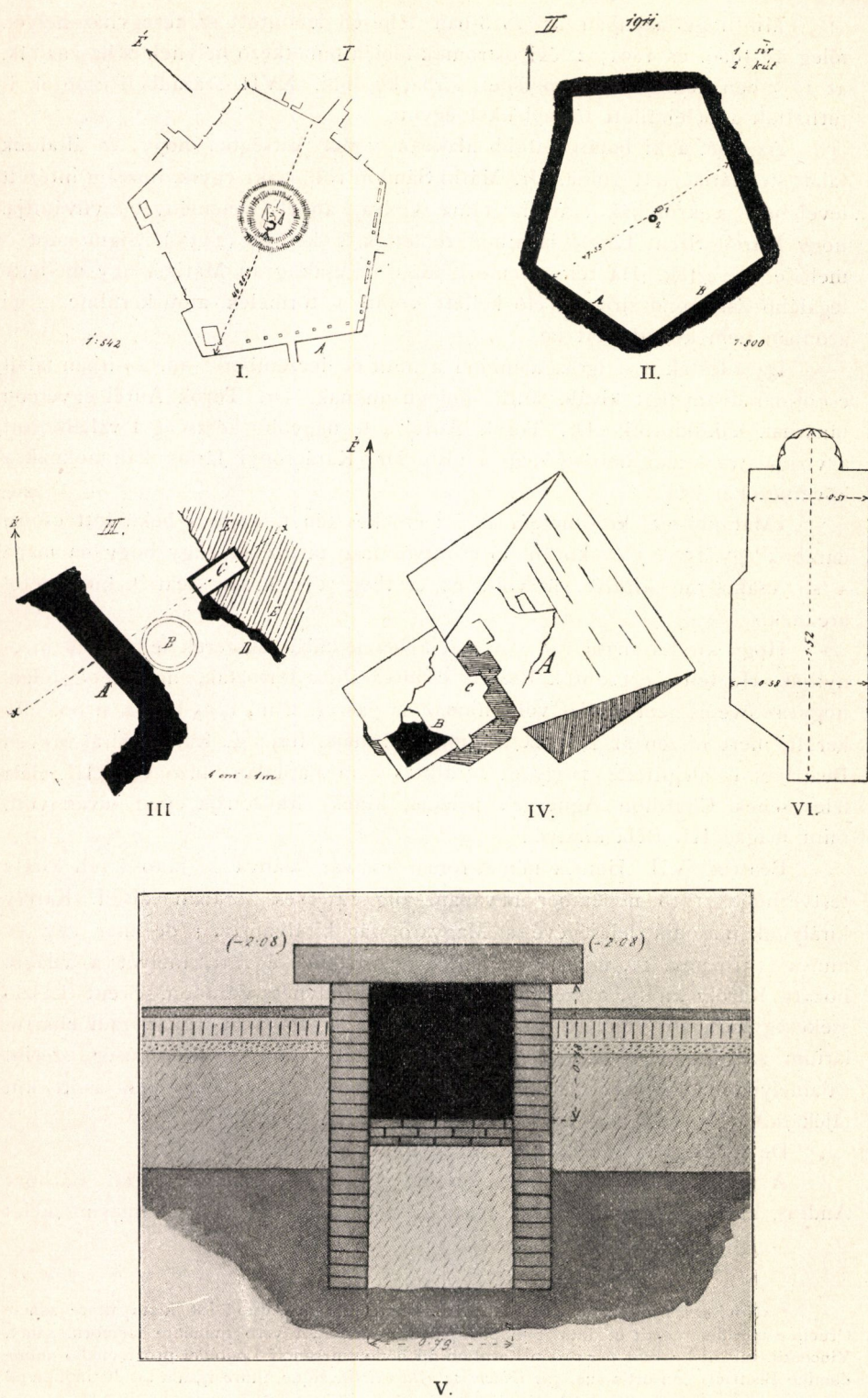
De van még egyéb bizonyíték is: *Az a különös alakú fedőlap,² melyet annyit nézegettünk s melynek eredeti rendeltetését annyit találgattuk, az 1755-ben feltört síron is rajta volt.* A IV. vázlaton kissé elrajzolt, de azért rögtön felismerhető alakban látható,³ sőt ott van most már nem létező párja is.⁴ A két kőnek itt ugyan csak a külső széle, az is csak részben látható, mert vastag vakolatréteg fedte őket, a melynek maradványait mi is csak nagy ügygyel-bajjal tudtuk eltávolítani.

Mindezekből világos, hogy az 1755. és 1911. évi sírlelet egy és ugyanaz. Minthogy pedig a belőle annak idején kikerült drágaságokról a szakértők azt mondták, hogy azok Mária királynő ékszerei, nem volt okunk kételkedni, hogy csakugyan Mária sírját találtuk meg.

Igaz, hogy a sírban némi csontmaradványok is voltak, már pedig az 1755-ben talált csontokat Vay — harmadkézből, Salamon és Kende váradi kanonokok útján kapott — értesülése szerint Bécsbe vitték volna.⁵ Ott azonban a csontok nincsenek meg és semmiféle írott nyomuk sem maradt.

¹ V. vázlat. — ² VI. vázlat. — ³ IV. vázlat B. — ⁴ Ugyanott C. — ⁵ Br. Vay László: Német hívség 722. l.

I-VI. VÁZLATOK BEATRIX KIRÁLYNÉ SÍRJÁRÓL.

Minthogy azonban az 1618-ban teljesen lebontott székesegyház helyét, főleg az 1660. és 1691/92. évi ostromok idején temetkező helynek is használták, az 1755-ben kellően be nem fedett sírba későbbi, XVII. századbeli csontok is juthattak a behullott törmelékkel együtt.

Az első, a ki határozottabb alakban vonta kétségbe, hogy az általunk talált sír Máriáé lett volna, Dr. Márki Sándor volt, a ki egyik, hozzám intézett levelében, a krónikák szavaira támaszkodva, abbeli véleményét nyilvánítja, hogy Máriát Szent László lábaihoz temették s később (1437.) Zsigmondot is melléje helyezték. Ha tehát e most talált sír csakugyan Máriáé, úgy mellette legalább Zsigmond sírjának elő kellett volna a törmelék alól kerülnie, a mi azonban nem következett be.

Így állottak a dolgok, a midőn a mult év december 8-án, a sírban talált csontmaradványokat kiváló anthropologusunknak, Dr. Török Aurél egyetemi tanárnak felküldöttük. Dr. Török Aurél a legnagyobb készséggel vállalkozott a vizsgálatra s már néhány nap múlva Dr. Karácsonyi János kanonoknak a következőket írta:

«Már most is közölhetem azt az érdekes tényt, hogy a beküldött csontdarabok egy 15—17 év körüli nő csontvázához tartoznak, úgy hogy ha maga a sír csakugyan királyi sír volt, ez esetben a csontok Beatrix királynétól erednek.»

Hogy királyi sírról van szó, azt a benne talált ékszerek feltétlenül bizonyítják. Ha tehát e csontok Beatrix csontvázához tartoztak, úgy kétségtelen, hogy az övé és nem Máriáé volt mindaz az ékszer, a mi 1755-ben a sírból előkerült, mert hiszen az Anjouk liliomos koronája, férje, I. Károly király révén Beatrixot is megillette. Hogy ez az állítás nem alaptalan, bizonyítja III. Béla feleségének Chatillon Ágnesnek példája, kinek sírkoronája épen olyan volt, mint magáé III. Béla királyé!

Beatrix, VII. Henrik német-római császár leánya s János cseh király testvérhúga, 1318 november havában, alig 14 éves korában vált I. Károly királyunk második feleségévé s Magyarország királynéjává; de már egy év múlva (1319 nov. 11. táján) meghalt a gyermekkel együtt, melyet a világra hozott. Károly király, a szegény kis gyermekkirálynét Váradon, Szent László székesegyházában temettette el, még pedig az 1370 táján írott váradi chartularium szerint Szent Vincze oltára elé, tehát minden valószínűség szerint valamelyik oldalhajóba s nem a főhajó tengelyébe, az 1755-ben ásott kút tájékára.*

De itt Beatrix tetemei nem nyugodhattak állandóan.

A váraði régi, de már ismételtén megújított székesegyházat Báthory András, ki 1329—1345-ig ült a püspöki széken, előbb — alkalmasint kelet

* «Novissimis autem temporibus altare sancti Vincentii, quod est iuxta altare sancte Crucis a meridie, erexit et dotavit Copaz palatinus, demum vero manente memoria sancti Vincentii, fuit dedicatum per regem Karolum ad honorem sancti Lodovici pro remedio anime domine Beatricis consortis sue, *que ibidem sepulta existit*, sique altare ipsum est distinctum ad duos magistratus.» (Bunyitay: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. 71. l.)

felé — meghosszabbította,¹ majd 1342-ben, a régít magábfoglaló új székesegyház építésébe fogott.²

Miután a váradi székesegyház, mint a mostani ásatások mutatják, több mint 72 méter hosszú volt, annak építését 1342-től 1370-ig el nem végezheték. Báthory püspök, a ki 1345-ben már meghalt, megkezdett művéből alig láthatott valamit, s így az új, csúcsíves szentély felépítése tulajdonképpen utódának, Meszesi Demeternek nevéhez fűződik. Tovább — tekintve a székesegyház hatalmas méreteit s a faragott kőből való építkezés lassúságát, — ő sem juthatott. A templom hajóját, jóval későbbben, másvalaki bővíthette ki s alakíthatta át csúcsívesse. Ezt bizonyítja, hogy a főhajó és oldalhajók területén talált boltgerinczek már a csúcsíves építkezésnek utolsó időszakára mutatnak. A templomhajók átalakításakor tehették Beatrix tetemeit a főhajó tengelyébe, a főoltár elé, mely hely őt, mint a leghatalmasabb keresztény fejedelem, a német-római császár leányát meg is illette.³

Hogy Beatrix sírját sokkal későbbben tették át mostani helyére, azt legjobban bizonyítják téglái, a melyek méreteik dolgában, a székesegyház keleti végében talált, tehát okvetlenül középkori sírok kicsiny és vékony tégláitól jócskán elütnek.⁴

A fedőlapok közül, a melyeket rajta találtunk, az egyik a lebontott régi székesegyházból kerülhetett ki, a másikat, a rajta látható fekete vonalak mentén hat darabra akarták, építőkönek felválni, de aztán e tervtől elállva, az áthelyezett sír befödésére használták fel.

Ott a hol a kőlapok össze nem illettek, megfelelő nagyságú terméskődarabokat szorítottak közéjük s az egészet vastag vakolatréteggel vonták be. Bizony eléggé hebehurgya kontár munka volt, a mit csakis a munkásoknak a templomépítéssel való nagy igénybevétele menthet némileg. Az őt megillető helyet ugyan megadták Beatrixnak, de már sírjának rendes befödésére vagy beboltozására nem értek rá.

Szalárdi írja, Debreczenben 1660 augusztus 31-én szerkesztett s «nagy keseredett Szívvel az egész kereszténység eleiben terjesztetett» emlékiratában,⁵ hogy a Bethlen Gábor idejében történt építkezések alkalmával megtalálták «a' régi egynehány Sz. Királyok temetésit» s «nagy gondviseléssel mind eddig meg tartották volt . . . mely Várbély temetésekben elég nagy drága köves

¹ «Erat autem cadem ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa satis, sed tandem fecit eam ampliozem in longitudine Andreas episcopus» (u. o. 7. és 8. l.).

² «inchoavit aliam ecclesiam que priorem sua magnitudine circumcinxit et pulchritudine exsuperat, et consummavit omnes cellas circa chorum preter testudines quas perfecit Demetrius episcopus.» (u. o. 8. l.)

³ Szent Lászlónak, a székesegyház 1557. évi leltára szerint, külön sírkápolnája volt. Közeliében nyugodhatott — a krónikák szerint — Mária és Zsigmond. — II. Istvánról nem tudjuk, hogy a székesegyházba temették-e. Egy forrásunk határozottan tagadja.

⁴ Beatrix sírjának téglái 28 cm. hosszúak, 19 cm. szélesek, és 5½ cm. vastagok. — A közeliében levő többi sírok téglái hasonló méretűek. Ellenben a szentélybeli sírok téglái csak 25 cm. hosszúak, 15 cm. szélesek és 3½ cm. vastagok.

⁵ Ezt az emlékiratot 1910 elején Dr. Karácsonyi János fedezte fel s a biharmegyei régészeti és történelmi egylet május 16-án tartott közgyűlésén e sorok írója ismertette.

koronákatt és sok kincsett is fogtak és fognak is találni, drága kövekkel elkészítettett aranyalmákatt.»

De a törökök még a vár átadása napján (aug. 27.) nekifogtak a belső várudvar felforgatásának, hogy az egykori székesegyház alatt volt sírokhoz hozzáférhessenek.

«Félő eddig is, hogy mint föl hányatatták, az minthogy csak az magunk temető helyeinket is, chuda az mint árkolják és kereskednek mindenütt.»

Szalárdi aggodalma — sajnos — nagyon is megszokott volt. Beatrix sírja — hogy — hogy nem? 1755-ig elkerülte ugyan a pusztulást, de a székesegyházba temetett többi királyaink, egyházi és világi nagyjaink sírja teljesen megsemmisült s a nagy fáradsággal napvilágra hozott összerombolt alapfalak s feldúlt, kifosztott sírüregek minden krónikánál beszédesebb tanui ama szörnyű pusztulásnak, mely 1565 és 1660 között egyik legnevezetesebb műemlékünket végleg elseperte a föld színéről.

Gyalokay Jenő.

III. H. FEKETE PÉTER: MÁRIA KIRÁLYNÉ SÍRJÁRÓL. A nagyváradai vár belső udvarán az 1883-ik évben Rómer Flóris vezetése alatt folytatásoknak pozitív eredménye volt a Szent László király által alapított s később Báthori András (1329—1345) és Meszesi Demeter (1345—1372) nagyváradai püspökök által kibővített és felépített székesegyház alapfalainak feltalálása. A székesegyház teljes felkutatása 1883-ban azonban nem volt eszközhető; az ásatást épen a szentély előtt félbe kellett szakítani, mivel útba esett a vár kútja s a katonai parancsnokság veszélyeztetve látta azt az ásatások által. Időközben a kút a vízvezeték bevezetése következtében feleslegessé válván, a Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történeti Egylet f. év október 9-ikén megkezdte az ásatások folytatását, czélul tűzvéni ki a székesegyház szentélyének teljes felkutatását. Henszlmann Imre, «A nagyváradai kettős székesegyház» című tanulmányában a «Sírok» című fejezetben megállapítja, hogy Mária, Nagy Lajos leánya, Zsigmond király első felesége abban a sírban nyugodott, melyet az 1883-iki ásatások alkalmával az ugyancsak ő általa Szent László sírjának mondott sír keleti végében találtak meg. E sír az 1883-iki ásatások térképén β -val van jelölve. Henszlmann ez állítását arra alapítja, mert Szalay szerint: «Zsigmond Kanisai János esztergomi érsekre bízta, hogy az elhunytat (t. i. Máriát) Szent László lábaihoz temesse s az érsek Nagyváradról Kassára indult nagyszámú fegyveres kísérettel, féken tartani a felsőbb részek elégedetleneit, kik Mária halála után az országot örömet Hedvigre szállították volna».* Felemlíti még Henszlmann, hogy valószínűleg e sírban volt az a díszes karperecz, mely Jankovics Miklós gyűjteményéből a Nemzeti Múzeumba került. Henszlmann Szalay e kifejezését, «Szent László lábaihoz temesse» — szó szerint vette, s mivel László sírjának keleti végénél egy kisebb sírfülke táratott fel, kétségtelennek hitte, hogy az csakugyan Mária királynő sírja volt, annyival is inkább, mert az még be is volt törve a szent király sírjába. A Szent László lábaihoz való temetést azonban annyira szó

*Szalay: Magyarország története II. kötet 299. l.

szerint érteni, mint azt Henszlman vette, nem lehet. Hiszen abban a korban általános kifejezés volt «a Szent László lábaihoz való temetkezés», zárandokolás stb., sőt maga Szalay sem értette e kifejezést úgy, hogy Mária épen a Szent László lábaihoz temettetett, mit bizonyít az is, hogy később Mária uráról: Zsigmondról is azt írja: «innen a halottat (t. i. Zsigmondot) az ország nagyjai Nagyváradra vitték, hol több ízben nyilvánított kívánságához képest *Szent László lábaihoz temettetett.*»* Henszlmann állításával szemben bátor vagyok azt a véleményemet nyilvánítani tehát, hogy Mária királynő abban a sírban nem nyugodott, ellenben az ő sírja az a sír volt, melyet a most folyó ásátások alkalmával, mint az ásátások egyik vezetője, 1911. évi október hó 26-án délután e sorok írója fedezett fel s melyet másnap Gyalokay Jenő tüzérszázados tárt fel. Ez állításom támogatására felemlítem, hogy 1755 nyarán a vár udvarán egy kutat ásattak a katonai parancsnokság s a kutatás alkalmával egy sírra bukkantak, melyről az akkori várparancsnok azt jelentette Bécsbe, hogy az Mária királynő sírja volt. Hogy a várparancsnok Canon de Ville marquis mi alapon állapította meg, hogy az Mária királynő sírja volt, nem tudjuk. Azt azonban gondolhatjuk, hogy ő, a ki teljesen idegen ember volt, hazánk történetét alaposan alig ismerte, csak biztos adat birtokában, talán felírás alapján tette meg jelentését s így azt talán megbízhatónak elfogadhatjuk. De a sírban királynői ékszerek is találtattak, nevezetesen korona, bírodalmi alma, karperecz, melyek Bécsbe az udvari múzeumba vitettek. Ez ékszerek tehát a kút ásása alkalmával találtattak. Az általam felfedezett s Mária királynőének mondott sír pedig a kúttól 120 méter távolságra kezdődik s mivel a kút egy nyolcz méter kerületű hatalmas alkotás, mely még a sír mélységében is jókora nagyságú terméskövekből van rakva, kétségtelen, hogy építése alkalmával körülötte legalább is olyan nagyságú gödröt kellett ásni, mely a sír nyugati végét elérte. És hogy ezt tényleg el is érték, bizonyítja az is, hogy a sír nyugati végét tényleg kibontva találtuk.

Ez a sír tehát oly közel feküdt és fekszik a kúthoz, hogy az 1755. évi felbontása valószínű, sőt biztos; ellenben a Henszlmann Mária királynő-sírja a kúttól mintegy hat méterre fekszik s így a kút ásása alkalmával bizony semmikép sem találhattak reá s belőle nem szedhették ki az említett karpereczet és más királynői ékszereket. Hogy pedig más sír nem is lehetett az, melyből 1755-ben ez ékszereket kiszették, mint az általam felfedezett, arra nézve csak azt említem, hogy a kút körül — az egész környékét felástuk — jókora távolságon belül semmi más sírt nem találtunk. Tekintve, hogy az általam felfedezett sír a templom tengelyén fekszik, elhelyezésénél fogva is méltó volt egy királynő nyugvóhelyéül.

Sajnos, a sírban néhány darab csonton s a sír keleti végének beszakadása miatt beomlott törmeléken kívül mást nem találtunk. De hogy e sírt mégsem rablók, hanem kegyeletes kezek bontották fel, arra nézve bizonyíték az is, hogy a betakaráskor nem hányták tele mindenféle törmelékkal, mint azt a többi kifosztott síroknál látták, hanem két hatalmas nagyságú terméskövet

* Szalay: id. m. 423. l.

fektettek reá fedőlapúl. Még felemlítem, hogy ugyanazon a szinten, melyen a sír van, Mária királynő atyjának és a királyi széken elődjének: Lajos királynak egy ezüst denárát is találtuk. A sír fekvése nyugat-keleti s nivója a mostani felszíntől 2'17 m.; északnyugati sarka az 1883-iki ásatás keleti határától 7'50 méter, északi határától pedig 4'10 méter távolságra fekszik. Szélessége 0'79, hossza 2'04, mélysége 0'78 méter, falvastagsága 22 cm. A sír fala téglából van rakva.

Nagyvárad, 1911. november 10.

Halasi Fekete Péter.

IV. FERENCZY SÁNDOR: RÓMAI RÉGISÉGEK ALVINCZRŐL (ALSÓFEHÉRMEGYE). Alvincz eddig — az őskori telepeit kivéve — csak a szomszédos Karna felé fekvő telepével (Blandiana) volt ismeretes a római régészeti irodalomban. A vasúti-állomás feletti szőlőhegyen levő telep, hol a szóbanforgó régiségeket találták, tudtommal ismeretlen. A rendes nagyságú római téglák (sajnos, eddig csak bélyegtelenek) s kupás cserepek töredékei itt is elég gyakran fordulnak elő. Hallomásból feljegyezhetem azt is, hogy nem ritkán különböző vésett köveket (gemmák?) is találtak, én azonban semmi ilyes dolgot nem láttam.¹

A leletek között van egy, a hallhatatlan isteneknek (Diis Manibus) szentelt feliratos kőtábla-töredék, melynek körülbelül a fele hiányzik. Magassága 88 cm., meglévő szélessége 46 cm., vastagsága 15 cm. A feliratot három, 4, 4 és 3 cm-es lécz veszi körül. Anyaga szürke márvány; vésése szép, teljesen tiszta, jöllehet egy pár évig ászokkőnek használták. A hátán s meglévő három oldalán megmaradt vakolat arra mutat, hogy eredetileg be volt valahová falazva. Maga a felirat a következőleg hangzik:

M
ONIA
ITA   VIX
VI III   Q
ON   VIA
D   G
P

Az egyes betűsorok magassága felülről lefelé: 9, 7, 7, 6'5, 6, 6, 6 cm.

Ugyanezen a szőlőhegyen kaptak egy «hatemlőjű» sphinxet is, mely szobrok e vidéken nem ritkák.² E példány szintén női arcú, mellű, kezei közt alul egy női arcz van. A kezek kidolgozása elég túrhető, többi részeinek kivitele azonban nagyon kezdetleges. Magának a sphinxnek fejetetejét pár évvel ezelőtt letörték s belé lyukat vájtak, — ismét a régi nóta — mert azt hitték, hogy benne pénzt fognak találni. Az alak magassága 50 cm., szélessége 28 cm.,

¹ E vidék régiségeiből s régi pénzeiből igen szép gyűjteményt szerzett össze az öreg Istvánffy János, a kőkori régiségekből s római pénzekből szíves házigazdámnak: Szóts Lászlónak is figyelemre méltó gyűjteményeskéje van.

² Így Zalatnán is van egy hasonló méretű s kiviteli példány. Déváról közölt egyet Münsterberg a «Hunyadmegyei tört. rég. társ.» egyik újabb évkönyvében.

vastagsága 24 cm. Anyaga durva szemcséjű homokkő. Jelenleg az előbbi feliratos kövel együtt Butyka Lajosnál, a szőlőhegy kezelőjénél van.

A harmadik régiségnek: egy oszlopfőnek származása nem teljesen biztos. Ez akkor¹ még Zuckerberger Jakab alvinczi kereskedő birtokában volt, ki nem merete határozottan állítani az oszlopfőnek a szőlőhegyi telepről való származását. Alakja egyezik a Hampel József által folyóiratunk 233. oldalán 5. szám alatt közölt apulumi oszlopfővel,² de méretei miatt az említett közlemény 5. és 12. ábráin bemutatott oszlopfők között áll. Ennek is darabos, kezdetleges a kivitele. Magassága 27 cm., melyből az alaptőre 9 cm., az echinusra 10 cm., az abacusra pedig 8 cm. esik. A tő alsó kerülete 74 cm., az abacus szélessége 38 cm. Az abacus egyik sarka le van törve. Anyaga ugyanolyan homokkő, mint a szomszédos apulumi példányé: az apulumi példánnyal egy műhelyben készülhetett.³ Jelenleg a szászvárosi ref. kún-kollegium érem- és régiségtárában látható.⁴

Ugyancsak hallomás után jegyezhetem fel azt is, hogy a borsómezői határban levő «Prislop» nevű erdőben szintén találhatók «római» téglák, ugyanott egy «kitéglázott római út» is látható. Nincs kizárva a lehetősége, a szép, faragott kőcsozákok említése erre vall, csak az furcsa, hogy Téglás Gábor, ki pedig Blandiana fekvését illetőleg sokszor kutatott e vidéken, nem hallott sohase róla. A néphit szerint nem is valami régen egy hordó aranypénzt talált egy oláh ember az út körül.

Zalatna, 1911 nov. 13.

Ferenczy Sándor.

V. TÉGLÁS ISTVÁN: RÓMAI KERÉK ÉPÜLETEK POTAISSA CASTRUMA KÖZELÉBEN. Potaissában nemcsak a castrumban és Torda város jelenlegi területén, hanem annak a magaslatnak, melyen a castrum feküdt, a vártól nyugat felé terülő részén is oly sűrűn fordulnak elő a római épületmaradványok, nevezetesen a római téglák, födélcserepek és alapfalrészletek, hogy annak következtében a tordaiak nemcsak a castrumot, hanem azzal együtt az egész magaslat fennsíkját *Vár-nak* nevezik. Szántóföldek borítják ma ezt a Várnak nevezett egész nagy területet. Ha a castrumtól nyugat felé távozunk, az előbb sűrűbben mutatkozó épületmaradványok lassan-lassan gyérülni kezdenek és úgy egy fél-kilométernyi távolban meg is szűnnek. A castrumtól arra felé a várhegy laposa is lassú emelkedést és egy fél kilométeren túl elkeskenyedést is mutat. Ott a déli oldalon elfolyó Szind-patak egy kis mellékvölgye, az úgynevezett *Ördöngös* hatol észak felé a várhegybe és ezen benyomulásával a várhegyet keskenyre szorítja. A Vár-nak nevezett határ legmagasabb pontja ott az *Ördöngös* völgyecske keleti oldala fölött van. Ezen a helyen, egy jókora nagy területen egy rég begyepesedett téglá és kőhalom akadályozta a szántás mun-

¹ 1910. okt. 15-iki alvinczi utamkor láttam a leírt tárgyakat.

² L. Hampel József: Apulumi oszlopfők. — Arch. Ért. XXXI. kt. 228—253. ll.

³ Úgy az említett alvinczi sphinx, mint az analógiául felhozott zalatnai sphinx anyaga és kivitele meglehetősen egyforma. Anyaguk különben alig-alig különbözik az említett oszlopfőktől: egy műhelyben készülhetett mind a négy darab.

⁴ János Béla tanár, a collegium érem-régiségtárának őre megszerezte ezt az oszlopfőt.

káját. Közelebből a Várhegy ez a része gazdát cserélt és az új tulajdonos (dr. Szentkirályi Lajos) azt a dombot az 1911. évben felásatta, onnan a követ és a téglát elhordatta.

A mint az itt már szokásos, a földmunkáról engem is értesítettek és én érdeklődtem is a domb szétbontásának munkája iránt. A miután azt a téglá és kőhalmot ásni kezdték, csakamar kitűnt, hogy ott a gyeper és törmelék-réteg alatt egy hajdan összeomlott épület alapfalai rejlenek. Többször tekintettem meg ott a munkálatokat s vettem fel rajzot és méreteket a napfényre került épületmaradványokról. Lassan-lassan kibontakozott és jól látszott, sőt csaknem teljes egészében ott állott egy rég eltemetett épület alapja. Mondhatom, szerfölött felkeltette érdeklődésemet azon kiváló körülmény is, hogy az előtűnt alapfalak egy elég szabályos kört képeztek. 11:56 m. volt e körnek az átmérője és a falak átlag 92 cm. vastagságot mutattak. Csak kevés helyen, inkább a keleti oldalon volt a fal ennél vastagabb, de az egy m. vastagságot ott sem érte el. Az épület belsejében délről északra vagyis észak-északkeletre szintén vonult egy hasonló vastagságú fal. Úgy ennek az átlófálnak, mint a körfalnak csak az északi részeiből tűnt el már régesrégén teljesen egy pár méternyi hosszúságú darab. Azokon a hiányzó helyeken talán hajdan az ajtók állhattak! 96 cm.-nél sehol sem maradtak meg magasabb állapotban ezek a falak. A körfal keleti részének belső oldalán egymástól 1:46—1:50 m. közökben oly négyszögű mélyedések tűntek elő, melyek talán gerendavégek behelyezésére szolgálhattak. Ilyet négyet találtam. Egyik sem haladt át a fal egész vastagságán, csak 42 cm.-nyire hatolt bele. Feltűnő, hogy ily mélyedéseknek sem a nyugati oldalon, sem a középső falon nem találtam semmi nyomát. A falak között és a falakon kívül csak kevés volt a letöredezett és szétgurult falrészlet. Ebből azt kelle következtetnem, hogy az itt állott köralakú épület felső része fából volt építve. Az alapfalhoz közönséges terméskövet, többnyire oly mészkövet használtak, a milyen a közeli Kövesbérczen található. Miután az alapfal elég vastag, az azon állott épület emeletes is lehetett. Az épületmaradványok és azok közei, valamint egész környéke a szó teljes értelmében vastagon volt római párkányos és homorú födélcserepekkel borítva és érdekes, hogy néhol azok vastag tömege alatt széndarabkák is porladoztak. Néhány homorú cserép teljesen épen került elő. Ezek 55 cm. hosszú 12 cm. széles és 17 mm. vastagságú szép példányok.

Oly leletek, melyekből az épület rendeltetésére is lehetne következtetni, között egy pár korsó darabja és egy cserépmécses alja jól felismerhetők. Ezek nem fordultak elő. Találtunk cserépedénytöredékeket, de csak keveset. Azok a potaissai fazekasok szokásos készítményeivel azonosak. Előkerült egy kézimalom egyik köve is, csak kár, hogy a munkások csákányütései alatt a fagyos földben darabokra törött. Elhoztam azonban így is és most itt van a többi lelettel együtt Tordán a Téglás-gyűjteményben. Kerületének átmérője 43 cm., melyből a 7 miliméterre kiemelkedő párkányra 5 cm. szélesség jut. Vastagsága 9 cm. Trachytból készült s anyagából következtetve, valószínűen Hunyad vármegyéből, az Aranyhegy sziklájából származott. A malomkő külső oldalán a forgatáshoz szükséges pálcza behelyezésére egy lyuk mélyed. Pénzt csakis

egy sárga rézpénzt találtunk itt. Ez egy 20 miliméteres oly pénz, mely a rómaiak dáciai uralma utolsó szakából származik s éppen a dáciai veretű ritkább példányok közé tartozik. Mintha tűz pusztította volna, de mégis felismerhető rajta a császár képe, mely körül a feliratból olvasható: «PHILIPPVS AVG.» A hátsó lapján is kivehető a dáciai két légió jelvénye és körülötte: PRO-VINCIA DACIA felirat.

Más tárgyat ebben az érdekes kerek romban nem találtunk. Hallottam ugyan, hogy a mikor a domb megbontásához kezdettek és még mielőtt én erről az ásásról értesültem volna, a romokból faragott köveket vittek el. A munkások azonban ezt tagadják s nem is juthattam sem én, sem a föld tulajdonosa nyomára annak, hogyha netalán olyanokat ott találtak, hová vitték el onnan.

Tekintettel ezen kerek épület elhelyezésére s kiválóan azon körülményre, hogy arról a magaslatról nemcsak a szomszédos koppándi és szindi völgyekben hajdan létezett őstelepeket, vicusokat, a Kövesbérczet, a Vágottkő római kőbányáját, hanem a potaissai castrumból Napocza (Kolozsvár) felé kiinduló római út hosszú vonalát, sőt azt a fontos pontot is lehetett látni, hol az út a vízvásztón áthaladt, természetesnek vélem, hogy ez itt egy őrtorony lehetett, melyet a felső részében sürgősen csak fából építettek fel. Ebből az őrtoronyból a valamivel alább elterülő castrumba be lehetett látni és viszont a castrumból is lehetett ezt az épületet látni. A hír szolgálata így az akkori szokásnak megfelelően, jelekkel könnyen történhetett. Könnyű volt a castrumból parancsokat, utasításokat venni és oda a toronyból így a jelentéseket betáviratozni.

Az itt talált használati tárgyak szerfölött csekély számából következtetve, ez az épület csak rövid ideig szolgált. Talán a barbárok gyakoribb beutéseinek idejében emelték és a barbárok beáramlása is pusztította el, kik valószínűen felgyújtották.

Most, hogy ez az Ördöngös gödre fölötti kerek alapfal csaknem egész teljességében napfényre került, be kell számolnom azzal is, hogy a tordai határnak a castrum láttávolában eső más oly magaslatán is találtam már kerekalakú római épület maradványait, a honnan széles kilátás tárul fel és a honnan könnyű volt a castrumba jelekkel a híreket beszolgáltatni. Ilyen lehetett a *Suja domb magasan állott római épület* is.

A mint azt már az Arch. Ért. 1910. évi füzetében részletesen ismerttettem és rajzokban is bemutattam, Potaissa házai a Várhegyen kívül a Tündérhegy lejtőire és azon túl az Aranyos folyó partjára is kiterjedtek. (Úgy látszik, akkor is lehetett itt a város oly nagy terjedelmű, mint a mai Torda.) Az Aranyos partján Potaissa a Párde patak torkolatáig terjedt. Azon túl szerfölött meredek omlásos martok következnek, melyeknek lábait a folyó hullámai mossák. Ezekkel az aranyosparti omlásos martokkal kezdődik a *Suja domb*, a hol gyakoriak a római sírleletek. A Suja tetőre egy meredek mezei út kapaszkodik fel, mely ezidőszert a Tordahasadék felé igyekező túristáknak is az útja. Az út egy darabig az omlások veszélyes közelében halad az alsószentmihályi legelők felé. A legelők szélétől egy nagyon rég begyepesedett hajdani

vízmosás széles árka nyúlik az omlásos martok felé és ezen árok miatt ott mezei út a hegy fennlapjának belsőbb részére szorult s éppen a vízmosta árok bal szélén vonul el. Ezen a helyen én legelőször 1897-ben, de azután még néhány éven át, de mindig valamely nagy esőzés vagy heves zápor után észleltem, hogy ott római épület alapfalainak részletei tűntek elő, mely alapfalak nagyobb részét a vízmosta árok már réges régen magával sodorta, de a még felismerhető maradvány félkörben úgy hajlik, úgy látszik, mintha egy köralakú épületnek volna maradványa. Megjegyzem, hogy egy nyári zápor után a mezei út testében ez a már nagyon lekopott és elvékonyodott alapfal annyira felismerhetően előtűnt, hogy az ott a Mészkö község felé gyalogoló falusiak figyelmét is magára vonta, kik nekem azt így írták le: *«Úgy látszik, mintha egy nagy vastag kiflit tapodnánk ott.»* Közöséges természetből volt ez is összerakva s hogy római cserepekkel volt földve, azt az ott előkerült töredékek bizonyítják. Cserépedények darabjait is szedtem ott össze. Ezek között egy edény széle igen csinosan volt díszítve. Egyik edény az itt ritkább fekete színűek közé tartozott. Találtam itt a vízmosta árokban egy őskori durva cserépedénynek is egy darabkáját.

Abból a kerek épületből, mely hajdan a Suja domb magaslatán az Aranyos meredek martja fölött állott, nagy terjedelmű vidéket lehetett jól áttekinteni. Innen az őr belátta az egész Keresztesmezőt, a Keresztesmező szélein létezett telepeket, vicusokat, castellumokat; több kilométernyi hosszúságban végigtekinthette az Aranyos folyó hídjától nyílegyenesen déli irányban a Bogáthegy felé haladó Trajanus-utat, végiglátott fel a várfalvi castrumig vezető úton az Aranyos havasi szorosánál állott várfalvi castrumra. Láthatta innen a Fütýér-tetőn, a Bába-tetőn állott őskori erődöket és láthatta a Mészkö közelében létezett vicusokat, melyekhez az útnak is éppen itt kellett elvonulnia. Észak felé a párhuzamosan haladó két völgy mélyedése fölött áttekintve, látta a Várhegyet, azon a castrumot és a legmagasabb pontján a már előbb ismertetett ördögösi kerek őrtornyot. Kelet felé áttekinthette az Aranyos folyót egész az egerhegyi Vénhegyig, melyen római telep létezett. Ez a rendkívüli széles kilátással kínálkozó pont fontosabb hely, semhogy az ilyesmit méltányolni és felhasználni tudó rómaiak figyelmét elkerülhette volna. Hiszem tehát, hogy ott egy őrtorony állott, mely a csekély maradványok tanúsítása szerint olyan kerek épület lehetett, mint a milyen az Ördögös gödre felőli őrház volt.

Téglás István.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

AZ EGYHÁZI KEHELY TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE ERDÉLYBEN.

Ha az erdélyi ötvösség történetében nem annyira a czéhek fejlődésének külső menetét kutatjuk, mint inkább a belső, alkotó erőket vesszük szemügyre, alig találhatunk örvendetesebb tényrt, mint azt, hogy az egyes műhelyek anyagi munkaképessége egyenlő arányban van, legalább az ötvösség virágzása idején, alkotásaik aesthetikai értékével. Éppen a fejlődés tetőfokán sokat dolgoztak, a nélkül, hogy a művek minőségükben csökkentek volna. A művészi hagyomány szoros átöröklését a kehelyben a XVIII. századig nyomon követhetjük, a XVI. század óta hagyományokban fokozatos lazulás állott be, a mi feltartóztatlan hanyatlással járt. Sajátságos tünet, miként merül fel a XIV. század végén az erdélyi ötvösség látszólag a semmiből, miként dolgozik mesteri biztonsággal a technikában s a mintázásban. Ez is egyik jelenség, mely bizonyítja, hogy a középkori magyarországi műveltség csak úgy érthető meg, ha ama kulturáramlat szempontjából tekintjük, mely nem állott meg birodalmak politikai határainál, hanem mint hatalmas folyam árasztotta el egyaránt Franciaországot, Németországot, Olasz-, Cseh-, Lengyel- és Magyarországot. Az általános műveltség alapján küzdöttek hazánk egyes számottevő országrészei saját egyéniségük érvényesüléseért. Lassanként bizonyos műszaki és diszitményi sajátosságok keletkeztek, mint a minők egyebek közt megnyilatkoznak a sodrony-zománcztechnikában s az ú. n. erdélyi zománczolásban. Ámde minél inkább tagozódott az izlés egyes vidékek szerint, a kulturális gócpontok üdítő befolyása elől való elzárkózás hatása mutatkozott: egyrészt mint bénulás az alaki kezelésben, másrészt helyi különlegességek felburjánzásában, a mi az egyes munkák művészi értékének nem vált mindig előnyére. Csak kiváló mesterek, mint pl. Hann Sebestyén, szállnak erőteljes, művészi egyéniségükkel sikeresen szembe a vidékies fejlődés lankasztó törekvéseivel; legtöbbje menthetetlenül elmerül az elfakult művészi hagyomány szürkességébe és jellemtelenségébe.

Ily szempontokból követni az egyházi kehely alakításának s disztetésének fejlődési menetét Erdélyben, tehát itteni történetét vázolni fő-

vonásaiban egy félezredéven keresztül, a XIII. századtól a XVIII-ig, oly kísérlet, mely az ötvösczéhekről való ismereteinknek kevésbé válik hasznára, de alkalmat nyújt arra, hogy a művészi alakítás fejlődésének bizonyos tényezőit és mozzanatait élesebben kiemeljük.

Le kell mondanunk arról, hogy az erdélyi kehely-típusoknak irányt jelző külföldi műhelyekkel való összefüggését megállapítsuk, mert e téren nélkülözzük az elővizsgálatokat, melyek erre szükségesek, de már a szembe vett föladat egy lépéssel előbbre visz.*

Értekezésünknel alapul vettünk számos kelyhet, mely félreeső községek szekrényeiben rejtőzik és azért csaknem ismeretlennek mondható, a mi munkálatunk gyakorlati hasznát fokozza.

Az erdélyi kelyhek élén magánosan áll egy XII. századbeli, rézből öntött, román kehely. E művet a most oláh, de valamikor szász község *Berény*, románstílusú tornyának romjai alatt találták ** s mint Teutsch G. D. ajándéka került a br. Brukenthal-féle múzeumba. (1. ábra.) Az összekötő gömbalakú nodus hiányzik, valamint talpa is erősen megrongálódott. A hozzáforrasztott szár, melynek révén a kehelycsésze a nodussal összefügg, sértetlenül megvan.

Talpa körszerű alapon nyugszik és egy merőlegesen állított 3 mm széles élpánton ül. Diszítő czifrázat nincs rajta. Ha odaképzelnék a hiányzó nodusgömböt, kialakul a kehely azon formájában, mely a román stílus vége felé volt szokásos. Tehát hajlandók vagyunk e munkát nem a XI. századnak tulajdonítani, miként azt a Brukenthal-féle múzeum leltára tette, hanem csak a XIII-nak. Technikája arra vall, hogy e kelyhet rézöntő készítette, valószínűleg harangöntő; miért is e mű nem tekinthető szorosan ötvösművészeti emléknek. Minthogy az erdélyi ötvösség egyetlen emlékét sem származtathatjuk a XIII. századból, arra lehet következtetni, hogy a XIII. században Erdélynek még nem volt ötvössége. Teutsch G. D. véleménye, hogy ezt a kelyhet esetleg a német bevándorlók hozták volna magukkal régi hazájukból, stíltörténeti okok miatt valószínűtlen. Ezzel szemben megállapított tény, hogy a harangöntést már a XI. században művelték Erdélyben. A csésze átmérője 79 mm, a kehely magassága valószínűleg 110 mm lehetett. Egészben tekintve szembeszökő külső körvonala, mely már e fokon a kor széperékéről és az arányok helyes megértéséről tanuskodik. Feltűnő a

* Az egyházi kehely általános történetére nézve figyelembe veendő Otte mellett még a következő munkák: H. *Bergner*: Handbuch der Kirlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig 1905, 320. s. k. l. — Beda *Kleinschmidt*: Lehrbuch der christlichen Kunstgeschichte. Paderborn 1910, 491. s. k. l.

** V. ö. G. D. Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. I. kötet. Nagyszeben 1899, 60. és k. l. — A kehely alakjára nézve v. ö.: Foerk Ernő: A kalocsai Szt. Istvánkori székesegyház érseki sírja. Arch. Értesítő XXXI. (1911) 19. s. k. l.

kehely kicsinysége. Rokon erdélyi emlékek hiányában nagyságáról semmi biztosat sem mondhatunk.*

Említettük, hogy a berényi kehely az egyedüli erdélyi román kehely, de hogy ilyfajta egyházi edényeknek számos példányban létezniök kellett, valószínűnek tarthatjuk; nehéz azonban megmondani, hogy miért tűntek el. Esetleg valamennyi silányabb anyagból készült: vörös-, sárgarézből, ónból; midőn pedig a templomoknak gazdagabb, nemesfém-ből készült edényekkel való felszerelése mind általánosabb törekvéssé vált, félredobták, éppen ezen csekély anyagi értékük miatt. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy erdélyi ötvösségről csak a gót stíl feltünése óta, tehát csak 1300-tól kezdve beszélhetünk. És valóban nincs egyetlen egyházi tárgyunk, egyetlen ékszerünk, kapcsunk, boglárunk, egyetlen övünk, melynek készítése idejét a XIII. századra tehetnők.

A XIV. század kevés számú kelyhei közül elsősorban *Nagyselyk*, ev. község kelyhe érdemel említést.** (2. ábra.) Ez a legrégebb s bizonyára a legsajátságosabb, egyáltalában páratlan Magyarország gót kelyhei közt. Kupáján gót nagybetűkkel olvasható:

(S)EPI(C)RUM C(h)R(ist)I A(men) D M(aria) (hi)LI

a szárrészeken pedig, a nodus fölött és alatt:

HLIF (helf helyett) A(men) O M(aria).

Kupája épűgy, mint talpa és nodusa igen különös, mondhatni önkényes mintázatu. A kupa, kiöblösödő szájával, élénken emlékeztet a román kehely zömök alkatára s miként valamennyi XIV. századbéli erdélyi kehely nélkülözi a csészetartót, mely a XV. századtól kezdve csak ritkán hiányzik és a kelyhek virágzása idején a kehely legfontosabb ékességei közé tartozik. Maga a talp, a román típussal való összefüggését világosan megőrizve, még az osztatlan, sima kúpalakot mutatja, de az élpánton már ott van ama gót cifrázat, itt a négyablakú gót karzat, melyet a legkülönbébb változatokban a XVII. századig mindig újra föllelünk. A nodus alacsony, hatoldalú hasábból áll, melynek egyes lapjai — miként az tisztán látható — zománczczal bevont táblácskákat hordoztak. Ezáltal fontos bizonyítékunk van arra, hogy az erdélyi műhelyekben már a XIV. században értettek a zománczolóshoz, a mely

* A Foerktől ismertetett kalocsai sírkehely 85 mm magas, a kupa átmérője pedig 80 cm. A berényi kehely tehát nyulánkabb a felépítésében. A salzburgi Szt. Péter templomában lévő kehely 10 cm magas és az Udo-féle kehely 7 cm. (L. az ábrákat Foerknél i. h. 32. l.). Úgy látszik tehát, hogy ezek a román kelyhek általában alacsonyabbak voltak, mint a későbbi góttípusok.

** V. ö. V. Roth: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Strassburg 1908. 83. és 90. l.

barátságos, vígszínű társként kísérte útjában századokon át az erdélyi ötvösművészetet. A talp díszéül négy ráforrasztott paizs szolgált, a négy evangélista bemetszett jelképeivel; ezek egyike, sajnos, elveszett. E jelképek rajzában a pompásan és szabatos biztonsággal formált stílus egészen a gót felfogást sugározza.

A talp gulaszerű köpenyének paizsai közé griffmadarakat véstek, jelképszerű, titokzatos utalás arra, hogy Krisztus vére a világ bűnein győzedelmeskedik. E griffek rajza szintén a gót stílus szellemével való legbenső ismeretről tanuskodik.

Így állít bennünket már a nagyselyki kehely, az erdélyi ötvösművészet e régi emléke, azon bámulatos tény elé: mily tisztasággal, mily teljes megértéssel fogadták be itt a stílus lényegét éppen disztímében és ily jelenségekkel szemben nem marad más magyarázat számunkra, mint az a föltevés, hogy az itteni és külföldi műhelyek közt a forgalom sokkal élénkebb volt, mintsem azt még csak sejteni is lehetett.

A nagyselyki kehely két művészi világ harcát tárja elénk. A kehely körvonala zömök, alakja még nem magasra törekvő, a széles kupa, valamint az osztatlan talp még román felfogásuak, de már a disztímény minden ízével mélyen a csúcsíves talajban gyökerezik. A román korszak durvább, nehezebb alakjainak világából sarjadzik a magasra törő gót stílus csodavirága; így sejthető az erdélyi ötvösművészet egyik legrégibb művéből mily feladatok megoldása várt reája.

A legközelebbi XIV. századi kehely, mely *Schellemberek*, ev. község birtokában van, már mutatja, hogy a román kehely zömök alakja a gót stílus befolyása alatt karcsúbb kezd lenni. Síma, cifrázatlan kupája még tömörebb és alacsonyabb, mint a gót stílusban szokásos. Talpa is megtartja még a román köralakot és jellemzően nélkülözi az élpánt fölötti karzatot. Ezzel szemben a nodus sugaras rovátkaival, dacára egyszerű voltának, már a gótikus nodus későbbi alakját tünteti fel. Hozzájárul, hogy a nodus és a csésze közti szártagok nagyobbak, mint a nagyselyki kehelynél, miáltal a kompozíció azt az alakot nyeri, mely a gótikus kehely finomméretű arányaiban megállandósult. Érdekes a kehely disztíménye. Míg a szártagok nagybetűs felirata: MARIA arról világosít fel, hogy miképen honosodott meg a feliratos szár alkalmazása már a XIV. században, míg magát a talpot egy csinosan ívelt, metszett inda disztíti, mely fölött a talp felső kúpalakú részén bevéssett mezők sorakoznak, melyek a hegyükkel lefelé fordított háromszögek közt váltakozva hol egy viráglevelet, hol egy Anjou liliumot mutatnak.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a talpnak nincs meg többé osztatlan kúpalakja, mint pl. a nagydisznódi templomkincs egyik kely-

1. BERÉNY (BÄRENDORF).
XIII. század.

2. NAGYSELYK (MARKT SCHELKEN).
XIV. század.

3. SZAKADÁT (SAKADAT).
XV. század.

4. VURPOD (BURGBERG).
1400 körül.

hénél, hanem függőleges tagolást mutat, úgy, hogy a tulajdonképeni élpántból emelkedik ki az említett teke.

A XIV. századnak tulajdonítandó kelyhek ismertető jele, a mennyiben a diszítést vesszük figyelembe, a síkos dísz alkalmazásában nyilatkozik, miként azt a fenyőfalvi kelyhen is láthatjuk. Az erdélyi ötvös-művészet ama korszakában még nem érlelődött meg a fölfogás, hogy a domborműves dísz is érvényesülhet, de azért már feltűnik a fölület a barázdás tagozásában, bár csak jelentéktelenül.

A fejlődésben egy lépéssel tovább visz a *szakadati* kehely (3. ábra), melyet hajlandók vagyunk a XV. század kezdetének tulajdonítani.¹ Nemcsak a noduson van négy izmosan kidomborodó rotulus, hanem már a talp is kezd megelevenedni. A talp ugyan még mindig megtartotta kerek alapját, de a talp kúpjába a függőleges osztással nyert mezők sokatigérő új életet hoznak. Igaz ugyan, hogy a későbbi fejlődés ezúttal még csak csirájában ismerhető föl, ellentétben a máris jellegzetesen alakított nodussal. Ha a későbbi fejlődéssel való összefüggést tekintjük, megértjük, hogy itt a kehely talpán is félénken hagyják el a régi hagyományt, de mégis oly módon, a melyből kitűnik, hogy a talpat körkörös alapjával már elavultnak, a gót stílus szellemével össze nem egyezhetőnek találták. Ezért illesztene a talp és élpánt közé áttört karzatot, mely négyrekeszű körökből alakul.

A szakadati kehely kupájának felirata már kis minusculákból készült:

hlf got maria hlf hlf got,

de az alsóbb kapocstagok gót nagybetűkkel ismétlik:

HLF GOT

A nagy és kis betűk föllépése ugyanazon munkán keletkezési idejének megjelölhetése miatt is fontos. A nagy betűt már a XV. század második felében hagyják el.² A rotulusok diszítésüknél fogva annak bizonyítékai, hogy az ékítés a vésést egy lépéssel elhagyni törekszik. A hegyükre állított négyszögű mezőkbe majd betűket, majd pedig diszítményeket véstek és a betűket zománczba vagy niellóba ágyazták.

A fejlődés menetében nemcsak a diszítés gazdagodik, hanem vele karöltve a körvonal, valamint a formai kezelés is gazdagabban kialakul. Látható ez *Vurpód*, ev. község birtokában levő kelyhen (4. ábra), melyet az 1400 körüli időből származtathatunk.³ Az erdélyi kelyhek közt elszege-

¹ V. ö. Roth i. h. 84. s. k. l.

² V. ö. Fr. Müller: Zur Geschichte der sächsischen Goldschmiedezünfte. Sächsischer Hausfreund. Brassó 1865. 26. l.

³ V. ö. Roth i. h. 86. s. k. l. — «Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen.» Wien 1887. I. sorozat. 14. t.

telt helyet foglal el, nem ismerünk más művet, melyet vele össze lehetne hasonlítani. A kelyhek chronológiája szempontjából fontossága abban van, hogy ez a legrégibb kehely, a melyen kupatartó is előfordul, ez a legrégibb, melyen a nodust gótikus kápolnává alakították át. Ez a kehely továbbá az egyedüli, melynek tizenkét czikkre osztott talpa van; Bergner után az ily kelyhek talpát rózsatalpnak nevezzük.

A hat körből, a metszett, illetőleg mélyen vésett evangelistajelekből és a mondatszalogokat tartó angyalokból álló kupacsésze díszítése nyilván régibb jellegű, ellenben a nodus magas oszlopaival s tornyaival, díszművezetével és körívben hajló ablakaival, azoknak a kápolna-nodus-kelyheknek sorát nyitja meg,¹ melyek száz évvel később tűnnek fel. A keresdi, gyulafehérvári,² szentpéterei³ és szelindeki idevágó példányokra emlékeztetünk. Vegyük ehhez a meglepő gazdagon fölépített talpat, úgy érthető, miért mondjuk, hogy ez a kehely figyelemreméltó jelenség.

A talplapok szenteket ábrázoló vésett képekkel váltakozó metszett síkdiszítványai ugyanazon fokon állanak, mint azon kelyhek hasonló rajzai, melyek félszázaddal ifjabbak, onnan is az a benyomásunk, hogy e művön a régebbi hagyomány az új fölfogással sajátos módon egyesül. Azon közelfekvő magyarázatot, hogy e kehely olyan mű, melynek egyes részei különböző időkben származnak, technikai okokból el kell vetnünk. Sehol sem találunk rajta oly nyomot, melyből esetleges összeforrasztásra következtethetnénk. Ezért valószínűnek kell tartanunk, hogy a kehely ismeretlen mestere képzettségéből és vándorlása ideje alatt szerzett ismereteiből kifolyólag megkísérelte a kehely díszítését új eszmékkel gazdagítani. Miként a kupából és a csészetartóból felismerhető, a mester még követi az előkor hagyományait, de mint azt a benső ellentétek bizonyítják, még nem jutott annyira, hogy az egész kelyhet összhangzóan alakítsa.

A noduskápolnák kecses, fölfelé törekvő finom alkotások, velők szemben a húhalmi kehely nodusa súlyos, görnyedt; a széles ablakok nem gót stílusúak; a szélességnek az egyes oldalak magasságához való viszonya kedvezőtlenül eltolódott. A talp szokatlanul kecses, csaknem játszi mintája, az élpánt és talpkúp közötti gyöngéd karzattal még növeli az ellentéteket. Mily tátongó űr a csészetartó és a kehely többi része közt!

¹ Kápolna-nodussal ellátott kelyhekre nézve v. ö.: Jakob Falke: Geschichte des modernen Geschmacks. Leipzig 1880. 25. s. k. l. — V. ö. a Kápolna-nodus-kelyhet a tarnocoi székesegyház kincseben. L. a képét Arch. Ért. XXX. (1890) 49. és 51. lapjai közti melléklete.

² V. ö. Gyárfás Tihamér: Batthyáneum. I. Brassó 1911, 75. s. k. l. — Ötv. kiáll. lajstrom. II. 81. t.; 55. l. — Egyházművészeti Lap 81. 305. l. — Magyar Műkincsek II. 23105. l. — Hampel József: Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. Arch. Ért. VII. (1887) 110. l.

³ E kehely képe megjelent: Das sächsische Burzenland. Brassó 1898. 109. l. — A keresdi és szelindeki kelyhekre nézve v. ö. Roth i. h. 93. l. és IX. (1. és 3.) t.

Nem kerülheti ki figyelmünket, hogy ez az érdekes kehely egészében nem képvisel kimagasló fokot és nem csodáljuk, hogy a mester czéhtársainak nem nyújtott vele ösztönzést hasonló alkotásokra. Semmi sem oly szembeszökő a XV. és XVI. század ötvösművészetében, ha tisztán a művészi mozzanatot figyeljük, mint az a tény, hogy e kor mesterei igazán csodálatos művészi biztossággal építik föl az egyházi edényeket.

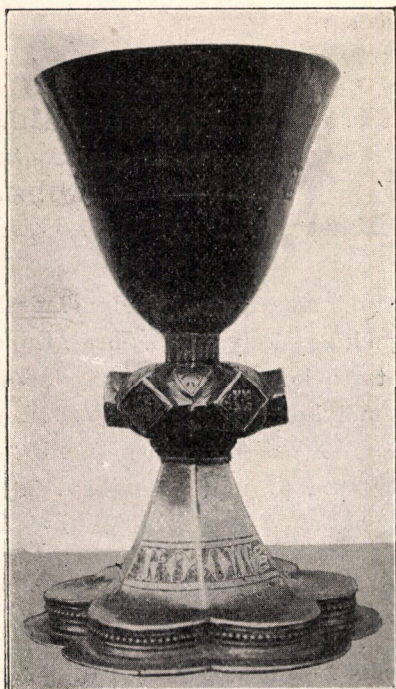
A minek útja a XIII. és XIV. században szakadatlan küzdéssel a művészi alakért előkészült, a XV. és XVI. században végre is a feladatnak világos, öntudatos megértéseként, a művészi megismerés szilárd birtoka gyanánt nyilvánul meg. E magaslatról tekintve a hűhalmi kehelyre, oly fejlődés kezdetét látjuk benne, melynek csakhamar fénypontjához kellett érnie.

Körülbelül az 1425 körüli évekből való az a kehely, mely *Szászbuda*, ev. község tulajdona.* (5. ábra.) Talpa hatlevelű alapon épült, de az egyes oldalak sajátságos nehézkességben emelkednek föl. Az éleknek ama szelid lendületű vonalát, melylyel a következő kor kelyheinél oly gyakran találkozunk, kecses könnyedséggel megalkotni ez a mester, a kinek lakóhelyét talán Segesvárt kell keresnünk, még nem tudta. A nodus is a hat rotulusbeli hat rombussal tömörségében és szilárdságában ódon felfogású. Az egész magassághoz viszonyítva a kupa kissé hosszúnak tetszik, még akkor is, ha a nodus alatti szár elvesztését föltételezzük, a mi azonban nem okvetetlenül bizonyos. A talp és élpánt közt levő kapocstag itt egyszerű, apró gömböcsökkel, valamint vízszintes hornyolatokkal díszített szalagból áll. A csészetartó hiányzik s úgy tetszik, mintha ennek keresztülvitele nehezebben ment volna, mint a gót kehelynek többi újítása és mintha nagyon hajlandók lettek volna a csészének a kupatartó által nyert kettéosztását egy szövetségzalaggal helyettesíteni, melyet a kehelycsésze körül párhuzamosan alkalmaztak a csésze peremével.

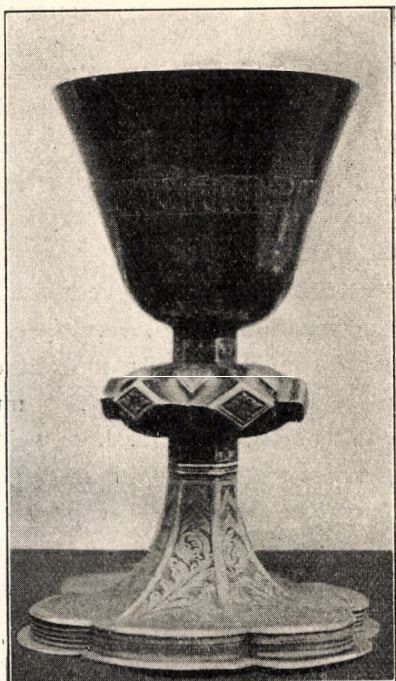
De nemcsak a stílbeli sajátságok jogosítanak fel arra, hogy e kelyhet időben előbbre toljuk, mint a rákövetkezőket, hanem azon körülmény is, hogy a talp feliratát gót nagybetűkben fogalmazták, mint ismertető jel a kehely korára, tekintetbe jön. Említést érdemel a hely is, a hol e felirat van. A felemelkedő talpkúp körül alkalmazták, itt pedig, kehelyvizsgálódásaink jelenlegi állapotában, egyetlen más erdélyi munkán sem találjuk. Régebben néha a talp élpántjára helyezték, de keskeny volta miatt e kelyhen nem maradt elegendő hely. Ez okból a felirat följebb került, a mit máskor az alakítás fölfelé törekvő irányának megszakításánál fogva joggal kerültek. A csészének gót kisbetűkben, való-

* V. ö. Müller i. h. 27. l. — Roth i. h. 87. l.

5. SZÁSZ-BUDA (BODENDORF).
1425 körül.

6. KERESD (KREISCH).
1450 körül.

7. NAGYDISZNÓD (HELTAU).
XVI. század második fele.

8. PÉTERFALVA (PETERSDORF).
1500 körül.

szinüleg hibásan fogalmazott felirata pontos másolatban következőleg szól: ave maria gradialenaf, a talpé pedig: **HLF M DM MARIAAMM** **HLF D**. Müller Fr. szerint így kellene olvasni: ave maria gratia plena dom(inus) fecum) és **HLF M(aria) D M(ater) MARIA AM(ata) M(obis) HLF M(ns);** vagy: **HLF M(ns) D M(utter) MARIA AM(e)M.**

Körülbelül egy negyedszázaddal ifjabb a szászbudai kehelynél, tehát az 1450-es időből való, *Keresd*, ev. községnek egy kelyhe* (6. ábra). Ennél a harcz a magát hosszú időn át erősen tartó körvonalakért már eldőlt. Talpa a hatkarélyú mintázást mutatja, melyhez az egész XV. század tántoríthatatlanul ragaszkodott. Csupán a XVI. században kezdik e talpakat a legkülönbébb módokon változtatni, de csak annyiban, hogy a hatos karély alakja továbbra is változatlanul fennmarad. A csésze-tartó hiányzik, e helyett azonban a kupát bevéssett, kisbetűs felirat díszíti: ave maria gratia plena dominus fecum. A nodus rotulusai vésett technikában az ismeretes rombuszdíszeket mutatják; a talpkarélyokon gót növény síkékítménye lendületes vonalvezetésében. Az élpánt fölött levő, áttört karzatot, mely oly sokat tesz a kehely megelevenítésére és ékesítésére, itt egyszerű, pontokkal és vízszintes hornyolatokkal díszített szalag pótolja. Hogy az ily szalagokat épűgy, mint az áttört művű karzatokat verősmintákkal készítették, melyek tartós voltak miatt az ötvösműhelyeknek nemzedékről nemzedékre átöröklődő szertáiraiban voltak, azt nemcsak a hasonlatosság mutatja, hanem ama tény is tanúsítja, hogy tiszta gót díszszalagokat még a XVII. század barokk kelyhein is találunk. A keresdi kelyhet egészében tekintve, magukra vonják figyelmünket a talp csinos körvonalai, a nodus erőteljes, de mégis finom alakja és a csészeperem gyöngéd hajlása. Összefüggésben van mindez azzal, hogy e kor ötvösműhelyei határozott és czéltudatos törekvéssel tetszetős, könnyű és lendületes alakot iparkodtak elérni. E szempontból kelyhünk az előbb említett szászbudai kehely mellett nagy haladást tanúsít.

Bizonyára a XV. század második feléből való *Nagydisznód*, ev. község templomi kincsének ama kelyhe, mely Erdély legszebb kelyheinek egyike** (7. ábra). Az eddig tárgyalt művektől abban különbözik, hogy van csészetartója, melynek felső szélét vertművű liliomkarzat ékíti. Ez pedig új motivum volt, melyet a következő korban újra meg újra alkalmaztak s a legtöbb esetben a gótikus liliom szolgált neki alapul. A nagy kedveltséget, melynek e zárókarzat örvendett, megmagyarázza annak a törekvésnek megállandósulása, mely a kehely megállapodott alakját

* V. ö. Roth i. h. 88. l.

** V. ö. Roth i. h. 89. l.

fokozott mértékben iparkodott ékíteni. E szempontból oly korszakról szólhatunk, melyben a gót felfogásnak legjobban megfelelő kehelyalakot keresték, majd pedig egy olyan időkorrról, melyben e tapogatódzás megoldást nyert és már a fősúlyt a diszítésre helyezték. Az első korszakot az alakítás, a másodikat pedig az ékesítés mozzanata jellemzi.

Ez okból az erdélyi kehely történetéből is arra a tapasztalatra jutunk, a mely minden stílus és különösen a gótikus stílus történetében is észlelhető. Csak miután sikerült lerakni a stílus elvi alapját, nyilvánul meg a gazdagabb diszítésre irányuló törekvés. Ezért is abban különbözik a korai gót stílus a későbbitől, hogy ez utóbbi a tektonikai alapfogalmakat saját szellemében elevenítette föl. A csészetartót hegyükkel fölfelé mutató, sugaras elrendeződésű metszett, tüzes nyelvek fedik. Régiesnek tetszik kelyhünkön rombusrotulusaival a nodus is, a mi arra késztet, hogy e munkát ne a későbbi korból származtassuk. A talp hat oldala közül kettőt gót orom alatt vésett szentkép és egyet vésett inda ékesít; a többi három, váltakozva az előbbiekkal, dísz nélkül maradt. E szentekhez a kisbetűkkel aláírt szöveg ad magyarázatot, miért is az élpánt szélesebben készült. A következőket olvassuk: *S(ancta) valpurga; S(anctus) xervarius*.

Magán a csészén pedig e felirat van: *domine ihesu criste miserere nobis (!)* A kupa belső faláról viszont megtudjuk az adományozó nevét: *rali d(omini) cristiani de insula*. A nodus alatt és fölött levő alacsonyabb szártagok mindegyike nagybetűkkel tartalmazza a menyek királynéjának nevét: *MARIA*. Kecses a talp préselt, át nem tört karzata. Azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy e művön nyer először alkalmazást, mint ékítmény, a tekert sodrony. Ez a hatos talplevél és az élpánt között fekszik. A talp egyik oldala, melyre szt. Valpurgát ábrázolták, sajnos, törött s ezért a ritka szép mű további rongálásainak elejét veendő, gondos, szakszerű újírtásra szorul.

A következő kehelylyel (8. ábra), mely a Szászsebes mellett fekvő *Péterfalva* ev. községé, az 1500 körüli korba lépünk.* Azon sorozatot, melyet e kehely nyit meg, szembeszökő újírtás választja el az eddig tárgyalt művektől. Ez a talp élpántjára és a nodusra vonatkozik. Míg az előző időszakok kelyheinek nincsen élpántjuk, vagy ha az később meg is van, még keskeny és csak fokozatosan szélesbül, addig itt oly formát adtak ennek az alkatrésznek, hogy az csupán a külső élén nyugszik, de azután befelé hajló hornyolattal emelkedik föl. A talpnek ez új mintázásában oly stílbeli ténynyel van dolgunk, melyet korrendi ismeretűjelnek is tekinthetünk. Ez alakításban a kehely fölépítésének további fejlődése rejlik. És bár e fejlődésben az alakító törekvések utóhatása

* V. ö. Roth i. h. 94. l.

mutatkozik, ám nodulusalakjának sajátosságos és a következő korban gyakran alkalmazott gazdagítása rotulusokkal, inkább a díszítésre vonatkozik. Habár világos tény, hogy itt a rotulusoknak szerves összeköttetéséről a nodus testével, miként azt láthatni a nagydisznódi kelyhen, többé szó sincs, mégis fontos az a körülmény, hogy ezeken a rotulusokon az alaki jelleget a díszítés váltja fel. A felső szélén lilomkarzattal határolt csésze hat mezőre oszlik, melyeket sodronyzománcz díszít. Ez utóbbit megtaláljuk a noduson is, a mi erdélyi kelyheken különben ritkán előforduló jelenség. A talp díszművi karzata áttört és meg kell említenünk, hogy a két szárrésznek nincs meg szokásos hasábalakja, hanem egyik lapos gömbidomu.

A kehely sodronyos zománczának közelebbi elemzésébe már csak azért sem bocsátkozunk, mivel ez mint eddig, úgy ezután is ötvösművészeti vizsgálatainknak egyik külön feladata. Itt megelégszünk annak hangsúlyozásával, hogy ezen kehely sodronyzománcz-díszítményeinek rajza a Hampeltől való jellemzéssel egyezik. Ellenben a rotulusoknál még egy pillanatig időznünk kell. Miként első tekintetre látható: virágalkuak. Hatszirmu virágkelyhen a fészek körül félkörben helyezkednek el a levelek. Ez utóbbiakat pedig zománcz vonta be, miként az más munkákon látható; e kelyhünkön azonban lemorzsolódva elveszett. A sodronyos zománczot ama művészi törekvések következményének látjuk, mely rajta volt, hogy a virágmotivumot az ötvösművészeti ékítésébe bele vigye; miként azt Hampel alapvető vizsgálatai óta tudjuk.* Míg azonban a sodronyzománcz díszítményeiben stilizáló síkékítést kell látnunk, addig e rotulusok virágain félreismerhetlenül a természethez való vonzódás nyilatkozik meg, melynek a következő korra mélyreható következményei voltak. A péterfalvi kelyhen tehát a valódi síkdíszítés mellett föllép ezen természeties vonás, mely már csirájában hordja a tiszta gót stíl feloszlásának okát és látni fogjuk, mikép Erdély ötvösművészetének sok emléken a természeti motivumok végre is dús fölbujánzással és követelődző terjedéssel a régi tiszta, stilizáló síkékítést leszorítják. A talplevelek simák.

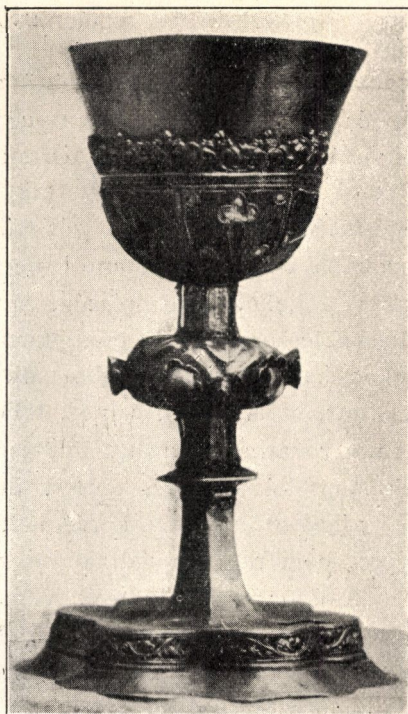
Hasonlók a rotulusok azon kelyhen, mely *Alczina*, ev. hitközségének birtokában van (9. ábra). Még a virágok csipkéinek pontjai is megtalálhatók, csupán a virágfészek kissé tömörebb. Ez nyilvánvalóan azért történt, hogy a talp annál kecsesebb legyen és e szándékkal összhangzásban vannak a gomb fölött és alatt levő hosszúra nyújtott szárrészek. Mindegyike, részben megcserélt betűkkel, e feliratot hordja:

* L. Hampel József: Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. Arch. Ért. VII. (1887) 97 s. k. l. — Ugyanaz: A középkori sodronyos zománcz hazánkban. Művészi Ipar 1887. évf., 133. s. k. l. — Joseph Hampel: Das mittelalterliche Dratemail. Budapest, 1888. — A továbbá figyelembe veendő irodalom összeállítását közli Éber László: Arch. Ért. XXIV. (1904) 97. l.

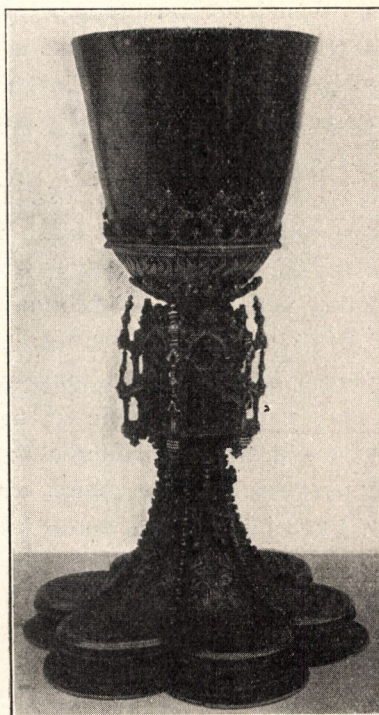
9. ALCZINA (ALZEN).
XVI. század.

10. ASSZÚ-BESZTERCZE (KLEIN-BISTRITZ).
XVI. század második fele.

11. SZELINDEK (STOLZENBURG).
XVI. század.

12. KERESD (KREISCH).
XVI. század.

ihesus. Ezen kehelynél különösen utalunk azon modorra, melylyel a talp és a szintén csak élén nyugvó élpánt közötti áttört karzatot kidolgozták. Mindeddig oly díszművi karzatokkal volt dolgunk, melyek mértani ékítményekből állottak; itt azonban a dísz egy hullámosan végigfutó kacs alkotja. A gót stíl növényi díszítése, tehát ezen kehely birtokába veszi és mostantól fogva különös előszeretettel nyer alkalmazást a kehely eme részén, a nélkül, hogy ez által a mértani dísz teljesen lezorulna. A csészetartó kehelyünkön rovátkolt, sodronyokba foglalt hat körded mezőből áll, melyeket eredetileg sodronyománcz ékesített, ez azonban, sajnos, teljesen elveszett. A kupatartót határoló, szintén rovátkolt sodrony fölött nyugvó liliomkorona, a kehely jellegének megfelelően, igen kecses, finom alakot mutat.

Aszúbesztercze, ev. községnek több szempontból érdekes kelyhe van, melyet nem rég renováltak (10. ábra).

Először is a rotulusok vonják magukra figyelmünket, melyek itt is virágalakúak. A virágkelyhekből azonban hiányoznak a szirmok, de e helyett széles fészkek ülnek bennök, melyeken zománcz volt. A zománcz ezuttal is lekopott. Észrevehetjük, hogy itt egyszerűsítették a rotulus motivumát, de el is durvították. A szárrészek éleire finomművű pilléreket alkalmaztak, tanulságul arra, hogy minden kor hajlandó volt építészeti elemek fölhasználására a kehely díszéül, azonban ilyeneknek alkalmazása a száron csupán szórványos jelenség Erdélyben, a mint ezen aszúbeszterczei kehely arra való tekintettel is másképp ítélendő meg, mint a többi, hogy a sodronyománcz, mely a csészetartó hat mezejét díszíti, a virágmotivum rajzában sajátos nehézkességet és merevséget mutat. Ezen virágdíszek nagy leveleikkel s a mezők egy részén összefüggéstelenül a rajzzal, egyszerűen rárakott indáikkal oly elfajulást mutatnak, a minőt csakis ezen technikában alig gyakorlott kéz alkothatott; ezért tehát alig tévedünk, ha e kehely keletkezését a XVI. század második felére tesszük. Erőteljesek a csészetartót koszoruzó liliomok, ezzel szemben kecses és finom az élpánt és talplevél közötti áttört növénykacs alakítása. Miként a más helyen tárgyalt nagyselyki kehely,* úgy az aszúbeszterczei is bizonyosága annak, hogy a sodronyos zománcz csak ügyes ember kezében fejthette ki báját s éppen e munka megtanít arra, miképen a sodronyománczolás félreértett kezelésének és a belőle kifolyó eldurvulásnak nem kell mindig egy korszak végén, egy bizonyos technika megszűnésekor beállania. Ez okból kehelyünkön mutatkozó nyers alkalmazása miatt, ügyetlen mestert okolunk, ellentétben a nagyselyki kehelylyel, mely a XVI. század végéről származik és erdélyi sodronyománczozás régi művei között leg-

* V. ö. Roth i. h. 95. l.; X, 3. t.

utolsó korabelinek tekinthető. Ez pedig annál meglepőbb oly múnél, melyet minden valószínűség szerint Beszterczén készítettek, tehát azon városban, hol az ötvösművészetnek már a XIV. században magas fokon kellett állania, miként azt szerény véleményünk szerint, e városból eredő, híres aacheni ékszerek bizonyítják és miként azt a következő században az ú. n. beszterczei lelet kelyhein is láthatjuk. Mindazonáltal megengedjük, mikép kelyhünk sodronyzománczának alantas színvonalát azzal is meg lehet magyarázni, ha következtetnünk szabad a sodronyzománcz történetéről való jelenlegi ismereteinkből, hogy a beszterczei műhelyekben a sodronyzománczolás korábban szűnt meg, mint Erdély többi városában.

A XVI-ik század első fele Erdélyben a gót egyházi kehely virágkora. Ebben az időben az egyes munkák technikáját ép úgy, mint a diszítói mellékleteket oly tökéletességgel és biztonsággal kezelték, hogy ez által a legszebbet létesíthették, a mivel az ötvösművészet e téren kérkedhetik.

A Suky-kehely,¹ a nagydisznódi kereszt s ereklyetartó, valamint a szelindeki kereszt² mellett, — hogy csak néhányát nevezzük meg az ismeretesebb munkákból, első sorban *Szelindek*, ev. község sodronyzománczos kelyhét is meg kell említenünk³ (11. ábra). Nemcsak az arányok kellő elosztása, hanem a munka finomsága és a diszítés jó izlésű alkalmazása is jogosít arra, hogy ezt az emléket mesterműnek tekintsük. Kupája csészében nyugszik, mely rovátkolt ezüstsodronyokkal hat mezőre oszlik, mely fölül körszelvényű, miként azt már a nemesi kehelynél is láttuk. E mezők sodronyzománcza úgy rajza, mint kivitele dolgában, tökéletes biztonsággal készült. A kacsok, száraz, levelek és virágok finom lendületű vonalai a Hampel Józseftől közelebből leírt magyarországi sodronyzománczos csoport stílusát mutatják. A színek zöld, fehér, piros és kék-fekete(?) alapon. Az egyik mező, sajnos, elveszett, valamint hiányzanak ma már az egyes mezők közötti háromszögek diszítései. A csészetartó lilomkoronája, bármily finom a kidolgozása és bármily kecsesnek is kell mondanunk vonalvezetését, semmi különöset sem mutat; feltűnő azonban, hogy a XVI-ik századi szokás ellenére a csésze feliratát nem gót kisbetűkkel, hanem latin kezdőbetűkkel írták. Következésképp szél: AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINVS. A kísértésnek, hogy e kelyhet az említett betűalak alkalmazása miatt későbbinek minősítsük, annál inkább ellentállunk, mivel nem találunk

¹ L. az esztergomi székesegyház kincstárában lévő Suky-kehely képét. Arch. Ért. XII. (1892) 201. l.

² L. a szelindeki kereszt képét: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. II. sorozat. Wien 1895. I. t.; a szöveg 3. l. — Roth i. h. XIII. t.; a szöveg 103. s. k. l.

³ V. ö. Roth i. h. 93. l., IX, 3. t.

e kelyhen oly jeleket, melyek a gót felfogás elfajulására vallának, a mi a XVI-ik század vége felé már félreismerhetetlen.

Kelyhünk nodusának alakja késő-gót kápolnát mutat, mely dísz-műves-ablakokkal, gót bolthajtásokkal, csészeszárnyakkal, feltörekvő pillérekkel, botrogokkal, tornyokkal és csipkés ívekkel a késő gótstílus csaknem egész készletét fölhasználni törekszik. Hogy a gót építészeti az összes egykorú művészeti ágakban a legbenső hatással volt, nem kell itt különösebben hangsúlyoznunk. Ép oly kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy erdélyi műhelyekben építészeti formákon alapuló díszítésmódok alkalmazásával találkozunk. De épen ezen későgót noduskápolnákon világosan látható, hogy itt külföldi eszmének tiszta, csonkítatlan átültetésével van dolgunk. Ha ugyanis meggondoljuk, hogy az erdélyi gótstílusban efféle magas pillér-rendszerek, mint a minőkkel kisdéd noduskápolnánk épült, nem fordulnak elő, sőt ismeretlenek, hogy továbbá oly díszítésű ablakok, a milyenek a később tárgyalandó keresdi kehelynél vannak, Erdélyben nem találhatók, úgy fölösleges annak hosszabb bizonyítgatása, hogy e kehely mesterei nem maguk szerkesztették a compositiót. Itt külső eszme meghonosításáról van szó, mely kezdettől fogva az erdélyi ötvösművészetet nemcsak befolyásolta, hanem melyen az alapult. Egyedül e tény adhatja magyarázatát a stílus fejlődésének.*

Így hát a szelindeki kehely jelentősége nem abban van, hogy rajta előfordul ez a noduskápolna, hanem abban, hogy csodálatraméltó finom érzékkel vitték azt bele a kehely körvonalaiba. Ilyen teljességgel tökéletesnek mondható izlés, a stílusnak ily öntudatos alkalmazása, az erdélyi ötvösművészet legörvendetesebb jelenségei közé tartozik. Ily jelenség megadja a lehetőséget arra, hogy ne tekintsük a hazai művészetgyakorlás emez ágát vidéki különczkedésnek, hanem az egykorú ötvösművészettel egyenértékűnek. De, hogy az erdélyi mesterek nemcsak befogadó, hanem alkotó képességgel is bírtak, azt egyebek mellett bizonyítja a sodronyzománcz magyarországi, főleg pedig erdélyi mesterek által való művelése és fejlesztése.

A talpkúp hat oldalát metszetek díszítik. Szigorú gót kezelésben látható az egyenszerű kereszt az egyik levélen e felirattal: IHS; a többin pedig a koronával, dicsfénnyel és jelvényekkel ékített szent szüzek: Borbála, Katalin, Orsolya, Kelemen pápa és egy püspök. A be nem írt szövegszalagot, mely mindegyik mezőn fölfelé kuszik, bizonyára egy később alkalmazandó felirat jelének tarthatjuk. E szalagot csak

* V. ö. továbbá a nagydisznói kereszt noduskápolnáját. Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. I. sorozat 12. és 13. t.; a szöveg 20. és k. l. — Noduskápolnája is van a nagydisznói ostensoriumnak; 1. a képét az egész nagydisznói egyházkincs felvételén: E. Sigerus: Durch Siebenbürgen. Nagyszeben, 1905.

egy esetben látták el szöveggel: S KLEMS. A talp és a jelen esetben is kanyargós, csupán az élén nyugvó, homorú peremnek mintázott él-pánt közötti összeköttetést későgót levélművel alakított karzat közvetíti.

Nem oly összhangzó az ő alakjában, mint a szelindeki kehely, a *Keresd*, ev. hitközségének birtokában lévő, melyet azért jogosan későbbinek minősíthetünk (12. ábra). Az arányai nem kedvezők. A csésze alakját igen hosszúra nyújtották s ezt a hatást még fokozza a feltűnően alacsony csészetartó. Hozzájárul ehhez a kápolnanodus tetőzete, mely itt is, mint a szelindeki kehelynél, az összekötő szárat helyettesíti s nem elég hosszúnak tetszik, úgy, hogy a csésze szerves összefüggés nélkül nyugszik rajta.¹

Meglepő az is, hogy a kehely szélesen nyugvó élpántról emelkedik fel, a mi ebben az időben kivételes jelenség. Ép oly feltűnő, hogy a talpot és az élpántot összekötő karzat függélyesen rovátkolt; tehát nem sávok díszítik. Mindebből kitűnik, hogy e kehely külön helyet foglal el. A csészetartó gót levelekből alkotott rózsában nyugszik, a mi ritka jelenség. A csészetartó így második tartóból emelkedik föl, a melyből a tulajdonképeni csészetartó metszett lángnyelvei fölcsapnak. Fordított arányban az alacsony csészetartóval áll nehéz, gazdagon tagolt, liliomokból összerakott karzatkoronája, mely alatt kétszeresen rovátkolt sodrony vonul körül. A nodus kis kápolnája boltíves ablakai fölül az ív háromszögben halhólyagos díszművet mutatnak s alsó részüket három pillér négy tagra osztja. E kehelynél a gót építészet elemei a talpra terjednek. A talpkúp éleit ugyanis kúszóvirágok lepik be; lapjainak felső végeire pedig csészeszárnyakkal és botrogokkal ékesített ormokat raktak. Ha a mellett meggondoljuk, hogy a talpkúp oldalait vésett növényi és mértani cizfrázatokkal díszítették, kelyhünk oly műnek tűnik, melyet az ötvös az ő díszének egész készletével borított. Ha értett volna hozzá, hogy az egyes részeket összhangzóbbá tegye s ha több érzéke lett volna a körvonal értéke iránt, műve a szelindeki kehelylyel egy fokon állana. Hiányzott lényéből az a művészi érzés, mely a kézművest is képes magasabb fokra emelni.

A XVI. század második feléből való egy kehely, mely szintén *Szelindek* ev. hitközségének tulajdona.² (13. ábra.)

E kehely úgy a fölületén összhangzóan alkalmazott díszítésénél fogva, mint finom érzéssel teljesített fölépítése miatt, kimagasló helyet foglal el. A kehely ékítményeül sodronyháló szolgál, apró bőrtűkkel a négyzetek keresztező helyein.³ E díszítési mód a filigranos mű, melyről

¹ V. ö. Roth i. h. 94. l.; IX, 1. t.

² V. ö. Roth i. h. 96. l.

³ Ugyanezt a technikát találjuk a barcasági Prázmár ev. hitközségének a kelyhén; 1. a képét: *Das sächsische Burzenland* 107. l. — V. ö. továbbá a brassai egyházkincs Hiemesch Péter-féle kelyhét; 1. a képét: *Gyárfás: Brassai ötvösművek. Arch. Ért. XXIX. (1909) g. 1., leírását g. s k. 1. (A különlenyomat 36. l.)*

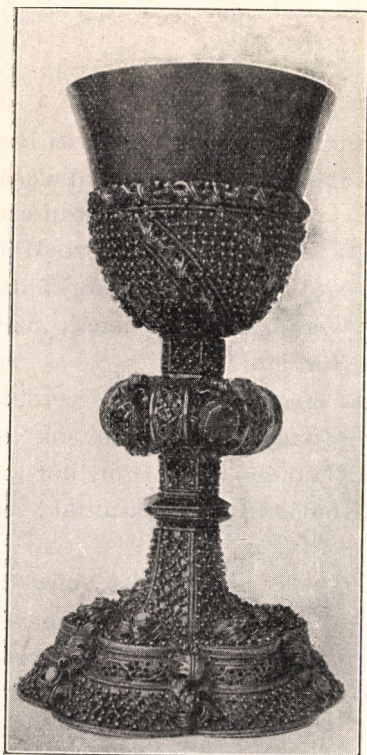

nem tudjuk, hogy honnan került hozzánk. Ez a kecses, de sovány képzetű dísz fárasztó egyhangúsága miatt mesterünk azon volt, hogy más motivumok beiktatásával változatosságról gondoskodjék. A csészetartón úgy idézett elő változatosságot, hogy a vízszintesen álló bőrtük sorait harántosan fektetett párhuzamos sávokkal törte meg, melyekre lombfüzért rakott, ezeknek a mintája a csészetartó koszorújában is ismétlődik. A lomb közé kis kövek illeszkednek. Sajátságosan fogták föl a nodust. A régi nodusalakot itt alapjában megváltoztatták. E lapított golyó külsején négy áttört művű ezüstpánt emelkedik, díszítése ugyanazon áttört fűrtalakokat mutatja, mint az élpántot és kehelytalpat összekötő karzat. E szalagok közt plasztikus levéldíszbe foglalt négy kő sorakozik. Ilyen foglalatú, de kisebb és más féldrágakövekkel a talpkúpok mezein és az élpánt csipkéin is találkozunk, a hol^o csavardad szíromlevelű virágokat utánoznak. Miként a csészetartóra, az edény széleire és éleire rovátkolt sodronyokat raktak.* A talp beugró sarkaiba gót kúszóvirágokat helyeztek.

A mi a metszett és hajlított ezüstszalagokból alakított díszítéseket illeti, ebben oly technika nyilvánul, melylyel a következő korban is találkozunk. Úgy látszik, hogy Medgyesen kedvelték e technikát. Művészi értéke csekély, mivel csak a képzőművészeti díszítésmódok többi alapos műszakának pótlékaul tekinthető. Történelmileg az jellemzi, hogy a hanyatlás első jelének kell tekintenünk. Bár a mester épen ezen kehely körvonalait a részeknek egymáshoz való helyes arányában tökéletes biztonsággal alkotta meg, tehát őt erős művészi egyéniségnek tartjuk, a belopódzó köznapiság hatása alól mégsem tudja magát teljesen kivonni. Ezt pedig nem magyarázhatjuk meg másképen, mint hogy már a XVI. század második felében, bár vannak akkor is kiváló alkotások, mégis új felfogások és új kézműves gyakorlatok léptek érvénybe, melyek a régi díszítésmódok, technikák és ékítési motivumoknak szilárd alapját megingatták s végre teljesen lerombolták. Azért az erdélyi ötvösművészet virágzási korának többé nem az egész XVI. századot véljük, hanem csak annak első felét. Sok mindenhez bámulatos szívóssággal ragaszkodnak a század végéig; így mindenekelőtt a körvonalokhoz, de új motivumok, különösen növénymintáknak, leveleknek, gyümölcsöknek divatos alkalmazása, valamint a síkékítéstől való idegenkedés magukkal hozzák, hogy legelőbb a díszítésében hagyja cserben a gót szellem. Nem sokkal ezután a kehely alakja is minden részében bizonyos változáson vagy bővítésen megy át; miként azt épen szelindeki kelyhünkön

* Ilyen rovátkolt vagy fodrott sodrony áldozati kelyheken másutt is található. V. ö. a buda-ujlaki kehely ábráját Arch. Ért. IV. (1884) 221. l., a cserépfalvi kehely ábráját Arch. Ért. VII. (1887) 98. l., a Széchy Dénes-féle kehely képét Arch. Ért. VII. (1887) 102. l., az Erdődi Tamás kelyhének az ábráját Arch. Ért. IX. (1889) 114. l.

13. SZELINDEK (STOLZENBURG).
XVI. század második fele.

14. BERETHALOM (BIRTHÄLM).
XVI. század második fele.

15. SZÁSZDÁLYA (DENNDORF).
XVI. század második fele.

16. NAGYKAPUS (GROSS-KOPISCH).
XVI. század második fele.

látjuk, melynek nodusa nincsen többé összefüggésben a gót síllet. Viszont bizonyos munkairányok gyöngülése, bizonyos korszakok művészi hagyományának elhalványulása egyuttal jele a mintázás kezdő átalakulásának s egy új stílus első érvényesülésének. Ez az új stílus a renaissance volt. Erdélyben már az 1500 körüli években föltűnik. A kolozsvári Szt. Mihály-templom sekrestyéjének ajtókerete,* a segesvári vártemplom különben még tiszta gót karszékének koronázata** és több más jelenség, az erőteljes érvényesülésre készülő renaissance hirdetői.

Az erdélyi ötvösművészetben tiszta renaissance alig létezett. Ez onnan van, mert az egyes műhelyek az ő hagyományaikhoz sok tekintetben igen szívesen ragaszkodtak, a mi különösen a gót korszakról áll és hogy azon időben, midőn e hagyománynyal szakítottak, már a barokkstíl vonta körébe a lelkeket.

Ezt tapasztaljuk többek közt *Szénaverő*s, ev. község birtokában levő kelyhen. Az alak még gót izlésű; gótszerű a talpszár felső végén, hegyükkel fölfelé irányított liliomokból alakuló, bájos kis koszorú is; de már a kupa koronája, valamint az élpánt és a hatkaréjú talpkúp közötti összekötő szalag a díszítő elemek természeti átalakítását mutatja. A csészetartó ékítménye, párhuzamosan rovátkolt sodronyaival az épen megbeszélte szelindeki kelyhet juttatja eszünkbe; azonban itt az összekötő drótok hiányoznak. Amott a bőrtűk a sodronyhálót kísérik, itt önállóan alkalmazták. Ebben egyszerűsítést kell látnunk, a nélkül, hogy e bőrtűs technikának különösebb értéket tulajdoníthatnánk. A nodusrotulusait több egymásra rakott szirmos virág alkotja, melyeknek fészkeben színes kövek ülnek. A szár oldallapjain gót kisbetűkben olvasható: *iesus*. A nodus három mezejét fölül-alul biztos kézzel rajzolt, metszett, szép gót levéldísz mutat. Rovátkolt, bár gyéren alkalmazott sodronyok e kehelyről sem hiányzanak. Magasságához viszonyítva igen kis átméretű talpa van.

Szintén a XVI. század második feléből való *Berethalom*, ev. egyházkincsenek egyik kelyhe (14. ábra). E kiválóan szép mű talpa, sajnos, elveszett s valószínűleg a XVII. század második felében helyettesítették oda nem illő kiegészítéssel. Ezen kehelynek jellegzetes sajátága sodrott drótból való díszében rejlik, mely az egész csészetartót s a nodus egy részét borítja. E díszítésmódot jogosan nevezhetjük filigrános műnek. Különös jelentőséget ad neki az a tény, hogy megnyilatkozik benne a sodronyománczczal való összefüggés. Ép úgy, mint a sodronyománcznál, az egyes kacsokat, leveleket és virágokat külön mezőkre forrasztották. Azon körülmény, hogy a kínálkozó tér lehetőleg teljes kiaknázására

* V. ö. Éber László: Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet VIII. (1909) 175. s. k. 1.

** V. ö. Roth i. h. 173. s. k. 1.; XIII. 1—3. t.

törekedtek, hogy a rajz számos körvonala miatt elevenebb, kizárja azt a föltevést, hogy itt csak félig megvalósított sodronyzománczczal volna dolgunk. Semmi ellenvetés sem lehet azonban az ellen, hogy itt a sodronyos zománczban megnyilvánuló eszme kiművelésével s továbbfejlesztésével állunk szemben.¹ Sajnos, e hatásteljes technika, mely virágdíszeknek sodrott drótból való készésében áll, az erdélyi műhelyek körében általánosabb alkalmazást nem talált; még csak egy kelyhet ismerünk, a hol hasonló disztítés lép föl. Ez a nagyszebeni ev. hitközség egyházi kincsében van; már Reizenberger közölte² s legközelebb a jelen értekezés írójától kiadott «Mitteilungen aus dem Brukenthalschen Museum» fog új földolgozásban megjelenni.

A nodus két lapított félgömbből alakult, melyeknek ékességeül, az említett sodronydíszeken kívül, bevésott levélrajzok, kivert díszek és kis félgömbök szolgálnak. Az egyes mezőket itt, valamint a kupartartón rovátkolt ezüstsodronyok választják el egymástól. A háromszögű mezőkbe, melyek a csészetartó felső széle alatt a hat félkörben belekerekített sodronydíszű mező közt ismétlődnek, szintén sodronydíszek illeszkednek s viszont ezekből apró kövek emelkednek ki. Sajátságos, hogy minden látható czél nélkül, a felső szélbe két ívelt ösvényű lilomot véstek. A szár mezőit vésett díszű négyzetek disztítik; miként az a gót stílnél gyakran található. A csészetartó koronázatában oly technikával állunk szemben, minőt eddig máshol még nem figyeltünk meg. Míg a régi gyakorlatban az ugyanegy motívum szakadatlan ismétléséből álló ékítményt verő tövekkel (?) készítették, itt késsel adták meg nekik vesszőalakjukat. E művön oly eljárás jelentkezik, melylyel később határozott következetességgel, pl. a mesei kehelynél is találkozni fogunk.

A *szászudályai* ev. hitközség birtokában lévő kehelylyel (15. ábra) oly nodus tárgyalását kívánjuk ide bevonni, melyen leginkább a vertművű rotulusok érdemelnek említést.³ Ezek tudniillik hatkarélyú kehelybe rakott, gót virágokból állanak. Ugyanazon jelenség ez, melyet az utóbb leirandó eczeli kelyhen is találunk. A csészetartót egymás mellett sorakozó ferdeállású vert hólyagos sávok ékítik. Bármily jelentéktelennek látszó is e ritkább disztító mód és bármily gyakran találkoztunk már eddig is a noduson vert munkákkal, ezuttal annyiban mégis bizonyos jelentősége van, hogy nála lép föl először vertdísz a kehely más részén is. Ha arra

¹ A sodronyos zománcz és filigrán közötti különbségre nézve v. ö. Hampel József nézetit: Arch. Ért. VII. (1887) 112. l. — A disztítmények rajza élenken egy a muzsmi ev. hitközség tulajdorsában lévő kehelyre emlékeztet.

² Ludwig Reizenberger: Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt. Nagyszeben 1884. 50. l. A kehely képe 51. l. — Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. I. sorozat, 8. t., a szöveg 14. l.

³ V. ö. Roth i. h. 103. l.

gondolunk, mikép az ötvösmesterek a XVII. és XVIII. században mindekenelőtt a trébelést használták, mint legfőbb módot műveik diszító kialakítására — a vezető mester e téren elvitatlanul Hann Sebestyén volt — úgy ezen szászdályai kelyhen nem csekély fontosságú korhatározó jelleg mutatkozik. Csészetartója s szára gót izlésűek; alakja kecses; a száron vésett négyzetdíszek foglalnak helyet, a milyeneket korábban a rotulusokon láttunk alkalmazva. A talpkúp fölül hatoldalú párkányos taggal végződik, ez oly jelenség, mely abban az időben, midőn a kehely utolsó alakját kapta, csaknem kivétel nélkül meg van. E kis tagnak nyilván az az æsthetikai feladata, hogy a kehely kiterjedését fokozatosan előkészítse, az átmenetet közvetítse s így a fölépítés tagoltságát hangsúlyozza.

A XVI. század második felébe még egy sajtáságos kehely tartozik, mely *Nagykapus* ev. hitközségének tulajdona ¹ (16. ábra). A vert nodus rotulusai hasonlóak az épen említett szászdályai kehelyéihez. Ezzel szemben a csészetartón és a talpkúpon oly technikát találunk, minőt már a szelindeki kelyhek egyikén megfigyeltünk, de a mely itt nagyobb nyomatékkal nyert alkalmazást: A metszett szalagoknak gótikus levélmű utánzata.²

E technikában kifejezetten ékítő célból oly diszítés nyert helyet, melyet elfajulásnak minősíthetünk. Kezdetlegesnek s egyszersmind ingatagnak mondható. Minthogy e technika legnagyobb kibontakozásában Medgyes ev. hitközség templomi kincsének egyik kelyhén található, a nagykapusi kehely, ép úgy mint az eczeli, ugyanazzal a technikával diszített kehely, pedig minden valószínűség szerint a közelfekvő város egyik műhelyében készült, azért ezt a munkát «medgyesi műmetszés»-nek mondjuk. E műmetszést, tekintettel arra, hogy az erdélyi ötvösművészet körében csak ritkán alkalmazták s mert más gyűjtemények példányain csak elvétve találtuk,³ azon szellem megnyilatkozásának tekinthetjük, mely az erdélyi ötvösművészet egyik korszakára ütötte reá jellemző bélyegét. Ezen időközt a vidékiesség korszakának nevezhetjük. Bizonyos félénkséggel igyekszik magának e vidékiesség utat szerezni, míg az első erősebb előretörekvést megkoczkáztatja. Ily előnyomulást képvisel a nagykapusi kehely is.

A talpkarzon a diszítés főeleme a halhólyag; a csészetartó

¹ V. ö. Roth i. h. 97. l.

² Antonius mester kelyhe Kassán szintén metsző technikájú kehelynek tekinthető, 1. az ábráját Arch. Ért. XVIII (1898) 397. l.

³ Először találjuk azt a metszési technikát a brassai ev. hitközség egyik kelyhén. A szár felirata így hangzik: CF 1504 FICEE F. Eltérően Gyárfás nézetétől a CF-betűkben nem az ötvös, hanem a donátor monogrammját látjuk. E szerint olvasandó: CF F(ERI) FECCI(T). — V. ö. Gyárfás Tihamér: Régi brassai ötvösművek. Különlenyomat az Arch. Ért. 1908/9. évfolyamaiból. Budapest, 1909, 30. s. k. l. A kehely képét l. 31. l. (Arch. Ért. XXVIII. (1908) 396. s. k. l.) — V. ö. Gyárfásnak a metszési technikára vonatkozó megjegyzéseit. Arch. Ért. XXIX. (1909) 376. l.

koronájában liliumok jelennek meg, de ezek többé nem tiszta gótstílusúak. A szírt félgömbök ékítik, melyeknek felületét bőrtűk borítják. A mesei kehelynél ilyfajta a szírt díszítése. Ugyanezen bőrtűkkel cifrázott félgömböket, mint a virágcsésze fészket a talprózsára helyezett virágokban is megtaláljuk. A talp metszett ezüstszalagú leveleinek nyers voltával szemben lendületesebbek a csészeleveleket példázó ezüstszalagok.

E mellett érdekes, hogy a csészetartó lombozatában madarak játszadoznak. Ez a motívum a román stílus napjai óta újra meg újra föl-tűnik, a fejlődő renaissanceban új lendületet vesz. A párhuzamos vonalzatú, rovátkolt sodrony e kelyhen sem hiányzik. A csészetartó koronájában és a talpon jelenik meg; ez utóbbi helyen nem épen szerencsés az alkalmazása. A mi a nagykapusi kehely egészében való hatását illeti, elismerésre méltó, hogy a körvonalaira nagy súlyt fektettek.

Egyházi kehely van a *medgyesi* ev. hitközség templomkincsei közt, melynek díszítése az erdélyi művek közt eddig magára áll* (17. ábra). Hogy itt késő munkával van dolgunk, mely alig keletkezhetett 1580 előtt, meggyőződhetünk, egy pillantást vetve a körvonalára, melyben a nodus gömbalakká való változtatása már megtörtént s bizonyítja továbbá a felső szárírsz szokatlanul alacsony mérete és az alsónak hiánya. Míg a díszítés egyes részei, ha nem is érintetlen tisztaságban, de gótstílusúak, nevezetesen a talp áttört összekötő karzata, a csészetartó koronája s az élpántra rakott indadísz; addig a nodust és a talpat nyugtalan, egész sajátágosan, a növénymotívum alapján szerkesztett zavaros mintázású ékítmény foglalja el. E dísz rajza túlterhelt s nehezen meghatározható egymásbakapcsolódást, gót emlékekből és renaissance-elemekből összealkotott keveréket mutat. Különös, hogy a rotulusokat nem a nodus szerves alkatrészei gyanánt, hanem mint díszítő mellékleteit fogták föl. A csészetartónak nincs meg szokásos kettéosztása csészére és koronára, hanem három részből épült fel, a mennyiben a kehelycsészetartó korona alatt egy áttört repkénysáv van. E repkénysáv is különös jelenség. Szintily jellemző az áldozati kehely művészi feladatának, a világos összalakítás hiányzó voltára a talpkúp felső végén levő, a talphoz viszonyítottan igen kis méretű lemez. A csészetartó hat korongból áll, melyek körvonalaikban kimetszett, laposan ábrázolt szentképeket tüntetnek föl. A korongok közé nyúlt czikkelyekre levelek és gyümölcsök borulnak.

Ha e kehelynél is a mester művészi szándékának hatását tekintjük, ez nyilvánvalóan lehetőleg gazdag díszítésre irányult. Erre vall az is, hogy a rózsák szögleteibe valaha köveket illesztettek, a mire

* V. ö. Karl Werner: Die Mediascher Kirche. Nagyszeben 1872, 22. l. — Roth i. h. 101. l.

tartályukaikból következtethettünk. A talp egyik köréről a levelet eltávolították, hogy a fölirat számára helyet nyerjenek. E felirat a következő: «1636 Geschenk des H. Martini Hiffts; sampt sienes Ehegemals Anna.» Az 1636. évszám azonban kétségtelenül csak mint az ajándékozás éve jöhet számba, nem pedig mint a kehely keletkezéseé. A talpszél aljának mesterbélyege H. W.-t mutat.

Igen sajátságos mű a *mesei* ev. hitközség birtokában levő kehely, (18. ábra) melyet hajlandók vagyunk a XVI. század utolsó negyedének odaitélni.* Eltekintve egyes részekről, mint pl. a csészekoronának meg nem értett liliomalakjaitól, a régi gót stílnak még mindig elismerést érdemlő alkalmazását láthatjuk, úgy, hogy ezen kelyhet későbbre kellene helyeznünk, ha ez fontos okokba nem ütköznék. Ezek pedig mindenekelőtt a nodusban rejlenek. Karcsú alakú rotulusok a XVI. század első felében még nem fordulnak elő, de döntő bizonyosságú a tizenkét gomb, mely a szárat és nádust borítja. Ezek műszakilag azon munkaformát tüntetik föl, melylyel már a berethalmi kehelynél foglalkoztunk. E rárakott sodronymű picziny bőrtüivel gyöngéd és finom kivitelében s elrendezésében. Mégsem kerülheti el figyelmünket, hogy épen eme nodusdiszítmények zavaró nyugtalanságot okoznak. Ehhez jár egy aggodalmunk. Alakjuk után ítélve e nodusmellékletek nem egyebek, mint dolmánygombok, melyeket az aranyműves egyszerűen a kehely diszítésére fordított. Nem lépnek szerves kapcsolatba a nodustesttel, miért is ezen meggondolatlan átruházás művésziatlenséget mutat s ezáltal egyszersmind az egész mű aránylag késő keletkezésének bizonyossága. Nagyon korai alkalmazásra figyelmeztetnek a gót díszletek igen karcsú rajzai, egyes zavarosan tartott részeikkel, melyekhez a csészekorona alatti sajátságos, háromtagú csipke-hézagttöltéseket is számítjuk. Egészen tiszta gótsztlú a talp összekötő karzatának áttört díszmúve; szép arányaiban fogazott kétszeres koszorújával a talpkúp felső végén levő lap is. A talp élpántjának szögleteibe angyalok illeszkednek címerpaizsakkal.

Szent alakoknak ötvösműveken való alkalmazásával az erdélyi ötvösművészet emlékeinél is találkozunk, nem is ritkán; csak a gót mellboglárookra, a szelindeki, a segesdi, medgyesi, berethalmi stb. kelyhekre emlékeztetünk. Épen mivel e műveknél a szent alakokban megszokott mellékletekkel van dolgunk, alig láthatunk bennük a későbbi áldozati kelyheknél ismertetőjelt az időbeli meghatározásra. A mesei kehely, daczára szűz Mária s más szentek alakjainak, melyeket a kacsokba beleszerkesztettek, még nem bizonyítéka annak, hogy itt reformáció utáni munkával állunk szemben. A katolikus kor utóhangjai az erdélyi ev. egyháznál erkölcsben és szokásban, viseletben és

* V. ö. Roth i. h. 100. s. k. l.

17. MEDGYES (MEDIASCH).
1600 körül.

18. MESE (MESCHENDORF).
XVI. század vége.

19. NAGYSELYK (MARKT-SCHELKEN).
XVI. század vége.

20. NAGYEKEMEZO (GROSS-PROBSDORF).
1600 körül.

nyelvben, elnevezésben és ünnepekben a mai napig sem vesztek ki; miért is nem kell csodálkozni, hogy díszítő elemekkel a reformáció előtti idő készletéből a reformáció utáni műveken is találkozunk. A szár díszéül szolgáló, bőrtükkal megrakott félgömbökről már volt szó. Munkákon ezek a talpkúpon is előfordulnak s a szár gombain a sodronydíszek ellensúlyozására szolgálnak. Habár a kupa a kehely egész magasságához viszonyítva túlnehéz, mégis épen e mű mutatja, hogy oly korban, midőn a vidékiesség kerítette hatalmába a műhelyeket, a kehely művészi értékét, daczára az alkalmazott változtatásoknak, méltányolni még mindig tudták.

A következő kehely, melyre figyelmünket irányítani akarjuk, szintén a XVI. század utolsó negyedébe sorozható (19. ábra). Hasonlóan a fentebb tárgyalthoz, ez is *Nagyselyk* ev. hitközségének a tulajdona. Először is a csészetartó hiánya tűnik fel rajta. E tényben annak bizonyítékát kell látnunk, hogy a kehely egyes részeinek ama meggondolatlan, önkényes kezelése feltartóztatlanul tovább halad, elannyira, hogy nemsokára rá hanyatlásról szólhatunk. A nodus rotulusai is, melyek itten teljesen dolmánygombalakúak, bizonyítékai azon fesztelenségnek. A szárra a bőrtükkal borított, kis félgömböket alkalmazták, melyekkel már gyakrabban találkoztunk volt. A noduslapok egy részét s a talposzlop három oldalát vésett gót díszművek ékesítik; ezzel szemben ingadozó a talpkúp és élpánt közötti kötőszalagnak préselt, függőleges helyzetű díszítményének a jellege. A kehely körvonalai tetszetősek és a késő gót típus látható változtatása nélkül készült.

Az 1600 körüli időből való egy erőteljes tömötséggel formált kehely *Nagyekemező* ev. hitközségének birtokában (20. ábra). Míg nodusa, talpkúpja és a szár korábbi idő benyomását keltik, sőt épen a végeterő XV. század jellegzetes alakját tüntetik föl, addig más részeiben fontos támpontok oly keletkezési időre vallanak, melyben az arányok benső elosztása s az alakítás benső összhangja iránti érzék már tűnőfélben volt. Elég megfigyelní azt az aránytalanságot, melyben a csészetartó picziny koronázata a kupa súlyával van; hozzáveendő a talp sajátságosan összevont élpántja, a túlszéles kötőszalag a gyenge, át nem tört dombormű mintázattal, a gót szellemnek már nyomát sem mutató kupatartónak nem ügyetlenül alakított erősebb hatást czélzó díszítése és be fogjuk látni, hogy ezen kehelynél is, a vidékies izlés termékével állunk szemben. Hogy a talpkúp felső végén levő lap hiányzik, helyét pedig gyenge, háromtagú párkány tölti be, további ok ezen ítéletünkre. Említésre méltónak tetszik a rotulusok alakja is, melyek középhelyet foglalnak el a román gombok és a gótsílnék hatleveledű virágai gyanánt kezelt rotulusai közt. A szárt az újra meg újra ismétlődő, vésett, gót díszítések ékesítik. Nagyon ügyetlennek tetszik, hogy oly szervetlenül

kapcsolódik az alsó szár rész a talpkúpba s hogy oly kevés művésziesen hat rajta a párhuzamosan rovátkolt sodrony.*

A vidékiesség korszakának kelyheit szintén a *szászudályai* ev. hitközségnek egyik kelyhével zárjuk** (21. ábra). Habár az edény körvonala a túlkarcsú szár daczára is a gót kehelyalakhoz való szívós ragaszkodást bizonyítja, mégis a diszítmények nagyobb részét oly nyersen és oly csekély művészi érzékkel rajzolták és valósították meg, hogy e munka, szeszélyes különözködése miatt, tanúság arra, hogy mily zavaros a művészi szabadság fogalma a XVI. század végén. Nem téveszthet meg sem a csésze kosara, sem a talp összekötő karzata, mert ezeket régi, még egy századdal előbb általánosan használt kaptacs-sajtókkal állították elő és nem a mester érdeme, hogy talán saját művészi kezdeményezésével és saját művészi izlését követve alkotta meg ezen részeket. Eme kehely hamisan felfogott diszítványai mellett a kupatartóváza és a talp kötőszalaga nem lehet ok arra, hogy a mester művészi képességét magasabbra becsüljük. Erdély összes kelyhei közt nem ismerünk másodikat, melyre mint itt, a lapok megelevenítése céljából sima sodronyokat egyszerűen ráforasztottak volna. Otromba és hamis alakú a szár drótműve, egyszerűek s dísztelenek a talpkúp sodronyidomai, melyek szerves összefüggés nélkül, minden mezőn teljesen indokolatlan, metszett lemezszalagokból álló virágot vesznek körül. Zavaros és határozatlan a csészetartó nehéz levélműve is, melyen keresztül kínozott, együgyűen vont kanyarulatokkal — bizonyára kacsoknak gondolt — sodronyok huzódnak. A rotulusok ezen kelyhen is hatlevelű virágkehely alakúak.

Daczára annak, hogy e mű, diszítésének egy részében a hanyatlást mutatja, melyre Erdélynek egy műhelye a XVI. században sülyedt, az egészséges alakítás mégis annak bizonyítéka, hogy nagyjából a későgót kehely arányait és körvonalait mint valami szent hagyatékot tisztelettel megtartották. Ez volt a nyugvó pont a jelenségek változásában. Nemsokára másképp kellett lennie!

Az erdélyi kehely következő korszaka, kezdetével az előbbi időköz végéhez csatlakozva, mindenekelőtt XVII. századbeli műveket ölel föl. E korszakot az erdélyi kehely hanyatlási idejének nevezhetjük. Jellemzi a körvonal elkorcsosulása, az arányok iránti hiányos érzék, barokk izlés bevitele a diszítésbe, mely mellett jellemző módon, még gót és renaissance elemek is találnak alkalmazást, sokszoros félreértéssel s nyers kivitelben. A XVII. század a barokkstíl korszaka, ámde ez a barokkstíl nem tudta a kelyhet saját szellemében kialakítani. Tiszta barokkstíli kelyhet Erdélyben nem ismerünk, bárha barokk korbeli

* Ezen kehely kupatartójának diszítványával szoros rokonságban áll az uje gyházi ev. hitközség egyik kelyhén található diszítvány.

** V. ö. Roth i. h. 103. l.

kelyhek nagy számban maradtak fenn. E korszak kelyheinek díszítése sokszorosan a renaissance alakjainak kincséből él, legfőbb technikája a trébelés, benne érvényesül a század legörvendetesebb jelensége.

Ez időszak kezdetére az itten közölt áldozati kelyhek sorából a *jakabfalvi* ev. hitközség birtokában lévő szeretnök állítani.* A gót kehely körvonalát követi, de micsoda változtatásokkal! Mily keskeny az élpánt, mily kecsességnélküli a talpkúp felemelkedése, mily erőtlen és alakatlan a nodus! Ennek rotulusait kis, színes, ferdényekbe foglalt kövek helyettesítik; a csészetartó korona ormát pedig különös báortalansággal oly kicsinek készítették, hogy feladatát: a csészetartó hatás-teljes záradékaul szolgálni, nem felel meg.

Míg a talp préselt kötőszalaga renaissance vonásokat mutat, addig a szárát, melynek alsó tagja közvetlenül nyugszik a talpon, hiányos kivitelű gót dísz borítja. Azonban e kehely legsajátságosabb része a csészetartó. Díszítménye három elég ügyesen rajzolt renaissance izlésű és meglehetősen erős ezüstlemezekből, kivágott ékítmény, valamint ezek közé foglalt sodronyczifrázatok. Ez utóbbiak technikájával már foglalkoztunk. Itten a rajzok vezető indavonalak s kis körökből állanak, melyeknek kölcsönös elhelyezkedéséből virágok keletkeznek. A sodronyszálakat úgy fonták, mint a drótos zománcznál. Bármennyire örvendünk is a kecses technikának, még sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy két oly különböző munkamódnak közvetlenül egymás mellé állítása, miként ez a kehelycsészetartón megnyilvánul, a díszítés egységes hatását s azonkívül e rész tektonikáját erősen sértik. A gót kehely jellemző ismertető jelei közé, annak virágzási idejében, mindenekelőtt a fölépítésénél s díszítésénél biztos megtartott egységesség szerepel. Ily egységességről e kehelynél nem lehet szó. Hiszen a feltartóztatlan művészi hanyatlás jele van előttünk; erre vall egy látszólag jelentéktelen tény, melylyel a szár felső részén találkozunk. E szár ugyanis keskeny kiterjedésbe megy át és valószínűleg azon szándékból alakították így, hogy nagyobb szilárdságot adjon a csészetartónak. Ilyfajta száralak mindeddig ismeretlen és a szár hivatásának a félreértésére mutat. A mesterjel az élpánton két elmosódott betűből áll: S. P. Képtelenek vagyunk ez idő szerint, hogy e jegyet biztosan magyarázzuk.

Hasonlóképen a *jakabfalvi* ev. hitközség birtokában találunk egy keltezett kelyhet** (22. ábra). A csészén levő körirat latin kezdőbetűkkel így szól; *CALICEM HUNC FIERI CURAVIT GERTRUDA BAUS-NENIANA AO 1673*. A tartót nélkülöző csésze feltűnő s mégis ezen időre érthető gyenge alakítás; ezzel szemben a talp és a szár későgót

* V. ö. Roth i. h. 103. l.

** V. ö. Roth i. h. 90. l.

21. SZÁSZDÁLYA (DENNDORF).
1600 körül.

22. JAKABFALVA (JAKOBSDORF).
1673.

23. SZÁSZ-BUDA (BODENDORF).
XVII. század.

24. NAGYDISZNÓD (HELTAU).
1698.

stíli. A talp áttört összekötő karzata indamotivumával, mely a rotulusokon ismétlődik, tiszta gót izlésű. Hogy a talp felső végéről a lapocska hiányzik, tekintettel az 1673-ik évszámra, nem csodálatos. Szintily indokolatlan az alaknak gyöngítése, a talp kúp felőli éleinek rovátkolt, keskeny csíkokkal való kiemelése. Új, és a talp, valamint a rotulusok alakjával ellentmondásban van a gömbidomú nodus; a gömb egyenlítőjére helyezett rovátkolt sodrony sem javít a dolgon. A vert díszek csak távolról sejtetik, hogy a barokk ékítés világából valók. Egészében ez a jakabfalvi kehely kellemetlen jelenség, bizonyosága a művészi érzés fogyásának, mely ez időben vetette legtávolabbra hullámain. A meglévő mesterjel világos olvasást nem enged meg.

Míg az eddig tárgyalt kelyhek, legalább is a talp alakításában, még mindig a régi, a XV. század óta kedvelt alapformára támaszkodtak, addig ezen alkotórész egy kelyhen, mely *Szászbuda* ev. hitközségének tulajdona, új fölfogásból, a barokk izlésből fakadt (23. ábra). Mostantól fogva többé nem a hatszorosan osztott rózsa alkotja a kehely alapját, hanem a kör, melyet körszeletek bizonyos mértékű megelevenítésben részesítenek. A díszítmény eldurvított, vert növény minta, melylyel az erdélyi barokk korszakban gyakran találkozunk. Ugyanez áll a csészetartóról is, a hol vázák, kagylók, ívek és levelek nem kellemes egészszé olvadnak. Renaissance izlésű még a korona orma; a motivumot itt is a lilium szolgálja. A vertlapú nodus és a hiányzó szíromlevelű rotulusok, a síma és pontozott félgömbökkel díszített szár ép úgy, mint a talpkúp felső végén levő lap a mult öröksége, melyet e kor aranyművesei is szívesen, habár gondolatlanul használtak. Ily gót elemeknek feltűnése oly késő időben egyrészt a gót elem szívós energiájának bizonyítéka, másrészt tanúsítják azt a tényt, hogy az ötvösök nehezen határozták el magukat, hogy új ösvényekre lépjenek, merőben új gondolatokat fogadjanak be. Pedig az idő rég elhagyta a gót stílt s így épen ez a kehely teljesen új talajon nyugszik, habár egyes részletei hosszú fejlődés végén állanak.

A gót stíl összes hagyományaival szakít a *nagydisznódi* ev. hitközség egyházi kincsének egy kelyhe * (24. ábra). Tisztán külsőleg tekintve több mint 36.5 cm. magasságával az óriáskelyhek közé tartozik, minőket a nagyszebeni és medgyesi ev. hitközség templomi kincsesben is találunk. Díszítése renaissance izlésű későbbi fejlődésében s technikai szempontból oly remekül kezelve, milyennel épen a XVII. század vert műveinél újra meg újra találkozunk. Állandó jelenségül azt az újítást veszi föl a kupa, hogy gazdag dombormű ékíti. Felső záradéka babérkoszorú. A dúsanhajló levelek és gyümölcsök közé három domborműves jelenet

* V. ö. L. Reizenberger: Kurzer Bericht stb. 3. s. k. 1. — Roth i. h. 90. 1.

illeszkedik, melyek közül az egyik Jézust az olajfák hegyén, egy másik a keresztfeszítést, a harmadik pedig Krisztus föltámadását ábrázolja. Ha ez utóbbi domborművet a szászok grófjának, Semrigger Mátyásnak (megh. 1680) fából metszett síremlékének hasonló tárgyú ábrájával vetjük össze, nem lehet kétséges, hogy a nagydisznódi kehely domborműve ezen síremlék, vagy ezzel azonos minta után készült. Az aranyműves azonban egyszerűsítette a kompozíciót nyolcz alak kihagyásával s megkönnyítette ily módon munkáját.

Ezen kimutatható, adott mintára való támaszkodásból is következik, hogy az erdélyi aranyművesek alkotásaikban nem voltak eredetiek; a mi még Hann Sebestyénről is mondható. Megfigyelve épen a XVII-ik század díszítését is, melynek lendületes vonalaiban és határozott rajzában semmi vidékiesség sincs, azon erős benyomásunk támad, hogy az egyes műhelyeknek mintalapokból, díszmetszetekből és mintakönyvekből nagy készlettel kellett rendelkezniök. Ennélfogva lényeges feladat leendő ötvös-művészetünk multjának további buvárkodásánál eme mintákat egyenként kimutatni, hogy így megtaláljuk a helyes mértéket mestereink megítéléséhez.

Kelyhünk nodusa, barokkstíliú, három bájos fejecske díszíti, nincsen arányban kicsiny mérete a súlyos kehelycsészével és ugyanez mondható a kecses renaissance izlésű talpról. Bármennyire dicsérnünk kell e mű technikáját, a mi az egyes részek arányait illeti, nem mondható összhangzóan kiművelt izlés tanuságának. A díszítés szempontjából e munka renaissance kehely a barokk korszakban. És e körülmény, hogy ama kor mesterei az egyes stílfajokat nem tudták széjjelválasztani, hanem közvetlenül egymás mellett alkalmazták, az egész időkör jellemző ismertető jele. Ez nemcsak onnan van, hogy a mesterek esetről-esetre metszetekből, rajzokból s mintalapokból megállapított dísz- és mintakészleteikhez nyulnak, hanem a művészi képzettség színvonalának lejjebbre és lejjebbre való sülyedésével is függ össze. Az igazi alkotó művészek helyébe, a minőkkel a XV. és még a XVI. század jó részében is találkozunk, idővel a kézművesek léptek.

A talp élpántjának körirata következően szól:

Cura utriusque officialium ex ecclae provent'bus confectus Anno Christi 1698, den 19. Decemberis. A mesterjel ICS betűkből áll, kis négyszögű paizson.

A XVII. század egy másik újítása a nodusnak egy nyaklós rendszerré való barokkstíliú változásában van. Ilyen gombkölüt mutat a *nemesi* ev. hitközség áldozati kelyhe,* melyet a 25. ábrában mutatunk be. E nyaklós noduskelyheket kivétel nélkül rossz arányok jellemzik.

* V. ö. Roth i. h. 138. l.

Különösen a talp rendesen nyomorúságosan kicsinyenyé fajult. Most már körkörös alakot vesz föl és hosszúra nyújtott hengerbe folytatódik fölfelé, melyre a nyaklós nodus simul. A talp felső részét pálmadisz ékíti. E kelyhek csészetartót nélkülöznek; a kupát vert művű vadász-jelenetek díszítik. Nem szabad ezek alapján arra következtetni, hogy a kehely eredetileg nem kehelynek készült, mert a meggondolatlanság, melylyel avatatlan tárgyakat dolgoztak föl a vallási edények díszítésére, e korban egyáltalában nem ritka jelenség; magyarázatát a mester keze ügyében lévő minták fölhasználásában leljük. Barokk elemek is vegyülnek díszítésébe. A csésze szélének ékesítésére ponczolóvassal készült indadíszek szolgálnak, melyet a trébelő munka mellett is gyakran alkalmaztak. Különben nyers a kivitel.

A következő kehely, melyet ide sorolunk, *Kisekemező* ev. hitközségének birtokában van és XVIII. századbeli munka.¹ Azt az alakot mutatja, mely ez időtájt közkedveltségnek örvendett, a nélkül, hogy e kedveltségnek megtudnók okát. Arányai fölötté hosszúra nyulnak, kupája hengerszerű, a nodus barokk szűk talpú, a bizonytalanság érzetét kelti. A mértékteien magasra törekvést a fedél is kifejezésre juttatja, mert folytatása virágszár.² A vert ékítményeket biztonsággal rajzolták és különösen a csészén mutatják ama kacsokat, virágokat s nagy leveleket, melyek ez időben oly kiváló szerepet játszottak. A kehely alakja különben olyan, mint az egykorú ivóserlegé, körvonalai tökéletlen voltával a tökéletes kivitel ellentétben van. Ebből kitűnik, hogy a mesterek kiképzése a XVIII. században a stílérzéket háttérbe szorítja. A mesterjel, mely szívalakú címerről és az I G betűkből áll, a kehely talpába van beverve. Valószínűleg Josef Glantzra (1759—?), nagyszebeni mesterre vonatkozik.³ A kehelyfedél peremén ezt a jelt találjuk: ✱, úgy látszik, hogy nem czéhjel.

Az erdélyi emlékek sorából egyik legérdekesebb példány, szintén *Nagyekemező* tulajdonában van⁴ (27. ábra). A kehely szélén levő fölírat: Pro memoria calicem dono misit a Constantinopl: Joh: Reihsner natur

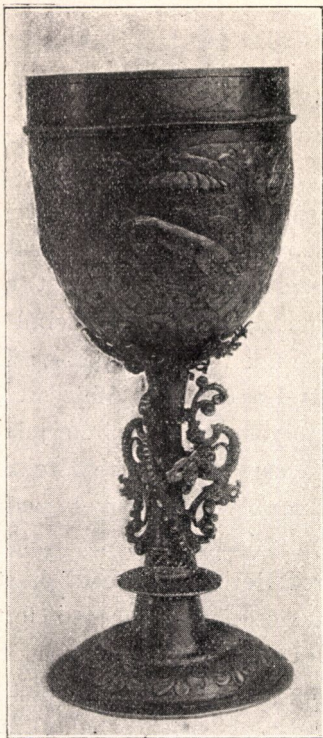
¹ V. ö. a holczmányi ev. hitközség kelyhét csak részben olvasható mesterjével (EV?) és a következő felirattal: verehret von Michael Setz Kürschnermeister in Hermannstadt Anno 1757. (26. ábra.) Már a XVII. században ez a serlegalak általánossá lett, a mint azt a Bruckenthal-féle múzeum egyik darabja 1654-ből bizonyítja. L. ennek a serlegnek az ábráját Roth i. h. XIV. 3. t., 128. l. — V. ö. egy czéhserleget a Nemzeti Múzeumban; képe az Arch. Értesítőben. V. (1885) 107. l.

² Ugyanazt a fedéldíszítményt Andrassy Géza gróf birtokában lévő serlegen vesszük észre; l. a képét Arch. Ért. XIX. (1899) 123. l. — Ép olyan fedele van a Bruckenthal-féle múzeumban lévő serlegnek egyikének; l. ennek a serlegnek az ábráját: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen II. sorozat. 6. t., a szöveg 8. l. — Az Armbruster-féle serlegnek is olyan virágszár-fedele van; l. a képet ugyanott I. sorozat III. t., a szöveg 38. l. Az Armbruster-féle serleg Sebastian Hann egyik munkája.

³ V. ö. Gyárfás Tihamér: A nagyszebeni ötvösök mesterjegytáblája. Arch. Ért. XXX. (1910) 412. és 416. l.

⁴ V. ö. Roth i. h. 137. l.

25. NEMES (NIEMSCH).
XVII. század.

26. HOLCZMÁNY (HOLZMENGEN).
XVII. század.

27. NAGYEKEMEZŐ (GROSS-PROBSDORF).
1775.

Arch. Értesítő. 1912. 2. füzet.

28. ZSIDVE (SEIDEN).
XVI. század

Cibin (ii), in Ecclesiam Proszdorffensem ubi D(omi)na Mater eius sepulta jacet. (1)775, d(ie) 18 X br. E kehely az erdélyi zománczfestés egyik pompás műve. A talpon, noduson, csapokon, a fedőn s különösen a csészén, valamint ennek koronapárkányán a diszítványokat tökéletes kivitelű zománcz borítja különböző színekben. Fölépítése könnyed és választékos; a nodust is ügyesen alkalmazták a szerkezetbe. A felirat semmi kétséget sem enged az iránt, hogy e kelyhet Konstantinápolyból küldték Erdélybe, de fölmerül a kérdés, vajjon e mű török munka-e? E kérdésre tagadólag kell válaszolnunk, tekintettel a diszítés kifejezett késő-renaissance jellegére, a melyben keleti befolyásnak semmiféle jelét sem fedezhetjük föl. Miért is készült volna ez a serleg, mely első tekintetre elárulja a kehely rendeltetését Konstantinápolyban? Mivel pedig ily zománczkelyhekkel Erdélyben különben is találkozunk, Szász-Sárosi,¹ a nagyszebeni ev. hitközség,² valamint gróf Bethlen keresdi kastélyának 1775-ből származó kelyhére³ emlékeztetünk, közel eső feltevés, hogy ez a mű valamelyes módon Erdélyből Konstantinápolyba került, a hol Reiszner János megvásárolta és a nagyekemezői egyháznak ajándékuul küldte. Így hát a szerencsés véletlen megőrzött számunkra egy oly munkát, mely a XVIII. században Erdélyben még virágzó zománcz-ipar legszebb példányai közé tartozik.

A tiszta renaissance kelyhekhez számítjuk a *zsídvei* ev. hitközség egy kelyhét (28. ábra). Ennél a körvonal és diszítés az új stílusról tanuskodik. A medencze módjára alakított kupa oldala hólyagos s három dom-borműves mező van rajta, melyek egyike Sisyphest ábrázolja, a mint a követ a hegyre fölgördíti. Miként a csillag bizonyítja, melyben a czéh ellenőrző jegyét látjuk, e mű nem erdélyi munka, hisz tiszta renaissance kelyhek az erdélyi műhelyekben csak csekély számban készültek,⁴ főleg azon okból nem, mivel a gót hagyomány, a kehely alakját tekintve, lenyult ama korig, a melyben a barokk már régen a gót stíl helyébe lépett volt. A mesterbélyegnek ezek a betűi: N. Csillag és mesterjel úgy a fedél peremén, mint a talpon vannak alkalmazva.⁵

Leírásunkat az erdélyi kehely fejlődéséről a *szászsebesi* ev. hitközség egyik rokokokelyhével fejezzük be (29. ábra). A kehely nyilvánvalóan egy más odavaló kehelylyel együtt ugyanazon kéz műve, miként

¹ Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. I. sorozat. 17. t., a szöveg 28. l.

² V. ö. Roth i. h. 129. l.

³ V. ö. Ugyanott 130. l. — A festett zománczra nézve v. ö. Hampel József: Az «erdélyi» zománczról. Arch. Ért. XV. (1895) 298. s. k. l.

⁴ Renaissance kehelynek a szász-vessződi és a buzdi ev. hitközség kelyhe tekinthető; l. a képeit: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. I. sorozat. 18. és 19. t., a szöveg 27. s. k. l.

⁵ Lehetséges, hogy ez az N Nürnberg városának ellenőrző jele, de ebben az esetben lemondunk saját nézetéről; v. ö. Kemény Lajos: Hitelesítő jelek ötvösműveken. Arch. Ért. XXVIII. (1908) 377. s. k. l.

azonos mesterbélyegükből kitűnik. A mesterjel: *N. P.* betűket mutatja kis köralakú paizson.* Mindkét kelyhet gazdagon díszítik vert ékítmények. Egyikük talpán négy mezőn dombormű van a négy evangélista képével, a csésze közepe körül pedig vert díszítmények helyettesítve a csészetartót, az ajándékozást tanúsító szöveget helyezték el, mely bevéselt, latin kezdőbetűkből áll: *TEMP(ore) PASTORATS ANDR(EAE) EKARDT . . . . SARF AO 1756.*

Az 1756-iki évszám nyilván a mindkét kehely keletkezési idejét jelzi. A díszítések mindkét kelyhen, szimmetrikus alakításuk miatt, alig mondhatók rokoko izlésűeknek, inkább úgy jellemezhetők, hogy barokk elemekkel kevert renaissance motívumok, míg körvonala és kivált a csésze körül futó fodrok rocailleizlésre vallanak. E két művön épen a körvonalak s a díszítő izlés különbsége is emlékeztet arra, hogy Erdélyben kezdettől fogva változatosan kereszteték egymást a stílusirányok, hol egybefűződtek, hol ismét szétváláltak.

Az akkori világ művészi központjaitól távol eső földrajzi helyzetében, Erdély művészi életének sajátosságában, valamint emez országrész műiparának e két körülmény föltételezett, találjuk azon tény magyarázatát, hogy a stílusok és technikák ezen áthullámozása az ötvösség életföltételének természetes következménye volt. Lassan, de föltarthatatlanul vonulnak a művészi irányok hullámai hazánk felé, elérik a terület széleit és eljutnak egészen az erdélyi havasok határoló lánczolatáig. Itt megtörnek, visszahömpölyögnek még egy darabig és hatásuk itten tovább tart, mint a központok közelében. A hullámgyűrűk egymást kölcsönösen átmetszik és nem csoda, ha Erdélyben a hatásaikat tisztán látjuk. Csoda volna, ha másképp volna. Mert minden művészet, még ha csak egy vidék ötvösségének szerény körében törekszik

29. SZÁSZSEBES (MÜHLBACH).

* Az ezen mesterjel mellett lévő ellenőrző czéhjel pontosan nem volt kibetűzhető. Háromtornyos falnak látszik és e szerint a kolozsvári, segesvári, és talán a pozsonyi, budai, komáromi stb. czéhek ellenőrző jele lehet. V. ö. Winkler Elemér: A kutatás némely módjai az ötvösség történetében. Arch. Ért. XXXI. (1911) 33. s. k. 1.

is érvényre, mindig a művészi szándék és a stílképző külső tényezők eredménye.

Követtük az erdélyi kelyhet fejlődésének menetében öt századon keresztül. Ha a művészi szempont nem is birt mindig kielégíteni, mindig elénk tárult a pezsgő élet, a törekvés, hogy a szorult jelen inségével szemben is a szépérzék érvényre jusson és győzelmet arasson. Főlemelő és örvendetes érzés, ha akár csak kisebb kultúra körének művészi multjával foglalkozunk is, hogy életének nyilvánulásaiból magasabb gondolkozásmód hat felénk, annak az idealismusnak a lehelete, mely az előttünk élt nemzedékeket lelkesítette.

Nagyszeben, 1912. febr. 16-án.

Dr. Roth Viktor.

A MAGYAR ÖTVÖSJEGYEK RENDSZERES GYŰJTÉSÉRŐL.

A mult év folyamán Rosenberg Márk «Der Goldschmiede Merkzeichen» című művének a szakkörök részéről régóta várt második kiadása került ki a sajtó alól.* E könyv megjelenése időszerűvé teszi, hogy a magyar ötvösjegyek gyűjtésével, illetve e gyűjtésnél a rendszer szükséges voltával foglalkozzunk.**

Maga a mű is megérdemelné, hogy önálló ismertetés keretében tárgyaljuk, mégis a hazai szakköröket első sorban hazai ötvösségünk szerepe érdekli az egész európai ötvösség multjába bevilágító eme műben s így leginkább a magyar ötvösségnek e műben való szereplését, e szereplés alsórendű voltát, ennek okait s ez okok megszüntetésének módjait látom első sorban tárgyalás alá veendőknék.

Egy pillantást vetve az 1186 oldalas vaskos kötetre, megállapíthatjuk, hogy az ötvösök által 3—4 évszázadon keresztül műveik anyagának hitelül használt, látszólag jelentéktelen, kis jegyek ismerete immár egész külön ismeretkörre nőtt, melynek a külföldön jelentékeny irodalma van. Már ez utóbbi körülmény magában is indokoltá teszi, hogy a magyar ötvösjegyek gyűjtésének és rendszeres feldolgozásának szükségességét hangoztassuk. De nemcsak azzal indokolhatjuk meg e munkát szükségességét, hogy követnünk kell a külföldet, hanem a tárgy természetéből folyó komoly érveket is hozhatunk fel mellette.

Általánosan elismert igazságok hangoztatásával kellene kezdenem ez indokolást, ha onnét kívánnék kiindulni, hogy ötvösségünk történetének kutatása nemzeti szempontból rendkívüli fontossággal bír-e. A mellett a belterjű művelés mellett, amelyben három évtized óta szakirodalmunkban e tárgy részesül, kár volna erre szót vesztegetni. Elég az hozzá, hogy ötvösségünk

* Der Goldschmiede Merkzeichen von Marc Rosenberg. Zweite vermehrte Auflage mit einem Anhang über byzantinische Stempel Frankfurt am Main Verlag von Heinrich Keller 1911.

** Az Orsz. Régészeti és Emb. Társulatnak m. évi márcziusi ülésén is volt alkalmam, egy értekezés keretében ugyan e föladatot tárgyalni.

történetét szakíróink a legbehatóbb művelésre tartják érdemesnek. Ha pedig ezt mint tényt megállapítjuk, úgy már ebből önként következik az ötvösjegyek gyűjtésének jelentősége is.

Az ötvösség történetének s ezzel a művelődés történetnek e munkálat ép oly segédtudománya, mint a milyen segédtudomány a történeti tudományban a numizmatika. Ha sohasem lett volna szokásban az ötvöstárgyakon az anyag és készítés jóságáért való jótállást bizonyos jelekkel elvállalni, akkor is ép úgy művelnünk kellene ötvösségünk történetét, a minthogy e műiparnak a XVI. század előtti kora beható művelést igényel dacára annak, hogy ez időn e segédtudományunk támogatását nélkülöznünk kell. De ha már az idők folyamán kifejlődött az ötvösök czéhéletében egy szokás, a mely lehetővé teszi, hogy készítőik s származási helyeik szerint csoportosítva az ötvöstárgyakat, tárgyalhassuk az ötvösség történetét, akkor beható, tudományos műveléssel kell a multnak e kis szövétnekjeit oly fényforrássá egyesíteni, a mely bevilágítson művelődésünk történetének még homályos szakaszaiba. Mindenki számára érthető útmutatókká kell változtatnunk az érthetetleneknek látszó titokszerű jegyeket s vizsgálódásaink eredményeit oly alakban kell közkinccsökké tennünk, hogy ez eredmények megbízhatóságát ellenőrizni is legyen módjukban azoknak, a kik azokat használni akarják.

Ez utóbbi felfogásom indít arra, hogy a magyar ötvösjegyek gyűjtésének rendszerét szóvá tegyem. Magára e gyűjtés jelentőségére nem nekem kell a szakkörök figyelmét felhívnom. Mióta Rómer Flóris a hetvenes években a Magyar Nemzeti Múzeum közzétett katalogusaiban az ötvöstárgyakon látható jegyek ábráit közölte, ismételten felhangzott a felhívás kutatóinkhoz, hogy az ötvösjegyek gyűjtését hazánkra nézve elvégezzék. Különösen mikor Rosenberg könyvének I. kiadása megjelent, mutatott rá e folyóirat szerkesztője az e téren reánk váró feladat sürgősségére.* A felhívásnak annyi foganatja volt, hogy azóta ötvöstárgyakról szólva kutatóink megszokták jegyezni: «rajta X. Y. ötvösjegy.» Ez ugyan nem jelent sokat a beható kutatás számára, mégis valamivel több, mint volt az Ötvöskiállítási Lajstrom módja, a hol a tárgy leírásánál megemlíttetett, hogy «rajta 2, 3 ötvösjegy» s a könyv végén szép csokorba kötött ötvösjegyeket kaptunk «különböző ötvöstárgyakról.» Melyik mely tárgyról? Az talán sohasem fog kiderülni.

A regisztrálással azonban nincs elvégezve a munkálat, melynek módját is kijelölte ez említett közlemény szerzője, rámutatván arra, hogy *azt* és *úgy* kell elvégeznünk, a mit és a hogy Rosenberg azt Németország ötvösségére vonatkozólag elvégezte. S úgy vélem, nem lesz tehát hiábavaló dolog rámutatni arra, hogy mit és hogyan végzett Németországra vonatkozólag Rosenberg. Mert meg kell jegyeznünk, hogy Rosenberg maga is úgy nyilatkozik már az I. kiadás előszavában, hogy ő csak Németország ötvösjegyeit kívánta alaposan feldolgozni, míg a többi európai országok ötvösségéről csak áttekintést kíván nyújtani.

Hogy *mit* végzett, azt rövidesen elmondhatjuk. Kimerítően felgyűjtötte,

* Arch. Ért. 1890. 17. 1.

hely- és időrend szerint beosztotta s lehetőleg személyekre is visszavezette az ötvösjegyeket. Hogy milyen jelentősége van e munkálatnak, arról már csak azért sem kívánok sokat beszélni, mert azok előtt, a kik tudják, hogy imár két éve foglalkozom a magyar ötvösjegyek gyűjtésével, szerénytelen fontoskodásnak tűnhetnék fel, hogy a saját munkálatom jelentőségét igyekszem fontosnak feltüntetni. Holott ellenkezőleg, külön is hangsúlyozni kívánom, hogy mikor a magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtésébe belefogtam, akkor egy, annak megítélésére sokkal hivatottabbak által már fontosnak jelzett és sürgett munkára szántam el magamat.

De ép ez okból e helyütt nem is az ötvösjegyek gyűjtésének jelentőségére, hanem ennél a rendszeresség feltétlen szükségére kívánom a hangsúly helyezni. Mert az nyilvánvaló, hogy ha egyszer az ötvösjegyek ismeretére szükség van, akkor feltétlenül szükség van arra is, hogy a tárgy művelése tudományos rendszer alapján történjék, hogy az elérendő eredmények megbízhatóknak legyenek tekinthetők. S ha szakirodalmunkban általánosan el is ismertetett, hogy az ötvösjegyek gyűjtésére szükség van, arról még nem volt szó s az még nem volt megállapítva, hogy a rendszeres gyűjtés hogyan történjék. Erre nézve különféleké lehetnek a vélemények s azért megengedhetőnek gondolom, hogy midőn vizsgálat tárgyává teszem, hogy milyen rendszerrel juthatott el Rosenberg az ő eredményeihez, egyben a szerénytelenség vádjánélkül szóvá teszem, hogy milyen tapasztalatokra jutottam az ötvösjegy-ismeret rendszeres művelését illetően.

Maga a munkálat, a melyre vállalkoztam, általános érdekekkel bir történetészeink számára s azért helyesnek vélem, hogy a munkálat végzéséből annak módszerére nézve szerzett tapasztalatokat is megállapítsam, egyrészt, hogy módot nyujtsak arra, hogy a munkálat, melyről csak természetes, hogy kívánám, hogy minél jobban használható segédeszközt eredményezzen kutatóink számára, még folyamata alatt javítható, tökéletesíthető legyen, másrészt, hogy e munkálat segítőit vagy esetleges folytatóit — mert hiszen az ilyen munkálat nem egy ember számára való s nem egy pár évre terjedő munkát jelent — a szerzett tapasztalatokra nézve tájékoztassam.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, vegyük szemügyre Rosenberg művének Magyarországra vonatkozó részét, mert az ok és az alkalom arra, hogy itt most a magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtéséről szó lesz, éppen e műnek a fenti tekintetben való hiányossága volt.

A mű 829—848. oldalain foglalkozik a magyar ötvösjegyekkel. E húsz oldalnyi területen 22 magyarországi város ötvösségére vonatkozó adatokat sorol fel a szerző, helyesebben szólva, vél felsorolni. A 22 szám mindenesetre jelentékeny haladás az I. kiadással szemben, a melyben csak 4 magyarországi városból származó ötvösjegyek voltak bemutatva. A városok száma azonban mindjárt jelentékenyen csökken, ha azt nézzük, hogy melyeknek neve kapcsán mutat be ötvösjegyeket a szerző. T. i. 8 olyan város van ott felsorolva, a melyekből származó jegyet nem láthatunk a műben. Találunk azonban írott adatokat, az ama városokban virágzott ötvösség multjáról? Dehogy! Inkább csak arról, hogy az azokban a városokban 1866-ban létesítettett fő- és fiók-

fémjelző hivatalok milyen betűk hozzátételével kezdték alkalmazni ekkor az *osztrák* fémjelzést.

A fémjelzés története szempontjából mindenesetre mellőzhetetlen dolgok azok, a miket Rosenberg az egyes magyar városoknál felsorol, hogy t. i. az osztrák fémjel mellett vagy abba belefoglalva Debreczenben «R 4», Kolozsvárott «U 1», Lőcsén «R 6» stb. jelzéseket használnak 1866-tól kezdve a fémjelző hivatalok. Az ötvösség története szempontjából azonban vajmi kevés jelentőségük van ezeknek a jelzéseknek. Még Ausztriában, a hol ezek a jelzések mintegy folytatását jelentik a XIX. század elejétől kezdve életben volt hivatalos fémjelzésnek, a mely a közös fémjelben betűkkel különböztette meg az egyes osztrák városokat, van valami értelme annak, hogy az ötvösjegyek kutatásánál egész a jelen korig menjünk, de nálunk, a hol a czéhélet megszűntével oly lényeges változás következett be a fémjelzésben; a hol már az új fémjelzésnek semmi, de semmi kapcsolata nincs azzal a bélyegzéssel, amelynek legutolsó fázisai — az 50-es, 60-as évekből — még mint korábbiakra visszavezető nyomok érdeklődésünkre igényt tarthatnak: ott igazán nincs értelme, hogy az 1866 óta használatba vett jelzéseket állítsuk előtérbe és szerepeltessük túlnyomó súlyban egy olyan műben, amely a művészettörténeti szempontból jelentős ötvösség multjában van hivatva kalauzul szolgálni. Ha egy magyar város ötvösségéről egyebet nem tudunk, mint, hogy az abécé mely betűjét használja az ottani fémjelző hivatal mostanában, úgy a miatt valóban kár azt a magyar várost meg is említeni. Nem volna kár, ha nem hozná fonák világításba ez a beállítás ötvösségünk multját s nem juttatna olyan szomorú szerepet önálló államiségünknek.*

Bátran elhagyhatta volna szerző az egyes magyar városoknál az új fémjelzéseket avagy megtehetette volna, hogy úgy mint a németbirodalmi új fémjelzést, a fejezet elején ismertethette volna néhány sorban a miénket is.

Sorra véve az egyes városokat: *Agram* (Zágráb) alatt csak azt találjuk, hogy 1866 óta «V» a jele. *Altsohl* (Zólyom) alatt a zólyomi ötvösczéhnek hitelesítő jelét mutatja be 1657-ből. A meghatározása helyes, de nem mondja,

* Nem ez a helye tulajdonképp annak, hogy szóvá tegyük, mennyire szükségtelen, a hazai műiparpártolás szempontjából mennyire káros s nemzeti szempontból mennyire viszás dolog volt, hogy a «Gesamtmonarchie» számára megszerkesztett s 1866-ban abszolutisztikus úton életbeléptetett új fémjelzési eljárást a magyar törvényhozás 1867-ben úgy emelte törvényerőre, hogy a közös fémjel mellett meghagyta azt a beosztást is, mely szerint a magyar fémjelző hivatalok az abécé P—V betűivel különböztetik csak meg magukat az osztrákoktól, a melyek az A—N betűket használják. Az ötvösség művészi alkotásaival foglalkozó kutatót, ez a dolog nem igen érinti, mert legfőjebb a modern utánzatok felismerése szempontjából lesz dolga a Diana- és Apollo-fejes jelekkel. Mégis szégyenkezve kell egy tudományos mű olvasásakor arra gondolnunk, milyen kár, hogy olyan kevésbé törődött a törvényhozás azzal, hogy önállóságunkat e kérdésben kifejezésre juttassa, mikor egy-egy magyar város ötvösségéről alig van egyéb mondani valója Rosenbergnek, mint hogy «Amtszeichen seit 1866, *ähnlich Wien* Nr 5076» stb. Természetesen, ha az 1866 óta divó fémjelzést tartjuk szem előtt, illetve ha azt tartja folyton szemünk elé a szerző, a ki Carl Knies: *Die Punzierung in Österreich* cz. művéből merítette adatait, akkor már érthető, hogy miért kell nekünk az európai államok betűrend szerint összeállított sorában «Ö» alatt szerepelnünk. De bizony, inkább kisebb teret kaptunk volna a szereplésre, mint hogy ez az új fémjelzési eljárás ismertetése legyen olyan bosszantóan szembeszökő.

honnan veszi, milyen tárgyról, kinek az ismertetéséből s fő hiba, hogy elhagyja mellőle a mesterjegyet. Arra még rátérek, hogy miért nem szabad az együtt előforduló ötvösjegyeket különválogatni, de e nélkül is, nem értjük, hogy ha más államoknál nem látta hiábavalónak szerző a mesterjegyeket — mélyen belenyulva a XIX. századba is — közölni, hogy itt miért nem közli. Holott az 1657-es évszámból valószínűnek látszik, hogy itt a zólyomi mészárosczéh egybejáró poharairól vett jeggyel van dolgunk, a melyeket Lipcsey József e folyóirat 1889. folyama 346. lapján ismertetett s amelyeknek jegyei is bemutatattak e folyóirat 1896. évf. 333. lapján Mihalik József czikke kapcsán s akár innét, akár más tárgyról vette e jegyet Rosenberg, módjában lehetett volna a mesterjegyet és a tárgy rövid leírását is bevennie művébe. Egyébként a zólyomi hitelesítő jegynek az itt közölnél régibb formáját lehet látni a zólyomi r. kath. plébánia templomnak egy 1620-tól datált patenáján, sőt valószínű, hogy a kettős keresztes zólyomi jegynek az a változata, a mely a besztercebányai múzeumban levő s Divald Kornél által e folyóirat 1910. évf. 17. lapján ismertetett serlegen — mesterjegy nélkül — fordul elő, még ennél is régibb.

Budapest cím alatt ugyanama pesti ötvösjegyeket látjuk, mint az I. kiadásban. E folyóirat mult évfolyama 47. lapján figyelembe ajánlott ama megjegyzésem, hogy Budapest alatt a pesti czéhjegyet legalább is a budai és óbudai czéhjegyekkel volna kívánatos közölni, már nem vehette figyelembe a szerző.

Debreczin (Debreczen)-nél megemlíti az ottani ötvösöknek II. Rudolf császártól nyert kiváltságlevelét, egyébként csak az újabban használt betűjelzést ismeri. E folyóirat mult évfolyama 49. lapján már bemutattam a debreczeni hitelesítőjegy egy alakját (bárány kereszttel), itt csak azt kell megjegyez-nem, hogy e hitelesítőjegy nyilván csak a XIX. század elején vétetett használatba, mert a XVIII. századból ismert és felirataik szerint kétségtelenül debreczeni ötvösöktől származó műveken csak mesterjegyek fordulnak elő.

Így a nagyváradi (olaszi-i) ref. egyház két úrasztali poharán, melyeket Büttösi István debreczeni ötvös készített 1783—84-ben, csak SB mesterjegy látható. Egyáltalán azt mondhatjuk, hogy a hitelesítőjegyek használata hazánkban nem volt olyan általános és állandó, mint a külföldön, a mi természetesen megnehezíti a kutatást.

Eperjes neve alatt egy, hogy úgy mondjuk, a magyar ötvösjegyisme bölcsőkorából származó tévedés csúszott be a műbe, melyet szerzője annak idején csak mint sejtelmet mert kockáztatni (l. A. É. 1896., 342.) s melyet később egy másik író — igaz, hogy csak egy, legjobb szándékkal, a katolikus papság tájékoztatása céljából írt cikkben,* — készpénznek vett s így hozott forgalomba, s ez az, hogy Eperjes hitelesítőjegye gyanánt ovális keretbe foglalt ES betűk szolgáltak.

Erre a feltevésre az adott alapot, hogy az ezredéves kiállításon egy eperjesi szenteltvízhintő volt látható két — az A. É. 1896. 342. lapján közölt — ötvösjeggyel, az egyik egy tizenhármasszám, alatta csillaggal,** a másik ES.

* L. Gyárfás T. A mesterjegyekről, Egyházi Műipar, 1909. 33.

** Azóta pontosabb felvételből s számos újabb azonos jelű tárgyról megállapítható volt, hogy az a csillag egy igen kis, stilizált lilium akart lenni.

A ki foglalkozott ötvösjegyekkel, az tudhatja, hogy ha egy tárgyon két ilyen jegy fordul elő, akkor egész bizvást fogadhatjuk el a 13-ast hitelesítőjelnek s a két betűből álló jelet a mester jegyének. Különben is teljesen szokatlan és egyedül álló dolog volna, hogy egy város nevének első és utolsó betűjéből csináltak légyen rövidítést hitelesítőjegyek. Eperjes hitelesítőjegye meg van igen szép, régi változatban a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy 1681-ből származó poharán s az eperjesi ág. ev. egyháznak egy, 1682-ből való ostya-tartó csészéjén Heinrich Köhler eperjesi ötvös HK mesterjegyével s e tárgyakon láthatjuk, hogy Eperjes hitelesítőjegye a XVII. században pajzsalakú jegy volt, melynek jobb mezéjében négy váltakozva kiemelkedő és bemélyedő pólya, a bal mezőben pedig fél-sas látható karmai között a 3 eperrel a városi czímernek megfelelően. Ez a hitelesítőjegy a XVIII. században felcserélt helyzetű mezőkkel, majd felette a 13 számmal s a XIX. században a pólyák helyén oroszlánnal* s az évszámmal körülvéve maradt fenn. A XIX. században sok másféle hitelesítőjegyet is találunk Eperjesen, így csak 12 és 13 számokat és 13-as számot E betű fölött pajzsba foglalva, sőt, most jön a legeredetibb dolog: az a jegy, a mely az említett ES jeggyel fordul elő, az is eperjesi hitelesítőjegy. Tehát az a bizonyos sejtelem jó volt, csak az indokolás nem áll meg. Az említett jegycsoport csakugyan eperjesi ötvösjegyeket mutat, de nem azért, mert az ES azt jelenti, hogy : E-perjeS, hanem azért, mert a hogy kutatásaim igazolni látszanak, az ES jegyet Emericus Saárossy eperjesi ötvös (alczéhmaster 1828) használta az említett csillagos azaz lilomos jeggyel, mint

elcsillagos jeggyel együtt. Számos ilyen jegyű tárgyat találtam már az eperjesi plébánián és sárosmegyei családok tulajdonában. De meg kell jegyezni, hogy úgy az eperjesi, mint más kisebb városi ötvösjegyeket illetően végzett kutatásaim azt a meggyőződést keltették bennem, hogy — legalább bizonyos időszakokban — némely városban minden ötvösmester maga, házilag végezte a hitelesítést a saját hitelesítő-jegyével. Feltűnő ugyanis, hogy a hitelesítő-jegyek bizonyos formája néhol mindig egy és ugyanazon mester jegyével együtt fordul csak elő. Ez mindenesetre erősen leszállítja az ú. n. hitelesítő-jegyek jelentőségét, a melyeknek Rosenberg is különös fontosságot tulajdonít, midőn pl. a magyar részben is főképp csak arra törekszik, hogy egy-egy város «Beschauzeichen»-jét megállapítsa. Ez a törekvés mindenesetre szép, de ha mindenütt hitelesítő-jegyeket keresünk is, azért ne feledjük a mesterjegyek jelentőségét és ne gondoljuk, hogy mindig sikerül majd olyan szépen ráhibáznai a valóságra, mint az ES-nél, a melyet remélhetőleg nem fognak már ezentúl Eperjes hitelesítő-jegyének feltüntetni.

Gran (Esztergom) nevével Knies említett műve alapján az esztergomi hitelesítő-jegy egy XIX. század elejei változatát látjuk bemutatva. Knies műve egyáltalán nem volt figyelemmel az ötvösség történetére, miután az nem annak szempontjából, hanem csak a fémfinomsági vizsgálatok fejlődése szempontjából íródott. A fémjelzés Ausztriában már sokkal régebben, mint nálunk alakult át beamter-munkává s így annak története a művészettörténeti szempontból

* L. A. É, 1911. 49. lap.

jelentős ötvösség történetétől teljesen különválasztva is birhat érdekkal. Ezért maradt el Kniesnél annak megjelölése, hogy mely jegy milyen tárgyon s milyen mesterjeggyel kapcsolatban fordul elő. De innét származnak Knies tévedései is. Esztergom jegyét ugyan helyesen határozta meg a városi címerral való hasonlóság alapján, de más esetekben ez nem elég biztos alap s ha Rosenberg a Knies művét igen jelentős, kitűnő munkának is mondja (I, 791. lap), mi bátran kimondhatjuk, hogy az csak Ausztriára nézve az, a melynek hivatalos fémjelzése történetét lehet az ő módszerével feldolgozni, de a mi czéhvilágbeli ötvösjegyeinkkel ilyen módszerrel ugyan nem boldogulnánk.

Hermannstadt (Nagyszeben) terjedelmes részt foglal el a műben annak révén, hogy Hann Sebestyén műveinek részletes összefoglalását nyújtja, 32 művet sorolva fel, melyek legnagyobb részén Hann Sebestyén mesterjegye látható vagy a melyek elegendő joggal jegy nélkül is az ő műveinek tekintethetők. Mindenesetre jobb, ha a szerző felsorol művében ötvöstárgyakat jegyek nélkül — még ha később nem is bizonyulna helyesnek a mester meghatározása — mint hogyha jegyeket közöl a tárgyak megnevezése nélkül. Hann Sebestyénen kívül csak az első kiadásban is már szereplő két nagyszebeni mester: Daniel Bulkesch és Hans Friedrich Benedikt szerepel mesterjeggyel és egy-egy művével. Meg kell jegyeznünk, hogy Daniel Bulkeschnek itt közölt mesterjegye nem egyezik a Bruckenthal-múzeumban levő ellenőrzőtábla ama jeggyel, a melyet dr. Gyárfás Tihamér alapos tanulmányai révén eszközölt s inkább elfogadható meghatározásával Bulkesch jegyének állapított meg.* A többi sok nagyszebeni ötvösről, a kiknek jegyeit az említett tábla megőrizte, a kiknek számos alkotása található közgyűjteményeinkben s a kiknek neveit dr. Gyárfás fáradtsággal meg is állapította, nem tudott még a szerző műve írásakor.

Kaschau (Kassa) alatt a kassai lilomos hitelesítőjegy két változatát s Lippai János és Kecskeméti Péter mesterjegyeit mutatja be a szerző Mihalik József: Kassa város ötvösségének története cz. műve nyomán. Említi még Nonnert Pál nevét is egy műve kapcsán, a jegy képét azonban nem mutatja be. Egyáltalán a II. kiadásban már elég gyakran látjuk, hogy a szerző elegendőnek tartja, egy jegyről csupán szóval megjegyezni, mint pl. ez esetben: «P N» im Herzschild. A figurális jegyek között 100-nál több van, a mely csak szavakkal van leírva, így: Stern, Löwe, Kopf, Adler stb., még a jegy kontúrjának alakja sincs jelezve. A számokból álló jelzések túlnyomó részét s a betűkből álló jegyeknél is egy jelentékeny részt ábra nélkül «mutat be» a szerző. Nagyon jól ismerjük a nehézségeket, a melyek egy 6000-en felüli ötvösjegyet publikáló mű kiadásánál fennállhatnak, mégis kénytelenek vagyunk kifejezést adni ama meggyőződésünknek, hogy az ötvösjegyek publikálásának csak úgy van értelme, ha az hű ábrázolás alakjában történik. Elhiszszük, hogy ez esetben nem a szerző tehet róla, s azt is, hogy ha a kassai lilom kíséretében előfordul majd a «P N» szívalakú pajzsban XVII. századbeli tárgyon, úgy azt Nonnert Pál jegyének fogjuk tekinthetni akkor is, ha nincs módunkban Rosenberg ábrája révén megállapítani, hogy azonos-e a kassai ref. egyház

* L. A. É. 1910. 414. old. 39. sz.

kupáján levő jeggyel, de hátha a kassai liliom nem lesz felismerhető, mert annyira elkopott, avagy hátha nem lesz egyáltalán hitelesítőjegy? Kassai jegyeknél ugyan nem tapasztaltam azt, hogy hitelesítőjegy nélkül forduljon elő egy mesterjegy, de más városoknál, a hol pedig szintén állandó volt a hitelesítőjegy használata, mégis találunk ilyen kivételeket. Rosenbergnél is számos példát látunk arra, hogy: «Beschauzeichen fehlt» olyan helyeken is, a hol pedig hitelesítőjegyek is voltak használatban. S ennek dacára egész nyugodtan beosztja a tárgyat a mesterjegy alapján egy oly városba, a hol dívott a «Beschau». És nyugodtan teheti is. Számos ilyen kivételes eset fordul elő, a mit akár azzal magyarázhatunk, hogy némely városban a hitelesítőjegy használata bizonyos időre megszakítást szenvedett, akár azzal, hogy az illető mester hagyta el egy időre a czéhet. Például biztos adataink vannak rá, hogy Besztercebányán a XVII. században, a XVIII. század első felében, a XVIII. század utolsó éveiben s a XIX. században használtak hitelesítőjegyet. A XVIII. század 50-es és 80-as évei között nem találtam a hitelesítőjegy használatának nyomát. Ha már most a besztercebányai r. kath. tót templom egyik XVIII. századi naviculáján levő IGP mesterjegyet egybevetjük a besztercebányai ág. ev. egyház házassági anyakönyve következő bejegyzésével: «1767. IV. 25. Spons. Johann Georg Peltzer bürgerl. Gold und Silber Arbeiter Meister allhier, ledig, mit der Frau Juditha gebohrene Ramschlerin, verwittl. Buchholtzerin», úgy azt hiszem, eléggé valószínűnek láthatjuk, hogy itt Johann Georg Peltzer mesterjegyével van dolgunk, a hitelesítőjegy hiánya mellett is.* Hogy azonban aztán e mesternek egy más vidékre került művét is meghatározhassuk, ahhoz már szükséges a jegynek igen pontos rajza vagy lenyomata. S azért a szerzővel szemben határozottan hangsúlyozzuk az ötvösjegyek pontos rajzban való közlésének szükségességét.

Kecskemét-nél a kecskefejes hitelesítőjegy két változatát mutatja be szerző; mi azonban megállapíthatjuk, hogy a két jegy ugyan egy tárgyról felvett kétféle jószágú, azaz rosszóságú felvétel. Az 5189. számú rajzot Gyárfás Tihamér említett cikkére hivatkozva, a XVI. századi hitelesítőjegynek, míg az 5190. számút az 1657-ben használt hitelesítőjegynek minősíti s «KB» in Schild mesterjeggyel együtt, mint a kecskeméti ref. egyház talpas poharán előfordulót írja le. Ámde dr. Gyárfásnak az Egyházi Műiparban megjelent cikkéhez Mihalik József által e folyóirat 1896. évf. 338. oldalán ugyanerről az említett tárgyról közölt rajz vétetett át s ez a rajz nem volt elég pontos, miért is Rosenberg nyilván saját felvétele alapján szükségesnek látta 5190. sz. a. a jegyről egy jobb képet közölni. Az 5189-est azonban így el kellett volna hagyni s nem a XVI. századra helyezni, a mi annál is inkább zavart okozhat,

* Azért hozom fel éppen ezt a példát, mert egy 3 betűből álló jegynél még nagyobb a valószínűség s az anyakönyvi adatot, melyet Hajdu ág. ev. lelkész úr szíves segítségének köszönhetek, azért, hogy lássuk, hogy nemcsak ötvösczéhekonyvekből vett adatokkal lehet és kell a mesterjegyek megfejtésén dolgozni. Egyébiránt Besztercebányán még egy IGP kezdőbetűs ötvöse volt a XVIII. században: Johann Georg Puskailler, valószínűnek tartom, azonban, hogy ennek mesterjegye hitelesítőjeggyel együtt fog előfordulni, mert működése a század első felére esik, mint arról a besztercebányai városi levéltárban Wachtler Béla főjegyző úr szíves segítsége mellett meggyőződtem.

mert semmi alapunk nincs azt állítani, hogy a XVI. században használták volna Kecskeméten a kecskefejes jegyet, sőt tudjuk, hogy alig néhány évvel 1657 előtt még nem volt használatban. A kecskeméti ref. egyház és a kecskeméti városi múzeum tulajdonában három tárgy is van Tar Illés kecskeméti ötvöstől,¹ a ki 1642-ben «A. D. 1642. Elias Aurifex» véséssel, 1647-ben s később is pajzsalakban foglalt TI mesterjeggyel jelölte meg műveit, a kecskefejes hitelesítőjegy nélkül.

Ha minden ötvösjegynek minden rossz rajzából, külön ötvösjegyet csinál, akkor még igen sok ezerre viheti fel Rosenberg.

Klausenburg (Kolozsvár) alatt Martin und Georg von Klussberch és Stefan Brozer neveit és műveit látjuk felemlítve a használt források megnevezésével. Ennyinél meg is állhatott volna Kolozsvárt illetően, mert a többi itt felhozott dolog nem állja meg a helyét. 5194. sz. a. Gyárfásra hivatkozva Kolozsvár XVI. századi hitelesítőjegyének «Dreitürmiges Tor mit Gitter»-t mond; tudtommal Gyárfás dr. sem publikált még háromtornyos kolozsvári ötvösjegyet a XVI. századból. 5195. sz. a. egy háromtornyos, rácsos kapus jegyet mutat be Kolozsvár XVI. és XVII. századi hitelesítőjegye gyanánt; milyen alapon? milyen tárgyról? milyen mesterjegy mellől? Erre nem kapunk feleletet. A jegy különben valószínűleg azonos a pozsonyi ötvösczéh XVI. századi hitelesítőjegyével, mely kétségtelenül pozsonyi ötvösműről ismeretes.²

5196. sz. a. Knies nyomán egy 1833-beli háromtornyos jegyet mutat be szintén kolozsvári gyanánt s megjegyzi, hogy Knies ezt pozsonyinak tartja. Megnyugtathatjuk a kitünő szerzőt, hogy ő még messzebb járt az igazságtól, mint Knies. Az 5196. sz. a. jegy a székesfehérvári hitelesítőjegy, melynek változatai 1822—40-ig, köztük a Rosenbergnél közölt 1833-i is, Günther székesfehérvári ötvösmester jegyével szoktak előfordulni, a ki igen ügyes metsző volt, mert a győri ötvösczéh általa metszette a hitelesítő bélyegzőjét.³

Kronstadt (Brassó)-nál Mihalik és Gyárfás nyomán említi, hogy korona a mesterjegy fölött, illetve koronás gyökér volt a «Beschauzeichen». Hitelesítőjegyről Brassónál bajos beszélni a korábbi századokban,⁴ mert csupán annyit mondhatunk, hogy a brassai ötvösök a brassai czéhbe való tartozás jelül koronát véstek a mesterjegyükbe, ez a szokás azonban nem vonható a hitelesítőjegy használatának fogalma alá. Egyébiránt az egykor oly virágzó brassai ötvösség sem ötvösművel, sem mesternévvel, sem jeggyel nincs képviselve Rosenbergnél. Ellenben azt megtudhatjuk, hogy 1866 óta: Amtszeichen ähnlich Wien + «U5». Brassai ötvösség 1866 után! Igazán érdemes beszélni róla!

¹ Dr. Szilády Károly főlevéltárosnak a városi levéltárban végzett s lekötelező sziveséggel közölt kutatásai tették lehetővé annak megállapítását, hogy a város jegyzőkönyveiben szereplő Tar Illés és Elias Eötvös, másképp Elias Aurifaber (szerepel 1640—63) egy és ugyanazon személy s hogy így azonos a kecskeméti ref. egyház fedeleskupájának (1642) és úrasztal táljának (1647) mesterével, mely tárgyaknak közös mestertől való származására s arra, hogy a mester családi nevének T-vel kell kezdődnie, már Mihalik József mutatott rá. A. É. 1905. 51/54.

² L. Múz. és könyvt. Értesítő 1911. 157. oldal 1. szám.

³ Erről szóló nyugtája a győri benczés főgimnázium régiségtárában van.

⁴ V. ö. A. É. 1911. évf. 46/47. lap.

Leutschau (Lőcse) Nagyszeben után a legtöbb helyet foglalja el a magyar városok közül. Hitelesítőjegyének öt változatát láthatjuk, melyek elseje az 1664-ből való változat: kettős kereszt mellett CL (Civitas Leutschovia). Nem mondja meg a szerző, honnan, kitől tudja, hogy ez Lőcse jegye s hogy milyen tárgyról vette s milyen mester jegye volt mellette. Pedig akár az «Ötvöskiállításí lajstrom»-ból, akár későbbi, e jegyre vonatkozó publikációk-ból* merített, mindenütt megtudhatta volna s mint sokkal jelentéktelenebb tárgyakon levő jegyekkel teszi, közölhette volna, hogy ez AS mesterjeggyel egy aranyozott, fedeles serlegen fordul elő, a melyet 1884-ben gróf Andrassy Manó, 1896-ban gróf Andrassy Géza állított ki (jelenleg az Orsz. Iparművészeti Múzeumban 11805. l. sz.). A bemutatásra került négy lőcsei mesterjegy közül az 5209-ről megjegyzi, hogy «David Genersich zugeschrieben», de nem mondja, hogy kitől veszi e meghatározást. Érdekes véletlen, hogy a tarthatatlanul téveseknek bizonyult meghatározások mellől egyszer sem hiányzik a hivatkozás a magyar szerzőkre, az elfogadható meghatározások mellől, a milyen pl. ez is, itt-ott elmaradt.**

A másik lőcsei mester, a kit Rosenberg név szerint megemlít: Szilassy János, a kinek négy művét sorolja fel s mesterjegyének — éppen egy csonka példányról vett — rajzát mutatja be.

Mediasch (Medgyes) alatt az I. kiadásból ismert s Servatius Heltnernek tulajdonított mesterjegyet mutatja be a medgyesi ág. ev. templom ostya-tartójáról.

Miskolcznál emlékszik meg — az 1872 óta használt «PI» jelzésen kívül — a miskolci ref. egyház kannájáról «Ladislaus Szepsi f(ecit)» felíráttal. A millenáris kiállítás katalógusa, melyre a szerző hivatkozik, nem tud arról, hogy Szepsi László miskolci ötvös lett volna s nem is igen hszem, hogy e tárgyat elegendő joggal lehetne a miskolci ötvösség alkotásának feltüntetni.

Neusatz (Újvidék)-nél Knies nyomán közli a hitelesítőjegyet s így természetesen, hogy a mesterjegy s tárgyleírás hiányzanak.

Neusohl (Besztercebánya) cím alatt az ottani jegy XVII. századi változata s egy 1813-ból való változat van bemutatva, utóbbinál megjegyvezve: (Versuchsweise hier angebracht.) Az ilyen kísérleti beosztások nyilván azért történnek, hogy módunkban legyen szerző feltevését megerősíteni vagy megczáfolni. De ha komolyan számít szerző a mások segítségére, miért nem teszi lehetővé, hogy a közölt jeggyel együtt talált mesterjegy (sőt Besztercebányáról lévén szó, valószínű, hogy évbetű is volt mellette) és a tárgy, tulajdonos stb. említése által mindamaz adatok birtokába jussunk, amelyek alapján a beosztás eszközölhető! Ez esetben ugyan így is mondhatunk annyit, hogy e jegy egészen hasonló a besztercebányai ötvöscséhnek 1818—65-ig majd minden évről ismert hitelesítőjegyéhez, az általánosságban mégsem remélhető

* L. A. É. 1890. évf. 20. old., 1896. évf. 332. old.

** Nem éppen a felfedezők esetleges érzékenységet kívánnók tiszteletben tartatni, hanem a meghatározás hitelének emelése céljából tartjuk kívánatosnak a források megnevezését, bár belátjuk, hogy ha az adatok pl. kiállítási katalógusokból vették, úgy a kíváncsi teljessége akadályokba ütközik.

az eligazodás ily hiányos adatok alapján. 5222. sz. a. a Radvánszky-serleg¹ HK jegyét láthatjuk s szerző megjegyzi, hogy e tárgy amaz alapon vétetett beszterczebányainak, mivel annak idején Beszterczebánya városa ajándékozása volt. Még ennél is sokkal biztosabb alapja van annak, hogy e tárgyat idetartozónak tekintsük, mert ha szerző kezébe veszi e folyóirat 1900. évfolyamát, — dicséretére legyen mondva, hogy igen éles figyelemmel kíséri különben szakirodalmunkat, — úgy a 211. lapon meggyőződhetik arról, hogy Jurkovich Emil teljes biztonsággal kimutatta, hogy ez ötvösművet *Hans Khuen* beszterczebányai mester készítette 1576-ban.

Pressburg (Pozsony) czíme alatt három hitelesítőjegyet látunk. Az 5223. sz. a., állítólag XVI. századi jegy, ugyancsak «Versuchsweise» beosztás. Ugyanaz áll reája, a mi a fentebbi beszterczebányai jegyre. Egyébiránt valószínű, hogy a jegy csakugyan pozsonyi s alighanem azonos a Múz. és Könyvt. Értesítő 1911. évf. 157. lapján 3. sz. a. közölt pozsonyi jeggyel. Mindenesetre ennél a jegynél még érdekesebb volna tudni, honnan szedte a szerző. Az 5224. sz. jegyről azt mondja: «Vielleicht Amtszeichen 1841». Először is tévedés nálunk 1841-ben Amtszeichenről beszélni, mert ez nem Ausztria s itt még 1841-ben a czéhek gyakorolták a fémvizsgálatot, vagyis a Rosenberg terminológiája szerint «Beschauzeichen»-ről lehet csak szó. Másodszor téves a beosztás is, mert a közölt jegy a soproni ötvösczéh hitelesítőjegye. Teljesen azonos példáit Sopronban Buk Ferencz soproni ötvösnek **BUK** mesterjegyével találtam. A háromtornyos várakat ábrázoló magyar ötvösjegyeket nem olyan egyszerű dolog városok szerint különválogatni, mint hinnék azok, a kik a mesterjegyeket nem részesítik kellő figyelemben. Az 5225. sz. jegy helyesen van pozsonyiként publikálva, csak éppen, hogy ez sem «Amtszeichen», hanem «Beschauzeichen».

Rosenau (Rozsnyó) hitelesítőjegye (három rózsa és 13) csak leírásban van adva Mihalik nyomán. (A. É. 1901. 108.) Ha talán a jegynek ott közölt rajza nem is látszott elég megbízhatónak, de miért nem közölte ugyanonnan a mesterjegyet és a tárgy leírását?

Schässburg (Segesvár) neve nem sok joggal szerepel a műben, mert egyebet nem tud róla a szerző mondani, mint azt, hogy Roth² néhány erdélyi ötvösművet idevalónak tart. Inkább úgy látszik, csak erdélyi szász városainkat kívánta szerző egygyel nagyobb számban szerepeltetni.

Schemnitz (Selmeczbánya) neve alá az I. kiadásban adott jegyeken kívül 5229. sz. a. besorozott «Versuchsweise» egy 1576-ból való jegyet, amely — habár elhallgatja, honnan veszi — azonos a nagybányai ref. ekklézsia 1576-ból való serlegén levő jeggyel, melyet Mihalik³ — sokkal több joggal — nagybányai hitelesítőjegynek tekint. Újonnan szerepel Rosenbergnél 236. sz. a. Weigl Bertalan mesterjegye is, a millenáris kiállítás katalógusa alapján meghatározva.

¹ L. A. É. 1883. 73.

² Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Ism. A. É. 1899. 373—377.

³ Magyarország tört. eml. II. 304.

Temeswar (Temesvár) ötvösczéhének hitelesítőjegye 1838-ból — szintén «Amtszeichen» gyanánt — Knies nyomán van közölve.

Trencsin (Trencsén) ötvös czéhszabályzatának a hitelesítőjegy használatára vonatkozó pontja szó szerint van közölve Ballagi nyomán,* s ebből megállapítva, hogy 1662-ben **T** betű szolgált hitelesítőjegynek. A jegynek példáját azonban nem látjuk Rosenbergnél, pedig ez annál kívánatosabb volna, mert szerinte Torgau, Thorn, Teschen és Nantes külföldi városok ötvösei is **T** betűt használtak hitelesítőjegynek s így szükséges volna mind az öt városnak hitelesítőjegyeit magunk előtt látni, hogy egymástól megkülönböztethessük őket. A Magyar Nemzeti Múzeumban van egy XVII. századi pohár **T** hitelesítőjeggyel s ^H_A mesterjeggyel, a melyen a hitelesítőjegy formája eltér a Rosenberg által ábrákban közölt **T** jegyekből s így egyelőre ezt elfogadhatjuk a trencsényi hitelesítőjegy XVII. századi változatának. (A XIX. századi változat közölve: A. É. 1911. 49. old.)

*

Mint a fentebbi megjegyzésekből láthatjuk, Rosenberg művének Magyarországra vonatkozó része nem egészen alkalmas arra, hogy a magyar ötvösjegyek birodalmában útbaigazítsa a kutatót. Ismételjük, hogy a Németországon kívüli ötvösségre nézve csak áttekintést óhajt nyújtani. De Magyarországra nézve ez nem sikerült neki. Különösen hangsúlyozzuk, hogy ő igazán nem tehet róla. Más országokra nézve módjában lehetett áttekintést nyújtania olyképp, hogy az illető nemzet szakirodalmából a lényeges adatokat átvette. Pl. a francia vagy angol ötvösjegyek áttekinthetéséhez elegendő azoknak az illető szakirodalomban már megtörtént alapos feldolgozása nyomán az ötvösművek jelzésére vonatkozólag ott érvényben volt eljárást s a különböző városok hitelesítőjegyeinek legjellemzőbb változatait néhány nevezetes ötvös mesterjeggyel ismertetni. Ennyi útbaigazítás nyomán képesek vagyunk egy ötvösmű jegyeiről megállapítani, hogy francia vagy angol, milyen városból, mily korból s esetleg mely nevezetesebb mestertől származó ötvösművel van dolgunk.

Hogy Magyarországra nézve ezt az útbaigazítást nem kaptuk meg Rosenbergnél, annak oka egyrészt, hogy hazánkban s különösen Erdélyben a hitelesítőjegyek használata nem olyan általános és állandó, mint a külföldön s így azzal a módszerrel, melyet Rosenberg a Németországon kívüli ötvösségre nézve követ, midőn első sorban a hitelesítőjegyek megállapítására helyezi a súlyt, sokszor semmire sem megyünk; másrészt és főként azonban az az ok, hogy a mi szakirodalmunkban még nem végeztetett el az az előmunkálat, a mely az áttekintést nyújtó lényeges eredményeket szolgáltatni hivatva volna. Más országokra nézve komoly és alapos tanulmányokból leszármazott eredmények leglényegesebb részét vehette át Rosenberg, nálunk a tanulmányok elején álló találgatásokat is be kellett vennie művébe, hogy egyáltalán valamit mondhasson rólunk. Ezért nem adhat helyes áttekintést a mi ötvösségünkről, illetve ötvösjegyeinkről s nem is fog adhatni mindaddig, a míg ötvösjegyeink

* A. É. 1883. 234.

szakirodalmunkban legalább olyan behatóan fel nem dolgoztatnak, mint a hogy azt Rosenberg Németországra nézve elvégezte.

Ezek után visszatérhetünk annak taglalására, hogy a beható feldolgozásnak milyen elvek alapján kell történnie, hogy megbízható eredményeket várhassunk. Az elveket néhány pontba szedve, pontonként igyekszem majd ez elvek követésének szükségességét indokolni s néhány, hazai ötvösjegyeink köréből vett példával illusztrálni, hogy ez elvek szem előtt tartásával eredményeket lehet elérni.

I. Az első követelmény, hogy *sok ötvösjegy birtokában legyünk, mielőtt a meghatározásokhoz fogunk*. Tehát széleskörű adatgyűjtés az első előmunkálat. Mindenesetre megtörténhetik, hogy ez előmunkálat nélkül is elérhetünk eredményeket, a minthogy elismerésre méltó úttörőinknek az ötvösjegyeink ismerete terén több megdönthetetlen biztonsági meghatározást köszönhetünk, holott tudtommal sem a fenti, sem az alábbi elveket nem követték. Legalább is fel kell tennünk, hogy nem követték, mert erősen hiszem, hogy ha követték volna, már régen rendelkezésünkre állhatna az az útmutató, a melynek be kell világítania az ötvösjegyeink nagy tömegén fekvő homályba.

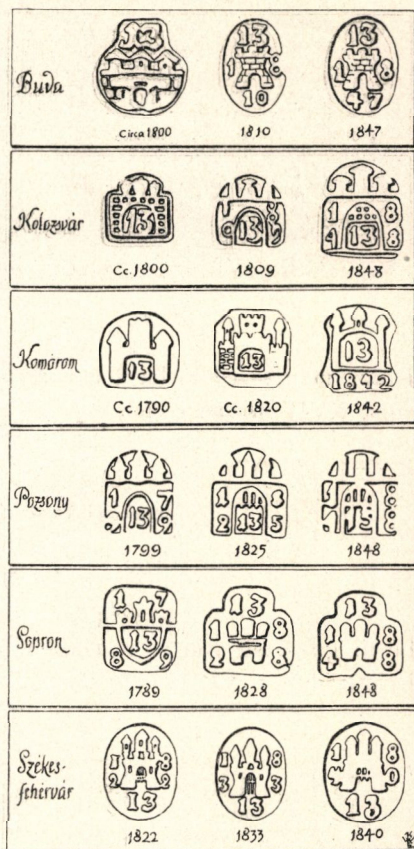
A sok jegy szükségességénél szempontok gyanánt vehetjük fel *a)* hogy azonos jegyeknek is minél több és *b)* minél pontosabban meghatározott tárgyról (stílus, felirat) való felvételére is súly helyezendő.

Csak nagyszámú jegy és ilyen adat birtokában tanácsos a jegyek csoportosítását s beosztását megkezdeni. Rosenberg is, mikor műve I. kiadását kiadta, 10.000 jegy fölött rendelkezett s ebből 2000-et adott ki városok szerint beosztva. A mostani kiadásban 6000 jegyet ad ki, nem tudjuk, mekkora tömegből. Valószínű, hogy a beosztható jegyek száma nem arányosan növekedett az összes talált jegyek számával, mert tapasztalataim szerint, minél több jegyet gyűjtünk, annál nagyobb százalékukat tudjuk meghatározni.

Nagy mennyiségű jegy birtokában ugyanis önként szemünkbe tűnnek, a beosztást lehetővé tevő szempontok. Első sorban a jegyek típusa szerint már összetartozó csoportok létesíthetők. Így első sorban külön csoportot alkotnak a hitelesítőjegyek nélkül s a hitelesítőjegyekkel együtt előforduló jegyek. A hitelesítőjegyek között ismét alakokat vagy tárgyakat s csupán betűket és számokat ábrázoló csoportok alakulnak ki. Így hazánkban a hitelesítőjegyeknek jelentékeny csoportja, háromtornyú várat ábrázol. A háromtornyú jegyekből azonban ismét külön-külön csoportokat alkothatunk: először a háromtornyú várnak ábrázolásában mutatkozó jellegzetesség alapján, azután azon a réven, hogy bizonyos háromtornyú jegyek mindig évbetűkkel fordulnak elő; végül azonos mesterjegyeknek több hitelesítőjeggyel való együttes előfordulása kapcsán. Példakép bemutatunk egy válogatott sorozatot a háromtornyos jegyű városok körülbelül azonos korú hitelesítő bélyegeiből (1. ábra). A példákön jól megfigyelhetjük először is egy-egy város jegyeinek típusában a hasonlóságot. Igaz, hogy ugrások is vannak, mint pl. Budánál, a hol 1810-ig a város címérének megfelelő háromtornyú várat látunk a hitelesítőjegyen, míg ekkor — sok helyütt csak ez idő tájt jött szokásba a hitelesítőjegyre az évszámot is beleszorítani — a háromtornyú várból, háromfokú bástya vált.

De éppen az ilyen kivételek kitűnő példák arra, hogy milyen eszközökkel lehet mégis helyreállítani a jegyek lánczának folytonosságát. Az egymástól teljesen eltérő két hitelesítőjegy azonos mesterjeggyel s azonos származású tárgyakon fordult elő.* A jegyek típusa után ugyanis a legbiztosabb szempont a mesterjegyek szerinti és a tárgy lelőhelye szerinti beosztás. A mesterjegyek már magukban is sokszor szolgálhatnak a beosztás alapjául, a minthogy kell is, a hol nincsenek útbaigazító hitelesítőjegyek. A lelőhely s még inkább a tárgyon levő felirat, támogatva levéltári adatokkal avagy szóhagyománynyal is biztos támaszpontokat teremt számunkra épp úgy a magukba álló mesterjegyekre nézve, mint a bemutatott példákban a hasonló hitelesítőjegyek eseteiben. Egyébként is vannak ötvösjegyek, melyeknél semmi megfejtésre nincs szükség, mert első látásra elárulnak mindent, a mit ötvösjegyeiktől várhatunk. Pl. a kolozsvári hitelesítőjegy, 1848-ból «Erdődi» és «Kolozsvár» jegyekkel együtt fordult elő s így e jegyek elmondják, hogy a tárgyat Kolozsvárott, 1848-ban készítette Erdődi ötvösmester. Ennél többet ötvösjegyeiktől már nem kívánhatunk. Igaz, hogy az ilyen «beszélő» jegyek elég ritkák s többnyire legújabb koriak, de azért mégis számos rögzített pontot nyújtanak. Sokkal nagyobb természetesen a «néma» jegyek száma, a melyek csak nagy fáradsággal lesznek megszólaltathatók. Legkevesebb a remény a mesterjegyekként használt családi jeleknél vagy családi címereknél. Viszont ilyenek között is akad megfejtendő. A mellékelt 2. ábrán bemutatok egy löcsei hitelesítőjeggyel együtt talált, ilyen családi címerből képzett, mesterjegyet. Ha azonnal nem is, idővel talán megállapíthatják heraldikusaink, mely család használt e jegyhez hasonló címet s akkor majd kiderülhet, hogy volt-e olyan családbeli ötvöse Lőcsének a XVII. században. Egy másik jegyen arra láthatunk példát,

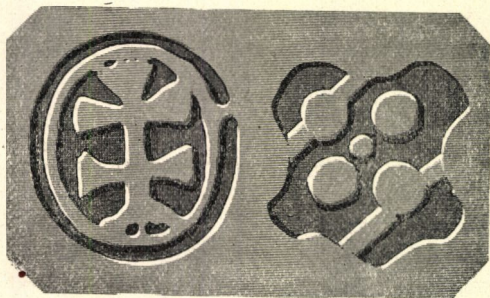

1. ábra.

* A táblán közölt hitelesítőjegyek a következő mesterjegyekkel fordultak elő, melyeknek bemutatását e helyütt mellőzhetőnek véltem, mert csak zavarának az áttekintést: Buda 1. és 2. »WG« mesterjegy (Wentzeslaus Gretschl), 3. »Gretschl« (Gretschl József Károly); Kolozsvár 1. »Sz Gy« (Szatmáry György) 2 »FB« (?) 3. »Erdődi«; Komárom 1. »KO« (?) 2. »CG« (Carolus Gloger) 3. »Üveges« (Üveges Ede); Pozsony 1. »MT« (Michael Tirtsch); 2. »IG« (Josephus Gerick), 3. »Paray« (Paray Károly); Sopron 1. »GK« (?) 2. »DH« (Daniel Heckenast) 3. »KUGLER« (Kugler Mihály); Székesfehérvár 1. 2. 3. »Günther«.

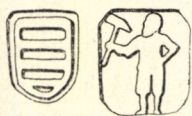

hogyan családi névből is képezhettek mesterjegyeket s ezek megfejtése már könnyebb. A mellékelt 3. ábrán, melynek jegyei egy, az 1884. évi ötvöskiállításon volt aranyozott poháron fordultak elő,¹ a besztercebányai hitelesítőjeggyel

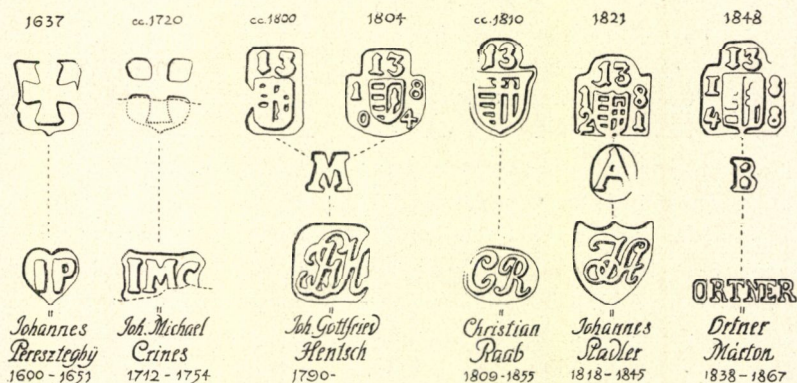
2. ábra.

együtt egy bányászt ábrázoló jegy látható. E bányász-jegyet, mely magában is előfordul egy arany fedeles kupán,² némelyek besztercebányai hitelesítőjeggynek vélték,³ holott véleményem szerint azt mesterjeggynek kell tekintenünk — az arany tárgyon magában való előfordulása arra mutat, hogy az aranytárgyak a korábbi századokban nem voltak hitelesítőjeggyel ellátandók s erre csakugyan nincs is adatunk — s azt

3. ábra.

Még — a budai jegyekre vonatkozólag fentebb mondotakkal kapcsolatban — egy érdekes példáját a hitelesítőjegy használatában tapasztalható ugrásoknak kell itt bemutatnom (4. ábra), annál is inkább, mert e példa a győri ötvösség köréből van véve, melyről — pedig az ottani szintén virágzó czéh volt — nem igen volt még szó szakirodalmunkban. Győrött a hitelesítőjegy a XVIII. század vége óta a magyar állam czímeréből és 13-as

4. ábra. GYŐRI ÖTVÖSJEGYEK.

számból, később ezen felül az évszámból állott. A magyar czímer a város czímerének hibás másolásából keletkezett, a melyben az apostoli kettőskereszt helyén egy szent alakját látjuk. A magyar czímeres, illetve ahhoz hasonló jegy használata

¹ Ötvöskiállítási Lajstrom, V. terem. 19. old.

² Ötv. kiáll. Lajstrom, III. terem. 160.

³ V. ö. A. É. 1890. 20. old. és 1908. 378. old.

azonban csak a XVIII. század végéig visszamenőleg volt kimutatható. Itt megszakadt a láncz, azonban a győri benczések templomának egy kövekkel ékes XVIII. századi feszületjén akadt egy mesterjegy: **IMC**, melynek bétűi ismét különös egyezést mutattak Crines János Mihály (loh. Mich. Crines) tekintélyes győri ötvös (1714—54) nevének kezdőbetűivel.* A mesterjegy mellett e tárgyon csak két kis bemélyedés vehető észre. Némely gyakorlat a kopott és hiányos ötvösjegyek tanulmányozása terén megengedte annak feltevését, hogy e két bemélyedés egy pajzskeretbe foglalt keresztet ábrázoló hitelesítőjeggyé lehetne kiegészíthető, miként azt alábbi táblázat 2. jegycsoportjánál megrajzoltam. Győr város czímerében ugyanis a jobb mezőben a három pólya fölött hasonló kereszt látható, mint a milyenné e jegy kiegészíthető s a czímernek éppen ez a részlete látszik a legalkalmasabbnak, hogy — ha már nem az egész czímet használták hitelesítőjegynek — az ötvösök jegyül átvegyék. E jegy korábbi nyomai után kutatva sikerült is a győri székesegyház kincstárában egy, a XIX. században átalakított kelyhet találnom, melynek 1637. évi felirattal ellátott talpán a pajzsba foglalt kereszt **IP** mesterjeggyel látható. A XVII. század elején pedig Pereszteghy János volt a czéhmester Győrben. A város czímerével való rokonság magában véve nem alap a meghatározásra, de mikor azt látjuk, hogy két évi kutatás alatt hazánkban csak éppen a czímerében keresztet feltüntető Győrben fordult elő ilyen keresztet ábrázoló hitelesítőjegy s éppen olyan mesterjegyekkel kapcsolatban, a melyek egyeznek a tárgy korával egyező korbeli győri mesterek nevének kezdőbetűivel, akkor azt hiszem, elfogadhatjuk e meghatározást.

II. A második követelmény, hogy *az ötvösjegyek minden válfajára terjesztessék ki a gyűjtés*. Nem szabad osztályozni az ötvösjegyeket, mert sem eredetükre, sem jelentőségükre nézve nincs köztük eltérés. Eredetükre nézve a mesterjegyek, hitelesítőjegyek, finomsági számok, ellenőrző évbetűk, mind az anyag és készítés jóságáért vállalt jótállások, jelentőségükre nézve pedig ép úgy nyerhet fontosságot egy-egy évbetű, mint egy hitelesítőjegy, nem is szólva arról, hogy a mesterjegyek, melyeket Rosenberg, a hitelesítőjegyeket tolva előtérbe, mellőz, sokkal több esetben vezetnek nyomra, mint a hitelesítőjegyek. Ha alapos munkát akarunk végezni, akkor minden tárgynak minden jegyét kell megörökítenünk.**

III. *Nemcsak műtárgyak jegyei gyűjtendők*, hanem az ötvösség legjelentektelenebb alkotásain látható jegyek is. Ez különben önként érthető, ha az I. tételt követni akarjuk. Sok jegyet csak így gyűjthetünk össze. Igaz, hogy a cél, amelyért az ötvösjegyek gyűjtését és feldolgozását végezzük, a művészettörténeti szempontból jelentős alkotások származási helyének és mesterének meghatározása, de a művészettörténeti adatok feltárása végett az egész magyar fémjelzés történetét meg kell világítanunk. Nagyon valószínű, hogy Privigyén vagy Gyöngyösön aligha működött olyan ötvösmester, a kinek alkotásai a magyar művészettörténetben szerepet játszhatnának. De ha azt akarjuk, hogy

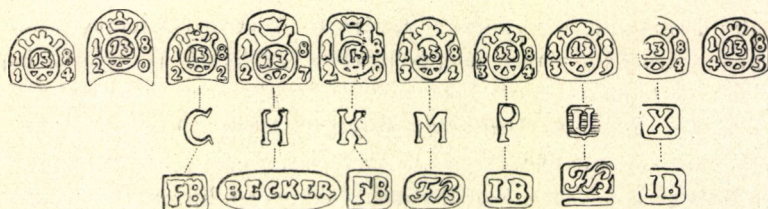
* A győri ötvösczéh iratait ft. Börzsönyi Arnold tanár úr hálára kötelező, szíves segítségével dolgoztam fel, a győri Szt. Benedek-rendi főgimnázium múzeumában.

** V. ö. A. É. 1911. 46/48.

az ötvösségünk nevezetes gőczpontjaiban használt jegyeket és a művészszámba menő ötvöseink jegyeit biztosan felismerni tudjuk, akkor kell ismernünk a jelentéktelen helyek és kontárok jegyeit is.

Egy példával akarom illusztrálni, hogy csupa, legegyszerűbb XIX. századi evőeszközzől vett jegyből is lehetséges volt egy, ötvösségünkre vonatkozólag a külföldi szakirodalomban felmerült s hazai szakirodalmunkba is átvett tévedést helyreigazítani. Knies említett műve 57. oldalán szólva — nagy tájékozatlansággal — a magyarországi fémjelzésekről, azt állítja, hogy az erdélyi fémjelek közül a leggyakoribb a nagyszebeni, melynek négy változatát mutatja be, (Taf. VII. Fig. 1—4.) nyilván a szebeni két keresztbetett kardot ábrázoló városi címerral felfedezett hasonlóság nyomán, legalább ez alapon vette át ezt a téves megállapítást hazai szakirodalmunk is* s azért is szükségesnek látom itt helyreigazítani. (Rosenberget valami jó sejtélem visszatartotta attól, hogy Kniesnek a tévedését magáévá tegye.) A Knies-féle hermannstadti jegynek több változatát szedtem össze: egyetlen egyet sem találtam ezekből sem Nagyszebenben, sem

5. ábra. POZSONY-VÁRALJAI ÖTVÖSJEGYEK.

egyáltalán Erdélyben. S a hitelesítőjegy mellett egy nagyszebeni ismeretlen nevű mester jegyét és évbetűket találtam. Ez utóbbiak használata is száz városainkban ismeretlen volt. Az állítólagos nagyszebeni jegyű tárgyak lelőhelye hazánk nyugati felére látszott utalni s végül sikerült is megállapítani, hogy az alább közölt jegy-sorozat 5. ábra, melynek 1814., 1820., 1834. és 1845. évi hitelesítőjegyeit Knies Hermannstadt neve alatt közli, a pozsonyváraljai ötvösczéh hitelesítőjegyeit foglalja magában.

Pozsonyban ugyanis a várhegy oldalában levő ghettoszerű városrész (Schlossberg, Schlossgrund) ötvöseit nem tartoztak a pozsonyvárosi ötvösczéh kebelébe s már a XVIII. század első feléből is vannak adataink külön állásukról. A XIX. század elején tömörültek nyilván czéhhé, avagy legalább kezdtek használni külön czéhjegyet.**

* L. Múz. és Könyvt. Értesítő 1910. 84 old.

** A Schlossberg, Schlossgrund mit Pálffy-féle földbirtok megyei terület volt, melyre a város iurisdicciója nem terjedt ki. A várossal való egyesítés (tudtommal) csak 1848-ban következett be. De azért még 1854 decz. 10-én is Weinstabl József, a városi ötvösök czéh-mestere arra kéri a városi tanácsot, tiltsa el M. W. Bernauer schlossgrundi izraelita ötvöst, a ki «bis zu Michaeli l. J. ein Geschäftsgewölbe in dem auf den Schlossgrunde vor dem Edelhofe freistehenden, bloß aus Gewölben bestehenden Gebäude, und zwar auf der Seite gegen den Edelhof, welcher vormals Pálffysch war — innegehabt», hogy az említett épületnek a város felé néző oldalán tartson üzleti helyiséget. A városi tanács azonban e kérelmet elutasította. (A beadványt Pozsonyban ifj. Weinstabl Mór úr tulajdonában találtam.)

A hovatartozás megállapítására az vezetett, hogy Pozsonyban öreg emberek még emlékeztek egy igen ügyes Becker nevű ötvösre a múlt század derekáról, a kinek szerepléséről a pozsonyi czéh iratai mit sem tudnak. Keller győri aranyműves atyjának vándorkönyvecskéjében aztán megtaláltam a kívánt megerősítést feltevéséhez «J. Friedrich Becker *Bürg. Silberarbeiter, Schlosgrund bey Presburg*» bizonyítja 1845. aug. 24-én, hogy Keller Adolf három hónapon át nála dolgozott, stb. Becker jegyével s egyáltalán a pozsonyváraljai hitelesítőjeggyel csak közönséges evőeszközökön találkoztam, de ha érdemes volt Kniesnek e jeggyel már foglalkoznia, ha érdemes volt az ő téves meghatározását szakirodalmunkba átvenni, akkor azt hiszem, érdemes is volt közönséges kanalakról vett adatokkal a tévedést helyreigazítani. Egyébiránt a jegyet nyilván bécsi mintára készítették, mint a pozsonyvárosiak is 1810—20 táján* s miként az 1829-iki változatból látjuk, az nem is akarhatott két keresztbe tett kardot ábrázolni.

IV. *Az ötvösjegyek gyűjtését a legújabb korig kell folytatni* azaz a czéhek megszűntéig. A budai jegyek példájánál láttuk, hogy az ötvösjegyek milyen láncszerűleg kapcsolódnak egymásba, különösen a hol hitelesítőjegyek is voltak használatban. Egy-egy hitelesítőjegy huzamosabb ideig is volt használatban, a mesterek jegyei szintén rendszeren hosszú időn használtattak s ez időszakok nem esnek egymással össze, minek következtében közös mesterjegyekből különböző hitelesítőjegyeknek egy helyről való származását s közös hitelesítőjegyekből egy-egy hely összes mesterjegyeit lehet megállapítani. Ha már most ilyen lánczolatokat létesítünk a jegyekből, úgy a hovatartozás meghatározását illetően éppen a legújabbkori mesterjegyek vezetnek legtöbbször nyomra. Ezek között a legtöbb a «beszélő» jegy s a szóhagyomány is ezeknek megfejtését teszi a legkönnyebben lehetővé. Ilykép a láncz vége, mondhatjuk, a kezünkben van s visszafelé haladva eljutunk abba a korba, a melynek ötvössége műtörténeti szempontból jelentős.

V. *Az ötvösjegyek gyűjtésénél a helyrajzi egybevetés alapján való meghatározásuk lehetősége különösen tartandó szem előtt*, azaz az adatgyűjtés a helyszínén végzendő el legalább is hazánk mindama vidékeire nézve, a hol az ötvösség egykori virágzásáról tudomásunk van. A helyszínén végzett gyűjtés — még ha nem is remélhetjük, hogy az ötvösség nevezetesebb műalkotásait készítési helyükön találjuk, mindig eredményez annyit, hogy megállapíthatjuk, hogy bizonyos jegyek, melyeket a tipologiai elemzés összetartozónak állapít meg, leggyakrabban avagy néha kizárólag bizonyos területi körön belül fordulnak elő. Azonkívül az előbbi pontban említett láncz végét is majdnem mindig kezünkbe kapjuk a helyszínén.

VI. *Az ötvösjegyek pontos, lelkiismeretes rajzokban közlendők.* Ezt az utolsó követelményt kell, azt hiszem, legkevésbé indokolni. Ahhoz, hogy egy-egy jegy alapján találgatásokba bocsátkozzunk, elegendő lehetett és lehet egy vázlatos rajz vagy pusztá leírás is, de ha a fentebbi elvek szerint való, komoly munkát akarunk végezni nagy tömegű ötvösjegy osztályozásánál, akkor a leg-

* V. ö. Múz. és Könyvt. Ért. 1911. 161. old.

fontosabb kellék ehhez, hogy két jegynek azonosságát vagy különbözőségét meg tudjuk állapítani.

Két, azonos billoggal ütött, ötvösjegy között a különböző erősségű beütés, a különböző fokú kopottság stb. oly eltéréseket hoz létre, hogy még magukat a tárgyakat látva is alig hihetjük néha, hogy azonos jegyekkel van dolgunk. Hát még ha pontatlan rajzok alapján kell az egybevetést megcsinálni! Lényeges dolog természetesen, hogy tudjuk a nagyítás arányát, a melyben a jegyek publikáltatnak. A mennyiben pedig nemcsak szakkörök részére készült publikációról, hanem a műértő közönségnek szolgáló útmutatóról van a szó, mint a milyen a Rosenberg könyve, akkor kívánatosnak kell mondanunk a jegyeknek plasztikáját utánzó ábrázolást. Rosenberg I. kiadásában s a II-nak is túlnyomó részében a sematikus fekete-fehér ábrázolás híve, de már a bonyolultabb bizánczi jegyeknél (a II. kiadásban) áttért a fényt és árnyékot feltüntető fotografikus nagyításokra. Ha nem is kívánhatjuk, hogy minden ötvösjegy minden publikációban nagyított fényképfelvételben közöltessék, a kidomborító ábrázolást, a melyre például a fentebb közölt löcsei jegynél akartam nyújtani, a laikus által való könnyebb felismeréshez szükségesnek véljük.

A fentiekben összefoglalni véltem az ötvösjegyeink gyűjtésénél szem előtt tartandó szempontokat. Nem tértem ki e közben az ötvösségre vonatkozó levéltári anyag publikálásának szükségességére, mert, habár ennek nagy jelentősége a felhozott példánál itt-ott kiviláglott, ez egyrészt a jegygyűjtéssel egymást kiegészítő, mégis különálló munkálat, másrészt pedig ennek jelentőségét szakirodalmunk amúgy is nagyon méltányolja. Ötvösségünk története a XVI. századtól kezdve egyrészt az ötvösjegyek ismeretéből, másrészt az ötvösökre vonatkozó levéltári anyag ismeretéből fog kialakulni. Itt csupán az ötvösjegyeink felderítésének módszereit kívántam szóvá tenni.

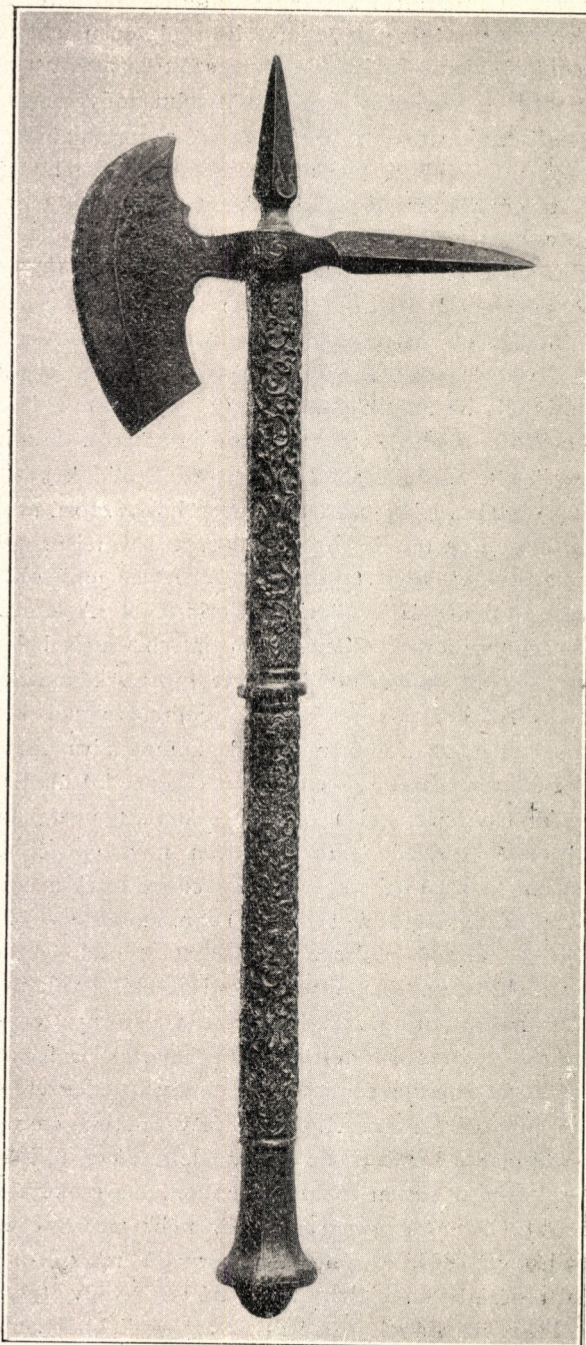
Budapest, 1912 márczius hó.

W. Kőszeghy Elemér.

KELETI IZLÉSŰ HADI CSÁKÁNY.

Vásárhelyi Géza földbirtokos úr érdekes hadtörténeti emléket őriz gazdag régiséggyűjteményében: egy hadicsákányt, a melyet a XIX. század második évtizedében találtak Csepel szigetén, Ráczkeve területén, s a melyhez a találás korszakának hangulata szerint mondai adatok fűződtek. A csákány fenntartása kitűnőnek mondható, s úgy egész formájában mint díszítő részleteiben olyan sajátosságokat tüntet fel, a melyeknek eredete után való kutatás néhány műtörténeti problémát vet fel. Ezekre ma határozott választ adni talán még korai dolog volna, de az által, hogy részletes rajzokat adunk a tárgyról, módot lehet arra nyújtani, hogy stilisztikailag közel fekvő emlékeket vele összevegyünk. A tárgy egész habitusa ugyanis keleti jelleget tüntet fel, ezt első tekintetre meg lehet állapítanunk (I. ábra) s ezzel a «keleti» szóval az iszlám műgyakorlat körébe óhajtjuk utalni a csákányt. Ám ugyanúgy, mint ahogy a «görög művészet» szóval lehetetlenség valamely művészeti tárgynak stilkritikai jellegét

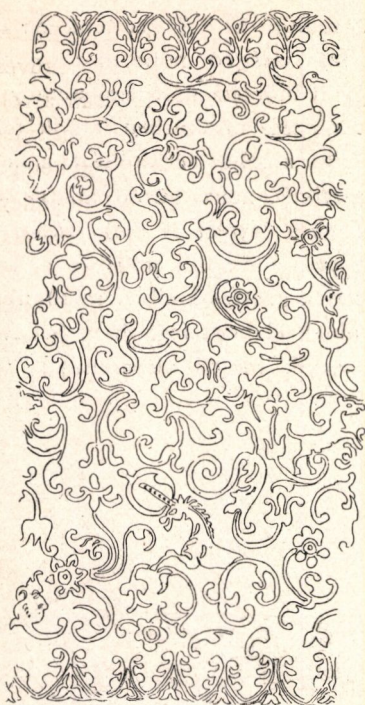
I. KELETI IZLÉSŰ HADI CSÁKÁNY.

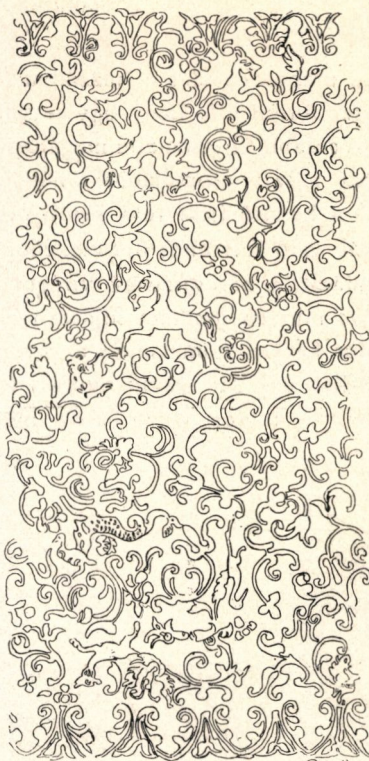
körülírni, ugyanúgy le kell tennünk arról, hogy az iszlám szóval egy tizenhárom évszázadot és Gibraltártól a Gangeszig terjedő területet befogó művészi gyakorlatot csak általánosságban is jellemezhessünk, épen nem szólván arról a még ma is egyre felbukkanó helytelen elnevezésről, amely «arab» címjegy alá — *pars pro toto* — iparkodik az egész iszlám művészi kört egybefogni. Ha tehát megemlítettük, hogy a csákány egész formájában iszlám jelleget mutat, már sokkal nehezebb a feladat a csákány egész felületét borító díszítések jellegének megállapítása. A díszítések öt csoportra oszthatók. Az első csoport a csákány nyelének felületét borító trébelt vas bádoglemez díszítése, a mely két részből áll ki (2., 3. ábra). A második csoport a markolat alsó végét borító vashüvely oldalainak díszítése (4. ábra). A harmadik csoport a markolat alsó gombjának a négy oldalsó mezeje és az alja (5. ábra). A negyedik csoport a csákány csúcsának és fokának díszítése (6. ábra). S végül a penge két oldalának díszítése adja az ötödik csoportot (7., 8. ábra).

Az első csoport díszítése határozottan mutatja a korai XVII. század grotteszkjeinek jellegét. Körindává hajlított szárú virágok között fantasztikus állatok láthatók. A 2. ábra felső jobb szegletében hosszúcserű madár van repülő helyzetben ábrázolva; úgy tetszik, hogy üldözi a bal felsőszegletben, határozatlanul körvonalazott négylábút (szarvas?). A lemez jobb oldalán, valamivel a közép alatt egy ugró négylábú állat, talán griff-fejjel. A lemez háromnegyed magasságban, középpütt, növekvő egyszarvú látszik, alsó bal szögletében a XVI—XVII. sz. nyugoti művészetből ismert grotteszk maszkot látunk. Az alsó lemezt (3. ábra) a közepén ferdén elképzelhető vonal két félre osztja, amelyek egymással ellentett irányban vannak komponálva. A felső jobb szegletben zergeszerű állat madarat rebent fel a virágok közül. Ez alatt középpütt hosszúnyakú madár (hattyú? lúd?) látszik, s ezalatt ugrásban levő ló van ábrázolva, a mely felé baloldalt alulról mintha növekvő féloroszlán ugrana. Megfordítva a rajzot, a felső bal szögletben ismét grotteszk maszkot látunk, vele egysorban jobb felé futó négylábú (bárány?) van, mögötte — csupán szárnyak láthatók — talán ezt üldöző madarat lehet feltételeznünk. A következő motívum sorban körülbelül a középben madár repül felfelé, s valamivel lejjebb, tőle jobbra pikkelyes haltestű, szarvakkal ellátott víziszörny terpeszkedik. Ezen ornamentális fauna — mint említettük — a lemezek egész felületét borító gazdag virágdísz között helyezkednek el, a melynek jellegzetessége a tekercszerűen hajlított virágzár. A virágok háromféle vetületben szerepelnek: oldalsó profilban, háromágúnak jellemzett, de nyilván félreértett tulipánkehely formájában, melynél a középső szírom lehet különálló, lehet csökevényes, vagy pedig indaszerűen messzire kinő a virágkehelyből, néha pedig egészen hiányzik; lehet a virág felső vetületű, központi alapformájú négy-öt-hatszirmú virág; végül lehet oldalsó nézetben, de lehajlott szirmú virág s így átmenet a két előbbi között. A levéldísz nagyjából példázza az arabeszkéből ismert csákós-hasú levelet, egyszer látunk csak tiszta akantkus-levélkelyhet (2. ábra, a kép alatt kissé jobbra). Az indamenet mindig naturalisztikus, azaz az indák egymás mellé helyezve anorganikus kapcsolatban, a levelek pedig az indákból oldalt kinőve ábrázoltatnak, ellentétben az iszlám indamenettel, a mely antinaturalisztikusan

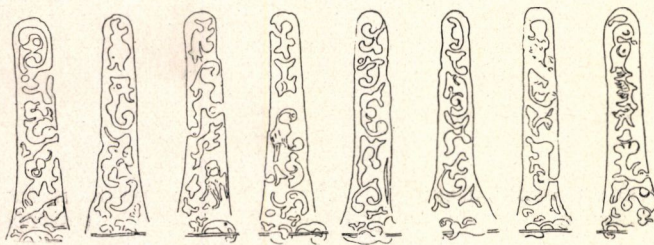

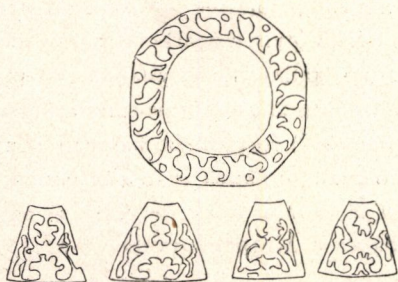
2. A PÁLCZÁT BORÍTÓ LEMEZ FELSŐ FELE
KITERÍTVE. $\frac{1}{2}$ n.

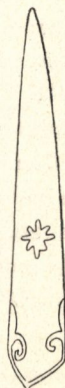
3. A PÁLCZÁT BORÍTÓ LEMEZ ALSÓ FELE
KITERÍTVE. $\frac{1}{2}$ n.

4. A MARKOLAT ALSÓ VÉGÉT BORÍTÓ VASHÜVELY OLDALAI. $\frac{1}{2}$ n.

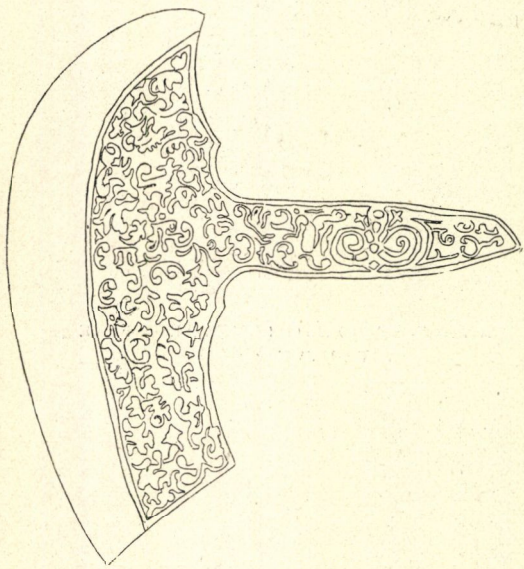
5. A MARKOLAT ALSÓ GOMBJÁNAK NÉGY
OLDALSÓ MEZEJE ÉS AZ ALJA. $\frac{1}{2}$ n.

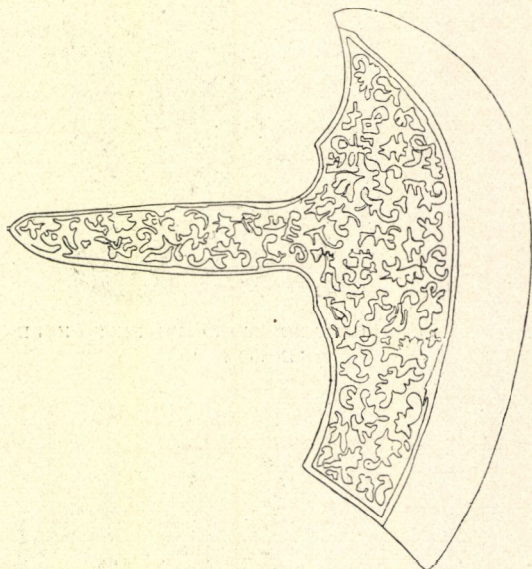
6. A FOKÁNAK
EGY OLDALA.

egyik arabeszk indát e másiknak kelyhéből indítja ki. A két lemezen csak kétszer fordul elő, hogy úgy tetszik, mintha más virágból nőne ki az új inda, de szorosabb figyelemmel megállapítható, hogy az indulási motívum nem virág, csupán a szár csomójából kinövő pálhák. Az egész díszítésben látszik tehát, hogy a készítő ismerte a keleti díszítés elemeit: a teljes térkitöltést, a keret nélkül való folytonos terjeszkedését, a fantasztikus, néha küzdő állatok előfordulását, a háromszirmú virágot és a csákóshasú levelet az arabeszkből. De levelei minden lendület híjával vannak, a mi pedig annyira jellemző a keleti mester kezére, nem ismeri az iszlám indaszövést s grotteszkjeiben minduntalan előcsillan a XVI. század nyugati formametszőinek el nem tagadható behatása, a mely — tudjuk — a barokk művészetnek egyik fontos alsóáramlata volt.

7. A PENGE EGYIK OLDALÁNAK
DÍSZÍTÉSE.

8. A PENGE MÁSIK OLDALÁNAK
DÍSZÍTÉSE.

A két lemez díszítését tehát átmenetül kell felismernünk a grotteszk és az arabeszk között, a mely, az egyik nyugaton, a másik keleten, mindkettő a XVII. században éri el leggazdagabb kifejlődését. Mindkét díszítő lemez alsó és felső keretét szinte gotikusan ható félpalmettek sorozata alkotja.

A II., III. és V. díszítő csoport, vagyis a markolat alsó vége és gombja, valamint a penge díszítésökben stilisztikailag közel állanak egymáshoz. A 4. ábrában még látunk ugyan naturalisztikus állatornamentumot, kétszer előfordul rajta a mellére hajlott fejű madár (pelikán?) Egyébként azonban ez a díszítés teljesen kinaias-jellegű. Nincs módomban ezeknek a díszítéseknek motívumok szerint eredetét megállapítani nem is tudom, hogy helyes-e az egybevetésem: hasonlatosságot látok e motívumok és a Muth könyvében * az I. stilus neve

* Georg Friedrich Muth, Stilprinzipien der primitiven Tierornamentik bei Chinesen und Germanen.

alá foglalt Sang és Csen-dinasztiák korabeli bronz-edények díszítése között (v. ö. ott VIII. t. 33., XVIII. t. passim és a XXII. t. szembeállításait), a mi azt a közelfekvő gondolatot kelti, hogy a csákány készítője előtt, a ki minden áron keletieskedni akart, egy régi kínai bronz is állott mintául, s az erről vett motivumokat értelmetlenül sorozta egymás mellé.

Díszítésében legegyszerűbb és legvilágosabb a IV. csoport: a csákány csúcának és fokának dísz. A csúcson, fordított értelemben, tisztán architektónikus fülkeívet látunk, az iszlámra jellegzetes patkóív alapformájában; a csákány fokán ugyanez a díszítés, de az építészeti jelleg kissé elmosódott, a mennyiben az ív szárai befelé kunkorodnak, tehát szerkezeti jellegükből veszítenek; a fok lapjának közepén közömbös dísz: csillag látszik.

Vásárhelyi Géza úr 1910 elején mutatta be a n. múzeum régiségosztályának a hadicsákányt. Ugyanabban az évben volt a müncheni muhammedán kiállítás, a mely a keleti munkák nagy tömegét gyűjtötte egybe. A csákányhoz, akár egész formájában, akár díszítő részleteiben való analógiát nem sikerült találni. Legközelebb állanak még hozzá az úgynevezett balkáni pisztolyok ezüstborításai. Ezeknek javarésze azonban Velenczében, a Cominazzók és egyéb mesterek műhelyeiből került ki. Talán nem esik túlmessze a válóságtól az a föltevés, hogy a Vásárhelyi-féle csákány is Velenczéből, vagy valamely levantin mester kezéből került ki a XVII. században, a ki nyugati ember létére, keleti mustrák alapján iparkodott az akkor egész Európában divatos «à la turque» módjára dolgozni.

Supka Géza.

LELETEK A SZALACSKAI BARBÁR KELTA PÉNZVERŐ- ÉS ÖNTŐMŰHELY TERÜLETÉRŐL.

A tavaszi szalacskai kutatásom számra és minőségre is elég eredményes volt. Az idei földmunkálatok a kápolnától délre a feltárt pénzverőműhely közelében kezdődtek. Így a leletek zöme is a szalacskai kelta emlékek csoportját gyarapította. Szokottnál kisebb számban fordultak elő római emlékek. A szórványosan előkerült bronzkést, kisebb mészbetétes edényt, a bronzkor végső szakának emlékei közé sorozom, de bemutatását más alkalomra hagyom.

Ezuttal sikerült a kedvezőtlen talajviszonyok daczára egy sorozat díszített edényt épen megszerezni, melyeket egyetemben az előkerült különleges alakú és ismeretlen rendeltetésű kisebb agyagtárgyakkal ez alkalommal bemutatni szándékozik.

A kelta leletek zömét vaseszközök és a pénzverő- és öntőműhely felszereléséhez tartozó ipari szerszámok adták. Ezek között legbecsesebb négy darab nagyméretű kasza. (1—4 ábra.)

A kaszák közül 3 darab teljesen ép és egymáshoz közel hasonló, a 4-iknek nyélnyútványa hiányos. A kasza mint mezőgazdasági eszköz a legfontosabb szerszámok egyike és mint a bronzsarló későbbi fejleménye, az ívben hajló vágóeszközök eszméjén épült fel. Előállításuk sok kézi ügyességet igényelt.

A kasza egyike azoknak az eszközöknek, melyeknek készítési módja alig változott lényegesen 2000 éves multja alatt. Styria híres kaszakovácsai napjainkban is szabadkézzel idomítják, lapítják, kovácsolják a kaszaaczelt és 8—10 kézen is megfordul, mire megkészül a kékedzésű kasza. A kelta iparosok kik először vitték magasabb tökélyre a vasművességet, szintén értették a kék-edzést. A gyakorlat vezette őket rá, hogy bizonyos fokra hevített vaseszköz vízben való gyors hűtés által keményebbé válik és felülete tetszetős színt nyer. Gyakran találkozunk a kelta-leleteink között kék-edzésű lándzsa és kardpengével, mely különösen homokos talajban kétezer évig is megőrizte — ellenállván az elégülésnek — eredeti színét és keménységét. Kisebb kovácsolt vastárgyak kékedzése nem jár nagyobb nehézséggel, a mennyiben a kékedzés egyetlen alapfeltétele a vastárgy megfelelő fokig való *egyenletes* hevítése. Nagyobb tárgyak kékedzése azonban már fejlett tűzberendezést igényel, azért, ha találkozunk is kékedzésű lándzsahegyekkel, ritkábban sarlópengével és karddal, de kaszával nem, mert a közel egy méter hosszúságú kasza egyenletes áthevítéséhez, az őskor vasművесе nem rendelkezett elég segédeszközzel. Ezen körülménynek tudható be, hogy a kevésbé keményített kaszák átlag erősen megrongálva vagy töredékes állapotban kerülnek felszínre. Így ritkább leletek közé sorolható a szalacscai, mely majdnem teljesen ép nagyméretű kaszák négy példányát adta.

A szalacscai kaszák 3 cm. széles és 1 cm. vastag lapított vasból készültek. A mai kaszákhöz hasonlóan rövid nyélnyujtvánnyal — melyek vége kihegyezve és függélyes irányba felgömbítve van — vannak ellátva.

A felgömbült nyélnyujtvány-peczek szolgált, a nyélbe beeresztve, annak alsó tartalékául míg a penge tövében vasgyűrűvel, úgynevezett kasza-örvvel erősített a kasza nyeléhez.

A kaszák alakja meghosszabbított pengéjű sarló alakot mutatnak. A penge tövében 4 centiméternyire kikovácsolva, fokozatosan hegye felé 1 cm. szélességig keskenyül. Mind a négy kaszán erős nyomokat hagyott a kovácsolás. Az őskor vasművесе úgylátszik kisebb gondot fordított arra, hogy a kasza felületét köszörülés és csiszolás által egyenletessé, símává tegye, beérte azon előnnyel, hogy a jól átkovácsolt kasza szívós éllel bírt.

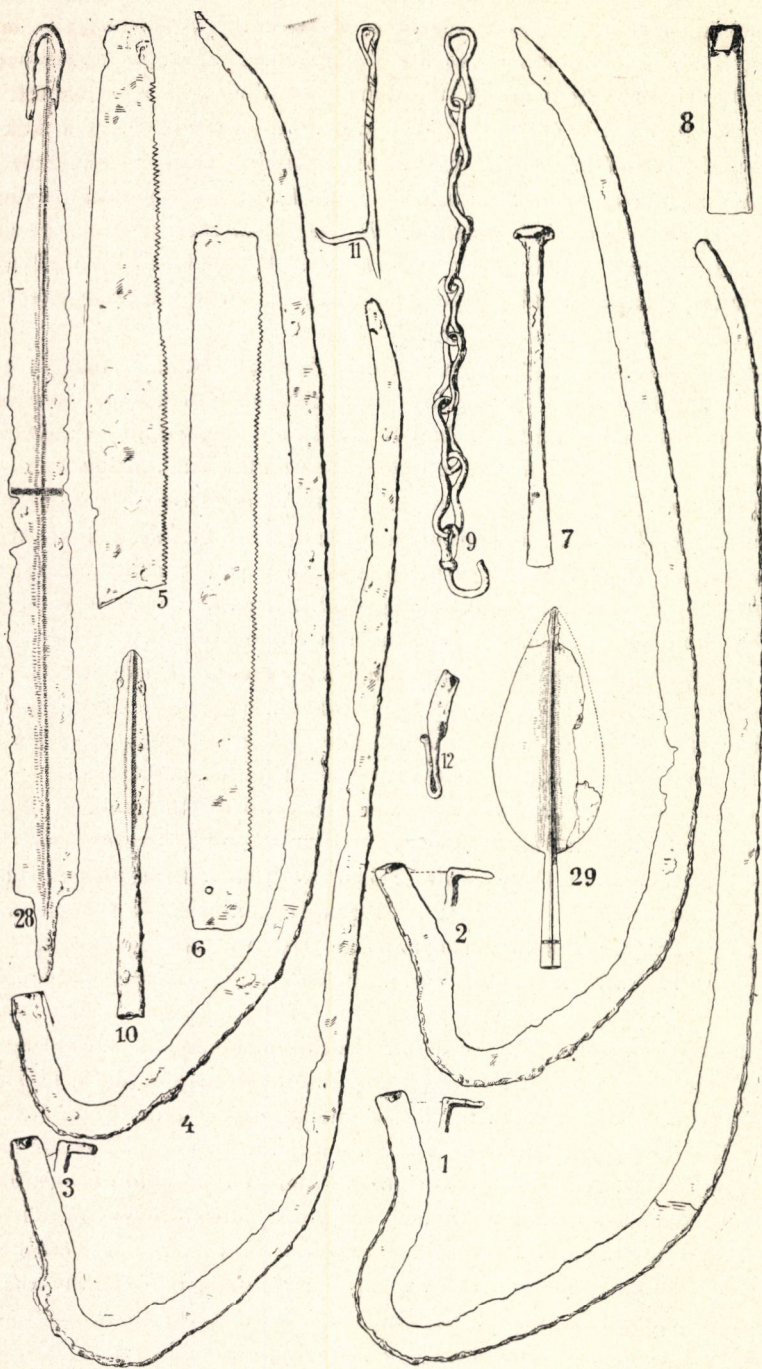
A kaszák legszebb példánya az 1-ső ábrán bemutatott, melynek nyélnyujtványa 20 cm. Átmérője 90 cm. Teljes hosszúsága hajlásaival együtt 130 cm. Súlya 1100 gramm. A kaszapenge hegye felé erősen megväsott.

A 2—3-ik ábrán bemutatott kaszák egymáshoz teljesen hasonló példányok, az előbbinél valamivel rövidebb és keskenyebb pengével. A két kasza pengéjének szélessége tövében 3 cm. A penge bárdja hegye felé fokozatosan keskenyül. Nyélnyujtványa 2 cm.-rel, átmérője 5 cm.-rel, egész hossza 10 cm.-rel rövidebb az 1-ső számú kaszánál. Súlyuk is darabonként 100 grammal könnyebb.

A 4-ik számú kasza az előbbiekhöz teljesen hasonló, csak nyélnyujtványa hiányos. A bemutatott négy kelta kasza alakja a vele foglalkozónak tájékozást nyújt annak, mely módon való használatára is.

A napjainkban használt kasza másfél méternyi hosszú nyelére derék-

I. TÁBLA. cca $\frac{1}{6}$ n.

szögben erősítették rá. A kasza hegyét kissé felfelé hajlítva, hogy a földbe ne vágjon. Az így elkészített kasza lehetővé teszi, hogy a kaszás ember kissé meghajtott derékka, minden vágás után egyet előre lépve, kaszálhasson.

Az őskori kasza nem egyéb, mint meghosszabbított sarló. Pengéje nem derékszögben hajlik a nyél felé, hanem 45° alatt azaz közel, majdnem párhuzamosan fut a nyéllal. Ez a körülmény kizárja, hogy a mai kaszákhöz hasonló hosszú nyelet alkalmazhattak volna azokhoz. Így a bemutatott kaszákat rövid nyéllal sarló gyanánt kezelték. Vagyis a kaszálást erősen meghajló, guggoló vagy térdepelő helyzetben végezhatték. A sarlóalakú kasza férfi erőre készült, mutatja azt a kaszák súlyos volta, mely másfélszernyire meghaladja súlyban a mai 700 grammos kaszáinkat.

Hasonló kaszák töredékekben gyakori jelenségek hazai kelta telepeinken, de ezekhez közel járó ép példányok ritkábban fordulnak elő. Ismerek két közel hasonló valamivel kisebb példányt a balatoni múzeumból, mely a kék-kúti nagy kelta vaslelettel került felszínre, de ez ideig szakközlönyben ismertetve nem voltak. Közel hasonló kelta kasza Velem Szent-vidi őstelepen is fordult elő 2 példányban,* de ezek nyélnyújtványai nincsenek S alakra hajlítva, mint a szalacscai példányoké, úgy pengéje is nem 45° , hanem inkább derékszögű hajlású. Így alakjában jobban megközelíti a napjainkban használt kaszákat és valószínűleg hosszabb nyélre is alkalmazható volt.

A pénzverő- és öntőműhely területén egy rétegből került elő 13 darab ipari szerszám és 2 drb épület-kapocs. A szerszámok nagy része már a szalacscai leletek között előfordult. Van azonban egy pár érdekesebb szerszám az új sorozatban, mely megérdemli a vele való bővebb foglalkozást.

Első helyen emlitem a kovácsolt lemezből készült fűrészeket.

A rövidebbik (5-ik ábra) két vége felé fokozatosan keskenyülő 6 cm. széles kovácsolt vaslemezből készült. Háromszögalakú, fogazata szabadkézzel vésővel van kivagdálva, mint azt a fogak egyenlőtlen volta is mutatja. A fűrészről, mint az ívalakú felső hajlásán látható, mintegy 15 centiméter hosszú darab letörött. Az egész fűrész hossza ép voltában 60 centiméter lehetett.

A másik (6-ik ábra) 5 centiméter széles szallagalakú kovácsolt lemezből készült az előbbihez hasonló fogazattal. E fűrész jóval hosszabb lehetett az előbbinél, így hiányos voltában is 56 centiméter hosszúságot mutat. A fűrész egyike a legrégebb szerszámoknak. Ismerünk fűrészfogu késeket kőkori emlékeink között is. A fűrész gyakoribb használata és tökéletesítése mégis a II-ik vaskor vívmánya. A vörösréz nagyon puha, a bronz nagyon zuzos, így egyik fém sem volt alkalmas fűrészek készítésére. A fűrész nagyobb hivatása az időben kezdődik, mikor az ősiparos rájön a fűrészfogak kihajlításának titkára. A kelta fémműves már kihajlított fogú fűrész használt. A fűrészfog kihajlítása megfelelő szerszám híján egy kissé körülményes volt. A kivágott fogazatú fűrészlapot ráfektette síma felületű, rövid szálú puhafa p. o. hársfadeszkára és kis kalapácsával egyet-egyet ráütött a fűrészlap minden *második*

* Bárány Miske Kálmán «Velem Szent-vidi őstelep» I. köt. XLVII. tábla 14—15. ábra.

fogára, mely belenyomódott a deszkalapba. Azután megfordította fűrészét és a kihagyott fogakra ellenkező irányban ütött egyet-egyet. Így a fűrészfogak egyik ága kissé jobbra, másik balra hajolt, ezáltal szélesebb rést vágott a fába és a fűrészelés műveletét megkönnyítette.

A fűrészelés egyik feltétele, hogy a fűrészlap kifeszítve legyen és fűrészelés közbe meg ne buggyanjék.

A 6-ik ábrán bemutatott fűrész egyik végén lyuk látszik, mi minden körülmények között a fűrészfogantély vagy fűrészkeret ráerősítésére szolgált.

A fűrészkekről azok hiányos volta miatt nem lehet megállapítani, hogy egy vagy két ember erőre használtatott-e? Ha egy ember erőre szolgált, úgy a fűrészlap, két felén behasított végű ívalakra hajló faágba lett szorítva és hasított vége a keresztlyukon át egy-egy szeggel megerősítve. Ha két ember hasznalta a fűrészlapot, úgy mind a két végén derékszögben ráhelyezett hasított végű rövid fogantélyal volt ellátva, mely szintén a keresztlyukon át vert szeggel nyert megerősítést. Ha a szalacskai fűrészlapok fogazatán végignéznünk, észrevehetjük a kalapácsütésekkel eszközölt egyenlőtlen fogkihajlítás nyomait.

A szerszámok második csoportjába a vasvésőket sorozom, melyekből 6 példány került felszínre. 3 darab vágó és 3 darab különböző hosszúságú ponczoló véső.

A három ponczoló mindegyike hegye felé vékonyuló gömbölyű vasból van alkotva és csúcsbafutó hegye megkeményítve. A ponczoló véső leginkább bronztárgyak és ékszerek ékesítésére használtatott. Hossza 38, 25 és 24 centiméter. Hasonló ponczoló vésőt már leltem Szalacskán és rajzban itt bemutattam.¹ Teljes ép példánya került elő a köpüsvésőknek. A köpüsvéső négy-szögletes vasrúdból van alakítva, melynek egyik vége élesre lapítva, másik vége a fanyél befogadására köpüvel van ellátva. A vésőn a rövid vasköpüt azért alkalmazták, hogy az abba vert rövid fanyél felfogja a kalapács ütésekét és a vasköpü ne horzsolódjék szét. A véső hossza 20 cm. Hasonló vésőt ismerünk Szalacskáról két változatot.² Úgy szintén a Velem Szent-vidi őstelepről is.³

A vasvésők egyszerű typusa a másik gömbölyű vasrúdból alakított hosszú véső (7. ábra). A véső egyik vége élesre van lapítva, felső vége a kalapácsütésektől peremesre hornyolva: hossza 27 centiméter. Véső élének szélessége 2 cm. E véső új alakot mutat a szalacskai-véső sorozatban.

Utolsónak hagytam a vésőalakú vaskés legegyszerűbb alakját (8. ábra), melyet tulajdonképpen nem is vésésre, hanem a fa szálkáinak lesimítására használtak, azaz azon célba szolgált, mint napjainkban a gyalu. A lapos vésőalakú élesre lapított eszköz hű mása a mai gyaluvásnak, csak vége be van hajlítva. A fasimításhoz az ősemlék is fakeretbe szorította gyaluvását, de hogy az mennyiben közelítette meg a mai gyaluk alakját, azt eldönteni nem

¹ Arch. ért. II. éf. 1906. XXVI. köt. 5. sz. 423. old. 30. ábra.

² Arch. ért. II. évf. 1906. XXVI. köt. 5. sz. 423. old. 25. ábra és Arch. ért. II. évf. 1910. XXX. köt. 2. sz. 131. old. 16. ábra.

³ B. Miske Kálmán «A Velem Szent-vidi őstelep.» I. köt. XLVII. t. 30. ábra.

lehet. A gyaluvas hossza 15 centiméter. Szélessége $3\frac{1}{2}$ centiméter. Gyaluvasak egy közel hasonló példányát már leltem Szalacsán, de annak vége nincs felhajlítva.¹ A vésőkhöz sorozom a hornyolt szegélyű emelővasat, mely valószínűleg kőfejtő szerszámként szerepelhetett. Hasonló kőfejtő szárnyas véső gyakori kelta leleteinkben. Több példány került elő Szalacsáról. Ismerünk hasonlókat Csabrendekről is.²

A szalacscai pénzverő- és öntőműhely felszerelése között legnagyobb számmal vannak képviselve a különböző nagyságú kanalas fúrók. Legutóbbi kutatás alkalmával is 4 példány került felszínre. 3, 4, 7, 8 centiméter hosszú kanálalakú fúrófejjel. Szélességük $1\frac{1}{2}$ és 3 centiméter között váltakozik. Hasonló fúrók Szalacsán kívül Velem Szent-Viden kerültek elő nagyobb számban.³

Fordult elő még a műhely fabódéjának vagy egyéb deszkaépület össze-rovására szolgáló vaskapocs is két példányban. Minő kapcsokból egész sorozatot leltünk 1906-ban a pénzverő tövek feltárása alkalmával. Hasonló derék-szögbe görbített kihegyezett végű lapos rúdvasból alakított összekötőkapcsokat. Velemben is ástak ki,⁴ de jóval kisebb példányokat. A szalacscai vaskapcsok hossza 34 centiméter.

Négy olyan vastárgy is került elő az öntőműhely területén, mely nem tartozik annak felszereléséhez, inkább az ott székelő fémműves gyártmányának tekinthető. Ilyen a felszínre került üsttartó láncz. (9. ábra.) A szalacscai üsttartó lánczoknak ez a legegyszerűbb alakja, mely nyilván a kecskelábak közepéről lecsüngő kisebb bronzüstöt tartott egykor. Az üsttartó láncz hét kisebb nyolczasalakra hajlított lánczszemből áll. A láncz felső végét hasonló alakú nagyobb lánczszem, alsó végét az üsttartó kapocs zárja be.

Nagyobb méretű 3 és 1 tagú üsttartó lánczok két példányát mutattam már be Szalacsáról.⁵ Hasonló nyolczasalakú szemekkel ellátott üstláncztöredékek Velem Szent-Vidről is ismeretesek,⁶ melynek mindegyike 3—3 lánczszemből áll. Az üsttartó láncz hossza 50 centiméter.

A szalacscai fémműves készítményének tartom a közepes nagyságú vaslándzsát (10. ábra). A szalacscai vaslándzsa a kelta lándzsák azon csoportjához tartozik, melynek oleánder-levélalakú szárnya egyenlő hosszúságú köpűjével. A lándzsa közepén végigfutó, de alig kiemelkedő borda a szárnyakat két mezőre osztja. A lándzsák gyakori jelenségek a kelta leletek között, nagyságuk 15 és 75 centiméter között váltakozik. A most lelt lándzsa hossza 29 centiméter. A szárny átmérője 3 centiméter.

Két kisebb igényű de érdekes vastárgy zárja be a szalacscai kelta vaslelet sorozatát. A 11. ábrán bemutatott szigonyos vashorog, vagy valamely nagyobb hal kifogására vagy ragadozó erdei vadak, rókák, farkasok fogolyul

¹ Arch. Ért. 1906. XXVI. k. 5. szám. 423. lap. 22. ábra.

² Arch. Közlem. XXII. kötet 42. old. 4. ábra.

³ B. Miske. A Velem Szent-vidi őstelep I. k. XLVII. t. 16. ábra.

⁴ U. o. LII. tábla. 23., 24. ábra.

⁵ Arch. Ért. 1909. XXIX. k. 4. sz. 336. old. 1910. XXX. k. 2. sz. 135. old.

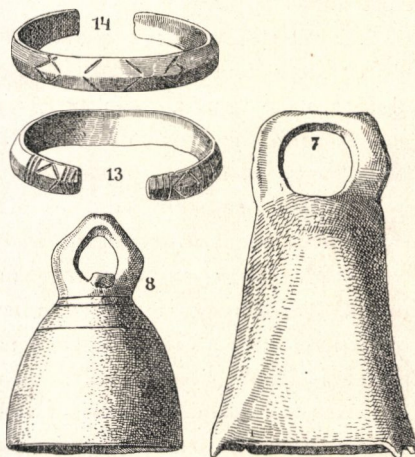
⁶ B. Miske: A Velem Szent-Vidi őstelep I. k. XLVIII. t. 11., 12. ábra.

ejtésére alkalmas eszköznek látszik. A horog gömbölyű vékony vasrúdból készült vége kihegyezve, hegyétől 2 centiméternyire derékszögben felfelé görbülő kiágazással ellátva. E kiágazásra tűzetett fel a családtekül szolgáló húsdarab. A horog másik vége lyukra van hajlítva, melyben megerősítést nyert a horgot tartó kötél. A horog hossza 20 centiméter.

Hiányosan került elő a hajtott pengéjű finom művű vaskés vagy borotva. (12. ábra.) A vaskés pengéje ívalakban hajlik és éle az ívhajlás belső hajlás felén van elhelyezve. Egytagból kovácsolt sodrott művű nyélnyújtványa visszahajlik a késpenge felé és gombban végződik. Hossza 10 centiméter. A szalacskai gazdag késsorozatban teljesen hasonló még ez ideig nem fordult elő. Alakra legközelebb áll hozzá az 1909-ben lelt borotva,* melynek azonban a visszahajló sodrott nyéllyelnyújtványa nem a kés bordája, hanem éle felé görbül.

A kelta vasemlékekkel együtt közös rétegből egész sorozat bronzékszer és apróság került felszínre. Közöttük két gombosfejű bronztű 13½ cm. hosszúságú, 2 milliméter vastag, hegyefelé fokozatosan vékonyuló bronzsodronyból alakítva. Került elő egész sorozata különféle nagyságú bronzkarikáknak, La-Tène fibulák töredékeinek. Két finom művű fényes zöld patinás csüngő díszítés egészíti ki ezen sorozatot. A háromszögalakú csüngő ékszer vékony bronzlemezéből készült, egyike kör, a másik nyolcvas alakra görbített karikával ellátva. Hasonló csüngődísz a

II. TÁBLA. 1/2 n.

szalacskai ezüst kincs, lelettel együtt volt bemutatva.** E leletekhez sorakozik még a bronzlemezéből készült síma törfogantély, mely valószínűleg felső borító lapja volt a törfogantély csontburkolatának. A törfogantély minden díszítést nélkülöz. Nagysága megfelel a kézmunkolat átmérőjének. Hossza 11 centiméter.

Díszítésénél fogva nagyobb figyelmet érdemel az épen előkerült fényes szürkészöld patinás karperecz pár. (II. tábla 13., 14. ábra.) A karperecz pár tömör bronzból való és öntés útján készülhetett, kóralakban hajló testének közepén kiemelkedő borda fut végig. Egymással közel szemben álló végein, úgy a karpereczek közepe táján csoportokban elhelyezett bevert, négyszögű és párhuzamosan egymásmellett futó vonal-díszítés látszik. A karpereczek belső átmérője 5 centiméter, így a gyermekeleány által használt ékszernek tekinthető. Súlya egyenkint 25 gramm. A kelta bronztárgyak leggyakoribb jelensége a fűzőkarika, melynek egyik vége horogban, másik lyukban végződik. Hasonló nagyon gyakran ezüsből is fordul elő, sőt ritkábban vasból is. A most lelt bronzból készült fűzőkarika átmérője 6 centiméter.

* Arch. Ért. 1909. 4. szám. 339. old. 10. ábra

** U. o. 1911. 4. szám. 315. oldal. 19. ábra.

Mielőtt a szalacscai agyagművek méltatásába fognék, meg kell emlékez-nem egy szokatlan csonttárgyról.

A csigolyából készült kegyeleti tárgy, melyhez az ősembert valamely babonás vonzalom fűzhette, minden valószínűség szerint a mennyiben átlukasztva is van, vagy nyakban vagy övön hordott amulette lehetett. A csigolya felületén a lyuk körül rovátkolt díszítés látszik. (15. ábra.)

Két övön csüngő csiszoló kő is került felszínre. A nagyobbik (16. ábra) durva szemcsés homokkőből való, vájadékos feje alatt lyukkal ellátva. Lapított hengeralakú szára közepén eltörött. Hossza 6 centiméter.

Finom művű a másik csiszológő (17. ábra), mely a lapos papírsimító kés alakjához hasonlít, felső fele kerekre csiszolva, középen lyukkal ellátva. A csiszológő közepén éles törés látszik. Hossza $5\frac{1}{2}$, szélessége $2\frac{1}{2}$ centiméter.

Közel tíz éve, hogy Szalacska multjának felderítésével foglalkozom, de még ez ideig nem kínálkozott alkalom, hogy Szalacska gazdag, de nem éppen különleges agyagiparát bemutathassam.

A sok száz darabot kitevő agyagművet két főcsoportra osztom. Első csoportba az edényeket, másodikba a különféle apró agyagtárgyakat.

A szalacscai kelta edények általánosságban legközelebb járnak a dályai urna-temető edénysorozatához,* mely edénysorozatba bátran be lehetne osztani mert sem az anyag minőségére, sem alakjára vagy díszítés szempontjából nem mutatnak érdemleges eltérést. Éppen ezen feltűnő hasonlatosság szempontjából szükségesnek találok, hogy a nagyszámú edénysorozatból néhány kisebb díszített példányt bemutassak rajzban is.

A bemutatandó 5 darab füles-csupor közös jellegzetessége, hogy síma nyakkal, díszített domborulattal és a síma nyak szegélyezeten elhelyezett kiálló, nagy füllel vannak ellátva. A díszített edények legnagyobbika (1. ábra) finoman iszapolt fekete agyagból korongon készült és a nyak alatt levő edény domborulatán öt csoportban elhelyezett az edényfenék felé futó rovátkolt díszítés látszik. Az edény nyakának közepén elhelyezett $2\frac{1}{2}$ centiméternyi széles fül felnyulik az edény pereme fölé. A csupor magassága $10\frac{1}{2}$ centiméter. Szájnyílásának átmérője 12 centiméter. A 2., 3., 4., 5. ábrán bemutatott csuprok kisebbített példányai az 1-ső számú nagy füles csupornak. A két első durvább szemcsés agyagól készült, domborulatán fenékfelé futó mélyített rovátkolással. Magasságuk 7 és $6\frac{1}{2}$ centiméter. Szájnyílásuk átmérője 8 és $6\frac{1}{2}$ centiméter. A két utóbbi finom szemcsés iszapolt fekete agyagból való. Az ép 4. számú csupor csúcsos füllel van ellátva, az 5. számú törött edényen a többihez hasonlóan, körbehajló csuporfület látunk.

A 4. ábra füles csuporjának magassága és szájnyílásának átmérője 7×7 cm. A díszítést nélkülöző nagyobb edények, iszapolt agyagból korongon készült bögrék, mély és sikérbő talak és tányérokba állnak. Fül helyett gyakrabban négy oldalon elhelyezett bűtyökszerű kidomborodással találkozunk. A szalacscai díszítés nélküli edények mindegyike talál analogiát a Velem Szent-Vidi őstelep edénysorozatában.

* Arch. Ért. XXIII. k. 1. szám. 33. oldal.

A szokásos korongon készült kelta edényektől eltérnek, a pénzverő- és öntőműhely területén nagyobb számban előkerült vastagfalú apró edényké. Az edénykéek sorozata első tekintetre gyermekjáték edénykének látszanak, de ha közelebből megvizsgáljuk, feltűnik, kis méretükkel szemben, azoknak aránytalanul vastag fala. A szemlélő azt is észreveheti, hogy nem készültek

III. TÁBLA. Cca $\frac{1}{4}$ n.

korongon, a készítőjének teljes figyelme, azok tartós és tűzálló voltára irányult. Az apró edénykéek sorozatában van egy tűzgűrűbe illő kúpos fenekű graphitos edény, melyben a megolvadt bronzérczet találtam. Ez adta azt a gondolatot, hogy a vastagfalú apró edénykéek nem gyermekjátéknak készültek, hanem a kelta fémműves olvasztó tégelyei lehettek. Az olvasztó tégelyekből 6 darab különböző alakú és nagyságú edénykét mutattak be ez alkalommal.

Legnagyobb a durva szemcsés veres agyagból készült tálacska. (6. ábra.)

Külsején, úgy belső falán meglátszanak készítőjének ujjnyomásai. A tálcaska 6 centiméter magasságú, 10 centiméternyi átmérőjéhez szokatlan az edény falának 1 centiméternyi vastagsága. Szintén nem készült korongon a másik kis síma alakú fületlen bögre (7. ábra), mely szintén durva szemcsés, aránytalanul vastag falú edényke. Mérete 6×5 centiméter.

A mai virágcserep alakját közelíti meg a durva vörös agyagból készült edényke. (8. ábra.) A perem körül keskeny vájadékkal ellátott kis bögre, szintén szabadkézzel készült és erősen ki van égetve. Mérete $3\frac{1}{2} \times 6$ centiméter.

A mai graphitból készült és «Vulkán» néven ismert fémolvasztó-tégelyek kisebbített alakját mutatja a 9. ábrán bemutatott edény. A durva szemcsés graphitból készült a kúposfenekű edényke minden kétséget kizárólag az őskorban is, mint fémolvasztó edény szerepelt. E feltevés tanúsága, az edényke belső tartalmából kizöldelő fémrozsda. A tégelyt tűzgyűrűbe illesztve használhatta a kelta fémiparos. A fémolvasztó tégelyek feneke kúposra azon czélszerűségi okból készült, hogy kisebb mennyiség fém is olvasztható legyen és a maradék fém minél szűkebb helyre szoruljon és minél kevesebb helyen érintse az edény falát. Hasonló edényke kisebb-nagyobb példányban fordult már elő a szalacscai pénzverőműhely területén. A tégely mérete 6×4 centiméter.

A gyermekjátékoknál is kisebb méretű két edényke zárja be a sorozatot. Ezeknél is feltűnik az edénykének falának szokatlan vastagsága és feneke felé keskenyülő alakjuk azon feltevésre ad alkalmat, hogy ezeket becsesebb azaz kisebb mennyiségben szükségelendő fémek, arany és ezüst olvasztására használhatták. A nagyobbik (10. ábra) durva szemcsés, jól átégetett sárga agyagból készült, szabadkézzel, korong nélkül. Mérete: $3 \times 3\frac{1}{2}$ centiméter, falvastagsága 5 milliméter. Hasonló olvasztóedényke több példányba került elő e területen.

Alakjánál fogva legérdekesebb a legkisebb edényke (11. ábra), mely finom, szemcsés sárgás anyagból szabadkézzel készült, oldalán négy kiálló bütyökkel van ellátva. Ha a kis edényke csakugyan ezüst vagy aranyolvasztás czéljait szolgálta, úgy a bütykök az olvasztásnál a tűzgyűrűn vagy háromlábbon való elhelyezésnél az edényt tartó füleket pótolta. Nincs azonban az sem kizárva, hogy mindkét edényke valamely hasonló edény kisebbített mintája volt. A bütykös edényke mérete: $3 \times 2\frac{1}{2}$ centiméter.

Második csoportba sorozott agyagművek zömét, különféle agyag nehezekek, tűzgyűrűk és az úgynevezett orsógombok ezrei adják. Nagyobb érdekességre tartanak igényt, a kisebb számban előkerülő állati alakokat és emberi testrészeket kezdetlegesen utánzó agyagművek. Ebből a sorozatból öt darabot mutatok be.

Sajnos, hiányosan került elő a fekete durva szemcsés agyagból készült rucza (12. ábra). Az agyag rucza két lába, hasa és nyak része maradt meg épen, feje, szárnyai és farka hiányzik. Az agyagrucza ha kezdetleges alkotás is, mégis némi tudással és gyakorlattal készült, mert töredékében is felismerhető a rucza jellegzetes alakja. Kisebb igényű a disznót ábrázoló agyagállatka. (13. ábra.) Az agyagdisznónak hiányzik feje és első lábai, kivitele és sokkal kezdetlegesebb a ruczáénál, inkább gyermekmunkára valló alkotásnak

látszik. A rucza hossza 10 centiméter, a disznóé 9 centiméter. Az állati alakok csoportját, finom művű iszapolt sárgás agyagból készült állatfej zárja be⁷ (14. ábra), mely a füleit hegyező figyelő szarvastehenet fejét ügyesen utánozza. A fej csak töredéke, azaz kiegészítő része lehetett szarvastehenet ábrázoló egész állatnak. Hasonlóan finom szemcsés sárga agyagból készült az emberi testrészt, kezdetlegesen utánzó lábfej alsó lábszárral (15. ábra), mely szintén csak kevés kézi ügyességre valló gyermekmunkának látszik. Hossza 5 centiméter.

A kelta leletek között gyakori a lábfejet utánzó agyagtárgy (16. ábra), mely kisebb-nagyobb alakban majdnem minden őstelepen előfordul. A somlyói őstelepen talált agyaglás a szalacskeinál jóval nagyobb és felső szára keresztlyukkal van ellátva. A kelta telepeken előforduló agyaglásnak valami babonás vagy vallásos kegyeleti célja lehet, éppen úgy, mint a gyakran előkerülő hold idomoknak. A szalacscai agyaglásfej finomabb agyagból elég ügyesen van megmintázva. Hosszúsága 6 centiméter. Magassága 3 centiméter.

Külön csoport a szalacscai agyagművek között az ismeretlen rendeltetésű agyagtárgyak sora, melyekből egész sorozatot mutatok be ez alkalommal.

Az ismeretlen rendeltetésű agyagtárgyak között leggyakoribbak a talán simító eszközül szolgáló agyagtárgyak. (17., 18., 19. ábra.) A háromféle nagyságban bemutatott simító tárgyak mindegyike szabálytalan kezdetleges készítmény, a simítólap közepén elhelyezett függőleges fogantéllyal. Méreteik: 8×5 centiméter, 6×6 centiméter, 5×4 centiméter. Hasonló fogantélya van a kereket utánzó agyagtárgynak (20. ábra), mely 6 centiméter átmérőjű kör alak közepén van elhelyezve. A keréken három kerek alakú lyuk látszik. A fogantélyt a kerékküllők a kerék talpához kötik.

Az ezrével előforduló összetett kúpú orsógombok alakját utánozza egy ismeretlen rendeltetésű fekete agyagtárgy. (21. ábra.) Az orsó gombalakú tárgy egész felülete ki van lyugatva, de a lyukak nem oly mélyek, hogy az szűrőtest gyanánt szerepelhetett volna. Egykori rendeltetéséhez hozzászólni nem tudok. Mérete: 4×4 centiméter.

Ismeretlen rendeltetésű a fekete tojásalakú, finom szemcsés agyagtárgy (22. ábra) lapos fenékkal, kúpos hegyén át a fenéig hatoló lyukkal ellátva. Magassága: 5 centiméter.

Három- és négyágú csillag alakot mutat két finom művű sárgás agyagtárgy (23., 24. ábra), mindkettő csillag alak, közepén lyukkal. A kisebbik négyágú és rovátkolt díszítésű. A nagyobb háromágú síma csillag alak. Átmérőjük $3\frac{1}{2}$, 5 centiméter.

Püspöksüveg alakú a sárga agyagból kemény állapotban kifaragott tárgy. (25. ábra.) Hétágú csillag alakot mutat a vele együtt lelt lapos agyagtárgy. (26. ábra.) Az előbbi 4 centiméter magas. Az utóbbinak 3 centiméter az átmérője.

Az ismeretlen rendeltetésű agyagtárgyakat szürkés, durva, szemcsés agyagból készült, lapos négyszögalakú tárgy (27. ábra) zárja be, közepén mélyített vájadékkal, melyet a földmunkás, midőn a földből kiemelte, elég találóan biliárd grétának nevezett el. Alakja meg is felelne annak. Átmérője $3\frac{1}{2}$ centiméter. Magassága 2 centiméter.

A szalacsikai kelta leletek kapcsán bemutatom, a somogybüssüi szőlő-hegyben forgatás alkalmával lelt kelta sírleletet. A sírt a hegyoldalon 60 centiméter mélységben találták a forgatók, fejjel nyugat felé, keletnek néző arczzal. A csontváz jobblába fejénél, vékonyfalú kelta tál volt, mely azonban kellő vigyázat híján, darabokra törött. A csontváz, sír másik két melléklete a kedvezőtlen talajviszonyok dacára is elég épen került elő. A derék tájon a csontvázról balra feküdt a kard, jobbra a lándzsa. A kardon rajta volt hüvelye is, de a kelta szokás szerint, a hüvelyestől összegörbített kard, vékony lemez, hüvelye a rozsdától szétmállott, csakis a peremesszegélyű hüvelycsúcs maradt meg épen. A nádlevél alakú kora-La-Tène ízlésű kard (28. ábra) pengéje majdnem teljesen ép. A kétélű kardot a közepén végigfutó borda két részre osztja. Nyélnyujtványának vége hiányzik, elpusztult arról a burkolatot szegélyző kis szárnylemez is. A kard egész hossza 73 centiméter. Pengéjének hosszúsága 66 centiméter. Szélessége tövében $5\frac{1}{2}$ centiméter. Tasakos kora-La-Tène kardok gazdag sorozata van együtt a sümegi múzeumban. Több példány Csabrendekről, Tapolcza avarombi sírből, Károlyházáról és Tót-Almásról. A csabrendeki diszített hüvelyű kora-La-Tène kard, a magyar földön lelt kelta kardok egyik legszebb példánya. A somogy-büssüi kardnál azonban becsesebb a karddal együtt lelt kékedzésű finom művű vaslándzsa (29. ábra), mely a fikuszlevél alakú szárnyával új typust mutat a kelta lándzsák sorozatában. Oly finom művű és gondos kidolgozású a széles szárnyú lándzsa, hogy becsületére válnék korunk legügyesebb fegyverkovácsának is. Élesre kidolgozott háromszögű bordája, síma szárnya, kékedzésű finoman stílizált köpüje és a köpün helyenkint feltűnő ponczolt szallagdiszítésével, méltó párja a híres csabrendeki pompás diszítésű kelta vaslándzsáknak.* A lándzsa arányaiban is figyelmes készítmény. A 10 centiméter hosszú finom köpüjének kétszeresét teszi a szárnyak hosszúsága. Igazán kár, hogy a lándzsa hegye és egyik szárnya megrongolódott. A szárny szélessége 9 centiméter. Kékedzésű ponczolt diszítésű kelta lándzsák ritkaság számba mennek őskori leleteink között.

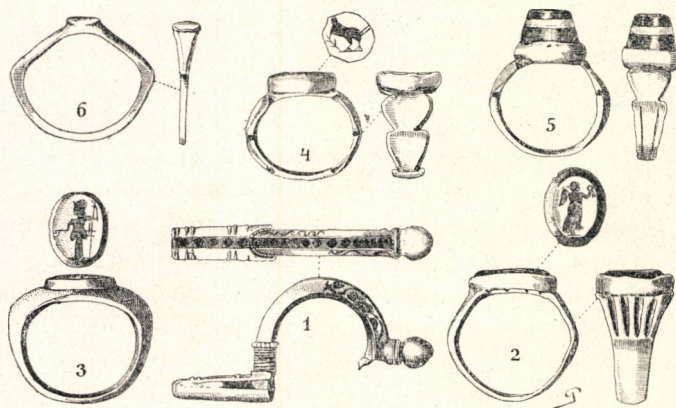
A szalacsikai kelta leletekkel elegyesen néha a felső rétegből nagy számban kerülnek elő római emlékek is. A most felszínre került római emlékeket ismét egy érdekes ezüst kincs lelettel vezetem be. (IV. tábla.) A kincs nagyobb számú III-ik századbéli ezüstdénár, kíséretében öt különféle ezüstgyűrűt és egy niellő ékítésű kereszt vagy más néven T fibulát adott. A lelet apró darabokra törött durvább szemcsés, piros edényben, öblös csuporba volt elhelyezve.

Sajnos, hogy a lelet legbecsesebb darabja a niellő ékítésű fibula már csak hiányosan került rejtékhelyére. Hiányzik róla az ezüst tű és mozgótű rugós tengelyét befogadó gombosvégű keresztzsár. A fibula (1. ábra) köralakban hajló ívezete gombban végződik. A fibula-ívezet közepén szallagszerűen húzódik végig a fényes fekete niellő-diszítés. A niellő szallagdiszítésben csúcsaikkal szembe fordított apró négyzetalakokat látunk. A fibula ív oldalán leveles növényinda-diszítés látszik, niellő-berakással. Niellő-munkához készült a

* Sümeg és vidékének őskora. Arch. Közl. XXII. k. 40. oldal.

fibula ív ellenkező oldalán az egymás mellé sorakozó S alakú vésett diszítés is. A fibula hossza $4\frac{1}{2}$ centiméter. Nielló ékítésű ékszerek valódi remekeit ugyancsak Szalacsán leltem az 1910-ben bemutatott pompás övvezetékét. Az övvezetéről írt értekezésem A Múzeumi és Könyvtári értesítő V. évfolyam 1. füzetében jelent meg. Ugyancsak e leletet méltatta dr. Hekler Antal az Arch. Értesítő XXX. köt. 3. számában. Így jelen alkalommal felesleges a római nielló-technikával bővebben foglalkozni. A római kincslelet még öt érdekes ezüstgyűrűt is tartalmazott. A gyűrűk közül három darab vésett kővel (intaglio), 1 darab réteges vésetnélküli onix kővel van diszítve. Az ötödik érdekes alakú tömör ezüstgyűrű. A vésett gyűrűk között a legtökéletesebb a réteges kékesszínű onixkőbe véset jobbfelé néző szárnyas Victoria, kezében koszorút tartva. (24. ábra.) Az ékkő ezüst lemezszerű gyűrűfogalása stylizált kézfejet mutat, annak mindkét felőli 5—5 ujját helyettesítő bevágása tartja a

IV. TÁBLA. $\frac{1}{1}$ n.

vésettkő ezüstfoglatját. A gyűrű erősen megvasított, kisujjra való női gyűrű lehetett. Súlya 9 gramm. Öntés után készült a másik tömör ezüstgyűrű (3. ábra), kerekalakú karneol kővében Aequitas kezdetlegesen vésett, balra néző, mérleget tartó alakja látszik. Súlya 11 gramm.

Borostyánkőbe vésett, balramenő madáralak, talán kakas diszíti a 4. ábrán bemutatott gyűrűt. A kő foglatját, szívalakú tagokból alkotott lemezgyűrű tartja. A gyűrű súlya 6 gramm. Kerülete oly kicsiny, alig 17 milliméter, így csak mint gyermekgyűrű szerepelhetett.

Hasonlóan kisleánygyűrű volt a vésetnélküli réteges onixkőves gyűrű, (5. ábra) melynek erősen megvasított vonal diszítésű lemezgyűrűje egy-egy szív-alakú tagban végződik. Súlya 7 gramm.

Különleges alakú a szalacscai kincs-lelet utolsó ezüst tömör gyűrűje (6. ábra), melynek alsó fele lapított köralakot, felső fele a gyűrű gombfelé kiszélesedő háromszögalakot mutat. A gyűrű súlya 4 gramm. Hasonló gyűrű már 2 példányban fordult elő a szalacscai római leletek között. Az ezüstgyűrűk kíséretében lelt római denárok Gordianus Piustól Salonináig terjednek, így a Kr. utáni III. század 2. felében rejthette el egykori tulajdonosa. A kuta-

tás folyamán egyéb római emlékek is kerültek felszínre. Találtak egy vékony lemezből trébelt csonka bronztálacskát $3\frac{1}{2}$ centiméter magas behajtott szélű peremmel és $10\frac{1}{2}$ centiméter átmérővel. A bronzlemez-tálacska nélkülöz minden diszítést.

Egy nagyobb és egy kisebb bronzcsengő érdemel még említést a sok kisebb-nagyobb igényű bronzapróságok és töredékek között. A nagyobbik (7. ábra) harangvirág kelyhét utánzó alakot mutat, négy sarka háromszög-alakban kicsúcsosodva. Köralakú, füle tömör bronzból való. A csengő egész magassága 10 centiméter. Finomabb művű a fényes szürkészöld patinás kisebb csengő (8. ábra), mely phrygiai hegyes süvegalakra emlékeztet, nyaka alatt vékony 3 soros vonaldíszítést mutat. Szépen stylizált, füle háromszögalakban végződik. Magassága: $6\frac{1}{2}$ centiméter. Fordult elő ismét vasgyűrűre fűzött kulcs és néhány csinos bronzgomb és egész sorozat apróbb bronz- és vastöredék. Nagyobb figyelmet mégis egy szokatlan alkotású, de czélszerűnek látszó agyagmécs érdemel (9. ábra). A két kisfüllel ellátott gömbalakú agyagmécs keskeny köralakú nyílásába, agyag dugasz illik, melynek közepén átfúrt lyukjába húzták a mécsbelet. E mécses előnye, hogy nagyobb mennyiségű olaj befogadására alkalmas volt és a mécsbél kezelése is könnyebb volt a közhasználatban levő mécsknél. A mécs magassága 6 centiméter. Átmérője 9 centiméter. Legutóbbi szalacscai kutatásom alkalmával még egy egész ládára való kelta és római agyag- és vastárgyat hoztam magammal. Nagy számban vannak hálósúlyok, szövőszék nehezékek, tűzgyűrűk, orsógombok. Diszítés nélküli nagyobb edények. Favödrök vaskallantyúi és abroncsai és egész sorozata a töredék bronz és vastárgyaknak, de azok bemutatásától eltekinthettek.

Sümeg. 1912 márczius.

Szentmártoni Darnay Kálmán.

ŐSKORI URNA BUGYIRÓL. (PEST M.) $\frac{1}{4}$ n.

LEVELEZÉS.

I. LEHÓCZKY TIVADAR: A RÁKÓCZI-KORBÓL VALÓ EREKLYÉKRŐL. Munkács város e napokban örökíté meg II. Rákóczi Ferenc emlékét azzal, hogy a család hajdani ittani ódon kastélya akkor úgynevezett fejrőháza, most a gróf Schönborn család hitbizományi birtokában levő renovált palota homlokfalára díszes feliratú emléktáblát illesztett. Emléke különben nemcsak a város lakóinál, hanem a galicziai határig nyúló nagy terjedelmű rutén vidéken is épen úgy él, mint délnyugatról a Tisza-vidéki rónaságon levő magyar községekben. A rutének mind jobbágysai voltak a Rákóczi-családnak, különösen az 1703. évben kitört szabadságharcz idején készségesen állottak kibontott zászlói alá, híven küzdöttek nemcsak az egyes ezredekben, hanem mint palotások és más alkalmazottak hűn szolgáltak a fejedelem személye körül is. Egyes fennmaradt volt jobbágy rutén családok még neveiket is azon időből származtatják. Így fent a hegyek közötti falvakban vannak *Federák* és *Fuuderák* nevűek, kik az akkori conföderációtól, konfederált szótól levezetik elnevezésüket és e hagyomány folytán büszkén emlegetik azt. Pedig azóta épen kétszáz év tűnt el felettük s Rákóczit, egykori régi jó urokat épen úgy emlegetik, mint újabb időkben Kossuth Lajost jobbágysági felmentőjüket. A verchovinai rutén asszonyok ládaiban találhatni még egyes oly üveggyöngyös fűzéses nyakéket, melyen zsinórra fűzve hét sárgarézből öntött, különféle kímő eszközökkel s jelvényekkel díszesen ellátott súlyos és jó nagyocska (7—8 centiméter hosszú) czifra feszület között néhány, elrozsdásodott pro libertate feliratú 1704-edik évi kuruczérem, akkor úgynevezett *Kongó* lóg. Egyik ily érdekes, kétszázhusz grammos nyomó s nyolczvan centiméter hosszú nyakék gyűjteményemben is látható. Természetes, hogy e történeti nevezetességű vidék értelmesebbjai melegen érdeklődnek a Rákóczi-kor emlékei iránt, s utánjárás mellett rájuk is akadtak. Gyűjteményembe így számos érdekes példány került. Ezek közül két érdekes ereklyét mutatok be. Az egyik egy 36 centiméter átméretű *Őn-tál* (1. ábra), mely a rajta kivésott díszes jelzés szerint talán épen II. Rákóczi Ferenc tábori vagy udvari konyhakészletéhez étkezési felszereléséhez tartozott. Az 1½ kg. súlyú csinos kiállítású Őn-tál pereméjét, négy körbefutó sáv díszíti s az öt centiméter széles karimájú két formás pálmáig között egy oly *hercegi korona* látható, minő a libertás érméken előfordul; alatta D. F. latin betűk és ezek alatt az 1703-dik évszám van kivésve. E nagybetűk alatt valószínűen Dux Franciscus-t kell értenünk. A tál külső karimáján mesterjegyű egy T alakú súlyok két nyolclevelű nefelejtszerű virág között van beütve.

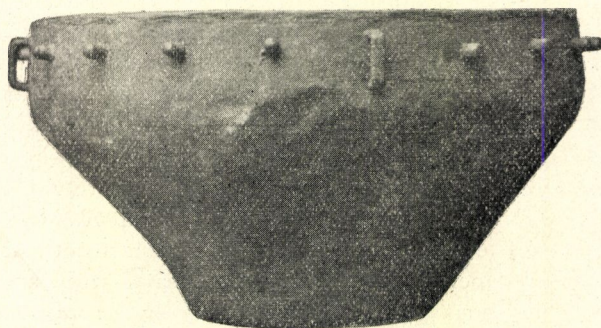
A másik ábrán látható *rőzdob* is érdekes a maga nemében, melyet a munkácsi vár alatt a Latorcza folyó mosott ki, s gyűjteményembe került. Ez 17 centiméter magas, fent 30 és lapos fenekén 14 centiméter átméretű és két kilogramm súlyú. A trébelt (kalapált) dob vörösrézlemezéből készült, mely félcentiméter vastagságú s öblös bográcsalakú. Fent, külső karimáján négy

felől három czentiméter hosszú és egy czentiméternyire kiálló négyszögű csatkeret, (illetve fül) van, melyek a felfüggesztésre való szállagszj befogadására szolgáltak, míg azok között négy-négy és így összesen tizenhat egy centiméter hosszú és 7—8 milliméter vastagságú hengeres peczek kiáll, melyek a ráfeszített *bőr* megerősítésére szolgáltak úgy, hogy arra felülről még egy meg-

I. ÓNTÁL II. RÁKÓCZI FERENCZ HÁZI KÉSZLETÉBŐL.

2. RÉZDOB II. RÁKÓCZI FERENCZ KORÁBÓL.

felelő ráfot is lehetett ráilleszteni. Ilyen «*Réz-dob*» már a XVI. században is divatozott, s későbbben is folyvást alkalmazták úgy a hazai várainkban, mint a magyar hadseregnél. Így például II. Rákóczi Ferencz 1703. évi szeptember hó 7-én a domahídi táborban kelt és Rapolti Nagy Pál, károlyi várkapitányhoz intézett parancsában, mely a káromkodás és szitkozódás korlátozásáról szólt, akép rendelkezett, «hogy napkelet és szálltakor *réz- és gyalogdobokat* megüttet-

vén, kiki a maga zászlója alá álljon és az háromszori Jézus-kiálltása után istenükhöz fohászkodjon.» De más helyeken is, a mult századok irataiban fordul elő a *Rézdob* megemlítése, mely speciális szükségű és elterjedt hadiszer lehetett. A munkácsi várban is szerepelt. Itt Rákóczi idejében fent a bejárásnál, a felvonóhídnál volt a virrasztó-torony, doboló és vigyázó bástya. Ezekhez a város tartozott a két virrasztót adni naponként, kik a hídat is felvonták s lebecsátották. Itt állott a seregdob és a zászló is, melylyel jeleket adtak alkalmilag, s reggel és este végezték a dobolást. Egy azonkori leltárban, hét rézdobról történik említés. Talán éppen egyike az, melyet az ábra feltüntet, míg a többi nyomtalanul eltűnt. Én legalább párját sehol sem láttam. 1711-dik évben a Rákóczi-hadjárat befejeztetvén, azzal nemcsak a rézdob, hanem minden egyéb százados magyar hadviselési s felszerelési készség és rendszer jóformán elenyészett...

Munkács, 1911. nov. 16.

Lehóczky Tivadar.

II. OROSZ ENDRE: LA-TÈNE SÍRLELETRŐL FELSŐ-ZSUKON (KO-LOZS M.) 1911. május hó 6-án a néprajzi tanulmányok céljából Nemes-Zsukra tett kirándulásom közben arra figyelmeztettek, hogy a szomszédos *Felső-Zsukon* régi edényeket találtak. Rögtön felkeresvén a találót, vele kimentem a községtől délkeletre 1.5 km. távolban fekvő *Ptyetris*, azaz magyarul: *Köves* nevű hegygerinczre, ahol a következőket észleltem. Felső-Zsuk község keleti oldalának egész hosszában a *Pados* nevű, 323 m. abs. magasságú plateau terület, melyet K. felől a *Sósvölgy* (Pereu Sărăta) határol. E kis völgynek balparti oldalán emelkedik ki a *Ptyetris* nevű hegygerincz, melynek a Sósvölgyre néző élén dacittuffa kőbányát nyitottak. 1911. április havában kőfejtés közben egy őskori sírt találtak a munkások, kik azt feldúlták s a benne lévő szétesett urna cserepeit eldobálták. A sír a felszíntől 140 cm. mélyre volt a tuffa legfelső, mállékony rétegeibe leásva s az itten mellékelt rajz szerint voltak a leletek elhelyezve.

- 1., 2., 3., 4., Kőtuskók.
5. Urna cserepei.
6. Ép cseréptál.
7. Vasláncz és bronzkarperecz.
8. Égett apró csontok.

Ezen sírleletekből a kőtuskókat és égett embercsontok morzsáit magam is láttam, az urnáknak széthajigált, de a felületen maradt darabjait összeszedtem, míg a munkások által hazavitt tálat, vasláncz és bronzkarperecz részeit megvettem. Azt is kétségtelenül megállapítottam, hogy csupán ezen egy sírra bukkantak a kőbányászok, egyelőre tehát a szomszédos *apahidai*hoz hasonló La-Tène temetőről nem lehet szó. Az érdekes katlansír megmentett leleteit a következőkben ismertetem. Korongon készített szürke cserépurna kifelé hajló hengeres peremmel, homorú fenékkal, nyakán egymást metsző hullámvonalú — s ezen alább ferde pántsoros díszítéssel. (1. és 2. ábra). Az ép urna magassága = 40—45 cm. lehetett.

Korongon készült, ég, szürke cseréptál, melynek peremátmérete = 25 cm., magassága = 10 cm. Pereme ennek is hengeres, ellenben díszítés nincs rajta. Alakja nagyon jellemző a dunántúli kelta tálakra. (3-ik ábra.)

Összezsavart vassodronyból való kardkötőláncz 3 drb. töredéke, melyeket a találók téptek széjjel; a 3 drb. együttes hosszúsága = 41 cm. tesz ki.

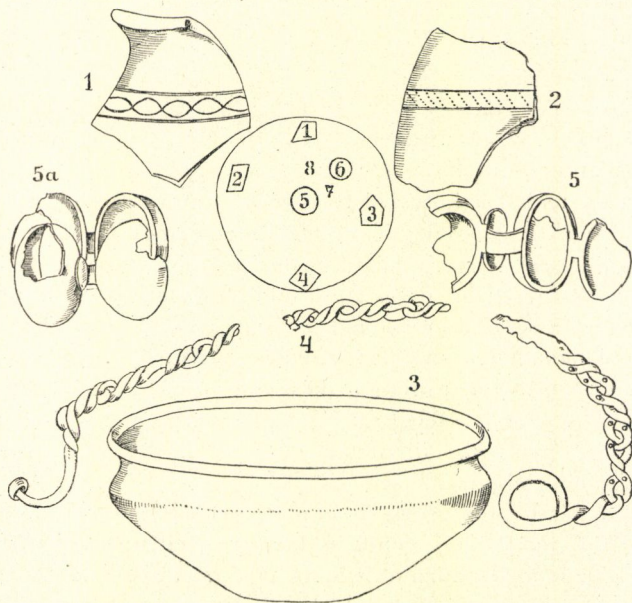

A beponczolt kis pontokkal díszített láncz egyik vége karikában, a másik apró, gombafejdomú kampában végződik, melyet a harczos a láncz felcsatolása alkalmával az ellentett vég karikájába kapcsolt bele. Jellemző szerkezetének analogonját láthatjuk Wosinsky Tolna várm. őstörténete II. köt. 545 l. 2. sz. ábrájában. — A felső-zsuki példány felületén olvadási nyomok ismerhetők fel, a mely körülmény arra mutat, hogy ősi tulajdonosának elhamvasztásakor az elhunytnek tetemével együtt annak fegyverzetét is a máglyára tették, a mint ezt az apahidai La-Tenekori hullaégetők is cselekedték. Hallstatti és La-Tenekori leletekben előforduló, belül üres, négy kagylós vagy hólyagos bronzkarperecz töredékes állapotban. E karpereczek kagylói közül 2—2 párosan szemben olyképpen van elhelyezve, hogy három egymással össze van forrasztva s csak a negyedik mozoghat szabadon egy csuklós sarkon, míg ugyanezen kagyló másik szélének kiálló zárónyelve belejár a merev hármastag egyik kagylójának megfelelő nyílásába, a mint ez a rajzon is fel van tüntetve. A hólyagok hossza = 76 mm., szélessége, = 45 mm. (5-ik ábra.) Teljesen megegyező bronzkarperecz két párja került elő az apahidai La-Tène sírmezőben, úgyszintén — más lelhelyeket itten nem említve a *bihar-díószegi* páros karperecz példája is azonos úgy formájára, mint szerkezetére nézve a zsuki lelettel.*

Vajjon a sír situsvázlatán feltüntetett leleteken kívül volt-e még más valami tárgy is a sírban, erről a munkások nem tudtak számot adni. A leírt sírlelet tárgyai, akár a ceramika tulajdonságait vegyük figyelembe, akár a többi leleteket tegyük összehasonlítás tárgyává, nemcsak a tőszomszédos apahidai sírmező leleteivel, hanem általában az ország távolabbi vidékein előkerült La-Tène emlékeivel is, mint egységes cultura termékei, mutatnak teljes analogiát.

Orosz Endre.

* L. Arch. Értesítő. 1903. évfoly. 433. lapján.

LA-TÈNE ÍZLÉSŰ SÍRLELET FELSŐ-ZSUKRÓL (KOLOZS M.).

IRODALOM.

ÚJABB KUTATÁSOK A KÖZÉPKORI NÉMET SZOBRÁSZATRÓL. Mikor mintegy 30 évvel ezelőtt a művészettörténeti kutatás az antik és az olasz művészet vizsgálata mellett először fordított nagyobb figyelmet a középkor művészetére, akkor a német szobrászat történetének a vizsgálata is megindult. Ezek a kutatások osztottak a művészettörténet akkor általánosan elterjedt hibájában, hogy bizonyos esztétikai előítéletek rabjaként nem fordítottak egyenletes gondot a művészet mindenfajta emlékeire, hanem bizonyos egyéni, vagy általánosabb elvektől függő ítéletek alapján bizonyos csoportját az emlékeknek igen behatóan vizsgálták, míg másokat teljesen elhanyagoltak. Ilyen kutatások hagyományain épült fel a német szobrászat történetének első monografikus feldolgozása is, a Bodeé,* a mely 1887-ben jelent meg, s mai napig is az egyetlen maradt. Természetes, hogy a kutatás, mely ilyen egyenlőtlen módon foglalkozott a német szobrászat emlékeivel, hézagos lett, s az egész anyag összefoglalását, a művészeti fejlődés egész menetét kielégítően nem nyújtotta. Bode, az őt megelőző Kuglernek a nyomdokain főképp két korát méltatja nagyobb figyelemre a német szobrászatnak. Az egyik a XIII. század művészete, s a mi vele kapcsolatos, a mikor a szobrászati emlékek az építészettel, s pedig a csúcsíves építészettel állanak szerves kapcsolatban, ez a német szobrászat első virágzása, a másik a XV., XVI-ik századi szobrászat, a felszabadulás, a naturalizmus ideje, a német szobrászat második virágzása, melynek góczpontja s legnagyobb magaslata Nürnbergben Kraft, Stoss, Vischer művészetében mutatkozik. A mi a XIII. századot megelőzi, annak van ugyan még valamelyes értéke, mint a XIII. századi nagy virágzás előkészítő munkája, a mi azonban a XIII. és XV-ik század közé esik, az a nagy művészi hanyatlásnak az ideje, s így ha az a primitív korszak érdemel is valamelyes figyelmet, ez a szomorú idő, a melyik inkább hátráltatója, mint kibontója a következő nagy korszaknak, behatóbb foglalkozást nem igényel. Ez az elv, épen, mert Bode műve az egyetlen összefoglalása a német szobrászatnak, teljesen átment

* Bode: Geschichte der deutschen Plastik. Berlin 1887.

a művészettörténeti köztudatba. Springer, Woermann, Kuhn s Knackfuss-Zimmermann egyaránt átveszik, sőt sokáig a részletkutatások is ezt tartották szem előtt, úgy a kérdések megválasztásában, mint a feladatok megoldásában. A kutatások a XIII. és XV. század emlékeire vonatkoztak, Hasak, Kurt-Moritz Eichborn, Dehic, Weese, s mások, feldolgozták a XIII-ik századi templomi szobrászatot, mások a nagy nürnbergiek művészetére vonatkozó ismereteinket gyarapították. Minél szélesebb lett azonban az anyag ismerete mindkét területen, annál elkerülhetetlenebb lett annak a kérdésnek fölvetése, hogyan fejlődött ki a XV-ik század művészete a XIII-ik század hagyományaiból. Sokáig azt hitték, hogy a XV—XVI. századi másodvirágzás a festészet fellendülésének köszönhető. A festészet, a mely gazdagabb eszközeivel könnyebben tudja a természetet visszaadni, a XV-ik század folyamán nagy lendületet vett, s a festészet hatása alatt a szobrászat, első sorban a szárnyasoltárok fafaragó-művészetén, de aztán egyebütt is, a természet megfigyelésére vetette magát, s így jutott nagy virágzásához. A festészettörténeti kutatások azonban, a melyek szükségképen a szárnyasoltárok faszobrászatára is gondot fordítottak, kiderítették, hogy a festészet a szobrászatot már a fejlődés időbeli egymásutánja miatt sem termékenyíthette meg. A naturalisztikus elemek a szobrászatban *hamarabb* mutatkoznak, s ha hatásról beszélünk, akkor sokkal inkább a szobrászat a festészet megtermékenyítője, mint a festészet a szobrászaté. És ez annál inkább hihető, mert a szobrászat és festészet fejlődéstörténeti viszonya más területeken, Franciaországban, Olaszországban, sőt Németalföldön is — a hol pedig a festészet legkorábban jut fejlettebb fokra — az, hogy a szobrászat megelőzi, s jórészt meg is indítja a festészet új életét.

Hogyan magyarázzuk hát az úgynevezett XV-ik századi másodvirágzás keletkezését, vagy talán ez nem is szorúl magyarázatra, megelégedhetünk magának a történeti ténynek a megállapításával? Ugyan, hogy egyeztethető össze ez a történetkutatásnak fontos alapmeggyőződésével, hogy történelmi életalakulatok minden területen egymással összefüggő, egymást föltételező, egymásból alakuló folyamatok, s hogy voltaképen ép az az egyik főfeladata a történelmi kutatásnak, hogy a mult élet szövetét, a szálak meg nem szakadó fonalából szőjje meg. És ha az elmúlt idők kutatása az összefüggés nagy kérdését elmulasztotta vizsgálni, úgy a modern kutatásnak egyik legfőbb feladatává ép ennek a közbeeső időnek a vizsgálata kellett hogy legyen.

Ez egyik főfontosságú tényező volt az újabb művészettörténeti kutatások irányításában, egy másik tényező, a mely tulajdonképen ezzel kapcsolatos, más szintén nem kevésbé fontos eredményekhez vezetett. A XIII. és XV. század egyoldalú vizsgálatának egyik fő oka volt,

mint említettük, hogy az emlékekre nem fordítottak egyenletes figyelmet. Ez még a vizsgált korok keretén belül is áll, a XIII. században Bamberg, Strassburg, Freiburg s más helyek voltak a vizsgálat és leírás fő célpontjai, míg más városok emlékeit, valamint az architektúrával szerves kapcsolatban nem álló szobrászatot nem méltatták elég figyelemre. Így az emlékek nagy csoportjai és Németország egész vidékei maradtak ismeretlenek. A fejlődéstörténeti összekapcsolás szükségese, a mely egy nem méltatott kort tett fővizsgálata tárgyává, szinte ösztönszerűleg ment át a régibb kutatás körébe eső korokban is oly területekre, a melyeket a kutatás azelőtt elhanyagolt. Különösen két körülmény játszott közre Németországban ez új területek vizsgálatára. Az egyik a vidéki, provinciális múzeumok létesülése, a melyek természetes kulturszükségleteiknél és korlátoltabb anyagi eszközeiknél fogva a számukra leghozzáférhetőbb emlékanyagot gyűjtötték csarnokaikban, egymásután támadtak a lokális múzeumok, mely mindannyi az egész környék művészeti emlékeinek gyűjtője, s a fejlett német tudományos viszonyok mellett mindjárt feldolgozója is lett. Kapcsolatos a kisebb lokális érdekű múzeumok gyűjtésével és feldolgozásával a műemlékek iránti szélesebb érdeklődés fejlődése általában, melynek eredménye a műemlékek fönntartására, lajstromozására fordított rendkívül nagy mennyiségű, s roppant becses munka, a mely egyéb fontos hatásai mellett a német szobrászattörténeti vizsgálatok territoriális kiterjesztése tekintetében a második fontos tényező. Mindezzel kapcsolatos általában az emlékek iránt való szélesebb körű, minden kor és minden területre egyenletesebben kiterjesztő érdeklődés, a mely a dolog természeténél fogva a tudományos kutatásban is éreztette hatását.

A mondottak alapján az újabb kutatások célját, törekvéseit világosan megfogalmazhatjuk. Rendkívül fontos az emlékek publikációja, s pedig nemcsak a XIII. és XV. századi emlékeknek bizonyos csoportjai, hanem minden kor és minden terület egyenletes figyelemre talál. A publikációk egy jórésze a műemlék-bizottságok leírásaiban, lajstromaiban szerepelnek, s nap-nap mellett rendkívül fontos és becses, jórészt új anyagot hoznak napvilágra. Ezeknek az ismertetése oly sok helyet igényelne, azonkívül olyan érdekes tanulságokat kínál a mi számunkra, a kik ezt az oly égetően fontos munkát még csak nem is terveztük, hogy azt más alkalomra halasztjuk.

Az emlékek közzétételével kapcsolatban még egy, a német művészet történetének szempontjából megmérhetetlen eseményről kell beszámolnunk: a «Deutscher Verein für Kunstgeschichte» alakulásáról, s eddigi működéséről. Az egyesület 1908 tavaszán alakult, célja a német művészet történetére vonatkozó kutatások megkönnyítése mellett (folyóirat, könyvismertetés központosítása, fényképbeszerzések, múzeumláto-

gatások megkönnyítése) a német művészet emlékeinek rendszeres közzététele. A Monumenta Hist. Germaniae mintájára egy nagyszabású «Denkmäler der deutschen Kunst» kiadását határozták el, mely a német művészet minden területéről minden valamire való építészeti, szobrászati, festészeti és iparművészeti emlék corpora legyen. Ennek természetesen ilyen rövid idő eltelte után csak tervezete és organizálása történt meg. A szobrászatra vonatkozólag csak Goldschmidt tevékenységéről tudunk,* a ki nemrég közölte a Karoling, Ottók korabeli s román elefántcsontok corpusáról szóló jelentését. A tárgyak jegyzéke össze van állítva, a nyilvános múzeumokon kívül mintegy 800 magángyűjtemény és árverés idevágó emlékeit gyűjtötték össze, a darabokra vonatkozó irodalmi anyagot feldolgozták, s a kiadványnak a dolga teljesen rendezve van, a számítások, nyomdai próbák megtörténtek, a kísérő szöveg tudományos alapszempontjai meg vannak szabva, s nem-sokára a corpus első kötete gyanánt a Karoling elefántcsontok egy csoportja Bruno Cassirer kiadásában meg fog jelenni. A német szobrászat más területein ép ilyen szorgosan végzik a munkát, a beszámolók legközelebb ezekről is megjelennek.

Részben a műemlékek közzétételével, de az anyag kibővülésével, s vidéki múzeális munkával is szerves kapcsolatban állanak, bizonyos területeknek, egyes városok, iskoláknak szobrászattörténeti áttekintései, a melyek a mostani kutatás legbecsesebb eredményeit adják. A kutatásoknak két vezetőszerzőpontjuk van, vagy az iskolában dolgozó egyes mesterek művészetét próbálják nyomozni, vagy az iskola, s hozzája kapcsolódó terület általános képét keresik. Mindkét módon érnek el bizonyos új eredményeket, a melyek mind adalékok lesznek a német szobrászat történetének még megírásra váró monografiája számára. Természetes, hogy a lokális vizsgálatoknál is elsősorban ép az a kor fogja a legnagyobb érdeklődést kelteni a kutatókban, a melyiket eddig legjobban hanyagoltak el, a XIV. század. Annál érdekesebbek és becsebbek az eredmények.

A német szobrászat történetére vonatkozó vizsgálatok ma még nem érleltek annyi eredményt, hogy a német szobrászat összefoglaló történetét jól megírhatnók, mégis, az emberi ész nagy egységre törekvő természetében rejlik, hogy az összefoglalási kísérletek nem szünetelhettek. Keletkeztek tehát munkák, melyek, ha nem is az egész anyagot, de legalább az emlékek egy-egy csoportját kísértették meg összefoglalni. Legfontosabbak e kísérletek közül a síremlékek történeti vizsgálatára vonatkozók, részben azért, mert ezek a lokális kutatásokhoz kapcsolódtak, de másrészt azért is, mert itt nagyrészt datált emlékekkel

* Erster Bericht über die Arbeiten an den Denkmälern deutscher Kunst. Berlin. 1911. 15—22-ik oldal.

állunk szemben, s így a belőlük vont következtetések a síremlék történetének kereteit túlérő fontosságúak lehetnek. A síremlékeknek a XIV—XV. századi német szobrászat fejlődésében egész különös szerepet tulajdonítok, melyet a síremlékekről szóló kutatásokkal kapcsolatban részletesebben fogok indokolni, azért e művek áttekintését is más alkalomra tartom fenn. Jelen alkalommal az összefoglalási kísérletek közül egy az arcképszobrászat fejlődését tárgyaló művet ismertetünk csak, a mely az általános áttekintés természetét s lehetőségeit jól megvilágítja. Az egyes iskolák vizsgálatai közül Köln és a Közép-Rajna vidéke szobrászatáról szóló műveket mutatjuk be, míg az anyagnak egyes mesterek körül való csoportosítására Baum könyve az ulmi szobrászatról fog példálul szolgálni.

Az emlékek publikációja tekintetében kétségtelenül a legbecsebb Dehio—Bezold monumentális kiadványa: a *Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst*.^{*} Ez a Bode-féle *Denkmäler der Renaissance-skulptur in Toscana* c. hatalmas munkának a mintájára készített kiadvány, a melyből egyelőre két nagy kötet, s két füzet jelent meg. A kiadvány programja a mi területünkénél jóval nagyobb, magába öleli a német szobrászat egész fejlődését a XVIII-ik század végéig. A munka tervének széles keretei okozzák, hogy a minket ezúttal érdeklő korból aránylag keveset kapunk, s így a mű, bár a reprodukciók méreteinél, kiállításánál fogva kellő magaslaton áll, mégsem lesz a német szobrászattörténeti kutatás oly nélkülözhetetlen alapjává, mint a Bode—Bruckmann-féle kiadvány az olasz skulptúra vizsgálója számára, vagy egyéb Bruckmann-féle kiadványok az antik szobor és arckép-szobrászat tekintetében. A kiadvány egészéről, mikor még csak alig egy harmada jelent meg, nem mondhatunk véleményt, Dehio és Bezold neve biztosíték a vállalat komolyságára. Az eddigi anyag alapján mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a középkori német szobrászat területének anyaga meglehetősen egyenletesen lesz képviselve. Eddig mintegy 72 kép jelent meg a XIII. századból, s körülbelül 50—50 a XIV. és XV. századból. A XIII. századot megelőző időből azonban legalább eddig alig 17—20 képet hozott. A képeket részletesebb leírás nem kíséri, a mi tekintve, hogy az emlékanyag voltaképi feldolgozása előtt állunk még, annyiból jogosult, hogy semmiképen sem vág elébe a jövő kutatásoknak, s a művekről való véleményünket előzetesen nem befolyásolja. A képek megválogatásában bizonyos szerencsés mérséklet mutatkozik, nem ragaszkodik ahhoz, hogy ép az ismert darabokat reprodukálja, a mi természetesen növelné a mű népszerűségét, hanem a rejtettebb, hozzáférhetetlenebb darabokat és az időmeghatározás tekin-

^{*} Kiadó Ernst Wasmuth A. G. Berlin.

tetében biztosabbakat hozza inkább, a mi a tudományos kutatásnak nagy előnyére válik. Kár, hogy a reprodukciók egyrésze a munka egyszerűsítése érdekében a nürnbergi múzeum gipszei alapján készült, ezáltal bizonyos indifferens jelleget öltött, s így az eredetieknek anyagi sajátosságait nem adja, a mi mindenesetre nagy óvatosságra kényszerít bennünket a lapok használatát illetőleg, főképp stilkritikai összehasonlításokban. Ennek daczára Dehio—Bezold e kiadványa nagy segítség a középkori német szobrászattörténet kutatója számára.

A másik munka, a melyet, mint az újabb monografiaszerű összefoglalás példáját akarjuk bemutatni Kemmerich műve,* s a német arczképszobrászat fejlődését nyújtja a XIII. század végéig. Az áttekintés annál érdekesebb, mert a XIII. századi szobrászatot rendesen, mint tiszta ideális jellegű, s dekoratív művészetet szokás tekinteni, s így az arczkép vizsgálata, egy művészeti ágé, mely szükségképen a valóság megfigyelésére van utalva, talán érdekes tanulságokat rejthet magában: a művészeti felfogásnak becses próbakövét adhatja. Kemmerich magában a témában már járatos, hisz könyvének megjelenése előtt megírta már ugyane kor arczképfestését. A vizsgálatot a Karoling-korszak áttekintése nyitja meg. Arczképnek a szobrászatban való rendszeres ábrázolásáról ebben az időben még egyáltalában nem beszélhetünk, a fenmaradt emlékek javarésze tisztán ornamentális jellegű, s csak a kisebb része foglalkozik az emberi alak ábrázolásával, mégis voltak egyes elefántcsontfaragványok, a melyekről külső jelek alapján állítható, hogy bizonyos személyeket ábrázolnak (Frank Mac Lehan birtokában lévő s Frankfurt a M. városi múzeumában lévő elefántcsont-táblácska). Ha ezeket nézzük, arczképszerűségről még nem beszélhetünk, de már ezeken mutatkozik a törekvés, hogy az ábrázolt személyiség jellemző jegyeit megfigyeljék és kiemeljék, s ez egyelőre egész primitív módon úgy történik, hogy az alakokat szakállal, vagy a nélkül állították elő, a szerint a mint ők az életben jártak. E mellett még csak a germán hosszúkás-ovális fejforma észrevételéig jutottak. Az arczképjegyek nagyobb számával csak egy művön találkozunk, a híres Carnavalet lovasszobron. Ennek a datálása azonban nagyon bizonytalan, Clemen a Karoling korra teszi, míg Wolfram s mások egész a XV. századig elmennek az időmeghatározásban. Mindenesetre a Karoling-korban páratlanul állana, de épen, mert nincs rá még analógia, nem lehet e mű arczképszerűségét Karoling-kori eredménynek felállítani. Kemmerich ebben messze túlment a kíváncsú óvatosságon. Ha e mű a Karoling-arczképművészet megfelelő képét adná, akkor azt, a mi a következő 2 században szász és frank területen a kispasztikában az arczkép

* Dr. Max Kemmerich: Die frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts. Leipzig 1909.

terén történik, csak hanyatlásnak tarthatnók. Pedig maga Kemmerich is az arczképszobrászat emelkedő vonaláról beszél. A IX—XI. század szobrászata nem állott monumentális feladatok előtt, az egyházi és ritkábban a világi életben használatos kisebb felszerelési tárgyakon fordul elő. Voltaképp nem szobor, hanem ötvösművek előtt állunk. A mi az arczképet illeti, mindenekelőtt feltűnő, hogy milyen váratlanul nagy a fennmaradt arczképek száma, s pedig a legkülönbözőbb területekről. (Nagy Ottó, III. Ottó, Siegbert: szász munkák, II. Henrik regensburgi, Theophanu essen, Gizella királyné és anyja szintén regensburgi munka.) Magasabbrendű arczképszerűség már a kis méretnél fogva sem fejlődhetik, de e korról szemben, melynek nem is fő célja az emberi alak ábrázolása, s mely technikaiakban, s művészi látásban egyaránt elemi nehézségekkel küzd, nem is szabad túlságos igényeket támasztanunk. A Karoling-időkhöz képest határozott fejlődés mutatkozik, a fej általános alakja, és a szakállas vagy szakálltalan volt mellett már a szakáll alakját, s arcz belső területén az orr, szem, száj fekvésének fő vonásait is megfigyelik, III. Ottó például miniaturokon előforduló képével ilyen tekintetekben megegyezik. A korszak vége felé nevezetes esemény, hogy az arczkép a bronzöntés fejlődésével kapcsolatosan nagyobb méretekben is előfordul (Rudolf von Schwaben, Merseburg Dom), de ezen sincsenek lényegesen új sajátosságok. Az arczképszobrászat legnagyobb lendítője az uralkodóknak, főpapoknak pecsétein való arczképábrázolás. Ezen a területen, valamint a pénzekben is a fej hasonlósága volt — mikor pláne a fejedelmek nevüket sem igen tudták írni — az okirat, vagy pénz egyetlen hitelességi bizonyítéka. Azért ezeken a területeken a hasonlóságra törekvés sokkal erőteljesebb volt. A Karoling-kor kezdetén a pecsétvésés az antik gemmaművészethez kapcsolódik, antik császárokat egyszerűen átvesznek, s nevükkel jelzik, rövidesen azonban megkezdődik a hűség, sőt egyéni vonásokra való törekvés is. A fejlődés menete egyéb kislepészetikánál jóval gyorsabb, előbb csak durvább különbségeket ábrázolnak, szakáll vagy szakálltalanság, szakállalakja, gyermek, felnőtt, aztán főképp a szem és a száj karakterisztikus vonásának a kiemelésére törekszenek. Jó lenyomatokon föltétlen biztonsággal felismerjük az egyes személyeket, s még a rossz fönntartású darabokon is tisztában vagyunk a típusokkal. A XI. század első felében az arczkép a német kislepészetikában valósággal első virágzását éli meg. A nevezetes az, hogy ebben a munkában Németország minden területe részt vesz, Huy, Maestrich, Köln, Utrecht, Deventer, Dortmund Mainz, Strassburg, Andernach, Freising, Augsburg stb. egyaránt szolgáltatnak emlékeket. A pénzverés nyomon követi a pecsétvésést, de az arczképszerűség fejlődése, az arczképjegyek számának, erejének gyarapodása a pecséteknél a XI. század második felében a pénzekénél fej-

lettebbé válik. A pénznek elvégre az arcz felismerhetőségén kívül más, objektivebb értékalapja is van, az ezüst, vagy arany fém értéke, míg a pecsétnél tovább is a felismerhetőségben rejlik az egyedüli érték. A pénzeknél azért inkább a kidolgozás finomsága, szépsége gyarapodik, a felület tiszta, nemes megmunkálása fejlődik, míg a pecsétéknél a finomodással együtt főkép a száj és a szem környékének, a tekintet jellegének az életre ébresztése jár karöltve. Barbarossa finom pecsétjei, s II. Frigyes s korára eső pecsétek arczképei mutatják a fejlődés legtökéletesebb típusát a XIII. század elején.

Az arczképszerűség fejlődése ezen a területen természetesen más feladatoknál is az arczképnek iskolája volt. A művész szeme is iskolán ment át, de a megrendelő fejedelmeknek is a pecsétek hatása alatt új fogalmuk lett az arczképről. Ennek következménye az arczképnek általánosabb fellendülése. Teljesen új az arczképszerűség a nagyalakú, monumentális művekben. Ezek templomok kapuján, kapuja fölött a tympanonon, templomok, vagy kolostorudvarok keresztelő kútjain és síremlékeken fordulnak elő. Kemmerich felsorolja, leírja s részben reprodukálja is az egyes emlékeket, s pedig vidékenként csoportosítva. Regensburggal a Sz. Emmeram kolostorral kezdődik a felsorolás, amely a délnémet területnek legrégibb kolostora, Regensburg vidéke, Freising s a tőle délre eső terület egész Reichenhallig kapcsolódik ide művészettörténetileg, a freisingi Beatrix császárnő, a moosburgi Adalbert püspök, s a reichenhalli Barbarossa felfogásban rokonok. Azután a sváb területől hoz példákat, majd Basel vidékére tér át, aztán a Rajna mellékére, előbb Elsassra, majd az északi vidékre a Köln—Aachenhez kapcsolódó területre, hogy Westfálián át, hol arczképszobor nem maradt fenn, a szász területre jusson, s végül a frank és cseh területen befejezze áttekintését. Nem követhetjük nyomon minden egyes emlék leírásában, csupán módszerét mutatjuk be. Úgyis első sorban a módszertől függ, hogy milyen eredményeket érünk el. A ki ilyen speciális áttekintést akar nyújtani, mint Kemmerich, az kell, hogy az egész anyagban otthon legyen. Ismernie kell a szobrászati emlékek egész anyagát, amennyiben ez ma általában lehetséges, aztán ki kell válogatni ezek közül külső indiciumok alapján azokat, amelyek arczképek lehettek. Az idők folyamán fejlődnek ugyan az arczképjegyek számban és erőben, de a szobrászat nagy formai és technikai fejletlensége, s rendkívül nehézkes alakulása idején az arczképjegyek olyan exakt kifejeződésére, mint a római, vagy renaissance-korban nem számíthatunk. Ha nem volna pl. a moosburgi templom tympanonján a jobb szélső guggoló, kezében kis templom mintáját tartó alak mellé oda írva, hogy az alak Adalbertus freisingi püspök, és nem volna másoknál más ilyen feliratos, vagy más, nem a mű belső sajátosságaiból származó, külső

okmányyszerű támpont, akkor az arczkép lassú fejlődése vizsgálatához szükséges anyagot meg nem szerezhetnők. Kemmerich nagy gonddal gyűjtötte ezeket, valamint azokat, a melyeknek a neve szájhagyományok alapján állapítható meg. Miután így egyes emlékeket gyűjtött magának, akkor jöhetett csak az összehasonlítás. Mindenekelőtt megvizsgálja az irott forrásokat, kolostorok, történetírók egykori feljegyzéseit, a melyekben nem egyszer akad püspökök, apátok, fejedelmek arczának, alakjának a leírására. Ez a kiindulási alap; ha egy-egy arczképszoborhoz arczképek miniatúron, pecséten, pénzen is csatlakoznak, vagy egy-egy emberről több arczkép is maradt fenn, akkor jön a részletesebb összehasonlítás, mely azt akarja megállapítani, hogy mik azok a jegyek, a melyekben az arcz felismerhetővé válik. Kemmerich minden egyes esetben megszámlolja e jegyek számát, megnézi helyüket, s végül áttekintése folyamán arra az eredményre jut, hogy a kor előrehaladásával az arczképjegyek száma folyton nő, hogy ezzel kapcsolatban a jegyek, a melyek azelőtt egész általánosak voltak (szakállasság, szakálltalanság) most lassan részletjegyekké válnak, s hogy végül az arcz egész területén mind egyenletesebben oszlanak meg. Az arczképszerűség az emberi alak megmintázásának fejletlenségénél fogva, bár mindig egész alakokról van szó, csak a fejre terjeszkedik ki, a test alakja és mozdulata, a melyek szintén fontos kifejezési eszközök, nem játszanak szerepet. Ez az állapot mutatkozik Barbarossa Frigyes arczképein, a kiről egész csomó képmás maradt fenn szoborban, pecsétben és pénzben, kinek külsejéről is két szóbeli feljegyzés maradt fenn, s kinek arczképeire ép ezért Kemmerich egész külön fejezetet szentel. Ez a fejezet az, a melyben módszerének kitűnő volta egész terjedelmében bontakozik ki.

Miután így az arczképeket a korábbi időben bemutatta, a XIII. század monumentális szobrászatának arczképeire tér át. A sorozatot Gertrud quedlinburgi síremléke nyitja meg, továbbá Heinrich der Löwenek, s feleségének Mechthildisnek síremléke a braunnshweigi domban, ez a páratlanul szép kettős síremlék, melylyel Hasak is megnyitja a XIII. századi szobrászat áttekintését, s mely ott mint *deus ex machina*, magyarázatlanul áll egy fejlődés kezdetén. Most az előző tárgyalás után mint organikus láncszem kapcsolódik be a fejlődésbe. Az áttekintés ismét vidékenként történik, a szász és frank terület, a Majna és Közép-Rajna vidéke, Baden, Bajorország s a regensburgi-csoport szolgáltat emlékeket. A fejlődés csúcspontja a freiburgi két építömester arczképeiben, Habsburgi Rudolf speieri síremlékében, Seifried Epstein hármás mainzi síremlékében, s a híres bambergi templomalapítók szobraiban találjuk. Már a XI. század második fele óta az arcz kidolgozása egyenletesebb, ez a folyamat következetesen fokozódik, az arczok ezzel

kapcsolatban természetesebbekké és emberiebbekké válnak, a kifejezés főképp a szem és száj környékére központosul, s az arczképies hatás már nem egyes kirívóbb jegyek halmozásában, hanem az arcz mozgásán, a szájjzmok helyzetében, s a tekintet irányításában leli gyökerét. Ez kétségtelenül az arczkép magasabb fejlettségi foka. Nevezetes azonban, hogy az egész fejlődés karöltve jár a szobrászat fejlődésének egész menetével, s így bár alapjában véve az arczképszerűség fejlődése az egyéni vonások meglátásának és visszaadásának gyarapodását jelenti, az arczkép sohasem megy túl a szobrászat egészének alapsajátosságán. A formákban bizonyos architektonikus megkötöttség, nyugalom uralkodik, s ez a nyugalom csak természetes folyamánya az építészettől függő, s vele szerves viszonyban álló elhelyezésnek egyrészt, másrészt velejár azzal, hogy az ember lelki kifejezésében is csak az állandó, tipikus, maradandó, ideális vonásokat keresik. Az arczképszobrászat e korban minden fejlettsége dacára sem egyéni, naturalisztikus ízű, hanem a típust keresi, s az ideált juttatja kifejezésre.

A monumentális arczképekkel megegyeznek a XIII. században az apró arczképek, a melyeknek száma, minthogy általában a században a monumentális szobrászat az uralkodó, s vele szemben a kisplasztika csak másodrendű szerepet játszik, igen csekély.

Ez Kemmerich igen érdekes könyvének bőséges kivonata. Az áttekintés, bár nagyon tanulságos, nem nyújtja az arczkép történetének 300 évét végeredményesen. Maga az anyag sem lehet ma még teljes, s ha a fejlődés menet egészének rajza meg is állja a helyét, a mi szinte kétségtelennek látszik, még sem nyújthatja Kemmerich igazán az arczkép történetét Németországban. Ehhez szükséges volna, hogy pontosabban ismerjük az egyes vidékek szerepét az arczkép terén, hogyan merültek fel, s hogyan terjedtek lassan a problémák és a megoldási kísérletek, hogyan alakultak ki iskolák, s hogyan hatottak kölcsönösen egymásra. Bár Kemmerich egyenletesen figyel minden már ismert emlékre, de az emlékeknek épen a litteratura kapcsán való megismerése és ismertetése okozza, hogy pl. az a szász terület, melyet Goldschmidt kitűnő feldolgozása óta olyan jól ismert, sokkal gazdagabb méltánylásra talált, mint egyéb területek. Pedig attól, hogy melyik területnek akadt véletlenül előbb egy erős fejű, s jó szemű feldolgozója, a művészeti alakulás történelmi menete független.

Ez is mutatja, hogy a német szobrászattörténeti kutatások közvetlen jövője még nem a monografikus összefoglalásnak kedvez, hanem a helybeli anyag gyűjtésének, csoportosításának és feldolgozásának. Érdekes lesz az ilyfajta munkák egy sorát is megismerni.

* Goldschmidt: Die Stilentwicklung der romanischen Skulptur in Sachsen. Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen Bd. XXI. 1900.

A Közép-Rajna vidéke, melyet valamikor csaknem teljesen kihagytak a német művészet történeti áttekintéséből, újabban az érdeklődésnek egyik célpontja lett. A terület góczpontja, a nélkül, hogy véglegesen állíthatnók, úgy látszik Mainz volt, ugyanaz a Mainz, mely a könyvnyomtatás történetében is olyan nevezetes indulópont. Fontos helye volt ez a terület a fametszésnek, s úgy látszik egészen sajátos, külön jellegű festőiskolával is birt. A szobrászat történetében Mainz, Speier s egy pár környező város főképp nagyszerű síremlékszobrászatáról nevezetes, melynek jó része ép a problematikus XIV. századra esik. Back* könyvében közlésezi ennek az érdekes, becses anyagnak egy szép sorozatát. Könyve nem a terület tüzetes elemzése akar lenni, hanem emlékek leírása és ábrázolása. A szobrászatról szóló rész 32 táblán 50 képet mutat be, eredetiek (s nem gipszek, a mi nagyon dicséretreméltó) fényképei alapján készült, tiszta, jó heliogravure-ökben. A közzétett anyag annál becsesebb, mert abból alig 2—3 emléket lelünk Dehió-Bezold nagy kiadványában vagy más művekben. Nem hozott ugyan csupa ismeretlen anyagot, de könnyűvé tette a darabok alapos számbavételét. A kísérő szöveg nem áll az ábrák színvonalán. Igen becses az okmányyszerű források felsorolása és ezzel kapcsolatban az irodalom részletes ismertetése. Szerencsétlen gondolat volt azonban az emlékeknek ilyen, aránylag kis száma mellett őket anyag szerint csoportosítani, kő-, agyag- és faszobrok szerint. Így egymástól korban távoleső dolgok kerültek egymás mellé, a mi a művészeti alakulás folytonosságának a felismerését ép annyira nehezíti, mint a hogyan időbeli tévedések szülőoka is lehet. Így esik meg, hogy a mainzi fusstrassei szép Madonnát mintegy 20 évvel korábbra datálja, míg Katharina von Wedel síremléke (Frankfurt Nicolaikirche) nem készülhetett csak mintegy 30 évvel a Back datálása után. Más hibája Backnak, hogy bár művészt egyáltalán nem ismerünk ezen a területén, mégis külön akar választani egyes mesterkezeket, mihelyt egy nagyobb, komplikáltabb alkotással áll szemben. Így a mainzi dóm «Memorienportal»-nak nevezett kapuján lévő szoboralakokon. Ez azonban mindaddig, míg az iskola sajátosságait valahogyan nem ismerjük, elérhetetlen, sőt káros. A mesterek sajátosságai azok az egyéni eltérések, a melyek az iskola általános sajátosságaiból kiválnak, ezeket meglátni igazán csak akkor lehet, ha ismerjük az általános jegyeket. Backnak szeme leginkább az egyéni vonásokra irányul, s így sem az iskola sajátosságainak a felismeréséhez nem juthat, a mi vizsgálata fő-főcélja kellene hogy legyen, sem pedig a művészi személyiségek megkonstruálásához. Az utóbbira adatok, nevek híján egyáltalában nincs lehetőség. E hibái mellett a könyv

* Friedrich Back: *Mittelrheinische Kunst. Beiträge zur Geschichte der Malerei und Plastik im XIV—XV. Jahrhundert.* Frankfurt a. M. 1910.

igen becses, nemcsak képei miatt, hanem egyes darabok néha fölötte szerencsés csoportosítása révén is. A bécsi Figdor-gyűjteményben lévő gyönyörű terrakotta-keresztvitel csoportjának a limburgi dóm múzeumában lévő «Krisztus siratása»-val való összehasonlítása, s ennek alapján helyben, időben, stilusban való meglepő egymás mellé állítása mindenestre a becses eredmény, a mely alighanem még további kapcsolatok felfedezésére fogja a kutatást vezetni.

A régibb művészettörténeti kutatásnak egyik legkedveltebb foglalkozása volt a kölni festőiskola vizsgálata. Nagyon jellemző, hogy bár a kölni képeket (nem az iskola eredetét!) jól ismerték, s Kölnnek a későbbi német festészet fejlődésében nagy közvetlen hatást is tulajdonítottak, a mellett Köln városát a németalföldi művészet legfontosabb közvetítő területének tartották, mégsem vizsgálták sohasem igazán lelkiismeretesen Köln szobrászatát. Pedig talán közeleső gondolat lett volna a szobrászat fejlődése útját ugyanolyan góczpontból kivezetni. A régi kutatás egyoldalúságára jellemző, hogy csak most, a mikor a kölni Stephan Lochner eredete Délnémetországból biztosítva van, s Köln elsősége ezáltal a festészet fejlődésében kérdéseessé vált, csak most jutott a kutatás odáig, hogy a kölni iskola szobrászatáról behatóbb, rendszeres vizsgálat jelent meg. Lübbecke könyve* is első sorban azért becses, mert új anyagot hoz a kutatás körébe s meg is kísérti ez anyag stilisztikai elemzését s ennek alapján a kölni területének művészi életét, szobrászi fejlődését vázolja. A könyvben sok az ábra, részben ismeretlen, részben félre eső helyeken közzétett szobrok képeivel gazdagítja ismereteinket. A képek ugyan sajnos, messze maradnak Back kitűnő heliogravure-jei mögött, azonban a művészet történetének szempontjából Lübbecke többet nyújt. Lübbecke könyve a művek chronologiai rendben való elemzésére alapítja a kölni szobrásziskola áttekintését. Az iskola eredetét illetőleg a XIII. században homályban vagyunk, a francia hatás terjedelme, intenzitása Németországban még nem tisztázott, Lübbecke, a ki a kölni iskola autochton voltát vitatja, talán kisebb jelentőségűnek tartja, mint az valóban volt. A XIII. századi traditio magában Kölnben homályban van, a faszobrászat, a mire a XIV. század elején mutatkozó műveket visszavezetni akarja, nem ismeretes eléggé arra, hogy bármit is levezethessünk. Az ötvösműveket és az elefántcsontszobrokat a fejlődés vizsgálatánál nem veszi tekintetbe, a mi súlyos mulasztás. Emlékek csak 1320 utáni időből maradtak fenn nagyobb számmal, s a könyv voltaképeni célja a fejlődésnek ettől az időtől fogva való áttekintése. Az ismertett művek sorozatát a marienstätti oltár nyitja meg, a melyhez a kölni dóm kórusának oszlopain lévő

* Fried Lübbecke: Die gotische Kölner Plastik. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte Heft 133.) Strassburg 1919.

apostolok csatlakoznak Máriával s Christussal az élükön. Ez alakokat nagy architektonikus megkötöttség jellemzi, a testben a hosszúsági arány túltengése, keskenyvállúság, a tagok mozdulatában a lehető minimumra való törekvés. Törékenység az alak felépítésében, bizonyos sematikus vonás a kifejezésben, a mely talán a kölniek mystikus rajongásának bizonyos kifejezése akar lenni. A ruharánczokban szintén *sematikus* vonások, gondosan rendezett, *sentimentálisan* vezetett egyszerű vágású mély barázdák, a melyek fekvése, esése sem a mozdulattól, sem az alak testi-ségétől nem függ.

A következő korból 1325 és 60 közt nem maradt fenn a fenti kettővel megegyező minőségű mű, a továbbfejlődést csak másodrangú emlékeken kísérhetjük figyelemmel. A kölni «St. Aposteln»-templom oltára, néhány Madonna-szobor a Schnütgen és Moest-féle magángyűjteményből, s a kölni iparművészeti múzeumból szolgáltatja az áttekintés anyagát. A tovafejlődés iránya a régi állapotból való kibontakozás, s egy teljesen új, amannak alapsajátosságaival ellentétes jegyekből álló művészi felfogásba való lassú haladás. Lübbecke terminológiája szerint a XIV. század elején még teljesen uralkodik a finom, törékeny, kereketten kecses feudális stílus, s ezzel szemben a század második negyedétől fogva a városi polgárság megerősödése kapcsán egy új, egyszerre szinte paraszti módon a természetet kereső, s természetes nyers erőt kifejezni akaró szobrászat bontakozik ki. Úgy látszik az alakulás hirtelensége és nehézsége megroppantotta az erőket, s azért magasabb művészi színvonalú emlék csak a század hatvanas éveiből maradt ránk: a kölni dóm főoltárának szobraiban, a melyhez az alig valamivel későbbi, de máris erős és következetes továbbfejlődést mutató «Háromkirályok» csoport a kölni Mária in Kapitol templom közelében levő portálon, s a sirató alakjai miatt nevezetes III. Engelbert-síremlék a kölni dómban csatlakoznak. Megváltoznak az alakok arányai, a váll szélesebb, a test, főképp az alsó test, zömökebb lesz, az arc nem sematikus többé, nem tipikus *lelkiállapotú*, a lelki szenvedély tömör kifejezését hordó, egyénenként változó: Az alak az oszlopszerű vertikális megkötöttségéből kibontakozik, az altest életre ébred, és széles lendülettel oldalt mozog, a test tömege életet nyer, s a ruha drapériája szélesen és átlátszóan fekszik rá, a test megmozdult, súlyossá, *tömeghatásúvá* vált tagjaira. A fejlődés menete rendkívül nehézkes, az alakulás valósággal apró részletenként történik, az alakok kidolgozása ép ezért sajátos egyenlenséget mutat, az alakulás nevezetes visszazökkenések kíséretében történik, de a fejlődés a maga egészében rendkívül következetes. Gottfried von Arnsberg síremlékén a kölni dómban 1372-ből, s a kölni Rathaus úgynevezett Hansa-termének szoboralakjain keresztül a fejlődés a dóm Petrusportalejának Apostol alakjaihoz vezet bennünket. Közben a bősé-

ges tapasztalat következtében a művészek a törekvések nagyobb öntudatában bizonyos nyugalommal nyúlnak a szobrok alakításához, az alakok kifejezőbbek, zártabban jellemzettek lesznek, de egyúttal jobban átgondoltak, gondosabban fölépítettek s nem olyan féktelen, nyers erővel alkotottak s nem olyan egyenlőtlenül kidolgozottak. A fejlődés betetőződése a XV. század elején egy «monumentális realizmus» kialakulása, a melynek legmagasabbrendű emléke a kölni dómban Friedrich von Saarwerden síremléke, mely 1415 körül készült, s melynek apostolai igazán mindenkép jól megépített, nagy, tömör hatású alakok.

A kölni szobrászati iskolának ebből az állapotból nagyobbsszerű továbbfejlődése nem volt. Már a XIV. század utolsó negyedében megkezdődik a kifejlesztett sajátosságok bomlása. Ennek két oka is volt. A szobrászat természetismereteiben túlságosan bízva cselekvények kifejezésére is kezdett vállalkozni, holott erre az előföltételek hiányoztak ebben az időben még egész Németországban, s Kölnben még később sem fejlődtek ki, s így torzításhoz kellett a kölni szobrászatnak jutnia. Másrészt, s ez főkép a Madonna-szobrokra nézve áll, a feladatok folyton ismétlődő volta, de folyton új realiztikus elemek erőszakos keresése, keresettséghez, s technikai *virtuózkodáshoz* vezette a művészetet. Mindkét körülmény elősegítette azt, hogy a mikor Köln és vidéke a XV. század elején gazdaságilag is behódol a németalföldi városoknak, a kölni művészet is tárt karral öleli magába a németalföldi művészetet. A XV. század folyamán, a mint kereskedelmileg, úgy művészetileg is — festészetben, szobrászatban egyaránt — Köln Németalföldnek csak provinciája lesz. Ez a kölni szobrászat fejlődésének a főbb emlékek alapján rövid története.

A XIV. század 60-as éveitől kezdve nem ragaszkodtunk szorosan Lübbecke tárgyalásához. Nem szorosan vett könyvismertetést írunk, hanem az archæologiai és művészettörténeti kutatás eredményeit akarjuk adni. Helyes és becses Lübbeckénél a fejlődés tartalmának a felismerése és formulázása, de nem mindig szabatos az emlékeken való kimutatása és megmagyarázása. Föltétlenül hibás azonban az Arnsberg-síremléken, s a Hansa-szobrokon a régi, Lübbecke nyelvén a feudális stílus reakcióját látni, s a XV. századi realizmusnak a XIV. század végén mutatkozó mesterkéeltségből, a melyik szerinte a feudális stílusreakcióból táplálkozik, mint antireakciónak a kivezetése. Az actió és reactió szükségképi váltakozása «az örökös visszatérés törvénye» (Gesetz des ewigen Wiederkehrs), a hogy Lübbecke mondja, bizony nem az a varázsvessző, a mivel minden oksági kapcsolatot a művészettörténetben világosságra hozhatunk. A könyv e hibája daczára becses, nemcsak új anyagot hoz, hanem egy egész iskola fejlődésmenetének lényegét is felismeri, a kölni szobrászat lüktető életének pulzusát kitapintja, s

ha nem is tudja a pulzusgörbét pontosan megrajzolni, mégis úgy a fejlődés egészének felismerésében, mint az iskola alapsajátosságainak az egyes műveken való demonstrálásában a művészettörténet számára maradandó becsüt alkotott.

Lübbecke s Back művétől is nagyon eltér Julius Baumnak * a műve, a melyik egy 3-ik, s pedig a német szobrászat története szempontjából mindkettőnél fontosabb területnek, Ulmnak a szobrászatáról szól s mely 1911 karácsonya előtt hagyta el a sajtót.

A könyv, mely quartalakú, mint Backé, és 58 lapon 100-nál több, jobbra éles, jó képet közöl, az ulmi szobrászat természete miatt egészen más módon fog feladata megoldásához. Baum jóval többet nyújt, mint a mit címében ígér. Bevezetéskép áttekintését adja az ulmi szobrászatnak a XIV. század második feléből, s a XV. század első negyedéből. Aztán Hans Multschert foglalja össze röviden, ezt az ulmi szobrászat és festészet fejlődése szempontjából egyaránt rendkívül fontos művészt, s Multscher iskoláját, s Multscher követőit tárgyalja, csak azután tér át tulajdonképeni tárgyára, a XV. század későbbi idejének áttekintésére.

Az ulmi szobrászat történetének már a külső képe is nagyon eltér a többi iskoláétól. Másutt szórványosan fennmaradt emlékanyagunk van, a melynek rendezése, meghatározása javarészt tisztán stilkritikai munka, a síremlékeket leszámítva dokumentáris hitelességű emlék alig van. Ulm nemcsak fennmaradt hiteles tradíciókkal bír az ulmi szobrászati tevékenységről, a mint az pl. a dómépítéssel kapcsolatban kifejlődött általában, hanem egyes, s pedig nagyon jelentékeny, kitűnő művészegyéniségekkel is rendelkezett, a kiknek részben életük külső körülményeiről is, de műveikről mindenesetre bőségesen tájékozva vagyunk. A Multscherre vonatkozó adatokat honfitársunk Stadler használta fel legalaposabban Multscherről írott monografiájában, a többiek-ről, a kikről csak szórványos oklevélbeli ismereteink voltak, Baum e könyvéből nyerünk pontos, becses és áttekinthető ismeretanyagot. Ulmnak két nagy szobrászáról a két Syrlinről, Michel és Gregor Erhartról, Niclaus Weckmannról, Dániel Mauchról, Martin Schaffnerről, s számos egyes szobrászati alkotás keletkezéséről kapunk fontos oklevél-anyagot, melynek csak kis része volt eddig publikálva, az is hozzáférhetetlen lokális kiadványokban. Régit és újat egymás mellett kapunk a könyv szövege után hozzáférhető és áttekinthető módon. Ugyanitt kell említeni a művek kitűnő chronologiai tabelláját, továbbá minden ulmi és Ulmmal kapcsolatos szobrászati emlék pontos helyregiszterét. Csak ebből látjuk, hogy Baum milyen rendkívül bőséges ismeretével

* Julius Baum: Die Ulmer Plastikum 1500. Stuttgart 1911.

bír az ulmi plasztika anyagának, a mi, ha tudjuk, hogy ő a württembergi műemlék-bizottság hangyaszorgalmú munkása, s a württembergi műemlékek feldolgozója és leltározója, nem fog meglepni bennünket. Mondottuk, hogy ép e munka kapcsán, s csak e munka kapcsán lehet az egyes lokális területek művészi életéről, fejlődéséről képet rajzolni.

Baum könyve két részből áll. Az elsőben az anyag áttekintése az egyes művészek életmunkájának megállapítása érdekében történik a bőséges dokumentáris anyag alapján, az egyes mesterek egyéni fejlődése érdekli a könyv szerzőjét elsősorban, s csak másodsorban az ulmi szobrászat egészében az egyes mesterek szerepe. Külön rész kísérti megalkotni az ulmi szobrászat összefoglaló képét, megrajzolni az ulmi lokális sajátosságokat és az ulmi szobrászat lokális fejlődésével s az ulmi szobrászatnak a német szobrászat életegészével való kapcsolatát. Kétségtelen, hogy a könyv első része az értékesebb. Nincs terünk rá, hogy tárgyalása fonalát minden egyes művésznél részletesen kövessük, még akkor sem, ha csak a legfontosabb művekre szorítkozunk. Tárgyalása nagyjában mindég megbízható, hisz oklevélbeli, tehát hiteles adatokkal aláépített. Többször megesik ugyan, hogy egyes művek értéken felül vannak jelzőkkel ellátva, ezzel szemben azonban nem egyszer pompásan felismeri a mesterek kezét, mint pl. a nagyszerű bingeni oltár szobrain, melyeknek az ifjabb Syrlintől való származását, minden kétséget kizáróvá tett, s melyeknek fölényét az eddig eredetieknek hitt, de Baum kimutatása óta kétségtelenül a bingeniektől függő műhelymunkáknak bizonyuló bellamonti szobrok fölött frappánsan bizonyítja be. Ez a bizonyítás annál fontosabb, mert a bingeni oltár festője Zeitblom volt, s ezáltal Syrlin együttműködése Zeitblommal biztosítva van, a mi az ulmi szobrászat hatásának szempontjából nagyon fontos. Maga Baum is gazdagítja e kapocs nyomán az ulmi terület kiterjedésének ismeretét. Legjobb az egyes mesterek tárgyalásában, s legfontosabb is a két Syrlin műveinek vizsgálata. Ők voltak az ulmi szobrászat legnagyobb képviselői, s tőlük ismeretes a legtöbb munka. Az idősebb Jörg Syrlin fiataalkori fejlődése bizonytalan. Első műveinek tanúsága szerint nem származott Multscher iskolájából. Az eltérések nagyobbak, s más jellegűek, hogy sem csak két generáció különbségéről lehetne szó. Az első művek sajátos gyengesége az emberi alak ábrázolásában, viszont az architektura és ornamentika rendkívül organikus felépítése, valamint az ember ismeretében — az első művek után — rendkívüli gyors és következetes haladása, arra mutat, hogy, mint oltárkészítő-asztalos kezdte pályáját, s csak később lett az emberi alaknak is szobrászává. Előbb tisztán fából faragott alakokat, majd végül kőszobrászatra is vállalkozott. Az ulmi «Hármasszék» még kezdetleges állapotban mutatja az emberi alak ismeretét, a híres kóruspadozat ugyanott számos buste-

jével már fejlettebb, bár az is, főképp a nőknél még sok sematikus vonást mutat, de a tiefenbronn-i főoltár, a rottweili János, a «Leuchter-weib»-nak nevezett női alak Knodorernél Ulmban, s az ulmi «Fischkasten»-nek nevezett kút már igazi magaslaton állanak, s a német szobrászat legkiválóbb mesterművei közé számíthatók. Az idősebb Syrlin stílusának főbb jegyei: alakjainak nagy plasztikus nyugalma, a valóság iránti fejlett érzék főképp a fej és az arcz struktúráját illetőleg, s a végtagok izületi életének a megfigyelésében, s általában a testtagok, a mozdulat, s ezzel kapcsolatban a ruhakezelés szerkezeti elemeinek az észrevételében. A fiatalabb Jörg Syrlin fiatalkori fejlődése tisztábban áll előttünk, mint az öregé, s a későbbi kép sem homályosodik el. A tanulás első ideje úgylátszik abba az időbe esik, a mikor még az apa a nagyszabású, az architektúra monumentálisításának látószögéből szokta műveit megcomponálni. Ez volt az első benyomás, a mivel a fiatalabb Syrlin útrakelt. Ehhez kapcsolódott az alakok formáiban a funkciót végző tagok erős ismerete, a mit szintén még az apától kapott örökbe. Ezért már első nagy művein az alak felépítésében és kezelésében egyaránt nagy biztonsággal találkozunk. Új fejlődés a természetmegfigyelés gyarapodása, az alakok egyénibbé válása, az alakok arányaiban a csúcsíves elemektől való folytonos szabadulás, a mi az alakfelépítésben bizonyos egyenletes szilárdságot eredményezett. A fiatalabb Syrlin művészete minden kitűnősége mellett sem mutat olyan egyenletes képet, mint az öregé; a gyorsan és könnyen szerzett hírnév, a túlsok munka, a műhelynek az előtérbe nyomulását okozta, a munkában bizonyos felületességet eredményezett, a minek csak természetes eredménye, hogy csak kivételesen állott a későbbi időben a bingeni oltár magaslatán, holott fiatalkorában mindég egyenletesen kiváló.

Michel Erhart és Niclaus Weckmann, Gregor Erhart, Manch, Schaffner rövidebb tárgyalása következik most, s egy csomó mű áttekintése, melyek az ulmi Hutzoltár, a talheimi, reutti s zwiefalteni oltarak köré csoportosíthatók. Ezekben láthatjuk az ulmi szobrászat továbbfejlődéseit, mely csak még egyszer, Gregor Erhart kezén tud valamivel magasabbra felemelkedni. Az ulmi szobrászat egész jellegénél, fejlődésénél fogva az egyes alakok ábrázolására volt hivatva. Most, hogy az egyes alakok ismeretében magasabb fokra jutottak, rávetették magukat jelenetek, csoportok nyers ábrázolására. Erre hiányzott a létalap az ulmi szobrászat fejlődésében, a nyers és túlzottan vad mozdulat, a melyhez még térábrázolás is járult, széttörte a nyugodtan álló alak ábrázolása kapcsán megtanult testi strukturaismeretét, az alak organizmusában való járatosság a testarányok ismeretének a hiánya és a perspektíva fogyatékosága miatt teljesen megbomlik, s így a szobra-

szat a legteljesebben elveszti a talajt a lába alól. Az ulmi szobrászat korai virágzását a 16-ik század első évtizedeiben páratlan hanyatlás fejezi be, ugyanakkor, mikor pl. Nürnbergben a szobrászat java idejét éli.

Baum könyvének második része az ulmi iskolának egyetemes összefoglalása akar lenni. A fejlődés főmozzanatait, a melyeket az előző tárgyalásban kiemelt, most is élesen, világosan fogalmazza, az ulmi szobrászat statuáris jellegét, bizonyos nyugalomra való törekvését, s az organikus, a szerkezeti elemek iránti érdeklődését is tisztán látja. Nem biztos azonban, hogy ezek tényleg specifikus ulmi jegyek-e. Ő maga bevallja, hogy a vizsgált emlékek csekély száma miatt a sváb szobrászat sajátosságai nem tiszták még előttünk, s így nem is lehet az ulmi elemeket a sváb sajátosságoktól élesen elválasztani. Ép oly kevésbé sikerült az ulmi szobrászatnak a német szobrászat összfejlődésébe való beleillesztése. A módszer, a mit Baum alkalmaz ép a fordítottja annak, a mit követni kell. Addig nem tudjuk a német szobrászat egészének élethalakulását áttekinteni, míg az egyes területek képe nem tiszta előttünk. A kutatás menete ebben a tisztán induktív munkában az lehet csak, hogy az egyes iskolák vizsgálatából a fejlődésben a homogén elemeket kiemeljük, összeállítjuk, s ezek segítségével kísértjük meg az egész német szobrászat életét megkonstruálni. A míg nem tudjuk, hogy mik voltak az eredmények az egyes területeken, hogyan mozogtak a művészeti problémák, milyen egymásután léptek fel, s milyen eredményekkel jártak, addig minden az összfejlődés képét mutató vázlat csak hozzávetőleges találgatás, melynek lehet talán érdekessége, de nem lehet igazi exakt tudományos becse. A művészettörténet induktív tudomány, az egyes jelenségek helyét nem egy előre megkonstruált fogalomból vezetjük le, hanem ellenkezőleg az egyesből építünk lassan, óvatosan és systematikusan az általános összefüggések felé. A ki a lokális területet ma elhagyja, az elrugja a biztos talaját a lába alól.

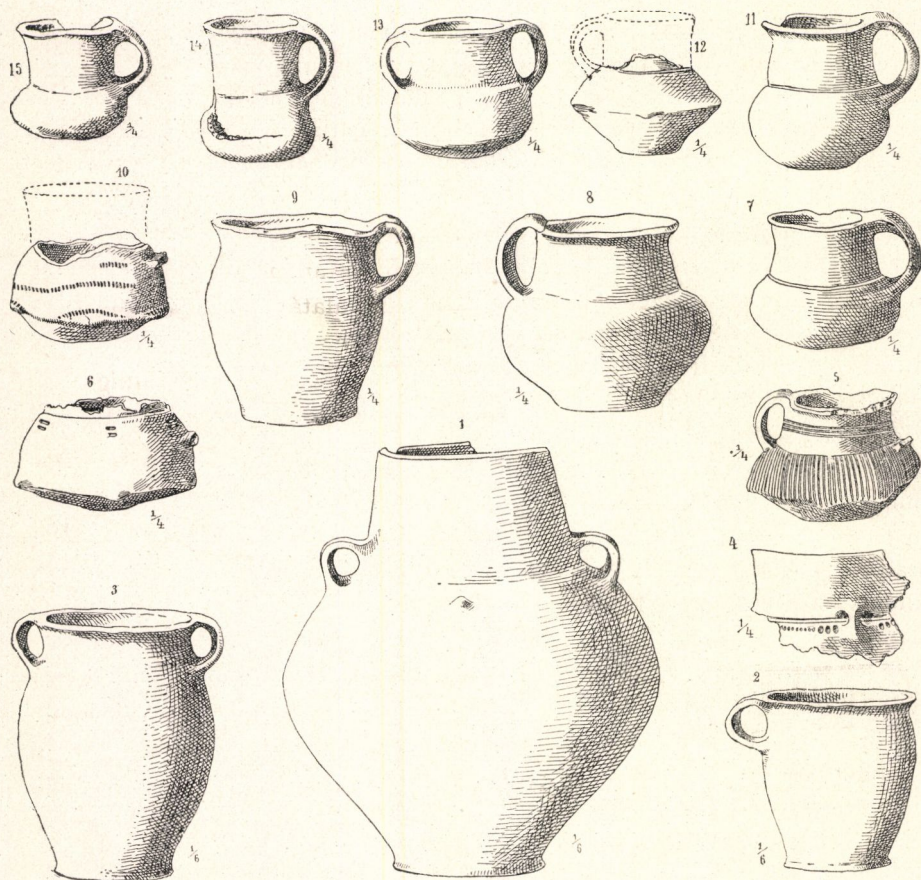
Egy kutató, a ki nem idegen, külső összefüggések bizonytalan keresésével, hanem saját területébe való igazi elmélyedéssel próbál eredményekre jutni, az Wilhelm Pinder, a ki *Mittelalterliche Plastik Würzburgs** című művében egy zárt terület szobrászati életének zárt vizsgálatára vállalkozik s az eredmény, a melyhez jut, exaktségánál, módszere kitünőségénél s az anyag zárt, szabatos összefüggésénél fogva jóval jelentősebb, több, mint egy terület szobrászatának megismertetése. Fontos épületkö a német szobrászattörténet még felépítésre váró palotája számára. A könyv becse azonban még ezen túl is messze terjed.

* Wilhelm Pinder: *Mittelalterliche Plastik Würzburgs. Versuch einer lokalen Entwicklungsgeschichte vom Ende des XIII. bis zum Anfang des XV. Jahrhunderts.* Würzburg 1911.

Ma a frázisokkal való dolgozás könnyű idejében, egy munka, a melyik úgyszólván egyetlen diszítőjelző nélkül, exakt vizsgálattal, pompás stilanalizissal tudja érdekfeszítően anyagát taglalni, már ritkaságánál fogva is becses. Pinder könyve azok közé a művek közé tartozik, a melyekből mindig lehet tanulni, még akkor is, ha az egyes eredmények idővel el is avultak majd. Ennek a műnek az ismertetését más két munkával kapcsolatban érdemes lesz külön alkalomra hagyni.

Kenczler Hugó.

ŐSKORI CSERÉPEDÉNYEK A SZOBI KAVICSRÉTEGBŐL (HONT M.).

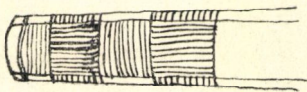

KÜLÖNFÉLÉK.

† ORENSTEIN JÓZSEF folyóiratunk régi munkatársa, folyó évi januárius hó 31-ikén életének 83. évében hosszas szenvedés után elhalt. Béke hamvaira!

BORSOS ISTVÁN: BRONZKORI LELETRŐL RÁTÓTON (VESZPRÉM) A pápai reform. főiskola régiségtára a múlt 1911. év végén ajándékozás útján 15 darab bronztárggyal gyarapodott, melyekről az ajándékozó levélbeli közlése alapján biztosan megállapítható, hogy azok az elmúlt év nyarán a veszprémmegyei Rátót, vagy mint újabban hivatalosan nevezik, Gyulafrátót határában kerültek napvilágra. A találó elbeszélése szerint szántás közben ekéje valami nagyobbajta cserépedényt vetett fel. Az edény eközben apró darabokra törött s épen ezért annak cserepeit nem is tartotta érdemesnek felszedni, hanem csak a benne volt bronztárgyakat. Az egész lelet néhány apró bronz töredéken kívül 15 darab épségben levő bronztárgyból áll.

Minthogy Gyulafrátót — tudtommal — a magyarhoni bronz-lelőhelyek között eddig nem szerepelt, annál szükségesebbnek tartom ezt a leletet nyilvánosságra hozni s szebb és érdekesebb példányait röviden leírni. Ezek a következők: 1. Két darab nyitott végű, igen vastag és tömör karperecz, mely forma és díszítés tekintetében némileg hasonlít a csabrendeki lelet* karpereczéhez. A rátóti karpereczek belső fele síma, külsejük pedig gazdagon el van látva bevéselt vonaldíszítésekkel. A külső díszített felületen ugyanis három szalag fut végig, melyek közül a középső széles, a két szélső pedig keskeny s mindegyik 17 mezőre oszlik, a melyeket a középső szalagon felváltva keresztben, majd hosszában futó párhuzamos vonalak töltenek be, a két szélső keskeny szalagon pedig üresen hagyott és vonaldíszes mezők váltakoznak. A díszítésnek kiterítve képzelt rajza a következő ábra. A két karperecz egyforma 2. Egy kes-

keny nyitott végű karperecz minden díszítés nélkül. Hasonlít Hampel idézett munkájának I. részében CXXVI. táblán 21. sz. alatt látható karpereczhez. 3. Nyitott végű s eléggé vastag bronzkarika.

Hasonlít Hampel i. m. II. r. CLVI. tábla 22. sz. karpereczéhez. 4. Kilencz darab csaknem teljesen egyforma zárt bronzkarika, elég vastag, de kissé lapított testtel. Hasonlít Hampel i. m. II. r. CLIX. tábláján látható 28. és 29. számú karikákhoz. 5. Egy kis, harangalakú csüngő dísz. 6. Egy ellapított esetlen állatalak, a mit én kutyának, vagy farkasnak nézek.

Ezekon kívül még tíz darab bronz huzal-töredék van a leletben, a melyeket azonban közelebbről meghatározni nem lehet. *Borsos István.*

* (Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. rész. CXXXII. tábla 4. sz.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

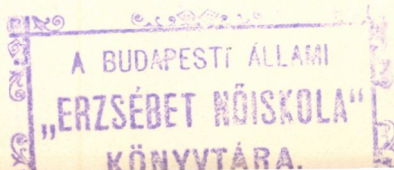
AZ IDŐSBIK HOLBEIN FESTÉSZETE.

A Szépművészeti Múzeum német gyűjteménye, melynek az erdélyi és felsőmagyarországi szárnyas oltárok festészete miatt nálunk különösebb fontossága is van, immár másodízben gyarapodott nagyobb terjedelmű, s nagyon becses festménynyel. Az elsőt is, egy szép tájképi háttérű Krisztus levételét a keresztről folyóiratunk ismertette, s iparkodtam keletkezése idejét és helyét meghatározni. Most a másik becses szerzeménynyel fogunk közelebbről megismerkedni, mely Kleinberger, párisi hazánkfia nagylelkűségéből jutott a múzeum birtokába, s mely az idősebb Hans Holbein kezeműve s Mária halálát ábrázolja. A festmény nem ismeretlen az irodalomban, Curt Glaser* tette közzé először, s részletesebben is foglalkozott vele. Hogy mi ennek ellenére visszatérünk a festményre, azt nemcsak az igazolja, hogy a kép azóta a mi tulajdonunkba jutott s így számot kell róla adni a magyar műtörténeti tudománynak is, hanem az is, hogy a festménynyel kapcsolatban egy-két általánosabb tudományos érdekű szempontra is rámutathatunk.

A kép, mint mondtuk, Mária halálát ábrázolja.** Azon a bádgedényen, a melyet Mária ágyának bal sarkában tart a térdeplő alak, van a felirat: WOLFGANG PREW | MARIA HILF 149... | HANS HOLPAIN. A kép e felirat tanúsága szerint az idősebb Hans Holbein műve, s a XV. század kilenczverres éveinek egyikében készült. Sajnos az utolsó évszám hiányzik, s így a pontosabb eredetet illetőleg találgatásokra vagyunk utalva. Az alakok képzésének a fiataalkori Holbein-képekkel való egybevágása, mint azt részletesen is látni fogjuk, a korábbi évekre utal minket. A kép nevezetessége abban áll, hogy ez a tárgy Holbein ifjú művészetében ismételt feldolgozásra talált, s így a velük való összehasonlítás magának a mesternek a fiataalkori fejlődését világítja meg. De az idősebb Holbein művészete az augsburgi iskola legbecsesebb részét is jelenti, nemcsak a festmények művészi magaslatát illetőleg, hanem a területre való hatás dolgában is. Holbein művészetének az eredete az augsburgi iskola eredete is, egyiknek a megvilágítása a

* C. Glaser: Hans Holbein der Ältere. Leipzig, 1908.

** Méretei: magasság 1'48 m., szélesség 2'27 m.

másikra is világot vet; az augsburgi iskola helye, szerepe a német festészet fejlődésében nincs pontosan kijelölve, képünk vizsgálata ebbe a kérdésösszefüggésbe is bevilágíthat.

Elég kár, hogy a festmény keletkezése helyét nem tudjuk. Holbein is, mint annyi más festő kortársai közül nem egyetlen helyen öltötte életét, vándorlása útja azonban nem ismeretes, pedig ép ennek kapcsán lehetne azokat a hatásokat tisztázni, a melyek művészetét kifejlesztették. A képen álló név Wolfgang Preu (?) kétségtelenül a kép megrendelőjét jelenti, a festmény valószínűleg sírtábla volt, legalább a «Maria hilf» felirat erre enged következtetni, de a Preu név oly gyakori ez időben Németország minden városában, hogy magából e névből semmire sem jutunk. Czímer vagy egyéb jel viszont közelebbi tájékoztatást nem nyújt. Így minden kérdésben magára a képre vagyunk utalva.

Körülbelül a kép közepén előre szélesedő ágyon ül Mária (1. ábra). Háta párnákkal van alátámasztva, felső teste jó magasan fölemelkedik, úgy hogy az egész felső test a deréktól fölfelé jól látható. Gonddal elrendezett, kissé bő, hosszú újjú ruhába van öltözve, mely alól nyakán a finom, fehér ingnek kis csíkjá kilátszik. Szétbontott hajfürtjei elől puhán két oldalt vállára omlanak, fejét fehér lepelből alkotott könnyed redőkbe szedett, finoman kötött főkötő borítja, mely a homloknak mintegy felét szabadon hagyja, s mely a finoman ívelt homlokvonalnak ép oly szép lezárása felül, mint az ing fehér fodra lent a gyöngéd, törékeny, finom hajlású nyaknak. A fej formája s az arcz kifejezése nem különbözik a Holbein-féle női fejtipustól. Tojásdad idomú, lent kissé hegyes fej, redőtlen, lágy görbületben ívelt homlok, síma arcfelület, redők nélküli tiszta arczbőr, mely vékony izomrétegen nyugszik, de puhán alápárnázott s felül feszesen áll, jellemzi az arcz formáit a mi Máriánkon ép úgy, mint a Weingarten-oltár Máriáját akár a baseli «Bemutató a templomban»-t, ábrázoló festményen (2. ábra) akár az augsburgi Krisztus születésén. Ezek a korábbi képeken a formák alakítása még valamivel bizonytalanabb, a vonalak valamivel merevebbek, de a lényeg teljesen megegyező. Közelebb áll a mi Máriánkhöz nemcsak a felfogás, hanem a kivitel dolgában is az. Afra-oltár Máriája a baseli Mária halálán, bár azt is felülmúlja a miénk a vonalak szép, folyamatos összedolgozása tekintetében. Később is megmarad ez a típus; a müncheni Pinakotheka sok részből álló Kaishaim-oltárán majdnem minden nőalakjánál találkozunk vele, hol gondosabb kivitelben, hol kissé lazán odavetett részletekkel, de mindig ugyanabban az alaptípusban. 1504-ben az augsburgi Pál bazilikában ismét látjuk ezt a fej-szerkezetet. A kép közepén háttal felénk ülő, Pál apostol beszédét hallgató nőalak főkötőjének a strukturája és nyakának hajlása pontról pontra megegyezik a miénkkel. Ha csak a két fejet és nyakat nézzük, szinte azt hisszük, hogy egyetlen fej elől- és hátulnézetével van dolgunk.

I. ID. HANS HOLBEIN: MÁRIA HALÁLA.
Budapest, Szépművészeti múzeum.

De nemcsak a fej formája, hanem az arcz kifejezése is tipikus. A kifejezés lényegét a félig lezárt, szendén letekintő szemek adják meg, a tekintetnek bizonyos határozatlansága, hogy semmire sem irányul, de nem is a magáról elfelejtkezett elmerültség hordozója, a picziny, kissé kecsesen csucsorított száj és felső ajak, az ajakgödröcske az alsó ajak közepén — mindez együtt különös, finom bájt lehel az arczra, a nélkül azonban, hogy valamely biztos egyéni érzést, vagy akár bizonyos határozott cselekvőképességet kölcsönözne neki. Ez a holbeini Mária-típus, mely utána és hatása alatt augsburgi Madonna-fejé lesz, látható a mi Máriánknál is, ép úgy, mint a többi már említett Mária arczánál. A nevezetes képünkön az, — s ép erre kell, hogy a hangsúlyt helyezzük, mert ebben a kép egyik fontos alapsajátosságát fogjuk felismerni, — hogy ez a Holbeinnél mindig látható átlag-Madonna jellemzés e képen is megvan, holott itt egészen határozott lelkiállapotot: a halódást volna hivatva a mester ábrázolni. Ez azonban az arczon semmikép sem látszik, sem a kiállott betegség nyoma, sem a halódás torzítása az arczon nincs jelezve. De nemcsak az arczon, hanem az egész testen is hiányzik a lelkiállapot kifejezése. A test egyszerű, mozdulatlan helyzetben fekszik az ágyon, tömege ránehezedik az ágy síkjára, a finom brokát takaró gondosan van a testre ráhelyezve, hogy szépen ráomolva burkolja a test formáit. Fő, hogy a test vonala minél folyamatosabb, helyzete minél zavartalanabb, nyugodtabb legyen. Csak gondoljunk Dürer metszetére, a hol az arcz torzulása, s a lábak hirtelen, szinte görcs hatása alatti feltolódása ép úgy kifejezője a haldokló utolsó, a kialvófélben lévő élet végső, nagy erőmegfeszítésének, mint a görcsösen összeszoruló jobb kéz, s a már erejét vesztett, szívre hanyatlott bal. A mi Máriánknál a halódás csak egészen külsőlegesen van jelölve, csak a hát fel támasztásában s a kéz nyugodt közép-re való fektetésében jelzi a gyöngeséget, s az olajág az ágy mellett álló János kezében, s a gyertya, a mit János a kezébe ad, mutatja, hogy a gyöngeség a végső óra elgyöngülése. Hogy ez a jelzés tényleg merőben külsőleges, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy bár a karok az erőtlenség jelekép egész mozdulatlanul vannak ráfektetve a testre, még sem érezni, hogy a karok természetes nehézkedésüknél fogva lefelé nyomást gyakorolnának, a kezek meg egyenesen olyan czéltudatos és összeműködő munkát végeznek, a mely lehetne talán az utolsó görcsös és öntudatos erőösszpontosításnak, de semmi esetre sem a test erőtlen nyugalmanak a következménye. Mária képes *fogni* a János által kezébe adott gyertyát — a jobb kéz hüvelykujja lefelé szorul, a mutató szögben meghajolva előre, s a hüvelyk fölé helyezkedik. hogy a gyertya fogása számára a gyertya idomának megfelelő kör keletkezzék a két újj közt, s hogy a két újj egymás fölött két térrétegben feküdve mindjárt a kellő támaszt is meg-

adja. A szilárdság végső biztosítását a bal kéznek a jobb két ujjához való odafekvése adja meg, s hogy a biztonság nagyobb legyen, az ujjak kissé felhajlanak, úgy hogy a tenyér feldudorodik, azonkívül ferdén is helyezkedik el, voltaképen a kisujjon fekszik, s a mutatóujj pontosan a jobb kéz két, gyertyatartó ujjá közé ékelődik. Abból, hogy a karok ilyen erőtlenül vannak a törzsre fektetve, azt várnók, hogy a kezek laposan feküdjenek, az ujjak mereven kinyúljanak s erőtlenül szétálljanak. Nagyon tanulságos, hogy a dolog másképp van. Látjuk belőle, hogy nem a lelki élet kifejezésére való törekvés szabja meg az ábrázolás alakítását, hanem egészen külsőleges a cselekvés jellemzése, s ép ezért nem következetes és nem egyenletes. Ez azonban nem a mesternek valamely fogyatékossága, művészi gyöngesége, hanem művészi nézetének fontos alapsajátossága, mely mélyen a sváb művészeti terület jellemében gyökeredzik. Ép ezért a képen következetesen jelentkeznek.

A mint Mária maga nem fejezi ki egy halódó ember lelkiállapotát, ép úgy a 12 apostol sem mutatja egy haldoklási jelenet végigélésének nyomát — sem a mozdulatban, sem az arcz kifejezésében. Legjellemzőbb ebből a szempontból Jacobus Maior alakja a kép jobb szélén. A körülbelül profil-helyzetben lévő alak nincs nyugalomban, nem áll, hanem mozog. Erre mutat mindennek előtt az, hogy az apostol ballába lépő-helyzetben van, a mezítelen lábújjak összeszorulnak és a földre lefeszülnek, a ruha az alsó lábszárcsonton úgyszólván redők nélkül, tehát roppant erősen végigfeszül; a lábnak ilyen nagy távolságba való előre vetése, ha az alak áll, értelmetlen volna. De, hogy tényleg mozgásban van az alak, azt más részlet egészen kétségtelenné teszi. A balláb a kép jobb szélén le van vágva, annak a helyzete tehát nem szolgál útmutatásul, de annál biztosabban elárulja a lassú, imbolyogva való előrehaladást a felső test előrehajlása s a bot tartásmódja; a bot nem egyenesen áll a földön, a hogyan a botot tartani szoktuk, mikor állunk, hanem ferdén hátra van téve s a kéz úgy fogja a bot fejét, hogy érezzük: a kézfej súlya áthelyezkedőben van, a bot el fog a test mögött maradni. S ha most a mozdulat megfigyelése után a fejre s a tekintetre ügyelünk, akkor azonnal tiszta lesz előttünk, hogy az alak jellemzése a mozdulattal pontosan egybevág. A fej közepén a hosszú, lent széles, éles, egyenes vonallal határolt orr foglal helyet. Ennek egyenes folytatása a homlok profilvonala; orr és homlok találkozásánál van a szúrós tekintetű szem, mely lefelé, a menet irányába előre szegeződik, a homlok gondtelen lefelé van ránczolva, a száj össze van szorítva, mintha menetközben mormogna valamit. Jobbkezét fölemeli, összeszorított ujjai közt rózsafüzért tart. Az alak egésze az öreg, sokat hányt-vetett, életgondoktól meggörnyedt, óvatos, szúrós tekintetű vándor nagyszerű jellemzése. De hogy ennek a léleknek, a hogyan itt áll a képen, Mária halálához

semmi köze, ahhoz persze kétség nem fér. De bizonyos az is, hogy az alaknak ilyen éles, következetes és biztos kézzel alakított jellemzése nem a véletlen műve. Az öregebb Holbein művészete ép a századok óta lassan ikonografailag kifejlődött típusoknak, mint igazi hússal-vérrel bíró embertípusoknak, a kialakításában áll. Erre irányulnak az ő egyes természetmegfigyelései is, a cselekvés, az embereknek egymáshoz való viszonya, a kölcsönös lelki hatások, mindez mellékes neki, itt egészen külsőleges eszközökkel is megelégszik, csakhogy éppen érthetővé tegye az ábrázolandó tartalmat, s hogy a típus-ember következetes, határozott, minden oldalról körülzárt, súlyos jellemzésére egész fejjel s egész művészi erejével ráfeküdhessék.

A mondottak után természetesen fogjuk találni, ha a többi apostol sincs igazi lelki relatióban az ábrázolt cselekvéssel magával. János apostol Mária ágya mellett az, a ki az istenanya halódásának a jelenlétében leginkább vesz részt cselekvőleg. Közel hajol Mária ágyához, baljában lazán tartja a gyertyát, mely már Mária újjai között szilárdan áll, jobb-jában, mely Mária ágyán pihen, pálmaágot tart. Tekintete nem irányul a halott keze felé, a hová a figyelmét az éppen folyamatban lévő cselekvés szerint irányítania kellene, a mozdulatlan, szilárd fejtartása viszont teljesen kizárja, hogy ép most vonult volna szeme a kézről új irányba. A szem és száj helyzete bizonyos síró jelleget kölcsönöz az arcznak, de az arcz vonásai, az izmok mozgása által a léleknek a fájdalom okozta megrezzenését nem tüntetik fel. János, a ki a halotti szentséget adja fel az istenanyának, ki közvetlen az ágy mellett áll, tartalmi okokból kell, hogy fájdalmat hordozó legyen, ennek azonban egész külsőleges kifejezése a szem és száj sirása, a mely a test és az arcz mozgásával nincs közelebbi szerves viszonyban, a lélek belsejét a jelzett cselekvés semmiféle nagyobb indulatba nem hozta. János mögött egy apostol áll, kinek csak feje s felső testéből csak kis darabka látszik, ez érzi leghevesebben a fájdalmat; arczát két tenyerébe meríti, újjai egyik szemét is elborítják, a másik szem is lehunyva, a fejjel kissé előrehajolva, magába görnyedve sirdogál. A fejtartás és kézmozdulat egyaránt a sirató asszonyokéhoz hasonló, maga az alak nem Holbein alkotása, Multscher egyik Mária halálán (5. ábra) már előfordul, s az átvétele az ilyen siratónak, a mely különben minden haldoklás-jelenetben, nemcsak ép Máriában, hagyományos, nem a szenvedés lelki kifejezése érdekében történik. A fájdalom kifejezésére mindenesetre ez az átvett alak újat nem teremtett. Ép oly világosan, mint az öreg Jacobus alakja, mutatja Holbein apostol — alakító módját a sirató apostol mellett álló Péter apostol. A tonsura s a rövid, bozontos ősz körszakáll, valamint — az összes apostolok közt az egyetlen — gazdag püspöki brokát-ornátus teszi ismertté. Nyugodtan áll az ágy mellett, balkezeiben nyitott imakönyvet tart, szemének tekintete, lefelé

ránczolt homloka, ajkának sajátos állása (az alsó ajak a felső alá szorul, a felső úgy fekszik rajta, hogy a fogaknak nem kell összeszorúlniok), valamint a könyvnek ép a kellő látótávolságban való tartása arra mutat, hogy Péter nemcsak olvas a könyvből, hanem egész lelkével el is van abba merülve, a mit ép olvasott. Magán az arczon az elmerültség mellett a fájdalomnak semmi nyoma, nagy meglepetésünkre azonban, ha a képhez egész közel lépünk, az apostol mindkét szeme alatt óriási két könnycseppet látunk ülni; ez az arcz egészével ép oly kevésbé áll összefüggésben, mint a mily kevésbé az ágy felé szertartás végzése miatt előrenyújtott jobbkez a test egészének szinte mereven szilárd tartásával. Ez a kézmozdulat és a könnycseppek a tartalom szükségéből vett külső járulékok, melyek azonban semmit sem változtatnak azon, hogy Péter a jelenet egészétől független, külön életet élő, önmagában teljesen zárt és befejezett külön egyéniség. Ugyanilyen a jellemzése a Pétertől balra álló két apostolnak, Pálnak és Philippusnak. Pál két kezét keresztbe téve, gondolkodóan fölfelé ránczolt homlokkal elmélkedve néz maga elé, Philippus egyik kezében a magas szárú T kereszttel, másikkban egy mártírkövel két lábát szétfeszítve, egész súlyával a földre nehezedve, arczán a határozottság minden jelével, szemét is az eltökéltség szilárdságával balra vetve áll egészen külön helyen a kép balsarkában. Ő is, mint Pál apostol, nemcsak lelkileg független Mária halódásának jelenetétől, hanem elhelyezésénél fogva is mindentől, a mi oda tartozik, teljesen külön áll. Viszont a két apostol egymástól is tökéletesen független. Még három apostol van a főcselekvéssel valamelyes külső vonatkozásban. Egyik az a fiatal, gazdag fürtű, szép profil arczú apostol, a ki Mária ágya mellett jobbra áll, fejét lehajtva tartja, ajkán, arczán, szemein a fájdalom nyomai, két kezével köpenyét emeli szeméhez, hogy szeméből a könnyet törölje ki vele. Ez is olyan motívum, a melyik főképp Krisztus keresztrefeszítésének a jelenetében, a szó legteljesebb értelmében hagyományszerű kifejezése a fájdalomnak. Ez az alak mindenesetre nem tiszta átvétel, s így mind közt ez a legigazábban mondható fájdalomkifejezőnek. A másik két alak közül András apostol az ágy jobb oldala mellett csak ép a füstölő tartása miatt tartozik a jelenethez, ezt is mozgatnia kellene, s nem mozdulatlanul tartani. Félterdeplő helyzetben van, vagy éppen letérdel, nem egészen világos a mozdulata, összeszorított ajakkal, komor arczczal, szúrós tekintettel néz maga elé fölfelé. Az ágy bal sarkánál térdeplő apostol fejtípusánál, s hogy a többtől hangsúlyozottan különválik, s ajkán a gonoszság határozott jelénél fogva felismerhetőleg Júdás, ferdén előre jobbra, fölfelé nézve, de szemeit Mária teste előtt oldalvást irányítva, úgy, hogy a tekintet a haldokló istenasszonyt nem is érheti, térdepel, kezében egy sajátos bádogedényt tart, melynek összefüggése az ábrázolással nem

egészen világos, s szinte nem is látszik más czélt szolgálni, mint-hogy a mester jelzését, a kép feliratát nekünk prezentálja. Egy bő ruhába, bő köpenybe teljesen beburkolt apostol ül az ágy mellső szélénél az ágy tengelyében, Mária lábai alatt, frontális helyzetben, az isten-asszonynak teljesen hátat fordítva Mária ágyának zsámolyán, kezében könyvet tart s semmivel, csak könyvével törődve, buzgón olvas. Szemének helyzete, fejének oldalmozdulata, a könyvnek távolba való vitele, s a köpenynek behúzása a mellhez, hogy a lehulló vastag redő a szemnek útjába ne essék, valamint a szemüveg állása arra mutat, hogy ez a távollátó ember már régóta olvasott, s szem már fáradóban, s a könyvet, hogy tovább is láthasson, ép most vitte messzebbre. Hogy ez a tartós, állandó állapotban levő, Máriának hátat fordító alak a főcselekvéssel semmiféle viszonylatban nincs, az bizonyításra aligha szorul. De már a távollátó ember megfigyelése miatt is a többi apostoltól különböző, önálló egyéniség. Az utolsó két apostol az öreg Jacobus mellett — egyiknek a neve sem ismeretes — a mint szorosan egymáshoz simulva állanak, szintén teljesen közömbösek a főcselekménnyel szemben. Az elülső a jobbkezét mellére téve, a köpeny alól kinyúló baljában mártírkövet tartva, ábrándozó tekintettel maga elé nézve áll, a másik mögötte fejét balja felé előre fordítja, kezével előtte álló társát gyöngéden vállánál megérintve mintegy tekintetének irányába magával vinni törekszik. Egy-egy pár apostol ilyenforma csoportosításban az apostolok elválásának jelenetében szokott előfordulni,* s valóban az örökké a világot bolyongó vándor Jakab mellett ez a két apostol azt a benyomást kelti bennünk, mintha egyike lenne a Krisztus által a világ minden tájába útra bocsájtott apostolpárnak. Az egyik még révedezve áll, a másik útja célja felé előre tekintve gyöngéd kézmozdulattal ébresztgeti társát révedező éber-álmából, hogy vigye magával világosságot terjesztő útjára.

Az a művészi felfogásmód, a mely Holbein emberalakítás-módját jellemzi, szerves kapcsolatban áll a mű minden formai sajátosságával. Ha a mester az összeselekvés helyett az egyes, külön alakoknak, mint embertípusoknak a zárt jellemzésére törekszik, ha mindaz, a mi a főcselekvésre tartozik, egészen felületesen és külsőlegesen van jelezve, akkor nem szabad csodálkoznunk, ha a mű formai felfogásában is mindazt, a mi a képegésznek, mint összjelenségnek a visszaadására vonatkozik, csak jelezve, vagy egészen elhanyagolva látjuk, míg azt, a mi az egyes, külön alakok zárt megalkotására tartozik, azt élesen kiemelve s pompásan körvonalazva találjuk. Az alakok egymáshoz való viszonyának a felbontása nem fejleszti ki a tér szükségét, csak bizonyos jelekre

* München, Pinakotheka 235. sz. Wohlgemut iskolájából. — V. ö. Thode: Die Malerschule von Nürnberg im XIV—XV. Jahrhundert. Frankfurt 1891. 190—191. l. és 30. tábla.

van szükség, annyira, a mennyt a tartalom megkíván: egy ágy, a hol Mária feküdjék, s egy szobabelső, a hol az ágy álljon. De sem az ágy-nak a helyzete, alakja nem tiszta, sem a szoba, mint falakkal körülzárt űr, melyben a szem előlről a mélységbe hátra mozogni képes, nincs kidolgozva. Az ágy ugyan kissé ferdén van állítva, de nem olyan perspektivikus rövidülésben, mely a tekintetet a mélybe kényszeríti, az egyes apostolok helyzete s nagyságuknak viszonya sem olyan, hogy egyik a másikat, mint a térben előbb, vagy mélyebben fekvőt elfedné, vagy kiemelné. A hol a hely szűke miatt egyik a másikat elfedi, mint a vándorpárnál jobbra, vagy a síró és János apostolnál, ott is úgy egymáshoz vannak nyomva, annyira nincs közöttük levegő, hogy mindketten a térnek ugyanabban a rétegében látszanak lenni. Ebből természetesen következik az az egyenetlenség az alakok testtömegének az alakításában, a mi a képen szembeötlő s a mi csakis így találhatja meg kellő magyarázatát. Az, hogy az egyes alakokat külön-külön akarja jellemezni, megköveteli, hogy minden egyes alakot mint külön zárt, saját magában is megálló, minden oldalról körültapintható testtömeget építsen meg. Ugyanez a kívánság azonban elvágja az alakok relációját egymás között, a mi viszont a tér kifejlődésének a lehetőségét — főképp olykorban és olyan területen, a mikor a térábrázolás eszközei még nem ismeretesek, sőt éppen nagyon is fogyatékosak — teljesen megszünteti. De a festészetben, ha egy képen több alakot állítunk elő egymás mellett a kép két kiterjedésű síklapjára, csak akkor tudjuk a több három kiterjedésű testtömeget világosan behelyezni, ha a kép két kiterjedésű síkjára a mélységbe hatoló harmadiknak a látszatát is rávarázsoljuk, más szóval ha teret alakítunk s az alakokat a térbe behelyezzük. Holbein ábrázolása a tér megszüntetése felé vezetett, tehát nem lehet az alakoknak sem mindenben következetes, háromdimenziós testtömegszerű az alakítása. Holbein fiatakorában művészetének a lényege: a mint tartalmilag az ikonografailag hagyományszerűleg kifejlesztett típusalakoknak hússal, vérrel bíró élő emberekké való alakításában áll, úgy formailag a célja azoknak az eszközöknek a fokozása, a melyek segítségével az egyes alak, mint fizikai, tehát súlylyal és tömeggel bíró természetjelenség kibontakozhatik. A mint tartalmilag nem lép túl az izoláltság keretén, úgy a formában sem jut el a téralakításig. A szűk hely miatt egyes alakok, vagy azok egyes testrészei ellaposodnak, tömegszerűségüket elvesztik, míg mások egészben, vagy jórészen tökéletesen körülfoghatók. A fejlődés nála abban áll, hogy az alakok csoportosításában idővel bizonyos tágasságra törekszik, a régi symmetriát (Weingarten-oltár, Afra-oltár) megbontja, ez által az egyes alakok szabadabban és különállóbbak lesznek, s minden alak számára külön helyet iparkodik biztosítani. Így jut külön hely képünkön is Philippus, Pál,

Péter, Júdás, az ülő apostol, András és Jacobus Maior számára, s így jut épenígy külön hely Mária számára, valamint Mária menybemenetelének és a két angyalnak a számára, a kik fent a füstölőt lóbálják. Minthogy a kép tartalmilag egy szobabelsőt megkíván, ezt a mester jelezni kénytelen, eljárása azonban nem az, a mi például a mai festőé lenne, vagy pl. olyan felfogású mesteré, mint Rembrandt, hogy előbb megalkotja a szobát, mint teret, s ebbe belekomponálja a jelenetet, hanem, számítva a kép méreteire, előbb lehető tágasan s egymástól lehető függetlenül elhelyezi az alakokat mind a kép síkján, s azután idomítja az alakok helyzetéhez mérten az ábrázolandó szoba falát a nélkül, hogy a szoba terét magát kiépítené. Innen van, hogy egyes alakok, mint Philippus, Jacobus, Júdás, András s az ágy lábánál ülő apostol minden oldalról nagyszerűen körültapintható, valósággal szobrászi látással megmintázott alakok, s a kép egésze mégis sikzerű benyomást kelt, nem a térben egymás mögé eső, hanem a síkban egymás fölé emelkedő alakokkal. Glaser,* a ki Holbein fejlődésében kezdettől fogva a fejlődő térábrázolást akarja kimutatni, ép a holbeini művészet lényegét hibázza el; ő hősét mindenáron nagy festővé akarja tenni, s a nagy festő nála azt jelenti, hogy a festészet a mi mai festészeti álláspontunkhoz közelebb jutott a mester működése által. A mai festészet lényege pedig a térábrázolásban, s az alakok térbe való nagyszerű behelyezésében rejlik. Ehhez Holbein úgyszólván semmivel sem jött közelebb, de nem is ebben áll az igazi művészeti erő, hanem termékeny új felfogások, meglátások fölfedezésében, s a fölfedezett elv következetes és törvényszerű kifejlesztésében. Hogy Holbein művészete tényleg nem a térfejlesztésben áll, azt ép Holbein későbbi kora bizonyítja élesen. A ki a térproblémával bibelődik, annak figyelme az egyes jelenségről az összjelenségre helyezkedik át, az az arcz és a test individuális jellegének a megfigyelésére lassan képtelenné válik. A XVI-ik századi német-alföldi arczképfestészet története ennek fényes példája. Az a művészet, a melyik minden idők közt a legmagasabbra emelkedett az arcz és fej individuális jellegének a felismerésében, az alig 50—60 év alatt még a típusnál is tovább jutott az ellenkező úton, a mikor a fejlődés szükségéből a térre és az összjelenségre vetette magát. Holbein az egyes alakok megfigyelője és jellemzője későbbi korában lehetett igazán kitűnő egyéni ábrázoló. Fiatal korában embertípusokat alkotott kissé nehézesen, de komoly, becsületes mesterséggel. Ezt nem tehette másképen, mint egyes természetmegfigyelések gyűjtésével és regisztrálásával. Számos kézrajza fiatalabb éveiből és a XVI. század első évtizedéből tanuja ennek a nagybecsű munkának. A típusok alakítása a vallásos képek

* Curt Glaser: Hans Holbein, der Ältere. Leipzig 1908.

alakjait szolgálta, a típusábrázolás eszköze az egyéni természetjelenségek éles megfigyelése; ha az ábrázolás a feladat elvilágiasodása által a vallásos tárgy követelte típustól fölszabadult, akkor az individuális meg-látásokban gyakorlott szem individuális ábrázoláshoz fog jutni. Ez Hol-bein művészetének egyenes fejlődése. A kor kulturfejlődésének egész meneténél fogva maga fejlesztette az új, világi ábrázolások szükségét, s lassan a vallásos képzeteket is egészen világias mezbe öltöztette. Így az öreg Holbeinnak szükségkép kellett nagy egyéni megfigyeléseket adó művésszé fejlődnie. Nagy arczképfestővé kellett válnia. 1504-ben a már említett Pál-bazilika egyik oldalszárnyán a kép jobb sarkában a mester önarczképe, s két fiának arczképe első igazi nagy arczképfestménye, a melyhez később a nagyszerű arczképrajzoknak páratlan gazdag soro-zata csatlakozik. Így érthetjük meg aztán, hogy hogyan lehetett az öreg Holbein fiának, a nagy baseli festőnek, a «haláltánc» nagyszerű sorozat alkotójának, a kedvelt londoni arczképfestőnek, az angol arcz-képfestészet nagy megteremtőjének, igazi méltó tanítómestere.

Az öregebb Holbein fiatakorának művészeti felfogása, valamint későbbi továbbfejlődésének is a lényege világcs előttünk. De hová kapcsolódik magának a fiataalkornak a művészete? Hol tanult, merre járt, hol, kinek a műhelyében tanulta a mester művészete első elemeit? Nem a festésnek magának a technikáját, mert azt kisebb-nagyobb, de mindig lényegtelen eltéréssel, bárhol is elsajátíthatta. De honnan szerezte mű-vészeti felfogását? Hogy egyénisége, személyes művészeti tulajdonságai voltak egyik forrása, ahhoz kétség nem fér. De a ki a középkori és az újkor elejére eső művészet természetét ismeri, az jól tudja, hogy az egyéniségre való hivatkozás nem lehet kielégítő magyarázat. Ez nem megvilágítja, hanem ép ellenkezőleg elburkolja a problémát. A művészi tradíciók sokkal erősebbek voltak, hogy sem valaki is kivonhatta volna magát alóla. Melyik terület, melyik iskola az, a melyikhez a képünkön is világosan mutatkozó művészeti felfogás mint organikus és követke-zetes továbbfejlődés csatlakozott?

A művészettörténet már régóta keresett erre a kérdésre választ, de a mód, a hogyan hozzáfogott, hibás volt, s azért az út is, a melyre a probléma megoldásának az érdekében rálépett, téves kellett, hogy legyen.

A művészettörténet számos kérdésében sajátos előítéletek vertek tanyát, bizonyos hangzatos, félig találó jelzések uralkodnak ott, a hol az eseményeknek és a művészi emlékek positiv tényeinek egész más fajta a beszédük. Sokáig mindent, a mi XV—XVI. századi volt, az antik művészet felújulásával, s annak egész Európára gyakorolt hatá-sával magyaráztak. Mikor aztán a tények ennek az elméletnek ellen-mondottak, akkor a helyett, hogy a tények vizsgálata alapján azoknak

teljesen új csoportosítását kísértették volna meg, ezt az elméletet idomították át és nyúzták tovább, s nyúzzák még részben ma is. Elsősorban ebből az okból vannak csodálatos zavarok pl. az úgynevezett barokk-kor művészettörténetében. Ilyen régi előítélet uralkodik a német festészet történetében is, s ez akadályozza meg egyebek közt azt is, hogy a Holbein művészetének az eredetét megmagyarázzuk.

A német festészet fejlődéséről oly időben, mikor a német festészet emlékeiből csak Dürer, Schongauer, s néhány kölni, s nürnbergi mű volt ismeretes, s a mikor főkép a francia festők és műkritikusok felbuzdulása következtében a holland és flamand festészetet újra felfedezték, Schnaase* dobta világgá azt az elméletet, a mely szerint a német festészet kifejlődése, nagyranövése a németalföldi művészet hatásának köszönhető. A német festészetnek nagyon szórványos ismerete s a németalföldivel szemben hirtelen támadt nagy szeretet épen alkalmas volt e nézet hitelének a megalapozására. Kugler, Lübcke, majd Springer** és Janitschek tanításai és kézikönyvei átvették ezt a nézetet s általuk művészettörténeti köztudatba ez az elmélet végérvényesen begyökerezedett. Az idők folyamán — az utolsó 25 év a helyi kutatások ideje volt — természetesen a német festészet és sokszorosítóművészet ismerete rendkívül meggyarapodott, s az új műveket és iskolákat iparkodtak a művészettörténetbe bejegyeztesedett elméletbe beledolgozni. Köln volt a német festészet legrégebb ismert területe, ez németalföldi területhez nagyon közel fekszik, itt tehát németalföldi hatások igen könnyen voltak érthetők. Más iskolák, a melyeknek emlékei állítólag későbbiek voltak, Kölnből függöttek művészetileg, vagy közvetlenül, mint a nürnbergi, vagy közvetve ép Nürnbergben keresztül. Minden fiatal festő vándorlásának célpontja e nézet szerint Köln kellett hogy legyen, s a vándorlegény akár egyenest ment Kölnbe, akár pedig közbeeső állomásokon át, mindég magába szívhatta a Kölnön át beszívárgott németalföldi elemeket, a melyek aztán művészetét fölemelték és megtermékenyítették. Ez az elmélet lényegében ma sem változott, mindössze az történt, hogy az elméletnek sok ellenmondó jelenség, s sok érdekes helyi tünet az elméletet valamivel megtoldotta. A németalföldi hatás mellett, a melynek döntő jelentőségét kétségbe nem vonják, a helyi hagyományok hatását is kiemelik. Úgy gondolják, hogy a festőlegények a hazai műhelyből már vittek magukkal valamit vándorútjukra, de a lényeges és döntő hatást vándorútjokon nyerték. A nevezetes rendszerint az, hogy a helyi benyomásokat a kutatók nem tudják majdnem sohasem rendesen megformulálni. Az első művek a vándorút

* Schnaase: *Niederländische Briefe*. Stuttgart 1834.

** Kugler: *Kleinere Schriften*; Lübcke: *Grundriss der Kunstgeschichte*, Springer: *Handbuch der Kunstgeschichte*. Janitschek: *Geschichte der deutschen Malerei*.

előtt a mester műhelyében nagyrészt ismeretlenek, s a műtörténészek rendszeren a mesterek sajátságait szokták egész önkényesen a festőlegénynek odaajándékozni, mint a helyi tradíciókból vett útravalót. Ez az oka, hogy csak egy példát említsünk, hogy pl. Dürer fiatalkora, hogy vajjon Nürnbergben, Wohlgemútnál kapta-e a döntő benyomásokat, vagy vándorútján Schongauer műhelyében és környezetében, az máig is eldöntetlen kérdés. Holbein fiatalkorának a kérdésére sem adott az irodalom más választ, mint a kétfajta németalföldi nézetet. Woltmann,* a ki a fiatalabb Holbeinről szóló monografiájában, a mester fiatal korával kapcsolatban az apa művészetét is tárgyalja, továbbá Schmidt** is — a nélkül, hogy erre bármi bizonyítékokat is hoznának fel — az öreg Holbein művészeti fejlődését a németalföldi festészetnek tulajdonítják. Curt Glaser ezt azzal toldja meg, hogy az augsburgi mester fejlődésében az őt megelőző augsburgi festészetnek is fontos szavának kellett lennie. A nevezetes azonban az, hogy az augsburgi festészetet Holbein előtt nem ismerjük, s mint ilyenkor szokás, a németalföldi takaró alá vonulunk. Az az egy-két kép, a mit Glaser említ, abban németalföldi elemek is láthatók, s így Holbein már vándorlására is vitt magával németalföldi elemeket. Meg kell azonban adni, hogy Glaser lelkiismeretes ember, Woltmann és társai sohasem keresték a németalföldi hatásnak pozitív bizonyítékait a műveken, Glaser rajzokban és festményeken részletesen felsorolja őket. Fájdalom, azonban csak a motívumok megemlézésére szorítkozik, a motívumoknak maguknak részletes összehasonlítására és elemzésére nem terjeszkedik ki. Pedig igazán érdekes volna a német festészetbe bekerült németalföldi elemekben az átvételek és átalakítások természetét tisztázni, nemcsak Holbein művészetében, hanem általában. Egymásmellé állítani az összes közös motívumokat, megkeresni a különbségeket és hasonlóságokat, felkeresni ezeknek az okait, ennek a hálás feladatnak kielégítő megoldása a német festészettörténetét talán egészen új alapokra helyezné. Minthogy a Glaser által felsorolt motívumok közül egyik sem fordul elő Holbein budapesti Mária halálán, azért nem terjeszkedünk ki mindegyikre részletesen, csak egyetlenegyvet veszünk vizsgálat alá, hogy Holbein fiatalkorával kapcsolatban erre a kérdésre is rávilágítsunk. A Weingarten-oltáron Augsburgban a «Templomban való bemutatás» (2. ábra) jelenetében a Máriától balra álló díszes ruhájú nőalak Rogier van der Weyden müncheni oltárára megy vissza (3. ábra), annak úgyszólván ismétlése. Az alak még egyszer előfordul a Pál bazilika-oltár már említett szárnyán balra az apostol mezítelen felső teste mellett. Glaser szerint az átvétel annál fontosabb, mert Rogier festménye, mint tudjuk, ebben

* Woltmann: Hans Holbein der Jüngere. Berlin 1880.

** Repertorium für Kunstwissenschaft XIII. 135. l.

2. HANS HOLBEIN: BEMUTATÁS A TEMPLOMBAN.
Részlet a Weingarten-oltárból (Augsburg 1493.)

3. ROGIER VAN DER WEYDEN: BEMUTATÁS A TEMPLOMBAN.
Részlet a müncheni «Napkeleti bölcsek» oltárából.

az időben Kölnben volt, s így a mester útja Kölnbe kétségtelen. Támogatásul a donaueschingeni passio egyik képén egy alakot hoz fel, mely egy másik németalföldi mesterre Dirk Boutszra vagy Ouvaterre megy vissza. Nevezetes mindenekelőtt, hogy az egymásmellé állított két németalföldi mester egymástól döntően eltérő. Rogier flamand, Boutsz és Ouvater (az előbbi az utóbbi mestere) holland eredetű művész, a kettőnek művészi hitvallása egészen más; egyik a levegőperspektívának az első felfedezője holland területen s a tér egymásmögötti rétegeit a világossági különbségek által kísérti meg először ábrázolni, az egyes jelenségekben is a színes foltokban rejlő hatásokat hámozza ki, s e hatásokból építi fel és rakja össze az alakot, a másik, Rogier, az alakokat tisztán rajzzal, vonallal iparkodik kiemelni, s az alakok egymáshoz való viszonyát egyszerű, kissé száraz elbeszéléseiben úgy akarja tisztázni, hogy a teret a geometriai perspektíva segítségével építi ki, s az alakokat a térhez való nagyságviszonyuk révén akarja meghatározni. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Holbein művészetének akár a Rogier-féle, akár a Boutsz-féle művészetnek, legalább, a mi a térelemeket illeti, semmi köze sem lehet. A mi magának az alaknak az átvételét illeti, azzal szemben is jó óvatosnak lenni. Mindenekelőtt nem kellett, hogy magától Rogiertől vette légyen át. A motívum Németalföldön Németországban egyaránt el volt terjedve. Friedrich Herlinnek 1466-ból való nördlingeni oltárán már előfordul (4. ábra) s pedig nemcsak a galambot tartó asszony, hanem a mellette álló Mária is át van véve, sőt ugyanazon oltár másik képén, a melyik a 7 éves Jézust a templomban ábrázolja, Mária alakja ismét előfordul. Ha jól megnézzük a mi képünkön Mária alakját, akkor észre vehetjük, hogy bár a Holbeiné nincs annyira beburkolva a ruhájába, mégis a mi az alak állását, testtömegének elrendezését, mozdulatát illeti Herlinnel, s végeredményben Rogierrel rokon. Legalább olyan joggal azonban, a milyennel Rogierrel hozzuk kapcsolatba, kapcsolatba hozhatjuk Memlinggel is, a kinek a brüggei János-kórházban lévő, 1479-ből való «Napkeleti bölcsek oltárán» legalább is Mária alakja előfordul. A jelenet, a melyikben ez a két Rogier-alak előfordul, egyike a legesleggyakrabban ábrázoltaknak, s egyike azoknak, a melylyel szemben ikonografia a legkövetelőbb, a melyik tehát változtatásokat a legkevésbé tűr meg. Ezek a lényegükben ikonografailag megszabott alakok, a melyek talán Rogiernél is régiebb gyökérre mennek vissza, a XV. század utolsó évtizedében, körülbelül 30 évvel Rogier művének keletkezése után már metszetekben is teljesen elterjedtek, mindennaposak voltak, s így ezeknek átvétele nem jelenti épen az eredeti forrással való érintkezés szükségét. A Weingarten-oltár, s az 1493-as évszám az első adat, a mit Holbeinről tudunk, ez Augsburg városához fűződik, Köln-

4. FRIEDRICH HERLIN: KRISZTUS KÖRÜLMETÉLÉSE.

Részlet a nördlingeni oltárból 1466-ból.

höz később sem kapcsolja Holbeint semmisé, s így semmi biztos alapunk arra, hogy Holbein Kölnön át szerezte volna a döntő hatást művészetében. Meg kell még jegyeznünk, hogy Rogier és Holbein alakja közt döntő különbségek vannak, a melyek a direkt hatást nézetünk szerint egyenesen kizárják (v. ö. 2—3. ábrát). Azt, hogy hogyan tud Rogier egy épületbelsőt perspektivikusan adni, s hogy hogyan tudja az alakokat a térrel proportionális kapcsolatba hozni, s hogyan tesz Holbein egy tartalmi okokból megkívánt templombelsőt a szó legteljesebb értelmében korcsosá és csökevényessé — bár ez már magában véve is elvi ellentét — nem akarom most különösen hangsúlyozni. A két Mária alakja közti különbséget, — a mely úgylis első pillanatra kézen fekvő, — szintén nem kell taglalnunk, hisz Glaser róluk nem állítja a hasonlóságot. Pusztán a galambos asszony egybevetésére szorítkozunk. A fejtartás, az állás, a jobb kéz helyzete egészben véve ugyanaz. Eltérés van a felső test tartásában, Rogiernél a hát úgyszólván egészében látszik, a vállak, a nyak egész terjedelmükben körül vannak írva, azonkívül a ruha hátul számos kisebb, de mély, s néhány nagyobb és szélesebb redőbe van szedve; a fölemelt vastag kelméjű felső szoknya alatt egy alsó van, melyet alól széles rojt határol. Itt minden részlet finom gondnal és aprólékos kedvteléssel van külön-külön megrajzolva. Ezt olyan mester alkotta, a ki már az egyes dolgok megfigyelésében régóta járatos, a ki az ilyen aprólékosságot jól ismeri, s kinek ebbeli ismerete már az elmúlt generációk hagyományában gyökeredzik. Ha az alakot magában, teljesen kiszakítva nézzük a compositióból, akkor ép ebben a páratlan gazdag részlettereklődésben, részletismeretben találjuk meg az alak felfogásának lényegét. És épen ez az, a miben Holbein Rogiertől eltér. A törzs másképp van fordítva, úgy hogy profilban áll, a hátából csak egy rész látszik, az állás nem olyan kényelmes, a testtartás zártabb, mi által a hát látható darabja is a vállal és a nyakkal együtt formaszegényebb lesz. A ruha redői hátul egyszerűbbek, kisebb számúak, mélyebbek és zártabban összefüggők, de nemcsak hátul, hanem a kelme oldalsó visszahajlásában is. Az alsón a szoknyafodor eltűnik, s helyette folyamatosan lefelé eső, s a lábnál kissé behajló egységes kelmedarab lép. A számos apró részlet visszaadása helyett az egész tömeg ábrázolása érdekli a művészt, a részek megfigyelése csak annyiban érdekli, a mennyiben a természeti jelenségben a részek mint az egész alkotó elemek megvannak. A kelmének súlya és fekvése van, tehát ránczai is keletkeznek, s a ruha akkor lesz valóságos fizikai testjellegének megfelelő, ha a ránczok az ábrázolásban is meglesznek, de ha ezek nem tolakszanak az előtérbe, hanem a természetes helyzetnek megfelelőleg beomlanak a kelme egészébe. Ezért van, hogy bár Rogier alakja sokkal finomabb és gazdagabb a részle-

tekben, mégis Holbeiné valószerűbb, inkább természetes súllyal és helyzettel bíró, megfoghatóbb, plastikusabb. A tömegszerű hatás Holbein célja a Rogier-féle részletezőkedv helyett, s célja elérésére nemcsak motívumokat apasztani és összefoglalni, hanem ha kell, gyarapítani is tud. A fejről leveszi a főköttöt, ezáltal a fej hátsó részének meg tudja adni a gömbölyűséget, a fejet kissé jobbra mozgatja, így a bal szem környékéről, s a homlokból valamivel több látszik, az állat is kissé gömbölyűbbre rajzolja s a fej mindennek következtében a két kiterjedésből, a síkból, a melybe Rogiernél a számos részlet daczára, bennevezett, kiemelkedik, s szemünkkel köröskörül nyomonkövet-hetővé lesz.

Ime, hogy eltér Rogier formaalkotásától Holbeiné! Vajjon szabad-e itt közvetlen kapcsolatról beszélni? Vajjon lehet-e, hogy ilyen különböző felfogásmód mellett ép Rogiernek s Németalföldnek van döntő szerepe? Vajjon nem volna-e jobb ilyen távolabbi hatás helyett valami közelebb fekvőt keresni? Hátha nemcsak a német területről nem kell távoznunk, de magán a sváb vidéken maradhatnak? Augsburgban magában nem ismerjük az előzményeket, de van Augsburg közeleiben egy város, Ulm, mely ugyancsak sváb néprétegből való lakosokkal bír, s melynek régi művészeti hagyományairól biztos és hiteles adataink vannak. Itt a XV. század vége felé virágzó szobrászattal és festésszel találkozunk, s tudjuk, hogy Ulm s Augsburg között régóta fennálló, állandó kereskedelmi összeköttetés volt. Művészettörténeti kapcsolatról Holbein előtt nem tudunk, de Holbein későbbi idejéből van róla tudomásunk. Az ulmi Zeitblom sokat dolgozott Augsburgban, s egy alkalommal Holbein feladatainak egy pendentejét is kapta a Holbeinéval megegyező forrásból. Elvben tehát semmikép sem lehetetlen, hogy Holbein is érintkezhetett Ulmmal. Az, hogy még fiatalkorában Donau-eschingenből kapott megrendelést, s hogy öreg korában, mikor sorsa mostohára vált, ismét délnyugat felé vonult, s pedig az akkori közlekedési utak miatt okvetlenül Ulmon, talán Baselen is át, Isenheimba, mindenesetre azt mutatja, hogy erre délfelé szilárd összeköttetései voltak a mesternek. Így az sem lesz véletlen, hogy fia is a déli Baselben tűnik fel legelőbb. Hogy figyelmünket jogosan terelhetjük erre, azt igazolja az is, hogy az ulmi művészet alapsajátossága a Holbeinéval földolgozokban közös vonást mutat. Az ulmi művészet is szereti az egyes, izolált alakok alakítását, szereti a compositiót egyes alakokra széttör-delni, főkép a XV. század vége felé, szereti továbbá az alakokat bizonyos plasztikai készséggel megalkotni. Mindezek persze csak általános-ságok, melyek legfeljebb a művészettörténeti előzményeknek az ulmi területen való sikeres keresésre reményt adnak, de direkt és határozott nyomra nem utalnak. Van azonban az ulmi iskolának egy festménye,

Hans Multschernek az 1456—58 közt készült sterzingi oltarán, a baloldali belső szárnyon, a melyik egészen határozottan utal minket az ulmi iskolára, mint Holbein művészetének a gyökerére. Az eset annál érdekesebb, mert az összefüggés ép Holbein budapesti művéhez kapcsolódik. A kép szintén Mária halálát ábrázolja (l. 5. ábra) a 12 apostol jelenlétében. A halál Multschernél is, mint a pesti képen, ágyban történik, itt is három apostol van az ágy lábánál, kettő az egyik oldalon, s egy a másikon; ez multscheri sajátosság, s Multschernek egy másik Mária halálán is előfordul (Karlsruhe 1450 körül). A három alak közül kettő Mária ágya felé fordul, a harmadik, olvasásába elmerülő apostol velünk szemben ül, s Máriának hátat fordít, mint Holbeinnál. Ugyancsak előfordul a képen az a motívum is, hogy egy alak köpenyét emeli fel, s hogy egyik arcát két kezével eltakarva sír. Nevezetes, hogy a köpenyt felemelő apostol a köpenyt s rajta a kezét az orron és a szájon tartja. A régi ábrázolásban ugyanis, minthogy az élő és halott testet megkülönböztetni nem tudták, a halál jelzésére mindég odaállítottak egy alakot, a ki a bűz miatt az orrát befogja. Ez később megszűnik, de a motívum maga, az orrnak a ruhával való eltakarása, új formulázásban megmarad. 25 év múlva Holbeinnál a dolog teljesen új formában jelenik meg. Rokonság van a jelzett elemeken kívül Péter apostol fejformájában is, s szakállának, hajának az alakításában, a minek azonban ikonographiai gyökere is lehet, s így nem szolgál biztos útmutatásul; más rokonság Holbein Andrásának, s Multschernél a jobb térdeplő alak közt a haj kezelésmódjában és fektetésében, valamint általában a hogyan a szakállt és haját alakítják, főképen a hogyan a fürtöket drótszerűen meghajlítva vezetik. Fontos megegyezés továbbá, hogy már Multschernél is legalább azoknál az alakoknál, a melyek számára bőséges hely van, a körültapintható, három dimensiós tömeg benyomását keltő, szobrászi a test megmintázása, s hogy a sok részletezés nélkül nagy ívben hajlított, a kelme súlyának és fekvésének megfelelő vastag és mély, barázdaszerű ránczokkal tagozott ruha és köpeny csak fokozza a test tömegszerű hatását. A mi Multschernél csak három alakra szorítkozik, az Holbeinnál alaptörekvés minden alakot illetőleg. Persze igen nagy különbségek vannak a két kép és két mester között, Mária ágyának beállítása, a térhatároknak (szobafal) az alakok elhelyezésétől függő alakítása, az alakoknak, mint igazi zárt tömegeknek és típusembereknek a jellemzése Multscher képének nem sajátossága, hiányzik továbbá az a sajátságos mérséklet a mozdulatokban, s az a magába vonuló, kompakt elrendezése az egyes alakoknak, mint különálló jelenségeknek, a mi pl. olyan alakokon, mint Philippus vagy Jacobus élvezhetünk, a mit baseli Conrad Witz művészetére emlékeztet minket. Érdekes, hogy újabb kutatások megtették a kísér-

letet, hogy Multscher művészetét Lucas Moseren át Witzzel és a baseli iskolával hozzák összeköttetésbe. A szálak, a melyek Ulmból Basel és Konstanz vidékére vezetnek, nem elég biztosak, azért Holbein művészetét Witzével való belső rokonsága dacára sem vezethetjük tovább visszafelé délnyugatra. Witz helyben, időben is kissé messze fekszik Augsburgtól, a hol Holbein neve és művészete először feltűnt. Az elté-

5. HANS MULTSCHER: MÁRIA HALÁLA.
 Részlet a sterzingi oltárból (1456–8.).

rések is mutatják, hogy Holbein Multscherrel magával sem állott személyes összeköttetésben, ez egyébként chronologiai okokból sem lehetséges, hisz Multscher 1467-ben meghalt, holott Holbein tanulása a 80-as évek végére esett. A nyomok azonban kétségtelenül Ulmra és Multscherre vezetnek minket, s ha a pontos összekötő láncszemek nem is ismeretesek még, mindenesetre biztos az út, a melyen azokat keresnünk kell. Holbein művészetének a gyökere, s vele az augsburgi művészetnek az eredete, nem észak és északkelet felé Kölnben és

Németalföldön keresendő, hanem tisztára délnémet területen, Ulmban, vagy valamely művészetiileg Ulmtól függő helyen, a melyik az Augsburg és Ulm vidékén elterülő sváb területen fekszik. Ez a budapesti Holbein-kép részletes vizsgálatának a tanulsága.

Kenczler Hugó.

GYÖMÖREI SÍRLELET A HONFOGLALÁS KORÁBÓL.

Gyűjteményünk a mult téli időszakban érdekes lelettel gyarapodott, melynek egykori tulajdonosa az aranyos ezüstdiszitmények tanúsága szerint előkelő lovas harcos volt, ki a honfoglalás nagy és nehéz munkájában a harctéren tevékeny szerepet játszott s nem is természetes halállal, hanem a csatában kapott halálos sebe folytán került élete delén, körülbelül 30—35 éves korában a sírba, mint azt a kevésbé megvastagodott koponya csontjai eléggé bizonyítják. Vitézségének, vakmerő bátorságának élő tanubizonyosága az a hatalmas, 5 cm. hosszú ferde lefutású, éles pengével ejtett kardvágás, melyet koponyájának mellső jobb felén, a szemfölkött kidomborodó homlokán kapott s bár a származott seb elég nagy, óriási fájdalmat okozhatott, mégsem ez oltotta ki életét harcosunknak, hanem egy másik, csontokat nem érintő s így észre nem vehető seb, mert itt a koponyán a forradásnak, gyógyulásnak jelei mutatkoznak rajta. Egyébként a muzeumba került érdekes koponya meglehetősen ép, szép szabályos, magas homlokkal és kevésbé erős s nem nagyon kiálló arczsontokkal s így nagyban eltér a győri avarkori temetőnkben talált mongol típusú koponyáktól, melyeknek rendszeren hátrahajló lapos homloka és nagyon kiálló erős arczsontjai vannak.

Legújabb szerzeményünk Győr-város területét nem számítva, a második magyar pogány lelet magában Győr-vármegyében; az első* Koroncón lelték s darabjait: boglárt, csatot és szíjvéget boldogult Ebenhöch Ferencz a Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Mai emlékeinknek lelő helye: Gyömöre Győr-vármegyének déli részén, a Bakonyér völgyét nyugatról szegélyző gyengén kiemelkedő földhátan, a győr-pápai vasut mellett fekszik. Neve még eddig nem fordult elő az archæologiai irodalomban, nem pedig azért, mert területén nem találtak a multban olyan kiváló leletet, a mely megörökítette volna emlékét; kisebb, szórványos leletek azonban elég gyakoriak. Így kővésők; múzeumunkban van hat darab; buzogány szerpentinből egy darab. Nem ritkák a község határában a római pénzek sem; honfoglaláskori sírunktól nem messze most is egy szép Lucilla-féle nagy bronzpénzt letek, melynek körirata következő: LVCILLAE AVG ANTONINI AVG. F. Melkép jobbra néz. Háti lapján: PIETAS S. C. Gyömörével határos Hali-pusztán és Kajárott római sírokat, Lovászpatonán pedig ezeken kívül római föliratos köveket is találtak, annak jeléül, hogy a rómaiak nemcsak megfordultak ezen a vidéken, hanem állandóan laktak is.

* Lásd A magyar honfoglalás kútffői. I. k. 734. l. (CIV. t. b) 1—3. ábrák.)

Nem volt néptelen a régibb középkorban sem, mint azt a gyömörei földhátak és lejtőjének elnevezései: Gyúrhát és Gyúroldal tanúsítják a kajári sírlelettel együtt. Megjelentek eme vidéken a frankok is mint azt a szomszéd Fölpécz-községnek Sokorói-dombok lejtőjén fekvő szőlőhegyben talált sír bizonyítja; ebben a sírban lelték egyéb tárgyak kíséretében amaz érdekes Karolingi egyenes kétélű kardot,* melyről gyakran megemlékeznek az irodalomban is, lelőhelyére nézve némi tévedéssel, mert nem Veszprém-vármegyében, hanem Fölpéczen, tehát Győr-vármegyében fordult elő. Ezen kard az, mely Friedrich Károly volt Kajári számtartó útján előbb sógorának, Mihálydi István, volt bakonyszentlászlói plébánosnak gyűjteményébe, később a hagyaték kiváló darabjaival, köztük a híres kisárpási (győrmegyei) római bronzlámpával a Nemzeti Múzeumba került, a többi a veszprémibe.

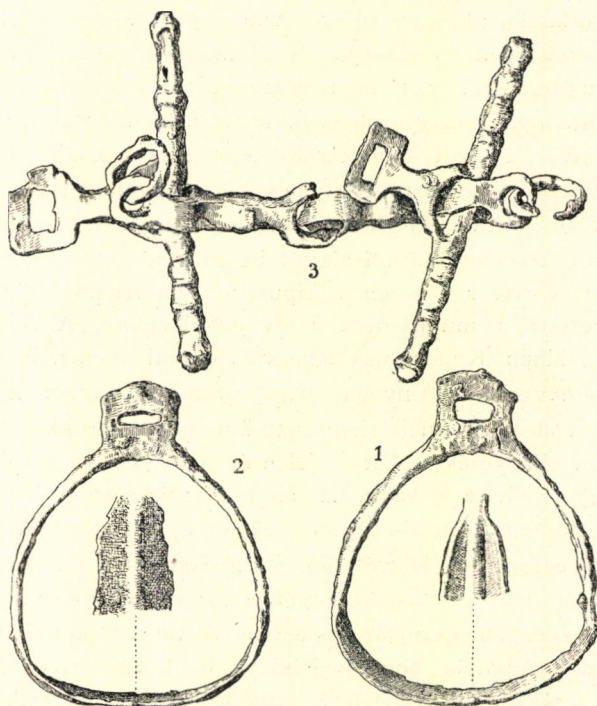
Hogy a honfoglaló magyarok is mindjárt megszállották megyénket, arról Anonymuson kívül a most szóbakerülő lelet is tanuskodik, mely Friedrich Károly nyugalmazott számtartó kertjének külső, gyümölcsfákkal és szőlővel beültetett részében fordult elő. A sírt külsőleg nem jelezte semmi emelkedés, a sírhalom a sok százados kultúra alatt teljesen elmosódott, mert mindig művelés alatt állott s csak a véletlen, a kipusztult szőlőtelepnek újból s jó mélyen való fölászása vezette a munkásokat a sír felföldözésére. A tetem egy méter mélyen volt a földben. Koporsónak nem volt semmi nyoma. Föltűnő, hogy a hanyattfekvő tetem nem kelet-nyugati vagy észak-déli, hanem délnyugat-északkeleti irányban volt a test mellé helyezett kinyújtott karokkal, fejfelé délnyugaton. Már ezen elhelyezés szokatlan jelenség a magyar pogány korban, még föltűnőbb, hogy mellette ló vagy más állati csontváz vagy ilyeneknek részei nem fordultak elő sem azon alkalommal, mikor a sírt kibontották, sem másodszor, mikor az egészet és közvetlen környékét újból fölászattam; pedig a karpereczet leszámítva, az összes melléklet azon csoporthoz tartozik, a mely lovas-sírokat szokott jellemezni az országban. S nincs is kétségünk, a zabla és a két kengyel a bizonyíték, hogy mellékleteinknek egykori tulajdonosa lovas, még pedig az aranyos ezüstboglárok tanúsága szerint előkelő lovas volt ki korának általános szokása szerint kezek szárán ezüst karpereczet hordott.

A mi a többi sírmellékletek elhelyezését illeti, azok a munkások vallo-mása s a koponya hátsó feléhez tapadt bőrfoszlányok és zöldes foltok tanúsága szerint vagy a fej alatt, vagy a lábfejek előtt és a ballábszár mellett fordultak elő; amott voltak a sok rothadt szíj között, melyek mintegy vánkost alkottak, két darab meglehetősen épen maradt szíjrészlet szíjvégek (3 drb), boglárok (13 drb) és zabla; a lábfejek előtt két darab kengyel; a ballábszár mellett, különböző magasságban, kisebb-nagyobb ezüstlemez és több törött ezüstlemezzel borított faragott falemez, nagyobb mennyiségű mállott bőryanag és hét darab csüngő. Fegyvernek, kardnak, törnek, dárdának, nyílcsúcsnak, késnek és szövött ruhának nem volt semmi nyoma; csat sem került elő, legalább egészben nem; nem lehetetlen azonban, hogy ama agyonrozsdásodott, szétporlott töredékek, melyeket a második ásás alkalmával találtam, csatnak részei voltak.

* Lásd Hampel: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. 7. lap 9. sor—22. lap 6. sor.

Áttérve a részletekre, *a)* láthatjuk, hogy a kengyelek (1—2. ábra) nagyon is ismert alakúak, a legtöbb honfoglaláskori példánnyal megegyeznek, szintén körtealakúak, hengeres vagy gyengén lapított oldalszárakkal, talpuk lapos ivesen aláhajló, több helyen kicsorbult peremmel s alul erős gerinczczel; fülük, melybe az oldalszárak közvetlenül, minden tagolás nélkül mennek át, ötszögletű, rajtok keskenyebb és szélesebb harántnyílás. Föltűnő a kengyeleknek kicsisége; az oldalszárak által bezárt nyílásnak legnagyobb harántátmérője és magassága nem több 9.8 cm-nél.

a) GYÖMÖREI LELET $\frac{1}{3}$ n.

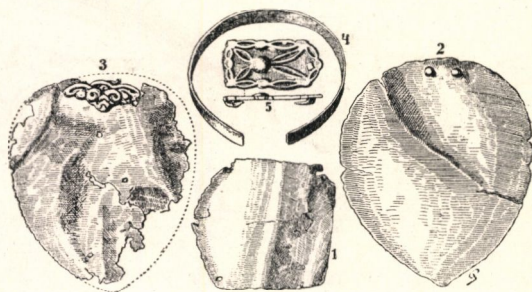
A zabla (3. ábra) szintén nem tartozik a ritkaságok közé, hasonló előfordult Beregszászon, Szinyéren (Zemplén várm.), Esztergomban, Csornán stb. Rajza hibás, egyik felét fordítva tünteti föl, egyéb tekintetben kifogástalan világosan mutatja, hogy a szájba való erős négyoldalú, közepén dudoros rudja kéttágú, gyűrűs karikákban mozog (czigány-zabla); külső végén két, keresztben álló gyűrű van rajta; a külsőben vaskarika mozog, egyik törött; a másikban négy-négy gombdudorral tagolt oldalrúd áll, rajta félkörű fül, mely biztosítja megállását, a félkörű fülhöz aztán megnyult nyakkal tagolt hosszényszögű lapos fül csatlakozik, melybe a gyeplő volt fűzve.

b) Ezüstlemez (1. ábra) szabálytalan négyszögletű, egyik oldala ívelt; síma fölületű, dísz nincs rajta, kereszt tengelye irányában meggörbült, ilyen a másik kisebb, megcsorbult ezüstpéldány is, rajtuk hat kis kerek nyílással, a szegkek helyeivel, melyek a széleken foglalnak helyet. Hasonló alakú, de bronzpléhből

készített lemezeket fára szegezve Bodrogvécsen lettek a honfoglalás korából s miként itt, nálunk sem hiányoztak ezek az apróra törött faragott fadarabkák, melyek nagyobb kalaposfejű bronzszegekkel ráerősített ezüstlemezekkel voltak egyik oldalon borítva. Mi volt mindezeknek rendeltetése? biztosan nem tudhatjuk, csak valószínűséggel mondhatjuk, hogy talán a mi darabjaink is nyereg kápájához tartoztak.

Csüngő (2. ábra) sárgafémű, tojásdadalakú síma fölületű, egyik oldalán tűzi aranyozás s tompább végén két kis nyílással, melyekben kisebb kalaposfejű szegek foglalnak helyet, szárukon szorító fémllemezrel s közben nem egy példányon fönmaradt, 1·8 cm. széles bőrszíjjal, mely a szegek alatt egyenes metszésű élben végződött. Ebből világosan kitűnik, hogy a csüngő szíjon lógott s a rajzban föltüntetetthez hasonló hat dob volt a sírban, a ballábszár különböző magasságában. A következő csüngő (3. ábra) indával díszített bronzpitykével van fölszerelve; egyebekben, nagy kopottságát leszámítva, mely hosszú

b) GYÖMÖREI LELET $\frac{1}{3}$ n.

használatáról tanuskodik, mindenben megegyezik a fönnebbi csüngőkkel, de nem két, hanem a pitykéhez forrasztott négy szeggel van ellátva, kettő közülök középen egymás alatt s egy-egy a szélén foglal helyet. A pitykének díszítése következő: a tárgy alsó oldalszegélyzetének közepén, mindkét oldalon dudorból indul ki egy-egy inda s vonul előbb a külső csúcs, majd a fölső peremén ivben visszafelé, mindegyik aztán hurkot alkot és középen gyűrűtaggal övezve hegyesszögben szétálló kehelyben, benne dudorszerű bimbóval, végződik; ezen mustrához járul még egy kisebb és nagyobb ívet leíró borda, melyek a hurkot alkotó indák fölött fönmaradt térben vagy szabadon mint a belső kisebb, vagy a külső az indák ívelt száraival összeolvadva állanak. Pitykével díszített csüngőből csak egy példány volt a sírban vegyest a többivel.

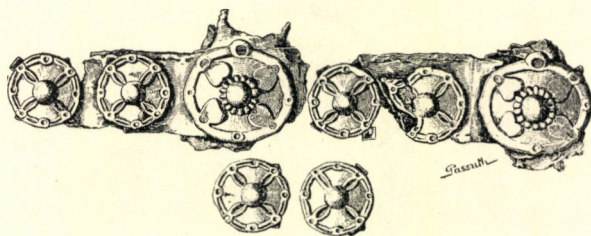
Karperecz (4. ábra) rossz ezüstdől, szalagidomú, mindvégig egyenletesen széles és két végén egyenesen levágott; dísz nincs rajta. Szíjvég (5. ábra) rossz ezüstdől, alakja nagyjában hosszukás négyszögű, külső szabad végén ives hajlással és hullámosan csipkézett oldalélekkel. A keret dudorokból s azokkal váltakozó hurkos levelekből áll; ilyenek láthatók a mezőn a központon kívül eső gömbszelvényű dudor körül is, hol a négyes számban előjövő hurkos levelek szent András-keresztjéhez hasonló helyzetben állanak s így a központi

dudort a sarkok táján állókkal kötik össze. Három darab volt a sírban a koponya alatt, rajtok három szeg kampós száakkal. Öntöttek.

Legnagyobb számmal voltak a boglárók, melyeknek egy része, mint rajzuk *c)* mutatja, eredeti helyzetükben a két darabból álló szíjon foglal helyet, mely nagyon érdekessé teszi leletünket, mert megmagyarázza rendeltetésüket, mint alább a szíj szerkezetének leírásából fogjuk látni.

A 13 darab boglárkészletben van két darab nagyobb, trébelt és mélyedésben megaranyozott füles példány, a többi fületlen; ezek ismét vagy trébelték és a mélyedésben megaranyozottak, ilyen volt a leletben nyolcz darab, a többi három darab öntött: ezek nincsenek megaranyozva; különben valamennyinek anyaga rossz ezüst. Diszítés tekintetében két csoportra oszlanak, a nagyobb füles boglárókéra és kisebb fajtabeliékre. A nagyobbakon gyöngyös kerettel övezett gömbszelvényű dudor fordul a középen elő, melyből négy, keresztben álló kidomborodó, síma fölületű szívidom indul ki s olvad részben bele a

c) GYÖMÖREI LELET $\frac{1}{3}$ n.

peremes síma keretbe, melyen nincs egyéb dísz, mint a szívidomú levelek csúcsai táján s közben egy-egy gödröcske és egy kerek nyilást körülfogó kiálló fülecske; alul rajtok négy, szorító pánttal ellátott szeg. A kisebb boglárókön szintén megvan középen, de gyöngyös keret nélkül a gömbszelvényű síma dudor, belőle aztán négy, keresztben álló hurkos levél indul ki s vonul a domború kerethez, melyen kisebb kerek dudorok, bennök gödröcskék és hurkos levelek váltakoznak egymással; alsó felükön három, szorítópánttal ellátott szeg foglal helyet, közben nem ritkán megmaradt szíjlemez némi maradványával.

Sírleletünknek ismertetése után önkényt fölmerül ama fontos kérdés, hogy ama csinos emlékek: aranyos rózsás ezüsboglárók, ezüstszíjvégek és sárgafémből készült, egyik oldalukon szintén erősen megaranyozott csüngőtagok lovas vitézünk öltözetének felszereléséhez, avagy pedig kedvelt paripája lószerszámainak díszítéséhez tartozik-e? Ez a kérdés annál jogosabb, mert céljuk felől néminemű ingadozás észlelhető a tudósok körében, főleg akkor, mint nálunk is, mikor lócsontvázat nem találtak a lovassal együtt eltemetve s így nem tudták rendeltetésüket megállapítani helyzetükből. Pusztán a zabla és a kengyelek erre nézve fölvilágosítást nem nyújtanak, csak azt bizonyíthatják, hogy egykori használójuk lovas volt. A mi esetünkben azonban a fentemlített tárgyaknak két csoportban való előfordulása a sírban azt a látszatot tünteti föl, hogy olyan felszerelésekhez tartoztak, a melyeknek a zabla, illetőleg a két

darab kengyel kiegészítő része volt. Méltán kérdezzük tehát, van-e leletünkben olyan határozott bizonyítékunk, mely ezt a látszatot megerősíti s ha van, melyik az? A maga valóságában megmaradt s boglárokkal díszített két darab szíj szerkezete kielégítő fölvilágosítást nyújt; belőle megtudhatjuk, hogy azok nem derékővnek, hanem kantárnak voltak részei s így szorosan összefüggnek a zablával, melylyel együtt előfordultak.

A szíjak nagyobb része hosszában fut, kétrétű, két oldalt a szélén varrásnak nyomaival, melylyel a két darabot összefűzték; ezen a tájon vannak a kisebb boglárók rajta; ott ellenben, hol a füles ékszerek láthatók, a hosszában futó szíjlemezek mellett két darab szíj keresztben is halad föl s alá, egy közepén s egy alul: ezek ugyan rövidek, de hogy valamikor ép állapotukban kellő hosszúak voltak, czafrangos szélük tanúsítja. A nagy füles boglárók ezt a részt ékítették s azért van hosszabb száruk a boglárokon előforduló szegeknek, mert négy szíjat ütöttek át a csomóponton, a többi kisebb legfőlebb kettőt vagy épen csak egyet.

A szíjnak eme leírt szerkezete világosan tanúsítja, hogy az nem derékővszíj, hanem mint a szakértők is bizonyítják, kantárrész volt, díszítve több kisebb és két nagyobb füles boglárral; a kisebbek elől a homlokat övező szíjon, a nagyobbak két oldalt a pofaszíjon foglaltak helyet; így aztán világossá válik a nagyobb boglárokon előfordulni szokott gyűrűs füleknek gyakorlati rendeltetése is: szalag- vagy bőrsallangféléknek fölfűzése, a milyen a mai díszesebb kantárokon is látható, hogy velők a lovat díszítsék.

A boglárók mellett voltak a szíjvégek ezek tehát szintén a kantár és gyeplő részeihez tartoztak.

Ezek után a csüngők rendeltetésével is tisztában lehetünk s a kengyelekkel való együttes előfordulásából láthatjuk, hogy olyan részekkel függtek össze, a melyekkel a kengyelek szoros kapcsolatban állottak. Ilyen a korabeli domborműves emlékeken is látható lovas vitézeknek nyeregrészeihez tartozó farmatring és sügyellő, két olyan darab, a melyek csüngőkkel díszítvék; leletünkben talált hét darab, tehát így oszolhatott meg: kettő-kettő volt a farmatringon, három darab meg a sügyellőn, olyan formán, hogy a dörzsölésnek, kopásnak legjobban kitett pitykés csüngő bizonyára közepén a sügyön foglalt helyet. Nem fejezhetem ismertetésemet a nélkül, hogy a kegyes adományszónak, Friedrich Károly, nyugalmazott számtartónak e helyen is hálás köszönetet ne mondjak.

Győrött, 1912 május elején.

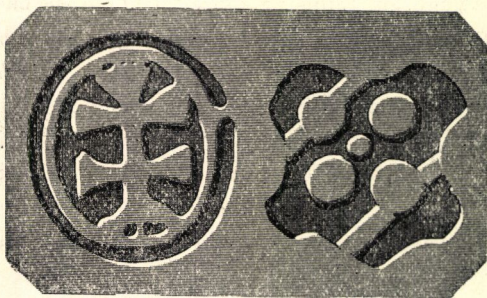
Börzsönyi Arnold.

* Lásd Hampel: A honfoglalási kor hazai emlékei. I. k. 763. l. CXIII. ábra.

CSALÁDI JELVÉNYEK LŐCSEI ÖTVÖSJEGYEKEN.

E folyóirat előző számában (146. oldal 2. ábra) egy lőcsei hitelesítőjeggyel kapcsolatban talált oly mesterjegy volt közölve, a melyet nemesi címverből alkotottként mutattam be azzal a célzattal, hogy példával szolgáljak arra, hogy az ötvösök nem csak nevük kezdőbetűivel jelölték meg munkáikat, hanem néha oly jelvényeket használtak, a melyek megfejtése nagy fejtörést okozhat a kutatónak s a melyeknél kevés remény van arra, hogy belőlük a mester kilétét megállapíthassuk. Mikor e jegyet közzétettem, nem is reméltem, hogy egy szerencsés véletlen a megoldás kulcsát a kezembe fogja adni. Pedig a közlemény még meg sem jelent s a címeres jegy mögé rejtőzött mester személye már — úgy vélem, elegendő biztossággal — meg volt állapítható. Ezért szükségesnek látom visszatérni az előző számban csak példakép bemutatott jegyre.

1. ábra.

A szóban forgó s itt 1. ábra alatt újból bemutatott jegyet a XVII. század közepe táján használt s számos azonos példányban előfordult kettős keresztet ábrázoló lőcsei hitelesítőjeggyel együtt az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum 16,406. leltári számú aranyozott, fedeles kupáján találtam. (Szepesi származását a fedél belsejébe véssett iglói Szontágh-címer is igazolja:

hármass halom felett ragyogó nap.) Ugyane jegyek — csakhogy elkopva — előfordulnak még egy XVII. századi, figurális végződésű aranyozott kanálon Varjú Elemérné úrnő tulajdonában Kassán. A mesterjegy, miként már előző közleményemben is feltételeztem, egy nemesi származású ötvösmester családi címérét tünteti fel: két rézsutos pólya által átszelt mezőben négyyszirmú rózsát. Heraldikusainktól reméltem útbaigazítást, mely család használt ilyen címert, hogy megállapítható legyen, volt-e abban az időben ilyen családbeli ötvöse Lőcsének. A véletlen azonban — erre irányuló kutatás nélkül is — rávezetett a kérdéses címér nyomára és pedig épen Lőcsén.

A lőcsei ág. ev. egyház tulajdonában van egy kis patena, ennek fenekébe van bevésve az itt ábrázolt címér. (2. ábra.) A négyosztatú pajzs jobb felső és bal alsó mezejében ott látjuk a mesterjegyünkkel azonos címerképet. Az azonosság nyilvánvaló, a pólyák ellenkező irányát az ötvösjegyen könnyen megmagyarázhatjuk, mert hiszen a bélyegző vasba véssett rajz fordítottja volt a jegynek vagyis annak vésésénél a mintául szolgáló címér teljesen híven másoltatott.

Már most: ezt a címert a patenán látható körirat «F ◦ F ◦ PME ◦ JACOB ◦ CRAMER S ◦ C ◦ R ◦ M ◦ TRIC ◦ ET VERED. LEVSC.» szerint a nemes Cramer család egy tagja használta. A Cramer családnak egy másik

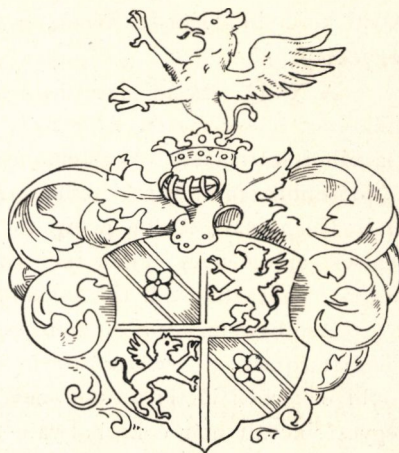

tagját pedig, Cramer (Kramer) Pált ötvösként említi az 1664—67. években Hain Gáspár löcsei krónikája.¹

Azt hiszem, ide nem kell több bizonyíték: az alig megfejthetőnek látszott jegyet bízvást elfogadhatjuk Cramer Pál löcsei ötvösmester jegyének.

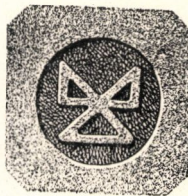
*

Ebből az alkalomból, hogy e rejtélyesnek látszott löcsei jegy megfejthetővé vált, időszerűnek találok még egy másik löcsei ötvösmesternek, illetve ötvöscsaládnak ugyancsak rejtélyesnek látszó jelvényével is foglalkozni. Rosenberg művében² 5210. sz. a. mutat be egy mesterjegyet, melyet a Rosenbergnél említett tárgyakon kívül Lőcsén levő tárgyon is volt alkalmam látni és pedig a löcsei ág. h. ev. egyháznak egy kis XVII. századi serlegén. E jegy, mint a mellékelt 3. ábrán látjuk, oly ú. n. családi jelvényt tüntet fel, melynek vonalai mértani figurát mutatnak s azokból bizony a mester nevére vagy annak kezdőbetűire útmutatást kapni nem lehet. Ám egy Lőcsén talált másik ötvösjegyre e jegyre is fényt derített.

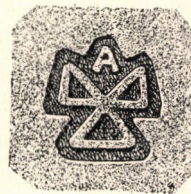

2. ábra.

A löcsei minorita rendház tulajdonában van egy XVII. századi tálca két ámpolnával. (Az igen szép kivitelű ámpolnák talpa a XVIII. században meg van újítva és pedig a talpon látható jegyek szerint az 1747-ki tűzvészben elpusztult Lang Illés czéhmester által).³ Az ámpolnák felső részén és a tálczán a 4. ábrán látható mesterjegy van. E jegy az előbbivel azonos családi jelvényt tünteti fel. Eltérés csupán a jegy kerületének alakjában és abban van, hogy a jelvény fölött egy A betű látható.

3. ábra.

4. ábra.

E két jegy egybevetéséből — egyelőre pusztán a jegyeket tekintve — szerintem a következőket lehet megállapítani: e két jegyet ugyanazon löcsei ötvöscsaládnak két tagja használta, a kik közül az idősebbiké volt a 3. számú ábrán közölt jegy, az ifjabbiké pedig a 4. számú ábrán között. Nemcsak abból következtetem ezt, hogy a 3. számú jegy az 1. ábrán közölt löcsei hitelesítő jegyen kívül annak pajzsalakú régibb változatával (Rosenberg II: 5205) is előfordult, hanem főképp azért gondolom, mert önként értetődőnek tartom, hogy csak az ifjabbiknak lehetett szüksége arra, hogy a családi jelvényt a vele

¹ Hain Gáspár krónikája. Kiadja: a Szepesmegyei Történelmi Társulat. II. kötet. Lőcse, 1911.

² Dr. Marc Rosenberg: Des Goldschmiede Merkzeichen. II. Ausgabe. Leipzig, 1911.

³ Erre nézve l. Mihálik József cz kkét a folyóirat 1906. évf 60. old.

még egyidőben működő idősebbikétől való megkülönböztetés céljából — megtoldja valamivel és pedig, miután a családi jelvény mintegy a családi nevet helyettesíti, a toldásképp hozzátett A betű nézetem szerint csak az ifjabbik keresztnévének kezdőbetűje lehet. E szerint azt is hozzá tehetjük az előbbi következtetéshez, hogy az egy családbeli két ötvös közül az ifjabbnak neve A-val kezdődik. Ennyit lehet, úgy vélem, logice következtetni magukból a jegyekből.

A XVII. század derekán — erről az időről származnak a tárgyak is — működött lőcsei mesterek között csupán kettőről van tudomásom, a kik egy családból származtak: Wüstemann Erhard és Wüstemann Aaron. Erhard volt az idősebbik, mint városi tanácsstag és senator 1633 és 1667 között szerepel Hain Gáspárnál; Aaron pedig 1667—70-ig van említve. Az előbbi következtetések eredményei tehát teljesen ráillenek a két Wüstemannra: az A-val kezdődő keresztnév ifjabb családtag még az idősebbik életében kezd működni.

Azt hiszem, e körülmények teljes egybevágása már valószínűvé teszi a meghatározást, de megerősítésül még hozzátehetem azt is, hogy az összes többi e korbeli lőcsei mester nevének megfelelő betűkből álló lőcsei ötvösjegyet sikerült már e korból való tárgyakon találni, csupán EW és AW betűs jegy nem fordult elő még a XVII. század derekán használt lőcsei hitelesítő jeggyel kapcsolatban. Demkó szerint* 1667-ben hét ötvösmester működött Lőcsén. A Hain-krónik adataiból s egyéb anyakönyvi adatokból szintén hét ötvösmester nevét ismerem a század derekáról. Ezek közül David Genersich (1629—57) «DG»,** Valentinus Schenermann (1634—72) «VS,» Stephanus Novoszady (1667) «SN» jegyet használt, Paulus Kramer (1664—67) pedig a fentebb említett családi címert, úgy hogy az összes e korbeli mestereknek jut nevüknek megfelelő mesterjegy, — melyek némelyike több tárgyról is ismeretes, — csupán a két Wüstemann számára nem jut más jegy, mint a bemutatott két családi jelvény. Azt hiszem ezek után bátran kimondhatjuk, hogy a 3. ábrán látható jegy Wüstemann Erhard s a 4. ábrán látható Wüstemann Aaron lőcsei ötvösök mesterjegye.

W. Kőszeghy Elemér.

* Demkó Kálmán: Lőcse története. I. k. 304. l.

** Meg kell jegyezmem, hogy Genersich Dávidnak kétségtelen bizonyossággal megállapítható mesterjegye DG nyolczszögű keretben, mert ilyen alakban látható e jegy a lőcsei ág. h. ev. egyház egy otyatartó szelenczójén, a melybe a jegyen kívül a mester teljes neve is be van vésve. Ugyanilyen nyolczszögű alakban látható Genersich Dávid mesterjegye a rozsnýói ág. h. ev. egyház tulajdonában levő szép, zománczos kelyhen, melynek ismertetésére máskor szándékozom visszatérni. Az az ovális keretű DG jegy, mely az Ötvöskiállítási Lajstrom III. terem, 53. oldal 50. sz. a. közöltetett s melyet Mihalik József már e folyóirat 1896. évfolyamában megjelent cikkében David Genersich jegyeként határozott meg, a melyet Rosenberg II. kiadása 5209. sz. a. mutat be, minden valószínűség szerint szintén e mesteré, ha nem is állíthatjuk ezt olyan bizonyossággal, mint a nyolczszögű jegyről, a mely kétségtelenül az övé.

RÓMAIKORI FESTŐESZKÖZÖK A M. N. MÚZEUMBAN.

Már több mint félszáz esztendeje, hogy (1845-ben) Franciaországban San-Medardtól délnyugatra fekvő réten munkások mészkövet fejtve, kb. 1 méternyire a föld felszíne alatt régi római téglákat találtak. Rendszeres ásatás által egy régi római villa maradványai kerültek napfényre. Dr. Dragon, ki az ásatásokat vezette, 1847-ben 80 méternyire a villától egy sírt kutatott fel, melyben a csontvázon kívül számos üveg- és cserépedény, bronz- és vaseszköz, valamint különféle kőtárgy volt elföldelve.

A lelet tárgyai közül említésre méltó:

Egy alabástrom mozsár négy füllel.

Egy alabástrom törő, mely behajlított hüvelykujjhoz hasonlít.

Egy négy rekeszre osztott bronzdoboz tolófedéllel, a rekeszek mind-egyikét sarkon járó áttört ezüstlemez fedte.

Egy tokban két keskeny bronzkanál, gombbal végződő nyéllel.

Két ecsetnyél csontból.

Egy téglányalakú feliratos bazalttábla (9 cm. széles és 14 cm. hosszú).

Több kicsiny, lapos fenekű, szűk és hosszúnyakú üvegpalczk,¹ különböző színű zsíros anyaggal megtöltve és egy nagyobb üvegedény, melyben viasz volt.

Ezen leletet Benjamin Fillon és Letronne² ismertették először. (1. és 2. ábra.) Letronne barátját, Chevreult bízta meg az üvegek- és edényekben talált anyagok vegyi vizsgálatával. Utóbbi különböző festékeket mutatott ki, a festékek felhígító és tapasztó anyagának pedig olajjal és gyantával kevert viaszt.³

A lelet fontossága abban rejlik, hogy ezen eszközöket és anyagokat festési kellékeknek ismerték fel mindjárt és a további vizsgálatok a feltevést megerősítették. Mivel ezen lelet az egyedüli, melyet ily szempontból dolgoztak fel és hitelességéhez kétség nem fér, az abban talált és itt felsorolt tárgyak alapul szolgálnak a M. N. Múzeumban lévő festési eszközök meghatározására.

A M. N. Múzeum Régiségtárában a dunapentelei ásatásokból származó római sírlelet feldolgozásánál egy bronz-eszközt láttam, melyet enkaustikai festészetre alkalmas spatulának ismertem fel. A meghatározás után tudomásomra jutott, hogy sok ehhez hasonló tárgy van még a tárban kiállítva. Midőn ezen festési kellékek meghatározására és feldolgozására megkaptam az engedélyt, tovább kezdtem kutatni és nem elégedtem meg azzal, hogy csupán a kisebb bronz-eszközöket vizsgáljam, hanem átnéztem a római teremben lévő erre vonatkozó összes tárgyakat.

Kiindulva abból, mint azt már a mult alkalommal⁴ kifejtettem, hogy a

¹ Körülbelül 80 darabot találtak.

² Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Band V.

³ Memoires de l'Academie des Sciences. Paris, 1850. Vol. XXII.

⁴ Archæologiai Értesítő, új folyam, XXXI. köt. 5. sz.

mai Magyarország területén a római foglалás korából fennmaradtak enkaustikailag készült festmények, ezek előállítására pedig határozott jellegű és alakú festési eszközök szükségeltettek, nagy volt a valószínűség arra, hogy oly szép gyűjteményben, mint a M. N. Múzeum Régiségtára, azokat ott fel is találjam.

A tárban, már futólagos szemle után, a szekszárdi lelethez tartozó fehér kőcsésze (3. ábra *a*) tűnt fel nekem először, mert alak- és formára nézve a *san-medard des prés-i* lelet alabástrom csészéjére erősen emlékeztet. Tüzetesebb megfigyelés után a következő sajátosságokat állapítottam meg rajta. A csésze anyaga kénsavas és szénsavas calcium keveréke, áttetsző alabástromhoz hasonló, de keménysége a Breithaupt-skála szerint csak valamivel kevesebb mint 5°. Szélén négy, egyszerűen tagolt fül van. Ezek, valamint az egész külső felület, sokkal durvább kidolgozást mutatnak. Ebből látható, hogy a csésze nem dísz tárgy, hanem használatra készült és 5 foknál puhább anyagok összemorzsolására és porrá dörzsölésére kiválóan alkalmas. Ezen feltevést megerősíti a lelethez tartozó törő (3. ábra *b*), melynek anyaga a csésze anyagával azonos. Alakja a *san-medard des prés-i* lelethez tartozó meggörbített hüvelykujjhoz hasonló törővel megegyezik. A törő morzsoló felületének görbületi sugara sokkal rövidebb, mint a csésze belső gömbfelületének sugara. Továbbá hajlott nyele következtében jobb a fogása, nagyobb erőt is fejthetünk ki vele, mint a modern porcellán törővel.

A csésze méretei a következők: magassága 55 mm., a vájulat mélysége 44 mm., felső átmérője belül 135 mm., falvastagsága a szélén 4 mm., az alján 11 mm.

A törő méretei a következők: magassága 60 mm., legnagyobb átmérője a közepén 23 mm., az alján 30 mm., a nyél hossza 55 mm.

A csészében levő és a lelethez tartozó kő- és üvegtörmelékek között egy vörösbarna színű puha anyagot találtam, melyről megállapítottam, hogy Terra di Sienához hasonló összetételű festékanyag.

A szekszárdi lelethez még két gombosvégű spatulya (4. ábra *a* és *b*) is tartozik. Az egyik spatulya (*b*) lapján egy borda fut végig, különben meg lehetős egyformák.

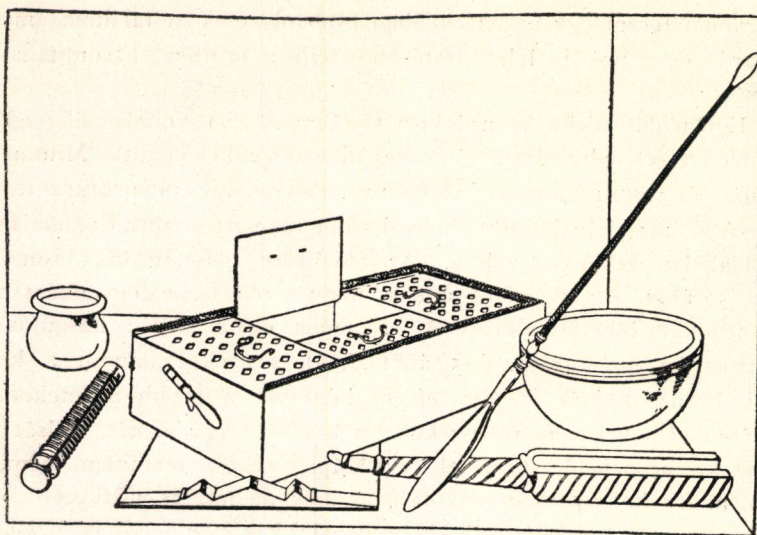
Ezekhez hasonlókat Pompejiben találtak. (Nápolyi Múzeum 78,141—78,145. sz.) Berger azokat enkaustikai festésre alkalmasaknak ismerte fel s írja róluk,* hogy azon korból valók, mikor a festékek felrakásánál az ecset a kanálkákat kiszorította és a nyél melegített gombos végével a festékeket a képen keverték, míg a spatulya lapjával az így keletkezett egyenlőtlenségeket elsímították.

A nagyobb spatulya méretei a következők: hossza 145 mm., lapjának szélessége 10 mm., vastagsága 2 mm., a nyél átmérője 2·5—5 mm., a gomb átmérője 5 mm.

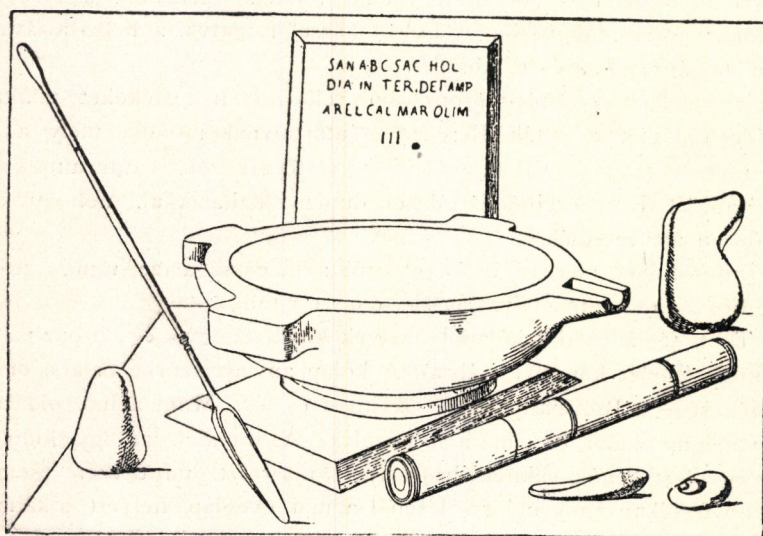
A kisebb spatulya méretei a következők: hossza 136 mm., lapjának szélessége 6·5—9 mm., vastagsága 2 mm., a nyél átmérője 1·5—4 mm., a gomb átmérője 3·5 mm.

* Berger: Die Maltechnik des Altertums. München, 1904. 265. old.

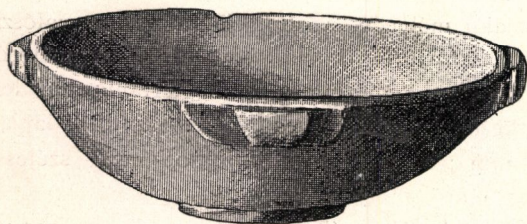

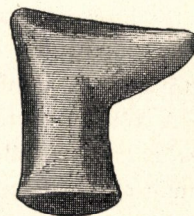
1. ábra.

2. ábra.

3 a) ábra.

3 b) ábra.

A római terem egy más tárlójában több oly eszközt találtam, melyek a san-medard des prés-i lelet festő-eszközeihez szintén hasonlítanak. Így többek közt:

1. Egy téglányalakú bronzdobozt (5. ábra *A, B*), vonalas díszszel ékesített tolófedővel és a hozzátartozó összes alkatrészekkel együtt. Miután a rekonstruálás- és restaurálásra engedélyt nyertem, az így nem ütközött nehézségekbe. A doboz alján látszott, hogy három rekeszre oszlott, valamint az is, hogy oldalfalai kettősek voltak. Az oldalfalak belsején kis bronzkarikák láthatók (5. ábra *A, a*), jeléül annak, hogy a rekeszeket egyenként csuklón járó kis fedőkkel lehetett elzárni. A kis fedők egyik szélén hasonlóképp két kis bronz-karika van forrasztva (5. ábra *A, b*), s ezek, valamint a keresztül nyúló kis bronzpálczikák (5. ábra *A, c*) képezték a csukló-üzleteket. (Lásd még 6. ábra *A*.) A három rekesz közül a középsőt egy, a két szélsőt külön-külön két kis bronzfedő takarta el. A középső rekesz majdnem légmentesen záródott, míg a két szélsőbe csukott fedőcskék mellett is a levegő könnyen behatolhatott, mivel a fedőcskék kis bronzpálczikákon nyugodtak (5. ábra *A, d*) és becsukva széleik nem érintkeztek, hanem köztük egy kb. 4 mm. széles tér maradt szabadon. Az egész dobozt egy nagy tolófedő zárta el; a zárt kettős kis emelőkar hozta működésbe. A külsőt kézzel forgatva, a belső a závárt fel- és letolta. (5. ábra *A, e* és 6. ábra *B*.)

A san-medard des prés-i bronzdoboz rekeszeiben festékeket találtak és így festékes ládának tartották. Berger* széntartálynak mondja, mely a viasz-festékek megolvasztására, valamint a bronz festőeszközök (cauteriumok) melegítésére szolgált. Ezen célból látták el dupla oldalfalakkal, nehogy külseje munkaközben áttűzesedjék.

A bronzdoboz méretei a következők: magassága 29 mm., szélessége 74 mm., hossza 122 mm., falvastagsága 0'6—1'3 mm.

2. Több téglányalakú kőlapot, melyek közül az egyik egy bronz-palettába illik s annak fedelét képezi (7. ábra). A kőlap anyaga szürke palára emlékeztet. Keménysége a Breithaupt-skála szerint 6 és $\frac{1}{2}^{\circ}$. Mind a hat oldala finoman van megmunkálva és simára lecsiszolva. A rómaiak az így kidolgozott kőveket egyrészt fenőkőveknek használták, másrészt, mint ezen esetben is, keményebb festékanyagok eldörzsölésénél a mai üveglap helyett alkalmazták. Berger a san-medard des prés-i bazalttábláról azt mondja, hogy ez a széntartály alsó részének is tekinthető, mert az munkaközben annyira átmelegszik, hogy sem kézben nem tartható, sem puszta falapon nem maradhat. A négy-szögletes bronzpaletta félgömbalakú mélyedéssel van ellátva. Nem valószínű, hogy az enkaustikai festészetnél alkalmazták volna, mert csak egy mélyedése van, továbbá lábai nincsenek, melegen pedig azt kézben tartani nem lehet.

A kőlap méretei a következők: magassága 12'5 mm., az alsó lapjának hossza 125 mm., szélessége 77 mm.; a felső lap hossza 102 mm., szélessége 55 mm.; az oldalélek hossza 17 mm.

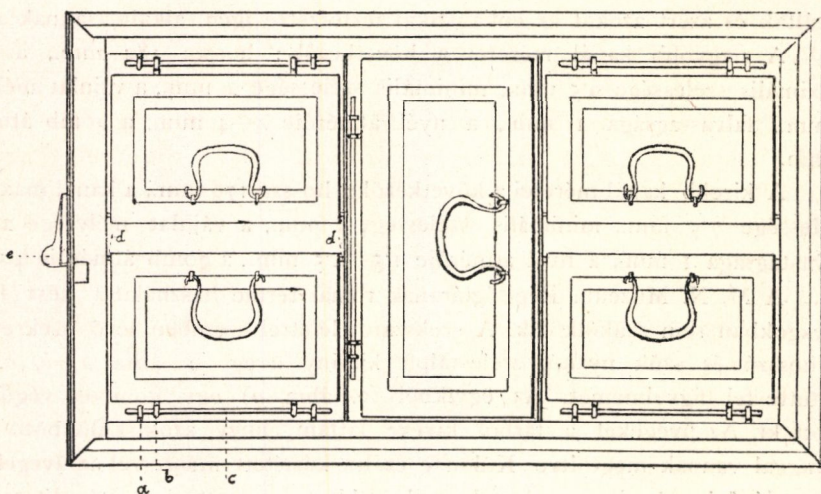
A bronzpaletta méretei a következők: szélessége 78 mm., hossza 125 mm.,

* Ugyanaz a mű 217. old. 32. megjegyzés.

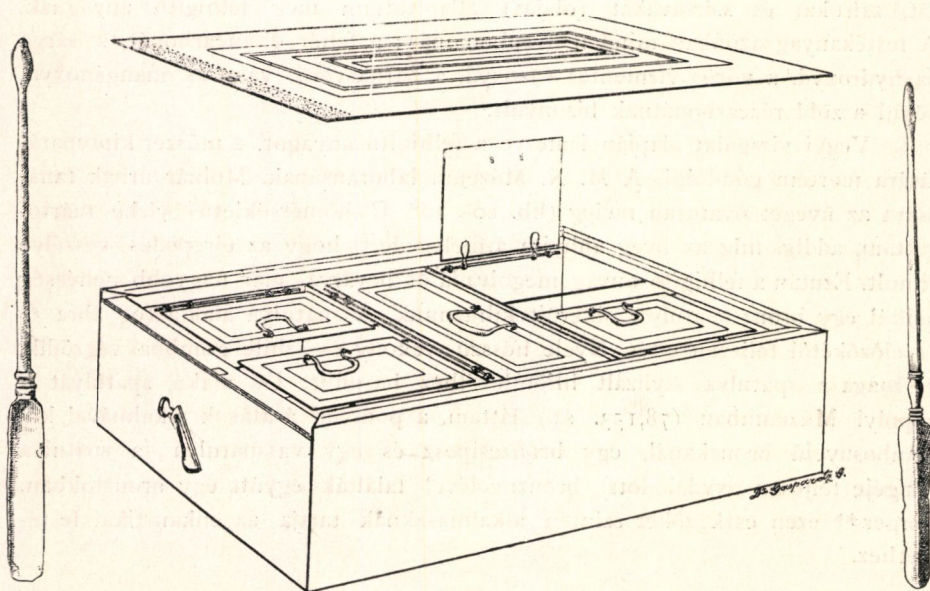

falvastagsága 1,5 mm.; a félgömbalakú mélyedés átmérője 40 mm., mélysége 20 mm.

3. Két igen szépen kidolgozott keskeny bronzkanalat (8. ábra *a* és *b*). Nyelők meglehetősen hosszú, vékony és gombbal végződik. A kanalak vájolata igen sekély, aljuk hosszant négy lapra van lesimítva (*a*₁ és *b*₁). Az egyikben (8. ábra *a*) a gomb mögött egy kis gyűrűszerű tagolás látszik, ezért a sebészetben kutatónak (sonda) nem használható. A kanalak a római pharmakolo-

5 a) ábra.

4a) ábra.

5 b) ábra.

4b) ábra.

giában előforduló porkanalaknak sem válnak be, mert ahhoz ürtartalmuk kevés. Igen alkalmasak hosszú és szűknyakú üvegekből, esetleg meleg és lágy, kenőcsszerű anyag kimerítésére. A vájulat formája megengedi a kimerített tartalomnak egy igen kis helyre történő kiöntését. A kanál vége a megkeményedett anyagfölsőleg lekaparására, azaz eltávolítására szolgál, míg a kanál alján lévő sima felület a meglágyított anyag elsimitására önként kínálkozik. A nyél gombszerű végződéséről a szekszárdi leletnél volt alkalmam szólni. Berger a *san-medard des prés-i* és ezekhez hasonló kanalak mintájára két kanalat készíttetett. Szavai* szerint ezen kanalakkal végzett kísérletei jól beváltak és azért azokat az enkaustikai festészetre igen alkalmasaknak tartja.

A nagyobb kanál méretei a következők: hossza 182 mm., a kanál maximális szélessége 9.5 mm., minimális szélessége 2 mm., a vájulat mélysége 2 mm., falvastagsága 1 mm., a nyél átmérője 2—4 mm., a gomb átmérője 5 mm.

A kisebb kanál méretei a következők: hossza 178 mm., a kanál maximális szélessége 7.5 mm., minimális szélessége 2 mm., a vájulat mélysége 2 mm., falvastagsága 1 mm., a nyél átmérője 1.5—4.5 mm., a gomb átmérője 4.5 mm.

A M. N. Múzeum Régiségtárának római terme használatra kész festékanyagokban sem szűkölködik. A szekszárdi lelettel szemben levő szekrényben öt hosszú és szűk nyakú, szélestalpú kicsiny üveg (9. ábra *a, b, c, d, e*) keltette fel figyelmemet. Az egyikből (9. ábra *a*) egy gombos végű nyél állott ki. Az üvegeket a tárból kivéve láttam, hogy azok különböző színű anyaggal vannak megtöltve. Külön e célra készített műszerrel az üvegek nyakában lévő beszáradt agyaghoz hasonló földréteget óvatosan eltávolítottam, a műszer másik végével a puha színes anyagba befurva vettem ki a vizsgálathoz szükséges anyagot. Vegyi vizsgálat segítségével minden esetben viaszt, gyantát, zsírokat és zsírsavakat (olajat) állapítottam meg felhígító anyagnak. A festékanyag azonban minden üvegben más: a fehér ólomcarbonát, a sárga vashydroxyd, a vörös vízmentes vasoxyd, a barnászörös vas- és mangánoxyd, végül a zöld rézcarbonátnak bizonyult.

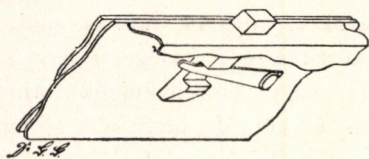
Vegyi vizsgálat alapján ismerve a felhígító anyagot, a műszer kipreparálására mertem gondolni. A M. N. Múzeum laboránsának, Molnár úrnak tanácsára az üveget óvatosan meleg (kb. 60—70° C hőmérsékletű) vízbe mártogattam, addig, míg az üveg annyira átmelegedett, hogy az elrepedés veszélye elmúlt. Ezután a felhígító anyag megolvadását bevárva, már nagyobb nehézség nélkül egy bronz spatulyát sikerült kihúznunk. A spatulya alakja (9. ábra *f*) az előzőkétől teljesen eltér. Nyele hosszú, vékony és szinte gombbal végződik, de maga a spatulya stylizált liliomlevélhez hasonlít. Ily alakú spatulyát a nápolyi Múzeumban (78,153. sz.) láttam, a pompeji ásatások alkalmával két gombosnyelű bronzkanál, egy bronzcsipesz és egy vasspatulya (a spatulya pengéje teljesen oxydálódott) bronznyelével találták együtt egy bronztokban. Berger** ezen eszközöket szintén alkalmasaknak tartja az enkaustikai festészethez.

* Ugyanaz a mű 216. old.

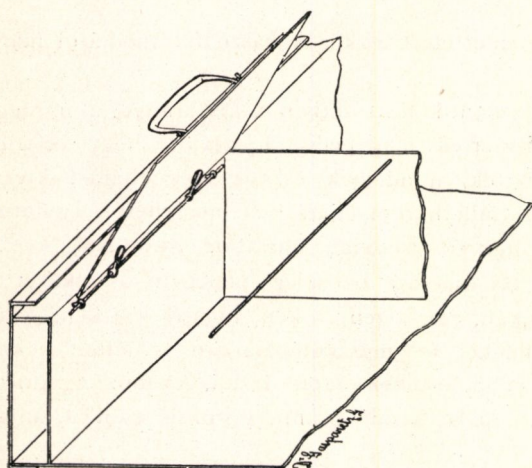
** Ugyanaz a mű 265. old.

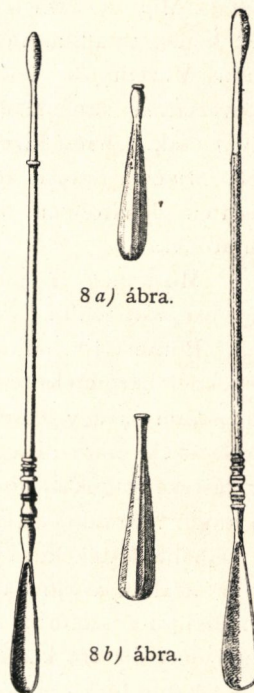
Szűknyakú, laposfenekű kicsiny üvegekben balzsamokat, kenőcsöket tartottak a rómaiak. A san-medardi leletben lévő, valamint ezen üvegekben is kész festékek voltak. Az üvegek alakja az ilyenmő szerek eltartására igen czélszerű. A szűk nyílás egyrészt megnehezíti tartalmuk beszáradását, másrészt azt a portól is megóvjja. A hosszú nyak és a lapos fenék a gyors felmelegítést teszi lehetővé.

6 b) ábra.

6 a) ábra.

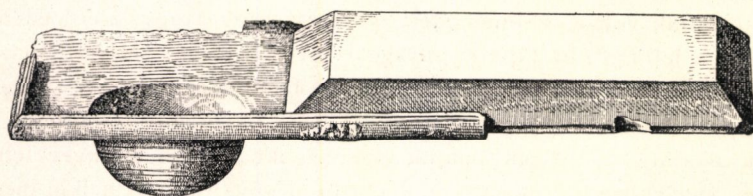

8 a) ábra.

8 b) ábra.

8 a) ábra.

8 b) ábra.

7. ábra.

Az üvegben talált spatulya méretei a következők: hossza 165 mm., lapjának maximális szélessége a végéhez közel 9 mm., a nyélnél 10 mm., minimális szélessége 5 mm., vastagsága 1'5 mm., a nyél átmérője 2—4 mm., a gomb átmérője 4 mm.

Az üvegek magassága 100 és 125 mm. közt ingadozik, az aljuk átmérője 49 és 67 mm. közt, míg a nyakuk átmérője 14 és 17'5 mm. közt váltakozik.

Ezzel eddigi kutatásaim eredményéről beszámoltam. A M. N. Múzeum Régiségtárában kiállított festészeti kellékek és rajzeszközök parányi részét dol-

goztam fel csupán, hiszen ezen eszközök és anyagok feldolgozására évek szorgalmas és kitartó munkássága szükséges. Számos stylus, körző, spatula, kanál, nyers festékanyag, olvasztó csésze, törő, ecsetnyél, keverő, sőt kendőző szer is van ezenkívül a tárban felhalmozva és bizonyítja a M. N. Múzeum gyűjteményének gazdagságát. De az Aquincumi Múzeum gyűjteményében is láttam oly tárgyakat kiállítva, melyeket a rómaiak festékek készítésére használtak. Míg azonban a M. N. Múzeumban főleg elefáncsont s fatáblákra festett képek előállítására használt eszközök és anyagok vannak, addig az Aquincumi Múzeumban a falfestmények készítésére szükséges nagy cseréptálak, kőmozsarak, lábfejalakú törőkkel és nagy cserépkeverők láthatók, ezenkívül csak néhány kisebb bronz-, csont- és kőtárgy, mely írás és festésre szolgált. Mivel a festési kellékek feldolgozásával csak a legutolsó évtizedekben kezdtek behatóbban foglalkozni, itt még igen tág és hálás tere nyílik a kutatónak.

Most még befejezésül az ismertetett eszközök kasználati módjáról akarok egy pár szót szólni.

Pliniustól * tudjuk, hogy az antik festészetben a kis arányú, ú. n. függőképeknél háromféle technikát ismertek, még pedig a szerint, hogy cestrum, cauterium vagy ecsettel festettek, mindegyik eszköz más eljárást kívánt. A festékek elkészítése azonban mindhárom eljárásnál meglehetősen egyforma. A festékanyagokat porrádörzsölték és viasszal, porrátorrt gyantával, később valamely száradó olajjal (p. o. dióolaj) bensőleg melegen összekeverték. A puhább festékeket (vas, mangán, réz, arzén és kén, higany és kén, avagy ólomtartalmú ásványokat és földeket) ** mészkőmozsárban is lehet a kellő finomságra összetörni, a keményebb festékek (lapis lazuli, cyanus egypticus) összemorzsolására kemény kőlap (pala, bazalt, gránit, porphir) és u. a. anyagból készült futó szükséges.

Bronzmozsár erre nem felel meg, mert a dörzsölés közben leváló kis bronzrészecskék a festékanyaggal összekeverődve, annak színét csakhamar megváltoztatták volna. Felmelegített kőmozsárban, avagy cserépedényben a festékeket a felhígító és tapasztóanyaggal keverték össze. Mivel a használatra kész festékanyagok előállítása több időbe és fáradságba került, azokat mindjárt nagyobb mennyiségben készítették. A kész festékek eltartására csak oly edények alkalmasak, melyek alakjuk és anyaguknál fogva könnyen felmelegíthetők és melyekben a festékanyagok portól megóva változás nélkül megmaradnak. Fa- vagy cserépedény erre nem alkalmas, előbbi fel sem melegíthető, utóbbi pedig idővel a festékek felhígító és tapasztóanyagát magába szívja. Továbbá pedig, — tekintve a festékek nagy számát, mint azt a san-medardi leletnél is láthatjuk, — ezek eltartására bronzedények nagyon költségesek, másrészt pedig a bronzban lévő réz némely festékanyaggal vegyileg egyesül és a festék így csakhamar megromlik.

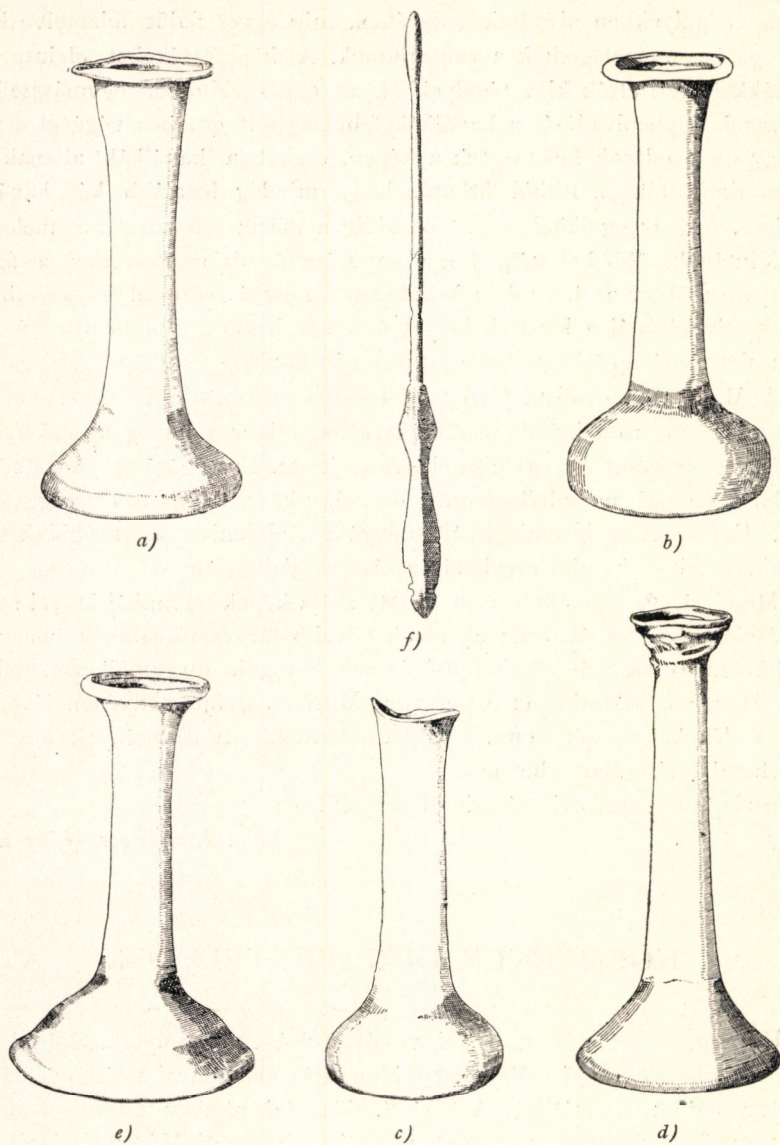
Viaszfestékek eltartására tehát ezen üvegpalczkoknál alkalmasabb edé-

* Plinius lib. XII., XVII., XVIII., XXIII.

** Gasparetz: A mikrochemia a festésztörténet szolgálatában. Budapest, 1911. 32. old.

nyeket el sem képzelhetünk s ezeknek még előnyük az, hogy igen olcsók voltak, hiszen tudjuk, hogy a rómaiaknál a kis üvegedények darabja a mai érték szerint 2 fillérbe került.*

9. ábra a)–f).

A felmelegített palaczkokból a festékeket kis kanálkával vagy spatulával szedték ki. Mivel a festékanyag tulajdonságainál fogva csak melegen kezelhető, a kivett festékeket kagylókban, vagy kis cserépedényekben szén-

* Fuchse: Die deutschen Altertümer. Leipzig, 1904. 60. old.

parázson tartották hígfoló állapotban a festés tartama alatt. A festékek megolvasztására, valamint a cauteriumok melegítésére szénparázs és ehhez széntartály volt szükséges. A széntartály fejlett formája a san-medardi lelethez tartozó bronzdoboz alakjában maradt reánk. A kis fedőkre helyezett kagylókban vagy tégelyekben olvadtak a festékek, míg egyes fedőt felemelve közvetlen a parázson melegedtek a cauteriumok. A híg festékeket eleinte meleg kanálkával merítették ki a tégelyekből, az egyes színeket egymásmellé helyezve, azok egybeolvadását a kanálkák felmelegített gombos végével eszközölték. Így dudorodások keletkeztek a képen, ezeket a kanálkák aljának lapos részével simították el. Ebből látható, hogy mindég legalább két kanál volt szükséges, míg az egyikkel festettek, addig a másik szénparázson melegedett.

Miután később belátták, hogy ha száradó olajat kevernek a festékek tapasztóanyagához, az lassabban keményedik meg és ecsettel is kezelhető, a festékek felrakásánál a kanalak helyét ecset, a keverés, egybeolvasztás, valamint a simításnál gombos végű spatulya váltotta fel.

A M. N. Múzeumban lévő festési kellékek közül az itt ismertetett anyagok és eszközök azon időből maradtak reánk, mikor a meleg bronzkanálkákat már részben az ecset és spatulya helyettesítette. Ily eljárással festett képek nagyobb számmal maradtak fenn,* de nálunk is találhatók, még pedig a M. T. Egyetem egyiptomi gyűjteményében. Jelenleg az utóbbiak festési anyagainak mikrochemiai meghatározásával foglalkozom.

Mivel fára és elefántcsontra festett antik képek technikai idővel nagyobb változásokon mentek át, ezen eljárások bővebb tárgyalásába most nem akarok bocsájtkozni, róluk más alkalommal és akkor fogok megemlékezni, mikor a M. N. Múzeum, valamint az Aquincumi Múzeum gyűjteményében lévő összes festési kellékeket feldolgoztam, továbbá a fentemlített festmények anyagainak mikrochemiai vizsgálatát befejeztem.

Budapest, 1912. évi márczius hó 25-én.

Dr. Gasparetz Géza Elemér.

KÖEMLÉKEK DUNAPENTELEÉRŐL.

Ugyanazon a területen, a hol a múlt évi ásatások folytak, Szórád Jánosnak az Öreghegyen levő szőlőjében földforgatás alkalmával a tél folyamán több kirabolt római kősírra találtak. A kősírok oldalfalait részben föliratos és domborműves emlékek alkották, melyeket sikerült a Nemzeti Múzeum részére megszerezni. Rövid ismertetésüket az alábbiakban adjuk.

1. Kőszarkofág háztetőszerű fedéllel, melyen világosan olvasható a két betű D(is) M(anibus). Homloklapján kelta ízlésről tanúskodó ornamentális keretben a következő fölírás :

* Graf, Th.: Katalog zur Gallerie antiker Porträts aus hellenistischer Zeit. Leipzig, 1892.

IVLIA SILVINÆ MATRI	Juliae Silvinae matri
DVLCISSIME Q V ANN LXVI E	dulcissimæ qu(æ) v(ixit) ann(os) LXVI et
AEL VALENTIANO VET COH (∞)	Ael(io) Valentiano vet(erenó) coh(ortis)
HES EX DVPL VIVO PATRI	[miliariae
DVCISSMO AEL VITALIS	Hemes(enorum) ex dupl(icario) ¹ vivo
BF COS FACENDVM CRAIT	dulcissimo Aelius Vitalis [patri
	b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) faciendum
	curavit

2. Sírkő töredéke kelta ízlésű ornamentális keretben a következő fölírással:

D	M	Dis Manibus
CAECILIAE INGENVALVOE	Cæciliæ Ingenua(e) quæ	
VIXIT ANNIS XVI DIEBUS XV	vixit annis XVI diebus XV	
IVLIA FORTVNATA MATER	Iulia Fortunata mater	
	[b(ene) m(erenti) p(osuit.)]	

Az első sorban olvasható INGENVALV nyilvánvalóan íráshiba Ingenuæ helyett.

3. Domborműves és föliratos síremlék. A felső mezőben lovas alakot látunk, a mely kivitelben és stylusban igen közel áll a Bonius síremlékén² látható lovashoz. Az alsó mezőben a következő fölírás:

AD // A / O // / / /	. . . . .
//// AN XXXX H · E · S ·	. . . an(nis) XXXX h(ic) e(st) s(itus)
EQ VOCT IN C · E · D · F ·	eq(ues) voc(a)t(us) in c(ohortem) e(qui-
TIBIVRNVS ET MOTANNS	[tatam) D(almatarum) f(elicem)
H DEVO PATERI SVO T · P · M ·	Tibiurnus et Mo(n)tanus
	h(eredes) devo(tissimi) pateri suo t(itu-
	[lum) p(osuerunt) m(emoriae) ³

4. Domborműves síremlék töredéke. Ívhajlással körülzárt kagylós fülkében foglaltak helyet az elhunytak mellképei, melyeknek azonban csak a körvonalai látszanak s melyeket alighanem még az ókorban vertek le. Az ívhajlás kétoldalt rövid vízszintes párkánnyal zárul, melyet szakállas férfialakok (atlaszok) támasztanak meg s melyet jobbról és balról egy-egy indaszállal átfuttatott oszlop tart keret gyanánt össze. Az ívhajlás és az oszlop között fennmaradt üres teret kétfelől egy-egy szélístenség mellképe tölti be. A szélístenségeknek kagylóba fújó ifjúi fej alakjában való ábrázolása igen gyakori az ókori művészetben. Múzeumunk emlékei között is van egy, melyen a szélístenségek hasonló helyen és hasonló keretben fordulnak elő s a mely egész architektonikus fölépítésében a dunapentelei töredékekkel közeli rokonságot áru el.⁴ Az aquincumi múzeum is őriz egy töredéket, mely hasonló építészeti elemekből áll. Itt azonban a sarkokat nem szélístenségek mellképei, hanem tengeri lovak domborművei díszítik.⁵

5. Oszlop töredéke, melyen domborműves kígyó csavarodik körül. Eredetileg valószínűleg valamely mithraikus emlékhez tartozott. *Hekler Antal.*

¹ V. ö. C.I.L. 14374⁴; Budapest régiségei V. (1897), 145.

² Hampel: A N. Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. V. tábla 3. sz.

³ E felírás megfejtését Hampel professzor úr szíves segítségének köszönhetem.

⁴ Hampel: A N. Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. IX. tábla 62. — Steinmetz Windgötter. Jahrbuch 1910, 33 ff.

⁵ Budapest régiségei. V. 148, 79. sz.

A MYKENEI KULTURA NŐI VISELETE.

A ruházkodás módja nemcsak mint az antik műemlékek kormeghatározásának egyik fontos kriteriuma, hanem önmagában is, mint valamely nép mivoltának, természetének, műveltségi fokának hű tükre, nagy jelentőségű és fontos kérdés. Éppen ezen kettős jelentőségénél fogva azonban egyúttal a legnehezebb, legbonyolultabb archæologiai kérdések egyike.

A mykeneinek nevezett kultúra¹ ruházkodásának kérdésénél az általános nehézségekhez még speciális nehézségek is járulnak. A talaj, melyen mozgunk, nagyon bizonytalan; kevés a fixpont, melyből kiindulhatnánk. Az emlékek és leletek chaosába csakis viszonylagos chronologiai rendet lehet hozni, ezen kultúra hordozóiról, történetükről pedig úgyszólván semmit sem tudunk. Ezen sajátos, eredeti művészet csaknem teljesen elszigetelten áll előttünk és bár a többi nagy antik kulturákkal bizonyos érintkezésnek és kölcsönhatásnak nyomai kimutathatók és némely halvány, bizonytalan szál a kisázsiai ion kulturvilágon át a görög klasszikus kor felé sejthető, mégis ezen kultúra helyzete az ókorban, viszonya a többi népekkel szemben teljesen tisztázatlan. A ruházkodás kérdésével pedig éppen az illető nép mivoltának, provenienciájának kérdése szorosan kapcsolatos és mintegy magától merül fel a race-kérdés problémája is.

Az idevonatkozó conjecturák többnyire a szomszédos népek viseletével való egybehasonlításra, néha pedig egészen felületes, külső hasonlóságon épülnek fel. Ilyen pl. Hall² hypothesis, ki a mykenei fodros vagy fokozatos szoknyát az assyr-babylon ruházattal hozza kapcsolatba, holott a két viselet közt lényeges, elvi eltérés van, mely már az emlékek futólagos egybehasonlításából is kitűnik. Az assyr-babylon viseletnél a szövet mintegy körülpólyálja az alakot és úgy jön létre a rézsutos fokozatú, szűk viselet; a mykenei szoknya pedig több, egymás fölött fokozatosan emelkedő rétegből van összeállítva.

Ennél sokkal valószínűbb Mackenzie³ azon feltevése, hogy a mykenei szoknya eredetileg az egyiptomi kötényszerű viselettel azonos és ezen primitív, egyszerű ruhadarab meghosszabbodásából és átalakulásából keletkeztek a többi komplikáltabb szoknyaformák. A kötény megkettőződéséből jött létre az a «panier»-szerű viselet, a milyent a kígyós istennő és kísértői hordanak, meg sokszorozódásából a sokfodró vagy «biais»-s szoknya, a milyen a vésett kövek képein látható és a többi, részekre osztott, gazdag díszítésű ruha is mindezen alapformára vezethető vissza. A régebbi minosi-korban a két nép viselete még egészen megegyezhetett egymással és csak később távolodtak el egymástól.

¹ Jobb híján egyelőre megmaradunk ezen elévült elnevezésnél, a mikor általában ezen kulturáról van szó, noha a mykenei leletek ezen kulturának csakis utolsó korszakát reprezentálják. Az egyes korszakok meghatározásánál pedig Evans beosztását fogadjuk el és egy korai, közép és késői minosi kort különböztetünk meg, melyek mindegyikének három alosztálya van. A Mykeneben talált leletek a késői minosi korba tartoznak.

² Hall: *Oldest Civilisation in Greece*, 1901., London, p. 258.

³ B. S. A. XII. Mackenzie: *Cretan Palaces II*, p. 240.

Evvel egybevág Halbherrnek¹ azon helyes megfigyelése, hogy a Hagia Triada-i szarkofág rövidruhás alakjainak ruháin a festéssel jelzett foltok és a szoknyák aljának farkszerű nyulványai állatbőrre emlékeztetnek (l. 1. ábra). Ebből ő szintén egyiptomi eredetre következtet, mivel a ritualis cselekményeket ábrázoló egyiptomi falképeken a hagyományos kötény helyett gyakran leopárdbőr látható. A ruházkodás kérdése szerintük tehát kelet felé vezet, keleti eredetre utal. A gyengéje ezen, különben helyes megfigyelésekből kiinduló következtetéseknek az, hogy a közös eredetre vonatkozólag nincsenek bizonyítékok, mivel a korai minosi-korból, mikor még állítólag a két nép viselete megegyezett, nem maradtak fenn a ruházatra vonatkozó emlékek.

Hogy a spekulációknak milyen tág tere nyílik, éppen ezen a téren és a bizonytalan analógiák milyen kalandos feltevésekre csábíthatnak, az Myres² szellemes, de merész fejtegetéseiből látható, ki megmutatta azt az utat, melyen nyilván nem kell haladnunk, noha a kiinduló pont nála is helyes. Ő ugyanis a mykenei viselet szabását igyekszik megállapítani és az alapformákból az eredetre következtetni. Ezen ruházat nyomait az ókoron és középkoron át egészen az új-korig vezeti le, visszamenőleg pedig a neolith-korig nyomozza és egy őseurópai viseletet állapít meg, melynek maradványai állítólag Közép-európa és Nyugateurópa elzárt hegyvidékein ma is megvannak. Szintén ilyen kétes értékű eredményekhez jut Deonna is széles művelődéstörténeti alapon megírt művében érdekes,³ melyben a kérdés technikai részét, egészen figyelmen kívül hagyja és e helyett a mykenei ruházathoz kiindulva azon általános főszempontokat igyekszik megállapítani, melyek — szerinte — az emberi ruházat fejlődésében az őskortól kezdve napjainkig érvényesülnek, hogy ezek alapján állapítsa meg a mykenei ruházkodás lényegét.

Minden kísérlet valamely egységes rendszer felállítására ez idő szerint még nagyon kétséges eredményekkel kecsegtet. A helyzet tisztázásához és a kérdés megoldásához sokkal hathatósabban járulunk hozzá, ha egyelőre beérjük azzal, hogy a feltűnőbb jelenségeket megfigyeljük, áttekinthetően rendezzük és technikai kérdések megoldásával keresünk biztos talajt kutatásaink számára, a faj és eredet kérdésének belevonásával pedig nem komplikáljuk az úgyszólván nehéz problémát.

A rendelkezésünkre álló anyag nem tölti ki az egész minosi-kor idejét, a legrégibb korból — mint már említettük — nincsenek emlékeink. A legrégibb e fajta leletek a Petsofa melletti szentélynek primitív terrakottaszobrocskái,⁴ a közép minosi-kor elejéről; ugyanezen kor végéről vagy a közép-minosi-kor elejéről valók a híres kigyós istennőnek és kísérlőinek faïence-szobrocskái és a fogadalmi ruhák;⁵ a késő minosi-kor legjelentősebb representansai a Hagia Triada-i szarkofagképek és falképek,⁶ a knossosi palota minia-

¹ B. S. A. Mackenzie: Cretan Palaces II, p. 240

² B. S. A. IX. J. L. Myres: Excavations at Palaikastro: 12. Aegean woman's dress and its affinities.

³ W. Deonna: Les toilettes modernes de la Crète Minoenne, Genf, 1911. Kündig.

⁴ B. S. A. XI. 260—268; IX. pp. 344—350.

⁵ B. S. A. IX. Evans: Knossos excavations, fig. 54/a, 54/b, 55, 56/a, 56/b, 57, 58.

⁶ Mon. Linc. XIX, I. Paribeni: Il Sarcofago di H. Triada.

túr-¹ és életnagyságú falképei,² néhány vázarelief és terracottaszobrocska. Mindezek krétai leletek, melyekhez legújabbán néhány Tirynsben³ talált falkép is csatlakozik. Külön csoportot képeznek a gyűrűkövek és pecsétnyomók ábrázolásai, melyeket legnagyobbbrészt Mykenében és a szárazföldön találtak; de vannak a szigetekről és Krétából is előkerült darabok.⁴ Ezen különböző korú ábrázolások nagyjából egyező vonásokat mutatnak és ezen egyezésből meg lehetős biztossággal azt következtethetjük, hogy a korai minosi kor ruházkozásában sem lehetett valami lényeges eltérés.

1. ábra.

2. ábra.

A plasztikai és grafikai ábrázolások között vannak olyanok is, melyeknek kétségtelenül sacralis jelentőségük van, mint pl. a knossosi palota házi kápolnájának faïence-szobrocskái, míg mások határozottan profán jellegűek, mint pl. a knossosi palota miniatűr-freskóinak hölgyei, melyeknek már nagy számából is látható, hogy nem kiválasztott lényeket, istennőket vagy áldozókat, hanem ünnepi tömeget, nézőközönséget ábrázolnak. Ezen kétféle jelentőségű ábrázolások egybevetéséből az tűnik ki, hogy a ruházatban köztük nincs lényeges eltérés; a különbség csakis csekély változatokban és olyan jelvények hozzáadásában nyilvánul, melyeknek sacralis jellege azonnal kitűnik; ennél fogva tehát a különválasztás nem szükséges és közös alapon tárgyalhatók.

Az általános, egyező vonásokon belül azonban többféle typust is találunk. A két főtypus: az egybeszabott szűk ruha (l. 3. és 7. ábra) és az övben különváló, szoknyából és derékból álló öltözet és ezeknek változatai (l. 1. és 2. ábra). Legkevesebb változatosságot nyújt az egybeszabott ruhatypus, melynek jóformán csak díszítése változik. A különválasztott szoknya hosszúsága, bősége,

¹ B. S. A. VI, pp. 46—48; I. H. S. XXI, pl. V.

² B. S. A. VII. Evans: The palace of Knossos fig. 19, és VIII: Knossos excavations, fig. 28.

³ S. Ath. Mitt. 1911. Rodenwaldt: Die Wandgemälde von Tiryns.

⁴ S. Hell. Stud. 1911. Mycenaean tree and pillar cult.

beosztása és diszítése szerint igen sokféle és változatos, valamennyi azonban egy alapformára vezethető vissza. A «bolero»-formájú felső derék szintén többféle alakú: testhez simuló vagy elálló, elől többé-kevésbé nyitott, néha összefűzött; diszítése: egyszerű szegély, néha Stuart-gallér vagy szalagcsokor. Ujja mindig szűk, hosszabb vagy rövidebb, de sohasem ér könyökön alul és a válltól lefelé hosszában van diszítve. A nyitott bolero alatt elől néha áttetsző, nyakig érő, alsóing is látható, az idomok azonban többnyire fedetlenül láthatók. Jellemző végül a mykenei viseletre az öv is, mely egyszerűen körülfutó, néha kettős vagy hármas, ritkán csattal vagy csokorral fejeződik be, de mindig vastag, domborúan elálló, a mi semmiféle más viselet övénel nem tapasztalható és a mykenei «darázsderék»-kal ellentétben nagyon is feltűnik.

Hogy ezen különböző típusoknak és változataiknak sem chronologiai, sem localis jelentősége nem lehetett, az nemcsak a különböző helyekről és korokból előkerült leletek egybehasonlításából, hanem még sokkal szembe-szökőbben kitűnik azon csoport- és tömegjelenetek ábrázolásából, melyeken egymás mellett a két fő ruhatypus és azoknak többféle változatai láthatók. Ilyenek pl. a Hagia Triada-i szarkofág* sacralis jelentőségű csoportképei és a knossosi miniatűr-freskók** tömegjelenetei. A divatnak bizonynyal a mykenei viseletre is lehetett valamelyes hatása, de ezen átalakulás lassú, fokozatos lehetett, mely a lényeges vonásokat változatlanul hagyja. A két fő ruhatypus, az egybeszabott és különválasztott, semmi esetre sem fejlődhetett egymásból, hanem egymás mellett. Hogy a különválasztott ruha lehetett a szélesebb körben elterjedt viselet, azt abból következtethetjük, hogy ennek többféle változata fejlődött ki, mint a másoknak; a kétféle ruházkodásnak a köre és változatainak a jelentősége azonban bajosan határozható meg. Az életkor, foglalkozás és társadalmi állás is befolyásolhatta a ruházkodást, de hogy milyen mértékben, azt nem tudhatjuk, míg magukról ezen kultúra hordozóiról olyan keveset tudunk.

Az egyes ruhatypusok körének meghatározása szempontjából nagyon tanulságos azon tömegjelenetek megfigyelése, hol nők és férfiak vegyesen vannak ábrázolva. A knossosi palota miniatűr-freskóin a két nem viselete teljesen elüt egymástól. A fűrtös hajú asszonyok mind puffos újjú, nyitott derekakat és hímzett, fodros vagy «panier»-s szoknyákat viselnek; a csupasz arcú férfiak viselete: a csípőt fedő, kötényszerű ruha és a magasszáru cipő. A Hagia Triada-i szarkofágképeken ellenkezőleg a férfiak és nők csaknem teljesen egyformán vannak öltözve. Az egybeszabott ruhában úgyszólván semmi különbség sincs; az a megkülömböztetés, hogy a kar a ruha alatt marad-e vagy szabadon kijön a ruhából, nem a nemi különbségre vonatkozik, hanem arra, hogy holtat vagy élőket ábrázol-e. A rövid, bőrszerű szoknyát szintén mind a két nem viseli; bolerojuk azonban csakis az asszonyoknak van, a férfiaknak felső teste csupasz. Hosszú szoknyát szintén csak az asszonyok viselnek. A lobogó, hosszú fátyolt vagy szalagot, azonban mindkét nem látjuk.

* Mon. Linc. XIX. 1. Paribeni: Il Sarcofago di H. Triada.

** B. S. A. VI, pp. 46—48, I. H. S. XXI, pl. V.

A szarkofágképekből azt lehetne következtetni, hogy a két nem viselete közt nem lehetett lényeges, elvi, csakis fokozati különbség, a mennyiben az asszonyok ruhája díszesebb, változatosabb, kaczerább és hogy a viselet különbözősége inkább a foglalkozás különbözőségét jelölte. A rövid, bőrszerű szoknyát ugyanis (boleróval a nők, a nélkül a férfiak) azok az egyének viselik, kik a sacralis szertartásban active részt vesznek, ú. m. az áldozó és a libatíot végző nő (l. 1. ábra) és a halott felé közeledő három férfi. (Így vannak öltözve egy mykeni gyűrűkövön¹ is az áldozati asztal felé közeledő asszonyok, még a lobogó fátyoluk is ugyanaz, a bolero azonban hiányzik.) Az ünnepi felvonulás részesei ellenben hosszú, díszes ruhákat viselnek, az asszonyok külön bolerót és szoknyát (l. 2. ábra), egybesabott köntöst a férfiak; a lyrás férfi ruhája csak-

3. ábra.

nem teljesen olyan, mint az előtte haladó asszonyé, csakhogy derékban a szétválasztó szegély vagy öv hiányzik; a fuvolás férfi ruhája valamivel szűkebb és egyszerűbb. A szarkofágképek kocsin ülő asszonyai mind hosszú, szűk egybesabott, de díszes ruhákba vannak öltözve (l. 3. ábra). Lehet, hogy a férfiaknak az asszonyokétól rendszeren elütő viselete, a rövid uszónadrág vagy kötény és a magasszárú lábbeli, az asszonyokétól elütő foglalkozásuknak a viselete: harci és vadásruhájuk és azt viselik nemcsak a harcban és vadászaton, hanem olyankor is, a mikor az asszonyokkal ellentétben vitézi vagy államférfiúi minőségüket akarják hangsúlyozni, pl. követségek felvonulásánál is, mint a Semnut-freskó Keftiu-követsége² vagy a knossosi miniatűr-freskók vitézi férfiközönsége, ellentétben

a díszes, pompázó asszonyi sereggel. Viszont azt látjuk, hogy a kocsizó, vadászatra menő nők viselete mindig egyszerűbb; a szűk, egybesabott egyszerű ruhát nemcsak a Hagia Triada-i szarkofágképek kocsihajtó asszonyai, hanem a legújabban feltalált tirynsi falkép vadászatra kocsizó asszonyai is viselik. A knossosi-freskók torreador leányai³ éppen úgy vannak öltözve, mint fiútársaik, csakis bőrszínük különbözteti meg őket egymástól. A steatilváza⁴ híres arató-felvonulásának asszonyai sem különböznek viselet dolgában a férfiaktól.

A rövid, szűk, bőrszerű szoknyatípus a Hagia Triada-i szarkofágképeken nyilván primitívebb viselet, mint az ugyanott ábrázolt hosszú, díszes szoknyák

¹ Hell. Stud. 1901: Mycenaean tree and pillar cult, fig. 58.

² B. S. A. VI, p. 13., B. S. A. XVI, pl. XIV.

³ B. S. A. VII, p. 94, VIII, p. 74. Burrows: The discoveries in Crete, 1908, p. 21., pl. I, A.

⁴ Burrows: The discoveries in Crete, 1908, pl. I, B, C.

(l. 1. ábra). Evvel összevág két más körülmény is, hogy t. i. éppen a sacralis szertartás aktív részesei viselik és ugyanilyen anyagból van a halottnak egybeszabott, szűk újjatlan ruhája is; mivel azok viselik, kiknek, mint a kultuszhoz közvetlenül hozzátartozó egyéneknek, nem lehetett ruhájukat a divat szerint változtatni és így, ha későbbi ábrázolásokon láthatók is, egy korábbi kor primitív viseletét tüntetik fel. A többi, díszesebb öltözetű nők és férfiak nyilván nem álltak a kultusz szolgálatában, hanem vagy mint családtagok, vagy mint alkalmi kíséret, részesei az ünnepi felvonulásnak. Hogy ezek a sajátos anyagú ruhák valószínűleg bőrből készültek, erre vall a belső rajzon és farkszerű nyulványon kívül — véleményem szerint — még több más jel is. Az egyik az a mód, a hogy a szoknya a derékről alácsüng, a mi arra enged következtetni, hogy valamilyen nehéz anyagból van, mely elől, hol a csipőcsontok már nem tartják fenn, saját súlyánál fogva a derékről lecsúszik. Meg kell jegyeznünk, hogy a szoknyának ilyen lecsúszása csakis az ilyen egyszerű szabású szoknyáknál észlelhető, melyek, ha már nem is készültek bőrből, de a régi szabást még megtartották és hogy mindig sacralis jellegű ábrázolásokon látható, melyek az ősi, primitív divatot mutatják.¹ Egy másik nyomát az antik bőrviseletnek — szerintem — a mykenei öv formája őrizte meg. Ezen sajátos, kidomborodó övformát, melynek hasonmása semmi más viseletben nem fordul elő és mely a mykenei «darázsderék»-kal² és általában a mykenei művészeti stylusnak azon hajlandóságával, hogy a derekat, csuklókat, szóval a test elvékonyodó részeit lehetőleg vékonyaknak tüntesse fel, olyan élénk ellentétben van, csakis az anyagszerűségnek valamilyen követelménye szabhatta meg és tán a bőrruháknál azon szükséges eljárásból fejlődhetett ki, hogy a bőr szélét kifelé fordították, ne hogy érdes éle a test felületét sértse. Végül még a boleroszerű derék szabásában is vélem az állatbőr természetes formáit meglátni. Ha ugyanis próbálunk ilyenforma derekat valamilyen szövetből előállítani, akkor olyan szabást kapunk, mely egyrészt a most divatos «japán» szabáshoz, másrészt az állatbőr természetes formájához nagyon közel áll (l. 4. ábra).³ Hogy a mykenei derék szűkebb, mint a «japán» és elől nyitott, az a szabás lényegére nézve nem fontos. Az egyetlen lényeges eltérés a kettő közt az, hogy a mykenei derék újján felül, hosszában szegéllyel díszített varrás van, tehát két részből áll, holott szövetből kényelmesebben lehetne egy darabban készíteni. Az állatbőrből készült primitív ruhadarabnál azonban nyilván nem tellett másképpen, mivel az állat két-két lábából kellett az újjaknak kikerülniök. Az állatbőrt valószínűleg a fejétől végig a gyomráig két részre felhasították és ez a rész képezte a bolero elejének két keskeny részét, mely a mellett elől fedetlenül hagyta; az állatbőr alsó része a farokszerű nyulvánnyal a

¹ I. Hell. Studies 1901: Mycenaean tree and pillar cult, fig. 58., 59.

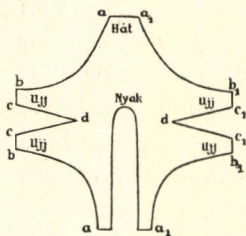
² V. ö. B. S. A. VIII, p. 175. Hall véleményét.

³ Ha ezt a diagrammát kivágjuk és az azonos betűjelzések szerint összeállítjuk, olyan kabátkaformát kapunk, mely a mykenei «beloro»-nak körülbelül megfelel. V. ö. B. S. A. IX. I. L. Myres, Excavations at Palai kastro, 12. Aegean Woman's dress and its affinities, fig. 3. és 4. Az ott összeállított diagramma nem egészen helyes, a miről gyakorlati kísérlet alapján bárki is meggyőződhetik, ha ugyanis kivágjuk és a betűjelzések szerint összeállítjuk.

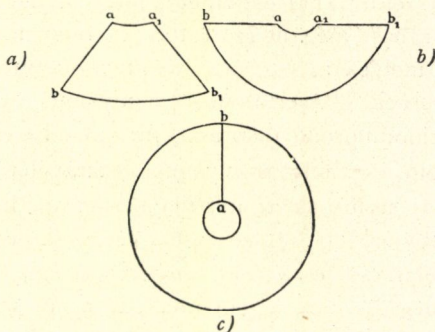

derék hátrészét szolgáltatta, két-két láb pedig a vállra esett; a lábaknak és az elő- és hátrésznek összevarrásából kikerül az a szűk, rövid, elől nyitott, rövid-újjú derék, mely a mykenei női viseletnek olyan jellemző sajátja. Némely boleroalakú mykenei deréken még látható hátul is valamilyen nyúlvány, mely szintúgy az állat farkára emlékeztet, mint a szarkofágképek rövid szoknyáinak nyúlványa.

Bármilyen módon jöttek is azonban létre ezen egyszerű alapformák, az idők folyamán némi változás megy végbe, a mi nyilván a divat hatására vezethető vissza. Nemcsak hogy az anyag és a díszítés pompásabb és gazdagabb, hanem a szabás — az eredeti formák megtartásával — változatosabb lesz. Különösen a szoknyánál egészen következetes fejlődésmenet állapítható meg; fokozatosan bővül, hosszabbodik és komplikálódik. Hogy az eredeti egyszerű alapforma megtartásával hogyan bővíthet a szoknya, arról az ide mellékelt szabássorok-

4. ábra.

5 a), b), c) ábra.

zat tanuskodik (l. 5. ábra *a, b, c*).^{*} A szoknyának legegyszerűbb változata a megkettőződés, melyből különféle alakú, «panier»-szerű felsőrész fejlődik ki. A «panier» kerek, hosszúkás vagy hegyes, többnyire széles szegéllyel és különféle «en plein» mintával díszített. A szoknya megtöbbszörződéséből jön létre a sajátságos, fodros «biais»-s vagy fokozatos szoknya, a «panier» megsokszorozódásából pedig más sajátságos változatok. Ez a megsokszorozódás néha az övre is kiterjed; kettős, hármas és még többszörös övek is láthatók. Néha a szoknya megtartja eredeti, egyszerű szabását és hosszában van különféleképpen díszített szelekre osztva, melyeket színes szegélyek választanak el egymástól. A «biais»-k széle is többnyire szegélyes vagy himzett.

A késő minosi-korból való vésett köveken és gyűrűkön^{**} ábrázolt szoknyák egy külön, zárt csoportot alkotnak. Megtaláljuk ugyan itt is az összes típusok minden változatát, de azon közös vonásuk van, hogy az ismert szoknyák közül ezek a legbővebbek és hogy ezen változatos egyöntetűségben kétféle típust látunk: a krinolinszerűen kiálló, merev harangformát és az elől

^{*} A különféle szoknyaformákra legjobb példák: a kigyós istennő és kiserői l. B. S. A. IX, Evans: Knossos excavations; a gyűrűk és pecsétnyomók ábrázolásai, l. Hell. Stud. 1901.: Mycenaean tree and pillar cult. . . .

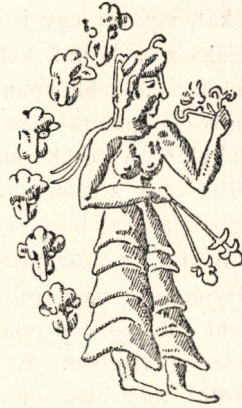
^{**} L. Hell. Stud. 1901.: Mycenaean tree and pillar cult. . . .

beeső szoknyát. E két forma tulajdonképpen azonos; a különbség nem a szabásban, hanem a kikészítésben van. Hogy a harangalakú szoknyának a merevségét keményítéssel vagy belevarrt abroncsokkal adták-e meg, azt megállapítani bajos; az utóbbi eljárás valószínűbb, mert praktikusabb, célravezetőbb; de tudjuk, hogy az ókori ruházatnál a keményítő is nagy szerepet játszott. A beeső szoknyáknál az ilyen kikészítést mellőzték és ennél fogva a túlbőre szabott szoknya természetesen beesik (l. 6. ábra). A lábak közt a bevágódás néha olyan mély, hogy szinte a kettéosztott «jupe-culotte»-ra gondolunk. Ez ejtette tévedésbe Milchhöffert is,¹ ki ezen jelenségtől félrevezetve, a mykeni nőiruhát a férfiak úszónadrágforma viseletéből származtatja le.²

A bolerónál ilyen fokozatos fejlődésmenet már csak azért sem állapítható meg, mivel aránylag sokkal kevesebb anyag áll a rendelkezésünkre. Igen sokszor, főleg pedig a vésett kövek képein, a nők fedetlen felső testtel vannak ábrázolva. Az a sokat felvetett kérdés, hogy ez a részleges meztelenség megfelel-e a mykeni kultúra rendes női viseletének, vagy valamely művészeti tradíció csupán, még sokáig lesz «sub iudice» és ennek eldöntését ezuttal meg sem kísérhetjük. Hajlandó vagyok azonban azt hinni, hogy a nők rendszeren olyan vékony, áttetsző szövetű ingecskét viseltek, a milyen néha a bolero alatt is látszik,³ de melynek jelzését a legtöbbször valószínűleg azért mulasztották el, mivel a női idomok kiemelése a mykeni művészet tendenciájának jobban megfelelt. A bolerónak tán azért is fejlődött ki kevesebb változata, mivel aránylag kevesebbet hordták, mint a szoknyát. Az egyes változatai is inkább csak a jelentéktlenebb részletekre és díszítésre vonatkoznak. A leggyakoribb formája az övig érő, elől szélesen nyitott kabátka, köröskörül széles szegéllyel díszítve, mely a válltól a könyökig az újjon át is lefut. A kabátka hátul néha hegyben végződik, előrésének szárnyai hegyesek vagy lekerekítettek, néha össze vannak fűzve vagy összeérnek.⁴ A «Stuart-gallér» szintén kedvelt változat, mely csaknem minden korban előfordul, a Petsofa-i primitív terrakottáktól kezdve, egészen a knossosi miniatűr-freskók hölgyeiig.

Ritkán előforduló dísz ellenben a nagy szalagcsokor, mely övben viselve csak egyszer,⁵ nyakban pedig kétszer látható. A knossosi palota nagy fal-

6. ábra.

¹ Milchhöffer: Die Anfänge der Kunst in Griechenland, 1886, S. 86 ff.

² Hibásnak kell nyilvánítanom a legújabb tirynsi falképek nyomán végzett reconstitutio kísérletet (S. Ath. Mitt. 1911. Rodenwaldt: Die Wandgemälde von Tiryns, Abb. 3.), mivel a szoknya nem elől és hátul, hanem oldalt esik be, hol pedig a csípő és czomb kitölti; a több emlékből összekombinált rajzban az alak és a ruha nem illenek egymáshoz.

³ Pl. B. S. A. VII Evans: The palace of Knossos, fig. 19; B. S. A. VIII Evans: Knossos excavations, fig. 28.

⁴ Összefűzött pl. a kigyós istennő dereka, B. S. A. IX; összeérő a szalagcsokros leányé, l. B. S. A. VII. Evans: The palace of Knossos, fig. 19.

⁵ B. S. A. IX. Myres: Excavations at Palai kastro, pl. VIII.

festményeinek egyik leányalakja¹ visel hátul a nyakán nagy szalagcsokrot, melynek rojtos végei hátán lecsüngnek; ugyanilyen szalaggal van a bolero széle a nyaka körül is beszegve és mindegyik oldalról 3—3 kisebb csokorral diszítve. A miniatűr-freskók² nézőközönsége közt is van ilyen szalagcsokros hölgy. Ezeknek a csokroknak az alakja teljesen megegyezik azon nagy, rojtos alabastrom csokrokkal,³ melyek a mykenei vár 4. aknasírából kerültek elő és azon elefántcsontcsokorral,⁴ melyet a knossosi palotában találtak. A pecsétgyűrűk és vésett kövek sacralis jelentőségű ábrázolásain is látunk ilyen csokrokat, egyszer egy istennő viseli a vállán,⁵ kétszer pedig egy szent pilléren felakasztva látunk két-két hasonló csokrot.⁶ Hogy egyes ruhadarabokat fogadalmi ajándékképpen vagy áldozatképpen szoktak bemutatni, azt már a knossosi palota házikápolnájában talált fogadalmi ruhákból és övekből is tudjuk.⁷ A csokrokat is valószínűleg valami ilyen célzattal helyezték a sírba vagy a szent pillérre; de hogy valósággal is viselték, ha ritkán is, az abból látszik, hogy a miniatűr-freskók nézőközönsége közt is előfordul ez a ruhadísz. Valószínűleg szintén sacralis jelentősége van azoknak a lobogó fátyoloknak vagy rojtosvégű szalagoknak (hogy melyik, a rajzból világosan ki nem vehető), melyeket a Hagia Triada-i szarkofágkép ünnepi felvonulásának részesei viselnek. Ez a ruhadarab — tudtommal — csakis egy gyűrűképen⁸ fordul még elő, melyen a szent pillérhez közeledő áldozóasszonyok viselik. Lehet, hogy ezeket a szalagokat vagy fátyolokat szokták csokorba kötve a pillérre felfüggeszteni, a hogy a görögök a sírokra taeniákat aggattak.

Aránylag legkevesebb változatosságot mutat az egybeszabott ruhatypus (l. 3. és 7. ábra), mely a szétválasztott ruházatnál jóval egyszerűbb, igénytelenebb.⁹ Itt is megtaláljuk azonban a hajlandóságot a derék karcsúságának feltüntetésére: a hosszú szűk köntös erősen derékhoz simul. Felső része többnyire az egyszerűbb fajta bolerókhoz hasonlóan szegélylyel van diszítve, újja is a boleróéhoz hasonlít. A ruha egyébként egészen egyszerű, néha hosszában szelekre osztva, néha csak elől a nyaktól a ruha széléig lefutó szegélylyel. Ilyen szabású ruha, újj nélkül, csakis olyanokon fordul elő, kik vagy halottat vagy istenséget ábrázolnak. Ilyen pl. egy gyűrűkövön előforduló istennő ruhája¹⁰ és a Hagia Triada-i szarkofágképeken a kocsin ülő halott asszonynak és az áldozati jelenetben a halott férfinak bőrszerű ruhája. Abból, hogy ilyen szabású ruhát viselnek a halottak, nem szabad még arra következtetnünk, hogy az egybe-

¹ B. S. A. VII, Evans: The palace of Knossos, fig. 9.

² B. S. A. VI pp. 46—48; I. H. S. XXI, pl. V.

³ Schliemann, Mykene, S. 242, fig. 352.

⁴ B. S. A. IX, Evans: Knossos excavations, fig. 4.

⁵ Knossos Report, 1902, p. 102, fig. 59.

⁶ Schliemann: Mykene, S. 362, fig. 541; I. H. S. 1901: Mycenaean tree and pillar cult, fig. 39a.

⁷ B. S. A. IX, Evans: Knossos excavations: The temple repositories.

⁸ Hell. Stud. 1901.: Mycenaean tree and pillar cult, fig. 58. . . .

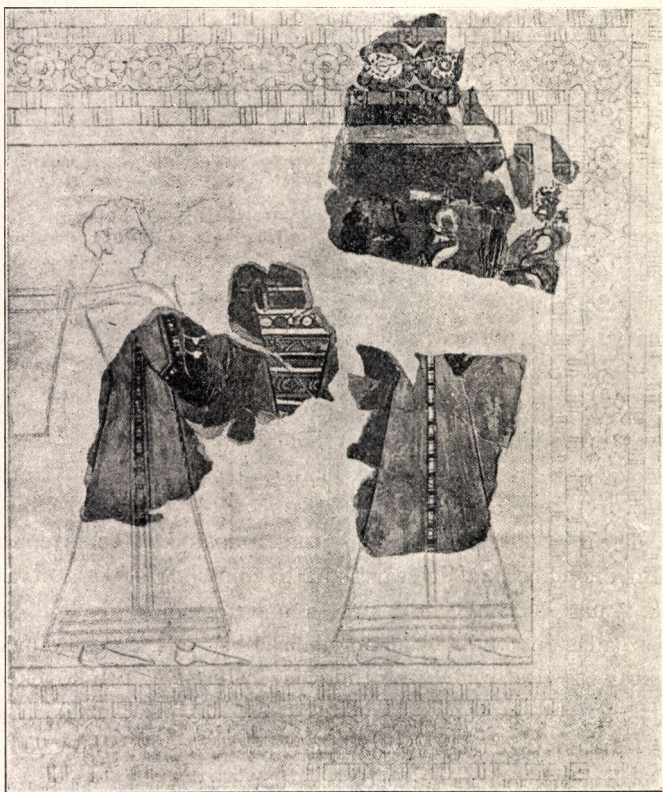
⁹ V. ö. Mon. Linc. XIX. a H. Triadában talált falképeket és a szarkofág kisebb oldalkepeit, továbbá a legújabb tirynsi falképeket, l. Ath. Mitt. 1911. Rodenwaldt: Wandgemälde aus Tiryns . . .

¹⁰ Hell. Studies, 1901.: Mycenaean tree and pillar cult, fig. 45. . . .

szabott köntös a szétválasztott ruhatypusnál primitivebb viselet; mert hiszen egészen kezdetleges, bőrszerű anyagból készült ruhát látunk a másik szabás szerint is készítve.

Abból a nagyon valószínűnek látszó feltevésből pedig, hogy a sacralis szertartáshoz közvetlenül hozzátartozó egyének ruhája és általában az ősi viselet a bőrruha volt, még akkor sem mernék ezen nép eredetére következtetéseket vonni, ha ez a feltevés bebizonyított tény volna, hacsak más bizonyítékok nem támogatnák. Különben is a bőrruha viselése inkább északi ere-

7. ábra.

detre vallana, holott az eddigi leletek és megfigyelések alapján inkább keleti eredetben kellene hinnünk. A kérdés súlypontja ez idő szerint a technikai kérdések megoldásában a ruházat anyagának, készítés módjának megállapításában van, tisztán gyakorlati módszert kell alkalmaznunk. Remélhetőleg már a legközelebbi jövőben közvetlenebb megfigyelések alapján részletesebben és szabatosabban fejtegethetem azt a kérdést, melyről ezúttal csak néhány általános, elnagyolt vonásban adhattam képet. Csakis a biztos factumsok megállapítása után lehet messzebb vezető következtetéseknek és magasabb szempontok alkalmazásának helye és ideje.

Láng Margit dr.

A SÁTORALJAUJHELYI ŐSTELEP.

E folyóirat XXVII. évfolyamában¹ már ismertettem rövidesen a sátoraljaui helyi őstelepet, részletesebben leírva az őstelep festett cserépedénytöredékeit. Minthogy azóta az őstelepen a gyűjtést egyre folytattam, a különböző emlékek száma annyira megnövekedett, hogy azok alapján most már képesek vagyunk az őstelep egykori lakóinak műveltségi állapotát főbb vonásaiban megvilágítani.

Az őstelep a Ronyvapatak medrében vagy 0,5 km. hosszúságban tizenöt 1—3 m. hosszú egymással össze nem függő kulturréteg révén van feltárva. Minthogy azonban e kulturrétegek soraitól vagy 1 km. távolságban a herczeg Windisch-Grätz-féle téglagyárban földmunkálatok alkalmával a patak medrének oldalából előkerült őskorú emlékekkel teljesen azonosak kerültek napfényre, úgy látszik, hogy itt egy nagyobb ősteleppel van dolgunk, a mely eddig csak részben van feltárva.

A kulturrétegek a húmusz alatt elhelyezkedő szürkesszínű agyagrétegbe ékelődnek bele, a melyeknek létrejöttét akként magyarázhatjuk, hogy a kulturrétegek ürege részben a földbe vájt lakások alsó részeül szolgált. Olyan jellegűek tehát e kulturrétegek, mint a milyeneket Sági János² ismertetett a Keszthely melletti apadombi őstelepről. Feltevésünket az a körülmény is igazolja, hogy a terjedelmesebb kulturrétegekben áglenyomatos hatalmas agyagtapszok találhatók s hogy az üregek fenékszintje legfeljebb 1 m.-nyire van a földszinttől. Az őstelep lakói kunyhóikat tehát akként készítették, hogy a földbe ásott gödröt tetőszerűleg sárral bevont ágakkal fődtek be. A kulturrétegek által kitöltött kisebb üregeket urnasíroknak kell tekintenünk.

A kulturrétegekben talált szarvasmarha, juh, sertés és kutya állkapcsok arról tesznek tanúságot, hogy az a nép, a melytől e kulturrétegek származnak, foglalkozott az állattenyésztéssel, s hogy háziállatainak és viskóinak őrzésében hű társa, a kutya segítette. De minthogy az őstelepen őrlőköveket³ is találtam, azt is fel kell tételeznünk, hogy az őstelep lakói ismerték a gabonaféléket, illetőleg állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkoztak. Az őstelep környéke is olyan, hogy alkalmas volt a baromtenyésztésre és a földművelésre egyaránt.

A lakás- és a foglalkozásról adatok hiányában csak ily rövidesen emlékezhetünk meg.

A következőkben áttérünk a leletek ismertetésére és pedig először bemutatjuk az őstelepen csekély számban előforduló köeszközöket, majd pedig részletesen ismertetni fogjuk a nagy számban előkerült agyagtárgyakat és a

¹ Festett cserépedénytöredékek a sátoraljaui helyi őstelepről. 279—287. old. A 182. old. levő öt ábra és az I. tábla aláírását helyre kell igazítanunk, amennyiben csak egy részük festett díszítésű. A II. táblán egy festett díszítésű sincsen.

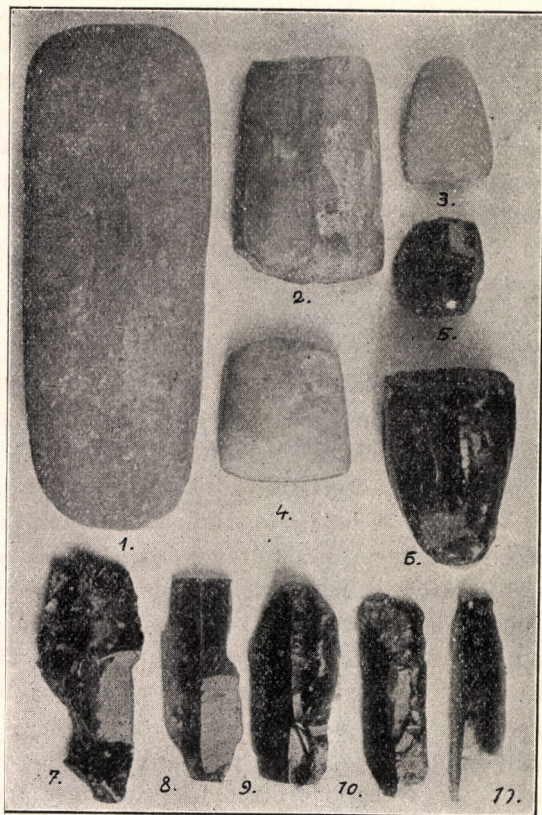
² «Őstelep a Balaton partján» cím alatt az Arch. Ért. u. f. XXIX. 342—354. old. A kulturrétegek képeiben bemutatva a 343. old.

³ A talált őrlőkövek ellipszis alakúak, igen szabályosak és az alsó részeik is símára vannak csiszolva.

festett edénytöredékekkel kapcsolatban ki fogunk terjeszkedni egyéb hazai őstelepek festett keramikájának a sátoraljauhelyiekkel egybevetett ismertetésére is. Közleményünk második felében ki fogunk terjeszkedni azoknak a szomszédos őstelepeknek és leleteiknek ismertetésére, a melyek a sátoraljauhelyi ősteleppel és leleteivel kapcsolatba hozhatók.

A kőeszközök. Az őrlőköveken kívül leltem az őstelepen csiszolt és pattintott kőeszközöket. A csiszolt kőeszközök (I. tábla 1—4. ábrái) vésőalakúak*

I. CSISZOLT ÉS PATTINTOTT KŐESZKÖZÖK A SÁTORALJAÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

és vésőknek is nevezzük, bár nem azt a célt szolgálták, a melyet a mai vésők. A kisebbeket az állati bőrok kidolgozásánál használhatták, a melyekből ruháikat készítették, míg a nagyobbakat a föld megmunkálásánál. A 3. ábrán bemutatottnak mindkét széles oldala egyenesre van simítva és éle egyenesben végződik. A többi vésőnek alsó oldala lapos s az élnél erősen felfelé kanya-

* Ilyen csiszolt kőeszközöket Andorkó János sátoraljauhelyi városi hivatalnok úr is talált az őstelepen, a melyeket egy kis láda mennyiségű obszidián szilánkkal együtt Budapestre a Ferencz József Műegyetemnek küldött fel.

rodik, míg a felső domború az élnél csekély lehajlással. Az őstelepen kevés csiszolt kőeszköz található, s jellemző ezekre az, hogy egyik sem átfúrt.

Hogy a csiszolt kőeszközök helyi készítmények, beigazolhatjuk azáltal, hogy anyaguk lelőhelyét eléggé pontosan megállapíthatjuk. Az 1. ábrán bemutatott nagy véső csillámos homokköve a Csörgő¹ község (az ősteleptől É.-felé 5 km. távolságban) mellett kiemelkedő Feketehegy déli oldalából, a 2. ábrán bemutatottnak kvarczitja a Kisbári község határának keleti részében (az ősteleptől K.-felé 6 km. távolságban) kiemelkedő kvarczit kőzetből álló dombokból, a 3. ábrán bemutatottnak riolithja a kisbári község mellett (az ősteleptől 5 km. távolságban) kiemelkedő Középhegyből és a 4. ábrán bemutatottnak opálos jellegű kőzete az ősteleptől Ny.-felé kiemelkedő hegyektől származik.

Pattintott kőeszközök, melyeknek anyaga legtöbbszörre obszidián és csak elvétve tűzkő vagy más pattintásra alkalmas kőzet, nagyobb számban fordulnak elő az őstelepen. E tény magyarázatát az adja, hogy a pattintásra különben is legalkalmasabb obszidián az ősteleptől K.-felé 6 km. távolságban (a mai Szőlőske község határában) az őstelep lakóinak nagy mennyiségben állott a rendelkezésükre. Az I. tábla 5—6. ábráin bemutatottak obszidián magkövek, s a 7—11. ábrákon bemutatottak obszidián pengék.²

Agyagtárgyak. Az őstelepen előkerült agyagtárgyakat két csoportba foglalhatjuk: az egyikbe (*A*) a plasztikus agyagtárgyak tartoznak, a másikba (*B*) az edénytöredékek. *A*) Mint plasztikus agyagtárgyak megemlítenők a gömb, a holdsarló és csillagalakú fűzérszemek, illetve amulettek, továbbá egy emberi test törzsére és egy halra emlékeztető töredék.³ Az 1—3. ábrán bemutatott gömbök átmérője 0·5—1 cm. között váltakozik. A felfűzésre szolgáló lyuk a középponton megy keresztül. A holdsarló alakú fűzérszemek (4—7. ábrák) legnagyobb hosszúsága 2·5—4·7 cm. között váltakozik. A kisebbek anyaga finomabb és alakja szabályosabb. A felfűzésre szolgáló lyuk az egyik kihegyesedő részben van. A csillagalakú fűzérszemek két csoportba foglalhatók: az egyikbe azok tartoznak, a melyeknek négy (8. ábra) illetve öt (9. ábra) nyúlványa van, míg a másikba azok (10. ábra), a melyek a 8. ábrán bemutatottól abban különböznek, hogy ezeknél még a négy nyúlványra merőlegesen alul is, felül is, egy-egy nyúlvány indul ki. Ezeknél a felfűzésre szolgáló lyuk a középponton megy keresztül. Az emberi test töredéke női test törzse (11. ábra). A haltöredék a hal fejét és a törzs némi részét fölismerhető utánzatban mutatja be. Érdekesnek kell e töredéket tartanunk, mert az őskor embere nálunk csak elvétve vállalkozott a viziállatok reprodukálására. *B.* Az edénytöredékeket anyag és díszítés alapján két csoportba foglalhatjuk: egyikbe (*a*) a megmunkálatlan anyaguak és a primitív díszítésűek tartoznak, a másikba (*b*) az iszapolt anyaguak és izléses díszítésűek. Az utóbbiak a díszítés kivitele

¹ Részletes térkép: Z. 12. C. XXV.

² Az őstelepről obszidián pengéket és nyílhegyeket bemutattam már említett ismertetésemben. Arch. Ért. XXVII. 283. old.

³ Az őstelepen Andorkó János úr is talált plasztikus tárgyakat, a melyek közül felemlíthetünk egy 9 cm. hosszú holdsarló alakú amulettet és egy emberi lábra emlékeztető töredéket, a melyet bekarcolások díszítenek.

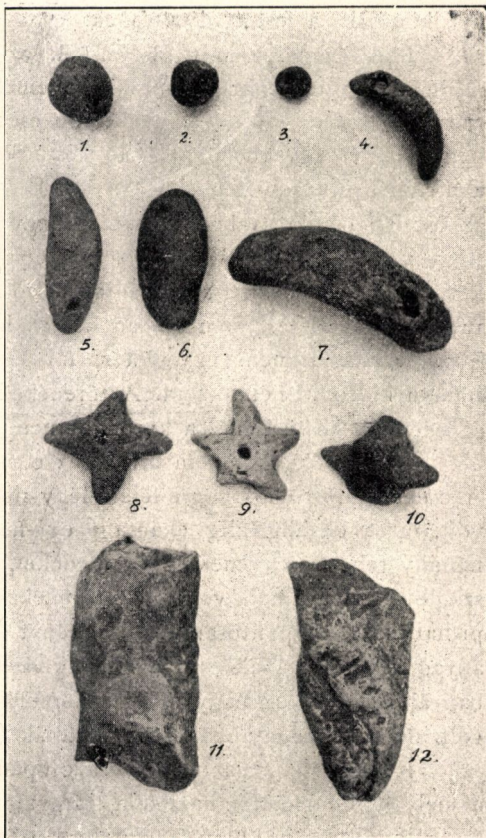

szempontjából ismét két alcsoportba foglalhatók: az egyikbe (I) tartoznak a bemélyesztett, a másikba (II) a festett díszítésűek.

a) Az e csoportba tartozók iszapolatlan anyagát, hogy összetartóbb legyen és a szárításkor alakja ne szenvedjen változást,* polyva-félével, vagy apróra tört kőzetekkel keverték össze. Készítésük szabadkézzel történt és csupán külső tűznél szárították. Felületük színének különbségeit agyaguk és szárítási erősségük különbségére vezethetjük vissza. A töredékekből egyrészről a csekély aljú és mély tál alakú, más részről a kicsi bögrealakú edényt rekonstruálhatjuk. Fület csupán a bögrealakú edények töredékein találtam. Hogy nagy edényeik is voltak, következtethetjük abból, hogy található az őstelepen 3 cm. vastag és 25—30 cm. hosszú alig némi hajlást mutató töredékek. Az e csoportba tartozó edények mindennapi használat tárgyai voltak.

A milyen primitív ez edénytöredékek anyagának megmunkálása, éppen olyan primitív felületük alakítása, illetve díszítésük. Díszítésük kivitele és mintái a kezdetlegek. Az agyagedények felületének alakítását az őskori embernek az az észrevétele előzte meg, hogy az edények puha falán az ujjaival esetlegesen létesített felületi alakítások száradás után is megmaradtak. A mikor azután a felületi alakítást szándékosan alkalmazza, ezt már díszítésnek kell tekintenünk. És a mint az edények kialakításánál eleinte csu-

pán a kezét használta az őskorszak embere, úgy a díszítést is kizárólagosan ezekkel eszközölte. Többször a díszítés akként történt, hogy a hüvelyk és az ezzel szembehelyezett mutató, sőt néha a nagy ujjat is az edénynek még puha felületébe belenyomták és egymáshoz vonták. Néha csupán egy ujjal történt, úgy, hogy az ujj végét a körömmel együtt az edény felületébe belenyomták és egy kissé vízszintes irányban elhúzták. Máskor a peremi részén ujj oldalával csinált benyomások vannak és ciklikus vonalú bekarcolás, a mely valószínűleg körömmel készült. Jellemzők a lyukkal ellátott fülek vagy helyesebben fel-

II. CSISZOLT ÉS PATTINTOTT KŐESZKÖZÖK
A SÁTORALJAÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

* Wartha Vincze: Agyagipar. 7. old.

függesztők, melyek nem megfogásra, hanem arra szolgáltak, hogy az azon keresztülvont zsineg segítségével az edényt fel lehessen függeszteni. A mint a trójai, a lengyeli* és más őstelepek lakói, úgy a sátorlajaujhelyi őstelep lakói is használtak primitív kivitelű zsinegre felfüggeszthető edényeket.**

b) Az e csoportba tartozó edénytöredékek anyaga többé-kevésbbé iszapolt agyag s a melyeket — a mint már említettük — a díszítés módja szerint két alcsoportba foglalhatunk: az egyikbe (I) tartoznak a bemélyesztett, a másikba (II.) a festett díszítésűek.

I. A bemélyesztett díszítésűek az agyag megmunkálása és a díszítési minták szerint csoportosíthatók. A bemélyesztésnek két módját állapíthatjuk meg: az egyik — és ez a gyakoribb eset — bekarcolás útján történt, azaz a bemélyesztés anyagelvétellel állott kapcsolatban, a másik a benyomósos, vagyis a melynél anyagelvétel nem történt. E bemélyesztéseknél eszközöket használt az őstelep lakója. A bemélyesztések egy részének kivitele annyira tökéletes, hogy azokat nem fa, hanem csont vagy fémeszközzel csinálhatták. A töredékek egy részének úgy külső, mint belső felületét simára csiszolták. A simítást, mely oly tökéletes, nem szabad kézzel, hanem csonteszközzel végezték. Mint-hogy szárításuk nem egyenletes, föl kell tételeznünk, hogy az nem belső, hanem külső tűznél történt. A töredékek szabálytalan hajlásai igazolják, hogy az edények készítésénél a korongot nem használták.

A töredékekből nem bírjuk az edények alakját pontosan helyreállítani. A csekély aljú öblös bögre-féle edény meg volt. Az edényeknek füle nem igen volt, mert eleddig alig akadtam egy-két igen piczi fültöredékre. Találtam néhány teljesen egyenes edénytöredéket, a miből arra következtethetünk, hogy szögletes edényeik is voltak. A töredékekből az edények nagyságát sem állapíthatjuk meg pontosan. Azt a tényt kétségtől kívül konstataálhatjuk, hogy az anyag kidolgozásának és a díszítés kivitelének a tökéletessége fordított arányban áll az edények nagyságával. Némelyik edény alig néhány cm. magasságú volt, de a legmagasabbak sem haladták felül a 25 cm.-t.

Külön csoportba foglaljuk a csupán bemélyesztett edénytöredékeket (I.), a melyek mindennapi használat tárgyai lehettek — némelyike dísz tárgyul is szolgálhatott — s külön azokat (2.), a melyeknek bemélyített vonalai mésszel voltak kitöltve, s a melyek urnasírok mellékleteiül szolgáltak. Közöttük éles határt vonni igen nehéz, mert némelyik töredékből a nedvesség a meszet kiázathatta.

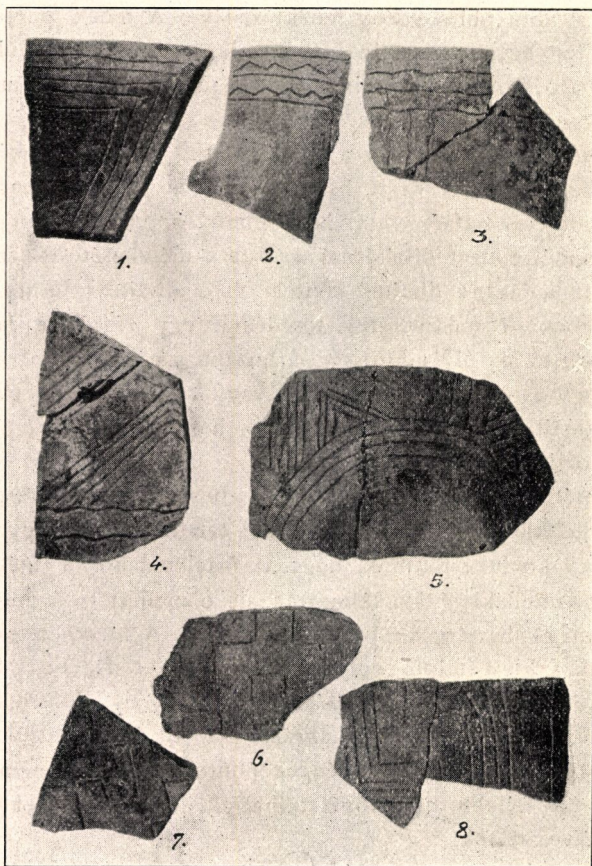
1. Úgy az anyag megmunkálása, mint a díszítési minta tekintetében az e csoportba tartozó edénytöredékeknek legegyszerűbb példányait a III. tábla mutatja be. Az 1. ábrán bemutatott peremtöredéknek úgy a belső, mint a külső részén egyenes vonalú pontosan meg nem állapítható mintájú díszítés

* Wosinsky Mór: Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig. XLIV. kép.

** Az alábbiakban bemutatandó megmunkált anyagú és izléses díszítésűeket ezekkel egybevetve, világosan áll előttünk az, hogy egy őstelep agyagművészége hosszú fejlődési folyamatot tár elénk. Az ismertetésnél ki kell terjeszkednünk ezeknek a megmunkálatlan anyagú és primitív díszítésű töredékek bemutatására is, mint a melyek már az őskorban is a multnak hagyományait őrizték meg, de az őstelep kulturfokának megállapításánál ezek tekintetbe nem veendőek.

van. A 2. ábrán bemutatott peremtöredéknek peremével párhuzamosan halad három egyenes vonal s közöttük egy-egy czikk-czakk vonal. A 3. ábra szintén peremtöredék. A perem alatt három párhuzamos hullámvonal s ezek közül az alsóból három szintén párhuzamos hullámvonal indul ki. A 4. ábrán bemutatott teljesen egyenes töredék, s így valószínűnek kell tartanunk azt, hogy szögletes edény töredéke. A töredék alsó részén párhuzamos hullámvonalakból álló szalag, a melyre öt-öt egymásba helyezett szög vonal támaszkodik.

III. CSEREPEK A SÁTORALJÁÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

Az 5. ábrán bemutatott külső részén homorú fenéktöredék. A fenék peremétől némi távolságban négy párhuzamos vonalból álló szalag fut körül, a melyből két szélesebb közü négy párhuzamos hullámvonalból álló szalag indul ki. E két utóbbi szalag közötti mezőt egymásba helyezett szög vonalak töltik ki. Megközelítőleg azt is megállapíthatjuk, hogy az egykori teljes edényt négy merőleges irányú szalag négy mezőre tagolta. A 6. és 7. ábrák mintája, a melyet azonban pontosan meg nem állapíthatunk, kétségkívül azonos. A derékszög alatt találkozó vonalak valószínűleg zárt idomot alkottak. A 8. ábrának

kiegészített mintája két ellentétes irányban egymás mellé helyezett, «balta»-mintát mutat be.

Ebbe a csoportba tartozó töredékeket mutat be a IV. tábla is, a melynek ábráin a görbevonalas díszítés az uralkodó. A 4., 5. és 6. ábrán* elipszis ívekből alkotott minták részleteit tételezhetjük fel. A 2. ábra mintája igen érdekes. A töredéken újjvéggel csinált bemélyedést félköralakban négy vonalból álló szalag vesz körül, s folytatólagosan a négy vonal ellentétes irányban haladva félelipsisz ívet ír le és a töredék felső részén levő vízszintes vonalhoz csatlakozik. E töredék alsó hiányzó részének díszítési mintáját az 1. ábra mutatja be. A 3. ábra öblös edény fenéktöredéke. A fenék peremével párhuzamosan halad hat egyenes vonalból álló szalag. Az edény felületét az ábra bal oldalán látható szövevényes minta több részre tagolta, a melyeket öt-öt vonalból álló ívszalagok díszítettek.

2. Említettük már azt, hogy a bemélyesztett díszítésűek két alcsoportja, t. i. a csupán bemélyesztett és a bemélyesztett s egyszersmind mészbetétes díszítésűek között éles határt vonni nem lehet. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a bemélyesztett díszítésűek között a mészbetétesek azok, a melyek az agyag megmunkálása, a díszítés kivitele és a díszítési minta tekintetében a legtökéletesebbek. A mészbetétes töredékek egy részén a bemélyesztések annyira egyenletesek és oly pontosan párhuzamosak, miszerint fel kell tételeznünk azt, hogy azokat fésűszerű csont, vagy — a mi még valószínűbb — fémesszközzel csinálták. Az is megállapítható, hogy ennek a fésűszerű eszköznek legtöbbször három nyúlványa volt.

A mészbetétes töredékek az alig 1 m. hosszú, tehát kétségkívül urnasírok helyén keletkezett kulturrétegekben találhatók legnagyobb számban, a miből arra kell következtetnünk, hogy az őstelep lakói a mészbetétes edényeket urnasírok mellékletül alkalmazták, de e mellett — a festett edényekkel kapcsolatban — dísz tárgyakul is szolgálhattak. A mészbetétes töredékekből helyreállíthatjuk a kicsi talpú, golyóalakú edényeket. De hogy kettős hajlású és pedig két összetett golyóra emlékeztető edény is előfordult, az néhány nagyobb töredék (pl. az V. tábla 7. ábrája) alapján állapíthatjuk meg.

A rekonstruált mészbetétes edények pontos nagyságát nem állapíthatjuk meg, s csakis legfeljebb azt konstatálhatjuk, hogy kisebbek voltak, mint a csupán bemélyesztettek.

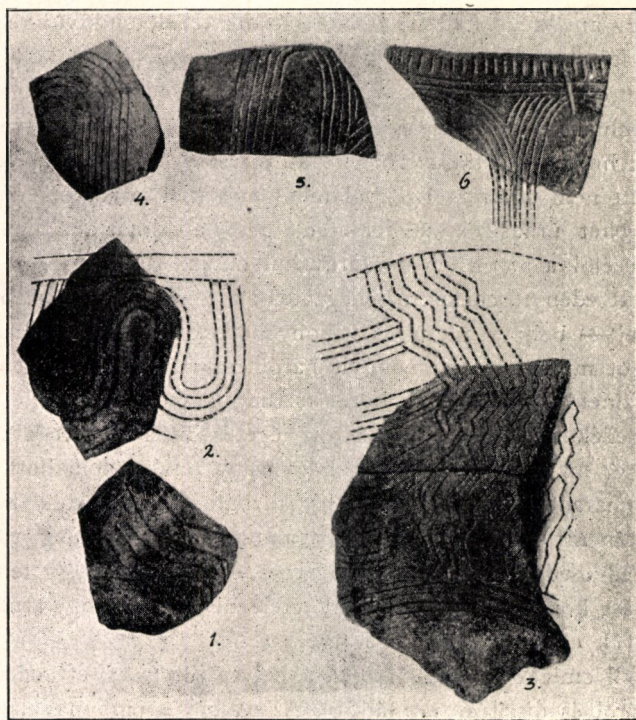
Ebbe a csoportba tartozó edénytöredékeket mutat be az V. tábla. Az 1., 2. és 3. ábrán bemutatottak peremtöredékek. Az 1. ábrán bemutatottnak peremével párhuzamosan halad két sor bebökődés s ezek alatt párhuzamos vonalokból álló pontosan meg nem állapítható mintarészlet. A 2. ábrán bemutatottnak rovátkolt peremével párhuzamosan halad három vonal, a melyeket közönségesen két sor bebökődés vált fel. E mintarészlet alatt olyan mintarészletet láthatunk, a mely emlékeztet a fa törzsére és széthajló ágaira. Ezzel a sajátos mintarészlettel több mészbetétes díszítésű töredéken találkozunk.**

* Az 5. és a 6. ábrán bemutatottak valószínűleg mészbetétesek voltak.

** Ilyeneket mutatnak be említett ismertetésemhez csatolt I. tábla 3. és 4. ábrái és a II. tábla 12. ábrája. Mészbetétesek még az I. tábla 1., 9. és 10. ábráin bemutatottak.

A 3. ábrán bemutatott az előbbtől csakis annyiban különbözik, hogy peremével négy sor bebökődés halad párhuzamosan. A 4. ábrán bemutatott koncentrikus körívek sorakoznak egymás mellé. Az 5. és 6. ábrán bemutatottak díszítésében megjegyezést állapíthatunk meg, a mennyiben mindkettőt ívszalagos minta díszíti. Az előbbit a felső részen és egyebütt is czikk-czakk vonalkák is díszítik, míg az utóbbit, a mely fenéktöredék, a peremmel párhuzamosan haladó bebökődések. A 7. ábrán bemutatott a leggazdagabban díszített töredék, a melyen a bebökődésekkel élénkített egyenes vonalak, a hullám és

IV. CSEREPEK A SÁTORALJÁÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

az ívonalak nagyobb köralakú benyomkodásokkal váltakoznak. A 7. ábrán bemutatott szintén hat-hat párhuzamosan haladó görbe vonalat láthatunk, a melyeket hat-hat párhuzamos egyenes köt össze. A 9. ábrán bemutatott peremtöredék. A perem alatt azzal párhuzamosan halad két sor bebökődés. Ezek alatt czikk-czakk és csekély hajlású ívonalak sorozata. A 10. ábrán egyrészt a 2. és 3. ábrákon bemutatott mintarészletet, másrészt párhuzamosan haladó görbe vonalat állapíthatunk meg. A 11. ábrán egy bebökődésekből álló egyenes sort és egy olyan mintarészletet állapíthatunk meg, mint a melyent a IV. tábla 2. ábrája mutat be. A 12. ábrán bemutatott mintarészlete, minthogy az őstelepen ilyen díszítésű töredék több is előkerült, rekonstruálható és pedig akként, hogy a

felső részen szétváló hat-hat vonal ellentétes irányban csigavonal-szerűleg hajlott vissza. Az egyik vonalsor végződéséből némi részlet látható is.

Wosinsky Mór kiindulva abból, hogy hazánk északi részén mészbetétes agyagedények nem kerültek napfényre, azt tételezte fel, hogy «Felső-Magyarországon nem volt a mészbetétes díszítés elterjedve».¹ De e feltevést a fentiek után részben megdöntöttnek kell tekintenünk. Igen fontos az, hogy a bemutatott mészbetétes keramika teljesen elűt attól, a melyet Wosinsky hazánk egyébb területeiről bemutatott, tehát az általa megállapított öt csoport² egyikébe sem sorozható be, hanem külön csoport gyanánt tekintendő. Fontos még az a körülmény is, hogy ha e keramikát nem tekintjük helyben keletkezettnek, úgy annak keletkezési helyét hazánk területén kívül kell keresnünk.

II. A festett edénytöredékek leletkörülményeiről fel kell említenünk, hogy a legterjedelmesebb, tehát a lakásüregek helyén keletkezett kulturrétegekben fordulnak elő és pedig csupán bemélyesztett díszítésűekkel együtt. Az urnasírok helyén keletkezett kisebb kulturrétegekben mészbetétes díszítésűekkel együtt nem találjuk. Ezekből tehát arra kell következtetnünk, hogy a festett edényeket urnasírok mellékletül nem alkalmazták, hanem részben mindennapi czélokra s részben dísz tárgyakul használták.

A festett edénytöredékekre jellegzetes az, hogy úgy külső, mint — csekély kivétellel — belső felületükön vékony bevonat van. A bevonat színe nagy változatosságot mutat, de valamennyit három szín és pedig a fehér, a sárga és a vörös színek és árnyalataik közé oszthatjuk be. A díszítő festék színe mindenik töredéken fekete, a melyet az égetés után festettek rá az edény felületére és ez magyarázza meg azt, hogy nagy részben lemállott a töredékekről és a megmaradt is igen könnyen levakarható. De a festék helyén annak levakarása után azt vesszük észre, hogy alatta a bevonat meg van barnulva, a mit az átnedvesedett festék hatására vezethetünk vissza. Így tehát a hol ezt a megbarnulást konstatálhatjuk, joggal tételezhetjük fel, hogy azokon a helyeken az edények egykor be voltak festve.

Meg kell emlékeznünk rövidesen a helyreállított festett edények alakjáról, nagyságáról és díszítési mintáikról. Az utóbbi szempont alapján csoportokba fogjuk foglalni a festett edénytöredékeket.

A festett töredékek között igen ritka a fenéktöredék s így ismétlem azt a feltevésemet,³ hogy a festett töredékek nagy része talpcsöves edény töredéke. Összeillő töredékek összeillesztése által világos lett előttem az, hogy a festett talpcsöves edények olyan típusúak, mint a milyent gróf Sztáray Antal mutatott be a lucskai őstelepről,⁴ t. i. hogy a cső igen alacsony és a tál a csőhöz képest igen nagy és mély, s hogy a tál pereménél négyzetalakot vesz fel. Néhány nagyobb töredék alapján azt is feltételezhetjük, hogy a csekély aljú mély tál alakú edény szintén előfordult.

¹ Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete. 23. old.

² U. o. 24. old.

³ Arch. Ért. u. f. XXVII. kötet 281. old.

⁴ A lucskai őstelep. Arch. Ért. u. f. I. kötet 272—275. old. Az edény képét a II. tábla 14. ábrája mutatja be. Ugyanezt az edényt be fogjuk mutatni a VIII. tábla 1. ábráján.

Az edények nagyságára a töredékek nagyságából, vastagságából és hajlából következtethetünk. De azért csakis viszonylagos eredményhez juthatunk, t. i. hogy a festett edények nagyobbak voltak, mint a bemélyesztett díszítésűek.

Díszítési minta alapján a festett töredékeket négy csoportba foglalhatjuk.

1. Az első csoportba tartoznak azok a szélesebb sávokkal és párhuzamos egyenes vonalakkal díszített töredékek, a melyeken egy-két bekarcsolás is előfordul. Ilyent mutattam be említett ismertetésemhez csatolt I. tábla 12. ábráján. A két bekarcsolás és a közöttük levő mező teljesen be volt festve és a bekarcsolásoktól párhuzamos egyenesek indultak ki. Ebbe a csoportba tartozik egy 17. cm. hosszú és 1.2 cm. vastag alig némi hajlást mutató töredék, a mely tehát egy hatalmas edény töredéke. Ide tartozik a VI. tábla 1. ábrája is.

2. A második csoportba az egyenes vonalas díszítésűek tartoznak. Ide soroljuk említett ismertetésemhez csatolt I. tábla 14., 17. és 19. ábráin bemutatottakat. Az utóbbinak a mintáját eléggé pontosan megállapíthatjuk t. i. úgy a töredék felső peremi részén, mint az alsón két párhuzamos sáv között három-három párhuzamos vonal helyezkedik el, s a két szalag közötti mezőt részben az egyik és részben a másik vonalával párhuzamosan húzott egyenesek által kitöltött czikk-czakk vonalak töltik ki. Ide tartoznak a VI. tábla 2—5. ábráin bemutatottak is. A másodikon a peremmel párhuzamosan halad négy vonal és egy sáv s az utóbbiból párhuzamos egyenesek indulnak ki. A harmadikon a peremmel párhuzamosan halad egy vonal, a mely alatt üres sáv, majd pedig a peremmel párhuzamosan haladó két vonal, a melyeket széles rövid vonalkák kötnek össze. A két vonal alatt azok irányára merőlegesen vékony vonalak és sávok sűrűen sorakoznak egymás mellé. Az említett sávot nagyobb távolságokban annak irányára merőlegesen rövid vonalkákkal összekötött két-két egyenes szeli át. Ez utóbbi mintarészlet több töredékeken előfordul. A negyedikén a perem alatt három széles czikk-czakk vonal, a melyek közül az alsóból párhuzamosan haladó vonalak indulnak ki. Az ötödiken a díszítés igen elmosódott. Széles czikk-czakk sávok ötlenek szemeinkbe, míg a közbülső részeket párhuzamosan haladó vonalak töltötték ki.

Meg kell még egy egyenes vonalú díszítésűt említenem, a melynek mintája teljesen olyan, mint a milyent a III. tábla 6. és 7. ábrái tárnak elénk, a mely tehát érdekes megegyezés, de eleddig az egyetlen.

V. CSEREPEK A SÁTORALJAÚJHELYI
ŐSTELEPRŐL.

3. A harmadik csoportba azok tartoznak, a melyeken a mintát egyenes vonalak és sávok által keretelt görbe vonalak és sávok alkotják. Említett ismertetésemben azt tételeztem fel, hogy e görbe vonalak ellipszis mintát alkottak, de e feltevésemet az azóta lelt nagyobb töredékek nem igazolták. Valószínűbb az, hogy a görbe vonalak egymásba benyuló spirálisokat alkottak, s a melyeknek mintegy a magja sáv volt s ezt vonalak egészítették ki. Ilyeneket mutat be említett ismertetésemhez csatolt I. tábla 13., 15., 16. és 18. ábrája, úgyszintén a VI. tábla 6. és 7. ábrája. Ilyen mintás a festett töredékek nagy része.

A 4. csoportba azokat a töredékeket soroljuk, a melyeken görbe vonal által határolt, de pontosan meg nem állapítható mintarészleteken kívüli tereket párhuzamos vonalak töltik ki. Ilyeneket mutat be a VII. tábla.

A díszítési minták megismertetése után áttérünk annak a megállapítására, hogy a festett és a bemélyesztett díszítésűek mintái között van e megegyezés vagy sem? Az eddig bemutatott edénytöredékek mintáit egybevetve konstatálhatjuk azt, hogy a festett díszítésűek mintái különböznek a bemélyesztett díszítésűekétől, s eleddig csupán egy kivételes esettel találkoztunk. A díszítési minták e különbözőségéből arra kétségkívül következtethetünk, hogy a festés itt nem indult ki a bemélyesztésből, mint annak utánzata, mert ellenkező esetben a mintákban némi megegyezésnek kellene lenni.

A festett és a bemélyesztett díszítésűek között érdekes különbség az, hogy míg az előbbiek nagy részén ugyanaz a minta az uralkodó, addig az utóbbiak mintái csekély kivétellel egymástól teljesen elütnek s míg a festetteken a vonalak és a sávok sűrűen sorakoznak egymás mellé és a felületet teljesen befödik, addig a bemélyesztetteken gyakoriak a kisebb-nagyobb díszítetlen felületrészek. A festett díszítésűek mintái egyszerűbbek, de mintegy dúsabbak. Ezt a megfigyelésünket általánosíthatjuk is, t. i. hogy az edény alakjának és a díszítési mintának a tökéletesedése fordított arányban van a díszítés tömörségével.

Mellőzöm annak a fejtegetését, hogy az ismertetett keramika a szalag díszítésűek* csoportjába tartozik-e vagy sem? Ezzel ugyanis sem az őstelep kulturképének kibővítéséhez nem járulnék hozzá, sem az analógiák megállapításához lényegbeli támaszpontot nem szolgáltatnék.

A sátoraljauhelyi őstelep festett edénytöredékeit egybe kell vetnünk hazánk területén eleddig lelt egyéb őskorú festett edényekkel, illetve edénytöredékekkel.

Wosinsky Mór Tolnavármegye területén öt kőkorszakú őstelepen talált festett edényeket.** Mind az öt őstelep festett edényein a díszítő színek és a díszítő motívumok teljesen azonosak. A díszítő színek közül az élénkvörös, a barnavörös és a sárga, s a díszítő motívumok közül a párhuzamosan haladó

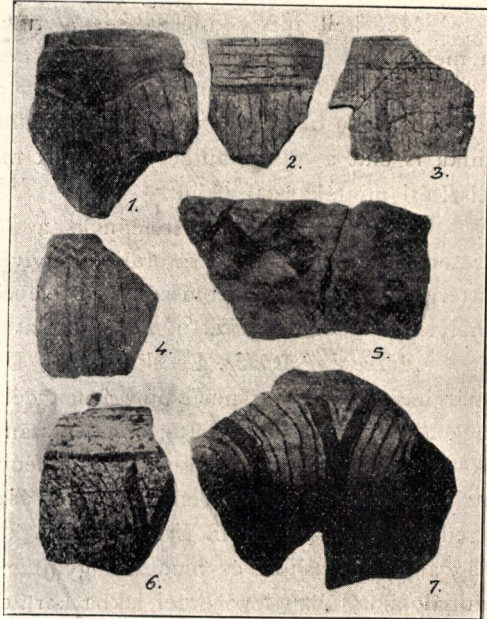
* Báró Miske Kálmán: A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása című dolgozatában a sátoraljauhelyi őstelep keramikájának a díszítését szalagdíszítésűnek tételezi fel. Arch. Ért. u. f. XXIX. 139. old.

** Tolnavármegye története. I. 133—134. old. Képekben bemutatta a XXXIV. és a XXXV. táblákon.

és a derékszög alatt találkozó vonalak, a meander és a spirális fordulnak elő. Tehát a színek és a motívumok tekintetében megegyezést nem állapíthatunk meg, de sőt mint élesen szembeötlő különbséget felemlíthetjük azt, hogy a míg a sátoraljauhelyiekre jellegzetes az, hogy a díszítés az edény egész felületét dúsán beborítja, addig a tolnamegyeieken éppen az ellenkezőjét állapíthatjuk meg; s a míg a sátoraljauhelyiekken kizárólag csupán egy díszítő színnel találkozunk, addig a tolnamegyeieken több szín is előfordul és pedig olykor az egyik mint vonal a sáv keretétül.¹

A bárczasági festett edények, a melyeknek felkutatása és alapos ismertetése körül Teutsch Gyulának² vannak első sorban érdemei, sem szín, sem minta tekintetében nem hozhatók kapcsolatba a sátoraljauhelyiekkel. A Nemzeti Múzeum régiségtárában az első terem «Y» jelzésű szekrényében öt táblán láthatunk festett agyagtárgyakat a bárczasági őstelepekről, a melyeket Teutsch Gyula adományozott a Nemzeti Múzeumnak s két táblán a sátoraljauhelyi őstelepről, a melyeket a szerző ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. Csak futó pillantást kell reájuk vetnünk és kizártnak kell tartanunk azt, hogy a sátoraljauhelyiek a bárczaságiakkal kapcsolatba hozhatók.³ De azt kétségtávol megállapíthatjuk,

VI. CSEREPEK A SÁTORALJAÚJHELYI
ŐSTELEPRŐL.

¹ U. o. a XXXIV. tábla 1. ábrája.

² Teutsch Gyula: Prähistorische Funde aus dem Burzenlande. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. XXX. köt. 189–202. old. A közleményhez csatolt színes tábla e festett edénytöredékeknek hű képét tárja elénk.

U. az. Die spätneolithische Ansiedlungen mit bemalter Keramik am oberen Laufe des Altflusses. Mittheilungen der prähistorischen Commission der kais. Akademie der Wissenschaft. I. kötet 365–401. old.

U. az. Festett kerámika az oltmelléki őstelepekről. Arch. Ért. u. f. XXIV. kötet, 221–227. old.

U. az. Néhány érdekes őskori agyagmű Erősről. Arch. Ért. u. f. XXVI. kötet, 375–377. old.

U. az. Zur Charakteristik der bemalten neolithischen Keramik des Burzenlandes. Zeitschrift für Ethnologie. 39. évf. 108–120.

Hubert Schmidt: Beiträge zur Kenntnis und zum Verständnis der jungneolithischen Gefäßmalerei Südost-Europas. Zeitschrift für Ethnologie. 39. évf. 121–136. old.

Moriz Hoernes: Die neolithische Keramik in Österreich. Jahrbuch der Centralkommission. Wien. III. kötet

³ Alak tekintetében azonban van közöttük némi megegyezés, t. i. itt is előfordul a talpcsöves edényeknek az a típusa (Arch. Ért. u. f. XXVI. k. 376. old. 1. ábra) mint a milyent a VIII. táblán a lucskai őstelepről fogunk bemutatni.

hogy a bárczaságiak és a tolnamegyeiek között a színek és a díszítési minta tekintetében van némi megegyezés. Az azonban kétségtelen tény, hogy a bárczaságiak magasabb kulturájú néptől származtak, mint a sátoraljauhelyiek.

A tordosi¹ festett edénytöredékeket kapcsolatba hozhatjuk a sátoraljauhelyiekkel, mert azokon is a fekete a díszítő szín, s mert mintáik is némi tekintetben megegyeznek.

Meg kell még emlékezni a tiszapolgári festett őskorú keramikáról, a mely eleddig az irodalomban még ismertette nem volt s a melyet lelkes felkutatója és összegyűjtőjének dr. Bender Béla tiszapolgári orvos gyűjteményében az 1910. év nyarán volt alkalmam megtekinteni. De ez a festett keramika is elűt a sátoraljauhelyitől, mert más és több színt és más tökéletesebb díszítési mintákat tár elénk.

A sátoraljauhelyi őstelepnek, az őstelepen lelt tárgyaknak és hazai festett keramikának a sátoraljauhelyivel egybevetett megismertetése után áttérünk azoknak a szomszédos őstelepeknek és leleteiknek ismertetésére, a melyek a szóbanforgóval némi kapcsolatba hozhatók.

A lucskai őstelep. Lucska község Ungvármegye nyugati részében a most már lecsapolt Blatta nevű mocsárnak déli természetes gátján épült. A községnek a Blatta-felé néző határrészében szántás alkalmával és esők után a vízmosásokban őskorú tárgyak kerültek napfényre. Gróf Sztáray Antal még a múlt század nyolczvanas éveiben rendszeres ásatásokat is végeztetett és az értékes eredményekről az Arch. Ért. u. évf. I. kötetében számolt be.² A nagy fáradtsággal összegyűjtött és rendezett gyűjtemény a nemes gróf halála után Nagymihály határában levő erdei lakba került. De itt az 1907. év tavaszán a gyűjteményt nagy csapás érte. A vastag hó terhe alatt az erdei lak teteje beszakadt és a behatolt víz az agyagtárgyak nagy részét tönkretette.³

A lucskai őstelep fekvését, mint leleteit illetve majdnem teljesen azonos a sátoraljauhelyivel. Ez is sík, de elöntéstől mentes területen van s így alkalmas volt baromtenyésztő, illetve földművelő nép tartózkodási helyéül. A bemutatott kővésőkkel teljesen azonosak kerültek elő a lucskai őstelepről,⁴ de egyszersmind nyéllukas balták⁵ is, tehát e tekintetben ellentét van a két őstelep között, a melyet azonban fontosnak nem tekinthetünk, úgyszintén azt sem, hogy a lucskai őstelepen nagyobb számban kerültek napfényre tűzkő, mint obszidián pengék.

A bemutatott csupán bemélyesztett és a bemélyesztett, s egyszersmind mészbetétes edénytöredékekkel teljesen azonosak láthatók a gyűjteményben.

¹ Torma Zsófia: Hunyadmegyei neolith kőkorszakbeli telepek. 18. old.

Hubert Schmidt: Tordos. Zeitschrift für Ethnologie. 35. évf. 438—499. old.

Hogy a tordosi festett keramika, s az őstelep általában tényleg miféle kapcsolatban van a sátoraljauhelyi festett keramikával, illetve az ősteleppel, azt dr. Pósta Bélának a tordosi őstelepről készülöben levő művének megjelenése után állapíthatjuk meg.

² 272—275. old. Gróf Sztáray Antalné is ismertette az őstelepet az Arch. Ért. régi évf. XIV. 258—9. old.

³ A gyűjteményt az 1907. év tavaszán volt alkalmam látni, tehát a mikor már nagyon is siralmas állapotban volt.

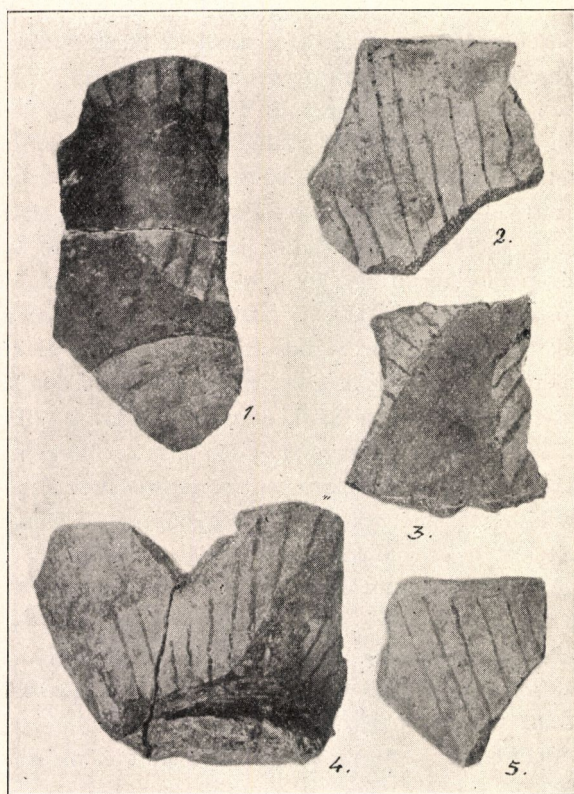
⁴ Gróf Sztáray Antal ismertetéséhez csatolt I. tábla 24—26. ábrái.

⁵ U. o. I. tábla 23. és 27. ábrái.

De nem csupán töredékek, hanem teljesen ép golyóalakú mészbetétes edénykék* is vannak a gyűjteményben s így beigazoltnak tekinthetjük azt a sátoraljaujhelyi mészbetétes edénytöredékekről említett feltevésemet, hogy azok kicsi legtöbbnyire fületlen, golyóalakú edények töredékei.

Néhány teljesen ép festett edény is van a gyűjteményben, de a díszítő fekete festék róluk egynek** kivételével lemállott, de sőt ezen az egyen sem állapíthatjuk meg pontosan a díszítési mintát. A festett edények alakjukat illetőleg a talpcsöves edények legkifejlődöttebb típusához tartoznak. Azt az

VII. CSEREPEK A SÁTORALJAÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

edényt, a melynek díszítési mintája némileg megállapítható az ide mellékelt VIII. tábla 1. ábrája is bemutatja. Az edény anyaga finoman iszapolt agyag, s felületét úgy a külső, mint a belső oldalon fényesre simított világossárga bevonat borítja. A bevonatra, mint alapszínre a díszítő mintát fekete festékekkel festették. Az edény alsó, hengeralakú részének felső pereme, mielőtt az edény felső, tálalakú részének fenekével egybeolvadna, befelé görbül. Érdekes az, hogy az edény felső része nem gömbsüveghez, mint inkább oldalélelinél letom-

* U. o. II. tábla 1. ábrája.

** U. o. II. tábla 14. ábrája.

pított csonkakúphoz hasonlít, s hogy a felső perem nem vízszintes, a mennyiben a négy saroknál ívalakban felkanyarodik.¹

Az edény egész felületét egymasmellé sorakozó vonalakból álló minta borítja be. A merőleges irányú vonalakat két-két merőleges és vízszintes irányú sáv foglalja mezőkbe, illetve teszi változatossá.² Az edény két részének érintkezésénél széles sáv fut körül.

A VIII. tábla 2. ábráján bemutatott talpcsöves edényke szintén festett volt, festése azonban már teljesen lemállott. Annyiban különbözik az első ábrán bemutatottól, hogy a felső része gömbölyded és nem éleinél letompított csonka kúpalakú.

Ezeknek előrebocsátása után kétségtelennek kell tartanunk azt, hogy a sátoraljauhelyi és a lucskai őstelep egykorú és azonos kulturájú néptől származik.

El nem mellőzhetem még megemlíteni azt, hogy a lucskai őstelepen egy kőbalta mintájára készült rézbalt is találtatott.³ E fontos körülmény tehát arra enged következtetni, hogy a lucskai őstelep kulturáját illetve átmeneti a kő- és a fémkultura között, az az — a mint azt Pulszky Ferencz feltételezte⁴ — rézkorszaki. De ha a lucskai őstelep lakói ismerték a fémeket, úgy — habár eddig találni még nem sikerült — kétségtelennek kell tartanunk azt, hogy a sátoraljauhelyi őstelep lakói előtt sem volt teljesen ismeretlen a fém. A mészbetétes töredékek tökéletes bekarcolásai csakis fémeszközzel készülhettek.⁵

A timár-rakamazi őstelep.⁶ A Tisza egyik holtágának a balpartján Timár és Rakamaz községek között az 1888-iki tavaszi áradások alkalmával történt partleomlásokkal kapcsolatban nagy mennyiségben kerültek napfényre obszidián és kova szilánkok és nyílhegyek, agyagedénytöredékek és egyéb emlékek. Az őstelepről egy kis gyűjtemény került Nyiregyházára, a vármegyei múzeumba. Van közöttük két festett és pedig az I. 1614. jelzésű⁷ és az I. 1598. jelzésű alatti jelzetlen. Az előbbi peremtöredék. Pereménél keskeny sáv, a melyből párhuzamos vonalak indulnak ki, majd pedig két bekarcolás között széles sáv és ismét párhuzamos vonalak. E töredék tehát a sátoraljauhelyi festett edénytöredékek első csoportjával mutat teljes azonosságot. A másik festett töredéket párhuzamos vonalak díszítik.

Vannak a gyűjteményben csupán bemélyesztett és mészbetétes töredékek

¹ Ugyanezek az alaki sajátosságok a sátoraljauhelyi festett töredékek több példányán megállapíthatók.

² Ugyanez a minta a sátoraljauhelyi festett töredékeken is előfordul.

³ U. o. I. tábla 28. ábrája.

⁴ A rézkor Magyarországon. 37—38. old.

⁵ Hogy a lucskai őstelep kulturája fémkorszakúnak tételvezhető fel, támogatja az a körülmény is, hogy gróf Sztáray Antal különösen urnasírokat kutatott fel, már pedig a hullaégetés a fémkorszakban volt szokásban. De ennek feltételezésével a megfejtésre váró problémák számát növeltük, mert fémkorszakúnak tételveztük fel azt a festett keramikát, a melyről megelőzőleg azt állítottuk, hogy primitívebb egyéb (t. i. a tolnamegyei és a bárczasági) kétségkívül kőkorszakú festett keramikánál.

⁶ Dr. Jósza András: Őskori telep Timár és Rakamaz községek között. Arch. Ért. u. f. XII. kötet, 205—207. old.

⁷ Ugyanezt az edénytöredéket bemutatta képen dr. Jósza András «Szabolcs vármegyei múzeum ős- és középkori tárgyainak ismertetése» című műve 34. old. az 1. ábrában.

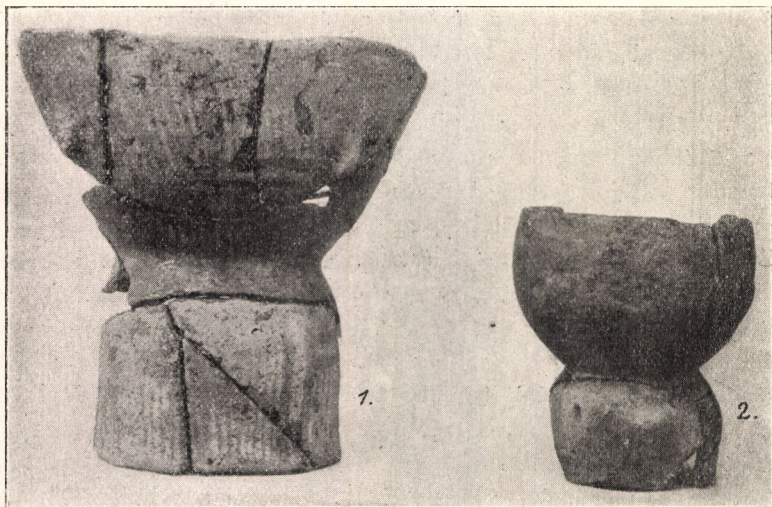

is, a melyek úgy az anyag megmunkálása, mint az edény alakja és díszítési mintája tekintetében teljesen megegyeznek a sátoraljauhelyiekkel. Az I. 1615. jelzésű jóval későbbi, mint a többiek és véletlenségből kerülhetett a gyűjteménybe.

Tehát a timár-rakamazi őstelepet is éppen olyan szoros kapcsolatba kell hoznunk a sátoraljauhelyivel mint a lucskait.

A következőkben meg kell még emlékeznem azokról az őstelepekről, a melyek némi tekintetben mutatnak megegyezést a sátoraljauhelyivel.

A boldogkőváraljai (Abaujvármegye) őstelep vörös agyaggal kiköltött edénytöredékei* úgy az anyag megmunkálása, mint a díszítés kivitele és mintái tekintetében teljesen megegyeznek a sátoraljauhelyi mészbetétes töredékekkel. Az a mintarészlet, a mely egy fa törzsére és szétnyúló ágaira emlé-

VIII. CSEREPEK A SÁTORALJAÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

keztet s a melylyel a sátoraljauhelyi mészbetétes töredékeken oly gyakran találkozunk, gyakori a boldogkőváraljai vörös agyagbetéteseken is. Azt, hogy a boldogkőváraljaiak bekarcolásai vörös agyaggal és nem mésszel vannak kitöltve, nem tarthatjuk lényeges ellentétnek. Különben is egy mészbetétes töredék is előkerült az őstelepen.

A boldogkőváraljai vörös agyag betétesek szabályos bekarcolásairól Wosinsky Mór szintén azt tételezte fel,** hogy fémeszközzel készültek s ennek alapján az őstelepet fémkorszakúnak tartotta.

Miskolczon a borsodvármegyei múzeumban Sajóecsegről van néhány olyan edénytöredék, a melyek úgy az anyag megmunkálása, mint a díszítés kivitele és mintái tekintetében teljesen megegyeznek a sátoraljauhelyi mész-

* Mihalik József: «Boldogkőváraljai neolitikori telepek». Arch. Közl. XX. köt.

** Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. 152—153. old.

betétesekkel. S néhány holdsarló alakú agyagtárgy szintén teljesen azonos a bemutatottakkal.

Poprádon a Kárpát Egyesület Múzeumának a régiségtárában a 31. számú szekrényben több oly edénytöredéket láthatunk, a melyek a sátoraljauhelyi bemélyesztett díszítésűekkel teljesen azonosak. Van közöttük mészbetétes is. Sajnos, hogy éppen ezekre a töredékekre nincs rájegyezve származási helyük.

Nyíregyházán a szabolcsvármegyei múzeumban van még néhány mészbetétes edénytöredék a gyalaháza-kárászi őstelepről, a melyek a díszítés kivitele és mintái tekintetében azonosak a sátoraljauhelyiekkel. Eltérés annyiban van közöttük, hogy az előbbiek égetése és rekonstruált alakjuk a fejlődés magasabb fokáról tanuskodnak, mint az utóbbiak. E tény magyarázatát nyújtja az a körülmény, hogy a gyalaháza-kárászi mészbetétes töredékeket bronztárgyakkal együtt találták.

A Nemzeti Múzeumban vannak Szentesről¹ olyan bekarczott edénytöredékek és csiszolt köeszközök, a melyek a sátoraljauhelyi csupán bekarczott töredékekkel és csiszolt köeszközökkel megegyezést mutatnak.

A Munkács melletti kishegyi őstelep telepviszonyai és leletei szintén megegyezést mutatnak a sátoraljauhelyi őstelep telepviszonyaival és leleteivel. Különösen állítanunk kell ezt a csupán bekarczottakról.²

Bemutattuk tehát azt a két (lucskai és timár-rakamazi) őstelepet, a melyek szoros és azokat az őstelepeket, a melyek némi tekintetben összefüggésbe hozhatók a sátoraljauhelyi ősteleppel. S ezzel megállapítottunk egy kisebb, teljesen azonos kulturájú és egy nagyobb, több-kevesebb tekintetben azonos kulturájú provinciát.

Meg kell még rövidesen emlékeznem arról, hogy az a nép, illetve az a kulturáramlat, a mely hazánk északkeleti részén meghonosította az agyagedényeknek bemutatott bemélyesztett és festett díszítését, honnan és mely úton került hazánk területére. Minthogy a bemutatott sátoraljauhelyi, illetve északkelet-magyarországi bemélyesztett és festett keramika teljesen elűt hazánk egyéb területein előkerült őskorú bemélyesztett és festett díszítésű keramikától: kizártnak kell tartanunk az, hogy az a nép, illetve az a kulturáramlat, a mely ezt itt meghonosította Dél-, Délnyugat-, vagy Nyugat-felől hatolt volna ide. Hogy ez a kultúra helyben fejlődött volna ki, azt sem tarthatjuk elfogadható feltevésnek, mert a szóban forgó terület nem elzárt terület, de sőt a sátoraljauhelyi őstelep közvetlen környéke mint gazdag obszidián lelőhely, a mely közet az őskorban igen keresett közet volt, nagyon is ismert lehetett az őskorban.³ Nem marad tehát más hátra, mint feltételeznünk azt, hogy Galicziából, illetve Délnyugat-Oroszországból az Északkeleti-Kárpátokon keresztül hatolt át az a nép, illetve az a kulturáramlat, a mely a bemutatott kerami-

¹ Dr. Reinecke Pál: A neolithkori szalagdíszű keramika magyarországi csoportja Arch. Ért. u. f. XVI. köt. 289—294. Bemutatva képben a 292. old.

² Lehóczky Tivadar: Beregmegyei régiségek. Arch. Ért. u. évf. XVI. köt. 304. old. Bemutatva dr. Reinecke Pál u. o. 293. old.

³ Palliardi az alsóausztriai és morvaországi őstelepekre az obszidiánt hazánk területéről származtatja és ezzel kapcsolatban az agyagedények festésének a technikáját is. M. Hoernes: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. 696—699. old.

kát hazánk északkeleti részén meghonosította.¹ Feltevésünk némi alappal is rendelkezik, részletes beigazolása azonban a jövőnek van fentartva. Chanenکو: «Collection de la region du Dnyep» című ismertetésének VI., VII. és VIII. tábláin bemutat több olyan bemélyesztett és festett díszítésű edényt, a melyek a díszítés kivitelében és mintáikban közeli azonosságot mutatnak a bemutatottakkal. Nagy kár, hogy a szerzőnek a kollekció elé függesztett ismertetése igen szűkszavú. A festett edényekről, a melyeket a VII. tábla 32—36. ábrái mutatnak be, a következőket írja: «Ezek festett díszítésű edények; a legnagyobb valószínűség szerint ezeknek az edényeknek votiv jellegük volt és temetések alkalmával használták. A Kievben és Tripoly környékén talált edényeken a festett díszítés ugyanazon karakterű; sötét színű² jegyekből áll; ezek a jegyek majd vonalakból, majd más edényeken az azok körül girland módjára elhelyezett díszekből vagy spirális vonalakból állanak, majd pedig a képzeletszülte különféle mintákból³. A festett edények díszítési mintáit az ábrák nem tárják elénk eléggé világosan. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a díszítés az edény felületét majdnem teljesen beborítja s hogy a díszítési mintát vonalak, sávok és nagyobb befestett felületrészek⁴ alkotják.

A díszítés kivitele és mintái tekintetében a bemutatott csupán bemélyesztettekkel nagyon is megegyezőket láthatunk Chanenکو említett ismertetésének VIII. tábláján (a 41. és 45. ábrák), s a mészbetésekkel a VI. (a 28. és a 29. ábrák) és a VIII. (a 38—40. és a 46. ábrák) táblákon.

Ha a jövőben az összehasonlító ismertetéseknek sikerül beigazolni azt, a mit jelenleg feltételeztünk, úgy be fog igazoltni az is, hogy a Kárpátok lánczatának északkeleti része nemcsak az ú. n. népvándorlások korszakában, de sőt már jóval régebben az őskorban sem volt a nép- és kulturáramlatok terjedésében akadály. — Sátoraljauhely, 1911 január havában. *Visegrádi János.*

¹ Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt sem, hogy a mikénei és a tirinszi festett keramika, a mint azt különösen Schliemann «Mykenæ» című művéhez csatolt első három tábla színes ábrái tárják elénk világosan, mint a festék színében, mint a festés kivitelében, de sőt némi tekintetben mintáiban is azonosságot mutat a sátoraljauhelyivel. Az említett mű 73. oldalán bemutatott edénynek ez az aláírása: «Hellgelbe Vase mit schwarzen und gelben Linien». Ezt az aláírást tévesnek tartjuk, mert itt nem két, hanem csupán egy díszítő színről lehet szó. A «sárga» szín akként állott elő, a mint azt a táblák színes ábrái is igazolják, hogy a fekete festék az elfödött felületrészekre barnítólag hatott, az az a világossárga felület sárga színűvé lett. Tehát e tekintetben is megegyezést konstatálhatunk e két festett keramika között. De bár ily megegyező e két festett keramika, a nagy távolság és a közbülső őstelepek festett keramikájának különbsége folytán közöttük egyelőre kapcsolatot nem tételezünk fel, hanem megelégszünk a megegyezés pusztá tényének konstatálásával.

E helyütt kell megemlékeznem Schmidt Hubertnek «Troja, Mykene und Ungarn» című dolgozatában (megjelent a «Zeitschrift für Ethnologie» 36. évf.) felvetett feltevéséről, t. i. hogy az Égei-tenger környékén a mikénei kulturát megelőző kultura előlépcsőjét hazánk keleti részén és a szomszédos országok területén kell keresnünk. Kétségtávol igen szép feltevés a melynek elolvasásakor kellemes érzés hat át bennünket, látva azt, hogy az elfogulatlan külföldi kutatók is kezdik elismerni hazánk területének nagy fontosságát az őskorszakban. De sem ezt, sem pedig Hoernes Móricznak és Deutsch Gyulának ezzel teljesen ellentétes feltevését egyelőre nagy fontosságúnak nem tekinthetjük.

² Talán fekete, s ez esetben a festék színe is azonosságot mutatna az ismertetettel.

³ Idézve: «Az agyagtárgyak» cz. fejezetből. Az orosz szöveget Krafcsik János ny. g.-kath. kántortanító úr volt szíves lefordítani, a kinek szívességéért e helyütt is köszönetemet fejezem ki.

⁴ Mint a milyeneket a VII. tábla mutat be.

LEVELEZÉS.

I. HALAVÁTS GYULA: A KÖZÉPKORI TEMPLOMOK KELETELÉ-SÉRŐL. A köztudatban az van elterjedve, hogy a keresztyén szimbolika értelmében a templomot úgy kell építeni, hogy apsisa keletre, még pedig abba az irányba nézzen, a hol a nap a tavaszi æquinotiumkor (márczius 21-én) fölkel. Vagyis, hogy a templom hossz tengelye a csillagászati nyugat-keleti iránnyal összeessék s a templomot a kelő és nyugvó nap hosszában világosítsa meg. Ez ugyan nem keresztyén, hanem egyiptomi szimbolika, kiknek vallásában nagy szerepet játszik a csillagászat s ehhez képest templomaikat s egyéb monumentális építményeiket pontosan az égtájak felé irányították s a templom tengelyének kitűzése: a kötél kifeszítése vallási ünnepség tárgya. A keresztyénség csak átvette ezt a szokást és szimbolizálta, bár erről törvény vagy zsinati határozat nem intézkedik. A régi templomok keletelve vannak s csak a XVI. században, valószínűleg a protestantizmus hatása következtében térnek el ettől s a templom irányítását a helyi viszonyok határozzák meg. A görög-szertartásúak azonban még ma is szorosan ragaszkodnak a templom keleteléséhez, azért áll templomuk sokszor olyan különös helyzetben környezetéhez mérten.

A középkorban épült templomok között azonban mindgyakrabban találkozzunk olyanokkal, melyek nincsenek jól keletelve, azaz hossz tengelyük nem egyezik a csillagászati nyugat-keleti iránnyal, hanem attól délre vagy északra kisebb-nagyobb szögben eltér. Így — hogy csak Magyarországon maradjunk — az I. István királytól építtetett székesfehérvári bazilika 28 fokkal tér el dél felé;¹ a közel vele egykorú veszprémi székesegyház 32 fokkal észak felé;² a Gizella-kápolna pedig 18 fokkal észak felé;³ a nemrég alapfalaiban napfényre került kalocsai, Astrik püspöknek tulajdonított románstílusú templom 25 fokkal észak felé;⁴ míg a Péter királytól épített pécsi székesegyház pontosan keletelve van;⁴ az I. Endrétől alapított tihanyi monostor megmaradt altemploma 11 fokkal észak felé;⁵ az I. Lászlótól 1091-ben alapított somogyi Szent Egyed apátság temploma 14 fokkal északra;⁶ a budavári, alapjában

¹ Henszlmann I.: Monum. hung.

² Laczkó Dezső kegyesrendi tanár közlése.

³ Föerk E.: A kalocsai szentistvánkori székesegyház érseki sírja (Arch. Ért. U. F. XXXI. (911.) köt., 20. l.)

⁴ Matyasovszky Jakab: X. barátom közlése.

⁵ Bozmánszky Gyárfás szentbenedekrendi tanár, plébános értesítése.

⁶ Békefi R.: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (A Balaton tudom. tanulm. eredményei, III. köt., 1. rész, 3. szakasz, 203. l.)

III. Béla korában épült koronázó templom 22 fokkal dél felé; a nagyszebeni románstílusú templom 23 fokkal dél felé;¹ a tölem nem rég megismertetett² XIII. századbéli veresmarti templom 10 fokkal dél felé, a szenterzsébeti pedig 10 fokkal észak felé tér el a valódi nyugat-keleti iránytól.

Annak, hogy a középkori templomok egynémelyikének hossz tengelye eltér a valódi nyugat-keleti iránytól, bizonyára komoly oka van és nem az építész felületességének következménye. Ezt az okot megadja *Charlier C. V. L.* a budai csillagvizsgáló igazgatója, kinek a nemzetközi csillagászati társaságnak 1902. évben Göttingában tartott XIX. rendes közgyűlésén előadott értekezését *Lakits Ferencz* ismertette.³ Eszerint: *a középkorban az volt a szokás, hogy a templom apsisa arra a pontra néz, a hol a nap a templom védőszentjének nevenapján fölkel.* Ehhez képest aztán azoknak a templomoknak a hossz tengelye, melyek védőszentjének névnapja a nyári félfvőre (a tavaszi és őszi æquinoctium közé) esik, a valódi nyugat-keleti iránytól *északra*, a melyeknek névnapja a téli félfvőre esik, *délre* tér el.

Ha már most tudjuk a templom védőszentjét és tekintetbe vesszük a juliánus és gregoriánus naptár időbeli különbségeit (minden 128 év multán egy nap!): a templom hossz tengelyének eltérési fokából kiszámíthatjuk a templom építésének évét. Vagy ha tudjuk az építés évét: ki lehet számítani a templom védőszentjét. Ehhez azonban igen pontos, a másodperczekre kiterjedő adatra van szükség, melyet pedig — sajnos! — csak a legkritkább esetben érhetünk el.

Halaváts Gyula.

II. NÉMETHY LAJOS: A NYITRA-BAJNAI ELPUSZTULT VÁR-
RÓL. Könyöki József művében: «A középkori várak», melyet Nagy Géza bővítve átdolgozott, a «Magyarországi várak» című jegyzékben, a nyitramegyei várak közt előfordul Nyitra-Bajna is «elpusztult» megjegyzéssel. Meg voltam győződve, hogy e bejegyzés, mely csillaggal van jelezve, mint Nagy Gézától eredő, megbízható; azért feltettem magamban, hogy e várnak helyét felkeressem. A helybeli értelmességet megkérdeztem, mielőtt útra indultam volna, az egykori itteni várnak helye iránt, nagyot néztek, mert e várnak még hírét sem hallották. Minden tájékozás nélkül kellett útnak indulnom. Véleményem szerint e várnak is a hegyek között kellett volt feküdnie, úgy mint Temetvény vagy Podhrágy várak. Mely utóbbit közönségesen nagytapolcsányi Kővárnak neveznek. Annak hírét hallottam, hogy a hegyek közt, az erdőben sánczok vannak. Mindenekelőtt ezeket kívántam megsejmelni. Szerencsémre jól gyanítottam. Megtaláltam a sánczok között a várnak maradványait. Azok egy oly műből maradtak, melynek létrejötte még a népvándorlás korára, a ringek készítése idejére vezethető vissza. Egy oly korszak emléke ez, melyből

¹ Kimakowitz M.: Alt-Hermanstadt. (Archiv d. Ver. für siebenb. Landeskunde. B. XXXVII. Tafel. I.)

² Halaváts Gy.: A vurpódi, veresmarti, szászújfalvi és szenterzsébeti templomok. (Arch. Ért. U. F. XXXII. (912.) köt., 19—28 l.)

³ Lakits F.: Régi templomok beirányítása. (Mathem. és physik. Lapok, XII. (903.) kötet, 220. lap.)

még kevesebb műemlék van ismertetve, mint a rómaiak korából. Mely egyzersmind tanuskodik arról, mily erős volt a szláv elem hazánknak északnyugati részén.

Nyitra-Bajnáról kiindulva, a Lehota felől jövő patak mellett, északi irányban haladva, van a lehotai völgy, melyben egykor papírmalmokban és üveghutában élénk iparágak virágoztak. Az egyik papirgyártól nyugati irányban nyílik Hradna völgye. Ebben jó félórai gyaloglás után, a regényesen fekvő Vali hegyhez érkezünk. Ez keletről nyugat felé húzódó, hosszúkas hegy, melyet délről a Hegyka-, északról a Holikámen-völgyek szegélyeznek, melyek mindenikében gyors lefolyású hegyipatakok csörgedeznek. Ezek felé a Vali-hegy meredek oldalai, napsugártól alig érintve, sötétlenek. A Vali-hegyre széles, egykor kővel kirakott út vezet. Már ez leköti a gondos szemlélő figyelmét. Enyhe emelkedéssel felvezet eme út, szűk hegyszoroshoz hasonló helyhez. Itt érintkeznek a hat méter magas sánczok. E nyílás a kapunak helye, mely falazva volt. Az erős alapfalak boltíves kapubejáratot vagy tornyot gyaníttatnak, mely összekötötte a két oldalról ideérkező sánczokat. Beszélük, hogy évek előtt az egyik hatalmas ajtóragasztókő, vasalásával együtt, még e helyen állott. A sánczok testéből, a felettök elviharzott századok sokat lemorzoltak és feltöltötték a kétoldalt szegélyező sánczárkokat. Daczolva az idő viszontagságaival még most is, mint valamely hosszúkas láncszem körülövezik az egész várhegyet, még a meredek oldalakon is. A sánczokon belül sík térség van. A bejövettől balra, egy-két méter széles alapfalakat találtam. Istállók, gazdasági épületek alapjai lehettek. A belterület keleti falában állott a vár. Körülbelül 75 méter délnyugati irányú hosszúságban, melynek alapfalai némely helyen hat méter szélességűek. Az épület keleti részén kivált nagyon sok alapozás van. Itt bizonyára tornyok és magas épületszárnyak lehettek. Az épület nyugati részén, a kapunak helye, hosszfalak és támpillérek alapjai észlelhetők. A téglának sehol semmi nyoma. Valódi «kövár» volt. Az épület szárnyaival bekerítve volt a belső várudvar. Nyugatra a várépülettől a sánczokig, volt a külső várudvar. Ezen néhány száz harczos sátrakban táborozhatott. A sánczok nyugati részén ép oly kapu volt, mint a keletin és a sánczok ép oly magasak voltak itt, mint a keletiek. Ezeket is árkok szegélyezték, úgy mint amazokat. E sánczoktól tovább, nyugat felé haladva a második sánczövhöz érkezünk, mely valamivel alacsonyabb, mint a benső. Ezen alsóbb sáncznak kapuján kimenve, enyhe lejtőn, kővel kirakott, széles úton érünk a «Trhoviste» nevű lapályra. Ez alkalmas hely sáttortábor számára. E mezőn tartották Zsigmond király idejében a hírneves bajnai vásárokat, melyekre Morvából, Csehországból, Sziléziából stb. jövő kereskedők számára ki volt szabva az útirány, mely Ribényen, Striczon, Zsámbokrétón, Nagylányon, Nagytapolcsányon, Tavnokon, Nemsiczen, Vitkoczon és Bajnán át vezetett. Eme nagyobbarányú vásárokat Bajna helységben nem tarthatták, mert abban arra való vásártér nincsen; azért bizonyos, hogy azokat e téren, melynek neve is arra vall, tartották meg. E lapályt keletről a vár, északról és délről hegyipatakok mellől emelkedő hegyoldalak és nyugatról, az e vidéknek legmagasabb hegye a «Beleni» védi. Ha még Zsigmond idejében itt tartották

a vásárokat, akkor bizonyára állott még a bajnai vár, melynek jó útjain, de a várudvaron keresztül kellett a vásárosoknak haladniok, a miből a vár urának jövedelme volt, mert bizonyára vám nélkül nem bocsátották a váron keresztül a vásárra jövőket.

A várnak elpusztítói vagy a huszíták vagy ezek üldözői voltak.

Nyitra-Bajna, 1912 május 24.

Némethy Lajos.

III. GYALOKAY JENŐ: A NAGYVÁRADI KIRÁLYSZOBROK HE-
LYÉRŐL. Az «Archæologiai Értesítő» f. évi I. füzetében dr. Supka Géza Evlia Cselebi feljegyzései nyomán ismertette a váradi királysobrok elpusztulásának történetét. Minthogy szülővárosomnak egykori műemlékeivel magam is sokat foglalkoztam, legyen szabad az említett nagyérdekű cikkhez, kiegészítésül, néhány megjegyzést fűznöm.

A váradi királysobrok megsemmisülésének Evlia Cselebin kívül még egy olyan szemtanuja akadt, a ki a látottakat feljegyezte, s ez Szalárdi János, a káptalan levéltárának jegyzője volt, a ki Debreczenben, 1660. jul. 31-én kelt, s általam már többször idézett emlékiratában, erre vonatkozólag a következőket mondja el: «az réghi Szt. Királyok szobrait, Tornyokon levő merő aranyos réghi nagy öregh gombos körösztokett helyekbül levonták s vesztegették, Szt. László merő aranyos statuáját diribrül darabra rontották, tüzes szerszámokhoz való apró puskákatt csináltattak belőle, nagy karomlással Magyar Isteninek mond-
ván azokatt.»

Igy tehát az, a mit Evlia Cselebi mint Belgrádban történt dolgot előad, e szobroknak csupán öszetörött darabjaira vonatkozik.

Tisztában lévén ilyformán a királysobrok sorsával, talán nem lesz érdeketelen megállapítanunk, hogy a várnak melyik pontján állottak azok. A dolog igen egyszerű ugyan, de az általánosan elterjedt vélemény mindamellett jócskán eltér a valóságtól. A tévedést legfőképpen az okozza, hogy — a mint azt már ismételten bizonyítottam — íróink nem tudták, s részben most sem tudják, hogy a váradi vár kettős volt; t. i. egy egészen középkori jellegű belső, s egy e köré, az újabb olasz várépítő modor, tehát már a bástyarendszer szerint épült külső várból állott. Az utóbbi ma is csaknem változatlanul áll fenn, míg a belső vár a sok átépítés és rombolás során teljesen eltűnt. Helyét most, legalább részben a 18. század derekán épült (de azóta is sokat módosult) ötszögű kaszárnyacsoporthoz foglalja el.* Íróink ezen tényállással nem lévén tisztában, a régi leírásoknak a belső várról szóló részeit is a külső várra vonatkoztatják, s így helytelen alaphoz indulván ki, természetes, hogy merőben téves következtetésekre is jutnak.

Hogy az alább elmondandókat érthetővé tegyem, egy vázlatot mellékelek, melyen a bástyázott külső váron belül látható, feketén ábrázolt részek az egykori belső várat és székesegyházat, a vonalkázott részek pedig a mostani kaszárnyacsoporthoz jelzik.

* Lásd bővebben: «Nagyvárad ostroma 1660.» cz. értekezésemben. (Hadtört. Közl. 1911. évf. I. f.)

Bunyitay Vincze¹ a királyszobrokat a vár főkapujával (A) szemben, «üglátszik a székesegyház éjszaki terén» helyezi el, azt mondván, hogy Miskolczy István 1609. évi naplójának² e szavai «In ipso Arcis ingressu», csakis e kapura vonatkozhatnak; majd magáról Szent László lovasszobráról szólva³ azt mondja, hogy «helyet számára a vár főkapujától jobbra, a székesegyház⁴ és a püspöki palota⁵ között, amannak főajtaja előtt szemeltek ki.»

Ez azonban több oknál fogva helyreigazításra szorul. Először is nyilvánvaló, hogy az összes királyszobrok a székesegyház főhomlokzata és nem éjszaki oldalhajója előtt állottak. Ide helyezi azokat úgy az Ortelius krónikájában közölt általánosan ismert 1598. évi látkép, mind pedig Houfnagelnek szintén 1598-ban, de még az ostrom előtt készült, az előbbinél jóval pontosabb és megbízhatóbb rajza.⁶

Aztán ne feledjük, hogy Miskolczy a vár leírását a belső udvarban álló királyszobroknál kezdi, s magáról a külső várról legutoljára beszél. Így tehát naplójának idézett szavai, a külsővár (akkor egyetlen) kapujára nem vonatkozhatnak. Már csak azért sem, mert a főkapun (A) belépő, a szobrokat egyáltalán nem is láthatta, mivel azokat a belső várnak a külsővár tarajvonalánál jóval magasabb falai fedték el előle, a melyek miatt innen, magának a székesegyháznak is csak tornyait és tetőzetét lehetett látni.

A belső vár kapuja délen, a királyfia bástya tengelyében nyílt (B); ezen belépve egy kisebb udvar, az u. n. püspöki udvar, következett (C) s ennek belső falán át vezetett az út a székesegyház (D) főhomlokzata elé.

Miután a székesegyház nagyon hibásan volt keletelve, s főhomlokzata ennek következtében nem a főkapu (A), hanem — mint azt az 1881. évi ásatás megmutatta — a Bethlen-bástya felé nézett, a királyszobrok helyét sem kereshetjük a főkapuval szemben, sem pedig a székesegyház és püspöki palota között, hanem csakis azon a téren, mely a templom főhomlokzata s a belső vár nyugati körfala közé esik, s a melyet a vázlaton egy dült kereszt (×) jelöl meg. — Miskolczy szavai tehát nem a főkapura, hanem a püspöki udvarból a székesegyház elé nyíló kisebb kapura vonatkoznak.

Az egyház előtti szűk, talán 40 m. széles térségen négy szobor, még pedig egy lovas és három álló, volt összezsúfolva, minden bizonynyal a művészi hatás rovására. — De hát elvégre is a szobrok a várban állottak, ahol tehát a művészeti szempontok csak másodsorban, a védelmi szempontok után jöhettek figyelembe.

Tekintve a váradiaknak azt a babonás hitét, hogy a várat ellenség be nem veheti addig, míg benne a szent királyok szobrai állanak, ezeknek helye biztonság tekintetében jól volt megválasztva.

¹ «Váradi pümpökség története.» I. 188. l.

² Schedius: «Zeitschrift von und für Ungern». 1804. évf. 85—92. l. — Az eredeti kézirat 1804-ben Keresztessy József szalacsi (Bihar m.) ref. lelkész, másolata pedig a jeles debreczeni tanár, Sinay Miklós birtokában volt.

³ Bunyitay: i. m. I. 209. l.

⁴ U. o. a vázlaton: D.

⁵ U. o. a vázlaton: E.

⁶ Eredetije — úgy tudom — Nürnbergben van. Kissebbített másolatát közli Tóth-Szabó Pál «Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában» cz. műve.

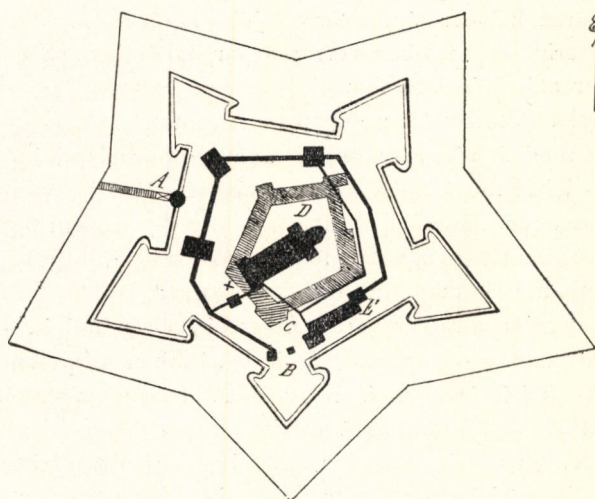

A négy szobor közül a három állót Meszesi Demeter püspök (1345—1372) rendeletére készítették a Kolozsvári testvérek (Márton és György). Ezeket, idézett naplójában, így írja le Miskolczy:

«E regione tres homines ibidem ænei pedes stantes. Primus ad sinistram habetensem in catena ex collo pendentem, cum securi calcaribus & tabella cum hac Inscriptione:

anno d. MCCC 40. Serenissimo Principe regnante Domino Lodovico Rege hungarie XXXX venerabilis dominus Pater Demetrius episcopus Vardiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum Georgium filios magistri Nicolai pictoris de Colosvár.

Secundus habet pomum aureum, cum Cruce gladio non evaginato catena ligato; habet quæque calcaria.

A NAGYVÁRADI VÁR ALAPRAJZA.

Tertius imberbis est tenens sceptrum regale: qui habet gladium, pugionem, calcaria & tabellam cum nota crucis.

Horum nomina vulgo circumferuntur, quod, sint Ladislaus, Stephanus ac Emericus.»*

Mint láthatjuk Miskolczy az évszámokat hibásan írta le, mert 1340-ben sem Nagy Lajos nem uralkodott, sem pedig Meszesi Demeter nem volt még váradi püspök. Lajos uralkodásának negyvenedik évében pedig Meszesi már nem élt.

A szobrok felállításának ideje — tudomásom szerint — mindeddig nincs megállapítva pontosan.**

* Egy más forrás szerint: Zur linken Hand stehen Ihm drey ährne Könige zu fuss, anzuzeigen, die drey der Kron Ungern unterworfenen Königreiche, als Dalmatien, Croatien und Slavonien» (M. Miles: Siebenbürgischer Würg Engel 205. l.)

** A Miskolczy naplójában közölt számokat nagy óvatossággal kell használnunk. — Ő ugyanis, többek között a székesegyház belsejében, a főhajót, az oldalhajóktól elválasztó pillérek egyikén az 1204. évszámot vélte olvashatni. Ez tehát még románkori pillér lett volna, a melyet azonban az 1342-ben megkezdett háromhajós csúcsíves csarnoktemplomba be nem állíthattak.

Szent László lovassobrát — szintén a Kolozsvári testvérek alkotását — Zudar János püspök (1383—1395) készítette.

Miskolczy ezt így írja le:

«... ænea S. Ladislai Regis imago æneo equo insidens, quondam integra & tota auro splendens, in dextra habet asciam, lignariiam, quasi sectionem minitans. Equi dexter testiculus grandior est altero. Subtus equum in ænea tabella hæc leguntur:

anno M. 390. die XX. mensis May Rege Sigismundo, Maria Regina feliciter regnantibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo pater d. Joannes Episcopus Varadiensis per Magistros Martinum, Georginum de Colosvár in honorem S. Ladislai Regis.»*

Általánosan elterjedt vélemény szerint Szent László lovassobrának conceptiója a prágai Szent György szobrával egyezett volna, azzal a különbséggel, hogy László dárda helyett bárdot tartott jobb kezében.

Mások szerint az 1499-ben vert magyar tallérokön, Szent László alakja a váradi szobor után készült volna.

Houfnagel említett rajza azonban mást mutat.

Bárha a rendelkezésemre álló, kisebbített reproductióból az egyes részleteket nem is lehet megállapítani, annyi kétségtelen, hogy a szent király — arcczal a székesegyház homlokzata felé fordulva — se nem ágaskodó, se nem ugrófélben levő, hanem nyugodtan haladó paripán ül, s jobbjával — «quasi sectionem minitans» — magasra emeli csatabárdját.

Houfnagel rajza a vár és város helyzetét, elrendezését, — egyes aránytalanságokat leszámítva — legalább főbb vonásaiban helyesen ábrázolja, így tehát nincs okunk kétségbevonni, hogy Szent László lovassobrát is, a valószínűleg megfelelően igyekezett feltüntetni.

Miután semmi reményünk nem lehet, hogy a Kolozsvári testvérek szoborműveinek bármily csekély maradványa is előkerülhessen, talán nem végezzünk felesleges munkát, ha mindazon adatokat összegyűjtjük, melyek középkorú szobrászatunknak e kiváló alkotásaira legalább némi világosságot deríthetnek.

Gyalokay Jenő.

IV. KEMÉNY LAJOS: MŰTÖRTÉNETI ADATOK KASSA MULTJÁHOZ. A kassai Szent Erzsébet egyházon a XVI. század elején Soltész Péter építőmester építtetett, a ki az 1510. évben tilalmat tett János kőműves vagyonára, a városi jegyzőkönyv szerint: Am Dinstag nach Johannis Baptiste hat der ersame herr Peter Scholtes, die zeit Rathman, ein Vorbot gethan auf alle güter des Hamnes morawers.

Kassai kőfaragók rontják le a nagyidai várkastélyt, melynek 1556. évi ostromáról a történelem és költészet is megemlékezik. Erről szól a városi jegyzőkönyv: Item mehr hat er — t. i. a város fizető tisztje, Finek János —

* Miles szerint (i. h.): «... da sitzt Ladislaus auf einem schönen Gaul hoch empor, wie ein tapfer Cavallier, und hat eine Türkische Axt in der Hand, war vormals ganz übergült.»

dem Steinmetzen die das Schoss Ayde schleifen sollen, geben fl. 1½. Az 1582. évben az olasz Cattani János Pál építőmester jár Kassán.¹

1639-ben Klein Dávid kőfaragó említettik.² Az 1661. évben Tállya város segítségért fordul Kassához, mert «az elmúlt esztendőben templomunknak egy darabját és tornyunkat fundamentumából kezdtük vala építeni».

Az 1789. évben Kiczling György kamarai építész (Kameral Bezirks-Baumeister) polgárjogot nyert, ő tervezte a jezsuita templom újonnan felépített két tornyát és az evangélikus luteránusoknak az 1816. évben felépült egyházát.

Az 1637. évben elhunyt Kőműves Antal «mindeneket hagyom az én hitves feleségemnek Szekeres Anna asszonynak, mivelhogy az Úristen minket 23 esztendőől fogva nagy kedvesen éltetett».³

Az 1643. évben Kolozsvári Kőműves János árvájának házi eszközei között, a melyet «megveszett erkölcsű atyja és mostoha anyja vakságokban és azután nem dissipáltak» volt «egy kőművesnek való arcus nem igen nagy».⁴

Kőműves Andrásnak az 1601. évben kelt végrendelete szerint «Zagyvai Miklós uramnak miveltem külön-külön rendbeli miveket, melyre szegődtem meg vele, az mint az darab számok tartják fl. 283. Item Almási Istvánnal szegődtem meg ő kegyelme háza csinálására fl. 175. Item az Kőműves János árváját négy esztendeje hogy tartom.»⁵

Kolozsvári Csizmadia István felesége 1651-ben: «Az mely templomot az kalvinisták mostan *kezdettek építeni*, annak épületire hagyok három aranyat, mely teszen fl. 10. denár 8».⁶

Strobel Frigyes képiró az 1591. évben tilalmat tett Pritzinger Dániel ötvös özvegyére: 7 Januarii. Fridrich Strobel auf der Daniel goltschmidin gütter pro fl. 12.⁷

A város első fertályában az 1688. évi conscriptio szerint «sellér képiró az oskolában» lakott. Az 1580. évben Baksy János házán «daran der Lew gemalt».

Midőn gönczi Szabó Zsigmond az 1637. évben meghalt összeírt javai közt: «Következik ház ékességére való szerszámnak inventálása és taxálása: Vagyon két kárpit, apostolok vannak reája írva fl. 4. Item két lilimos kárpit fl. 2. denár 60. Item két darab detto, az kin az tékozló fiú historiája, vagyon fl. 1. den. 25. Item 18 befoglalt rámás képek fl. 29. Item egy viselt bőr aranyos kárpit fl. 5. den. 40. Item egy griffmadaras kárpit fl. 1. den. 25. Item 3 darab viselt bécsi kárpit fl. 9. Az temetésre költöttünk, képirónak az címerekért fl. 8. Kőműves Bálintnak az Temetőhely becsinálásért fl. 3. Képiró

¹ Kassa v. titkos levéltára. E. E. Curtius Nr. 3 jelzés alatt.

² U. o. J. J. Klein Nr. 4 a.

³ Kassa város titkos lvt. K. K. Kőműves Nr. 8 jelzés alatt.

⁴ U. o. J. Kolozsvári Nr. 4.

⁵ Kassa v. titk. l. K. K. Kőműves Nr. 4.

⁶ U. o. J. Kolozsvári Nr. 5.

⁷ U. o. K. K. Goldschmidt Nr. 3.

Jánosnak — t. i. Spillenbergernek — árestoma szerint állatunk egy sárga rézmedenczét in fl. 4 korszóttól és készpénzt fl. 5, így tölt ki arestoma fl. 9.¹

Az 1654-ben elhunyt Keviczky János javai közt Szent Sebestyén képe 90 dénár, Báthory Gábor képe 40 dénárba becsültetett.²

Szlatinai András özvegye javai közt 1679-ben: Christus képe patikarius formára fl. 1. denár 80. Három austriai familiából való képek fl. 4. den. 50. Markos Mihály címere.³

Gergely ötvösmester az 1553. évben halt meg, a mint a város jegyzője a Protocollum inhibitionum fedelén rájegyezte: Greger goldtschmid ist pegroben worden am Ostermittwoch im 1553 Jahr.

Kis Lőrincz ötvösmester első neje Czipser Kelemen leánya, Dorottya volt, a kitől való fia György, szintén ötvös volt, a ki 1577-ben meghalt. Második felesége Haller Konrád leánya, Orsolya; harmadik neje Zsuzsánna.⁴ Anna nevű leánya Wolf (Farkas) nevű ötvöshöz ment férjhez, a mint 1578-ban tett végrendeletéből kitűnik: «Dem Jurg (György) Klain sainem sun (= sohn), des herr Lőrencz goldschmids enckel, verlest sy ym fl. 20».⁵

Tassy Boldizsár ötvös 1578-ban nyert polgárjogot.

Szegedy Tamás ötvösmesternek fia, Ferencz szintén ötvös és 1601-ben nyert polgárjogot.⁶ Tamás gyűrűpecsétjében nemesi címér és T. S. betűk.

Nagybányay István ötvös 1646-ban kelt végrendeletében: Az műszert hagyom magam tanítványának Mihály mesternek mind épen. Item az templom épületére hagyom egy gira ezüstöt.⁷ Kolosvári Lőrincz ötvös neje, Veres Kata végrendeletének testamentum hallgatója Kállai Mihály ötvös.⁸

Középkori kassai ötvös műve lehet a kassai ferenczrendiek pecsét-nyomója; a csúcsos egyházi pecsét mezejében gótikus baldahin alatt Szent Miklós püspök álló alakja; körirata S.(igillum) Conventus S.(ancti) Nicolai Cassoviensis.⁹

Egy 1551-ben kelt végrendeletben: Item habeo fibularum argentearum paria tria, quarum una est bewrthews, tehát az egyik kapocs börtös munka volt.¹⁰

Vinckler András lelkész lakodalmára a tanács négy ezüst kanalat adott ajándéknak.¹¹

Varannay Andrásné szül. Kálnay Erzsébet (1638) végrendeletében Sophiának — t. i. Kun György uram leányának — hagyok egy aranyos kupát, az mely *Losonczi Antalé volt, az neve is rajta vagyon*.¹²

¹ Kassa v. titk. l. Szabó Nr. 51.

² U. o. J. Keviczki Nr. 4.

³ U. o. Szlatinay. Nr. 1.

⁴ Kassa v. t. lvt. K. K. Goltsmio. Nr. 2.

⁵ U. o. Nr. 1.

⁶ U. o. Szabó Nr. 31 és S. Dorholtz Nr. 33.

⁷ K. v. t. lvt. Bányai. Nr. 1.

⁸ Kassa v. t. lvt. E. E. Deres. Nr. 2.

⁹ U. o. S. Darholtz. Nr. 2.

¹⁰ Városi jegyzőkönyv.

¹¹ U. o. 1578. Apr. 21.

¹² Kassa v. titk. lvt. Kálnay. Nr. 40.

Kőrösi István özvegye számadásában 1663: Az pecsétnyomóra adtam egy dutkát. . . . . denár 12. Az pecsétnyomó metszéseért fizettem fl. 2. denár 25.¹

Zsigmond király rendeletére 1430-ban Bekényi Benedeknek hamis pénzverés miatt birtokait elkobozták.²

Mihály harangöntő 1493-ban, Lukács 1497—1505. említettik. Lukács öntötte a gyöngyösi (1497), a kiskvárdai (1498) és a leleszi egyház (1505) harangját. A gyöngyösi egyház gondnokai tilalmat vetettek reá: 1497. Arestum Georgii de Agria etc. feria quarta ante Michaelis fecit arestum in persona iudicis, iuratorum et vitricorum ecclesiae de Genges super omnia mobilia et immobilia bona Lucae Rotgisser pro florenis XLVIII (= 48), quos idem ab ipsis levavit ad campanam ipsis fudendam.³

Az imregi (Zemplén várm.) minorita kolostor templomának harangján: Hans Thomas Wening in Kaschau 1629; a sátoraljaújhelyi piaristák harangján: Durch Feyr bin ich geflossen Johann Michael Schneider Kay (serlicher) Stuckgiesser in Kaschau hat mich gossen anno 1697 felirat van.

Az 1495. évben Kassa városa határozatot hozott: Dem Endris bogner (ijártó) ist zugesagt, das er die Hantbogen frey sey zu machen.

A Kassán letelepedett Wagner Frigyes pánczélgyártónak Herrieden városa 1559-ben bizonyítványt ad, hogy Neuestettenben született; tíz évvel később Nürnberg városa arról, hogy Weih János és Schaidenbach János nürnbergi pánczélgyártó mesterek tanúsága szerint Wagner Nürnbergben Betzen Gáspár mesternél öt évig tanult.⁴

Neidel János pánczélgyártónak a város évi 3 forintért műhelyt ad bérbe. «1570. Feria tertia post Oculi mei. Hans Neidel panczermacher debet officinam loricariam intrare et in ea permanere et consum dare indedebet fl. 3.»

Az 1652. évben Zuur János alias Fegyverderékcsináló Flass Mártontól örökölt házat, mely «az felső kapunál napnyugati szerben, úgymint az álgúöntőház mellett volt, eladta.⁵

Rozom Szabó János 1685-ben kelt végrendeletében «Lifter — vagyis puskaágyúcsináló — Márton szomszéd uramnak hagyok egy fejer olas(z) forma tálat és egy iratos óntányért».⁶

György deák anyjának Domby Dorkának az 1568. évben Bécsből küld «olasz himvarróttűt 200-at és 50 török himvarróttűt, kinél tű jobb nem volna, mert annyi ezüstre becsülik, az mennyit nyom».⁷

1578-ban Klein Tóbiás kannagyártó említettik. A sweidnitzi kannagyártócéh az 1645. évben bizonyítványt az Böhme Joachimnek, hogy mesterségét Haaren János mesternél tanulta.⁸

¹ Kassa v. l. lvt., lajstromozatl.

² Kassa v. titk. lvt. U. Bekényi. Nr. 14. és 15.

³ Kassa v. jkve.

⁴ Kassa v. titk. l. Wagner Nr. 1 és 3.

⁵ Kassa v. t. lvt. E. E. Reiner. Nr. 4.

⁶ U. o. J. J. Rozom. Nr. 2.

⁷ Kassa v. lvt. lajstromozatlan.

⁸ U. o. lajstromozatlan.

Schuster Eliás órasmester fizetése (1578) a toronyóra és «oben am Kloster» levő óra felügyeleteért évi 14 tallér és 8 köből gabona.

Száz évvel később márczius hó 27-én: Stephanides órasmester instál, hogy ne engedje a nemes tanács munkálkodni az órasmesterséget egy pogányból lett óracsinálónak. Deliberatum: Producálja mesterségéről való levelét és álljon be az czéhbe, azután méltó respectusa lészen instantiájának.¹

Rósa Ferencz orgonagyártó meghalt 1782 február hó 24-én készítette a kassai Szent Erzsébet egyház és a rozsnói székesegyház orgonáját.²

Csiszár Balázs neje, Anna 1591-ben kelt végrendeletében: Item az négy kardot és az mennyi vas vagyon szablyának való, az műszerrel egyetemben, azt az én uramnak, Csiszár Baláznak hagyom éppen.³

Baláznak második neje lehetett Borbála, a kinek javai közt 1601-ben «három szablyavas *fringia formára vert*, ezeket fástól tudtuk fl. 1».⁴

Csiszár György pecsétjében V. C.(siszár) G.(yörgy) betűk alatt paizsban keresztbefektetve egy szablya és egy egyenes kard.⁵ Özvegye, Borbála 1634-ben végrendeletében: «az leányomnak Juditnak hagyok egy aranszín tafota szoknyát, zöld bársony az válla, aranyprém rajta és gyöngyös kapocs. Item hagyok egy szederjes kamuka kis subát, selyemprém rajta, melynek az eleje béelt». Testamentumhallgatója Paizgyártó György volt.⁶

Csiszár Pálné 1622-ben tett végrendeletében: «az csiszármesterséghez valamennyi szerszám vagyon, azt hagyom mind Kassán lakozó Csiszár Ferencznek; volt adós hét vassal, egy forinttal, azt is megengedtem neki.⁷

1631-ben Ujhelyi György császársmester említettik.⁸

Kemény Lajos.

V. JÁNÓ BÉLA: RÓMAI SÍRRÓL HADRIANUS CSÁSZÁR KORÁBÓL VÁRHELYEN, HUNYADMEGYÉBEN. Szüreti szünidőm első napján: október 15-én Várhelyre siettem, hogy a már régebbi idő óta megkezdett régészeti kutatásaimat folytassam s lehetőleg új tárgyakkal gyarapítsam főgimnáziumunk érem- s régiségtárát. Rövid 3—4 órai ott tartózkodásom alatt sikerült is egy Hadrianus császár korabeli középbronzot RM TR P COS III S—C hátlapi felirattal, egy Alexander Severus császár korabeli ezüst denariust LIBERTAS—AVG hátlapi felirattal s egy Árpádházi ezüst s Szlavonia részére vert denariust szereznem. A mint a falu felső részén elterülő halmokat vizsgálgattam, egyszerre csak egy ember termett mellettem s arra kért, hogy menjek el udvarába, mert egy sírt fedezett fel. Kérésének eleget téve, oda mentem s alkalmam volt egy a föld gyomrában fekvő római kő-

¹ Városi jegyzőkönyv.

² A kassai ferenczrendiek Historia domusiban, jelenleg a gyöngyösi ferenczrendiek birtokában.

³ Kassa v. t. lvt. Csiszár. Nr. 2.

⁴ U. o. Csiszár. Nr. 4.

⁵ U. o. Csiszár. Nr. 7.

⁶ Kassa v. titk. lvt. Csiszár. Nr. 11.

⁷ U. o. Csiszár. Nr. 10.

⁸ U. o. Lakatjártó. Nr. 4.

koporsót látni. A telek tulajdonosa ugyanis pár nappal ottlétem előtt kutat akart ásni udvarán, 1'40 m. mélységben azonban ásója egy lapos kőlapba ütdött s mert bizonyára kíváncsi volt a kőlap nagyságára s anyagára, de talán az alatta levő titokra is, óvatosan körülásta és teljesen kiemelte azt. E perczen meglepetve látta, hogy egy, az ő állítása szerint teljesen ép csontváz feküdt a koporsóban egy Hadrianus császár korában vert s igen megrongált nagy bronz társaságában. Egyéb melléklet azonban a koporsóban nem volt, sőt midőn én ott jártam, a tulajdonos már a csontvázat is kiemelte s csaknem teljesen szét-törtesde úgy, hogy a hulla elhelyezési módját sem lehetett megállapítanom. Csupán a koponya egy kis részét s az alsó állkapcsot láthattam teljesen ép s jól kifejlett fogazattal.

Maga a homokkőből készített koporsó teljesen síma, 1'51 m. hosszú, 0'62 m. széles, 0'60 m. magas, falának vastagsága 0'10 m. s így belső hosszúsága 1'31 m., szélessége 0'42 m., magassága 0'50 m., miből valamely szegényebb sorsú gyermek sírjára lehet gondolnunk. A koporsón kívüli közvetlen közelben egy jól kiégetett, korongon készült barnásszínű 14 cm. magas kissé törött edény került elő, melyet a fent említett pénzekkel együtt főgimnáziumunk régiségtárába szállítottam be. A koporsó ott maradt, ha azonban anyagi viszonyaim engedni fogják, közelebből kiemeltetem s nem fogom sajnálni a fáradságot, hogy e sír környékén ásassak.

Szászváros, 1911. október hó 31.

János Béla,
főg. tanár.

VI. Dr. CSERNI BÉLA: MUCATRA SÍRKÖVÉRŐL APULUMBAN.

Az Arch. Értesítő XXX. évfolyamában közölt Zeno nevű római katona sírkövének * igen érdekes pendantját találjuk a most közlendő Mucatra nevű palmyrai származású szintén római katona sírkövének feliratában.

Eme szerencsés leletnek főképen a szaktudósok örvendhetnek, a mennyiben az Dacia történetének folytatólagos megírásához, de különösen a katonai viszonyoknak, s amazoknak ide-oda áthelyezésének megállapításához új és határozottan szóló adatot nyújt.

E sírkövet f. é. márczius 20-án földmegforgatás alkalmával az apulumi «Sírok-utca» nyugati oldalán levő Porutin nyugalmazott katonai tisztviselő úrnak szőlőjében találtuk. Eme szőlő 33'6 méternyire a mostani románok köztemetőjétől délfelé, s majdnem szemben fekszik azon ponttal, a melyen a «Sírok-utczá»-nak keleti oldalán az 1909-iki december 10-én a fennebb említett Zeno sírkövét találtuk.**

Mucatra sírkövének talapzatát nem találtuk, mert az oszlopalakú sírkövet az írásos részével felfelé fekvő helyzetben ledőlve, 80 cm-nyi mélységben a földszíne alatt leltük, talapzata pedig, mint talán maga a sír is, még a föld alatt maradt a szomszéd szőlőjében, a hová azonban ez alkalommal még nem juthattunk.

* Arch. Ért. XXX. k. 178—181. l.

** A püspöki majoros kertben.

A kiemelés után azonnal múzeumunkba szállított sírkövünk magyar-igeni kemény, világos fehérés szürke homokkőből készült.

Az oszlopalakú sírkőnek felső végén hornyolatos, alsó végén pedig szalag-lécze van.

A felső körlapja közepén mélyítés van, a melybe valami disztítés volt beeresztve, például egy kőpinia lehetett, a milyen különböző nagyságokban előforduló disztítéssel a római «Sírok-utczá»-ban gyakran és sok ponton találkozunk.

Az említett mélyítésben megvan a vasszeg és a beöntött ólomnak maradéka.

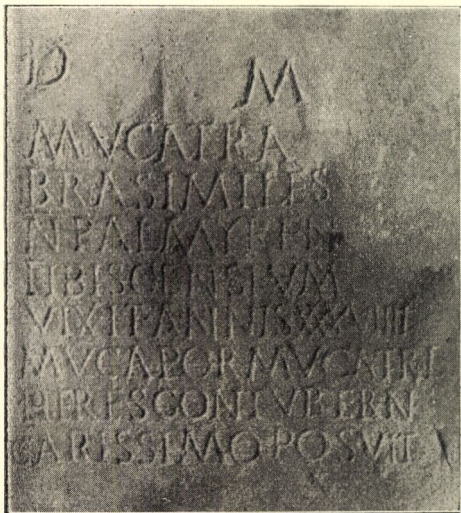
Az oszlop alsó körlapján szintén mélyítés van, a mely az oszlop talapzatra való megerősítésére szolgálhatott, de összekötő vasszeg vagy ólomnak nyoma nincsen.

Az oszlop magassága 230 cm., melyből a felső léczre 6 cm. a közepén hasas törzsre 211 cm. és az alsó léczre 13 cm. esik.

Az oszlop felső körlapjának átmérője 38 cm., a törzsnek a lécz alatti kerülete 109 cm., a törzs közepén vett kerülete 130 cm., az alsó lécz fölötti kerülete pedig 127 cm. Az írás mezeje az oszlop tetejétől 96 cm.-nyi távolságban veszi kezdetét, magassága 62 cm., szélessége pedig 49 cm. és 61 cm.

A felirat betűi nem egyforma magasságúak. Az első sortól (D. M.) a kilenczedikig a magasságok a következők: 8 cm., 6 cm., 6 cm., 5 cm., 5 cm., 4.8 cm., 5 cm., 4.2 cm. és 4.8 cm., s a harmadik század közepére vallanak.

Mínthogy az oszlop gömbölyűsége miatt görbe síkban fekszenek a betűk, azért a feliratot csak az egyenes lapú pacskolatról felvett fényképben mutatom be:

Olvasás:

D(is) M(anibus)

MVCATRA

BRASI (fíl.) MILES

N̄(umeri) PALMYREN(orum)

TIBISCENSIVM

VIXIT ANNIS XXXVIII

MVCAPOR MVCATRAL

HERES CONTVBERN(ali)

CARISSIMO POSVIT

A sírkő felirata a római szokás szerint szerény és egyszerű. Szövegéből látjuk, hogy Brasus fiának, a 39 éves korában elhalálozott Mucatrának az oszlopalakú sírkövet örököse és sátoros társa Mucapor Mucatral emeltette.

Jó módúak lehettek, mert e ritkábban előforduló hatalmas sírkő nem csekély összegbe kerülhetett az öröklődő sátoros társnak.

Az 1910-iki évben már közzétett Zeno sírkövének feliratán Miles numeri Germanorum-ot láttuk, a jelenleg közlötten pedig Numeri Palmyrenorum-ot olvashatjuk, a miből megtudjuk, hogy a Tibiscumban* állomásozó katonacsoport palmyraiakból alakult, s eme csapatból az apulumi táborba is kerültek legények; mert a sátoros társak, úgy a meghaltak, mint az örökösnek neve tiszta keleti, s tulajdonképen Mukara és Mukapor Mukatral-nak kellene, hogy írjuk, de az azelőtt és a most közzétett feliratokból láthatjuk azt is, hogy már három numerusnak ú. m. a numerus singularium, a numerus germanorum és a numerus palmyrenorumnak Apulumban való tartózkodását konstatálhattam.

Mucatra vitéz Apulumra nézve nem volt átutazó vagy mint nyugalomba vonult veteranus lakója, hanem mint tényleges szolgálatban álló katona élt és halt meg e táborban, s látjuk továbbá, hogy Mucapor sátoros társa volt Mucatrának, tehát a táborban laktak, s valószínűleg még több társával együtt Tibiscumból át voltak helyezve az apulumi helyőrséghez.

A sírkő kelte körülbelül azon időpontra tehető, a mikor a harmadik században a római birodalomnak sok helyén rendkívüli katonai áthelyezésekkel találkozunk. Valószínűleg a 212—267 évek közé e lehetett, mert ha a chronológiát vesszük tekintetbe, találjuk, hogy a Syriában fekvő Palmyra nevű város neve Antoniusnak (Kr. e. 31 év) a Párthok elleni háborúja alkalmával először fordul elő a rómaiak történetében. Trajanus háborúi alkalmával majdnem földig romboltatott le e város, de Hadrianus Hadrianopolis név alatt újra építi fel a várost. Caracalla alatt, 212 körül, római colonia lett, s ez időn túl kerülhetek Tibiscumba a palmyraiak.

Ott uralkodott 267 óta II. Odenathusnak özvegye Batzebina, ki Zenobia görög nevet vett fel, s Róma uralma ellen küzdött, a római járom alól megszabadulni igyekezett, de vitéz ellenállása daczára legyőzödvén, Aurelianus császártól, a 274. évben Rómában tartott diadalmenete alkalmával mint hadifogoly szerepelt a szerencsétlen Zenobia is, későbbben pedig Tiburban élt szabadon.

Aurelianus Palmyrát leromboltatta, mire a palmyrai birodalom hanyatlásnak indult.

A Mucatra névre és a Numerus Palmyrenorumra vonatkozólag további tájékoztatás végett ide iktatom még a következőket a Corp. Inscr. Lat. III. kötet és pótköteteiből:

1. Mucatra előfordul mint férfinév a 3394, 8275 [2009]; mint női név [10276] szám alatt.

M. Aur. Mucatral (is?) 14,507. sz. Mucapor 799., 7565. [852., 14357]. — Mucapor Amenis 7437., 2., 14. — Mucapor Eptacentis f. (Thrax). D. XXI. — . . . s(ius) Mucapor 799. sz.

2. A numerusra nézve: N(umerus) M(ilitam) Ti(biscensium?) 1343. sz. —

* A mai krassó-szőrénymegyei Zsupa község közelében. A római korban a Dacia Apulensis kerülethez tartozott.

Numerus Palmūnerorum. (Pal. 14,216; Palmur. 837., 7693., 7999. sz.) — Veteranus ex n. Palmuren. (Pataissaban) 907. sz. — Vet(eranus) exc(enturionæ) n(umeri) P. O. 1471. sz. (Szarmizegetusaban). — Eques (numeri) p... p... (Alsó-Ilosván) 803. sz. V. ö. Két nyelvű feliratok: Hermes XIX. 226. l. — Arch. epigr. Mitth. XIII. 180. l. — Mommsen, Hermes XXII. 551., 555. l. Röm. Gesch. V. 424. l. A. 1. Corp. Inscr. Lat. 7954.

Gyulafehérvár, 1912 május hó.

Dr. Cserni Béla.

VII. SZEGHALMI GYULA: A SZEGHALOMVIDÉKI (BÉKÉS MEGYE) HALMOKRÓL. A Békés vármegye északi részében fekvő, Jásznagykunszolonok-, Hajdú- és Bihar vármegyék közé ékelődött szeghalmi járás 694 □ kilométert (120,683 katasztrális holdat) kitevő területén ez időszerint 64 halmot számlálhatunk. Közismert dolog, hogy e halmokat dr. Szabó József geologus több dolgozatában, nevezetesen a Budapesti Szemle 1859: VI.; majd az Akad. Évkönyv X., s az Akadémiai Értesítő 1867., 68. évi folyamában¹ geológiai emlékeknek tartotta, vagyis az őshajdankorban a mai Alföld térségeit elfoglaló édesvízi tó fenekén létrejövő zátonyszerű képződményeknek. Hogy a halmok geológiai eredetét bebizonyítsa, sorra vizsgálta (?!) halmainkat s tételeinek támogatására mint «kitűnő példákat» sorolta föl a megyénkben fekvő szarvasi, csudaballai, mezőberényi, gyomai, kondorosi halmokat,² melyek földtani szerkezete kizárja azt, hogy e halmok emberi kéztől eredők legyenek. Majd eloszlásukra vonatkozólag állított föl határozott tételeket. Kimondotta, hogy Békés közepén elhelyezkedő fennsíkon, melynek periferiáján Kétegyháza, Csaba, Dobozmegyer, Pusztaföldvár, Berény, Gyoma, Endrőd, Szarvas, Gádoros, Oroszáza és Újkigyós fekszenek, *egy halom sincs*; hogy a meglevők mind az ártereken, vagy ezek közelében vannak s különösen szeretik a mostani vagy régi medrek partjait követni. Tanulmánya eredményeképp hangsúlyozta, hogy a sok százra menő halom közül, melyeket megvizsgált, *csak kettő akadt*, melynél az emberi kéz módosító közbejöttét kétségbevonhatatlanul megállapíthatta; arra pedig, hogy csak egyetlen-egyet is ember hordott volna össze, semmi se mutat. Dr. Szabó idézett állításainak szellemében ír dr. Pethő Gyula is,³ ki lehetségesnek tartja, hogy a halmok a régebbi diluvium keményebb anyagának maradványai, melyeket a vízjárások nagy sánczok alakjában meghagytak s később az erózió alakított át önálló kerek halmokká; esetleg a régi erősebb vízjárások összehordott ó-alluviális torladékai, melyeknek ugyancsak a régebbi vízhatások adták meg mai alakját.»

Hogy mily ingatag alapon nyugvó, s régészeti leleteink, halomvizsgálataink egész sora által alapjában megdönthető kijelentések ezek, az archæologia

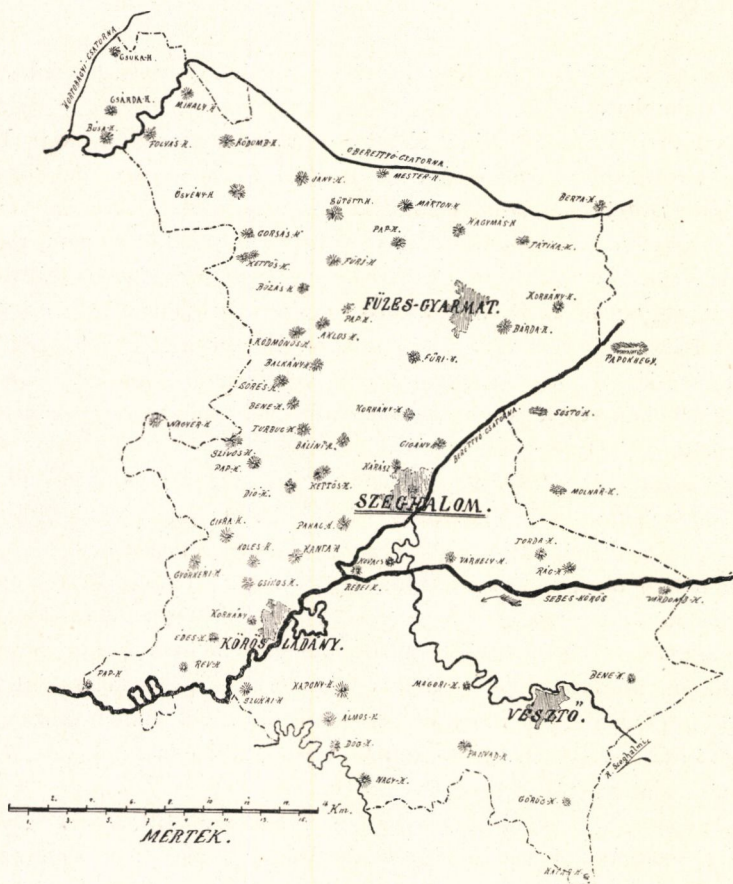
¹ Dr. Szabó: A békés-csanádi halmok földtani tekintetben. Budapesti Szemle 1859. VI. 175—187. — A magyar Alföld alakulása földtani tekintetben. M. Tud. Akad. Évkönyv. X. 47. — Békés- és Csanád vármegye leírása. I. f. 13—14. — A történelmi és geológiai halmokról. Akadémiai Értesítő I. 1867., 188—189. — Újabb kutatásaink eredménye a halmok körül. Akadémiai Értesítő. II. 1868. 195—198.

² Dr. Szabó: A békés-csanádi halmok stb. Budapesti Szemle 1859. VI. 176—177.

³ Dr. Pethő: A három Körös és Berettyó környékének geográfiai és geológiai alkotása. Gallac: Monografia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről I. 118.

mai állásában azt hiszem mondanom se kell. Nem lehet ugyan czélom itt az eddigi halomvizsgálatok eredményét regisztrálni, nem is tartom még időszerűnek *a föltétlenül széleskörű és lelkiismeretes kutatásokat föltételező hérdésben* dr. Szabóhoz hasonlóan végleges ítéletet mondani; de megengedhetőnek vélem, hogy már most rámutassak néhány oly momentumra, melyekből kitűnik, hogy dr. Szabó idevonatkozó dolgozataiban kifejtett állítások a legkevesbbé sem

A SZEGHALMI JÁRÁS HALOM-TÉRKÉPE.

tartoznak ama tudományos tételek sorába, melyekről elmondhatnók, hogy a kérdést megnyugtatólag, elfogadhatólag oldották meg.

Dr. Szabó által «kitűnő példaként» felsorolt halmok legtöbbje ráczáfol ama állításra, hogy földtani szerkezetük kizárja emberi kéztől való eredésüket. Így a gyomai határhoz tartozó Elő-, Öred-, Lyukas és Simay halmok vizsgálata kiderítette, hogy nem egyebek, mint konyhahulladék-torlaszok, melyekben a lelt tűzpadok, hamurétegek, állati csont és cserépzárványok kétségtelenül igazolják emberi kéztől való eredésüket.

Nagyon felületes vizsgálatra vall amaz állítás is, hogy a «megye közepén

elhelyezkedő fennsíkon *egyetlen halom sincs*», mert ott *egész sereg* halmot találunk. Így, hogy csak a jelentékenyebbeket említsem, a fentebb említett *körzeten belül* a következő halmokat találjuk:

a) a gyomai járás területén: Soós-, Pap-, Polus-, Vaskő-, Egei-, Keselyűs- és Bodor halmokat.

b) a békési járás területén: Temető-, Fél-, Fekete-, Köves-, Körös-, Nagy és Kocsor halmokat.

c) a békéscsabai járás területén: Csordás-, Hármashatár és Templom halmokat.

d) az orosházi járás területén: Forrás-, Csorvás-, Ormos-, Döggút-, Kike- és Vaskapu halmokat.

e) a szarvasi járás területén: Kondoros-, Galó-, Zöld-, Cibula-, Telek-, Szilai-, Dicsi-, Szappanos-, Kovács-, Csikós-, Rózsás- és Gyilkos halmokat.

Dr. Szabó állításaival szemben már a 60-as évek elején Kerner Antal, a budapesti műegyetem jeles tanára azt fejtegette,¹ hogy a kunhalmok a svájci czölöpépítményekkel egyazon természetűek és abból az időből származnak, midőn még a nagy magyar medencze részben vízzel volt borítva. Ezen a véleményen volt Pulszky Ferencz is, nemkülönben Rómer Floris, továbbá Cotta Freiburgi tanár, ki azt mondja,² hogy az emberi lakóhelyek ezen igen régi maradványai áthidaló tagjai azon merőben történelemelőtti népvándorlásnak, mely keletről tartott nyugot felé.

Lóczy az arad- és csanádmegyei Alföld³ cz. dolgozatában hasonlóképen emberi kéz művének hirdeti a halmokat. Dr. Pethő Gyula kir. főgeologus, ki szemtanuja volt a Vadász-Miske és Seprős aradmegyei községek közé eső Józsi-majori halom megbontásának, elmondja,⁴ hogy a halomban le, egészen a feltárás fenekéig elszórva durva és vastag cserépedénydarabokat, kiégett földrögöcskéket és faszéandarabkákat talált, mely körülményből következteti, hogy ez a halom hordott és pedig nem is egyszerre, hanem lassankint összehordott föld, a melyen időről időre és pedig nem is rövid, hanem huzamosabb ideig emberek tanyáztak. Dr. Jósza András, a szabolcsi őshalmok buzgó kutatója szerint is⁵ emberi kéztől eredők.

De Szabónak a halmok keletkezésére vonatkozó állításának általános érvényességét megczáfolják a Szél Farkas által kiásott nagyrévi, szelevényi; a Foltinyi által átkutatott Szíhalom-földvárhalmai; a Benka Pál tudósítása révén ismert szarvasi; a Jellenik által ismerttetett és részben megásott tószegi; a Tariczky és Miliesz által átkutatott tiszafüredi, nemkülönben a csépai, pilini, magyarádi, szerbkeresztúri halmok, mint az olasz terramarékkal rokon őstelepek analógiái.⁶

¹ Karner: Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck, 1863.

² Cotte: A jelen geológiája. 287.

³ Lóczy: Az arad- és csanádmegyei Alföld. M. kir. Földtani Intézet évi jelentése. 1886.

⁴ Monografia a Körös-Berettyó-völgyármentesítéséről. I. 130.

⁵ Szabolcs vármegye őstörténete. Magyarország Vármegyéi és Városai V. 368—393. — Szabolcs vármegye őshalmjai. Arch. Ért. 1897. XVII. 318—325.

⁶ Pulszky: Magyarország Archæológiája I. 29—39. Őstörténelmi leletek Magyarországon. Bevezetése Sir. Joh. Lubbock «Történelem előtti idők» című könyve magyar kiadásához. —

Sok halomnak emberi kéztől való eredését, másfelől a különböző korszakokban különböző célokra való felhasználását engedik következtetni a főntebb említettekén kívül a leletek egész sora.

Igy a Szilágy-nagyfalui,¹ bodrogmegyei,² nevezetesen muhi-pusztai, miskolczi, vadászi, vattai, latorvári;³ az alpári,⁴ zentai,⁵ nemesócsai,⁶ monaji,⁷ soproni,⁸ czeplédi,⁹ dévaványai,¹⁰ tószegi,¹¹ laposhalmi,¹² szentesi,¹³ csókai,¹⁴ Ugocsa-csornatói, csepei, nagyszöllősi, veréczei, királyházai,¹⁵ szegvári,¹⁶ alsó-szentiváni,¹⁷ gerjeni,¹⁸ biharudvarii,¹⁹ királyhelmecei,²⁰ oklándi,²¹ szabolcsi,²² zala-szántói,²³ jászalsós-szentgyörgyi,²⁴ gombosi,²⁵ gyomai,²⁶ bácsmadarasi,²⁷ tibold-daróczi,²⁸ arankavidéki,²⁹ szécsényi,³⁰ gyulavarsándi,³¹ hortobágyi,³² füzesgyarmati, körösladányi, kelenföldi,³³ békéskamuti,³⁴ szentandrászi,³⁵ tiszafüredi.³⁶

Mint főntebb említettem, a szeghalmi járás területén ez idő szerint 64 halom van. Hogy csak néhány évtizeddel előbb is sokkal több volt, azt a környéken lakó 70—80 év közötti polgárok egybehangzóan állítják. De a halmok folytonos pusztulása nem csupán helyi, hanem országos jelenség. Részint talajnivellálási, részint talajjavítási célból való széthordásuk nem is a mi időnkben vette kezdetét, hanem talán századokkal előbb, úgy, hogy folytonos és újabban rohamos redukciójukból joggal következtethetjük, hogy az őskorban számuk 8—10-szer annyi volt. Így, hogy csak egy példát hozzak föl: Fehér megyében, Alsó-szentiván határának «Nekeresd» nevű részén ma 43 halom van.³⁷ 25—30 évvel előbb Hőke Lajos még 80 halmot számlált,³⁸ míg Hattyúfi Dezső kimutatja, hogy a XIX. század közepén számuk száznál is többet tett ki.³⁹ Tehát egy emberöltőnyi idő alatt több mint 50% a redukció.

A szeghalmi járás területén levő halmok községenkinti megoszlását, Szeghalom központtól való távolságát, tengerszínfeletti és valódi magasságát az alábbi kimutatás tünteti föl.

Szeghalom határában: Szeghalom 0 km., 92'20 m., 6 m. — Kárász

Békésvármegyei Régészeti Társ. Évk. 1878., V. 62—67. — Foltinyi János jelentése a Magyar tört. társ. 1870. júniusi gyűlésén; Arch. Ért. III. 137., I. 126. — Pigorini: *Bulletino di Poletologia Italiana*.

¹ Arch. Ért. 1881. I. 157. — ² Kandra Kabos: Borsodi őskori leletek. Arch. Ért. 1876. 10. — ³ Szendrei János: Borsod megye őstelepei. Arch. Ért. 1883. III. 109—137. — ⁴ Arch. Ért. 1883. III. 156., 1889. IX. 383. — ⁵ Arch. Ért. 1885. V. 128., III. 116. — ⁶ Arch. Ért. 1886. VI. 47., 1887. VII. 166. — ⁷ Arch. Ért. 1887. VII. 60. — ⁸ Arch. Ért. 1888. VIII. 354. — ⁹ Arch. Ért. 1888. VIII. 448. — ¹⁰ Arch. Ért. 1889. IX. 53. — ¹¹ Arch. Ért. 1889. IX. 145. — ¹² Arch. Ért. 1889. IX. 145. — ¹³ Arch. Ért. 1889. IX. 254. — ¹⁴ Arch. Ért. 1890. X. 357. — ¹⁵ Arch. Ért. 1891. XI. 415—417. — ¹⁶ Arch. Ért. 1892. XII. 69. — ¹⁷ Arch. Ért. 1893. XIII. 28. — ¹⁸ Arch. Ért. 1894. XIV. 6. — ¹⁹ Arch. Ért. 1894. XIV. 220. — ²⁰ Arch. Ért. 1894. XIV. 250. — ²¹ Arch. Ért. 1895. XV. 417. — ²² Arch. Ért. 1897. XVII. 318—25. — ²³ Arch. Ért. 1899. XIX. 227. — ²⁴ Arch. Ért. 1901. XXI. 120. — ²⁵ Arch. Ért. 1905. XXV. 62. — ²⁶ Arch. Ért. 1905. XXV. 235. — ²⁷ Arch. Ért. 1905. XXV. 420. — ²⁸ Arch. Ért. 1905. XXV. 407., XXVI. 346., XXVII. 247. — ²⁹ Arch. Ért. 1907. XXVII. 266. — ³⁰ Arch. Ért. 1907. XXVII. 222. — ³¹ Arch. Ért. 1908. XXVIII. 55. — ³² Arch. Ért. 1909. XXIX. 381. — ³³ Arch. Ért. 1861. II. 29. — ³⁴ Békésmegyei Régészeti Társulati Évkönyv III. 165. — ³⁵ Békésmegyei Régészeti Társulati Évkönyv V. 63. — ³⁶ Arch. Ért. 1899. XIX. 82.; — XXI. 362.; XXIII. 298. — ³⁷ Nagy Géza: Az alsó-szentiváni sírdombok (Kunhalmok) Fejér megyében. Arch. Ért. 1893. XIII. 28.

³⁸ Romer: *Résultats généraux du monoement archeologique en Hongrie*. Bp. 1876.

³⁹ Arch. Ért. 1870. IV. 160.; V. 1871. 214.

1'5 km., 90'15 m., 5'70 m. — Czigány 2'5 km., 88'40 m., 3'30 m. — Kovács 4 km., 90'62 m., 5'00 m. — Korhány 3'85 km., 92'90 m., 6'80 m. — Pakacz 4 km., 90'24 m., 5'70 m. — Rédei 4 km., 89'68 m., 1'80 m. (1911-ben elhordatott.) — Várhely 4 km., 88'70 m., 5'60 m. — Bálint 4'25 km., 91'50 m., 6'60 m. — Kettős 4'5 km., 91'88 m., 7'00 m. — Turbucz 6'5 km., 92'30 m., 7'20 m. — Bene 7'5 km., 92'45 m., 7'30 m. — Pap 8 km., 90'60 m., 6'00 m. — Balkány 8 km., 95'93 m., 8'25 m. — Torda 7 km., 94'23 m., 5'90 m. — Rác 9 km., 89'75 m., 4'75 m. — Sörös 9 km., 89'49 m., 5'30 m. — Szívós 9'5 km., 91'00 m., 6'20 m. — Ködmönös 10 km., 88'73 m., 4'27 m. — Aklos 10 km., 90'24 m., 6'00 m. — Pap 10 km., 93'00 m., 6'50 m. — Búzás 12 km., 89'25 m., 5'40 m. — Nagyér 14 km., 88'90 m., 6'10 m.

Körösladány határában: Kanta 7 km., 89'30 m., 5'70 m. — Köles 9 km., 89'55 m., 5'85 m. — Csikós 9'75 km., 90'20 m., 5'90 m. — Cifra 10 km., 87'60 m., 3'80 m. — Kapony 11 km., 89'30 m., 4'60 m. — Karbány 10'5 km., 95'10 m., 8'15 m. — Györgyikéri 12 km., 90'40 m., 6'30 m. — Álmos 12'5 km., 87'75 m., 3'40 m. — Édes 13 km., 90'20 m., 5'60 m. — Dög 13'5 km., 87'80 m., 5'35 m. — Rév 15 km., 89'30 m., 4'90 m. — Nagy 15'25 km., 87'70 m., 4'20 m. — Pap 20 km., 87'75 m., 4'70 m. — Szuhai 13'75 km., 89'90 m., 5'25 m.

Vésztő határában: Magori 10'5 km., 94'00 m., 7'50 m. — Pányád 13 km., 89'35 m., 5'70 m. — Várdomb 14 km., 93'64 m., 7'15 m. — Görög 14'75 km., 89'55 m., 5'80 m. — Bene 15 km., 92'28 m., 7'25 m. — Határ 21'75 km., 87'35 m., 3'95 m.

Füzesgyarmat határában: Fűri 7 km., 93'20 m., 6'10 m. — Bárda 9'5 km., 91'60 m., 6'25 m. — Korhány 12 km., 95'00 m., 7'60 m. — Tátika 14 km., 92'15 m., 6'10 m. — Hagymás 13'5 km., 89'00 m., 5'70 m. — Pap 13'75 km., 91'20 m., 6'30 m. — Márton 14'75 km., 88'50 m., 4'80 m. — Mester 16'5 km., 87'70 m., 4'50 m. — Fűrj 12'5 km., 90'20 m., 6'00 m. — Kettős 15 km., 86'80 m., 3'70 m. — Gorsás 15'75 km., 87'70 m., 4'20 m. — Sütött 15 km., 91'30 m., 6'25 m. — Jany 17 km., 89'60 m., 3'90 m. — Ösvény 18 km., 86'40 m., 4'50 m. — Kődomb 20'5 km., 87'35 m., 3'40 m. — Mihály 23'5 km., 87'60 m., 3'80 m. — Folyás 23 km., 87'55 m., 3'80 m. — Bucsa 24 km., 85'30 m., 3'60 m. — Csárda 25 km., 87'60 m., 3'90 m. — Csuka 26'25 km., 89'40 m., 4'70 m.

Az imént felsorolt halmok nagy száma; az egyes magángyűjtők részéről eszközölt ásatások nem ritkán meglepő eredménye, a különféle földmunkálatok alkalmával napfényre jutó emlékek legnagyobb részének a tudatlan nép által való megsemmisítése s a megmentett tárgyak elkallódása, már régebben arra indította jelen cikk íróját, hogy Békés vármegye északi részére kiterjedő hatáskörrel egy régészeti és közművelődési társulat s ezzel kapcsolatban múzeum létesítése érdekében agitáljon annál is inkább, mivel a megyében levő gyulai és békéscsabai múzeumok anyagi ereje, más irányban való lekötöttsége — sőt talán egyéb körülmények is — még csak reményt sem nyújtottak arra, hogy őseletekben gazdag, a tudományra nézve kiváló értékkel bíró halmaink rendszerezés föltárása, zárványainak összegyűjtése belátható időn belül megkezdessék.

Czikkiró agitációjának meglelt az óhajtott eredménye, a mennyiben 1906 augusztus havában 110 taggal megalakult a «Szeghalomvidéki Régészeti és Közművelődési Társulat» s egyik főcéljául a hatáskörébe eső halmok föltárását s a napfényre kerülendő emlékek múzeális összegyűjtését tűzte ki.

Ámde az új társulat nem kezdhette meg rendszeres működését. Egyes érdekkörök fölhasználva minden befolyásukat, szinte leküzdhetetlen akadályokat gördítettek törekvéseink megvalósítása elé, úgyannyira, hogy csak 5 évi utánjárás, a magas kormányhoz s a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsához ismételten beadott kérés, sürgető fölterjesztések után 1911 november havában sikerült alapszabályaink jóváhagyását kinyerni.

Szeghalom 1912 május.

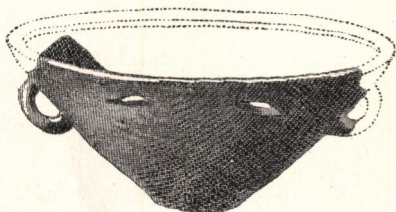
Szeghalmi Gyula.

1.

2.

3.

4.

5.

BRONZKORI CSERÉPEDÉNYEK A KISKÖRÖSI URNATEMETŐBŐL (PEST M.).

IRODALOM.

MICHELANGELO MENNYEZETKÉPZÉSE A RÓMAI SIXTUS-KÁPOLNÁBAN. Tanulmány. Első kötet. Írta: Tőry Emil okl. építész, műegyetemi nyilv. rk. tanár, Budapest. Pátria, 1912.

A szép nyomású, gazdagon illusztrált kötetet örömmel vettem kézhez; címe azt a hitet keltette bennem, hogy ezúttal egy építész fog a Sixtus-kápolna mennyezet festményeinek architektonikus problémáiról szakszerű felvilágosítást adni. Sajnos, már a futólagos átlapozásnál is láttam, hogy erről szó sincs; szerző nem mint építész óhajt a tárggyal foglalkozni, hanem a műtörténet-író babérait vágyik; tanulmánya célja, hogy a saját szavaival éljek: «Sixtus pápa kápolnájának mennyezetkifestése részletesebb leírása».

Csodálkozásom még inkább növekedett a könyv pontosabb átolvasásakor. E tanulmány nem egyéb, mint néhány régi és újabb Michelangelo életrajz idevágó fejezeteinek kivonatolása, paraphrasisa, néhol szinte szó szerinti fordítása. Szerző a régibb írók néha már megczáfolt téves állításait kritikátlanul leközi, majd a következő oldalon egy újabb író ellentétes felfogása részletével folytatja a nélkül, hogy az ellenmondásokat észrevenné. Sokszor jegyzetében czáfolja meg azt, a mit a szövegben mondott. De azt hiszem nem kell az egész műre kiterjeszkednem; az olvasó tiszta képet fog nyerni e mű értékéről, ha az első néhány fejezetet elemzem és forrásaival szembe állítom.

A bevezetés első két oldala Hermann Grimm Michelangelójának második fejezetén alapul. A megfelelő mondatok álljanak egymással szemben.

Tőry (I. l.)

Emlékeinket az elmúlt események alkotják; ezek összegezéséből származik a néptörzsek, a nemzetek multja és ezekből alakul ki végeredményében a történelem.

Minél távolabb tekintünk vissza, annál erőteljesebbnek, annál nagyobb-nak látszik az ember.

A leghosszabb háborúskodások, melyekről a történelem megemlékszik, ezen hosszú évezredekhez képest: a

H. Grimm (X. kiadás 54. l.)

Nach denselben Gesetzen, nach denen in unserem Gedächtnisse das, was wir erlebten, feste Formen annimmt, bildet sich im Bewusstsein der Völker die eigene Geschichte, und in dem der ganzen Menschheit das Gefühl vom Inhalte ihrer Vergangenheit.

Je weiter wir zurückschauen, um so leerer und lichter erscheinen die Länder. Stärkere, schönere, einsamere Menschen wohnten in ihnen.

Solcher Langsamkeit gegenüber erscheinen die längsten Kriege der Menschen wie das rasche Wegflackern

szalmaszál elézésének időtartama ; a legtevékenyebb férfiélet néhány évtizede pedig nem egyéb, mint egy röpke, gyorsan múló pillanat.

Az ókori földrajzi tudományban a mai Németország ép oly mythikus terület, mint a milyen ismeretlen még a középkorban is a Csendes Oczeán szigetvilága. Korunkban már a félművelt is beszél Ausztráliáról és az északi sarkvidékről.

Ha már az általánosságokat is idegenből meríti a szerző, mennyivel inkább ragaszkodik forrásaihoz, midőn konkrétumokról van szó. Így következő fejezete: «Forrásművek» ismét nem egyéb, mint Hermann Grimm második fejezetének (61—74 l.) pontos kivonata, sőt sok helyütt szószerinti fordítása. Eredetijét néhol félre is érti, mint pl. ott, a hol Gaye-t «Michelangelo egyik legbuzgóbb életírója»-nak (!) nevezi. E fejezet természetesen a 70-es évek álláspontján van, s nincs semmiről sem tudomása, a mi azalatt a 30 év alatt történt, a mióta Grimm e fejezetét lezárta.

Szerző tán sejtette, hogy ez az áttekintés mennyire elavult, mert egy öt oldalra terjedő bibliografiát csatol hozzá. Csakhogy e bibliografia sem szerzőnk eredeti összeállítása, hanem szószerinti, sőt betűszerinti másolata annak a bibliografiának, melyet Hans Mackowsky ad Michelagnioló cz. 1908-ban megjelent műve 394—396. oldalán. A két bibliografia az utolsó cikkig teljesen egybevág ; ugyanannyi mű pontosan ugyanazon kiadásokban van benne felsorolva ; Töry csupán a könyvek sorrendjét változtatta meg, itt-ott tárgyi ok nélkül. Természetes, hogy az 1908 óta megjelent irodalom itt is hiányzik és pl. Thode nagy művének Töry is csak első két kötetét idézi, noha már 1908-ban közvetlen Mackowsky könyve után, megjelent a IV. és V. kötet is. Súlyos mulasztás, hogy szerző Mackowszky művét, melynek bibliografiáját szőröstül, bőristül átvette, meg sem említi.

A következő III. fejezetben ismét egy újabb forrásmű felhasználására bukkanunk. A 16—18. oldal pontos kivonat, sőt majdnem szószerinti fordítás Springer Rafael und Michelangelo cz. művének megfelelő fejezetéből (III. kiadás 134—138. l.) Például ime a 17. l. első bekezdése:

Töry

Az avignoni száműzetésből Rómába visszatért pápák a középkori felfogást azonban már megingatva találják ; a megújulás mint a völgyből a síkságra kerülő folyam árad szét az országban, magával ragadván mindent, a mi ellenállani merészel. Ellenállaniok a kor parancsszavának ilyenformán a pápáknak sem lehetett. A XV. század kö-

eines Reisigtheuers ; und das durch Jahrzehnte hingezogene Leiden eines Mannes kurz, wie der augenblickliche Tod eines Käfers.

Den Römern waren noch die Theile von Deutschland, welche jenseits der Elbe liegen, ebenso verhüllte Märchenländer, wie dem Mittelalter die Inseln des Stillen Oceans. Heute spricht der gemeine Mann von Südamerika, Australien und Japan.

Springer (135. l.)

Als die Päpste aus Avignon nach Rom zurückkehrten, sahen sie die mittelalterlichen Überlieferungen erschüttert, die Renaissancebewegung flutend und über das ganze Land widerstandlos sich ausbreitend. Auch sie waren gezwungen, ihr zu folgen. Die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts begrüsst bereits einen begeisterten

zépén a sarzanai Parentucelli Tamás lép V. Miklós néven a pápai székbe; életrajzírója, Vespasiano azt jegyzi meg róla, hogy: «miután az 1450-ik évi jubileum mérhetlen mennyiségű arannyal növelte volna a pápai kincstárt, a pápa építkezni kezdett és görög s latin könyveket vásárolt.»

Humanisten auf dem päpstlichen Throne, den Magister Thomas Parentucelli aus Sarzana unter dem Namen Nicolaus V. «Nachdem das Jubiläum 1450 unermessliche Goldmassen dem päpstlichen Schatze zugeführt hatte, begann der Papst zu bauen, und griechische und lateinische Bücher zu kaufen», erzählt sein Biograph Vespasiano.

Így megy ez tovább a 18. lap végéig. A következő sor, a 19. lap elején ismét máshova vezet bennünket, Mackowsky idézett művének 59-ik lapjára. Két lapon át most Mackowsky a mester. Itt is nemcsak az elbeszélés anyagát, hanem a phrasisokat is pontosan átveszi szerzőnk. Grimm és Springer után ime egy kis kóstoló Mackowskyból.

Töry (20. l.)

II. Gyula azon kivételes pápák közül való, kik átértékelték hivatásuk méltóságát, de egyszersmind kötelességeit is; tettes pápai hatalmat szolgálták, s nem személyes hírnevét, sem hozzátartozóinak érdekeit. Főtörekvése odaírányult, hogy a pápák világi hatalmának alapját oly szilárdan építse fel, hogy római nagyságának fénye az egész világra kisugározhassék.

Saját magát a kard emberének mondom; gondolatokon tépelődni, hosszasan tervezgetni sohasem ért reá. Cselekedni akart!

És így tovább. Töry tanulmányának első húsz oldalán végigmenve, egyetlen eredeti gondolattal, megállapítással, sőt úgyszólván egyetlen eredeti mondattal sem találkoztunk. Azt hiszem az olvasó elengedi a hátralevő oldalak elemzését.

Az illusztrációkat, fejléczeket, stb. Ernst Steinmann: Die Sixtinische Kapelle cz. művéből vette ki a szerző.

Meller Simon.

Mackowsky (61. l.)

Julius II. gehört zu den wenigen Päpsten, die ein lebendiges Gefühl von der Würde und von den Pflichten ihres Amtes hatten. Was er erstrebte, galt dem Papstthum, nicht seinem persönlichen Ruhm und nicht dem Vortheil seiner Familie. Und wie er darauf bedacht war, die zerrütteten Fundamente der alten weltlichen Macht der Päpste neu und sicher zu bauen, so sollte Rom, als Sitz dieser Macht an Glanz und Grösse über alle Welt hinstrahlen.

(60. l.) Einen Mann des Schwerts hat Julius II. sich genannt. Gedanken zu fassen, Pläne zu schmieden war ihm die Zeit fast zu lang geworden. Jetzt galt es zu handeln.

BUBENKA JÓNÁS ÉS AZ ORBIS PICTUS. Művészettörténeti irodalmunkban több helyen találkozunk a mesterrel, kiről ezúttal fő műve kapcsán szólni akarunk s kit íróink rendszeren különös dícsérettel említenek. Származásáról és családi nevééről Bartholomæides László ad felvilágosítást, Gömör-

megyéről és Csetnekről írt s 1799-ben megjelent Monografiáiban. Majd Szalay Ágoston emlékszik meg róla a Magyar Történelmi Társulat 1868 febr. 6-iki választmányi ülésén. (L. Századok 1868, 132.) Elmondja, hogy művészünk, Comenius Amos János «Orbis sensualium pictus»-ának 1685-iki Brewer Sámuel-féle lőcsei kiadását 152 fametszettel illusztrálta s a 158. lapot díszítő a «képírás mesterségé»-t ábrázoló metszetet nevével, Lőcsével, mint keletkezési helylyel és az 1679-es évszámmal jelezte. A művész nevét Szalay hibásan «Búberekius»-nak olvasva, Búbereky-re magyarosította. Megjegyzi azt is, hogy különösen érdekes a könyv első képe, «melyen egy tisztességes kinézésű, hosszú-mentés magyar ember a szabadban sétálva — háttérben Lőcse tornyai látszanak — tanítja az előtte süveg-emelve álló, szintén magyar öltözetű fiút, magyarázván neki a körülöttük látható külvilág tárgyait».

Újabban Czakó Elemér írt a művészről három ízben is. A Ráth György szerkesztette iparművészet könyve 491—492. lapján röviden ismerteti, míg a Művészet 1902-iki évfolyamában (75. l.) és a Hamvai Ödön szerkesztésében megjelent rövid életű Művészi Ipar 2. számában (21—23. l.) hosszasan tárgyalja. Közlései tartalmukat illetőleg egyformák s új adatokat nem hoznak. Az Orbis Pictus kérdésében ő is Szalay álláspontját foglalja el, sőt még több hibába esik. Szerinte ugyanis a mű első lőcsei kiadása 1679-ben jelent volna meg (holott ily kiadás egyáltalában nem létezett), a «képírás mesterségé»-t ábrázoló kompozíción látható művész, valamint a családot ábrázoló metszet egyik alakja Bubenka képmása lenne, a műteremben álló szobor a szövegben említett szobrászt ábrázolná és a könyv nürnbergi 1709-iki kiadásának illusztrációi is a lőcsei után készültek volna.

«A kicsiny, színtelen képmellékleteknek — mondja Czakó — igen mély a pszichológiai alapjuk, annyira mély, hogy szenzációs sikerét az Orbis Pictus úgyszólván Bubenka vésőjének köszönheti. Egy és ugyanazon évben két kiadást is ér meg. A mi nagy szó abban az időben, mikor csak a patrónusok bőrére jelennek meg rendesen a könyvek. A fametsző művész alkotásai elválaszthatatlanul összeforradnak Comenius nagy eszméjével, úgy hogy mikor a külföld figyelme is e mű felé fordul, az Orbis Pictus Bubenka-féle képeit is mintaképül veszik s a nürnbergi kiadásnál az után metszik az új dúcokat.»

Ezzel szemben az igazság az, hogy a mű fentemlített lőcsei kiadása egyetlen oly ábrázolást sem tartalmaz, mely az Endter-féle első nürnbergi kiadásban (1658!) ne fordulna elő. Egyáltalában az Orbis Pictus illusztráció anyaga minden németországi kiadásban egyforma. A képek alkotója ismeretlen. A keze alól kikerült munka, a mennyire gondos és céljának megfelelő ép annyira művészi érzés nélkül való. Fölötte jellemzi korát, melynél szomorúbbat a német grafika nem ismert. Ezt a képsorozatot másolta Bubenka Jónás hazánkfia eléggé értelmetlenül és hanyagul, csekély rajztudással és technikai készséggel. Jellemző hibája pl. az, hogy míg a kép egyes részeit, a nyomtatás követelményeinek megfelelően, ellenkező értelemben másolja a dúcra, addig más helyen megfedkezik erről a szabályról. Ebből kifolyólag azután ábrázolásaiban oly hibák is fordulnak elő, mint éppen a festőt ábrázoló lapon, hol a szoba távlati rajza egy baloldalt és az ablakmélyedéseké egy jobboldalt

felvett nézőpontnak felel meg. Az első és egyszersmind utolsó kép másolata ellenkező értelemben sikerült. A mesterét hallgató tanulót Bubenka csakugyan magyar ruhába öltöztette, de a tanító lengyel köpenyén és kucsmáján nem változtatott. A háttérben ékeskedő várost Szalay is, Czako is Lőcsének nézi, holott ez is minden részében a névtelen nürnbergi mester után készült s ép úgy ábrázolja Lőcsét, mint akár Nürnberget vagy Reszegepiskoltot. Érdekesnek tartom még e helyen megemlíteni, hogy az Orbis Pictus első magyarországi kiadása nem is a lőcsei, a melyről fentebb szoltunk, hanem az 1675-i brassói. Ez utóbbinak illusztrációit ugyancsak a nürnbergi kiadás fametszetei után, egy ismeretlen magyarországi fametsző készítette, a ki tehát ilyenformán szintén megelőzte Bubenka Jónást.

Feleslegesnek tartom azonban a tárgy részletesebb megvilágítását, mert azt hiszem, tisztán látható a felhozott példából is, hogy Bubenkát az Orbis Pictus alapján nem sorozhatjuk képíróink vezető hősei és még kevésbé a német művészet megtermékenyítői közé. A fenti téves adatok kikerültek a Seemann E. A. kiadásában Leipzigben megjelenő Thime-féle művészlexikonba is, miért is szükségesnek láttam helyreigazításukat a «Monatshefte für Kunstwissenschaft» című, szintén Leipzigben megjelenő folyóiratban közölni.

Takács Zoltán.

HITTRICH ÖDÖN: *Görög régiségek.* Gimnáziumi tanulók használatára. Budapest, 1912. Kókai Lajos kiadása, 8., 1510. 53 képpel. Az archeologiai anyag folytonos gyarapodása, újabb archeologiai kérdések felmerülése, a régi értékek ingadozása és eltolódása egyre nehezebbé teszi olyan összefoglaló munka megírását, mely az antik élet különféle jelenségeiről teljes, egységes, áttekinthető képet nyújtson és egyúttal az archeologiai kutatásoknak nemcsak eredményeivel, hanem a kutatások módszerével és az eredmények értékével is megismertessen. Még nehezebb ezen feladatot, ha a tanuló ifjúság számára készül ilyen munka. Mert nyilván azon idealis célú tartotta szem előtt a Görög Régiségek nagyérdemű szerzője, hogy a tanulók klasszikus olvasmányainak keretébe beleillő, igazi, teljes életképet adjon és a régi, dogmatikus iskolai pedagógiától eltérően az archeologiai kutatások műhelyébe is engedjen egy kis bepillantást.

Nagyjából ugyanazon szempontok vezetnek, mint Római Régiségek című művében is, melynél különösen szerencsés inspiráció volt a mi hazai provinciális régiségeinknek belevonása. A Görög Régiségeknél — a tárgy természetének megfelelően — az általános művelődéstörténeti szempont az uralkodó. Ezért juttat mindjárt könyvének elején nagyobb tért (a könyvnek egy harmadát) a görög kultúra nevezetesebb helyeinek, még pedig nemcsak a klasszikus görögség faji és panhellen központjainak, hanem a hőskor és hellenisztikus világ fontosabb műveltségi helyeinek is, melyek a történeti fejlődés és specializálódás rendjében kerülnek sorra. A történelmi szempont érvényesül a többi fejezetek tárgyalásánál is. A központ az ión-attikai és dór-törzsek kulturális élete, főleg a klasszikus korban, de a megelőző és következő korokkal és a többi görög törzsekkel összefüggésben. Különösen figyelemreméltó ezen szempontból az állami régiségeknél az államélet kialakulásáról és a hellenisztikus

kor különféle módosulatairól szóló részek, a hadügynél a macedon kor sajátosságai, a vallási régiségeknél a különféle irányzatok ismertetése, a primitív animismustól kezdve a hellenisztikus kor istenítéséig. A magánrégiségeknek, valószínűleg az iskolai olvasmányokra való tekintettel, aránylag csekély tér jut, holott a művészi alkotások helyes megértése céljából tán a ruházattal kissé részletesebben is lehetett volna foglalkozni. Végül a görög irodalom rövid ismertetése után, a kulturkép teljessége céljából még a művészettörténet vázlatos összefoglalása következik.

Az archeologia módszereiről is egyszerű, természetes módon tájékoztatja a tanulót, a nélkül, hogy nagy, tudományos felszereléssel kifárasztaná, vagy érdeklődését a skepsis felébresztésével csökkentené. A nevezetesebb műveltségi központok tárgyalásánál röviden utal az ásatások történetére, adatait pedig mindenütt feliratok közlésével kíséri, melyekből a tanuló közvetlenül megismerheti archeologiai tudásunk egyik fő forrását.

Nagy érdeme a könyvnek a rövidege is, a mi tanulónak és tanárnak a munkáját nagyon megkönnyíti. A tanuló a tömör, világos előadásból élénk, maradandó képet nyer a görög kulturvilágról; a tanár pedig biztos vezérfonalat kap a kezébe, melyhez tanításait kapcsolj és melynek nyomán a szükségesnek és alkalomnak megfelelően belátása szerint az anyagot bővíthet.

Örömmel üdvözölhetjük az ilyen modern szellemű, biztos történeti és pedagógiai érzékkel megírt iskolai tankönyv megjelenését.

Dr. Láng Margit.

L. NIEDERLE: Slovánské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých slovanů. Dílu I. svazer I. V Praze 1911.

Niederle «Slovanské starožitusoti» cz. nagy művéből eddig két kötet jelent meg. A most megjelent kötet tehát tulajdonkép az egész mű harmadik kötete, bár ez a címében nincs kifejezve.

Az előttünk fekvő kötet a szlávok belső életével, magán régiségeinek egy részével foglalkozik. Három főfejezete van. Az első fejezet a szlávok lakóterületét írja le. Leírja flórájukat, faunájukat és klímájukat. A flóra leírásában azon szavak alapján vonja meg következtetéseit, a melyek egy-egy fa megjelölésére az összes szláv nyelvekben megvannak.

A második fejezetben a szlávok mindennapi életével foglalkozik. Leírja a születési és gyermekkori szokásokat összehasonlító ethnografiai alapon. Szól a mátkasági, lakodalmi szokásokról, ismerteti a test ápolására vonatkozó szokásokat, a fürdözést, majd az étkezést, italokat, végül a betegségekről és a halálról emlékezik meg.

A harmadik fejezet címe: Ó-szláv temetkezés. E fejezet a legérdekesebb s magyar szempontból különösen itt találni olyan részeket, a melyek archæológiánkat érdeklik. Ilyen pl. a lovassírok kérdése.

Niederle ezt mondja: A lovat és a kutyát, a mely gazdáját elkísérte a vadászatra, sok esetben megölték s a gazdával együtt eltemették. A ló megölése s vele való temetkezés szokása ismeretes más népeknél is, így a szkítáknál, szarmatáknál, litvánoknál, poroszoknál, a skandináv germánoknál és a

török-tatár népeknél. Kimutatható ez a keleti szlávoknál is (orosz). De nem kell arra gondolni, hogy az orosz-szlávok ezt a szokást az északi germánoktól vagy talán török-tatár népektől vették volna. A szokás, a mely ugyanolyan feltételek mellett önállóan fejlődött a finn-ugor és a török-tatár népeknél, megvolt az indogermánoknál is. Csakhogy itt csak azoknál mutathatjuk ki, akiknek vagyonuk főrésze úgy, mint az avaroknál és a kúnoknál, ménesekből állott. A szlávok által lakott területek nem voltak alkalmasak az ilyen nagy lótenyésztésre, azért ritkébbak a szláv lovassírok. Bolgárok és kozárok szomszédságában azonban előfordulnak. Irott bizonyítékunk is van, még pedig Ibn *Fadlân*, a ki az oroszokról említi, hogy orosz fejedelmet lóval, tehénnel és kakassal együtt temettek el. Az oroszföldi oroszokról és orosz-szlávokról Mar'udi említi, hogy halottaikat teherhordó állataikkal (ló) együtt égették el. Az orosz vylinakban is az egyik vitéz fegyverével és lovával együtt száll sírjába. Valami hasonlót említ Mas'udi a szerbekről is, s mai napig tartja magát Szerbiában az a szokás, hogy a gazda temetésekor a koporsó után vezetik lovát is. Mas'udi is azonban kiemeli, hogy sehol a szlávoknál a lóval való temetkezés nem volt általános szokás, s ha előfordul, csak olyan férfiak temetésénél látjuk, a kik vagy nagyon gazdagok voltak, vagy pedig hadban kitűntek.

A temetkezési szokások leírásánál magyar szempontból érdekes a *strava* szó. Jordanes beszéli, hogy a hunnoknál Attila udvarában szokás volt a temetkezési lakoma, a melyet *strava*-nak hívtak. *Niederle* azokhoz csatlakozik, a kik e szóban avar szót és szokást látnak; idézi a szóra való irodalmat is. A magyar-hun monda szempontjából fejtegetései figyelmet érdemelnek.

Niederle művét pontos szómutató zárja be.

Nem akartam bírálni *Niederle* művét (bőven ráfér), csak jelezni, hogy magyar olvasó is talál benne sok olyat, a mi érdekelheti.

Melegdi János.

★

† CZIRÁKY GYULA, egykor lelkes munkatársunk, a ki folyóiratunk XVIII—XXV. köteteiben rég. ásatásairól adott közleményeivel derekasan hozzájárult az Alföld archæologiai ismeretéhez, hosszú szenvedés után folyó évi márczius hó 23-ikán 45 éves korában elhunyt. Béke hamvaira!

FALFESTMÉNY A MOHOSI R. K. TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

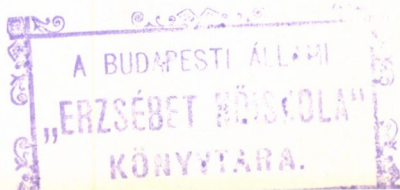
EMLÉKEK ÉS LELETEK.

CHODÜREV FEDOR KARDJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

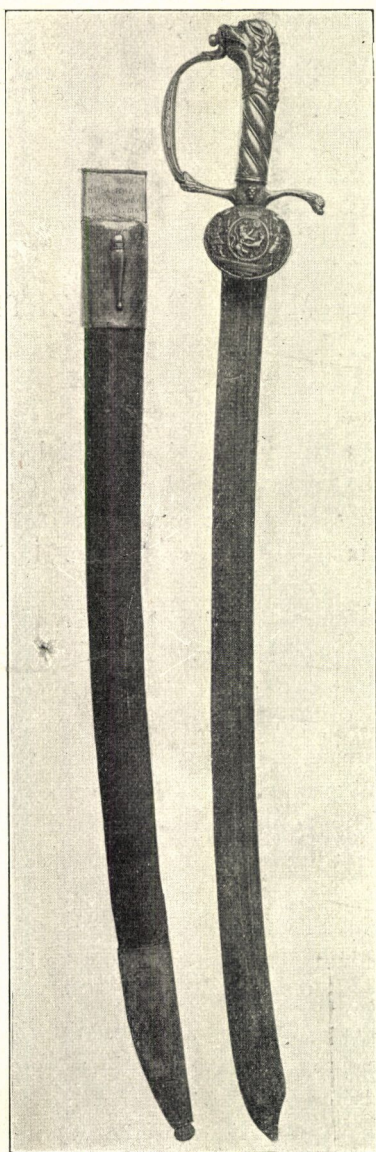
A Magyar N. Múzeum régiségtárában a IV. terem, 20. szekrény, 1. száma alatt van egy nagyon érdekes orosz kard (1. ábra), a melynek részletesebb leírása magyar nyelven a jelen sorok írójának tudtával még nem jelent meg. Orosz nyelven Ja. I. Sz. írta le az *Археологическіе Извѣстїи и Замѣтки* 1894-iki évfolyamának 11-ik számában *«Русскій кортикъ XVIII-го столѣтія въ Національномъ Музеѣ въ Будапестѣ»* címen.*

A szóban levő kard a Jankovich Miklós-féle gyűjteményből való, a melyet az 1832/36-iki országgyűlés vásárolt meg a Magyar Nemzeti Múzeum részére. Az említett fegyvergyűjtemény kéziratos katalógusában (Arma Jankovich 94. sz.) a következő leírás olvasható az orosz kardról: *«No. 94. Gladius imperatoris Russorum Petri I-mi Alexievics quo exercitum suum anno 1709-0 contra Carolum 12-um Sveciae regem in proelium ad Pultavam duxit, pugna vero finita eundem proximae ecclesiae, gratitudinis et perpetuae memoriae causa reliquit, quemadmodum inscriptione, litteris aureis per totum frameae ferrum a capula usque ad finem dispositis, textu et litteris russicis exhibetur. Praeter litteras simbola quoque varia, uti aquilam bicipitem, S. Georgium continet, ubique leonem svecicum fulminibus impetentia. Capulum gladii hujus ex aere quidem, sed insigniter inaurato, vaginaque lignea nigra pelle obducta, tam supra quam infra deaurato ornamento provisa, perinde copiosas inscriptiones litteris et lingua russica continuatas, exhibet. Vaginae pars superior continet quoque cultrum et fuscilam.»* Magyarul: I. Alexievics Péter orosz czár kardja, amelylyel seregét 1790-ben 12. Károly svéd király ellen a pultavai ütközetbe vezette és a melyet a csata befejezése után hálából és örök emlékül a legközelebbi templomnak hagyott, a mint ez a kard egész pengéjén a markolattól a hegyéig elszórt orosz szövegű és orosz aranyozott betűs feliratból kitűnik. Az íráson kívül a kardon különféle jelvény van még, mint kétféjű sas, szent György, mindegyiken villám sujtja a svéd oroszlánt. A kard markolata rézből van ugyan, de erősen aranyozva, a fából készült kardhüvely fekete bőrrrel van bevonva és úgy fölül, mint alul aranyozott díszítéssel van ellátva és szintén sok orosz betűs és orosz nyelvű felirat van rajta. A kardhüvely felső részében kés és villa van.

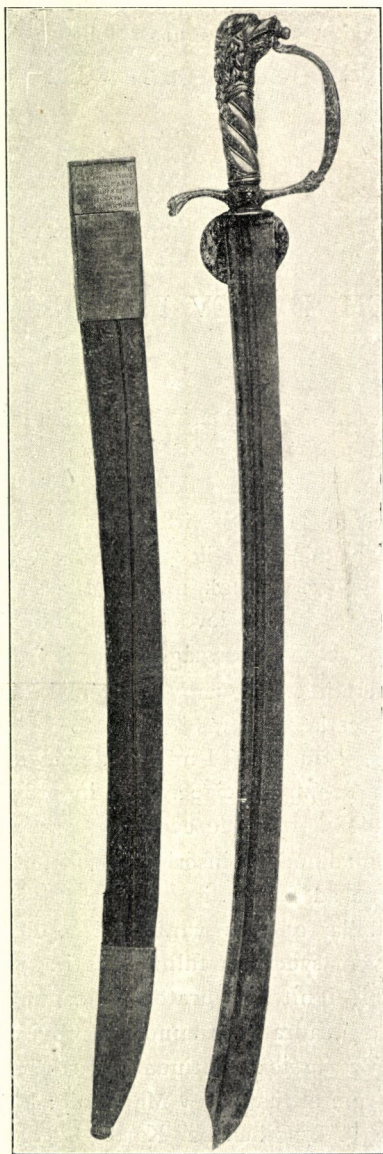
* Különlenyomata Moszkvában jelent meg évszám jelzése nélkül.

a)

b)

I. CHODÜREV F. KARDJA. (a) KÜLSŐ, b) BELSŐ OLDAL.)

Az 1868-iki leltárba ekkép van fölvéve a hegyes török, egyenes és görbe kardok lajstromának 115-ik száma alatt: «Kissé görbe kard, melynek arannyal futtatott réz markolatának vége oroszlánfejet képez, pengéjének mindkét lapján koronával fődött kétfejű sas, ez alatt orosz fölirat ima, Sz. György lovag és 1720 évszám kirakva látható. Fekete bőrhüvelyének arannyal futtatott rézlemez felső és alsó borítékán orosz fölirat, szentek és kétfejű sas vésve ábrázoltatnak; és akasztóval ellátott hüvelye arannyal futtatott réznyelű kést és villát tartalmaz.»

Rómer Fl. ennyit mond Képes Kalauzában a kardról, mely akkor a IV. szekrényben volt kiállítva: «A 6. számú Chodier Tódor, I. Péter czár tábornokának kardja. Az arany betűjű felirat sz. György lovaghoz való imát tartalmaz, 1720-ból való.» *

A szablya részletes leírása a következő.

A rövid, széles hátú és háta alatt kettős völgyeletű penge mindkét oldala egész végig arany berakásos orosz fölirattal, 1720 évszámmal, beütött kovács bélyeggel (l. 2. ábra), orosz czímerrel és szentek képével van ellátva. A rajzok és írás valószínűleg utólag kerültek a pengére s megelőzte a bélyeg. Azt is meg kell még jegyezni, hogy akkor vannak természetes helyzetükben, ha a kard éle fölfelé áll és a markolat lefelé.

A kardpengének külső oldalán levő czári koronát két lebegő angyal tartja. A korona körül a következő kezdőbetűk láthatók:

	В	М	П
Д			В
Т			Ц
И	В	К	

s a betűs félkör fölött П és А vagyis В(ожью) М(илю) П(овеліемъ) Д(ержавнаго) В(еликаго) Г(осударя) Ц(аря) и В(еликаго) К(нязя) П(етра) А(лексѣвича) azaz: Isten Kegelmével az Uralkodó Nagy Czár és Nagy Herczeg Péter Alekszjevics Parancsára (vagy engedelmevel); ezek a kardhüvely alsó pántján is előfordulnak.

Lejebb félkörben a következő két szó olvasható: ПОМОЩІЮ ВЪШНАГО. A magasságbeli (felséges) segítségével. A félkör alatt kétfejű sas. Egyik karmában kormánypálcza, a másikban országalma. A sas körül a következő betűk ВВГ—В—МРИ (?) azaz VBG—V—MRI (?) A sas ballábából villámok hullanak alá, jobbra alól pedig írás csúszik lefelé kígyózva egy lovas alakjáig, aki lándzsájával leszúrja a földre lapuló svéd oroszlant A lefelé kígyózó írás ПОПЕРЕШН ЛВІЗМН, azaz Поперешн лва и змїя. Magyarúl: Összetaposod az oroszlant és a kígyót (sárkányt). 90. zsoltár, 13. vers.

Ettől a rajztól lejjebb az egész pengén keresztben egyhasábozan a következő felirat vonul végig:

БЫШЕ СЕГО
НАСЧЕЧНАГО
ЗОЛОТОМЪ,
ПИСМА ПОШЕ
СТОРОНЫ КО
РТНКА ВЕЛН
КАГО И САМО

A kardnak
mindkét oldalán
aranyozottan
kivéssett
eme írás
felett
nagy és korlátlanul

* Képes Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Második az új rendezés nyomán egészen átdolgozott és tetemesen bővített kiadás. Budapest. 1873. 32. l.

держав' наша
 го црѣ, ꙗже велѣ
 каго князя
 Петра Алексѣ
 евича къ
 себѣ велики
 а и малыа
 и велиа руссѣхъ
 самодержица
 гербѣхъ имѣхъ
 емкѣхъ ѿрелѣхъ
 двѣхъ глав'ны^н
 сподвиганѣ
 емѣхъ двѣхъ,
 хъ герба по
 рѣдѣ глав'кѣ
 и надѣ гла
 камнѣ ѿрѣла
 и менѣемѣ
 а, три коро
 ны а подор'
 ломѣхъ на
 ѿломѣхъ по
 бежденны^и
 и прозвѣнны^и
 зверѣхъ левѣхъ,
 а подол'комъ
 вникатѣхъ на
 шемѣхъ мона
 р'хѣхъ псалма*
 зрѣхъ и козгласѣ
 радостнаго Ро
 сн'иски орла
 двѣхъ глав'ны
 тыхъ бо есн'ны
 не во всемѣхъ
 мнѣхъ слава
 ны слава
 твоѣхъ нынѣхъ
 везде процве
 таютѣхъ понеже
 левѣхъ швецѣхъ

uralkodó
 felséges
 czárunknak
 és nagyherczegnek,
 egész Nagy- és
 Kis- és Fehér-
 oroszországban
 önállóan
 uralkodó
 Alekszievics Péternek
 a czímere,
 az úgynevezett
 kétfejű sas (van)
 aláírásosan.
 A czímer tetején
 pedig
 a nevezett sas
 két feje között
 és felett
 három korona.
 A sas alatt
 pedig
 (ugyancsak) a sástól
 legyőzött és
 keresztülszúrt
 oroszlánállat.
 Az oroszlán
 alatt pedig
 éljen (van odavésve)
 a mi uralkodónk
 részére.
 Nézd a zsoltárt (levelet?)
 és kiáltás fel:
 örvendezzél
 kétfejű orosz sas,
 mert te vagy mostan
 az egész világon
 híres (dicsőséges).
 Híred-neved (dicsőséged)
 mostan mindenütt
 virágzik,
 a mennyiben

* Eme négy betüből álló szó fölött két jel van. Az első a latin L-hez hasonlít, a második Л formájú. Lehet Л (L) is, А is. A szó vagy писма vagy псалма. A szöveg könnyebben érthető, ha псалма-nak olvassuk.

КН УВЫ' М'НЕ
 РЫДАЕТЪ.
 АРМІЯСА,
 НА НАСЪ СЛА
 ВНО* ПОБЕДН
 КЫ ЗБЫ І ЧЕ'
 ЛЮСТН ЕГО СО
 КРШН'ВЫ,
 ПОКОРН'ВЫ, СЕ
 ГО ПОД ЦАРСКІ
 СН НОЗЕ БУД'К
 ШН ІАІ НЕТЪ*
 ПОБЕЖДАТЬ,
 ѿ** БОЗЕ ~РА,
 ДШНТЕСА НЫ
 НЕ ВСН'ТЪ ПРЕ
 ДСТОЯЩІН КІ
 ВАТЪ НАШЪ,
 МОНАРХА КЕ'
 СЕЛО ГАЛСА
 ЦЕ МЫ ТЕБЕ ~
 ЗА СНЕ РАДЪ
 НСА ПРННО
 СНМ ОДО
 АГОДЕНЬ
 СТВІН' У БО
 ГА ТН
 ПРОСНМЪ,
 НАЛАЦЫ'
 УСПЕВА'НІ Н ЦА
 РСТВЕН КО КЕ
 КН СПРОСА,
 ВЛАІ СВОІСКН
 ПЕТРЪ МЕЖДУ
 ЧЛВКН КЫ
 ШНН ВОЕВОДА
 ЪГОРНАГО,
 СВЕТА РЦЕМЪ
 ВСН' ДА'ПОДА
 СТЪ ТЕБЕ ГОСПОДЬ
 МНОГА Л'КТА
 МНОГА Л'КТА

a svéd oroszlán
 jaj nekem-et
 zokog.
 Agyarkodva
 reánk,
 dicsőségesen
 le van győzve.
 Fogai és állkapcsa
 összetörve-zuzva.
 Meghódítottan
 (hever) a czári
 lábak alatt (?).
 Vajon legyőzi-e majd
 vagy nem
 a szegényeket (?).
 ÖrüljeteK mostan
 ti mindannyian,
 a kik itt (álltok) vagytok.
 Éljen a mi uralkodónk !
 Örömmel
 hangoztatva ezt,
 most mi
 neked ezért
 örvendezzél-t
 hozunk.
 Hosszú életet
 kérünk neked
 istentől.
 Ljacá-n (?) (megfeszítetten ?)
 törj előre
 és uralkodjál
 örökre !
 Dicsőíttessék (?)
 hadseregével együtt (-tól ?)
 Péter, az emberek közt
 felséges hadúr !
 Az éghez
 esedezünk
 mindannyian,
 hogy sok esztendőt
 adjon neked az úr,
 sok esztendőt,

* Ez a szó homályosan van írva.

** Ennek a sornak első betűje vagy Ѧ vagy Ѣ, de valószínűbb Ѣ akar lenni, bár inkább Ѧ-nak látszik.

ГОСПОДЬ	sok esztendőt,
ОКТАВЬ АРГУ	3. (háromszor).
РА А СТАВЬ	októ- augusz-
АВГ 1 : ДНА 1709	ber 1 tus
	1. napján 1709.

Az utolsó hét sort a markolat viráglevélszerű csücske eltakarja, a mi miatt ezek a sorok már alig láthatók és így nagyon nehezen olvashatók. Különben is tárgyilag is, tartalmilag is és stilizálásukban oly homályosak a feliratok, főleg a későbbiek, hogy alig tudtam belőlük valami értelmet kihámozni. Ez a nagy fáradsággal kihámozott értelem is egyik-másik helyen nagyon kétséges, sőt majdnem bizonyosan hamis.

A kardpenge másik oldalán szintén korona van bevésve, a melyet két angyal tart. Alatta a következő szavak olvashatók :

орле россики спусти своя стрѣли.

Orosz sas, bocsásd le villámaidat.

Lejebb villámot szóró kétfejű orosz sas. A sas két oldalán függőlegesen az előbbi szavaknak a folytatása :

дабы лву шведека | утробу пронзили,

Hogy átjárják a svéd oroslán hasát.

Lent a villámoktól sujtott oroslán, még lejebb az egész pengén tömötten végigvonuló írás, a mint következik :

Н сѣй кортѣк

ѡ'тиѣ'фон'терѣн

ренцалева по

акс что была

саѡн'скон гѣне

рласкон что ны

не полковни

чка первон ро

ты сержанта

федора нвано

ка сна ходыре

ка н на семъ ко

ртнке ефесъ ре

знон знамени

емъ зверъ нме

ндемы' лекъ

н червоннымъ

золотомъ сѣ

пестемъ н спро

тчимн вѣщъ

мн позлаще

нк а на лепесте

того кортника

под ефесомъ за

És ez a kard

a szakszonszki (?)

tábornoki (?)

Rencalev (?)

gyalogezred

első ezredbeli (?)

századának

főtisztjeé,

Chodürev (Chodier) Iván

fiáé, Teodoré.

És ezen a kardon

markolat (vagyon),

a melyen

jelvényül

oroslánnak

nevezett fenevad

van kimetszve.

(A markolat) vörös-aranyos

viráglevéllel

és egyéb jelvénynyel

van bearanyozva.

Ennek a kardnak

viráglevélén

a markolat alatt

САДЖЕВНОН *
 РОДЪ ЕГО ХОДЫ
 РЕКА ГЕРБЪ А В
 ГЕРБЕ ЗНАМЕ-
 ННЕМЪ ПОСРЕ-
 ДН В' ВЕРХЪ
 ГЛАВЪ ЗВЕРИ
 СВЯЩЕПОГО-
 Н ЖЕСТОКОСЕРДА
 ГО ЗВЕРА АВА,
 І ЗЛОСЕРДАГО
 ЗВЕРА ЗМНА.
 НМАНДЕМЫ
 КОНЕБЕСНЫ СІ
 АТЕЛНЫ МЦЪ
 А ВЪ МЦЕ ЗНА
 МЕННЕМЪ ПОДО
 БНА РОДЪ ЧЕЛО
 ВЕЧЕСКАГО ПЕ
 РСОНА Н СВЯЩЕ
 ПЫ Н ЖЕСТОСЕ
 РДЫ ЗВЕРЬ ЛЕ
 ВЪ НМЕЕТЪ,
 ПРЕС СО ЗАО
 СЕР'ДНЫМЪ
 ЗВЕРЕМЪ СО З'
 МНЕМЪ*
 По правую
 сторону СВЯ
 ЩЕМЪ Н ЖЕСТО
 СЕРДЫН ЗВЕРЬ
 НМАНДЕМЫ
 ЛЕВЪ А НАД ЕГО,
 ЛЕВОЮ ГЛА,
 КОЮ ВЫСОЧАІ
 ШАА Н ПОДЪ Е
 ГО ЛЕВОЮ ЛЕ
 ВОЮ НОГОЮ,
 ННЖАНШАА
 КОНЕБЕСНЫЕ,
 ДВЕ ЗВЕЗДЫ,
 А ПО ЛЕВОЮ
 сторону ЗЛОСЕ
 Р'ДЫ ЗВЕРЬ
 НМАНДЕМЫ

annak a Chodiernek
 érdemmel
 szerzett (?)
 címere.
 A czímerben
 a tetején
 középütt
 két fenevadnak,
 a dühös és
 keményszívű
 fenevad-
 oroszlánnak
 és a rosszszívű
 fenevad-
 kígyónak
 a feje.
 Az égnek nevezett
 (magasságban)
 ragyogó hold,
 a holdban
 jelképen
 emberfajtához
 hasonló személy.
 És a rettenetes
 és vadszívű
 fenevad-oroszlán
 viaskodik
 a gonoszszívű
 fenevad-kígyóval.
 Jobboldalt
 dühös és
 kegyetlenszívű
 oroszlánnak nevezett
 fenevad.
 Oroszlánfeje fölött
 legmagasabb(an)
 és oroszlánlába alatt
 legalacsonyabb(an)
 (égi világban)
 égi két csillag.
 Baloldalt
 gonoszszívű,
 kígyónak mondott
 fenevad.
 Az oroszlán

ЗМНІ А К'РѢГѢ
 ЛЮВЫА ЧТРО
 БЫ Н ЗАЛЮМѢ
 ВРАКЕНѢТРЕ,
 СОЛКОВОЮ ГѢ
 А'ЛЮЮ ШЕМ
 ЗЕНКАЕМЫ
 ЗМНѢКЪ ХОВО
 ТѢ А СВЕРХѢ
 ТОГО ЕГО ХО.
 ДЫРЕКА РО,
 ДОКАГО ГЕРБѢ
 КАРОНА А ПО
 СТОРОНѢ ТОГО
 ГЕРБѢ ШЕБЕ.
 ГАТЕЛН С ПО
 ЛАШАМИ
 ДА ПРИ ТО
 М'ЖАНАС
 НАМЕНСЕ.
 МЫН ДРѢ
 ГНЕ РЕ,
 ЦИ
 1720
 ТВОРАИ АНГѢЛѢ
 СВОА Д'ХН Н СЛѢ
 ГИ СВОА ПЛАМЕ
 НК ОГНЕННЫ

hasa körül
 és az oroszlán mögött
 az oroszlán fejével
 egy magasságban (irányban)
 két, egymásba
 csavarodó
 kígyófairok.
 E fölött
 Chodier
 nemzetségi
 czímerének
 koronája.
 Ennek a czímernek
 két oldalán
 védő (örök)
 ? ? ? . . . .
 ? ? ? . . . .
 ? ? ? . . . .
 ? ? ? . . . .
 ? ? ? . . . .
 és más megjelölt (?)
 dolgok (?)
 ? ? ? . . . .
 1720
 (qui) facis
 angelos tuos .
 spiritus
 et ministros tuos
 ignem urentem* (103. zsoltár, 4. vers)

E fölírat után Mihály arkangyal szárnyas lovon ülő és kettős keresztben végződő lándzsájával az ördögöt átszűrő koronás képe következik ezen fölírattal :

АРХАНГѢЛЪ МН
 ХАЮ

Mihály arkangyal . . .

Арх. Мнѣхалѣ на
 крылатомѣ конѣ, ска-
 чѣшемѣ вѣкѣ, пора-
 жаеѣтъ дѣнною пнкою
 вѣ ротѣ поверженнаго
 крылатаго дѣвола съ
 птнчѣмн ногами, подѣ
 конѣмѣ лежнѣтъ его бро-
 шенный трезубецѣ, а
 вправо вѣ ногаѣтъ его

A szárnyas lovon ülő,
 balfelé ugrató Mihály
 arkangyal hosszú lándz-
 sáját a földre terített
 szárnyas és madárlábú
 ördög szájába vágja,
 a ki alatt fekszik elha-
 jított háromágú szigo-
 nya, jobbról lábainál
 pedig ? ? ? . . .

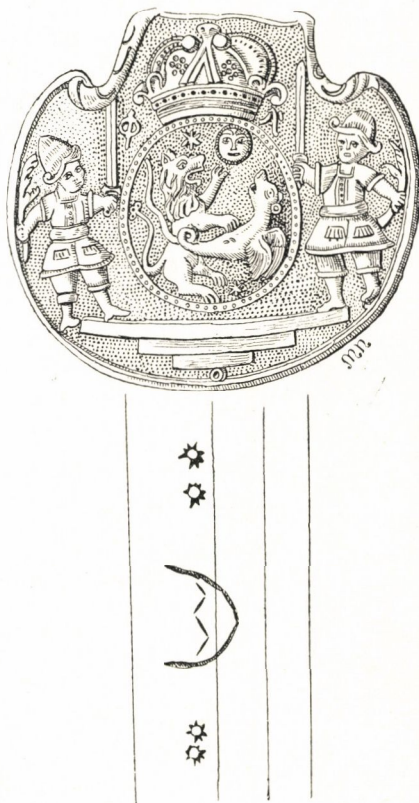
* Túlságosan szabad, majdnem vakmerően alkalmazott idézet. Nem lehet érteni.

ГОРОДЪ	???
КРАГЪ 'ОСКУДЕНА	???
ОРУЖИЯ В КОНЕЦЪ	???
И ГРАДЫ РАЗЪ	???
ШНАКЪ ЕГО ПО'	???
ГНБЕ ПАМЯТЬ	???
ЕГО С'ШУМОМЪ*	???

Mindebből látnivaló, hogy a szóbanlevő kard pengéjének diszítése és rajzai voltaképen Oroszországnak Svédország fölött aratott győzelmét akarják szimbolikusan kifejezni. A pengén levő írás pedig részben magyarázza a diszítést és rajzokat és leírja a kard ékítményes markolatát, részben pedig himnuszszerűen dicsőíti Nagy Pétert és egyuttal megnevezi a kard első tulajdonosát. A feliratoknak tisztán csak leíró és magyarázó része alig tartalmaz valami figyelemreméltót és érdekesebbet, ellenben a kard tulajdonosát megnevező résznek már valami kis történeti és Nagy Péter himnuszának valami csekélyke irodalomtörténeti jelentőséget lehet tulajdonítani.

A 2—2·8 cm. vastagságú markolat aranyozott réz, mely tátott szájú és állát első lábaival tartó oroszlánfőben végződik; alsó része csigavonal-idomban futó zsineggel átkötött bőrborítékot utánoz; felső része az oroszlán sörényes nyaka, melyen (a markolat hátán) három tátott szájú fantasztikus emberfő van en face egymásra állítva. A 13 cm. hosszú ellenző mindkét részén kígyófejben végződik, elől a kígyó fölfelé fordított tátott szájából jön ki a domború lombozattal díszített félköralakú kézvédő, melynek felső vége csavarszeggel van az oroszlán szájához erősítve. Az ellenző középrészén domború oroszlánfej van kiverve s alját kis tojásdad lap választja el a pengétől. Külső felén 5·8—6·8 cm átmérőjű kerek lap nyúlik alá a hüvely fölé, melyet a kardpenge fölirata «На лепестѣхъ подъ эфесомъ», a kardmarkolat alatt levő viráglevélnek nevez; ennek mezejét domborúan kivert czímer foglalja el, mely koronával fődött kerek paizsban sárkányt leteperő, két lábon álló oroszlánt ábrázol, fönt emberarczú nappal és csillaggal, az oroszlán lábai és a sárkány szárnya közt egy másik

2. Czímer és bélyeg Chodürev F. kardja ellenzője alatti korongon.

* Ebből a szövegből részint a nyelv régiessége, részint a tárgy ismeretlen volta, részint főleg a fogalmazás slendriánsága miatt semmi elfogadható értelmet sem tudtam kieroszakolni.

csillaggal. A czímer két oldalán jobbról és balról egyik kezében kivont kardot, másikban pálmaágot tartó orosz ruhás férfialak látható. A korona két oldalán egy-egy betű. Az egyik oldalon Φ (F), a másikon X (Ch), azaz Федоръ Ходыревъ (Fedor Chodürev), a kard első tulajdonosa nevének kezdőbetűi. (2. ábra.)

A kard egész hossza 91 cm. A penge 75·5 cm., szél. tövén 3·6, alján 4 cm. A fekete bőrrel bevont fahüvely 78 cm hosszú s fönt 5·5 cm széles.

3. Őrangyal és Szent Kristóf Chodürev F. kardján.

Mindkét vége aranyozott sárgaréz pántba van foglalva. A felső pántolás két részből áll; ú. m. egy a hüvelyről lehúzható 5·4 cm. széles, 4·3 cm. magas és 1·2—1·6 cm. vastag keskenyebb és rövidebb hossz-négyszögű pántvégből, melynek mindkét oldala vésett orosz fölirattal van ellátva és az alatta levő kivastagodó hosszabb pántból, mely a hüvely elrongyolódott vörös posztós kés- és villatartó tokját fogja körül s mag. 8·5 cm., szél. 5·4 cm., vast. 2·2—3 cm.; ennek előlapjára középen horog van erősítve a kardszj bekapcsolására, a horog-

tól pedig jobbra és balra két bekarcsolt alak látható (3. ábra) és pedig jobbról (czímertanilag) Sz. Kristóf pánczélosan, jobbjaiban lándzsával, baljában kettős

keresztel, feje fölött: $\text{M.C.H.K.Z X.P.I.T.O. F.O.P.B.}$ (Christophor vértanu) fölirattal. A vértanu feje, mint a szent egyik-másik életrajzaiban is olvasható, balrafordított állatfej (kutya vagy farkasfej). Balról őrangyal van, szintén pánczélosan, hosszú hajjal, csupasz arczczal, jobb kezében kivont egyenes kardot, baljában közepén virággal ellátott kis kerek paizst és kettős keresztet tartva, feje fölött ezen fölirattal:

$\text{:C.A.T.T.A.Z X.P.A.H.I. T.E.L.B.}$ (szent őrangyal).

Hátlapján egész végig orosz fölirat van, melynek eleje a keskenyebb pánton kezdődik. Mivel a felső (keskeny) rész a fahüvelyről levált és tetszés szerint lehúzható és felhúzható, bizonyossággal nem lehet megállapítani, hogy eredetileg melyik oldala volt a külső felén s így melyiknek a folytatása az alsó vastagabb pánt belső oldalának fölirata. Tartalmilag egyik is, másik is lehet; a betűk nagysága azonban nem egyforma a két oldalon s így az alsó pánt fölirata kezdetének azt kell tekintetünk, hol egyforma nagyságúak a két pánt betűi.

Ilyenformán a kés és villa markolatától részben eltakart külső oldal fölirata lesz a nagyobb betűs, mely így hangzik:

B.H.E.A. B.H.E.A.	éljen éljen
B.H.E.A. B.H.E.A.	éljen éljen
$\text{A.N.B.O.N.E B.H.E.A.}$	anbone éljen
: B.H.E.A. T.B. :	éljen

A belső oldalon levő fölirat a pántvégen:

Бѣдѣстнѣю · тн
 нн'к прнноснмъ
 ап'лѣзѣмъ ¹ егда есѣ
 разрушнмъ швец'
 кнѣ цѣказы ²
 вѣват : вѣват : вѣват

Folytatása a vastagabb pánton :

вѣват : а нбоневн
 ватъ : · вѣват *
 Кто на полѣ конско^м
 хрѣбро постѹпаетъ
 кто лютаго швецъ
 каго а'ва нн'к теръ
 заетъ : :: вѣват : вѣват
 вѣват · вѣват : ан'боне
 вѣват вѣват
 ц ръ роснскн в мѹ
 жест'ве градѣтъ
 к намъ склѹн'бра' (?)
 мн * внта н црю
 прескетлѣншн
 жнзнь с намн
 * многа *

Örömmel neked
 most hozunk
 tapsot, mivel
 megsemmisítetted
 a svéd cekazü-t
 éljen : éljen : éljen

éljen : a nbone ³ él-
 jen : éljen
 A ki harczmezőn haddal
 bátran jelenik meg,
 a ki az ádáz svéd
 oroszánt mostan gyöt-
 ri : éljen : éljen
 éljen : éljen : an bone
 éljen éljen
 az orosz czár
 férfiaságába (n) grjadet ⁴
 hozzánk szkljun bra
 mi ⁵ üdvözlégь czár
 fenséges
 élet velünk
 sok (sokat)

A kardhüvely alsó érczből való részén (hossza 16·2 cm, felső szélessége 4·5 cm) kétfejű sas van kivésve mindegyik fején koronával, mellén két keresztbe tett harántos czölöppel, jobb lábában pálmaággal, ballábában arany almával ; fölötté nagy korona, a mely körül ezek a pengén is előforduló kezdőbetűk vannak elhelyezve :

	В	М	П	
	Д		В	
Г	korona	Ц		
И			К	
П	В	А		

	В	М	Р	
	Д		В	
Г	korona	С		
И			К	
Р	В	А		

Azaz В(ожью) М(илостію) П(овелѣніемъ) Д(ержавнаго) В(еликаго) Г(осу-
 даря) Ц(аря) И В(еликаго) К(нязя) П(етра) А(лексѣвича) (Isten Kegyelmevel
 (vagy : kegyelméből) Őfelsége az Uralkodó Nagy Czár és Nagy Herczeg Péter
 Alekszievics Parancsára (vagy : engedelmevel). A sas ballábából három villám
 süjt le. A sas farkának két szélén Г И (G I) betűk vannak. Lejebb kissé más
 irányban a kardhüvely hosszában, a sas farka alatt 1709 évszám, a sas jobb-

¹ аплязѣмъ — applausum.

² цѣказы — ?

³ а'нбоне — ?

⁴ грядетъ — ?

⁵ склѹн'бра'ми — ?

lába alatt pedig ez a szó **УТРОБЪ** (utroba=has) Az alsó pánt ellentétes oldalán fölül korona van kivésve. Alatta három soros felirat:

Орле рѣченскіе пѣстї

своа

стѣ рѣкы

A sorok alatt kétfejű sas, karmai közt villámok. Sas alatt az előbbi feliratnak folytatása:

Давыа

башке

дска

A legutóbbi sorok összevetéséből nyilvánvaló, hogy idetartozik a tulsó oldalon levő «**утрбу**»-szó is. Ennélfogva ez az utolsó felirat kiegészítve így hangzik:

Орле російскій спусти своя стрѣлы

Давы льва шведска утробу (пронзили)

(Orosz sas, bocsásd le villámaidat,

Hogy átjárják a svéd oroszlán hasát.)

Maga a kard a markolattal együtt 0'89 cm hosszú. A hüvely egész hossza 78'5 cm. A kard orosz ismertetője, Ja. I. Sz. a pengén levő «**Вивать нашему монарху**» (Éljen a mi uralkodónk) kezdetű himnuszszerű verset a következőképen rekonstruálta és írta át:

Радуйся російскій орле двоеглавый,
Ты бо еси нынѣ во всемъ мірѣ славный.
Слава твоя нынѣ вездѣ процвѣтаетъ,
Понеже левъ шведскій увѣ мнѣ рыдаетъ.
Ярящася на насъ славно побѣдивый,
Зубы и челюсти его сокрушивый,
Покоривый сего подѣ царски си нозѣ
Будеши или нѣтъ побѣждать убозе (?)
Радуйтеся нынѣ всѣ ту предстоящи.
Вивать нашъ монарха (!) весело гласящи.
Мы тебѣ за сіе радуйся приносимъ.
О долгоденствіи у Бога ти просимъ.
На Ляцы* (?) успѣвай и царствуй во вѣки.
Спрославл... съ воиски Петръ между человекѣ.
Вышній воевода отъ горняго свѣта
Рцемъ вси, да подасть тебѣ многа лѣта.
Örvendezzél te orosz sas, te kétfejű,
Mert most te vagy a világon a nagynevű.
Hired-neved most mindenütt fel-felvirul,
Míg a svéd oroszlán bújában feljajdul.
Dicsőn legyőzdetett reánk agyarkodva,
Törve-zúzva az állkapcsa s minden foga.

* Hogy mi legyen ez a Ljaca, sejtelmem sincs róla. Наляцать=kifeszíteni, teljesen felhúzni, ígének venni a szót erőszakos eljárás volt, de másképp nem tudtam semmi értelmet kihozni.

Czári lábak alatt heversz szégyenülten,
 Fogsz-e szegényt (?) még legyőzni vagy nem?
 Örüljetek mostan itten körülállók
 Vigan kiáltozva: éljen uralkodónk!
 Ezért örömet hozunk mi neked,
 Istentől részedre kérünk hosszú éltet.
 Megfeszülten (?) (Ljacán?) törj előre, soká uralkodjál,
 Dícső Péter emberek közt a hadával (?)
 Felséges hadurunk, kérjük a nagy eget,
 Sok-sok évet juttasson az Úr még neked!

A feliratban előforduló két dátum: az 1709-ik évi október 1 és az év nélküli augusztus 1 érthetetlen, legalább a jelen cikknek írója nem érti és az előbb említett orosz Ja. I. Sz. sem értette. Érthetetlennek tűnik fel azért, mert az idevonatkozó poltavai ütközet 1709-ben június 27-én történt. Mit akar jelenteni a kardon levő év nélküli augusztus elseje?

A dátum megörökítésének magyarázó okául lehetne valamiféle Mária-ünnepet feltételezni, a melyet a kiválóan vallásos oroszok 1709-ben október elsején rendeztek hálából a boldogságos szűz tiszteletére azért, mivel a poltavai győzelmet Mária közbenjárásának tulajdonították. Ez a feltétel lélektanilag nem lehetetlen, sőt az oroszok vallásosságát és vallásosságuk megnyilvánulási módját véve tekintetbe nagyon valószínű, de ténynek minősíteni mégsem lehet, mert a szerző semmiféle történeti adattal sem tudja megtámogatni. A kardon alkalmazott rajzoló és író munkának egyneműsége és összевágósága, valamint a sorok elhelyezésének következetes rendszerű kivitele nem engedi meg, hogy a vésetes feliratnak a kard egyik oldalán levő részét megfelelő ok nélkül az 1709-ik esztendőhöz, a másik oldalán levőt pedig az 1720-ik évhez csapjuk. Minden jel arra mutat, hogy a kard mindkét oldalát egy időben és egyszerre díszítették fel és irták tele, még pedig 1720-ban.

A jelen cikkely összeállítója nem tud részletesebb felvilágosítást adni a kard másik oldalán levő feliratnak kezdő részletéről sem, a mely így hangzik: «И сей кортикъ отъ инфантеріи Ренцалева полка, что былъ Саксонскій генеральскій, что нынѣ полковничья первой роты сержанта Θεодора Ивановича Ходырева». (És ez a kard a szakszonszki tábornoki Rencalev-gyalogezred első ezredbeli századának főtisztjeé, Chodürev (Chodier) Iván fiáé, Theodoré.) Ezt csak valami historikus, olyan historikus tudná megmagyarázni, a ki aprólékos részletességgel ismeri az összes ideszóló személyi, helyi, időbeli és eseményes vonatkozásokat. Miféle ezredről, századról van itt szó és ki is volt valójában ez a Chodier Tódor?

Az ördögöt letetprő Mihály főangyal mellett levő felirat is kemény dió, melybe beletörött a fogam. A szöveg egy részéről nagy nehezen sikerült megállapítanom, hogy a 103-ik zsoltárnak 4-ik verséből való és meglehetősen vakmerőséggel és zavarossággal alkalmazott idézet. A szóbanlevő zavaros szöveg az idézett zsoltárrészlettel együtt így szól: «Творяй ангелы своя духи и слуги своя пламень огненный врагу оскудѣша оружия въ конецъ и грады разрушили его, погиге память его съ шумомъ». A szöveg oly nehéz és

nekem oly értelmetlen, hogy nem tudtam lefordítani. Maga az értelmezésre különben is nagyon nehéz zsoldárrészlet meglehetősen változatlanul van a szövegbe behányva. Talán éppen azért lehet oly nehezen megérteni az egészet. A mint már megjegyeztem, maga az idézetet tartalmazó szöveg oly nehéz, hogy minden értelemmegfejtési kísérletem csütörtököt mondott. Igazán sejtelmem sincs, mit akar a szöveg kifejezni. A már ismételt említett orosz Ja. I. Sz. nem vette észre a szövegben lappangó zsoldárrészt. Ő sem tudta a szöveg értelmét megfejteni. Mindamellet megkoczkáztatta azt a föltevést, hogy a szöveg talán valami babonás ráolvasás, a mely akkoriban a katonák közt szokásban lehetett. Mivel azonban ezt a föltevést ő sem tudta semmiféle adattal megtámogatni, sem én ilyen támasztékos faktumra nem akadtam, a föltevés csak föltevésnek marad továbbra is.

Ugyancsak szokatlan és a jelen esetben érthetetlen is szent Kristóf vértanunak szent Mihály őrangyallal való összehozása a kardhüvelyen, tehát a legpregnansabb harci szerszámon. Szokatlan és érthetetlen ez azért, mert szent Kristóf nem harcos, még kevésbbé katona-szent. Igaz, hogy a jelen esetben katonaruhába van bujtatva, de ez még nem magyarázza meg, miért került erre a kardra éppen Kristóf és nem más, igazi harcos vagy katona-szent, mint a minők például szent György vagy szent Dömötör. Ez megint újabb rébusz, a melyet adat híján megfejtetlenül kellett hagynom.

Ja. I. Sz. szerint a kereskedők a kardnak első vagy valamelyik régebbi birtokosát tévedésbe ejtették vagy kiszámítottan becsapták, mikor a fegyverre ráfogták, hogy Nagy Péteré volt, hogy evvel a karddal vezette a nagy cár seregét a poltavai ütközetbe, hogy ezt a kardot ajándékozta Nagy Péter a csata győzedelmes befejezése után valamelyik közeli templomnak hálából és örök emlékül. Mindez Ja. I. Sz. szerint mese volt, a melyet a kardot eladó kereskedők eszeltek ki, hogy a fegyver árát jó magasra szabhassák.

Ezt az állítását Ja. I. Sz. ekképen okolta meg. A megtévesztésre pompás eszköz volt a kardpenge külső oldalának ez a felirata: «... по обѣ стороны кортика В. и С. Г. Н. Ц. и В. Кн. Петра Ал. всея В. и М. и Б. Р. С. гербъ, имянцемъ орелъ двоголавый...» (A kardnak minkét oldalán... kivéssett eme írás fölött nagy és korlátlanul uralkodó felséges czárunknak és nagyhercegnek egész Nagy- és Kis- és Fehéroroszországban önnállóan uralkodó Alekszjevics Péternek a czímeré, az úgynevezett kétfejű sas...) A kereskedők tudniillik az eladás alkalmával csalafintásan a birtokos esetű Петра Алексѣвича (Alekszjevics Péteré) a kardszóhoz vonták, holott ez a birtokos eset csak a czímer-szóra terjedhet ki. A szöveg nem azt mondja, hogy a kard volt Nagy Péteré, hanem csak a kardra vésett kétfejű-sasos czímer. Így még oroszul tudó vevőt is be lehetett csapni, ha az illető nem olvasta el vagy nem tudta elolvasni az összes feliratokat. Annál könnyebben lehetett az oroszul nem tudó vevőt rászedni és így mehetett lépre a katalógus összeállítója is, a ki a kard első tulajdonosául Nagy Pétert jelölte meg. A kardot sem a vevő, sem a katalógus-összeállító nem tekinthették volna Nagy Péter fegyverének, ha tudtak volna oroszul és ha elolvasták volna a kard másik oldalán levő feliratot is, a mely világosan megmondja, hogy a fegyver Chodier Tódoré volt.

A Nemzeti Múzeum régiségtárának mostani magyarázó szövege helyes, mert a kard első birtokosául nem Nagy Pétert, hanem Chodiert nevezi meg.

Ime, ez a XVIII. századból való és a Nemzeti Múzeumban látható orosz kardnak leírása és homályos története Ja. I. Sz. leírása és a kardon levő feliratok alapján, kiegészítve egyben-másban Ja. I. Sz. olvasását és magyarázatát. De még mindig sok dolog maradt homályban, melyet csak az világíthat meg, a ki jól és aprólékosan ismeri a fegyveren levő feliratoknak összes személyi, helyi, időbeli és történeti vonatkozásait, továbbá alaposan érti a XVIII. századbeli orosz nyelvet. Soraim esetleg ilyenek kezébe kerülnek s fölhívják figyelmét ezen érdekes kardra és pontosabb ismertetést fog róla adni. De ha nem is tudtam e közleményben minden homályt eloszlatni: hiszem, hogy nem végeztem fölösleges munkát.

Budapest, 1912 május

Munkácsy Mihály.

KÖPÖNYEGES MÁRIAKÉPEK.

Egy képes melléklettel.

Földi és földöntúli létezés, történeti élet és transzcendentális megjelenés: ez az a két főirány, a mely a Szűz Máriára vonatkozó egyházi képzetek beláthatatlan sokaságát nagyjából jellemzi. A Mária születésétől mennybemenetelig terjedő események, egyes mozzanatok a szent-történeti elbeszélések nyomán végtelen gazdagságú anyagot szolgáltatnak a kegyes elmélkedésnek, képzeletnek és művészetnek, a mely azonban ezzel nem éri be, hanem tovább követi Isten anyját a mennybéli magasságba. «Mária... nem az anya, a ki térdén hordja gyermekét, vagy a ki a kereszt lábánál elalél, hanem a mennyek királynője, a ki minden szentnél magasabban trónol. Fölülemelkedett a történeten és időn, de boldog örökkévalóságában is megtartja az emberek iránt való szeretetét» * A hívők buzgalma, a misztikusok rajongása a magasban keresi Mária alakját. A «történeti» ábrázolásokon kívül, a melyek páratlan számmal és változatossággal tesznek tanúságot Mária tiszteletéről, egyes különleges, transzcendentális ikonografiai típusok keletkeznek. Így válik Mária mint az emberiség szószólója az utolsó ítélet ábrázolásának állandó szereplőjévé. Általában az emberiség leg-hatalmasabb pártfogója, oltalmazója.

Az egyház imáiban Máriához folyamodik segítségért, közbenjárásért és az egyházi művészet is különös áhítattal ábrázolja a segítő, védő, könyörületes Mária alakját. A legjellemzőbb ilyen nemű ábrázolások a köpönyeges Máriaképek (Mater misericordiae, Notre Dame de Consola-

* Mâle: L'art religieux de la fin du moyen âge en France (Páris, 1908.) 205. l.

tion, Vierge de Miséricorde, Madonna del manto, Maria mit dem Schutzmantel). Igen nagy számmal maradtak reánk a középkorból, általánosan ismeretesek, eredetöket, értelmöket azonban csak legujabban állapították meg kielégítő módon. Míg azelőtt úgy fogták föl ezeket a képeket, hogy azok csak általánosságban Mária oltalmának a *Salve Regina*, *Sub tuum praesidium confugimus* imáknak megfelelő szellemű kifejezései¹ és a köpeny nem egyéb mint a legfőbb hatalom ó-germán eredetű (!) jelvénye,² az utóbbi években egész kis irodalom keletkezett e képekről és sikerült arra az irodalmi forrásra reámutatni, a melynek ez az ikonografiai típus keletkezését köszönheti.³

Bizonyos, hogy a köpenynyel való betakarás az oltalomnak hatásos, általánosan érthető kifejezése és így például az assisi Szent Ferenczképcziklus ismert festményén is nemcsak a meztelen test befödésére, hanem egyuttal a püspök oltalmának kifejezésére szolgál. A köpönyeges Mária-képek azonban előzmények nélkül, szinte egyszerre lépnek föl, a középkor utolsó századaiban rendkívül elterjednek és a mellett általában nem a köpenynyel való oltalmazás tényét, hanem az oltalmazottaknak a köpeny alól való fölmutatását adják elő.

A köpönyeges Mária-képek végeredményben egy, közös irodalmi forrásra vezethetők vissza, mely a sajátságos típus keletkezését és annak további fejlődését kellőképpen megmagyarázza. Heisterbachi Cæsarius cziszterczita szerzetes *Dialogus miraculorum* című könyvében (1220—1230 között) körülményesen leírja egy rendtársának csudálatos látomását. A szerzetes, a ki igen nagy áhitattal volt Szűz Mária iránt, elragadtatásában meglátta a mennyek országát és ott égi dicsőségben a szentek seregeit, a papság és a szerzetesrendek képviselőit, de a maga szerzetének egy tagjával sem találkozott. «Sóhajtván kérdezte azért Isten Anyjától: Hogy van az, szentséges Asszonyunk, hogy senkit se látok itt a czisztercziek rendjéből? Miért vannak e boldogság közösségéből kizárva a te szolgálaid, a kik oly nagy buzgósággal szolgálnak neked? Látván az ő zavarodottságát, a mennyek királynője így felelt: Oly kedvelt híveim a cziszterczi rendhez tartozók, hogy karjaim alatt melengetem őket. *És föltárva csudálatos szélességű köpenyét, a szerzetesek, conversusok és apácák megszámlálhatlan sokaságát mutatta neki.*»⁴

¹ Kraus: Geschichte der christlichen Kunst II. 1., 433. l.

² U. o., II. 2., 366. l.

³ Krebs: Maria mit dem Schutzmantel am Freiburger Münster, Freiburger Münsterblätter I. (1905.) 27. l.; Silvy, L'origine de la Vierge de Miséricorde, Gazette des Beaux-Arts, XXXIV. (1905.) 401. l.; Perdrizet, La vierge de Miséricorde. Étude d'un thème iconographique (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 101.) Páris, 1908. V. ö Mâle, i. m. 206. l.

⁴ «Monachus quidam Ordinis nostri Dominam nostram plurimum diligens ante paucos annos mente excedens, ad contemplationem gloriæ cælestis deductus est. Ubi dum diversos Ecclesiæ triumphantis Ordines videret, Angelorum videlicet, Patriarcharum, Prophetarum,

A köpönyeges Mária gondolata tehát szerzetesi eredetű, szigorúan partikularisztikus célzatú. A ciszterci rend köréből emelkedett ki; Cæsarius mintegy a saját rendjének tagjai számára foglalja le Mária különös kegyelmét. A csudálatos elbeszélés szemléletessége csakhamar képes ábrázolásokra vezet. Egyes cisztercita apátságok a köpönyeges Mária képével díszítik pecsétjeiket és a XIV. századtól kezdve a festészet is felkarolja ezt a hálás tárgyat. Ekkor már azonban nem a ciszterciták kizárólagos sajátja. Az alapvető gondolatot, a mely annyira a középkor szíve szerint való volt, csakhamar mások is átvették. Már a XIII. században különösen Szent Domonkos rendje buzgólkodott azon, hogy magának tulajdonítsa. A század közepe táján Trienti Bertalan, Chantimpréi Tamás és mások legendás elbeszéléseikben a maguk rendje számára foglalják le, nagyjából Cæsarius elbeszéléséhez ragaszkodva. A célzat jellemzően világlik ki Tamás elbeszéléséből. A cisztercita nem a saját rendjének tagjait látja a védőköpeny alatt, hanem Szent Domonkos szerzeteseit: «Ezek azok, a kik kiváltképen ama földadatnak szentelték magukat, hogy Krisztus ne ontotta légyen vérét hiába!»

Más szerzetek tagjai foglalják el a képeken a ciszterciták helyét. A budapesti Szépművészeti Múzeumban levő szép képen, a melyet a Mária élete mesterének tulajdonítanak, prémontréi szerzetesek térdelnek a védőköpeny alatt. Az ábrázolás azonban nem marad meg az egyes szerzetesrendek kitüntetésének szűk keretében és tágabb jelentősége, egyetemesebb érvényesülése, a típus fejlődésének lehetősége akkor következett be, midőn Mária oltalmának, könyörületességének mások is részeseivé válnak. A képes ábrázolások — a legkülönbélebb formájú, anyagú és rendeltetésű festmények és szobrászati művek — különösen akkor szaporodnak el igen nagy mértékben, midőn a confraternitások fölkarolják, sőt egyenesen jelvényüknek választják, zászlóikra festetik, házuk kapuja fölé kifaragtatják. Immár nem szerzetesek, hanem minden rendű egyének kerülnek a köpeny alá. Két tényező különös népszerűséget és széleskörű elterjedést biztosított e képeknek. A Rózsafüzérajtatosság, a mely a XV. század utolsó harmadában terjedt el, a maga képeiben a régi típust alkalmazta és csak a Rózsafüzérre vonatkozó

Apostolorum, Martyrum, Confessorum, et eosdem certis characteribus distinctos, item Canonicos Regulares, Præmonstratenses, sive Cluniacenses, de suo Ordine sollicitus, cum staret et circumspiceret, nec aliquam de illo personam in illa gloria reperiret, ad beatam Dei Genitricem cum gemitu respiciens, ait: Quid est, sanctissima Domina, quod de Ordine Cisterciensi neminem hic video? Quare famuli tui, tibi tam devote servientes, a consortio tantæ beatitudinis excluduntur? Videns cum turbatum Regina cœli, respondit: Ita mihi dilecti ac familiares sunt hi qui de Ordine Cisterciensi sunt, ut eos etiam sub ulnis meis fodeam. Aperiensque pallium suum quo amicta videbatur, quod miræ erat latitudinis, innumerabilem multitudinem monachorum, conversorum, et sanctimonialium illi ostendit. Qui nimis exultans et gratias referens, ad corpus rediit, et quid viderit quidve audierit Abbati suo narravit.» Cæsarii Heisterbacensis Dialogus miraculorum (ed. Strange, Köln, 1851.) VII. 59.

jelvényekkel látta el. Ezeknek a képeknek jelentősége már széleskörű; nem egy szerzetesrend vagy confraternitas tagjait védi meg Mária köpenyével, hanem az egész hívő és hozzá folyamodó emberiséget. Ilyen egyetemes célzatúak azok a képek is, a melyek a pestisjárványok nyomán keletkeznek. A köpönyeges Mária oltalmazza meg a híveket az isteni harag nyilaitól, a melyek hatástalanul pattannak vissza a köpenyről. Különösen a fönmaradt umbriai pestis-lobogók rendkívül hatásos, érdekes emlékei a régi ikonografiai típus ily alkalmazásának.

Igy tehát a köpönyeges Mária a XIV. és XV. századbeli fejlődés folyamán egyes szerzetesrendek védőjéből az egész emberiség védőjévé vált: Mater omnium. E típus kialakulásában azonban különböző fokozatokat igyekeztek megkülönböztetni. Perdrizet szerint a régibb ábrázolásoknak az a jellemző vonása, hogy a köpeny alatt egyik oldalon a férfiak, másik oldalon a nők vannak elhelyezve, míg a teljesen kifejlődött példákban, a XV. és XVI. században az Ecclesia militans jut kifejezésre: az egyik oldalon az egyháziakat látjuk, a pápával élükön, a másik oldalon a világiakat, a kiknek a császár a feje. E két csoport számra nézve megfelel egymásnak.

Mind e változások, tartalmi fejlődés mellett az ábrázolás lényegében ugyanaz marad. Mária, többnyire állva, ritkán ülve, óriási köpönyegének redői alá fogadja a híveket, illetőleg köpenyét széttárja, hogy az alatta levők láthatókká váljanak. Olykor a kis Jézust tartja karjai között, vagy imára teszi össze kezeit; ilyenkor nem maga tárja szét köpenyét, hanem néha szentek, többnyire angyalok végzik ezt ünnepélyes, szertartásos módon. A hívők alakjai sokkal kisebb léptékűek Máriánál. Kivétel nélkül térdelve, imádkozó helyzetben fölfelé tekintve jelennek meg.

Figyelemre méltó, hogy a köpönyeges Mária típusát más védőszentekre is átvitték. Benozzo Gozzolinak a san-gimignanoi S. Agostino-templomban levő freskóján Szent Sebestyén köpenyén törnek meg a pestis nyilai. Elsősorban azonban Szent Orsolya az, a kit a művészet igen gyakran ábrázolt a védőköpönyeggel.

Perdrizet könyvében sok számot magában foglaló, de mégsem egészen teljes lajstrom sorolja föl a köpönyeges Mária ábrázolásait. Az ott közölt képekből fölismerhetők azok a változatok is, a melyek a fő típus érvényben maradása mellett föllépnek. Művészi érték dolgában igen eltérők. Kiváló mesterektől származó remek művek mellett találkozzunk kezdetleges, szinte népies ábrázolásokkal is. A köpönyeges Mária, mint igen kedvelt és elterjedt szentkép, az imagerie populaire körébe is tartozik.

A Perdrizet által összeállított lajstromban a Szépművészeti Múzeumban levő festményen kívül egyéb magyarországi emlékekkel nem találko-

zunk, holott valószínű, hogy ez a típus nálunk is el volt terjedve. Erre vall legalább az előttem ismeretes magyarországi emlékek elég tekintélyes száma, melyet kétségkívül még jelentékenyen lehetne gyarapítani. Emlékeink, a melyeket a következőkben ismertetek, kivétel nélkül falfestmények, a melyek középkori templomokban maradtak fenn.

Első helyen említendő az a festmény, a mely a zsámbéki templomrom déli mellékhajójának apsisában — sajnos, igen rongált állapotban — maradt fenn a középső ablaktól északra húzódó falsíkon, a mely, minthogy a főhajó déli falához csatlakozott, nem volt ablakkal áttörve és így a festészeti díszítésre önként kínálkozott (1. és 1. a) kép). A festmény alsó része teljesen elpusztult, felső része is rendkívül súlyos hiányokat, sérüléseket mutat, úgy hogy a festékréteg helyenkint a vakolattal együtt levált a falról, másutt csak a vörös rajzolatok láthatók még. A kép tárgya, értelme azonban így is világos, illetőleg fővonásaiban rekonstruálható. Középen ül Mária nagy alakja, szigorúan frontális helyzetben, de fejét kissé oldalt fordítva. Egyes gyér nyomok arra vallanak, hogy a kis Jézust tartja ölében és nyilván kezeivel támogatja, mert óriási köpenyét nem maga tárja szét, hanem a háttérben sorakozó angyalok fogják annak bő ránczait, úgyhogy a köpeny kétoldalt mintegy sátorszerűen fölemelkedik. A köpenyt emelő nagy angyalok mellett kisebbek is előfordulnak. Két hosszúruhás kis angyal lebeg Mária feje mellett és dicsfényét tartja. Mária dicsfénye, valamint az angyaloké is sárga, fehérén bekeretelve. Alul két csoportban jelentek meg a hívők a köpeny oltalma alatt, a kép eme részéből azonban csak alig fölismerhető töredékek maradtak meg, az alakok alsó része teljesen hiányzik és a fejek formája is csak nagyjából ismerhető fel. Föltűnő a fejek nagy mérete: az előtérben levők nem kisebbek Máriáénál, úgyhogy maguk az alakok impozáns nagyságban csoportosulva az apsis falának legnagyobb részét elboríthatták. A rongált állapot következtében a térdelő alakok jellegét nem állapíthatjuk meg, föltűnő azonban a jobboldali csoportban az infulák nagy száma.*

A zsámbéki töredék nyilván a legrégebbi a Magyarországon fennmaradt köpönyeges Mária-ábrázolások között, sőt talán általában e tárgy legrégebbi ábrázolásai közé sorolható. Korának pontos meghatározása, mint általában a magyarországi középkori falfestményeké, nehéz

* Rómer Flóris még többet látott: «A boldogságos Szűz köpenye alatt, melynek széleit angyalok emelik, király térdel, liliom-oromzatú koronával, stb. A képeknek igen romlott volta miatt többet alig lehet kivenni . . .» (Régi falképek Magyarországon, 133. l.). Ugyanő tartotta fenn emlékét egy már nem létező pannonthalmi köpönyeges Mária-képnek: «... Védelmi Mária — «Maria Schutz», — mely még kispap koromban a porta fölött látható volt, és bő köpenyével t. i. a térdükön imádkozó bajszos atyákat eltakará és védé. Ezen képet, nem tudom mikor meszelték be; bár tudtommal csak sötét, de elrontva nem volt» (i. m. 131. l.).

I. FALFESTMÉNY A ZSÁMBÉKI TEMPLOMROMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

1. a) A ZSÁMBÉKI FESTMÉNY KÖRNYOLALAI.

föladat. A félköríves apsis alakjához simuló elrendezés, a kép rongált állapota mellett is határozottan érezhető monumentális fölfogás, az angyalok formái arra vallanak, hogy a kép keletkezésének kora nem esik messze az épület korától. Valószínű, hogy a festmény az apsisnak első díszje volt: a kőből rakott falat borító alsó vakolatrétegre van festve. A templom egykori, bizonyára igen gazdag festett díszéből a köpönyeges Márián kívül még csak csekély töredékek maradtak fenn, közöttük csak egy, nagyobb terjedelmű, összefüggő, felismerhető részlet, mely egy hatalmas nagyságú alak (Krisztus?) előtt térdelő, fehérruhás szerzetest ábrázol. Jellemzők ezen a képen az architektonikus háttér részletei, félköríves fríz mellett csúcsíves ablakok.* A két festmény technikájában némely közös vonásokat mutat. Talán szabad föltételeznünk, hogy mindkettő az 1300. év körül, legkésőbbben a XIV. század első negyedében keletkezett.

Az ünnepélyes, monumentális fölfogású zsámbéki képnek szinte ellentéte az a köpönyeges Mária-kép, a mely különösen a régi festett deszkamennyezetéről ismert szmrecsányi róm. kath. templomban maradt reánk (2. kép). Az egyszerű ornamentális keretbe foglalt képen Mária frontális helyzetben áll. Fejéről fehér kendő hull le vállára. Sötétvörös köpönyegét két kezével teljesen szimmetrikusan tolja hátra, tárja föl. Ruhája a köpenynél valamivel világosabb vörös, hímzett kék virágdiszítványokkal. Öve, melynek egyik vége elől leóg, boglárokkal van díszítve. A köpeny alatt két sűrű csoportban, erősen összezsúfolva az alakok sokasága térdel: jobbra-balra 16—16 alak. A jobboldali csoportban föltűnő a tonzurás alakok nagy száma: ez az oldal jelzi az egyháziakat, ámbár az előtérben, Máriához legközelebb, zöld kabátos, vörös nadrágos alak térdel, talán a kép donatora. A bal oldalon női fejek is föltűnnek a sokaságban; legalúl szakállas, zöld sapkás, díszes ruhájú férfi, talán a világi előkelőség képviselője. Ilyképen a szmrecsányi kép, habár nem is épen határozott formában, a *Mater omnium* ábrázolásokhoz csatlakozik. Mária megjelenésének ünnepélyességét az a két angyal van hivatva fokozni, a ki a jelenleg szürkés, egykor kék, csillagokkal díszített háttér fölött, vajmi schematikusan ábrázolt felhőkből kétoldalt a kép síkjába benyúlik és egy-egy gyertyát tart kezében.

Mária tipusa, az egyes alakok rajza eléggé durva, nem épen művészi. Az ábrázolás prózai világossága, nyersesége szinte népiesnek mondható. A kép keletkezésének korát a XV. század első felére tehetjük. Abból az alkalmából készülhetett, midőn a templom, 1417-ben, gyökeres átalakuláson ment keresztül.

* Rómer igazságtalanul támadta meg e kép miatt (i. m. 153. l.) R[ész] E[nsel] S[ándor]t, a ki jól látott és emlékezett, bár fantasztikus következtetéseket vont le.

Időrendben a zsámbéki és szmrecsányi képek közé tehető két festmény, a mely — sajnos — a szmrecsányi kép kitűnő fenntartásával ellentétben erősen rongált állapotban maradt fenn.

Az oly gazdag falképsorozattal díszített gömör-rákosi róm. kath. templomban ott találjuk a köpönyeges Mária népszerű képének maradvá-

2. FALKÉP A SZMRECSÁNYI R. K. TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

nyát is (3. kép). Jó karban csak az érdekes, finom rajzú Mária-fej, az alak válla és a köpeny alatt térdelők jobboldali csoportjának egy része maradt fenn. A sötétvörös, kendőszerű köpeny Mária fejét is betakarja és elől, a nyak alatt csomóban van megkötve. Ámbár Mária kezei elpusztultak, az elrendezés nyilvánvalóvá teszi, hogy itt is, mint Szépművészeti Múzeumban, a maga kezeivel tárja föl köpenyét. A mozdulat elevenebb, nem

oly merev mint ott: fejét is a jobboldali csoport felé fordítja. A fönmaradt alakok elég gondosan vannak jellemezve. Többnyire papok, szerzetesek, köztük egy nagykalapos zárándok és ifjak, a kikben talán novitiusokat vagy papnövéndékeket láthatunk. Ez az egyháziak oldala, szemben a világiakéval, a mely azonban elpusztult.

Nagyobb terjedelemben, de általában erősen megviselt állapotban

3. FALKÉP-TÖREDÉK A GÖMÖR-RÁKOSI R. K. TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

maradt reánk a zsegyei (Sárosmegye) evangélikus templomban levő kép (4. kép), a hol az egész elrendezés, a hívek csoportosítása még elég jól fölismerhető. Mária feje szép, gondos kivitelű. Mind köpenye, mind alsó ruhája hímzett díszítményekkel ékes. A térdelő alakok itt is sűrűn csoportosulnak a nem épen tágra nyitott köpeny alatt. A baloldali csoportban püspöki süveg tűnik föl: az az egyháziak oldala, míg jobbra néhány sapkás, kalapos alakot és nőket is látunk. Mind a gömör-rákosi, mind a zsegyei falkép a XIV. század utolsó negyedében készül-

4. FALKÉP A ZSEGNYEI EV. TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

hetett, de a zsegnyei, kivált a csoportok erősebb plasztikára, térbeliségre törekvő alakításával fejlettebb fokot képvisel amannál.*

Teljes, de — Storno Ferencz által 1867-ben restaurált-kép díszíti a soproni benczés templom északi kapujának tympanonját (5. kép). Gaz-

* Csekély töredék maradt fenn a kraszkói (Gömör m.) ev. templomban. «A diadalív másik oldala mellett imádkozó polgárok és király fejei kerültek napvilágra, melyek valószínűleg a szűz köpenye alá menekült könyörgőknek részletét teszik.» *Gróh István*, Kraszkó temploma. Arch. Ért. 1895. 236. l.

dag, részletes ábrázolás, a pápával és császárral a hívők két csoportjának élén. Formái a XV. század végére vallanak.

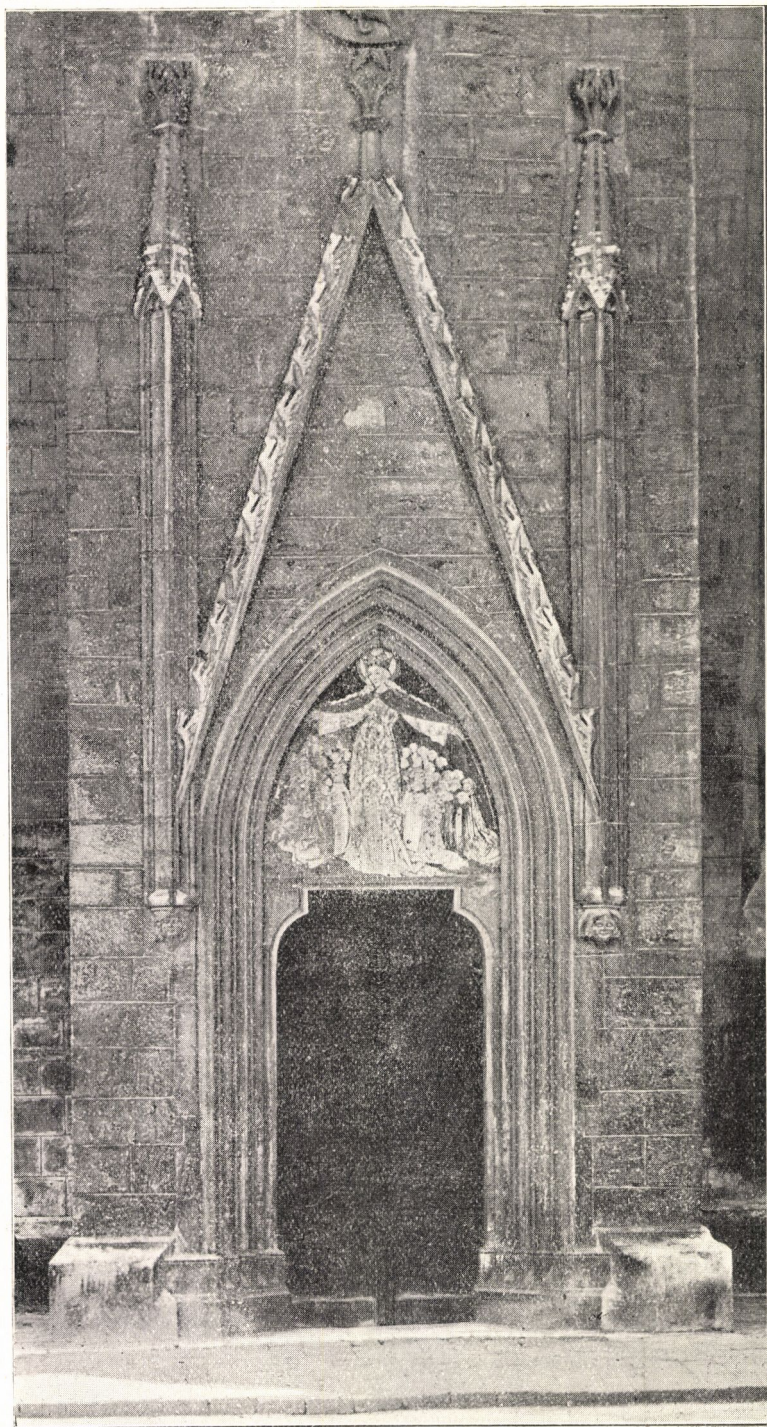
Emlékeink sorában nyilván a Mohoson (Nyitra-Poruba), a nyitra-megyei kis község falfestményekkel pazarul díszített róm. kath. templomában fennmaradt képet illeti meg a legkiválóbb hely (képes melléklet). A tárgyalt töredékekkel szemben itt témánk teljes és megkapó gazdagságú ábrázolásával találkozunk. Impozáns megjelenésben, fejedelmi díszben áll előttünk Mária. Fejét korona ékesíti; haja nem omlik le vállára, hanem kétoldalt fésülve hátul nyilván kontyba van kötve. Zöld ruhájának kivágását prém szegélyezi. Feje mögött erősen stilizált felhőkön lebegő két kis angyalalak tartja a vörös dicsfényt. Vörös köpönyegét elől négyszögletes kapocs fűzi össze. Sajátságos, ünnepélyes mozdulattal tárja föl köpenyét. Nem tolja hátra, mint a szmrecsányi képen, hanem egyenesen kinyújtva karjait, annak szélét két oldalt megfogja, úgyhogy kezei fölött a köpeny fölhúzódo kelméje csomókat, csücsköket alkot. Ez által a művésznek egyrészt a köpeny ránczvetésének gazdagabb kifejtésére nyílt alkalma — valóban, a ránczok gazdag, szinte ornamentális vonalakban húzódnak alá, — másrészt bőséges teret nyert a térdelő csoportok elhelyezésére. A fenn ismertetett példákkal szemben itt a két csoportnak szabályos, vízszintes sorokban való elhelyezése tűnik föl. Szó sincsen a térbeliség kifejezésére irányuló törekvésről. A sorok egyenes vonalban vannak egymás fölé helyezve, az alakok egyforma mozdulattal fordulnak a középpont felé, a felső alakok alsó részének az alattuk következő sor által való elfödése nem kelti föl a térbeli illúzió hatását. Egy síkhoz alkalmazkodó ábrázolás az egész. Nem valószínű, hanem valóban ideális ábrázolási mód ez és azért nem érezzük a zsúfoltság, a köpeny alatt szorongó sok apró alak benyomását.

Ikonografiai szempontból a mohosi Mária érdekes fokozatot képvisel. Mintegy átmenet a fejlett Mater omnium ábrázolásához. Baloldalon a férfiak térdelnek, jobboldalon a nők. Mint említettük, Perdrizet a nemek szerint való elosztásban látja a régibb képek egyik fő jellemző vonását. A férfiak csoportja erősen megkopott, de egyes jelekből megállapíthatjuk, hogy a felső sorokban az egyháziak vannak elhelyezve, alul a világiak. Két püspöki süveg ismerhető föl, néhány csuklyás alak, egy-egy gazdagabb viseletű férfi. A nők fejét kivétel nélkül nagy, sokránczú kendő takarja.

A jelenet ünnepélyességét még fokozza annak két szent tanúja. Jobbra Szent Ilona koronás alakját látjuk, kezében a kereszttel, a mint Máriára mutat, balra Szent Borbálát, a ki szokott jelvényét, a tornyocskát emeli Mária felé.

A mohosi Mária-kép a templom diadalívének északi részét foglalja

5. A SOPRONI BENCZÉS TEMPLOM ÉSZAKI KAPÚJA.
(Fénykép után).

el; a déli oldalon a lelkeket mérlegelő Mihály árkangyal képe (psychostasis) látható, — a legszebb és legrészletesebb nagy számmal fönmaradt ily tárgyú falképeink között. E két képnek egymással való szembeállítására bizonyára nem véletlen. A lelkek mérlegelése abbreviatúrában az utolsó ítéletet jelzi, a köpönyeges Mária a mennyei boldogságot. Ezeket a képzeteket kiegészíti, az utolsó ítéletre való célzást kétségtelenné és teljessé teszi a diadalív béli letének ábrázolása: az okos és balga szűzek, a kiknek képei — a mi középkori falfestményeinken is — gyakran fordulnak elő az utolsó ítéletre vonatkoztatva, annak szimbolikus helyettesítői gyanánt.

A mohosi falképek keletkezésének kora a XIV. század derekára tehető.

Az utolsó ítélettel való eszmei kapcsolatot, a mely Mohoson a lelkeket mérlegelő árkangyal és a Mater misericordiae szembeállításával jut kifejezésre, egy másik falképünk egy kép keretében érvényesíti. Az ungmegyei Gerény község nevezetes kora középkori kerek templomát, a melyet érdekes, nyilván XIV. századbéli falképek ciklusa díszít, a XV. században hajóval bővítették és ennek falait is kifestették. A hajóban levő falfestmények közül eddig csak a diadalív északi és déli oldalán levő két kép van a mészréteg alól kifejtve: a déli oldalon Krisztus levétele a keresztről, az északon a köpönyeges Mária (6. kép). Ez az ábrázolás itt rendkívül gazdag, fejlett alakjában lép föl. Jellegzetes Mater omnium-kép. A bal oldalon az egyház képviselőit látjuk a köpeny alatt: legfölül a pápát, alatta az egyházi hierarchiának megfelelő sorrendben bíborosok, püspökök, papok csoportját. Fokozatok vannak a másik oldalon is. Itt a felső rész erősen rongált állapotban maradt fön, de a legfölső, a pápával szembe eső helyen koronás és hermelingalléros férfi képének törmelékét látjuk: a császár ez, a világiak legfőbb képviselője. Tarka, mozgalmas csoportot alkotnak a többiek, szakállas férfiak, aggastyánok, lovagok, nők, legalúl, az alsó papsággal szemben gyermekek. Maga Mária frontális helyzetben állva, imára összetett kezekkel van ábrázolva. Köpenyét két lebegő angyal emeli a térdelő sokasága fölé. Figyelemre méltó részlet, hogy Mária gazdagon tagolt talapzaton áll. Alakja ez által még jobban kiemelkedik a térdelő apró alakok serege fölé, mintegy megközelíthetetlen magasságban álló kegykép, a melyhez áhítattal fordul a hívők buzgósága. Mária és a két angyal dicsfénye — mint késő középkori falképeinken sok esetben — a kép síkjáról kidomborodik.

Ünnepélyességre, művészi finomságra nézve a gerényi kép nem éri utól a mohosit. Az alakok rajza fölületes, sok helyen elnagyolt és szinte nyugtalan élenkség lép a régibb kép szigorú kimérttségének helyébe. Van azonban a festménynek egy oly részlete, a melynél az

élenkség nagyon is indokolt és a mely mind művészeti, mind ikono-
 grafiai szempontból igen érdekes. A jobb oldal alsó sarkában egy
 angyal, hosszú ruhában, fején apró kereszttel, kifelé taszít egy kis női
 alakot, a mely bal kezével fejét fogja és jobb kezét erőltlenül leeresztve,
 arczán a fájdalom kifejezésével megy az angyal előtt. Fölötte ifjú ijedt
 kifejezésű arcza és összekulcsolt keze látható, még följebb kendős öreg

6. FALKÉP A GERÉNYI R. K. TEMPLOMBAN.

(Fénykép után).

asszony felső része, a mint jajveszékelve emeli feje fölé karjait. Ez az
 élenk kifejezésű, drámai csoport Mária köpenyének oltalmán kívül esik.
 A köpeny szándékosan befelé van hajlítva itt, hogy ezt kifejezésre jut-
 tassa. Hatásos ellentétet visz bele ez a részlet az ábrázolásba: azok
 mellett, a kik Mária oltalma alatt állanak, ott látjuk annak büntetését,
 a ki erre az oltalomra nem érdemes. Bizonyára az utolsó ítélet ábrázo-
 lásaiban sűrűn előforduló, az elkárhozással összefüggő hasonló részle-

teknek hatása alatt keletkezett ez a csoport, nyilván hasonló célzattal is, a melyet talán a kép alatt levő, erősen rongált, *Quis mundi spes* kezdetű föirat magyarázott.

A Perdrizet által lajstromozott és leírt ábrázolások hosszú sorában a gerényi festményhez hasonló képpel nem találkozunk és így ez érdekes, becses adalék a köpönyeges Mária-képek ikonográfiájához. Az eredeti, gazdagon kifejlődött tipushoz immár eredetében attól idegen, de tartalmilag azt kiegészítő, hatását fokozó motívum járult.

Perdrizet is ismer azonban egy oly példát, midőn a köpönyeges Mária szoros kapcsolatban van az utolsó itélettel: a marienburgi vártemplom orgonakarzatát díszítő képsorozatban. «A középső képen Krisztus trónol, angyalok közt, a kik az ítélkezés (?) jelvényeit hordják. Az Úr balján levő képen a lelkeket mérlegelő Szent Mihályt látjuk, a mint a könnyűeknek talált lelkeket elválasztja a hívektől és odább az elkárhozottakat, a kik a hét főbűnt jelképező szörnyálatokon, ördögöktől üzve vágtatnak a pokol torkába. Az Úrtól jobbra Mária kegyelmének köpenyét terjeszti ki a kiválasztottak fölé, az utolsó kép pedig az üdvözültek gyülekezetét mutatja be.» * Mária köpenye alatt kétoldalt 4—4 leányalak térdel, koronával fejükön, bárányokkal, galambokkal lábaiknál. Perdrizet szent szüzeket lát bennök. «Királynőjükhöz (Maria, regina Virginum) nem saját magukért imádkoznak, hiszen nekik már megvan az élet koronája, hanem nyilván a bűnösök üdvéért.» Inkább olyan üdvözült lelkeknek tekinthetjük őket, a kik Mária hathatós védelmének, könyörületességének köszönhetik mennyei boldogságukat.

Magyarországi emlékeink között is találkozunk egy hasonló példával, a mely a köpönyeges Mária-típusnak az utolsó itélettel való szoros összefűzését mutatja. A sepsi-kilényi unitárius templomban levő falképet ugyan feltárása után újra be kellett meszeltetni,** de a fölfedezője, Huszka József által készített színes vázlat a fő vonásokban híven adja vissza a gazdag kompozíciót (7. kép). Az utolsó itélet részletes képébe szervesen beillesztve látjuk itt a köpönyeges Máriát, mint egy eredetileg idegen motívumnak egészen más eredetű és fejlődésű ikonografiai körrel való egyesülését. A térdelő alakok némelyike — úgy látszik — gyöngyös diadémot hord fején, talán a königsbergi alakokhoz hasonló jelentőséggel.

A köpönyeges Mária fejlődése azonban a Mater omnium kialakulásával és általános érvényesülésével lényegében véget ért. Ez a forma maradt fenn a középkor határán túl is. Perdrizet téved, midőn azt hiszi,

* Steinbrecht: Die mittelalterlichen Wandgemälde der Schlosskirche zu Marienburg, Zeitschrift für christliche Kunst, 1889—10. hasáb. Steinbrecht a karzaton levő 1344. évszámot a festményekre is vonatkoztatja. V. ö. Perdrizet, i. m. 206. l.

** Huszka: Székely festő-iskola a XV. században. Arch. Ért., 1887. 331. l.

hogy ezek a Mária-képek a XVI. század óta teljesen kimentek a divatból, a mit a művészi ízlés változásának, a protestánsok gúnyolódásától való félelemnek és Franciaországban a jezsuita eszmék befolyásának tulajdonít. «A XVII. századtól kezdve a köpönyeges Máriát alig ismerik egyebütt, mint azokban a városokban, a melyeknek valamely ilyen típusú csudatevő képe mintegy palladiuma volt, pl. Milanóban a Madonna delle Grazie, Nancyban a Vierge de Bonsecours» — mondja Perdrizet.*

7. FALFESTMÉNY A SEPSI-KILÉNYI UNIT. TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében levő színes másolat után).

A XVII. és XVIII. században, sőt egész napjainkig ezek a képek, a hagyományos, középkori típusnak Mater Omnium formáját követve igen nagy számmal készültek görög katolikus templomok számára. A görög szertartású katolikus egyház külön ünnepet szentel a védő Máriának (*Pokrov Dyivi Mariji*, október 1-én). Magyarországi templomokban is igen gyakran találkozunk velök, többé-kevésbbé művészies kivitelben. A formák megváltoznak, gyakran erősen barokk jellegűek, a tartalom változatlan marad: a köpönyeges Mária védelme alatt a küzdő egyház egyházi és világi képviselőinek szembeállítására. A Szent György-czéh kispasztikai kiállításán is láttunk egy köpönyeges Mária-domborművet (báró Nyáry Albert gyűjteményéből), a mely állítólag Zboróráról, II. Rákóczi Ferencz tulajdonából származik.

Éber László.

* I. m. 203. l.

SÍRLELETEK A HONFOGLALÁS KORÁBÓL.

I. Giczi lelet. A tavaszi földforgatás alkalmával a giczi szőlőhegy körülbelül 200 m. magas fensíkján ápr. 4-én egy sírra bukkantak a munkások, melyből az alább leírt sírmeliéketeket beszolgáltatták. Nyomban kimentem a helyszínére, de a már betemetett sír újabb feltárása után csak azt állapíthattam meg, hogy az erős csontváz férfié volt.

A munkások kihallgatása után konstatáltam, hogy a csontváz 60 cm. mélyen hanyatt feküdt; mellén és a váz mellett sok rozsdás vastöredék, melyek egyes darabjaiból dülény alakú nyílcsúcson lehet következtetni.

A sok töredék között, állítólag a koponya mellett találtak rossz ezüsből készült lemez-darabokat, melyek kétségkívül tarsoly- vagy süveglemez darabjai voltak. A töredékeken ugyanazon disztó-formákkal találkozunk, mint a szolyvai és bodrogyécsői lemezek. Ezen töredékek össze nem rakhatók, nagy részök elenyészett vagy összetörte az ásó. Ugyanezen lemezek között jutott a munkások kezébe egy jókora darab vászonbélés, melynek szélein látható a lemez rozsdája. Ez nem lehetett más, mint a tarsoly- vagy süveg bélese.

A koponya mellett még egy bronz hajgyűrű feküdt, szépen idomítva, egyik vége S-ben végződik. Ilyen, állítólag szláv eredetű hajgyűrűk a XIII. században is divatban voltak hazánkban. Az 1878-ban feltárt IV. Béla érmeivel datált Árpádkori Geneby (Gicz) possessiv temetőjében számtalan hajgyűrűt találtam, melyekből a M. N. Múzeumnak is küldtem annak idején.

A jobbkez mellett volt egy 2 cm. átmérőjű bronzgyűrű rovátkos bevágásokkal disztítve; egy tűzszer számhoz tartozó $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú szív-alakúan kialakított kova, az aczél nem került elő.

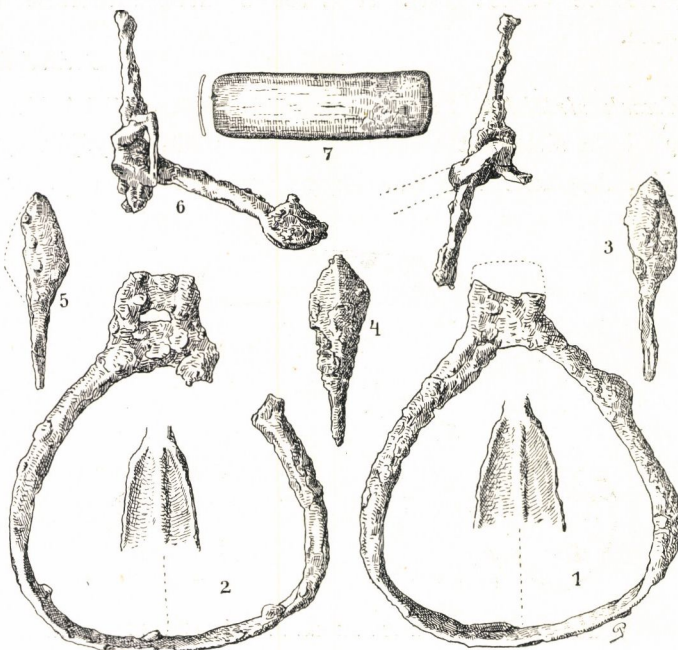
A csontváz lábainál feküdt a honfoglaláskori magyar sírokat jellemző két drb, feltűnően kicsiny kengyelvas. Nyílásának belső magassága 10 cm., szíjnyílása $1\frac{1}{2}$ cm. szíj befűzésére alkalmas. Talpszélessége 3.3 cm., kengyelszárai laposak, talpuk gerincznélküli. Végre egy kettétört csikózabla és egy szárnyas véső vasból. Hasonló, csak hogy ép példány ismeretes Szalacskáról* és bakony-tamási-i ásatásomból.**

Ezenkívül sok bronz, ezüstözés nyomait viselő boglárt találtak a sírban, melyekből két darab épen megmaradt, két körben küllő disztítéssel, közepén dudorodás. Hátsó felükön három akaszték. Sok a

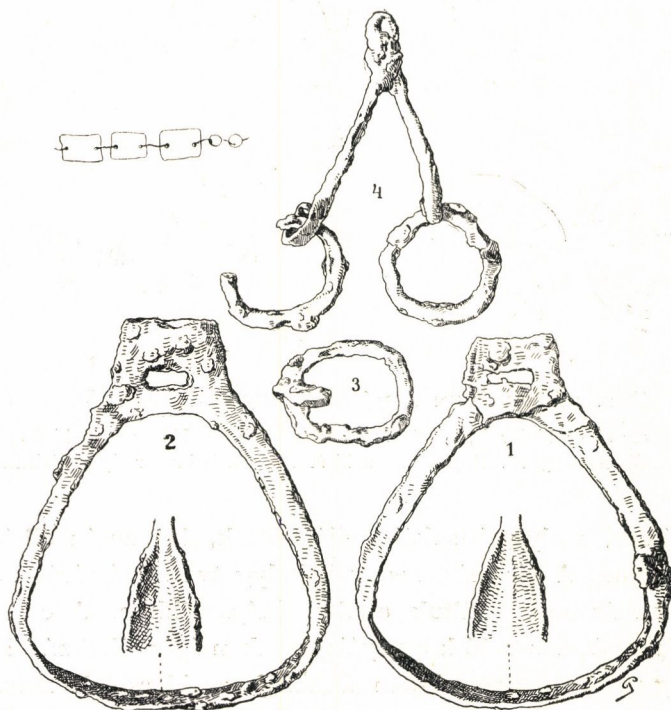
* Arch. Értesítő XXVI. 423. l.

** Arch. Értesítő XXII. 407. l.

1. ábra. ELSŐ KECZELI LELET. $\frac{1}{3}$ n.

2. ábra. MÁSODIK KECZELI LELET. $\frac{1}{3}$ n.

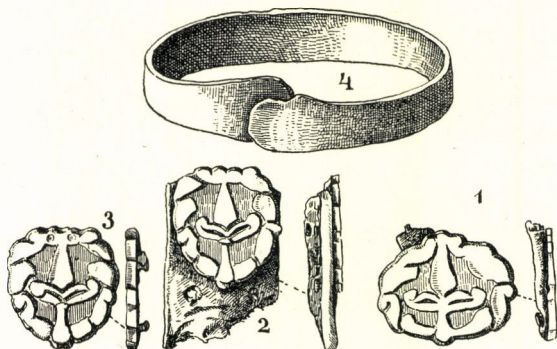

munkások kezébe összeomlott. A vitéz csontváza mellett lócsontnak semmi nyoma.

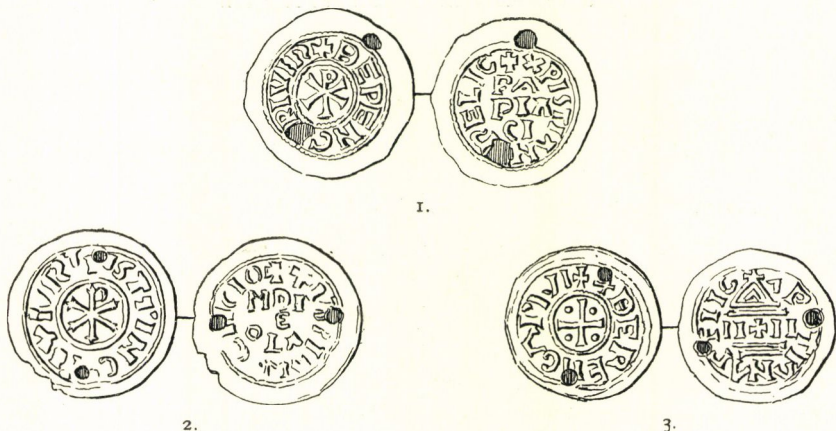
★

Hidvéghi Sándor.

II. Keczei sírleletek (Pest m.). Böhm Jenő, keczeli káplán úrral Keczelen ástuk ki a sírleletet Lehóczky János gazda tanyáján egy homokdomb tetején. A gazda mondta, hogy gyerekei ott egyszer egy régi

3. ábra. MÁSODIK KECZELI LELET. ÉKSZEREK. $\frac{2}{3}$ n.

4. ábra. HÁROM ÉREM A MÁSODIK KECZELI LELETBŐL. $\frac{1}{1}$ n.

1. sz. Berengár olasz királytól, készült Páviában. — 2. sz. Ugyanazon királytól, készült Milanóban. — 3. sz. Ugyanattól a királytól, Christiana religio hátirattal.

kardot találtak, melylyel sokáig eljátszottak, de azután elhányták. Ez vezetett nyomra. A sír már meg volt bolygatva sertéstúrás folytán, így a tárgyakat már nem találtuk eredeti helyzetükben. A csontváz több része a koponyával s a ló koponyája azonban ásás alkalmával előkerült. A lelt tárgyakat $\frac{1}{3}$ nagyságban ábrázolja az idecsatolt tábla, 1. és 2. kengyelvas, 3., 4., 5. nyílcsúcs, 6. pálczásoldalú zabra, 7. fenőkö.

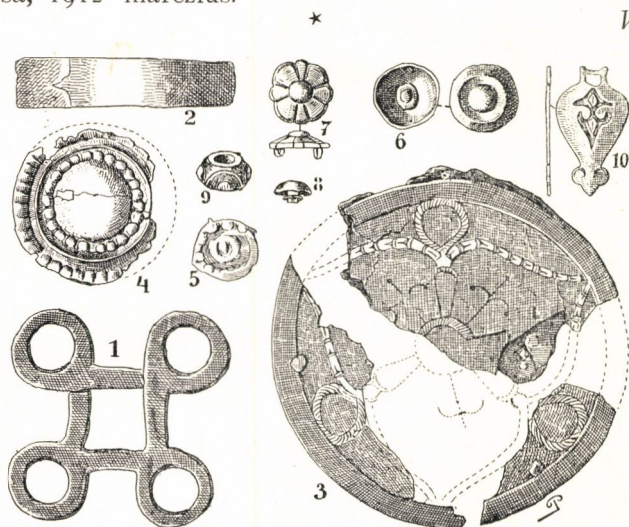
Van még egy másik honfoglaláskori leletem Keczéről. Az ide-

csatolt kép adja az egyes tárgyak ábráit. 1. és 2. Kengyelvas. 3. Csát. 4. Csikózabla, ezüstlemezkék zsinórra fűzve. A sírt Böhm Jenő kezeli káplán ásta ki, nem messze ott azon helytől, a hol az első leletet ástuk ki. A sír már szintén meg volt bolygatva. A határ azon része, a hol ezek a sírok voltak, homokos talaj, így idővel a csontváz felszínre került. A csontváz alsó része már hiányzott, a lóból sem találtak már semmit. A kengyel, zabla és csát a koponya mellett feküdt. A b) ábrában felmutatott 1., 2., 3. számú domborművű pitykéket, melyek részben még a síjmaradványon ültek, elszórtan lelték a 4. sz. ezüstkarperecz karcsonhoz tapadt. Három ezüstpénz is került elé a sírból. Dr. Réthy László megállapítása szerint Berengarius olasz királytól való pénz, az első számút Peviában, a 2. számút Milanóban verték.

Kalocsa, 1912 márczius.

Winkler Pál.

a) CSÓLYOSI LELET. $\frac{2}{3}$ n.

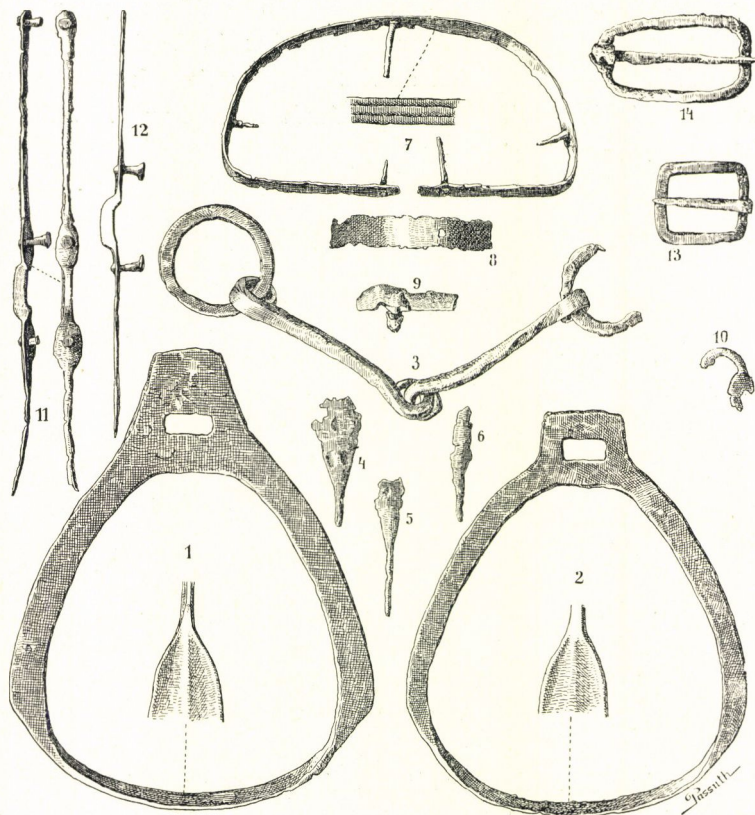
III. *Kecskemét vidékéről való leletek.* a) *Csólyosi lelet.* Csólyos pusztán szőlőültetés alkalmával öt sírt lelték, melyeket feldúltak s az azokban foglalt tárgyakat szétszórták. Eme tárgyakból pár darabot sikerült megszerezni, a melyekből sajnosan tapasztalhatjuk, hogy honfoglaláskori sírok dúlattak föl. Eme töredékes leletben, melyet ábrákban bemutattunk, a kisebb csizmapitykék és ismert alakú gombok, ezüstlemez, ruhadíszek és csüggő díszek kívül figyelemre méltó a mintegy 8 cm. szélességű kör alakú ezüstlemez (3. sz.), a mely valószínűleg lószerszám dísz, sügyelő dísz lehetett s a melyen halványan, elmosódottan látszanak szívalakú díszítések.

b) *Talfáji lelet* (ábrák). Talfáján homokhordás alkalmával lókoponya és lólábakkal eltemetett csontvázra akadtak, melynek mellékleteiből csak a vastárgyakat lehetett megmenteni, a többi tárgy elkallódott.

A vastárgyak kitünő állapotban vannak. A 3. sz. zablá, a kétféle kengyel 1. és 2. sz. és a nyilak tiszta magyar jellegűek. E leletben nevezetese a 7., 8., 9. és 10. sz. alatt levő vasdarabok, a melyek a legnagyobb valószínűség szerint nyíltartó tarsolynak alkatrészei.

A 7. sz. alatt levő, kiterített, 14 cm. hosszú, 8 cm. szélességű, egyik oldalán egyenes, másik oldalán félkör alakú, 2.5 cm. magasságú vaspánt belső részén öt szeg van, a mely határozottan azt mutatja, hogy a vaspánttal, fából készült tárgy volt körül szorítva.

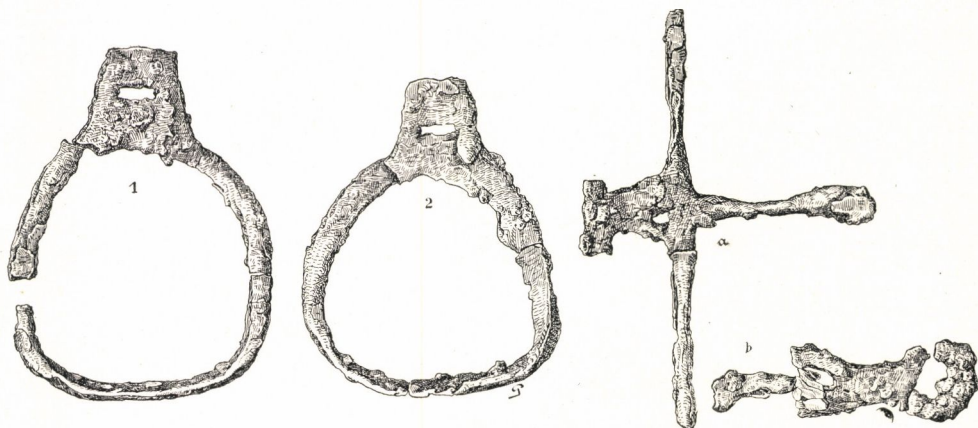

6) TALFÁJI LELET. $\frac{1}{3}$ n.

A 8. sz. alatt levő vasdarab hasonló szerkezetű tárgynak egy töredéke, a melyből tehát az következtethető, hogy a kérdéses tárgyon, melynek a vasdarabok alkatrészei voltak, két ilyen vaspánt volt. Ezt a föltevést megerősítik a 10. sz. alatt levő 12 cm. hosszú és a 11., 12. sz. alatt levő 23 cm. hosszú vaspálczák, mely pálczák középső része félkör alakban felpúposodik és melyek négy szeggel voltak a kérdéses tárgrhoz erősítve. Rendeltetésük pedig az lehetett, hogy a tarsolynak hátulján, annak alsó, keskenyebb felére szögezett kisebb és a tarsoly felső részére szögezett nagyobb vaspálcza feldudorodó részének háta megett volt áthúzva a szíj, melynélfogva a tarsoly a vállra volt akasztható.

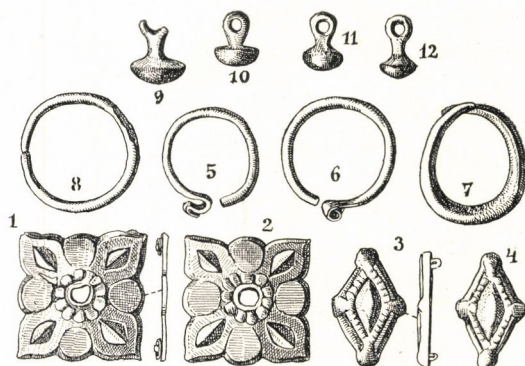
E vasdarabokban levő szögek alakjai is figyelemre méltók. Mert míg az alsó pánt szögei egész nagyságukban épen állanak s így azt mutatják, hogy eme szögek a tarsoly alsó béléséül szolgáló fába verettek, a felső pánt és a szíjtartó vaspálczák szögeinek végei vissza vannak kalapálva. A kalapálás formája és a szeg hossza azt látszik mutatni, hogy a pálczák vastag bőrre voltak felerősítve. A vasnyilak for-

c) FERENCZSZÁLLÁSI LELETEK. $\frac{1}{3}$ n.

d) FEHÉREGYHÁZI
LELET. $\frac{1}{1}$ n.

d) FEHÉREGYHÁZI LELET. $\frac{2}{3}$ n.

máit mutatják a 4—6. számú rajzok és a csatokét a 13. és 14. számú vascsat.

c) *Ferenczsállási lelet* (ábrák). Ferenczsállás pusztán, földhordás alkalmával lókoponyával eltemetett csontvázra bukkantak, melyek mellékletei azonban teljesen elkallódtak. Egy alkalommal a lelőhely környékén kutatván, ott sikerült egy teljesen ép, ősmagyar szokás szerint elhelyezett és a ló koponyája és lábaival eltemetett, kisebb, meglehetősen elporladt csontvázra akadnom, melynek mérete és koponyájának alakja azt látszott mutatni, hogy a csontváz női csontváz, a mit némi-

leg a kisebb, csupán $10\frac{1}{2}$ cm. szélességű kengyelek (1. és 2. ábra) és különösen a két kézen levő karpereczek is igazolni látszanak.

Az egyik karperecz, mely csak töredékben került elő, egyszerű sima bronzlemez; a másik, mely teljesen ép, 6 cm. átmérőjű, rossz ezüsből készült és sassanida motivumú bevésésekkel van díszítve.

d) FEHÉREGYHÁZI LELET. 1. a)

A ló zablája nem csikózabla, hanem peczkes zabla, mely mellett a kantár díszítésére szolgáló 15 drb $1\frac{1}{2}$ átmérőjű lapos, sima ezüst gomb (2. ábra) volt elhelyezve.

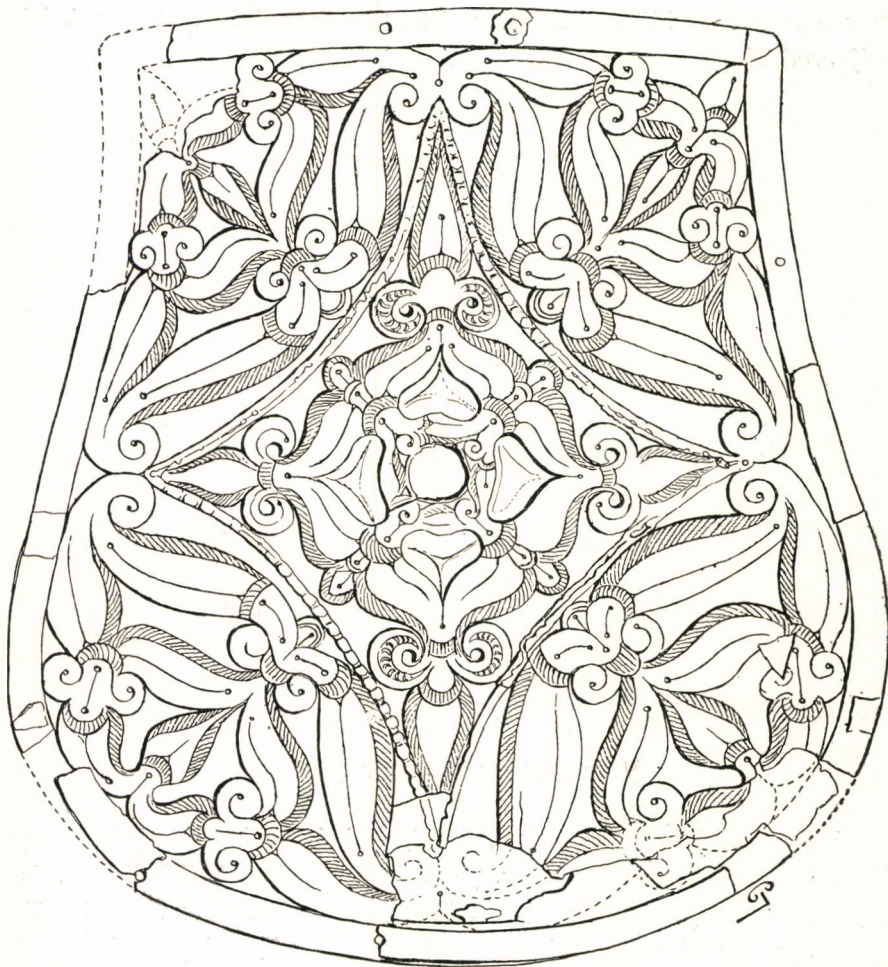
A leletben legérdekesebb volt az, hogy a lábaknál, a lábfejen egyenként 32 drb kis, domború ezüst pityke (1. ábra) volt a csonthoz tapadva s így kétségtelen, hogy a pitykék a csizmafej díszítésére szolgáltak.

A koponya baloldalán vékony kis bronz karika volt elhelyezve.

d) *Fehéregyházi lelet.* Fehéregyházi kutatásom alkalmával egy remek, honfoglalás korabeli ősmagyar süveg dísz jutott kezeinkhez (két ábra).

A $13\frac{1}{2}$ cm. magas és alsó legszélesebb felén $12\frac{1}{2}$ cm. széles ezüstlemez trébelt motivumai sassanida jellegűek és annyiban is nagyon érdekesek, hogy tudtommal az eddig felszínre került hasonkorbeli lemezek közül újabb jellegű motívumaival kiválik.

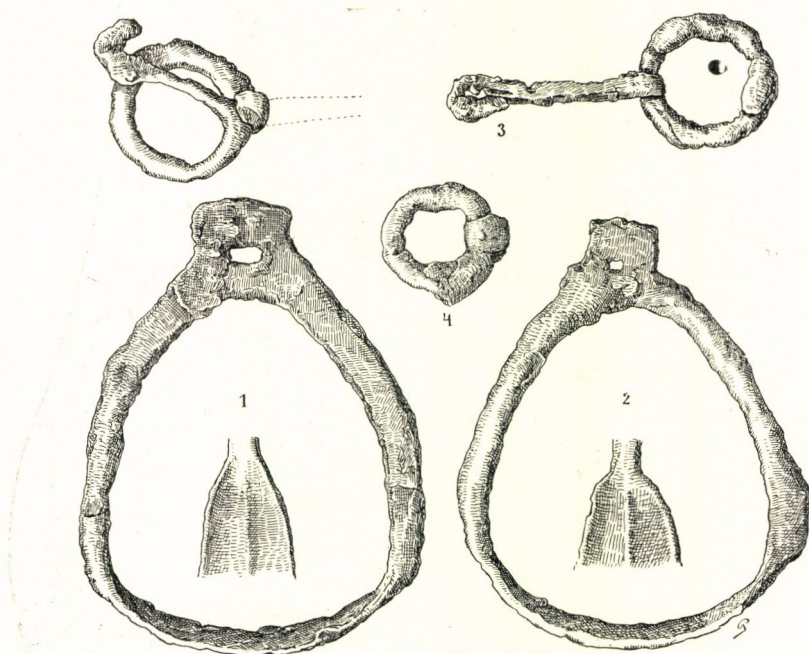
d) FEHÉREGYHÁZI LELET. I. b)

Sajnos, ezt a leletet is szakavatlan kezek hozták felszínre és mivel határozottan nem emlékeztek, hogy a tárgy miként és a csontváz melyik részén volt elhelyezve, a lemez rendeltetése továbbra is rejtély marad. Állításuk szerint a csontvázal több vas és más kisebb ércztárgy is találtatott, de azokat részben szétszórták, részben a gyermekek kezei közt mint játszó tárgyak elvesztek. A lemez közepén levő lyukban állílag fehér, fényes kő, vagy üveg volt. De ez is elkallódott.

Maga a tárgy öt mezőre van osztva. A középső mező díszítését négy, a központ felé irányuló palmett alkotja, a melynek szárnyyszerű levelei visszapöndörülnek és a két szomszéd levél összepöndörüléséből egy hosszabb növénylevél alak fejlődik ki. A középső pontozott vonal által elhatárolt mezőnek négy oldalán sassanida jellegű növénydíszek vannak.

A lelet helye körül kutatva, 23 bolygatatlan sírra akadtam, de sajnos, a többnyire női és gyermek csontvázak mellett alig volt valami tárgy elhelyezve. Mindazonáltal a kutatásnak mégis volt egy érdekes és új eredménye.

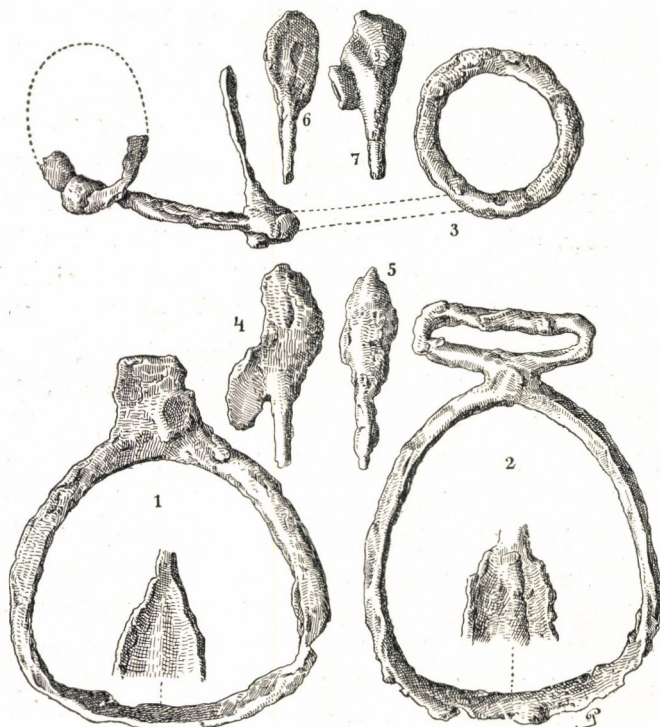
d) FEHÉREGYHÁZI LELET. β) $\frac{1}{3}$ n.

Három férfi lókoponyákkal, lólábakkal és az ismert tiszta magyar jellegű kengyelek a) 1. és 2. sz. β) 1. és 2. sz. és zablákkal a) 3. és 4. sz. β) 3. sz. és nyilakkal (4—7. sz. ábrák) volt eltemetve. Ezek közül az egyik övén az a) alatt levő négy drb 2,5 cm. szélességű négyszögletes ezüstlemez c) találtatott, melyek központi, köralakú pettyezett díszítése a négy sarok felé levélalakú, a négy oldal felé pedig köralakú trébelt motívummal van összekötve.

A nyakon köralakban egymás mellett álló 19 drb 2,5 cm. hosszú, 13 mm. széles rhomboæder alakú ezüstpityke γ) ábra 3. és 4. sz. volt elhelyezve. A pityke közepén szinte rhomboæder alakú dudorodott dísz van, mely meg van aranyozva és a mely apró dudorodott pontozatokkal van körülvéve. A pityke négy sarkán köralakú dudor van. A pityke két végének alsó részén a felvarráshoz szükséges kis fülek vannak.

A lelet eme részét kiválóan fontosnak találom, a miből nézetem szerint érdekes következtetéseket lehet vonni. A nyakon levő eme pitykék ugyanis kendervászonból készült, zsinegszerűleg összetekert vászonra voltak fűzve, a mely vászonnak egyes darabjai (γ) ábra) a pitykék alatt teljes épségben megmaradtak és így kétségtelen, hogy eme pitykék, az összesodrott vászonra voltak varrva és nyakdíszül szolgáltak. Néze-

d) FEHÉREGYHÁZI LELET. α) $\frac{1}{3}$ n.

tem szerint azonban alig tétélezhető föl, hogy az ilyen diszítéseket rövid időközökben gyakran varrták volna föl és minden valószínűség a mellett harczol, hogy ezek a pitykék olyan ingnek a nyakdíszét képezték, a mely a férgek ellen bezsírozva, hosszú ideig volt hordva; a mely szokás különben nemcsak Ázsiában, de minálunk is egyes helyeken még mai napig is fennáll. A sírokból valók még négyszögű lemezes pitykék (γ ábra 1. és 2.) ú. n. halántékgyűrűk (γ 5. és 6. sz.), egyéb karikák (γ 7., 8.) és füles gombok (γ 9—12.), valamint egy domborműves pöttyökkel és sávokkal diszített kúpos fémtárgy (f ábra).

Említésre méltó, hogy e gazdagon eltemetett férfi koponyájából úgy a szomszédságában szinte lókoponyával és szerszámokkal eltemetett másik férfi koponyájából féltényérnyi darab van karddal levágva, mely halálos sebek kétségtelenül verekedés következményei. *Kada Elek.*

LOVAS ISTENSÉGEK DUNAVIDÉKI ANTIK EMLÉKEKEN.

Legutóbb e folyóirat 1911. évi folyamában gyűjtöttük egybe az újabban tudomásunkra jutott lovas emlékeket;¹ akkor egészben 14 emlékről értekeztünk.² Most kibővíthetjük, a mit akkor ez emlékekről elmondhattunk, újabb emlékek is kerültek elé és az emlékek némely csoportja érdemleges tárgyalást is igényel.

I. 80. szám alatt volt bemutatva egy dunapentelei emlék képe és leírása. A rajta lévő görög fölírat megtanít arra, hogy a kifaragott kép Kendra vagy Kindra városi istene, kinek bithyniai thrák ember szentelte. G. Kazarow, a bolgár n. múzeum igazgatója szíves közleményei alapján most az adott magyarázatot ki lehet bővíteni. Létezik egy Kendrisos melléknevű Apollónak szentelt oltár a philippopolisi múzeumban.³ Philippopolisban ez az Apollo oly népszerű volt, hogy évenként játékokkal ünnepelték (Πόθρα Κενδρισσία). Az isten és az ő játéakai nyilván a városban lakó thrák törzs után vették a nevüket. A törzs neve régebb óta ismeretes, csonka fölírat alapján, a hol *φυλὴ κενδρ-ισσις*-ről van szó és már Boeckh sejtette, hogy helyi istenség lappang a melléknév alatt, a mit az oltár igazolt. Most a dunapentelei fölírat a thrák hőst ruházza föl ugyanazon melléknévvel.

Tehát jogosult a föltevés, hogy a hős a Philippopolisban tisztelt hasonnevű Apollóval azonosítható. Hogyha így van, könnyen megértjük a lovas hős képén a jobb oldaláról lecsüngő puzdrát, melynek csak úgy adhatjuk okát, hogyha a harcias Apollo nyíltartóját ismerhetjük föl benne. A Kendrisos melléknevű hős emléke a második Intercisa herosi emlékei közt, a midőn a heros helyi neve megállapítható; az első Deus Dobrates volt.⁴ Ily helyi vagy törzsbeli jelzés egyáltalában ritka jelenség és bár p. o. a sophiai múzeumban több mint negyedszáz herosi emlék van, Kazarow az egész Balkánfélszigetről csupán mindössze tizennégy emléket bír idézni, mely a hős hazáját is megnevezi.⁵ A két dunapentelei példa kikerülte figyelmét. Könnyen érthető az ok, a miért hazájukon kívül élő thrákok jelezték hősüknek ajánlott táblákon a hős hazáját, mert e nélkül kétséges lehetett volna, mely község, törzs vagy város herosát illeti a megtiszteltetés,

¹ Arch. Ért. 1911. 409—425. l.

² U. o. 80—93. számok.

³ Ismertette Th. Reinach: *Revue des études grecques* XV. k. 1902. 32. l.

⁴ Arch. Ért. 1903. 317. l. 12. sz.

⁵ Bull. de la société bulg. III. Tome 1. fasc. Sophia 1912 és *Εὐνία* Hommage intern. etc. Athènes. I. p. 108 et suiv. Zum Kultus des thrak. Reiters in Bulgarien.

míg, hogyha szülőföldön állítottak emléket, nem lehetett kétség, hogy a «hős úr» alatt kit képzelnek.

A thrák hősök emlékeinek tanulmányában különös súly illetheti az ily emlékeket, mert föltehető, hogy bennök megkapjuk az illető város vagy törzs istenének hivatalos képét; az is föltételezhető, hogy a hivatalos vagyis templomi ábrázolások nem váltakoztak, de megállapodott mintát követnek és végül a történeti fejlődés szempontja is nyerhet néha fölvilágosítást az ily községileg megállapított típus elemzése révén.

A Kendrisos és Dobrates isten képei nem vágnak össze, sőt elég jelentékenyen térnek el egymástól. Előbbi vadkanvadászaton mutatja az istent. Sokszor és ismételten így szerepel a hős névtelen domborműveken. Azt lehet mondani, hogy ez a leggyakoribb ábrázolási mód és száz számra vannak reá példák az egész Balkánfélszigeten, hozzá véve hazánk dunántúli thrák telepeit és Erdélyt. Alig tévedünk, ha azt véljük, hogy a vadász típusa a legrégebbi, melyben megállapodott a thrákok hőse görög szobrászok mintázása szerint, a kik síremlékeken lóháton örökítették meg az elhunyt családfőntartót. Sokszor a síremlékek mellékalakjait, a környezet jelzéseül a fát és a chtonikus kigyót is átveszik a thrák hősöket ábrázoló domborművekbe. Ezúttal sem a lovast üdvözlő nő, sem a lófarkát fogó inas, sem fa, sem kigyó nem szerepel a szentképen; csupán az oltár mutatja, hogy nem halandót ábrázol a kép s így csakugyan a legegyszerűbb rövidítésben látjuk az ősi típust. A mi csekély hozzátétel a puzdra odaillesztésében mutatkozik, az elég volt, hogy a hős azonosítását Apollónnal jelezze.

Más típust képvisel a Dobrates isten. Szállongó chlamyssal ugyan, de csendes helyzetben ül az isten a lován, a ló rajta áll a földön elterülő ember testén. Ime a hőst nem az egyszerű vadász képében tisztelik, de mint győzedelmes vezért; előtte az ő isteni voltának a jelzése, a lobogó lángú thymiatherium. Ezúttal is minden egyéb melléklet, mely oly sokszor szerepel, midőn áldozati domborműveket magánosok a hősüknek bemutatnak, elmaradt s a mire különös súlyt kell vetni, a kigyónak sem jut szerepe.* Ime itt két régi templomi kép maradt reánk, mely más-más fölfogásban állapította meg a szent heros hagyományos ábráját. Bajos volna eldönteni, melyik a korábbi típus, melyik a későbbi, csupán az adott két emlék korára szorítkozhatik véleményünk. A Kendrisos isten táblája alighanem korábbi munka lehet, vagy legalább is korábbi példa után készült; a Dobrates lovas szerszámozása határozottan római modorra vall, mely a szíjak ábrázolásában, sőt az

* A tábla felső kerete letört, lehet, de nem valószínű, hogy a kigyónak ott lett volna a képe.

oldalal szíjakról lecsüngő díszkorongok kifaragásában a tartományi művészet aprólékos hűségre törekvő igyekezetét mutatja.

II. Mult évi közleményünk végén Dobrusky bolgárnyelvű értekezésében megjelent ábrák alapján hat bolgáriai emléket ismertettünk.¹ Azóta Gawril Kazarow is foglalkozott az emlékekkel, fényképes nyomatok kíséretében újból közzétette és két ismeretlen emlékekkel megtoldotta.² Hasznosnak véljük, hogy horganyedzésekben ismételjük a képeket és a leírásokban a félreértéseket helyrehozzuk.³

(89. sz.) DOMBORMŰVES KŐTÁBLA BELA CERKOVÁBÓL.
Archiv für Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla. 6. ábra.

(89. sz.) Domborműves kőtábla Bela Cerkovából, magassága 0'145, szélessége 0'13 és vastagsága 0'003. A hős alatt ember fekszik, kit lova leteper és rajta jobbra guggol egy oroszlán; Kazarow nem ismert reá az oroszlánra. A jobbik sarokban alacsony háromlábú asztalka áll, rajta hal fekszik, a mit Kazarow kenyérnek vagy gyümölcsnek vélt, a hal alatt a tál három gyűrűs fogantyúja látszik. A hal fölött nem ülőnek képzelendő nő felső teste látszik. A lovas feje mellett bevéssett két dülő keresztke nem látszik svasztikának, mint Kazarow véli.

(90. sz.) A táblácska legnagyobb magassága 0'163, szélessége 0'153, vastagsága 0'01—0'015. Az egymással szemben álló lovas közül a bal-

¹ Arch. Ért. 1911. 421—425. I. 89—93. szám alatt.

² Archiv für Religionswissenschaft XV. k. 1912. 153—161.

³ Fölhasználjuk itt is az alkalmat, hogy a tisztelt szaktársunknak a rendelkezésünkre bocsájtott fényképekért meleg köszönetet mondjunk.

felőli nagyfejű lándsát függélyesen fog jobbjaiban. A középső háromlábú asztalon fekvő hal tálon fekszik, melynek három gyűrűs füle látszik.

(90. sz.) DOMBORMŰVES TÁBLA ÉGETETT AGYAGBÓL.

Dobrusky a lamoki kerületből származtatja, Kazarow belčininek mondja (a lamokovi kerületből). Archiv für Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla. 2. száma után.

A két lovas között legfölül egymás mellett három mellkép sorakozik. Az alsó mezőben balra öblös edény áll, a feléje haladó állatot K. oroszlánnak nézi, inkább kosnak véljük; a jobbfelé következő idomok nem ismerhetők fel kellő biztossággal.

(91. sz.) Csonka kőtáblácska Arčarról. Magassága 0'085, szélessége 0'105. A közölt ábra tisztább, mint a Dobruskyé, még sem ismerhető fel rajta néhány alak az alsó mezőben.

(91. sz.) CSONKA KŐTÁBLÁCSKA ARČARRÓL.

Archiv f. Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla. 5. sz.

(92. sz.) Arčarról való négyszögű domborműves kőtábla alsó kétharmad része; meg van a felső jelenet alsó fele és a szelvény képe. 0'18 magas, 0'30 széles és 0'02 vastag. A balfelőli ló alatt alighanem oroszlán teper le embert; a középső asztaltól balra nem csigát vélek látni, mint Kazarow, de kosfőt. Az alsó mező középső jelenete rövid chitonba öltözött embert mutat, kinek fejét kendő (?) borítja; magas kőtalapzaton szemközt térdepel, jobbik lába szemközt látszik, balsó alszára a kövön

kinyúlik. Mindkét karját szétterjeszti fölfelé (?), karjaira és testére hegyes sapkájú, chitonba öltöztetett két ifjú kifeszített állati bőrt (?) borít.*

(92. sz.) CSONKA KŐTÁBLA ARČARRÓL.

Archiv für Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla 4. sz.

A baloldali ifjú mellett határozatlan idomú tárgy és mellette földbe szegzett kard áll. A mező jobbik végén Kaz. a felső, balra futó állatot oroszlánnak nézi.

(93. sz.) STEKLENRŐL SZÁRMAZÓ ÖTSZÖGŰ ÓLOMLEMEZKE.

Archiv für Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla. I. sz.

(93. sz.) Ötszögű ólomlemez Steklenről, a régi Novae területéről, Svistov mellett, a Dunánál. Magassága 0'072, szélessége 0'057, vastag-

* K. említi, hogy Sistowban a keresk. iskolában egy tábla töredékét látta Steklenről melyen hasonló jelenet van ábrázolva.

sága 0'002 m. A táblácska sokféle ábrájának ismertetésében Kazarow csupán némelyikét nézi másnak, mint a mi ismertetésünk. A felső sorban ábrázolt sugaras Sol mellképétől balra kicsi félholdat vél látni, pedig az inkább rhyton lehet. A legalsó sorban szerinte a középső nagyfülű hydriához jobbfelől legközelebb álló madár talán holló és előtte kicsi oltár áll, de az talán inkább kis pohár.

A Dobrusky-féle sorozatot Kazarow megtoldja két emlékekkel; mind a kettőt befogadjuk gyűjteményünkbe, mert szoros kapcsolatban áll a pannoniai és dáciai táblácskákkal.

94. sz. (=Kazarow 7. sz.) Apró kördédforma kőtáblácskának darabja; durva munka, olyan, mint a kőamulettek szoktak lenni, melyeket alighanem testükön hordtak. Dupnitsa területben találták, cca 0'057 az

(94. sz.) KŐLEMEZKE A DUPNITZAI KERÜLETBŐL.

Archiv für Religionswissenschaft XV. k. I. t. 7. ábra.

(95. sz.) LOMBAN (ALMUS) TALÁLT MÁRVÁNYTÁBLÁCSKA.

Archiv für Religionswissenschaft XV. köt. I. tábla 8. ábra.

átmérője, vastagsága 0'005 m. Megvan a két egymással szemben álló lovas, a jobbik fején a phrygiai sapka fölismerhető, bal karját magasra emeli, közben oltár fölött látszik a nő feje. A lovak alatt talán emberek fekszenek. A szelvény idomai közt talán kígyó látszik.

95. sz. (=Kazarow 8. sz.) Négyszögű márványtáblácska, találták 1910-ben római vár romjaiban Lomban (Almus) a Duna mellett, most a sófiai múzeumban őrzik. Magassága jobb szélén 0'377 m., bal szélén 0'37 m.; szélessége alul 0'30 m., fölül 0'29 m., vastagsága 0'005 m. A két lovas szemközt áll. A jobbikon látszik a rövid chiton és a hátra csüngő chlamys, baljával fogja a ló kantárját, a szemközt álló fején a phrygiai sapka. Jobbjával fogja a fölfelé irányult lándsát, mely körül kigyó tekerődzik. A ló alatt emberi test. A balfelőli lovas ellentétes irányban mindenben hasonló, a ló alatt itt is ellentétesen fekvő ember, közepett földig érő ruhában fátyolos nő. A balfelőli lovas mögött nő látszik, jobbra fordul és jobbját szája felé emeli. A jobbik lovas mögött is látszik hosszú hajú(?) nő. A felső jobbik sarokban sugaras mellkép (Sol), alatta horgos kereszt. Más két ily kereszt a két kigyó közötti téren és a jobbik lovas feje fölött. A bal sarokban Luna mellképe.

Az alsó mezőben három oszlop, rajta egy-egy mécses, mellette jobbra álló kos, fölötte három négy karéjú kenyér sorakozik, alatta három apró gyűrű. A kos mellett apró hydria. Közepett háromlábú asztal, rajta tálban a hal. Az asztal mellett kakas(?) áll jobbra, fölötte két határozatlan tárgy. Kazarow harántosan fekvő amphorának és íjnak képzei. A kakas(?) mellett oroszán jobbra fordultan hátsó lábain ül.

Mikor ezt a hét emléket gyűjteményünkhöz csatoljuk, röviden reá kell utalnunk, hogy mikép fűződnek a már korábban ismert emlékekhez, mennyiben járul reájuk valami világosság a korábbiakból, avagy mennyiben járulnak hozzá, hogy az előbbi emlékeket helyesebben föl ismerjük. A Bela Cerkovai táblának (89. sz.) legközelebbi analogiája gyanánt járul a Belgrádban őrzött görögországi származású táblához, melyet itt ismétlünk. Mindkét esetben egy lovas jobbra áll, fölemelt kezében törkés van; a ló alatt oroszán teper le embert. A belgrádi kép a lótól jobbra eső alakokra nézve kevésbé világos, mint a Bela Cerkovai; úgy látszik, hogy ott két nő áll és a hal-áldozatról a mögötte lévő női istenséggel még nincs szó; ez utóbbi tény adja meg a különös fontosságot az új emlékeknek. Analogia a ló mögötti alak, a nap s a hold mellképe, az új emléken csak egyik csillagzati mellkép van meg, itt a kigyók is hiányzanak, de van egy deszkán három kisebb kenyér és azonkívül két nagyobb kenyér, végül a földolog a miben a két emlék ismét összetalál, a keresztjelek a lovas feje mellett, a belgrádin hármat láttunk, emitt csak kettőt.

A belčini agyagtáblácska (90. sz.) kevésbé szabatos körvonalainál fogva a lovasháromság típusára csak mint változat nyom a latban. Legszenbetűnőbb, hogy a jobbra forduló lovas lándsát fog a jobbával és azt egyenesen tartja. A középső alak fölött máskor is mutatkozik a három apró mellkép, alighanem a három capitoliumi istenség. Úgy

látom, hogy ez a változat legközelebb csatlakozik a dák zászlósok emlékcsoportjához, melyről külön szakaszban szólunk. Az arčari csonka kőtáblácska (91. sz.) gyarapítja az apró kőamulettek számát, talán a kápolnai és sziszeki példányokhoz csatlakozik legszorosabban.¹ A nagyobb arčari tábla töredékének e fontosságát már első alkalommal méltányoltam.² Az alsó szelvény közepén ismétlődik a három kabir legendájába tartozó az a jelenet, midőn a két testvér a harmadikat kezdi kivégezni. A stekleni ólomlemez (93. sz.) durva és zavaros ábráira a

DOMBORMŰVES TÁBLA GÖRÖGORSZÁGBÓL A BELGRÁDI MÚZEUMBAN. (14. SZ.)

Arch. Ért. 1903. 320. l.

mi korongalakú és a négyszögalakú rokonízlésű ólomlemezeinkben leltük meg a legközelebbi analógiákat.³ A körded kőamulett töredéke (94. sz.) újabb tanúságot nem nyújtott, ez is csatlakozik nagyszámú hasonló durva amuletteinkhez. Végül érdekes és már tiszta kidolgozásánál fogva is becses az almusi római táborból kikerült négyszögű táblácska (95. sz.). Nem olyan, mint a dák zászlós lovasok csoportja,

¹ Arch. Ért. 1903. 335. l. 32. és 33. sz.

² Arch. Ért. 1911. 423. l.

³ Arch. Ért. 1911. 424. l.

KŐTÁBLÁCSKA CARNUNTUMBÓL. $\frac{3}{4}$ n. (22. sz.)

Arch. Ért. 1903. 327. l.

mégis hasonló a compositiója. Szembetűnő, hogy a középső istennő előtti asztal hiányzik, a szelvényben adtak neki helyet, a lovasok

(19. sz.) KŐTÁBLÁCSKA A BUKARESTI MÚZEUMBAN. $\frac{2}{3}$ N.

Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 325. l. Eredeti fénykép szerint.

mögött jobbra nő, balra az ifjú megvan és saját szerű a szelvény idommainak az összetétele.

Kazarow közleménye végén Cumonttal szemben, a ki azt hiszi,

hogy e táblákban nyilvánuló vallási fölfogás Thrakiából ered, arra utal, hogy a régi thrák lovas hős cultusa, mely Thrakiában fölötte népszerű volt, lehetett ugyan hatással arra a vallásra, de még sem Thracia területén keletkezhetett, mert ha ott keletkezett volna, sokkal több nyomát bírnák az országban. Míg a thrák lovas emlékeit százával lelték, eddig az általa bemutatott emlékekkel együtt mindössze 8–9 oly emlék akadt, mely számba jő és helyesen utal arra, hogy az emlékcsoport magyarázatánál nem szabad ezt a tényt figyelmen kívül hagyni. Az emlékek előfordulásának adatai inkább arra utalnak, hogy a thrák világ legszélén Pannoniában, Moesiában vagy Daciában keressük a rejtélyes emlékekben képviselt mysterium keletkezését.

III. Az imént tárgyalt bolgárföldi emlékek közt van egynéhány, melyről azt találtuk, hogy a dák csoport-hoz hajlik. Erről a csoportról kell most összefüggően értekezni. Egyelőre, míg találobb elnevezés nem akad, dáknak neveztük, mivel a lovas istenek kezében dák zászló van és a Victoriák, melyek mögöttük lebegnek, győzelmes hadjárat képviselői, alighanem a Trajanus dáciai hadjáratára emlékeztetnek. A carnuntumi táblácska (22. sz.) talán legszabatosabban mutatják e történeti és néprajzi vonatkozást. A lovasok fejére húzott cucullus époly jellemző a harczra általában, mint a milyen félreismerhetlen a függélyes pózna csúcsáról lengő sárkányos zászló. Trajanus dák diadaljelei közt a sárkányos zászlók mint trophæumok szerepelnek. Hogyha a lovas szenteket szereplik föl vele, ez félreismerhetlenül azt hirdeti, hogy a két szent lovasnak tartoznak hálával a győzelemért és kiegészíti e gondolatot a koszorút nyújtó lebegő Victoria. Nem mernők állítani, hogy Castor és Polux képviseli a két lovas, arra sem tudunk

(41. SZ.) FÉMTÁBLÁCSKA BUKARESTBEN A «PAPAZOGHY» GYŰJTEMÉNYBEN.

Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 341. l. Eredeti fénykép szerint.

(96. SZ.) KŐTÁBLÁCSKÁNAK A TÖREDÉKE, TALÁLTÁK TARGONISTÉBAN (OLÁHORSZÁG).

Közzétette Tocilescu: Monumentele epigr. etc. Bucur. 519–520. l. Catalog 1906. p. 84. N. 38. Fénykép után. 1/2 n.

határozott magyarázatot, hogy a közepén álló istennő, a ki a lovakat eteti, kicsoda legyen. Csupán azt tartják egész biztosnak, hogy a három mellkép a kép felső részében Jupiter, Juno és Minerva, a római hadsereg három főistene, a kiknek az ábrázolását a katonai tisztesség el nem engedhette. Sajnos, hogy a katonai szabatosággal jelentkező domborműves tábla nem teljes; a hiányzó részek talán többre és másra is engedtek volna következtetni, mint a mit most tudhatunk; de ez a kevés is becses. Az emlékcsoport, a mely a carnuntumi töredékhez fűződik, nemcsak vallási emlékek sora, de egyúttal történeti fontossággal bír, mert történeti eseményhez, a Kr. u. II. század elején megtörtént dák hódításhoz fűződik.

A bécsi cs. k. múzeumban őrzött kis üvegpaszta ép oly szabatosan őrizte meg a két sárkányos zászlójú lovast, kit a trónuson ülő női istenség üdvözöl.*

A bukaresti múzeumban őrzött kőtáblácska (19. sz.) szintén félreérthetetlen biztossággal jelzi ugyanazt a gondolatot. Mindkét csuklás fejű szent sárkányos zászlót lenget, Victoria csak a balfelőli mögött emeli a koszoruját, a jobbik lovas mögött talán csuklás fiatal kabirt képzeltek; a három capitoliumi istenség mellképe a szelvénybe jutott. Egy bukaresti fémtáblán (41. sz.) elhomályosult a kép, csak a baloldali lovas emeli magasra a sárkányos zászlót. Oláhországban Targonistében lelt kőtáblácskának (96. sz.) épen csak az a darabja maradt meg, mely a csuklás baloldali lovast mutatja, jobbában a sárkányos póznával. Az előbbi ábrában is bemutatott lamoki dombormű (90. sz.) ugyancsak a baloldali lovast mutatja sárkányos (?) póznával. A stekleni ólomlemezke (93. sz.) is kétségtelenül e sorozatba tartozik, a mit mutat a jobboldali lovas fölött lebegő Victoria. A bukaresti ólomkorong furcsa torzrajzokban, de félreismerhetlen módon mutatja a lovas istenek (62. sz.) mögött lebegő Victoriákat.

A legfontosabb emlékek egyikét a belgrádi múzeumban őrzik (75. sz.), meglehetősen durva domborműves ólomkorong, melyet viminaciumi sírban találtak. Az elhúnyt nyilván testén hordta és ez talán egyéni kitüntetése lehetett a daciai hadjáratok alkalmából, vagy legalább is ezekre valló emlék volt. Az isteni lovasok a dák sárkányt hordják és ezúttal mintha az előttük levő csillagok őket dioskuroknak jeleznek, a mivel a kép legfelső pontján közepett ábrázolt sas, mint Jupiter képviselője is teljes összhangban van.

Az egész sorozatot bizonyos közös jelenségek kapcsolják össze, melyek az előforduló különbségek dacára arra az eredményre vezetnek, hogy katonai csapatoknál eredtek és valószínűleg a dák háború alkalmából készültek. Egyelőre beérjük e következtetésekkel.

* Arch. Ért. 1903. 361. l.

IV. Hatvanhárom emlék alapján, melyet 1903-ban a dunavidéki lovas emlékekről közzétett első közleményemben kiadtam,* J. Ziehen megpróbálta a domborművek nyújtotta tanulságokat értelmes, a mysterium nyitjára vezető fejtegetésekre fölhasználni.** Magyarázatai a problémákat nem juttathatták végleges megállapodásokra; a mostani meggyarapodott emléksorozat sem adja még meg erre a lehetőséget. Egyes fejtegetései mégis figyelemre méltók és nagyon megérdemlik, hogy velük foglalkozzunk. Helyesen állapította meg Ziehen, hogy a compositiókban a főhelyet elfoglaló két lovas isten és a közepett álló istennő a cultus szent képének tekintendő, melyhez a mysteriumban részes egyén ájtatossága fordul. A két lovas természete nem állapítható meg mindig biztossággal, mégis legtöbb a valószínűség, hogy a két dioskur és két kabir azonosul benne. Nehezebb a közepett álló istennőt, ki sokszor oly szeretetteljesen istápolja a feléje közeledő két isten lovait, névvel illetni. Ziehen hajlandó Eponára gondolni, bár ábrázolásában elég eltérés van. Az istennő csak egyszer ül, legtöbbször áll, sokszor a felső ruháját harántosan öbölszerűen széjjel fogja a teste előtt, sokszor háromlábú asztal van előtte és rajta hal, máskor nincs. Nyilvánvaló, hogy sokszor nem Eponát képelték, a kinek haláldozatra nincs is igénye.

(62. sz.) ÓLOMKORONG.
V. ö Arch. Ért. 1903.

(75. sz.) ÓLOMKORONG.
V. ö. Arch. Ért. 1905. 15. l.

* Arch. Ért. 1903. 305—365. l.

** Arch. Anzeiger 1904. XIX. 11—17 l. két ábrával.

Egy csonka emléktöredéken a szent képet balról oszlop határolja (34. sz. emlék). Ziehen ebben azt a szándékot látja, hogy belső tért jelezzenek vele, melyben a szent kép áll. Ez azonban magára álló eset és legtöbbször egész szabadon áll a kép. Ezúttal is úgy véljük, hogy az oszlop nem mint az épület része, de mint mécsest tartó lampadarium szerepel, máskor az alsó szakaszok valamelyikében a szertartást mutató jelenetek között azoknak éjjeli lefolyását jelzi.

(43. szám.) a) Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 343. 1.

Miként az istennő, úgy a két lovas szent is különböző jellegű, hol szakáltalan, hol szakálas, fejük födetlen, phrygiai sapka van rajtuk avagy cucullus. Kezükből lándsza, rövid gerely, törkés, zászló. A lovak alatt emberi test, rajta néha oroszlán, hol csak egyik lovas alatt van ez, a hol élőnek, hol tetemnek látszó test, némelykor a másik lovas alatt nagyhasú hal felel meg az embernek.

A «kultuskép» mellett igen sokszor nem fér el a téren más ábrázolás, máskor igen, így kigyók vonulnak fölfelé, elhelyezik, a hol épen egy kis tér kínálkozik a nap és a hold mellképét és kibővül a szent kép két csoportban, az előbb bemutatott, ú. n. dák csoportban Victo-

riával és a capitoliumi istenségek képeivel; és a most kiemelendő *ólomtáblácskák* képein egy-egy alakkal a két lovas mögött. Az emlékek összes tömegében ezek a táblácskák a legszabályosabban, legtöbb következetességgel szerkesztett emlékek. Más alkalommal jellemeztük * és ott az a felfogásunk volt róluk, hogy a rejtélyes vallás góczpontjaiban mintegy hivatalos felügyelet alatt készültek. Eddig tizenhat példányt ismerünk belőlük.**

A sorozat négy változatot mutat, minden változatra ideállítunk

(46. szám.) b) Vsd. č. Arch. Ért. 1903.

egy-egy példányt, hogy könnyebben követhessük a további elemzéseket. Mind a négy változatban ifjú lovasok közelítik meg a tetszetős, öblösen fogó szabadon álló istennőt és emelt kézzel üdvözlnek, két változatban (c, d) közvetlen előttük csillag áll előttük, talán ez útbaigazíthat arra nézve, hogy itt a dioskurokat képzeltek. Egy változatban a középső nőalak feje mellett mindkét oldalt egy-egy mécses van, talán ez is az éjjeli környezetet jelzi.

A szent kép kibővülése mind a négy változatban ugyanazt a két

* Budapest Régiségei 1904. 25—28. l.

** U. c. 42—55. és 73—74. sz.

alakot mutatja. A jobbik lovas alak mögött balra forduló nő áll, a ki magasra emeli jobbját, ez a gestus nyilván az imaszerű hódolat jele (*a, b, c*) a negyedik változatban a nő talán szája felé emeli kezét (*d*) és ennek a gestusnak más lehet az értelme, nevezetesen a szertartásoknál megkövetelt hallgatás symboluma. Még határozottabban mutatja a fiatal nő ezt a gestust az Odescalchi-féle gemmán, a mikor ujját a zárt szájára helyezi ¹ és így jelentkezik a bécsi üvegpasztán is. ² Előfordul még más több compositióban különböző helyeken, ő többször a kabir legenda különféle cselekményeinek mintegy néma szemtanuja. Kicsoda ez az alak, és honnan kerül? Ziehen találó nevet ad neki, Σιγί-nek

(52. szám.) *c*) Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 349. l.

nevezi, a hallgatás istennőjének és reáutal annak a szerepére a Mithras istentisztelet szertartásaiban. ³

Másrészt Nemesisre is gondol Ziehen, de a midőn a Nemesiset rendszeren jellemző mellékleteket, így a kereket is teljesen nélkülözi a mi rejtélyes alakunk. Nemesisnek a szereplését ily alárendelt helyzetekben nem igen tartjuk lehetőnek, ezt a föltevést elejétől fogva kizártnak képzeljük.

Emlékeink hosszú sorában van egy, mely legalább formai tekintetben adhat támpontot arra, hogy honnan került a rejtélyes női alak e táblácskákra.

¹ 66. sz. Arch. Ért. 1903. 361. l.

² 65. sz. u. o. 361. l.

³ Dietrich · Mithrasliturgie 42. l.

Az apulumi táblácska (13. sz.), melynek képét itt ismételjük, középhelyen áll a görög szobrászat halottas sírtáblái és a thrák hősnek szóló ábrázolások között. Ismeretes, hogy azokon a halottas hőssel szemben fa alatt, melyen kigyó tekerődik, az elhúnyt özvegye fátyolos fejjel üdvözli az elhúnyt, fölemelt kézzel végzi az adoratiót, vagy eteti a lovat, mellette kísérője fiatalabb nő, a ki szintén emeli jobbját. Az

(78. szám.) d) Vsd. ö. Arch. Ért. 1906. 40. 1.

apulumi tábla a Kabirrá változott thrák törzs (?) hőst mutatván, ugyan-
csak ismétli a gyászoló özvegy és leány jelenetét a fa alatt, melyen a
halottas kigyó fölfelé tekerődik. A két nő eredeti jelentősége átvál-
tozott, bár formailag egyenlő maradt. Az átváltozást a kőfaragó nyil-
vánvalóvá teszi úgy, hogy talapzatra helyezte, ez nem illet meg halan-
dókat, csak felső lényeket. Ezen az apulumi táblán tehát már a kabir
mysteriumok körében vagyunk és a két nő formaszerint ugyanolyan,

mint volt, de új jelentőséggel új szerepet nyert. A gyászoló özvegy istennő szerepét ölti, a ki egyedül is lép többször a feléje közeledő lovas isten felé (10., 11., 17. sz.), majd a mikor megduplázzák a lovas isteneket, közéjük kerül és ilyenkor társnője, hogyha egyáltalában szerepel, a jobbik ló mögé kerül, vagy másutt helyezik el, legutóbb az Almusban lelt táblácska mutatta a fiatal nőt ily szerepben, a mely istennőhöz alig méltó. Ugyanez a táblácska (95. sz.) a bal lovas mögött föntartotta azt a szolgát, a ki a görög síremléken ura iránti hűségét azzal tanúsítja, hogy a ló farkát fogja. Ez a szerepe talán nem elég világos az almusi ábrán, de világos a Bela Cerkovai heros táblácskáján (89. sz.) és legvilágosabb a bukaresti bronztáblácskán (10. sz.). Emitt azonban alighanem már nem szolgáló egyént képzeltek alatta, de mivel phrygiai sapka van a fején és rhytont emel jobbjával, formai megmaradása mellett értelmileg átváltozott. Ugyancsak kabir jelentése illeteti meg rokontársát ugyanazon a helyen egy más bukaresti bronz-táblácskán (11. sz.). Nekünk úgy tetszik, hogy az a bő bugyogóba és ujjas chitonba öltöztetett férfialak egy bécsi kőtáblácska töredékén (34. sz.), a ki ezúttal oszlop mögött ül, ugyancsak a balfelőli lovas farka után nyúl és így szintén megóvta a görög síremlékek szolgájának reminiscenciáját, bár bizonyára az ő személyének az értelme is megváltozott. Ziehen úgy vélte, hogy ez a mysteriumnak egyik részese, talán oly fokon részese, mint a Mithras vallásban a persa. Nem lehet ily föltevést határozottan ellenezni, mert minden mysteriumban különböző fölavatási fokok léteztek, melyeknek az elnyerése a beavatottabbat mind mélyebben belévitte a mysterium vallási titkainak az ismeretébe. Ziehen ugyanígy magyarázza az ólomtáblácskák balfelőli katonai alakját. A katona, kicsit más-más tartásban, ismétlődik mind a négy változatban ugyanazon a helyen. Nyilvánvaló, hogy még annyira sem tartozik a kultusképhez, mint a jobbfelőli leány, de úgy mint az, ott áll, a hol azelőtt is volt egy alak, ennek ő az utódja, bár megváltozott az értelme. A Mithras vallásban is volt egy fokozat, a miles foka; közelesik arra gondolni, hogy ebben a mysteriumi közösületben is meg volt ez a fok és római legionarius katona képe jelezte a fokot.

A szentkép alatti második tér szertartásos jeleneteket mutat. Balról a kosnak lenyúzása és vérének vederbe gyűjtése. A kosfőt fejére tette az egyik társ. A véráldozat a földalattiakkal kapcsolatos istenségeknek szól, a kos a bűntől való szabadulás kiengesztelő áldozata, a kos fejretétele talán a közösségbe való fölvétel első fokának a jelzése. Közepett a rituális étkezés, melynek főétele a hal, a kabiroknak szentelt állat. Az étkezés felé tekint két (*a, b, c*), illetőleg három meztelen ifjú (*d*). Az ebédben talán a papok részesülnek, a meztelen ifjakról úgy vélekedik Ziehen, hogy ezek a beavatottakat képviselik.

A hal szereplését esetleg Kybele istennővel hajlandó Z. egybe-
kapcsolni.

A harmadik tér symbolumokat és szerszámokat sorol föl. Tekin-
tettel a Mithras vallás analogiájára, mystusok fokának jelzése lehet
az oroslán s a holló, amphora s kígyó, áldozati asztal ajándékokkal,
kráter, ivópoharak, oszlopféle, szikla s egyebek [a Mithras vallásból
való átvételek lehetnek.

(I3. sz.) KŐBŐL VALÓ DOMBORMŰ.

Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 318. l.

Hozzátehetette volna Ziehen, a mire már Hoffiller figyelmeztetett,*
hogy a kakas és a teknősbéka mithriakus symbolumok és erre leg-
tanulságosabb egy pettaui Mithras-oltár, melynek oldalán a kakas
rajta áll a teknősbékán.

Az ólomtáblákon túl eső domborműves jelenetek magyarázatában
nem követjük Z. nyomdokait, mert azokban a kabiok legendáinak
egyes jelenetei nem ragadták meg eléggé a figyelmét, pedig félre-

* Arch. Ért. 1906. 41. l.

ismerhetlen, hogy a sok kőtábla alsó mezejét arra használták, hogy a makedoni legenda néhány jelenetét ábrázolják, miről más alkalommal is volt már szavunk. Félreértésnek ismertük föl azt a magyarázatot, mely hármass «matres»-nek nézte a capitoliumi istenségek mellképeit és nélkülöztük annak a fontos szerepnek a hangsúlyozását, mely az ólomlemezeken a diadalmas négyfogaton járó Solt illeti.

A négyfogaton járó diadalmas napisten, a ki az ólomlemezű emléksorozatban a szentkép fölötti legfelső tért foglalja el, legelőbb hozzható kapcsolatba Mithras vallásának a terjedésével. Ismeretes, hogy Sol, Mithras hű társa, a mennybe való menetelnél, sőt Sol sajátyszerűen egyesül Mithrassal, bár sohasem azonosult vele annyira, hogy Mithras egyéniségén kár esett volna. Hogyha tehát a vallás, melynek tanúságait az ólomlemezek megóvták, közvetlenül a Mithras vallás hatása alá került volna, akkor nem a négyesfogaton járó sugárkoronás napistent várhatnók az előkelő uralkodó ponton, hanem Mithrast. Azt látjuk, hogy Solnak, a mikor a római császárok pénzein ily dramatikus fenségben érvényre jut, Mithrastól függetlenül nőtt meg a tekintélye. Ép az érmeek alkalmasak ez időpont megállapítására. Solt mintegy Jupiterrel vetekedő jelentőségre emelték a harmadik század második fele óta uralkodó császárok és attól kezdve, hogy Próbus érmein a négyesfogatán szemközt járó Sol legelőbb megjelent, meg sem szűnik a Constantinusok végéig. Csak ily időhatározásra bírjuk egyelőre az ólomlapok domináló Sol alakját fölhasználni, a nélkül, hogy módunkban volna a közelebbi okot megjelölni, mely miatt neki ez emlékeken urólkodó szerepe jutott és a nélkül, hogy részét a kabir mysterium körében megállapíthatnók.

V. A Dunavidéki rejtélyes vallás emlékeire legutóbb váratlanul oly oldalról derült némi fény, mely a kora keresztény halsymbolum magyarázatára törekedvén, rejtélyes táblácskáinkon vélte megtalálni az ő saját kutatásaihoz a kulcsot. Dr. Dölger keresztény archæologus, a ki Budapestet is belévonta 1910-ben kutató körútjába, itt ismerkedett a thrák hős és a kabir lovas cultus maradványaival és a táblácskákon sűrűn szereplő Pompilos rögtön lekötötte figyelmét.* Kutatásai közben teljes fontosságában tűnt föl előtte a haláldozat jelentősége, mely különösen a syriai istennőt illette. Ezen a nyomon indulva, a kabirok közepette szereplő női istenséget az előtte sokszor föltárt hal miatt Atargatisnak mondja. Pannoniában, Moesiában és Daciában tehát oly vallásgyakorlatot nyomozhatott a kutató, melynek lehetőségére megkapta tőlünk a szükséges magyarázatot. Az ország határán és Da-

* Dr. Dölger: IXΘYC Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit, I. Bd 1910. Különösen 143—150. 1. §. 12. IXΘYC und der Mysterienkult. der thrakischen Reiter, pótlással a 443—445. lapon.

ciában sűrű volt a syriai lakosság, mely mindenüvé elvitte hazai istennőjének a rómaiaknál Dea Syria név alatt ismert istennő vallását. Ez a vallási fölfogás az idők folyamán egyesült a kabi-roknak szentelt hal cultusával s így támadt egy saját-szerű keverék a különböző szár-mazású népek hitéletében, ezúttal a thrákok és syrusok istenségeinek egyesülése által.

Dölger fejtegetéseiben sok oly részletre terjeszkedik, mely előbb is tisztán állott, de mivel igen becses olvasottsága van az egykori iro-dalmi kútfőkben, több idézettel gyarapítja ismereteinket. Az egyes jelképek magyarázatát is próbálja, bővebben mint céljai szempontjából szükséges és nem mindig oly értelemben, mely a legvalószínűbb föl-tevést nyújtja.

Legtöbb érvvel vitatja a hal szerepét. A kabi-roknak szentelt *ἱχθὺς Πομπήλος*-ról idézi az ismert Aelianus-féle helyet (*Ἠεροί ζωών* XV. 23. ed. Hercher Val. I. Lips. 1864. p. 382.) és helyesen ráutal az emlékekre, melyek kétségtelenné teszik, hogy a hal egy mysteriumi hitvallás szent eledele. Atorgatist is megilleti a hal, mely előtte oltá-ron fekszik és melynek elfogyasztására közös ebéden szövetkeznek a papok. Helyesen utal Dölger Athenæus szavára (Lib. VIII. C. 37. ad Keibel Vol. II. Lips. 1887. p. 260.), mely elmondja, hogy nap-nap után áldoznak az istennőnek halat és az istennő papjai maguk fogyaszt-ják el. A táblácskák jelenetei szóról-szóra ábrázolják e szavakat.

Dea Syria népszerűségéről Pannoniában tanuskodik egy aquincumi fölirat, mely szerint neki és Baltisnak ott temploma volt.*

Dölger magyarázatai tehát kielégítő feltevésekre vezetnek; arról, hogy csakugyan alkalmasak-e azt bizonyítani, a miért egybeállította azokat, nincs okunk nyilatkozni.

Dea Syriának vidékeinken más nagy vetélytársa volt a föliratos emlékek tanulsága szerint. Széltében tisztelték az Idahegyi Kybelet, kinek máskép Mater magna idea vagy Mater deum magna vagy egy-szerűen Mater magna a neve. Emlékei közül különösen emelendő ki a spalatoí múzeumban őrzött Klissai tábla (C · I · L · III. 13,903.), melynek jellemző mellékletei között kutya, hydria és egy hal szerepel, melyről Domaszewsky azt mondja «non videtur esse delphinum». Tehát ennek az istennőnek is hal volt egyik attributuma. Más érdekes adat (u. o. 8474.) az askaloni istenek dii Asca (Ionitani) társaságában em-líti a nagy istennő, azaz nyilván a kabi-rokat teszi meg társaivá. Kern ugyan azt állítja, hogy Kybele és a kabi-rok közt semmi cultusbeli közösség nem létezett,** de ez ép oly kevésbé végérvényes felfogás, mint az az ő föltevése, hogy a samothrakei cultusban nem létezett

* C · I · L · III. 10393.

** Arch. Anzeigen 1893. 130. l.

kabir háromság. Kybele istennő népszerűsége mellett szobrai is tanuszkodnak, melyekből a legépebb a szamosujvári. A trónoló istennő fejét nem ékíti falkorona, de trónusát oroszlánok támogatják, jobbában patera van. Az oroszlánok, mint a thrák hősök segítői és a tömérdek dupla oroszlán-szobor Daciában és Pannoniában talán ez istennővel kapcsolatosan vonult tájainkra. Mind e jelenségek mutatják, hogy Kybele a syriai istenségnek hatalmas vetélytársa lehetett és mint Ziehen helyesen vélte, talán ő neki is van igénye, hogy reá gondoljunk, a mikor magyarázatot keresünk a lovasok közt álló rejtélyes istennő későbbi elnevezésére.

VI. Dölger magyarázatát, mely Atargatist vallja a halálodozat istennőjének, nem kívántuk megerőtleníteni, mikor vetélytársnőjére, a mater deumra utaltunk. Csupán a lovasemlékek által képviselt vallási lehetőségek sokféleségére kívántunk utalni, melyek oly merev határozottságokat, minőket a Mithras vallás megállapodott lithurgiája mutat, egyelőre legalább még nem engednek. Ellenkezőleg úgy képzeljük, hogy a mint a thrákok hite vidékek és törzsök szerint változik, úgy változhatott az idegen, külső népelemek hozzákeverésével, melyek a valláskeverékek iránt hajlandó századokban, midőn hol hitközösségre lépnek, hol saját céljaikra és közös hajlamaik szerint az ő helyi kultuszaikat más-más módon fejlesztik. A fennmaradt domborművek ábrázolásait tehát nem egyetemleges vallás dogmáinak a tükörképei gyanánt, mindig egyforma alapon lehet magyaráznunk, de alighanem esetről-esetre változik az értelmük. Próbáltunk ugyan állandóan ismétlődő alkatrészek szerint az emlékek tömkelegében zártabb sorozatokat kiemelni és azokat közös szempontokból értelmezni; talán sikerült némely csoport keletkezésére valószínűséggel reáutalni, máskor az emlékek lelőhelyei egy-egy vallási alakulat elterjedési körére enged következtetést. Az értelmezésben meg lehetett néha különböztetni a fő- és mellékképeket a lithurgiai és legendai mozzanatoktól, és az attributumoktól elkülöníteni: mégis be kell vallanunk, hogy csak ritka esetben sikerült a rejtélyes ábrázolások igazi magját, az emlék szándékát, bizton és hitelesen megragadni és az összegyűjtött emlékek közt van sok, melyeknek értelmezését meg sem kísérltük.

Befejezésül egy oly emlékkal kívánunk valamivel behatóbban foglalkozni, melyet évek hosszú sorával ezelőtt rajzban bemutattunk,* de csak most reméljük, hogy értelmébe valamennyire behatolhatunk.

Az a vélemény áll fenn a szakértők között, hogy Lemnos, a thrák part közelében létező vulkanikus sziget volt a kabirok igazi szülőföldje, a sziget főistenétől Hephaistostól származtak, a nép kép-

* 17. szám alatt Arch. Ért. 1903. 322. l.

zelmi szerint többen voltak férfiak és nők és Hephaistos volt a főkabir. A lemnosi kabirok vallásos ünnepélyét éjjel tartották, a szertartás tárgyai közé tartozik a cysta mystica és az eloltott tűz új meggyújtása.

Az idézett és itt újból bemutatott berlini bronztablácskát a lemnosi legendához véljük hozzáfűzhetni.

Phrygiai sapkával a fején, rövid zubbonynyal a testén, rövid szárú csizmával a lábán, száguld az erős szakállú öreg isten paripáján jobbra. E jellemző öltönyén kívül fölemelt jobbában a kettős fokú pengéjű

(17. SZ.) BRONZBÓL VALÓ DOMBORMŰ.

Vsd. ö. Arch. Ért. 1903. 322. l.

balta az ő legjellemzőbb attribútuma. Nem lándsát emel, de baltát, ez mutatja, hogy Hephaistosról, a főkabirról van szó. Mint embert gázoló hőst mutatja őt a kép. Társai közül egyik hasonló öltözetben mint ő, mögötte áll, magasra emel jobbában két pálczát, baljában pedig emberi koponyát fog. A másik társ jobbfelől áll és nagyot látszik inni magasra emelt rhytonjából. A kettős pálczáról az a véleményem, hogy az ősi szokás szerint a tűz megújítását jelző két dörzsölő pálcza. A kezében levő koponya alig lehet másé, mint az egyik megölt kabiré. Kabirölés nyoma maradt a makedoniai és az etruszk legendában. Megfosztják fejétől és nemző részétől. Előbbit az Olympus alá rejtik,

az utóbbit cystába rakják. Cystának nézném azt a hornyolatos fölületű edényfélét, mely e tábla mezején a fátyolos asszony fölött látható. A fátyolos asszony üdvözli az istent, kilétéről ezúttal, midőn lemnosi női kabirokról is van hír, talán legközelebb eső föltevés kabirasszonyra gondolni.

A főjelenet alatt a mécses jelzi, hogy az ünnepélyes istentisztelet éjjel folyik.

A kos a megszokott áldozati állat, a kos fejének külön szerepe jutott a szertartásban, a fej ismétlődik a főkép balfelőli kabirja fölött. Az *alsó* mező közepén a bika szintén áldozati állat, talán különös tekintettel Hephaistosra. A háromlábú asztalon a kabiroknak szentelt hal. Mellette a holló jelentősége iránt nem lehet határozottan nyilatkozni. Annál világosabb a bortartó amphora értelme, a kabiroknak szóló boráldozat, melyről tudva van, hogy tetemes éjjeli borozást jelent. Két fa környezi a tért, belőle kiemelkedik egy-egy kígyó és a fejük közt sugaras fej talán æon. Végül a kígyók fölött a nap és hold mellképe és két nagy csillag. Nem tudni a berlini bronztáblácska lelőhelyét, nem is szükséges, hogy Lemnos szigetén találták, talán nem is adja híven a lemnosi kabirvallás szentképét és járulékait, mégis az ottani legendáról maradt gyér adatokkal annyira megegyezik, hogy feltevé-
sünket jogosulttá teszi.

Brioni, 1912 augusztus.

Hampel József.

RÓMAI MENNYEZETEK RÉSZLETEI APULUMBÓL.

A legújabb időben Marosportus határában folytatott római ásatásaim alkalmával egyik terjedelmes háznak feltárt gazdag maradványai közt érdekes és ritkaság számba menő márvány- és cseréptáblákat leltem, melyeknek egykori rendeltetésével azonban sehogy sem tudtam tisztába jutni, mert huszonöt évi kutatásaim ideje alatt egyetlen ásatási ponton sem akadtam ilyenféle táblákra, de a kezemnél levő magyar szakiratokban sem kaptam erre nézve kellő utbaigazítást. Töprengésem közben a szerkesztő úrhoz fordultam, hogy tőle kérjek utbaigazítást. Forduló postával megjött a felvilágosítás, mely Kolumbusi tojás gyanánt hatott reám és megnyitotta szememet; mert a szerkesztő válasza az volt, hogy a fényképileg bemutatott rejtélyes formájú táblák alig lehetnek mások, mint függő szobamennyezet alkatrészei.

Azonnal tisztában voltam, hogy eme bizonyára ritkán előforduló, mértani rajzokkal díszített táblák csakugyan a feltárt házban levő egy vagy kétszobának, például az atrium- és a tricliniumnak mennyezeti részletei gyanánt szolgálhattak.

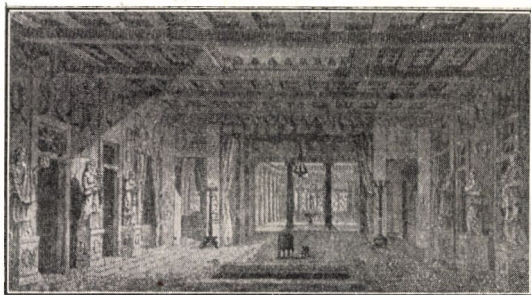
A vett utbaigazítás után azonnal megtaláltam az analog esetet a Pansa-

féle pompeji házban, a mint az ide iktatott ház helyreállítását mutató képen (1. ábra) is látható.

A bemutatott képen szemléljük Pansa, Gell szerint restaurált házának belsejét.

Mindenekelőtt bepillantunk a szobrokkal és más tárgyakkal ellátott atriumba, melybe egyuttal több cubiculum és ala nyílnak; a kép háttérében szemléljük a tablinumot, melynek baloldalán egy mellékszoba, jobboldalán pedig a peristylumba vezető folyosó (faucis) van; látható továbbá a nyitott tablinumon át az oszlopoknak sora, mely a tág és szabad levegőjű peristylumot körülvéshi. De látható végre a kép felső részén, a mennyezeten a bennünket ez alkalommal leginkább érdeklő atrium gerendás szerkezetű mennyezete is, a melyen kisebb négyzetű díszített táblák sorakoznak.

1. ábra.

Az itt a 2., 3., 4. és 5. képen bemutatott díszített tégl- és márványlapok ilyenféle tábla-betét gyanánt az általam feltárt házban is szolgálhattak.

A görögöktől átvett ezen szobadíszítés olyformán készült el, hogy nagyobb szobában a pteron (függő mennyezet) alsó gerendáira kisebb méretű gerendákat (*δοχοί*, tigna) keresztbe fektettek, melyek mélyített mezejű mennyezet tartására szolgáltak.

A kalymmaták egy-egy nagyobb rekeszt alkotó négyzetű, reliefszerűen előugró gerendák (*στροφίδες*) által osztott mezők voltak, melyek a pteront fedték. A mezőkben a stroterák közt teknő alakú mélyítések (*φαινόμενα*, lacunaria) vannak, melyek gyakran kék alapon festett aranyos csillagokkal voltak díszítve.

Ezen mélyített phatnomata némely épületben át voltak törve, úgy hogy azáltal nyílások (*οπαῖα*) támadtak, a melyeket kisebb táblákkal, a kalymmatával fődtek be. Ilyen fedők gyanánt szolgálhattak az itt bemutatott agyag- és márványtáblák. Minthogy e táblák különböző anyagból: márvány- és agyagból készültek, azért valószínű, hogy nem valamennyien ugyanegy szoba mennyezetén voltak alkalmazva, hanem külön-külön, legalább két szobában.

A második képen levő ábrákon látható agyagtáblák, a harmadik és negyedik képen pedig márványtáblák, melyek a fenti szerint úgy voltak alkalmazva, hogy a durván hagyott szélével a nyílásokat hagyo reczés-faszerkezetre

reá voltak helyezve, míg a táblák kiemelkedő diszített négyszögű, illetve hatszögű része a szoba belseje felé fordítva, a keretgyanánt szolgáló nyílásokat pontosan bezárták.

A második képen levőknek megfelelő, agyagból készült hosszénégyszögű táblák, valamint az ötödik képen ábrázolt márványtáblák is valószínűleg hasonló módon voltak alkalmazva, mint az előbbiek, csak azon különbséggel, hogy a szoba mennyezetének szélein azok egymáshoz összezsácsolva, keretszalaggyanánt szolgáltak.

2. ábra.

Az agyagtábláknak simított része fekete (?) színre volt festve, a mit még most is tisztán észrevehetni, míg ellenben a márványtáblákon sem a festés, sem a zománczozásnak nyoma nem látható.

Azon körülmény, hogy csak ily csekély számban leltem e mennyezet-részleteket, onnan származik, hogy eme ház maradványait régebbi időkben már megbolygatták s bizonyára mint hasznos építőanyagot nagyobb számban a földél és a felfelé menő falak anyagával együtt elhurczolták.

Az agyag- és márványtáblák megbolygatásuk alkalmával szerte-szét hányattak, úgy hogy azokat összekevertem az egyéb maradványokkal több ponton gyűjtöttem össze.

E nevezetes lelet az Apulumban alkalmazott római műépítészet magasabb fokáról tesz tanúságot s egyuttal mutatja, hogy Apulumban s főképen a Colonia Apulensis részében szépen és gazdagon diszített paloták léteztek, mi-

nek révén következtethetni e város gazdagságára s előkelő lakosainak jó ízlésére is.

A következőkben végre az egyes táblák méreteit közelebbi tájékoztatás végett adom:

I. Agyagtáblák. 2. kép. A felső ábra: A meglevő darabnak hossza 17,5 cm, szélessége 17,5 cm, vastagsága 2,8—3 cm. A kiemelkedő diszített négyzet alakú része hossza és szélessége egyformán 10,8 cm kiemelkedése 1 cm. Ket-

3. ábra.

4. ábra.

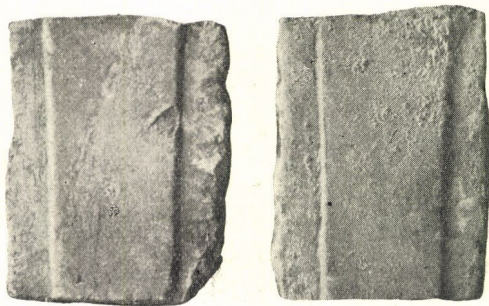
tős mélyített körvonalban körzővel rajzolt hatlevelű rozetta, melynek átmérője 7,5 cm. A négy szögletben egy-egy derékszögben hajtott mélyített szalag 3—3,5 cm hosszával. A tábla durva szélei 2,5, 3,5 és 3,8 cm szélességűek. A négyzet simított lapja fekete színben van festve, míg a bemélyített rajzvonalak a vörös téglaszint megtartották.

Az alsó baloldali ábra: A darabnak hossza 19 cm, szélessége 14 cm, vastagsága 3 cm. A kiemelkedő sima hossz-négyszögnek hosszúsága 15 cm, szélessége 8,5 cm, kiemelkedése 1 cm. fekete színre volt festve; durva szélei 3,2—3,5 cm szélesek.

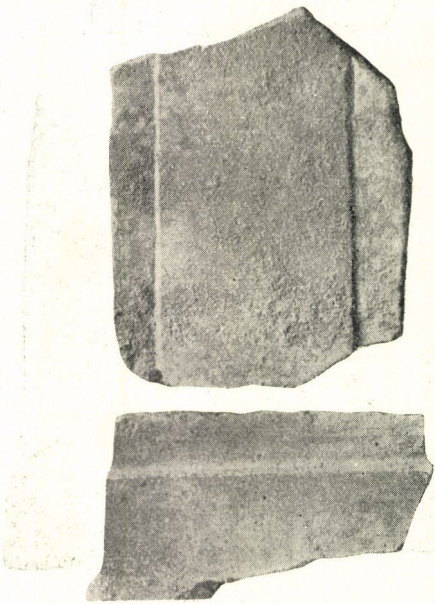
Az alsó jobb oldali ábra: A meglevő darabnak hossza 12·8 cm, szélessége 12·5 cm, vastagsága 3 cm. A kiemelkedő sima hossznegyszög 12 cm hosszú, 7·8 cm széles és 1 cm vastag fekete színre volt festve. Durva szélei 3—3·2 szélesek.

II. Márványtáblák. 3. kép. A felső ábra: A meglevő darab szabálytalan hatszög; nagysága 14×15 cm, vastagsága 2 cm. A kiemelkedő része majdnem szabályos hatszög, 4·5, 4·7, 4·8, 5 és 5·2 cm oldalhosszával. Mindenik szöglet-

ben egy-egy kerek 3—4 mm. mélyítéssel, közepén körzővel szerkesztett hatsugáros csillag bevésve. Kiemelkedése 4—5 mm. A durva szélei 2·2, 2·3, 2·5, 2·6 és 3 mm.

Az alsó ábra: A meglevő darabnak hossza 15 cm., szélessége 14 cm., vastagsága 2—2·3 cm. A kiemelkedő négyszög oldalai 7·4 és 8 cm. hosszúak; kiemelkedése 0·7—0·9 cm. Körzővel írt és bemetszett kör és az abban levő négy ágú csillaggal díszítve; a négy szögletben egy-egy bemélyített háromszög van. Durva szélei 2·3, 2·5 és 3 cm. szélesek.

4. kép. A felső ábra: A meglevő darabnak hossza 11 cm., szélessége 10·5 cm., vastagsága 2·5 cm. A kiemelkedő része négyzet 8·5 cm. oldalhosszával. Kiemelkedése 0·2 cm.; díszítése: körzővel rajzolt, mélyített hatsugáros csillag. Durva szélei 1·3, 2, 2·3 cm. szélesek.

Az alsó ábra: A meglevő darabnak hossza 18 cm., szélessége 16·8 cm. és vastagsága 3·3 cm. A kiemelkedő része négyzet

5. ábra.

9·2 cm. oldalhosszával, díszítése a diagonalékba fektetett négy bemélyített keskeny levél. A durva szélei 3, 3·5, 4 és 4·5 cm. szélesek.

5. kép. A felső baloldali ábra: A meglevő darabnak hossza 12 cm, szélessége 10 cm, vastagsága 2—2·5 cm. A kiemelkedő négyszögű része fent 5·8 cm, alant 5 cm széles, sima felületű. A kiemelkedése 0·2 cm. A durva szélei 1·8—2 cm szélesek.

A felső jobboldali ábra: A darabnak hossza 12·5 cm., szélessége 7 cm., vastagsága 2—2·4 cm. A kiemelkedő négyszögű sima lap fent

5·5 cm., alant pedig 5 cm.; kiemelkedése 0·2 cm. A durva szélei 1·5—2 cm. szélesek.

A középső ábra: A két végén csonka darabnak hossza 16 cm, szélessége 12·5 cm, vastagsága 1·5—2 cm. A kiemelkedő sima lap 16 cm hosszú, fent 8 cm, alant 8·2 cm széles. Kiemelkedése 0·2 cm. Durva szélei 2—2·5 cm szélesek.

Az alsó ábra: Három oldalon csonka, a meglevő darab 14 cm hosszú, legszélesebb része 10 cm széles, vastagsága 1·8—2 cm. A kiemelkedő sima lapnak kiemelkedése 0·5 cm. A simított széle 2 cm. széles.

Gyulafehérvár, 1912 augusztus hó.

Dr. Cserni Béla.

ÚJABB HAZAI BARLANGKUTATÁSOK.

Ősrégészeti kutatásunk ma a barlangok jegyében áll. Mióta Herman Ottó elsőnek mutatott be ezelőtt 20 évvel igazi paleolit kőszerszámokat Miskolcra¹ és az ezek fölött megindult sokoldalú vitatkozás folyamán vaskövetkezetességű logikájával ráterelte a figyelmet a Bükkhegység barlangjaira, melyektől paleolitikai tekintetben a legnagyobb eredményt várta, a szakkörök érdeklődése a barlangok felé irányult.

A m. kir. Földtani Intézet kellőképen méltányolván a fölvetett kérdés nagy jelentőségének fontosságát, ennek megoldását gondjába vette és egyfelől dr. Kadič Ottokár geológust a Bükkhegység barlangjainak kutatására, dr. Pap Károly geológust pedig Miskolcz környékének geológiai viszonyainak fölülvizsgálására küldötte ki. Mindkét geológus kutatása teljesen igazolta Herman Ottó föltevésének helyességét. Dr. Pap Károly vizsgálódásainak eredményeképpen kifejezést adott abbéli reményének, «hogy a rendszeres ásatások egyszerre csak a diluviális ember csontjait is előhosszú a Bükkhegység barlangjaiból»; dr. Kadič Ottokár pedig fölfödözte a Szeletabarlangban az őskor Solutréen időszakának maradványait.²

Dr. Kadič Ottokár a következő években folytatta a Szeletabarlang kutatását, még pedig mind jobban fokozódó eredménnyel, miközben dr. Hillebrand Jenő személyében buzgó, lelkes és szerencsés munkatársra tett szert, ki 1909-ben a Szeletabarlangtól DNy-ra három óra járásnyira fekvő repáshutai Ballabarlangban 1·30 m.-nyi mélységben ráakadt egy gyermeknek csontjaira, kinek koponyája rendkívüli hosszúsága (index 70·4) és magasságánál fogva határozottan az aurignaki típusra vall.³

¹ Arch. Ért. 1893 1—25. l.

² Lásd: Dr. Pap Károly: «Miskolcz környékének geológiai viszonyai. Egy térképpel és 20 szövegábrával» című értekezését (M. kir. földt. int. évkönyvei XVI. köt. 3. füz. 91—134. l. 1907.) és dr. Kadič Ottokár: Adatok a színvölgyi diluviális ember kérdéséhez. (Földt. Közl. XXXVII. 1907. 333—345. l.)

³ A repáshutai Ballabarlangban talált diluviális gyermekcsontok maradványai. Közli: Hillebrand Jenő dr. Különlenyomat a Földtani Közöny XLI. (1911. évi) kötetéből.

A lelőhely újból való megvizsgálására kiküldött dr. Kadič Ottokár és dr. Kormos Tivadar geológusok az összes sztratigrafiai viszonyok egybevető mérlegeléséből határozottan megállapították a gyermekcsontok diluviális korát.

E lelet tehát valóságos eseményszámba megyen, mivelhogy ez az első eset, hogy a tulajdonképpeni Magyarországon kétségtelen diluviális rétegekben akadtak embercsontokra.

Igen csodálatos, hogy akad nálunk ember, a ki sem a lelőköörülményeket nem ismeri, sem a koponyát meg sem nézte, és mégis szerinte tréfás (?) megjegyzéssel le akarja rontani komoly szakemberek tényeken alapuló nézetét.

A Földtani Társulat egészen másképp határozott. A Földtani Intézet igazgatójának, dr. Lóczy Lajos egyetemi tanár indítványára elhatározta, hogy a hazai barlangok rendszeres kutatása érdekében e célra külön bizottságot alakít, mely 1910. évi január hó 28-án tényleg meg is alakult. E bizottság munkakörét szorosán megállapította és az 1910. évre egyik teendőjéül az aggteleki Baradla-barlang rendszeres kutatását jelölte ki. Ezt a munkát dr. Kadič Ottokár és dr. Márton Lajos múzeumi őr még ez év szept. 5-től okt. 5-ig tartó időszakban hajtották végre.¹

Még ugyanez évben próbaásatást rendezett dr. Kadič Ottokár a színvölgyi puskaporosi sziklafülkében, mely alkalommal szintén néhány solutréenkorú kőszerszámot talált.² A Szeletában ezalatt dr. Hillebrand Jenő vezette az ásásokat.

Ugyancsak próbaásatást rendezett ez év nyarán báró Nyáry Albert dr. az Aggtelektől nem messze eső Felfalusi barlangban (Gömör m., tornaljai járás). Az eredmény a barlang régi lakottsága mellett szól.

Az 1911. év eseményszáma a csoklovinai Cholnoky-barlangban dr. Roska Márton végezte próbaásatás, melyről értekezéssel számol be.³

A tőle megszokott alapos szakavatottsággal kapott bele a rendszeresen vezetett munkába. Két helyen végzett ásatást. Először ott, hol a felszínen edénytöredékeket talált. Itt 8.5 m. hosszú és 1—1.5 m. széles árokkal lement 3 m. mélységig. A rétegek mindegyikében talált ősmédvecsonthoz.

Azután ott, a hol a megelőző évben állítólag emberi koponyát találtak. Itt egy 14 m. hosszú és 1 m. széles árkot közel 1 m. mélységig vezetett be, melyet a közepe táján 6 m. hosszúságban és 2 m. szélességben bővített ki; ugyancsak az egyik végén még egy 2 m., tehát összesen 3 m. széles árkot ásatott ki, minek folytán összesen 60 m² terület került föltárás alá. Az itt lelt *jellemzőbb* kőeszközök részben Mousterien-, részben Aurignacien-jellegre vallanak. A csontok közül kiválóan érdekes a 36. kép 1a) és 1b) alatt bemutatott

¹ Jelentés az aggteleki Baradla-barlangban 1910-ben végzett rendszeres ásatásokról. Irta Kadič Ottokár dr. Közlemények a Magyarhoni Földtani Társulat barlangkutató bizottságából. 1911. évf. 3. füzet.

² A hátori Puskaporos és faunája Borsodmegyében. Waclaw Čapek és Bolkay István dr. közreműködésével írták Kadič Ottokár dr. és Kormos Tivadar dr. A m. kir. Földt. Intézet évkönyve. XIX. köt. 3. füzet.

³ A «Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből» című folyóirat 1912. évi 2. füzetében «A Diluviális Ember Nyomai A Csoklovinai Cholnoki Barlangban» 36 képpel.

darab, melynek 1b) ábrája kitűnően szemlélteti a tűzkőfúró hatását. *Nagyon jellemzők az ugyane képen bemutatott ősmedve tej-szemfogai is.* A faunát kizárólag az Ursus spelæus képviseli. Több helyütt széndarabkákat szedett, sőt két helyen összefüggő nagyobb területen találta a szenet.

Igen nevezetes az az esemény, hogy az 1911. év július havában dr. Kormos Tivadar és dr. Vogl Viktor geológusok Modrus-Fiume vármegye területén Lovke község közelében a Bukovac-barlangban megkapták az ősember első nyomát.* Legszebb lelet egy szarvasagancsból való lándzsahegy. Érdekesek még egy lyukasztott medvecsont és egy háromszorosan lyukasztott medveborda.

Még ugyanez évben dr. Strömpl Gábor Abaúj és Gömör vidékein végzett kutatásokat. Összesen 77 barlangról, többről, zsombolyról és lyukról számol be.**

Az 1912. évre feladatul kitűzte a barlangi bizottság, hogy a Duna könyökében, tehát a székesfőváros közelében, ásat föl két barlangot. Az egyiket, a Csobánkától DK-re, mintegy fél óra járásnyira eső Kis-Kevélyen levő barlang kutatását dr. Hillebrand Jenőre, a sokkal távolabb, a már Esztergom megye területén levő Chlapec-barlangot pedig jelentéstartóvá és dr. Kadič Otto-karra bízta.

Mindkét barlangban május havában folytak az ásások. Dr. Hillebrand Jenő barlangja meghozta az óhajtott eredményt, t. i. a diluviális ember szerzését, még pedig oly környezetből, mely minden paleontológus szívét örömmel tölti el.

A kis-kevélyi barlang 172 m. relatív magasságban fekszik és É-felé tátja 35 m. magas és 11 m. széles száját. 22 m.-nyire nyúlik bele a Dachstein-méshéjába 2—4 m. közt váltakozó magassággal. Felső rétege kosárszámra szolgáltatja a *rén* csontjait vegyest a *vadló* csontjaival, mely azonban jóval vaskosabb a francia barlangokban lelt lónál. E vaskos ló a barlang minden rétegében fordul elő. E réteg magdalenienyszerű pengét szolgáltatott. Mélyebben a Rhinoceros tichorinus és a barlangi hiéna rengeteg mennyiségű csontjai, köztük egész koponyák következtek; még mélyebben az ursus spelæus csontjai jelentkeztek. Az előforduló kőholmik határozottan Aurignacien-jellegűek. Helyenként az ásó még 65 m.-nyi mélységben sem érte el a barlang fenekét, míg másutt már 3 m. után megkoppant a fenék sziklája.

Különösen ki kell emelni a leletek közül az ősmedve szemfogainak ama nagymennyiségben előforduló példányait, melyeknek gyökerét az ősember bámulatos ügyességgel hosszuknak irányában homorodó módon kicsiszolt, hogy milyen célból, azt el sem tudjuk képzelni.

Az ősmedve tej-szemfogait százával gyűjtötte itt Hillebrand, melyeknek nagyrészen az átfúrás előkészítése látszik, a mint ezt a Roska által bemutatott tej-szemfogakon észlelhetjük. Csak az a különös, hogy annyi példány közül egyik sem mutatja az átfúrást. Ha még hozzávetjük azt, hogy a Szeletában

* «Az ősember első nyomai a Karszthegeységben.» Irta Kormos Tivadar dr. Közlemények a M. F. T. Barlangkutató Bizottságából. 1912. évf. 1. füzet.

** Közlemények a M. F. T. Barlangkutató Bizottságából. 1912. évf. 2. füzet.

meg Balla-barlangban is garadával kerültek elő ilyen tej-szemfogak, csodálkozunk kell amá megegyezés fölött, mely e tekintetben a hunyadmegyei, bükkhegységi és dunántúli barlangok ősrétegeiből szól hozzánk.

Újból egy okkal több, hogy fokozottabb erővel vessük magunkat a hazai barlangok rendszeres kutatására. Csakis ettől várhatjuk és meg is kaphatjuk azt a módot, hogy önállóan fejthessük meg e kérdéseket, melyekkel a külföld az adatok híján még csak nem is foglalkozhatott.

Innen a derék kutató elment a Bükkhegységbe, hogy ott folytassa a múlt évben abbahagyott munkáját. Hagyományos szerencséje most is kedvezett neki. A Miskolcztól Ny-ra mintegy 30 km.-re eső Szilvás községtől emelkedik a 918 m. magas Kopaszhegy. Ennek északi oldalán van az Istállóskő-barlang, 80 m.-nyire a Szalajka-forrás fölött, körülbelül 5 km.-nyire Szilvástól D-re. A barlang DNy-ra néz. Szája 7 m. magas, szélessége 6—7 m. Hossza 46 m. Belül 4 m. magas és véges-végig világos. A kitöltése 15—2 m. vastagságú. Faunája kizárólag ősmédve. A földet jobbra már fölforgatták. Egy érintetlen tűzhelynél faszén és égetett csontok között gyönyörű Aurignacien-típusú kőeszközöket talált.

Magam részéről e pompás pengéfúrókat az Aurignacien VI. fokozatába tenném (a Bayer József dr. ismertette alsó-ausztriai *willendorfi* telep szerint). Akadtak itt még egyéb hasonló típusú eszközök, melyek azonban már bolygatott rétegekből kerültek elő, miért is Hillebrand tartózkodik attól, hogy szörösen meghatározott időfokozatba sorozza, pedig bátran tehetné a zavar-talan fekvésű eszközök alapján.

A Kopaszhegytől D-re toronyirányt mintegy 2 km.-nyire van a 965 m. magas Magastető; ennek délkeleti tőszomszédja a 856 m.-nyi Peskő. Teteje alatt mintegy 30 m.-nyire van egy barlang, melynek D-nek tekintő szája 20 m. magas és 10 m. széles. Hossza közel 30 m. Belsejében a tető magassága változó. Ez a barlang igen meredek lejtőre tekint alá. minélfogva csak nehezen közelíthető meg. Ez a körülmény arra kényszeríté Hillebrandot, hogy néhány éjszakát magában a barlangban töltsön, a mi, tekintettel a barlang magas fekvésére (820 m.) nem épen a legkellemesebb állapot.

E barlangban a felső réteg rén, madarak és rágcsálók csontjainak nagy mennyiségét tartalmazza, míg az alsó réteg az ősmédve csontjait zárja magában. A két réteg határán tűzhelyre talált; az ezt föld közvetlen rétegből két magdalenienyszerű mikrolit került elő, míg maga a tűzhely egy atipikus pengét szolgáltatott.

A Balla-barlangban is folytatta a kutatást, mely alkalommal megint néhány szép babérlevélalakú szerszámot és néhány olyan kőeszközt talált, melyeket pontosan meghatározni nem lehet. Dr. Kadič ezeknek egy részét a Chel-leén szakócsa csökevényeinek tekinti; de vannak példányok, melyekben mintegy a babérlevél-alakú hegy prototípusa int felénk, a mint ezt Hillebrand is gondolja. Már máig lehetne a Szeletából és Balla-barlangból ez alakok oly sorozatát összeállítani, mely az érintett föltevés valószínűségét elfogadhatóvá tenné.

Lehetségesnek találom, hogy a kutatások folytatása még több és még

jobb anyagot szolgáltat ez átmenet beigazolására, a mi magában véve fontos vívmány lenne, már csak azért is, mert sem Francia-, sem Németországban még nem akadtak eddigél ilyen átmeneti alakokra.

Hillebrand dr. egészben véve oly szép és oly sok anyagot szedett össze, melynek feldolgozása nagyban fogja gyarapítani a hazai paleolitikorról való tudásunkat.

Nagy várakozással volt a barlangkutató bizottság a *Chlapec-barlang* iránt. Erre Bekey Imre, a buzgó biz. tag, ki egymaga 54 barlangot mutatott ki a székesfőváros vidékéről, hívta föl különösen a figyelmet. Az igaz, hogy imponáló, valóságos dómszerű alkotás, «ideális barlang!» a mint Kadič dr. barátom ismételten mondá. Magam is meglepődtem, mikor először megláttam. A délutáni nap sütött bele a templom módjára pontosan K-nek irányított hatalmas boltozatú alkotásba. A mohalepte sziklafalak zöldes színe, az itt-ott vörösösen kiesillanó sziklaerek melegebb tónusa a fénynek olyan rezgését hozta létre, mely titokzatos sejtelmekre hangolta a lelket.

De nem álmodozni jöttünk ide. Hol van itt a legközelebbi víz? — kérдем a vezető erdőőröktől. Bizony erre sehol sincs víz, — volt a lehangoló válasz. A legközelebbi kút a szemben fekvő alacsony hegygerinczen túl fekvő Klastrompusztán van. Egy óra kell hozzá, míg onnan megfordul az ember. Ez a kijelentés jócskán hűtötte le reményemet.

Szemügyre vettük a barlang mostani fenekét. A déli fal mentén két helyen kupaczkok voltak, melyek nyilván a szikla tövén látható és a szikla alá hatoló gödrök kihányt törmelékéből ormosodtak össze. Bennök bőven edény- és csonttöredékek. «Nini, itt kannibálok laktak!» — mond Kadič és egy emberi ulnát mutat, melynek forgóján tisztán látszott a tűz hatása. Annál jobb! A cserepek mindenféle korról tanuskodtak. Volt köztük prehisztorikus, középkori és mostani is. Kezdtém megint reménykedni.

Hátul a hosszúság 22 m.-nél egy szűk folyosó mutatkozott; szikladarabok töltötték ki, de egy kis rés is nyílt, melyen egy ember hasmánt bebújhatott. Bekey rögtön vállalkozott erre, követői is akadtak.

Míg ő benjárt, azalatt megvizsgáltuk a közvetlenül a folyosó előtt a barlang északi oldalán látható gödröt, mely keskeny nyílással bevezetett egy 2 m.-nyi átmérőjű koromsötét oduba.

Tisztult a helyzet. E gödörrel szemben, tehát a barlang déli oldalán, 4—5 m. hosszúságban egy körülbelül 60 cm. magas kupacz emelkedett; földjének vörös színe merőben ütött el a barlang talajának szürkésbamvas fölületétől. Ez a nagy kupacz meg a fentemlített két kisebbik nyilván bizonyítékai annak, hogy itt már előttünk fölforgatták a barlang földjét. Utóbb az ásómunka folyamán megtudtam egyik embertől, hogy a Pilisi hegység nyugati oldalán levő összes barlangokat felkutatták a kincskeresők, mert a hagyomány azt tartja, hogy az egyik barlangból alagút vezet egy vaskapuhoz, mely tömredék kincseket rejtő barlangot zár el.*

* Mennyire terjedt el e kincses barlang híre, kitetszik abból is, hogy a Csepelszigeten, Tökölön megismertem egy embert, ki innen egyik társával elindult a Pilisi hegységbe, a bar-

Ezalatt megjelent Bekey, ki jelenté, hogy a folyosón túl megint kitágul a barlang, melyből egy kürtőalakú nyílás vezet fölfelé. Egyik helyen, úgy közepetájt igen alacsony és nagy sziklatömbök feküsznek szerteséjjel. A falakon cseppkőképződések látszanak.

Míg Kadič dr. és Tircs Rezső főerdőmérnök fölmérték a barlangot, én a barlang előtti szakaszt meg a rendkívüli meredek lejtőt vizsgáltam meg. Ez utóbbin rövid idő alatt egy silingára való cserepet szedtem össze, melyek a neolit-kortól kezdve minden időszakot napjainkig a La Tène és római idő kivételével képviseltek. A lejtőn látható különböző nagyságú szikladarabok arra kényszerítettek, hogy a barlang szája fölötti részt megvizsgáljam, hol ugyancsak fenyegető lazaságban lógtak a mindenféle nagyságú sziklák. Mint-hogy a barlangkutatásnál főkélléknek valloam azt, hogy a száj előtti részt is tüzetesen kell megvizsgálni, a fenyegető sziklák eltávolítása iránt is kellett gondoskodni, nehogy úgy járjunk, mint az a fiú (tótul chlapec), kit itt egy lezuhanó szikladarab agyonütött. Ettől a gyászos esettől vette a barlang nevét.

Feljáró útról is kellett gondoskodni, mert a meredek lejtőn való kapaszkodás igen fárasztó és a szállítást majdnem lehetetlenné teszi. E munkák keresztülvitelének vezetését az állami főerdőmérnökség vállalta magára, mi csak a felmerült költségek fedezéséről gondoskodtunk.

A végzett fölmérés eredménye az, hogy a Pilishegy nyugati meredek oldalán levő Chlapec-barlang relativ 160 m. magasságban fekszik, tehát a hegy alsó felében; szája nyílása 7 m. széles és 4 m. magas, belsejének hossz-tengelye egyenesen Ny-ról K-re halad és összesen 29 m. hosszú, mely hosszúságból azonban a szűk folyosóra 3·5 m., a legbelső szakaszra pedig 3 m. esik, minek folytán a főcsarnok tulajdonképpeni hossza 22·5 m., szélessége átlag 6—7 m. közt váltakozik, csak a folyosó előtt szűkül össze 3·5 méterre. Magassága pedig átlag 4 m., de keleti vége felé lassanként alacsonyodik. A folyosó utáni rész átlagos szélessége 4 m., magassága pedig 2 m.

A tulajdonképpeni ásatást május hó 6-án kezdtük Kadič Ottokár dr.-ral és együttesen folytattuk hat napon keresztül. Május hó 13-tól 24-ig egyedül vezettem a munkát. A barlangot a kipróbált módon az alapvonaltól jobbra és balra (tehát D-re és É-ra) 2×2 m.-nyi négyzetekre osztottuk fel, melyeket az alapvonal *A*), *B*) stb. szakaszaitól kiindulva számokkal jelöltünk. Kadič dr. az ásatást a barlang közepén az alapvonaltól D-re eső szakaszban kezdette és így haladt a barlang szája felé, míg én az előteret vizsgáltam.

A barlang belsejében végzett ásatásból kitűnt az, hogy sok helyütt csak csekélyke humusréteg fedte a sziklatalajt; másutt már 15—20 cm.-nyi mélységben fölbukkant a terra rossa, mely egyik-másik helyen 1·5 m.-nyi vastag rétegben települt rá a sziklatalajra. Tüzelés nyomát mindenütt lehetett találni, különösen a barlang szájához közel eső részben, de ez mind újabb keletű, a mit a csonttöredékek és edénycserepek is bizonyítottak. A kupaczkok igazol-

lang keresésére. Rá is akadtak a vaskapura, de ekkor társa megbolondult és neki esett, hogy elvágja torkát, mire ő ásóval leütötte. Leírásából láttam, hogy csakugyan megfordult a hely színén, de megértettem azt is, hogy neki is meghibbant az esze.

ták a gyakori fölforgatást, ezekből tömérdek cserép- és csonttöredék akadt. Mindenütt másod-, sőt harmadlagos fekvéssel állottunk szemben. Mindazonáltal meg lehetett állapítani, hogy a neolit-időben már megfordult benne az ember, erre mutat egy-két nukleus, néhány kovaszilánk, egypár obszidián pengetőtöredék, néhány átfűrt állatfog, két kőgyöngy és két durvább csontár meg a cseréptöredékek egy része. Ezek közül kiemelek egy töredéket, mely egyenes szájú edény legfelső része és szakasztott olyan bökéses díszítést mutat párhuzamos sűrű sorokban, melyet a Szeleta-barlang neolitikorú rétegéből és a Rábaköz néhány ugyane korból való edénytöredéken ismerek. A csontok majdnem mind, pedig sok kosárszámra kerültek elő, fel voltak törve. Ez a szokás minden időkben dívott, mert az ember mindenha szerette a csontvelőt. A neolitikorba helyezem azokat a csontokat, melyeket hosszuk irányában nagyügyesen hasogattak. Ezek közé tartozik egy emberi radius és egy tibia. Utóbbinak két összeillő részét 5 m.-nyi távolságban találtuk egymástól. E csontot élének irányában hasogatták föl, a mi véleményem szerint nagy gyakorlottságra vall. Igaza volt tehát dr. Kadičnak, mikor az első emberi csont lelése alkalmával kannibalizmust konstatált.

A bronzkort egyfelől egy másfélfordulatú karikagyűrű és meglehetősen számú edénytöredék képviselte. Érdekes volt egy vékonyka keskeny bronzlemez, melynek egyik oldalán félkörös kivágások voltak. Összevissza forgattam, mert ilyent még sohasem láttam. Tapintásom azt súgta, hogy nem bronzkori. Még több ilyen lemezke akadt. Harmadik nap kerekalakú, kis bronzpléht találtunk, ebből csakhamar valami 15 db. akadt. Negyedik nap megint ilyen lemezeket és kerekalakú pléhdarabokat találtunk. Került olyan lemez is, melynek közepe volt kerekiesen kivágva. Beillesztettem egy kis korongot, tökéletesen illett bele. A mikor pedig még aznap egy I. Ferdinánd-féle denárt találtunk, a mely szintén szorosan illett bele a kivágott lemezbe, tisztában voltunk azzal, hogy pénzhamisítók koholmányaival állunk szemben. Az illetők a barlang leghátulsó fülkéjében koholták a pénzt, a mint ezt az ott talált pléhdarabokból és egy kis bronzötvény-darabkából meg lehetett állapítani. Munkájuk közben kövekkel zárták el a barlang leírásánál említett szűk folyosót, melynek legfelső nyílását, a bizonyára kiállított ór figyelmeztetésére tökéletesen elzárták, úgy hogy idegen itt semmi gyanusát nem talált. A későbbi kincskeresők e fülkét is kikutatván, a kitakarított földdel együtt kihordták a régi bűn e jeleit is.

Legtöbb cseréptöredék a hallstatti kor mellett vall. Akadt közöttük néhány darabka, mely lapos és széles gombbal végződik. Ezek bizonyára oly tálaknak töredékei, melyeknek belsejét egy agyaglemez két részre osztotta. E választófalacska, mikép ezt ép példányból tudjuk, fönt a tál pereme szélén többnyire kiálló lapos gombbal végződött.

Ilyen tálat ismerünk a Nagy-Alföld telepeiről. A Dunántul is sűrűen fordulnak elő; így a keszthelyi múzeumban vagy nyolcz ilyen töredéket láttam. Pontos kormeghatározásuk a bronzkor végére helyezi őket, melyből átmentek a hallstatti időbe. A Sopron melletti Purgstallon egy ilyen tálban úgynevezett holdszarv-alakú idolt találtam a Hørnessel együtt végzett ásások alkalmával.

Feltűnt az a körülmény, hogy annyi cserép között csak egyetlenegy agyaggyöngy vagy orsópörgettyű-féle akadt. Gyerekjátékféle sem került elő. Ezt azzal magyaráztam, hogy e barlangot inkább férfiak lakták, míg az asszonyok és gyermekek az ettől É-ra, 70 m.-re eső nevetlen barlangban találtak menedéket. Ez utóbbi barlangban, melyről majd legközelebb beszámolok, a hallstatti idő cserepeit szekérszámba találtam. Ezek közt akadtak apró edények meg a pörgettyűk is. Itt voltak az óriási nagyságú edények töredékei is, mely edényekben bizonyára tartották a vizet. Itt a csontárak sokkal nagyobb száma. E körülményből azt következtetem tehát, hogy a prähistorikus időben a Chlapec-barlang inkább a férfiak, míg a rejtettebb és sokkal nehezebben megközelíthető nevetlen barlang inkább a nők és gyermekek tanyájául szolgált. A ki ez utóbbihoz akar jutni, annak előbb a Chlapec-barlang mellett kell elhaladnia, a hol a férfiak útját állották.

A Chlapec-barlang előterét a kincskereső nem bolygatták; itt tehát zavartalan rétegekben találtuk a leleteket. Az ásatást az északi oldalon 5·5 m., a déli oldalon 7 m. hosszúságban, tehát mindkét oldalon a meredek lejtő leg-széleig veztettem.

A barlang szájánál az ásó a sziklafeneket 2·5—3 m.-nyi mélységben érte, míg a lejtő szélén már 0·4 m.-ben koppant meg rajta. Ásatás közben kiderült, hogy az oldalvásti sziklafalak lefelé mind közelebb hajlottak össze, úgy hogy végtére hasadékokat alkottak. E hasadék volt a barlang eredeti kezdete.

A déli sziklafalon 4 m.-nyire a bejáratól Ny-ra 1·10 m.-nyi magasságban mesterséges bevágás látszik, alkalmasnak arra, hogy egy gerenda végét befogadjon. Önkénytelenül keresi a szem az ellentétes oldalon a megfelelő bevágást, de nem találja, mert a sziklafal itt már leomlott.

A barlang szájánál az alapvonalat metsző *A—A'* egyenesnél bevezetett 2 m. széles keresztárok elsöben vékonyka szürkésfekete humuszréteget vágott keresztül, melyre 15—20 cm.-es vörössárga agyagréteg következett, ebben körülbelül 80 cm. átmérőjű tűzhely volt. Tovább lefelé átlag 40 cm. vastag, sok kötőmelékkel kevert agyagréteg következett rágcsálók széles terjedelmű csontfészkeivel. Semmi kétség, hogy ragadozó madarak bögyéből eredtek. A csontocskák meghatározása a téli munka egyik feladata. Alább sárgásszínű agyag kezdődött, mely a sziklafenekig tartott. Ebben a felszíntől 1·3 m.-nyire egy nagyobb állatcsontot találtunk; ez is még meghatározandó. A második keresztárok csakhamar sok cserepet takart föl, melyek azonban különböző korokból származnak. Csak egy helyen, 3·20 m.-nyire a barlang szájától, 40 cm. mélységben egy nagyobb tűzhely kezdődött, melyből egy kengyelvas került elő. E tűzhely odább Ny-ra mind terjedelmesebbé vált és igen nagy faszénderabokat tartalmazott. Javáresze jóval túlért a barlang szájától számított 4 m.-en, itt megint egy kengyelvasat találtunk. A tűz zöme tehát kívül esett a déli oldal sziklafalában látható bevágástól, annyival is inkább, mivel az északi sziklafal jóval beljebb eshetett a barlang felé. A dolgot olyképpen magyarázom, hogy az említett bevágástól egy gerenda vezetett át az északi sziklafalhoz, még pedig nem merőlegesen, hanem rézsutosan. E gerenda tarthatta a barlangot elzáró palánkot. Valamely ellenség, hogy ki volt, azt talán a

szakértők a kengyelvasakból meg tudják határozni, e kapun kívül nagy tüzet rakott, még pedig nyers fából; innen a darabos szénmaradványok; e tűz füstjével a barlangba menekültek alkalmasint megadásra kényszerítették. Talán a tatárjárás vagy a törökvilág egy szomorú eseményének gyászos emlékével állottunk itt szemben. A középkori edénytöredékek is világot deríthetnének ez esemény korára.

E tűzhelytől odább D-re megint garmadával kerültek elő a prähistorikus idők cserepei.

Meglepőnek találom, hogy sem a La Tène idő, sem a római kor egy cserepét sem találtuk itt. Pedig a bejáró előtti második árokból előkerült egy térdfibula. A nevetlen barlangból sem került ki La Tène vagy római korú cserep, pedig egy igen szép és majdnem teljesen ép római csontfésűt találtunk.

Az ásatás végeredménye az, hogy mindkét barlang a neolit-, bronz- és hallstatti korban, későbbben pedig a középkorban ismételten szolgált a környék lakóinak menedékhelyül. Legtovább a hallstatti idő emberei tartózkodtak bennük, a mit e kor számtalan cserepe bizonyít.

Nem utolsó eredmény az is, hogy ez ásatások nyomán kiigazíthatók Esztergom vármegye monografiájának ama helyei, melyek e barlangok őskori állapotairól mit sem tudván, mégis azt mondják, «hogy e barlangokat ősemberek lakhelyeinek tartani nem lehet».*

Az ásatást teljesen befejezni nem tudtam, mert a harmadik hét végén már jelentkezett a barlangi rheuma, mely fiatalabb emberre nézve is veszedelmes baj. Majd ősszel, a mikor a napszám megint olcsóbb lesz, rajta leszek, hogy a munkát befejezzem. Akkor azután Kadič Ottokár dr. barátommal kimerítő monografiával szolgálunk.

Bella Lajos.

* Borovszky Samu dr.: Magyarország Vármegyéi és Városai: Esztergom vármegye. Irták az esztergommegyei helyi munkatársak. 177 s f. I. Esztergom Vármegye Östörténete.

LEVELEZÉS.

I. Ifj. KRECSMARIK ENDRE: SZARVAS DOMBORMŰVES KÉPE
ŐSKORI EDÉNYTÖREDÉKEN. A szarvasi ág. h. ev. főgymnasium régiségtárában egy hatalmas őskori agyagedény töredékét őrzik, melyen egy szarvas domborműves rajza látható. Eredetére vonatkozólag teljesen határozott adatok nincsenek. Szóbeli és írásbeli felvilágosítások alapján annyit lehetett megállapítani, hogy a tiszazugi régészeti társulat révén a 70-es években Csépa szolnok-megyei községből került Szarvasra, a főgymnasium régiségtárába. Úgy gondoltam, nem végezek felesleges munkát azzal, ha rövid leírásban ismertetem. Csépa, a neolith-kori emlékek elismert lelőhelye. Ezen edénytöredékkel együtt Cséparól máander-szerű szalagdíszszel ellátott cserépdarab is gazdagítja a szarvasi főgymnasium régiségtárát, tehát oly ornamentikájú edénytöredékek, melyek a híres óbessenyői neolith-kori leletek között szintén fellelhetők, ugyancsak az edény oldalán fel- és leszálló szalagdudor az óbessenyői analógiának megfelelően a csépai edénytöredéken, bár elmosódott nyomokban, szintén fellelhető. Neolith-kori eredete mellett legerősebb bizonyíték a domborműves szarvasrajz, mely az edénytöredéket díszíti is. Dr. Márton Lajos tanulságos értekezése,* a hazai őskori és ókori legfontosabb régészeti kutatásokról ismerteti az újabb kőkorról szólva megemlíti a hazai leletek között azokat is, melyeknél figurális ornamentikával találkozhatunk. Említést tesz a tordosi, bukova-pusztai figurális domborművel ellátott edénytöredékekről. A tordosi neolith-kori reliquiákról Reinecke Pál közölt rövid értekezést e folyóirat hasábjain.** Ezen cikkében a tordosi emlékekkel kapcsolatban azt fejtegeti, hogy Közép- és Észak-Európa kőkori agygművészete sokkal fejlettebb volt a Középtenger keleti vidékének keramikájához viszonyítva, mivel az előbbi területről származó edények durva, sokszor erősen érdes felületűek és kezdetleges díszítésekkel bírnak, ellenben a keleti leletek fényes és csiszolt felületűek s rajta figurális díszítmények is előfordulnak. De viszont Reinecke megállapítja azt, hogy az erdélyvidéki tordosi edénytöredékek egyrésze határozott közeledést mutat fejlettebb technikájával a keleti leletekre. Egy edénycserepen figurális dombormű is szemlélhető, a mi ritkaságszámba vehető, mivel a keleti (Hissarlik-Trója, Phrygia, Görögország, Cyprus, Egyptom) keramikai reliquiák között egyedül a

* Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn. L. von Marton. (1911.)

** Arch. Ért. 1898. 97—103. old.

cypruszi leleteknél találkozhatunk ilyenekkel. A tordosi figurális dombormű egy felemelt korú embert ábrázol, az alsó végtagok hiányával (1. ábra). 1907-ben azonban a hazai ilyenmű emlék újabb lelettel gyarapodott. Kislégghi Nagy Gyula az Aranka-menti bukovai puszta melletti neolith-kori tumulusokat kutattván, a leletek között oly edénytöredékeket talált, melyek figurális domborművekkel ékeskednek.* Egy ily töredéken állatalakhoz hasonló diszítések vannak (2. ábra). Egy másikon pedig egy szarvasnak domborműves rajza látható (3. ábra).

Ezekhez járult most a csépai edénytöredék (4. ábra). Az edénydarab hatalmas, $9\frac{1}{2}$ cm nyakmagassággal bíró gömbidomú agyagedény tagja lehetett. Az edény kézzel formált; anyagosa feketés színű, durván iszapolt agyag, mely kívül az égetés folytán vékony, téglavörös kéreggel bír. Az edénydarab belső

CSÉPAI LELET. $\frac{1}{2}$ n.

ARANKAVIDÉKI LELET.

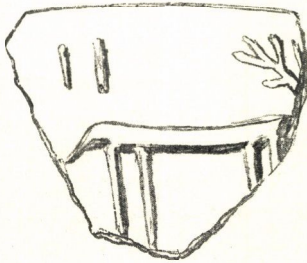
Arch. Ért. 1907. 275. l.

oldala ripacsos, egyenetlen. A töredék hossza 26.5 cm, legnagyobb szélessége 17.5 cm, vastagsága több mint 2 cm. Nemcsak a belső, de a külső oldal felszínén is sérülés folytán egyenetlen, ripacsos területek vannak. Az edénytöredéken látható szarvas domborműves rajza az edény nyakán kezdődik s folytatódik az edény testén. Az edény nyakára a szarvas agancsának javarésze esik, ellenben az agancs el nem ágazó része már az edénytesten van. A kőkorból éltszárvasok kora a ma is élő gímszarvas (*Cervus elaphus*) volt leginkább elterjedve. Valószínű, hogy e dombormű is ezt a szarvasfajtát akarja utánózni. A test arányainak feltüntetése s az egyes testrészek tagozottsága és kidolgozása a lehető kezdetleges. A fej tetejéről három hatalmas ág ered, egy közepben, többé-kevésbbé merőlegesen, kettő pedig oldalt, ferde irányban a jobb és baloldalon, szimmetrikusan elosztva. A szimmetriára való törekvés kifejezést

* Arch. Ért. 1907. 266—279. old.

nyer a két oldalsó ág belső mellékágainak számában, nagyságában és elhelyezésében. A szarvas agancsa tizenkét ágú. Az agancs főágai aránytalanul hosszúak és tömegesek az állat testéhez képest. A szarvas törzse túlságosan megnyúlt s úgy a fei, mint a nyak, törzs és láb alakja hasábhöz hasonló. Olyan képet mutat az egész állat, leszámítva agancsát, mintha léczdarabkákból állítanánk egybe, vagy deszkalemezből vágnánk ki egy kezdetleges körvonalú szarvas-alakot. Az állat testének sem körvonala, sem felszíne nem tüntet fel különösebb tagozottságot. A mellső két láb helyén az edény felszíne annyira rongált, hogy a jobboldali mellső láb helyzetét csak sejteni lehet. Valószínűleg felemelt és térdben hajlított helyzetű volt, jelezve az állat indulását. Különösen a hátsó lábak elhelyezkedése igazolja, hogy e dombormű készítője tájékozatlan volt a perspektivikus ábrázolásban. A szarvas orra táján felfelé haladó szalagdudor részlete látható. Az edénytöredék peremének vonala oly csekély

TORDOSI LELET.

Arch. Ért. 1898. 98. 1.

görbülettel bír, hogy a hiányzó rész kiegészítése egy jó hektoliter ürtartalmú edényt sejtet. Alkalmasint gabonatartó agyagedény töredéke, amilyenek a tordosi, bukova-pusztai, óbessenyői leletek között meglehetősen számmal akadnak. Az analógiát még határozottabbá teszi a dombormű azonos tárgya, ugyanis úgy a bukova-pusztai, mint a csépai edénydarabon szarvas domborművű rajza látható. A bukova-pusztai szarvas körvonalában azonban nincs meg az a geometriai szegletesség, mely a csépai szarvasrajzot jellemzi. Reinecke fentebb említett értekezésében a cyprusi figurális domborművekről szólva, közli egy ily edénytöredék szarvast ábrázoló figurális domborműjének rajzát (5. ábra). Ha már most a cyprusi és csépai domborműves leletet állítjuk egymás mellé, azt a meglepő tapasztalatot tehetjük, hogy a csépai szarvas rajza stylusa hasonlőbb a cyprusihoz, mint a bukova-pusztaihoz. A megnyúlt, szegletes törzs, a léczidomú lábak, az agancs alakja, a törzs szegletes, geometrikus alakítása közel áll a cyprusi szarvaséhoz, közelebb, mint a bukova-pusztai alakhoz, melynek körvonalában több lágyságot találunk. Azt lehetne mondani, hogy a csépai szarvas formailag tökéletesebb a cyprusi szarvasrajznál. Emeli a csépai dombormű jelentőségét és értékét ama körülmény is, hogy míg ezen neolith-kori szarvasdomborművek csak töredékekben szemlélhetők, addig a csépai a mellső lábak rongált állapotától eltekintve csaknem teljesen ép szarvast ábrázol. Mindenféleképpen komoly figyelmet érdemel e csépai dombormű, mert nemcsak a hazai, de a külföldi hasonló korú szarvasdomborművek legépebb s legkarakterisztikusabb leletei közé sorolható.

Szarvas, 1912 június 18.

Ifj. Krecsmárik Endre.

II. SINKA FERENCZ: A GARAMKÖVESDI ŐSTELEPRŐL. A Garamnak a Dunába ömlésénél fekszik a Hont megyéhez tartozó kisközség: Garamkövesd. A prähisztorikusok előtt a helység nem teljesen ismeretlen. Rómer Flóris már évtizedek előtt említést tett a határában található békateknőkről, csontokról

és cserepekről, melyek az őskorból valók.¹ Ugyanő ábrában is bemutat egy csavaros sodronyú és kerekfejű bronztűt, melyet Garamkövesd határában találtak,² s melyet később Wosinsky Mór is figyelemre méltatott.³ Mindezek azonban (kiváltképen a bronztű) csak a föld színén véletlenül talált leletek, rendszeres kutatás a község határában eddig nem történt.

Esztergom vármegye történelemelőtti korát kutatva 1908. év nyarán elhatároztam, hogy a tőszomszédságban fekvő Garamkövesd határában, az említett nyomok után, az őskori telepet felkutatom és feltárom. A község melletti «Vrchu» hegyháton elterülő földeken mindjárt az első terepszemle alkalmával számos őskori cserepet és kagylótöredéket találtam. Az ásatást hat emberrel 1908. év aug. 24-én Kotra Kálmán ottani földbirtokos földjén kezdtem meg, azután aug. 30-ig Szlanka István, özv. Kőmives Péterné, Matus Kálmán és Hopka Móríczt földjein folytattam. A két legtávolabbi föld egymásközi távolsága 600—800 méter volt, «Vrch» két ellentétes végén.

A «Na Vrchu», a honti hegyek déli nyulványa, a Dunáig húzódó «Szkala» közvetlen folytatását képezi nyugat felé. Hossza mintegy 1500 m., legnagyobb szélessége 800 m., tengerszine fölötti magassága 158'86 méter. Fekvése kelet-nyugoti irány. Északról az Uhliszko patak által határolt része csaknem egész hosszában egyenes vonalú és meredek esésű. A patak, mely útközben két malmot is hajt, a hegyet nyugatról is körül folyja s úgy ömlik a Garamba. De meredek esésével eléggé védett a hegynek a Garamra néző déli oldala is. A folyó partja fölött 50—60 méternyire magasodó hegyoldalakat néhol kopár helyek és sziklás bérczek szakítják meg. A hegynek közvetlenül a község fölött emelkedő része kelet felé a Szalkára vezető törvényhatósági útig lankásan ereszkedik. A földtulajdonosok a hegyhátat kocsival csakis ezen végéről közelíthetik meg. A mélyút maga is valószínűleg védelmi célból ásott őskori átvágásból keletkezhetett.

Ásatásaim közben Szlanka Istvánnak a község fölött elterülő földjében 60 cm. mélyen tűzpadokat találtam. Matus Kálmánnak a hegyhát ellenkező, nyugoti végén lévő földjében egy hamuval telt üvegre akadtam, honnan az égetett csontokon kívül agyagkúpok is kerültek elő. Ettől mintegy száz lépésnyire a Garam és a patak fölötti részen, Hopka Móríczt földjében őskori telepre bukkantam, honnan temérdek agyagedény-töredék, a legkülönbébb alakú és kidolgozású cserépedények maradványai kerültek felszínre. A hat napon át folytatott ásatások kielégítő eredménnyel jártak. A nagyszámban előkerült leletekből megállapíthattam, hogy a község mellett s a Garam folyásával párhuzamosan haladó hegyhát, a «Na Vrchu», az őslakók által céltudatosan kiválasztott és hosszú időn át lakott letelepülési hely volt.

Az ásatás eredményeit az ábrákban bemutatott szemelvények ismertetése mellett a következőkben foglalhatom össze:

I. *Cserépedények és égetett tárgyak* az őstelepről elég számmal kerültek elő. Meglehetősen kisméretű agyaggulácska. (1. ábra.) Magassága 35 mm, szélessége

¹ Műrégészeti Kalauz, 1866. I. 7. l.

² U. o. 35. l. 47/a ábra.

³ Arch. Ért. 1891. XI. 50—56. l.

alul 32, felül 15 mm, vastagsága alul 18, felül 8 mm. Kis mérete és hosszában átfúrt volta arra enged következtetni, hogy az valószínűleg nyakban hordott amulett volt. Törött agyagedény lába. (2. ábra.) Analógiája a kurticsi őstelepen is fordult elő,¹ vastagabb szárral. De még nem láttam olyan őskori edényt, melynek ily lába lett volna. Agyag-edényké, valamint kézzel durván idomított agyagtál, analógiáit a neolithkori őstelepeken mindenütt feltalálhatjuk. Agyagtárgy, mely első pillanatra kezdetleges idolkra emlékeztet. (3. ábra.) 44 mm hosszú, 18 mm átmérőjű, hengerded idomú. Két végén törés nyomai láthatók. Egyik végén ujjal összenyomott dudorodás van, az egészen, hosszában és keresztben, díszül szolgáló karczok. Agyagkanál az őstelepeken előfordul ugyan, de többnyire nyél nélkül, mint pl. Lengyelen. (4. ábra.) Wosinsky hosszasan magyarázza használatát.² Kerékágyas, simakorongú orsógomb. Orosz Endre a petrisi őstelepen a fanyelet is benne találta.³

Találtam még agyagedénykét (átmérője a felső részénél 50 mm, a fenéknél 30 mm, magassága 55 mm); (5. ábra.) kézzel idomított agyagtányérkát (átmérője 10 cm, a fenéknél 3.5 cm, mélysége 3 cm); két drb ép és két drb csorbult orsógombot; két drb orsóagy és két drb orsószárnny-töredéket; két agyagtálat, az egyiknek szélén bütykökkel; agyagedényke-alsórészt, agyagkanál merítőjének töredékét, agyagszűrő-töredékét. Ezeken kívül a földből előkerült még több száz cserépedény-töredék (peremek, oldalak, fülek, fenekek, stb.), grafitosok vagy egyszerűen égettek, a neolithkori edényeket jellemző vonal- és ujjbenyomású díszítésekkel, vagy azok nélkül.

II. *Köeszközök.* Valamennyi kezdetleges. Csiszolt csupán egy kaptafa alakú kövéső, (7. ábra) egy csákány-töredék; a többi csiszolatlan. Kovakő-szilánk, kovakőnukleusok, természetes, csiszolás vagy fúrás nélküli folyó-kavics. A szolnodobokamegyei leletek között analógiáit feltalálhatjuk.⁴ Az itt találtakon a használat erős nyomai láthatók, némelyikből az ütés következtében egyes darabok le is töredezték. Előkerültek egy közepén átfúrt, kis lapos kavics (nyakban hordozott) amulett, valamint különböző alakú csiszoló-kövek. Az elsőnél a mellső oldal a csiszolástól lapos; a második alsó része ráégett agyagos, mert a csiszolókö utóbb a tűzhely tapaszában tett szolgálatot; a harmadikon látható vonal a csontárok hegyesítésétől eredett mélyedés. (8. ábra.) Egy tárgyat törő- vagy zúzókönek tartok, analógiája az őstelepeken gyakori; hasonló a bogojevoi őstelepen is előkerült.⁵ Zúzókö, esetleg szövőszéknehezék lehetett egy másik vekni alakú, kettétörött kö is.

Ezekon kívül a következő köeszközöket találtam; négy darab kavicsból alakított, fúrás nélküli kőbaltát (kettő az ütések következtében csonka); egy drb tojásdad alakú zúzó kavicsot, ütések nyomaival; négy drb felső és egy drb alsó őrlőkövet (töredékek) homokkőből, mindegyiknél az őrlési oldal lapos és lekopott; két drb dülényded és két drb téglányalakú csiszolókövet; egy drb

¹ Arch. Ért. 1889. XIX. 24. 1.

² Arch. Közlem. XIV. 11. 1.

³ Arch. Ért. 1901. XXI. 28. 1.

⁴ Arch. Ért. 1897. XVII. 100. 1.

⁵ Arch. Ért. 1899. XIX. 65. 1.

1.

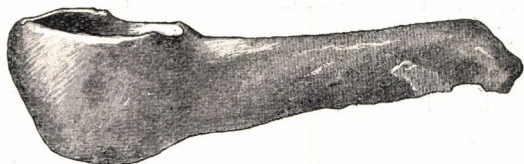
2.

3.

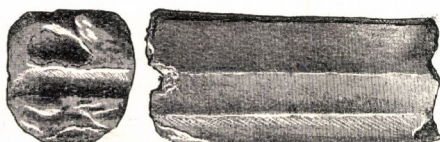
5.

4.

6.

8.

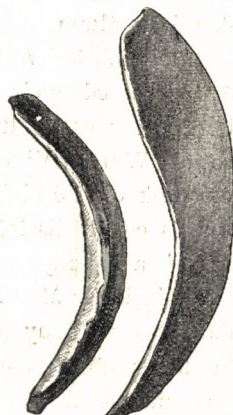
7.

11.

12.

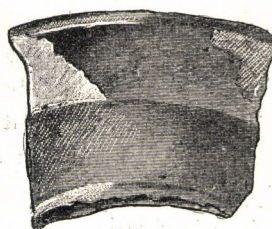

9.

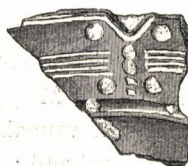
10.

14.

15.

13.

16.

fogolytjás nagyságú kavicsot, mely talán parittyakövéül szolgálhatott és két drb hasonló nagyságú kőhőmpölyt a tűzhely tapaszában. Egy a már említett-hez hasonló vekni alakú követ háromszoros nagyságban, de szintén töredékben, egy másikat is találtam.

Összesen nyolcz kovakő-nukleust találtam ezeken kívül még más 16 drb nukleushoz hasonló kavicsdarabot, melyekről egyes részeket zúzás vagy ütés által lepattogtattak.

Meg kell még emlékeznem a neolithkori telepeken gyakran előforduló amaz éles szögben hajló, sima lapokkal ellátott kövekről, melyeket csiszoltaknak gondolnánk, ha a tűznek a kőre gyakorolt pattintó és szétrepesztő hatását nem ismernők. Céljukat talán eltalálom, ha ezen éllel bíró köveket penge-ütőknek tartom.

A tűzhelyek körben húzott tapaszaiban a megerősítésül szolgáló diribdarab köveken kívül elhasznált kőeszközök töredékeit, nevezetesen baltadara-bokat is találtam.

III. *Mészbetétes edényrészek.* Az (1—16.) ábrák barnára csiszolt mészbetétes edények töredékeit mutatják. E töredékeken látható széles sáv teljesen meg volt töltve mésszel, helyesebben égetett csontliszttel (hamuval), mint azt Wartha Vincze egy ízben analízis útján már megállapította. A párhuzamos sorok disztísei feltételezik fésűs pálczikák használatát, míg a láncsorok félkörei és egyéb disztíések szabadkézzel készülhettek. A disztítés jellege olyan, mint pl. a bakonyromándi mészbetétes edényeké.*

Wosinsky Mór az őskor mészbetétes disztíesű agyagművességéről írt munkájában ezen edények előfordulási határául a Dunát jelöli meg, és fontos tényként konstatálja, hogy Felső Magyarországon e disztítés elterjedve nem volt. A garamkövesdi őstelep, mészbetétes edényeivel, e kultúra határvonalát kiterjeszti.

Mészbetétes edénytöredéket még 19 drbot találtam; grafitos, csiszolt edénytöredéket (fülek, peremek, oldalak, fenekek stb.) pedig 51 drbot.

IV. *Csonteszközök és agancsok* a garamkövesdi őstelepen elegendő számmal kerültek elő. Közöttük sok vágáshoz, bőrvakaráshoz vagy edények formálásához használt borda-kés, valamint a bőrruhák összetűzéséhez használt csontár. Árakul a különféle állatok minden erre alkalmas csontrészeit használták fel, a halbordákat épp úgy, mint a hegyes vadkanagyart, továbbá madárcsontokat, farkasfogakat és más állati szemfogakat, sőt még tehénszaruból is faragtak alkalmas szűrőeszközt.

Két csonteszköz a garamkövesdi ásatás legértékesebb lelete. Az egyik kettétörött csontkalapács felerésze. Hossza 11 cm, szélessége a fúrásnál 5 cm, a végénél 1.5 cm; a fúráslyuk átmérője 2.5 cm. A csontkalapácson a használatnak semmi nyoma, tehát munkaközben, valószínűleg a nyél beszorítása alkalmával törhetett a lyuknál ketté. Még teljesen készen sem volt, mert az élék lehorzsolva csak az egyik oldalán vannak, a másik oldala egészen lapos. A csont kívül keményebb, belül lazább szövetű; színe fehéres sárga.

* Arch. Ért. 1901. XXI. 57—60. l.

A csontkalapácsok nem ismeretlenek a neolithkori nagyobb telepek leletei között. A Nemzeti Múzeumban a szíhalmi leletek között láthatunk egy erősen használt példányt, de alakja laposabb, végein is szélesebb. Hasonló került elő a tordosi őstelepen is, melyet Téglás Gábor ismertetett.¹

Az előbbinél is becsesebb leletnek tartok egy gondos faragású csonttárgyat, mely egyik végén befűrt. (9. ábra.) Hossza 25 mm, szélessége a felső részen 20, az alsó részen 23 mm. A befűrés befelé szűkülő; a lyuk mélysége 22 mm, átmérője 12 mm. A fehérsárgás színű, szarvasagancsból készült csonttárgy tetejének és aljának széle gondosan le van dolgozva, mindkét végén párhuzamos dudorok futnak körül. Analógiáját a kőkori telepekről még sehol nem olvastam. Hosszú fatűre alkalmazható gombnak, vagyis tűfejnek tartom. A bronzból készült tűk között nem egy hasonlót találunk; sőt olyan is előfordul, melynél a fej külön tagban volt öntve és a szárra erősítve, vagyis teljes bronz-analógiája a garamkövesdi kőkori csontleletnek.²

Egyéb előkerült csonttárgyak még: egy szarvasagancsból készült, négy oldalt félig lefaragott, 14 cm hosszú eszköz, mely fába illeszthető csapul vagy edényidomítóul szolgálhatott. Másik érdekes csonttárgy egy kétoldalt élesre lefaragott őzagancs-kés.

Medvefogát és hegyes vadkanagyart előszeretettel használtak amulettekül is. Ilyen volt egy lyukkal ellátott, hasított vadkanagyár is. (9. 10. ábra.) Valamennyi között meglepő formát mutat egy csonteszköz. Valóságos nyílhegy. Analógiáját nem is, csak hasonlót találtam a vattinai őstelep leletei között.³ Azonban míg ennek hegye kúpalakú, addig a garamkövesdi példány határozottan nyílhegy formájú.

Az elsorolt szemelvényeken kívül a következő csontárakat találtam: őzagancsból készült 1 drb, vadkanagyár 3 drb, hasított agyár 1 drb, halborda 1 drb, állati metszőfogak 4 drb, szemfogak 4 drb, egyéb szűrőeszköz 4 drb, diszítéshez vagy karczoláshoz használt csontszilánkok 11 drb. Előkerült még: csontsimító 1 drb, borda 7 drb, fűráshoz vagy idomításhoz használt vékonyabb csontszár 6 drb. Őzagancs, a használat nyomaival, 3 drb, közöttük kettő kétágú. Lemetszett szarvasagancs-részek 3 drb. Itt említek meg egy ötágú nagy szarvasagancsot, egyik ágán a körülmetszés látható nyomaival.

V. *Agyagtárgyak, tápaszok, kagylók, hamu, csontok.* Mint a legtöbb neolithkori telepeken, itt is előkerült a föld alól egy agyagkúp, melynek rendeltetésével a tudósok ma sincsenek tisztában. Rómer tűzikutyának tartja, mások szövőszéknehezéknek, Szendrei szimbolikus jelvénynek. Az utóbbi véleményt erősíti meg ez a lelet is, mert az alakatlan gödör, ahonnan a példány előkerült, telve volt hamuval, elégett farészekkel és csontmaradványokkal, tehát a gödör áldozóhelyül szolgálhatott. A főzőhelyeket a sima tűzpadok és az azt körítő agyagvédfalak eléggé jellemzik. Az agyagkúp felül egyharmad résznyire, mint az analog példányoknál, itt is keresztül van fűrva. Ezenkívül akadt még egy

¹ Arch. Ért. 1882. II. 285—296. 1.

² Hampel: A bronzkor emlékei, III. k. 141. 1.

³ Arch. Ért. 1902. XXII. 53. 1.

csonkakúp alakú agyagtárgy, valamint egy 9 cm. átmérőjű agyaggömb fele része; a másik felét az ásó szelhetette le.

Agyagtapaszt többet találtam. Kettőn a betapasztott ágak nyomai felismerhető módon láthatók. Érdekesekek a tüzelő-padok talaját képezett és egyik felén az égéstől kökeménységűvé vált tapaszok is. «Unio» vagyis folyami kagyló a konyhahelyek közelében feltárt gödrökben kosárszámra fordult elő.

A földből előkerült temérdek állati csontról kellene még beszámolnom. Különféle állkapcsok, törött és egész lábszárcsontok, bordák, őstulok-szarvak, stb. képezték ezeknek zömét. Miféle állatok csontjai ezek, nem tudom. Egy kollekciót még 1908. év őszén elküldöttem tudományos meghatározás végett, de maig sem vagyok oly szerencsés helyzetben, hogy azokról szakvéleményt mutathatnék be. Ezért késett ez ismertetésem is.

Garamkövesdi ásatásaim leleteit a fentiekben lehető részletességgel elősoroltam. Azok meghatározása és a körülmények egybevetése után az eredményt a következőkben foglalhatom össze: A Garam torkolatától kezdve a folyó mentén felfelé húzódó hegyek az őskorban emberek által lakott helyek voltak. A község mellett lévő «Vrch» nevű hegyhát az őskorban sok száz éven át települ szolgált, keleti része előbb mint a nyugoti rész. Az itt előkerült leletek jelentékeny része a neolitikorból való. Erre mutatnak az agyagból készült tárgyak és edények kezdetleges kidolgozása és formái, valamint a csiszolás nélküli kavics-kőbalták. Mindezek a hegynek közvetlenül keleti részén kerültek elő. Míg a nyugoti végén kiásott agyagedények, finom iszapolásuknál, kidolgozásuknál és csinos alakjuknál fogva fejlettebb izlést és sokkal későbbi időt tételeznek fel.

Sinka Ferencz Pál.

III. Dr. CSÁK ÁRPÁD: A KESZTHELYI RÓMAI URNATEMETŐRŐL.

A keszthelyi Balatoni Múzeum-Egyesület nagyszabású régészeti ásatást végzett 1909. év december és 1910. év január és február havában, herczeg Festetics Tassiló georgikoni és fenéki pusztái közt fekvő és Keszthely határában levő Ujmajor területén, a Szent Miklósról nevezett temető s az ujmajori fasor között elterülő szántóföldön, melyet keletről a keszthely-balatonszentgyörgyi országút határol. Ujmajor eddig arról volt nevezetes, hogy ott született ezelőtt 82 évvel Szendrey Julia, Petőfi Sándor felesége. Most újabb nevezetességre tett szert a területén talált *római urnatemető* által és méltó helyet foglal el régészeti szempontból is régóta ismert, hírneves szomszédja, a Mogentiana-nak tartott római municipium: Fenék mellett. E temetőben összesen 129 sírt tártunk fel, melyek közül 117 urna-, 12 pedig csontvázsír volt. Az urnasírok alakjuk és szerkezetük tekintetében így oszlottak meg: Feltártunk összesen 56 kerek-, 52 szegletes- és 5 római háztető-zsindelyvel kibéllt szegletes urnasírt. Találtunk egy kőkoporsót és három őskori gödröt. Az urnák nagy része a pusztta földbe volt eltemetve; de találtunk 5 olyan urnasírt is, melyeknek oldalfalai római háztetőzsindelyvel volt kibéllve és teteje földve. A temető közepén egy 24 méter hosszú és három méter széles épület állott, nyolcz rekeszre, osztályra osztva. Ez a ház az előkelőbb, vagyonosabb egyének, vagy családok temetkezési helyéül szolgált és díszes lehetett, mert a faltörmelék

között falfestményeket és faragott márványtöredékeket találtunk. E ház egyik osztályából homokkőből faragott urnakoporsó és két feliratos római sírtábla került elő.

Az egyik sírtábla felirata: TI. IULIUS FAVSTINVS ANN. XXXXV. IVLIA FAVSTINA ANN. XL. H. S. S.

A másiké:

T. OPPONIVS ANN. . . H. S. E. Alul a kő csonka.

Úgy az urna-sírok, mint a csontvázsírok nagyon gazdagok voltak tárgyakban. Gyönyörű üveg- és cserép-urnák, füles és fületlen cserépkorsók, tálak, tányérok, csészék, csuprok és poharak, illatos olaj- és könnytartó üvegecskék, bélyeges és domborműves cserép-mécsesek, bronz fibulák, ezüstből való fémtükrök, vaslándzsák és nyilak, kulcsok és zárrészletek stb. kerültek elő a sírokból. Különösen érdekes és értékes egy nagy üveg-urna és egy üveg-pohár, mely utóbbinak oldala domborműves díszítésű. A cserép-mécsesek: (FORTIS, SEXTI, LVCIVS, PAOR, ATIMETI és JECIDI) bélyegzésűek. Előkerült több értékes terra sigillata csésze is, melyek közt vannak fekete és élénk vörös színűek. A terra sigillatacsészék emberi, állati és növényi alakokat ábrázoló domborművekkel ékesek. A temető a Kr. utáni első három századból való. Ezt bizonyítják az urnákban talált Trajanus és Antoninus Pius császársági bronzérmek és csontvázsírok. A temető egy része még várja a kutatást.

A temetőről térképet készítettünk, a melyen a temető helyrajzi fekvése és a sírok egymáshoz viszonya van pontosan feltüntetve. A temetőben talált épület alapfalairól, úgyszintén az urnákban talált régiségtárgyak nagy részéről fényképfelvételeket eszközöltünk és ezek hűen illusztrálják e valóban érdekes régészeti ásatás eredményét, melylyel múzeumunk archaológiai osztályát gazdagítottuk s melylyel folytonos tevékenységünknek adtuk tanujelét.

Keszthely, 1911. október végén.

Dr. Csák Árpád,
a régészeti osztály vezetője.

IV. KOVÁCH ALADÁR: AZ ALSÓPÉLI ÁSATÁSRÓL (TOLNAVÁRMEGYE). Papi Visolyi Ákos nagybirtokos úr szíves engedélyével és meghívására utaztam Alsópél pusztára ásatás végett. Ugyanis nevezett földbirtokos úr Tolna vármegye múzeumát meglátogatván, említette, hogy birtokán egy új kocsit kivágása alkalmával a cselédség, mely a munkát végezte, több emberi csontvázra akadt, melyek mellett apró vas és bronz tárgyakat találtak. Kérésre megengedte, hogy a területen ásatást végeztethetek s egyuttal meg is hívott ezen munkálat teljesítésére. Folyó évi október hó 24-én utaztam tehát a helyszínére. Ez a hely, vagyis Alsópél puszta, eddig, mint kő-, bronz-, kelta- és népvándorlás körbeli lelőhely volt ismeretes. Ásatásom nyomán most már az ötödiket a római korból is beiktathatom. Alsópél puszta, Nagydorog és Sárszentlőrincztől nyugatra a Sió-Sár és Kapos folyóvizeken túl mintegy 3—4 kilométernyire magas löszdomb vidéken fekszik; a dombvidék vonulata ott a hol földmívelési cultura nincs, erdőséggel borított. Tehát ez a terület az említettem folyóvizek völgyének szélén emelkedő löszdomb vidék. Az ásatási területem a puszta közepe táján a gazdasági épületek közt volt. Erre vezet

Udvari községből az út s mivel előzőleg a kocsút a kastély sarkának vezetett s ezt a tulajdonos nem volt hajlandó túrni, tehát egy a kastély fekvéséhez aránylag igen magas dombháton át észak-déli irányban egy újabb utat vágatott, mely kocsút a kastélyt jóval nyugotra hagyva, néhány gazdasági épület mellett vezet el. A kocsutat három méter szélességben, 1—1.5 méter mélységgel ásták s itt a kocsútban és ennek kivágott partján akadtak több csontvázra állítólag rendetlenül elhelyezve. A nyert értesülés szerint körülbelül 10—12 csontvázat tártak fel, melyek közül néhánynak csak a fejét rombolták szét, mert a test az útvonalon kívül esett. A leletek vas- és kis mértékben bronztárgyak és római pénzek. Az ásatást, mivel az útvonal észak-délnek vezet, ennek az útvonalnak keleti partja fölött teljesítettem, a mely oldal felől állítólag csak néhány koponyát tördeltek szét. Az első kutató árkot — tekintettel arra, hogy a cselédség bemondása a csontvázak fekvési irányára nézve nagyon eltérő volt, észak-déli irányban húztam, hasonlókép a másodikat is. A part oldalából kiásott koponya fekvő helyének mélységét megtudták mutatni s így meghatározhattam, hogy körülbelül egy méternél valamivel mélyebben kell ásatnom. Az első kutató árkot éppen ezen koponyás lelőhely közelében húztam azzal a gondolattal, hogy a váz derekára vagy legalább a lábszárakra akadhatok. Azonban csalódtam, mert az árok meddő maradt s ekkor a part szélén a tulajdonos engedelmével — húzott kutató árkomig bevágást ástam. Ekkor tűnt ki, hogy a holttest északkelet-délnyugati irányban feküdt egészen ferdén a kutató árok irányához, minélfogva azt nem is találhattuk volna meg más különben. A test hossza a koponya fekvő helyét is hozzámérve 180 cm., felső lábszár csontja 40 cm., alsó lábszár csontja 34 cm. hosszú volt. Jobb felől a szív táján a mellen római IV. századi rézérem feküdt; az érem egyik felén a két gyermeket szoptató farkas, másik felén római sisakos férfi mellkép Urbs Roma körirattal van. A jobb felső karon közel a könyökhöz teljesen elrozsdásodott vaskarika volt; ez a kivételkor apró darabokra törött szét. A medencze-csontok közt volt a rozsdától összezsomósodott s így alig meghatározható tárgy, mely ép úgy lehetett vékony bronzlánczocska, mint bronzsodronyból készített fibula, valamely vastárgygyal kapcsolatosan, mert csak így magyarázható meg a rozsdától való összezsomósodás, mely rozsdás kemény földanyaggal is vegyült. Ennek a csomónak egyik laposabb felén vászonfélének szálnyomai láthatók, tehát a tárgy valamely övnek az összekapcsolója lehetett. Tekintettel ezen csontvázak fekvésének irányára, nyugat-keleti irányban vonattam négy méter hosszú és másfél méter széles és ettől félméternyire odább három méter hosszú árkot s tekintettel arra, hogy itt már dombosabb volt a hely, másfél méternyire ástam le. Már napnyugta táján bukkantunk a második árokban a második csontvázra, melyet teljes nagyságában kitudtam tárti. Ez majdnem pontosan észak-déli irányban lábbal északnak feküdt; hossza 176 cm. Közel a lábujjakhoz egy fázéknak az alsó fél része volt. Vállán a kulcs-csont és vállperc tájékán az ismertes három gömbös római bronz T fibula volt. Semmi más tárgy nem volt található. A fibula teljes hossza 8.5 cm. A fej hossza a gömbökkel együtt 6 cm.; a túje vasból való. A csontváz koponyáját teljesen kibírtam emelni, de a többi csontrészek annyira elkorhadtak, hogy a

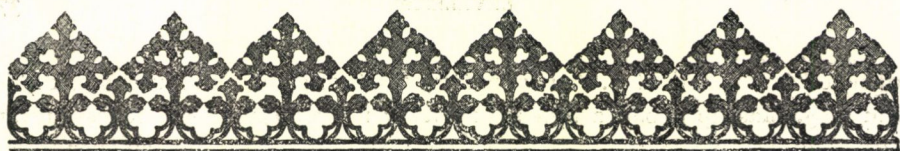

kiemeléskor szétporladtak. A koponyát az országos embertani múzeumnak küldtem meg. Másnap abban a reményben, hogy nagyobb szerencsénk lesz, ugyanazon dombháton ismét két árkot vonattam kelet-nyugoti irányban, gondolván, hogy mégis csak valahogy rábukkanok a fekvési sorra. Sajnos a fáradság hiába való volt; délig semmi nyom sem mutatkozott. Helyesnek bizonyult tehát a cselédség bementése, hogy a csontvázak rendetlenül feküdtek és soros temetkezést hiába keresnek. A cselédség által lelt csontvázak az ujonnan nyitott kociút közepe táján keresztben kelet-nyugotnak feküdtek. Az általam feltárt első árokban egészen ferdén északkeleti, délnyugoti irányban, a második csontváz az előbbenitől jó 4—5 ölnyi távolra északdéli irányban volt. Ilyen körülmények közt, mivel a leletek gyér volta sem állt még közeli arányban sem az ásatási költségekkel, az ásatást ezen napon beszüntettem, csupán az árkok betemetetését végeztettem el. A cselédség által feltárt és szétbontott sírhelyekből erősen elrozsdásodott vasdarabok kerültek elő, melyeket annyira széttörték, hogy azokból egyáltalán semmiféle tárgyra sem lehet következtetni. Állítólag kések töredékei és csatdarabok volnának. A három darab rézérem közül egy eléggé olvasható köriratú; ez II. Constantius pénze. A leleteknek minden gyér volta mellett is, bizonyos értéke van ezen római korbeli temetkezési helynek. Ugyanis a terület közel fekszik a Sió-Sár és Kapos folyókhoz. Tudvalevőleg Tolna-Baranya, Fejér vármegyék és Somogynak egy része a Balatonig az egykori pannoniai Valeria római tartomány volt — Diocletianus Valeria nevű leányától, ki Galerius Cæsar felesége volt, — kapta nevét. Ez a Galerius e tartományban nagy erdőségeket irtatott ki s oda telepéseket vitt; a Pelso-Balaton tavát pedig csatornával összekötötte a Dunával. Ez a csatorna nem más, mint a Sió-Sár régi medre, mely Dunaszekcső fölött le Bátáig vonul s itt torkollik a Dunába. A pélpusztai temetkezési hely ilyen csatornamenti telepéseké lehetett.

Szegszárd, 1911. október.

Kovách Aladár.

KÜLÖNFÉLÉK.

KELETI IZLÉSŰ HADI CSÁKÁNY címen közöltünk az idei 2. füzetünkben (150—155. l.) egy közleményt, melyben dr. Supka Géza azt az indokolt véleményét terjeszti elő, hogy a csákány XVII. századi készítmény. Most folyóiratunk egyik régi munkatársa, a ki a történelmi fegyvertannak régi művelője, szíves volt arra figyelmeztetni, hogy ő Münchenben a Szentmihály-templom melletti sarkon létező műkereskedésben két évvel ezelőtt látott vascsákányokat, melyek az ismertetett csákánynyal azonosak és a melyeket az említett kereskedőtől lövészegyesületek szoktak hasonló ornamentikájú pajzsokkal együtt faldíszül szolgáló tropheumok egybeállítására megvásárolni. A kérdéses csákányról teljes épségben maradt állapotánál fogva szerintem alig tételezhető föl, hogy hosszabb idő (századok) óta földben rejtett volna. A csákánynak domborművekkel ékeskedő nyele vasöntésben járatos szakember nyilatkozata szerint modern vasöntvény és chinai betűkhöz értő szakember négy chinai betűformájú alakot ismert föl a nyél gombján. Illető munkatársunk arra is figyelmeztet, hogy a csákány alakja nem történeti fegyvertípus, mely bármikor tényleg használatban állott volna, de nyilván a XIX. század első felében németországi fegyverhamisító gondolatából eredt és hogy a kérdéses csákány sohasem volt tényleges használatra szánt fegyver, az onnan is világos, hogy pengéjének a széle nem éles, de tompa, s annyira vastagra van öntve, hogy azzal vágni nem is lehet. Szerintem tehát az ismertetett csákány modern combinatio, a melynek ornamentikájába a készítő művész azért kevert össze keleti és barokk motivumok közé még kínai betűket is, hogy fegyvere titokzatos régies színezetét növelje. Épen ezen ténynek kell azonban a szakembert a munka modernségének felismerésére vezetni.

Külömben erre az eredményre jutottak már az Orsz. Régészeti Társulat szakemberei is a társulat pár évvel ezelőtt tartott egyik ülésében, hol ez a csákány beható vizsgálat alá vétetett. Ez az eredmény tehát homlokegyenest ellenkezik a «Kor» című folyóirat 1907. évi 525—526. lapján közölt azon fölfogással és az Arch. Értesítőben közölt időhatározással is ellenkezik.

*

Munkatársunk megjegyzéseinek készséggel engedtünk helyet és elhiszszük, hogy jelenleg müncheni kereskedő lövészegyesületeknek szokott ily csákányokat az ő lövőcsarnokaiknak a díszítésére szállítani. Az is lehetséges, hogy ily decoratív-fegyverek gyártása már több évtized óta folyik és egy példány valami módon Csepelen a föld alá kerülhetett, a hol állítólag Hegedüs Antal főmérnök jelenlétében kiásták.

Az ilyen «keleti pompájú» darabok kivált a múlt század hetvenes-

nyolczvanas éveiben, az ú. n. Makart-stílus virágzása korában jöttek divatba. De nem készültek semmi esetre sem a század első felében, vagy éppen a Vásárhelyi Géza úr által leletidőül mondott 1810—20 közötti időben. A kiösméri a század elejének egyiptizáló keleti stílusát, annak minden merevségével, az nem tudja egykönnyen ebbe az időbe képzelni a szóbanforgó csákány kacsaringós, barokkos díszítését. S az utána következő évtizedek Európaszerte a nemzeti stílusok: a neoromán és neogotikus stílusok újraébredését hozták magukkal. Az e korban élt hamisítók — jól tudjuk Literáti Nemes működéséből — ugyancsak másfajta stílusú műtárgyakban élték ki kombináló hajlamaikat. Ha tehát feltehető volna, hogy a csákányt a nyolczvanas években találták, akkor lehetséges volna annak XIX. századi eredetét elismerni; annál is inkább, mert a jelzett Arch. Értésítő-beli cikkben a XVII. század inkább mint terminus ante quem non állítatott fel, s a tárgy készítője előtt ugyanazok a motívumok állhattak a XIX. század végén, mint a XVII-ikben. Nagyon hihető továbbá, a történeti fegyvertanban nagy tapasztalattal bíró munkatársunknak az a föltevése, hogy a csákány csupán díszítő és nem hadi célra készült; a «hadi csákány» kifejezés a jelzett cikkben csupán a földmunkáknál használatos csákányoktól való megkülönböztetésre szolgált, magából az egész cikkből kitűnik, hogy véleményünk szerint is csupán dísz tárgyról van szó. Ám ezen tény sem vezeti a szakembert okvetlenül a munka modern voltának a megállapítására. Spádékra, alabárdokra s egyéb fegyverfajtákra hivatkozunk annak igazolására, hogy nem hadi, csupán díszítő célú fegyvereket korábbi századok is teremtettek. S mihelyt a jelzett cikkben az állítattott, hogy «nyugati ember kezéből» különböző keleti mustrák kompilációjával került ki a csákány, akkor az ilyenfajta munkáknál nem is vár az ember történeti fegyvertípust.

Ezek tehát hozzávetések, a melyek sem a XVII. századi, sem a XIX. századvégi (és nem elsőféli) alternatívának nem vágnak elébe. Fontosabb munkatársunknak az a kijelentése, hogy a csákány nyele «vasöntésben járatos szakember nyilatkozata szerint modern vasöntvény». Amennyiben tényleg létezik olyan — archæologiailag is művelt — vasöntőmester, a ki a szóbanforgó tárgy durvánhagyott öntvényvarratáról megállapítja, hogy ilyen varrat csupán a XIX. századból maradhatott fenn, s annak a lehetősége ki van zárva, hogy a XVII. századi vasöntő ugyanilyen durvánnyt hagyhasson munkáján (ez az egyetlen kritériuma — a kémiai analízisen kívül) akkor el kell fogadnunk a tárgy XIX. századi eredetét. Ilyen vasöntő mestert mi — sajnos — nem ismerünk. Véleményünket ismételve tehát, nem hisszük, hogy a XIX. század első felében jöhetett volna létre a csákány; ha a XIX. századról szó lehet, úgy az csupán az ú. n. Makart-korszak lehetne. Miután azonban nincs okunk a lelet-adatokban kételkedni, a melyek szerint a tárgyat a század első évtizedeiben lelték, tehát korábbi készítési időt kellett feltételeznünk. Mert az a körülmény, hogy a tárgy ilyen ép állapotban került ki a föld alól, szintén nem foglal magában ellenérvet. Láttunk vastárgyakat, a melyek sokkal több időig, nem 150 évig, maradtak a föld alatt épségben, s nem is okvetlen szükséges, hogy a tárgy annyi időt töltött legyen a föld színe alatt: nem tudnók

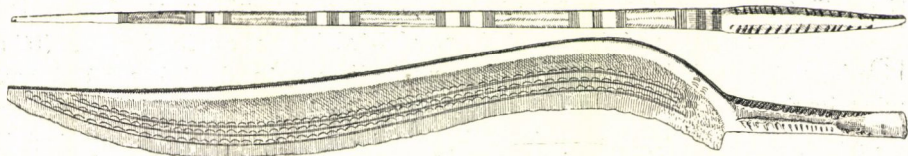

elgondolni, miért ne kerülhetett volna csupán a leletidőt közvetlenül megelőző időkben a föld alá? Ha tehát nem a XIX. század a készítési ideje, akkor visszafelé menve korban, stíluskritikailag olyan időpontot kellett keresni, a melynek körülményei hasonló ízlésű tárgy létrejöttének megfelelnek. Ez pedig a jelzett cikkben kifejtettek értelmében a XVII. század, mint terminus ante quem non. Sajnáljuk, hogy véleményünk elűt az Orsz. Régészeti Társulat szakembereinek pár évvel ezelőtt elért eredményétől, a melynek indokolását részletesebben kellene ismernünk, hogy azt kellőképen méltányolhassuk.

Miután a tárgy körül folyó megbeszélések során olyan kétségek is merültek fel, hogy lehet-e a XVII. században vasöntést feltételezni, hivatkozunk e tárgyban a Beck (*Geschichte des Eisens*, II. 859.) által idézett Vanuccio Biringuccio-ra, a ki művének első kiadását Velenczében, 1540-ben, «Della pirotechnia» stb. cím alatt bocsátotta közre, s ebben kivált annak 7. és 8. könyvében ismételtlen említi, hogy a vasöntést Olaszországban már a XVI. század első felében ismerték. (I. h. 270. s k. l.)

Daviler pedig, 1699-ben megjelent *Cours d'Architecture* cz. művében a «fer fondu» czímszónál bőven sorol fel díszítő tárgyakat öntött vasból. (I. h. 1000. l.)

s. g.

A HETÉNYI (KOMÁROMMEGYE) BRONZKÉS. A komáromi múzeum részéről Bathó Lajos vármegyei aljegyző, múzeumi őr és alulírott 1911. év nyarán Hetényen, Sebők Ferencz földjén ásatást végzett a szőlőhegy keleti lábánál, mely a vasuti állomás és a község közt fekszik. A megásott területen urnasírmező nyomaira akadtunk. A II. sz. sír helyén mintegy 120 cm. szélesen égés nyomait konstatáltuk, mert ez a föld zsiros, fekete volt. 45 cm. mélyen egy tál darabjai kerültek napfényre, majd egy durvább mívű csésze. Az égés alján csonttörmeléseket és egy picziny kis spirális bronzot találtunk; a kutatást folytatva, a tűz fészkeének alján kaptuk meg az itt ábrázolt bronzkést 65 cm. mélyen beágyazva a hamurétegbe. A késen az égés kétségtelen nyomai látszanak; hossza nyelestől 24 cm., ebből a penge 19 cm., középszélessége 2 cm. A penge a bronzkor harmadik periodusának jellegzetes görbületét mutatja, melylyel a halstatti leletekben is oly sűrűn találkozunk; a kés élével párhuzamosan vonul a háromsoros díszítés; háta dudoros és vonaldíszű, nyéllemeze egyenes és a fanyélbe fűrt lyukba volt erősítve. Erre szolgálnak a nyélen látható rovátkák. Közeli analógia a nemrégiben talált és az Arch. Ért.-ben közzétett kés, hasonló késpenge a garádi leletben* (szebeni Bruckenthal-múzeum) fordult elő, külföldön pedig svájci leletekben.

Dr. Alapi Gyula.

* Hampel: Bronzkor I. k. XVI. tábla.

DÍSZES ÖTVÖSSZERSZÁMOK A NEMZETI MÚZEUMBAN. A Nemzeti Múzeum gazdag ötvösgyűjteménye ez év elején érdekes darabokkal, nevezetesen: finom művű ötvösszerszámokkal gyarapodott. Egy kalapács, egy pléh-hajlító olló, egy laposfogó és csípőfogóból áll a szerszámsorozat, a mely gyönyörű díszénél és szép kidolgozásánál fogva méltán sorakozik a gazdag szép ötvösművek mellé. A tárgyak Medgyesről, egy ott élő özvegyasszony tulajdonából kerültek elő, kinek családjában emlékezet óta nemzedékről-nemzedékre

a)

b)

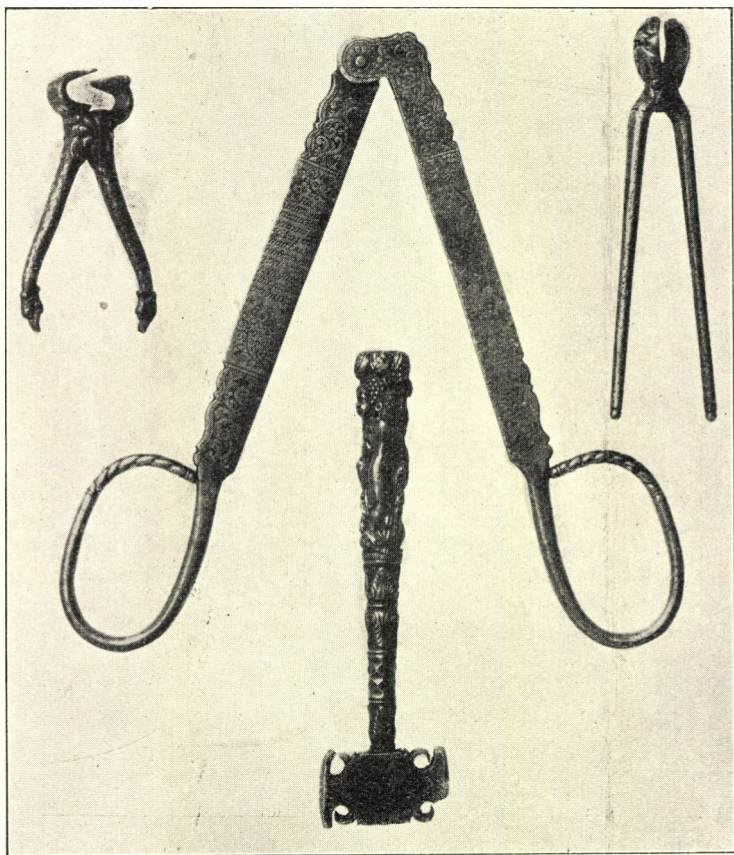
I. ÖTVÖSKALAPÁCS A NÉMET RENAISSANCEBÓL A N. MÚZEUMBAN.

öröklődtek, pontos eredetük azonban hitelesen meg nem állapítható. Legszebb a kalapács (1 ábra). Feje kétoldalt volutában végződik,* a voluták külső lapja egyúttal az ütőfelület is. Az egyik voluta le van törve, s a kalapács fején a használat nyomai erősen láthatók. A fej két szélesebb lapján gyümölcsfonatok vannak beedzve (3. ábra *d*), a nyéllel átellenes oldalon faragott rozetta látható (3. ábra *e*). A kalapács nyele is gazdagon díszített. Felső, szélesebb felét négy, pajzánul játszadozó, szőlőt tépő mezítelen puttó borítja, egyik lábait keresztbe téve, jobb kezére támasz-

* A tárgyak leírása Nemz. Múz. Rég. Napló 2/912.

kodva a földön kuporodik, egy másik balra mögötte áll s jobbját guggoló pajtása szájára tapasztja. A kuporodó másik oldalán egy szaladó gyermek van, ki feje fölé előre nyúl a szőlőfürtök után. A negyedik a futó és álló gyerek között magasan ül, kezét mint karyatida feje felé hátra emeli. A nyél szélét szőlőfürt, gyümölcs borítja. A nyél alsó vékonyabb felén szintén díszítmény van, s pedig három tagban: legfelül egymással szembenálló s pálczataggal elválasztott és határolt akanthus levélsor van, legalul ismét egy akanthus-sor,

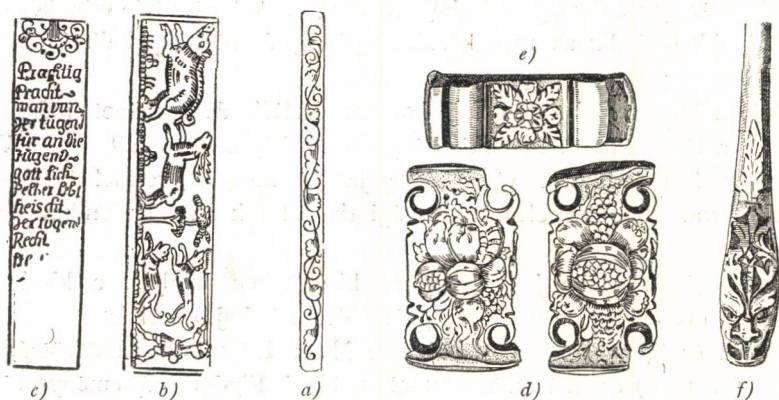

2. DÍSZES ÖTVÖSKALAPÁCS, CSÍPŐ OLLÓ ÉS FOGÓK.

mely a felsővel szemben áll, de levélsúcs levélsúccsal találkozik; a kettőt egy facettás, vésett pálczatag választja el. Nevezetes az egész művön a díszítménynek nyugodt elosztása és az elemeknek tiszta, világos kiképzése, s az egyes részeknek éles és határozott elválasztása. A figurális részben az alakok heves mozdulata daczára a mozgó testrészeknek helyes képzése, az egész test arányának hibátlan alakítása tűnik fel, továbbá a jelenet minden részletének finom, gondos czizellálása. Ornamentika és figurális rész, elosztásukban, elemekben s gondos, tiszta megmunkálásuknál fogva a XVI. század derekára utal minket s alnémet területre.

Ugyanide utal minket a pléhajlító olló is (2. ábra). Ez edzett vasból van, rajta az aranyozás nyomai láthatók. A fogantyú széle spirálisban fut ki, a pengét alul és felül indaornamens borítja, a penge közepén felirat és vésett ábrázolás van, úgy, hogy az egymásra vonatkozó felirat és ábrázolás egy-egy penge elő- és hátlapján van, a penge zárásakor az egymáshoz nem tartozók kerülnek egymás mellé. Így van egy kardját villogtató fegyverzetben lévő «hannabal» feliratú alak mellett egy vadászatra vonatkozó vers: Ich für ein | willdt In | meiner Jacht | darnach tracht | Ich dag und | nacht möcht | Ich das willdt | genissen | kein Jagen | solt mich | verdriessen. | A másik oldal verse nem ilyen világos, alsó része már alig-alig betűzhető ki (3. ábra c): Prachtig | Pracht | man van | der Tugend | für an die | Tugend | gott sich | selber Lebe(n) | heischt | der tugend | Recht nur Sterbent | (erreicht), mellette egy vadászjelenet van (3. ábra b), melyhez hasonlók fegyvereken szoktak előfordulni: gyöpön vaddisznó és szarvas

3. KALAPÁCS, CSÍPÓ OLLÓ, FOGÓ DÍSZÍTÉSÉNEK RÉSZLETEI.

fut, utánnuk csaholó kutya száguld, leghátul egy vadász áll, puskával, melyet nyilván elsütött, mert a cső végéből száll a füst. A vadak és üldözőik közt egy fa látható. Ábrázolás, ornamentum s a felírás nyelve és betűje szintén a XVI. század derekára vallanak. Az olló oldalsó szélein is indadísz van (3. ábra a).

A laposfogó és a kis csípőfogó (2. ábra) már egyszerűbb, de szintén nem dísz nélküli. A laposfogó fejének két karmát egy-egy groteszk állatfej díszíti, a mely felfelé lassan ellaposodva átmegy a száakra is (3. ábra f). A kis csípőfogó szára van díszítve, egész végig pikkelyes, alsó szélén egy-egy griff-fejben végződik. A két szár közös csuklyótengelyén rozetta látható. A dísz jellege itt sem mond annak ellent, hogy az ötvösszerszámokat a mondott korba datáljuk s a délnémet nyelv területéről eredőnek gondoljuk.

Kenczler Hugó.

ÖTVÖSKALAPÁCS A NÉMET RENAISSANCEBÓL A BUDAPESTI NEMZETI MÚZEUMBAN. A művészi ügyesség s a művészek díszítő kedvének egyesüléséről kedves tanuság, hogy a régi mesterek szerszámaikat gyakran oly szeretettel ékítették és megbecsülték és a mikor oly gondosan kidolgozták, mintegy kiemelték a közönséges szerszámok tömegéből és egyéni

jelleget öltöttek reájuk. Akad olykor-olykor ily díszített szerszám. Bár nem igen gyakoriak, még a legtöbb maradt a XVI. és XVII. századi arany- és ezüstművesek műhelyeiből. A hogy Augsburg és Nürnberg a német ötvösség vezető központjai, úgy föltehető, hogy a vert, metszett, edzett, vésett, gyakran gazdagon aranyozott ötvöskalapácsok, vésők, harapófogók, üllők s egyebek ugyancsak ott keletkeztek. A vasmetszés egy mesteri alkotásáról, a II. Rudolf császár székéről, mely ez idő szerint Angliában van, fölírat tanúsítja a származást, melynek értelmé szerint Thomas Rucker augsburgi mester 1574-ben metszette. A császárnak a város ajándéku adta.

Egy ötvöskalapács, melyet a N. Múzeum legutóbb szerzett, ugyancsak német délvidéki mű, a kalapács vasból metszett és vésett finom mű, munkája mesteri ügyességre és ritka izlésre vall (I. ábra). Markolatát vasból metszték, alsó felét egyes mezőkre osztva akanthuslevelek csomóival borították és a síkos metszés sajátzerű alkalmazásával tagozták, felsőrészét két gyümölcskötegek közé helyezett gyermekcsoport foglalja el. Maga a kalapács feje mindkét oldalán vésett képekkel díszlik az 1570 körüli augsburgi és nürnbergi díszítőmetszetek modorában.

Már a kora renaissance első korában vették át a német művészek az olaszoktól a vígan mozgó és tolakodó gyermekvilág motivumait. Peter Vischer a Sebaldus-sírra helyezett vígan és pajzánul mozgó gyermekek előmintáit Donatello bronzából és a felsőolaszországi tizenötödik századi domborművekből kapta.

Utánzójának plakettjein Bacchus kíséretében találjuk a kicsi pajzán alakokat és ott üldögelnek az ivókürtös födelének hajló szélein.

Az ötvösség nagyérdemű történésze Mark Rosenberg az ötvösség történetében (I. rész.) és más alkalommal a bécsi Figdor-gyűjteményről közölt tanulmányában* közöl néhány ilyen kalapácsot, adja a híres ötvös Johann

* Kunst u. Kunsthandwerk 1912. 396. l.

Lutina képét, a ki kezében tartja a trébelő kalapácsot, mivel korának leg-híresebb trébelő művésze volt; a képet egyébként kortársa karczolta.

Troppau, 1912 május.

Dr. Edmund Wilhelm Braun,
a troppai iparműv. múzeum igazgatója.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

A HARMADIK NEMZETKÖZI ARCHÆOLOGIAI CONGRESSUS RÓMÁBAN.

Athenében vetették meg az archæologiai közgyűlések nemzetközi intézményének az alapját 1905-ben.¹ Négy évvel utóbb Kairóban megtartották a második congressust² és az idei október 9—16-ik napjain volt a harmadik gyűlés Rómában.³ Mindegyik gyűlésre a hely jelentősége nyomta reá a bélyegét; a görög világ és a faraók műveltsége után ezúttal Róma és az itáliai félsziget ős- és ókora adta tanácskozmányainknak a keretét és a tartalom nagy részét. A látogatottság alighanem fölért az előbbi gyűlések számával, pontosan nem tudtuk a jelenlévők névsorát, mert csak ezután fogják a lajstromot közzétenni.

A bejelentett előadások tetemes száma kedvéért tizenkettőre emelték az osztályok számát, a mi túlságos soknak bizonyult. Más, szerencsésebb újítás volt több osztály egyesítése közös érdekű kérdések tárgyalására és célszerű volt az összes osztályülések ugyanazon épületben való megtartása, természetesen azok kivételével, melyek, mint az arch. séták, az emlékek színhelyén folytak le.

★

A megnyitó ülést az ünnepélyesség kedvéért a Capitoliumon az ú. n. Horatiusok és Curiatiusok termében tartották meg, a hivatalos római világ bevonásával.

Három üdvözlő beszédet intéztek hozzánk. Az egyiket mondta az örök város polgármestere, a másodikat a közoktatási miniszter, a harmadikat a congressust előkészítő bizottság elnöke Corrado Ricci, a híres szónok. Mind a három szónoklat célja volt Róma magasztalása, a mi annál kevésbé lephette meg a hallgatóságot, mert az olasz nemzetnek és elődjének az emberiség történetében oly szerepe jutott, mely a szó-

¹ Hírt adtam róla az Arch. Ért. 1905. évi folyamának 289—313. lapjain

² Jelentésem a kairói congressusról megjelent az Arch. Ért. 1909. évi 354—371. lapján.

³ A congressuson szerencsém volt a N. Muzeumot képviselni és mint a budapesti kir. tudományegyetem egyik kiküldöttje szerepelni. Október 16-án vettem kézhez a m. kir. közoktatási kormány megbízását az ő képviselésére, melynek már nem felelhettem meg.

noklatnak mindig méltó tápot nyujthat. Egyébként, mint más alkalommal is tapasztalni lehetett, szónokaik nyilvános beszédekben mindig szeretik a nemzet öntudatát magasztalásokkal istápolni. A siker most is megvolt, bár nem hiányzottak olyan vélemények, melyek azt tartották, hogy a magasztalás inkább a vendégekre tartozik, mint a gazdára. Meg is felelt e föladatnak a congressust képviselő szónok, a görög Lambros az ő válaszában, midőn a hellen nép dicsőítése mellett a rómainak is juttatott elismerést és beléjátszott beszédébe a gyakorlati napi politika is, midőn Hellas és Itália barátságát hangsúlyozta, a miért kijárt a szónoknak olasz társainktól a kellő taps.

A szónoklatok után következett a congressus megalakulásának hivatalos formasága az osztályokat vezető elnökök megnevezése révén, a kik országok és szakok szerint választattak meg és kik között helye jutott hazánknak is, melyet a congressuson hét szaktárs képviselt.

★

A római egyetemen tizenegy helyen indultak meg a következő napon, október 7-ikén az archæologusok tanácskozásai. Udvariasságból idegenföldiek is sokszor olaszul értekeztek, bár a közgyűlés szabályzata öt európai nyelv használatát engedi, az ötödik az újjörög, mely azonban csak gyéren hallatszott.

Nem bírok az összes osztályok tanácskozásainak folyamatáról hírt adni és véleményt mondani. Jóformán az V. osztályra szorult figyelmem, az antik művészet történetét átalölelő osztályra, melynek öt ülésre terjedő programja az érdekes előadások hosszú sorát ígérte. Várakozásunkban nem csalatkoztunk, sok becses értekezésben volt részünk és nap-nap után bővült ismereteink köre. Ezúttal is tapasztaltuk, hogy az élő szó és a vetített képek során nyert benyomások indokoltá teszik az ily congressusok megtartását, eltekintve a discussiók tanulságos voltától, a haszontól, melyre különösen tanítással foglalkozó szaktársak szert tehetnek és a helyszíni demonstratióktól, mikre Rómában több alkalom volt, mint bárhol másutt. Mindezek az előnyök ráczáfolnak egyes pessimistákra, kik az ily nemzetközi összejövetelek fölösleges voltát vitatják. Talán azt a kifogást lehetett ezúttal a programm ellen emelni, hogy túlsufolt volt, de ez sem nyom a latban, mert mindenki egyéni befogadási képességéhez mérten vehetett részt az üléseken vagy maradhatott el. Nem merítem ki az V. osztály gazdag munkásságának a vázolását, csupán a kimagasló mozzanatok jelzésére szorítkozom.

★

Az ötödik osztály (*storia dell' arte classica*) előadásait megnyitotta *Duhn* heidelbergi tanár nagy Görögország és Sicilia Kr. e. V. századi szobrászatáról. Locri, Reggio, Medina vidékéről származó fejek és törzsek révén kereste az iskolai összefüggést és összekapcsolta a híres

reghiumi Pythagorassal, a kinek a delphii ásatásokból előkerült ismert kocsivezető jeles bronzszobrát tulajdonítja. Az irodalomban a bemutatott szobrok jóformán ismeretlenek és ez az első kísérlet volt stilitikai alapon való jellemzésükre és összefoglalásukra, mely talán még nem elég meggyőző volt, de mint úttörő kísérlet a további kutatásra alapul fog szolgálni. *Pernier* olasz tudós, ki Halbherr mellett az olasz kutatók krétai ásatásaiban közreműködött, a Hagia triadai ásatások befejezése alkalmából a legrégibb templom problémájával foglalkozott. Belé vonta a Lokriban, Spartában, Eretria és Mæandriában fennmaradt épületek alaprajzait és végeredményül megállapította, hogy már a legrégibb templom is hosszánegyszög idommal bírt, a hosszabb tengely irányában pillérek sora ketté osztotta a tért és az egyik osztály végén szokott az áldozati gödör lenni. *Noack* tübingeni tanár az eleusisi szentély eredeti alakját és utóbbi fejlesztéseit mutatta be, a minek megállapítása a helyszínén fennmaradt romok tömkelegében nem csekély föladat megoldása. Érdekes eredményül kitűnt hogy az első szentély a phaistosi és knossosi paloták és hozzátartozó nagy lépcsőzetek mintájára épült és ez alaprajz lényegében minden későbbi átalakítást túlélte. Egy tudós amerikai nő, *E. Boise van Deman* a római téglalepítés Itáliában és különösen a római forumon fennmaradt romjait a leggondosabban tanulmányozta, egyes fényképi fölvételek segítségével végig vezetett az egyes fejlődési szakaszokban szokásos szerkezeteken, úgy hogy most jóformán évtizedekre szoruló rövid időszakok szerint birjuk a köztársaságtól a császári koron végig a téglafalak korát megállapítani.

H. Bulle würzburgi tanár a híres Marsias-csoport Athena szobrának újabb kiegészítését és a csoport kielégítőbb egybeállítását mutatta be. A kísérlet sikerült és arra bátorította a termékeny képzelőmű kutatót, hogy helyreállító munkásságát Myron egyéb műveire kiterjeszsze, melyekről irodalmi adatok maradtak. Ilyen kísérlet a samosi szentélyben létezett három alaku csoport egybeállítása, melynek közepén állott Zeus és kétoldalt Athena és Herakles; mindhárom alakra talált antik szobor készletünk másolataiban fennmaradt példányokat, melyeknek együvé tartozását vitatta, bár nem oly meggyőzően, mint a hogy sikerült egybeállítani a Marsias-csoportot. *Waldstein* cambridgei tanár kevésbé szerencsés volt. A Hogarth-féle gyűjteményben létező fejet a Parthenon ormába kívánja illeszteni, a mit, épen nem meggyőző stilitikus érvekkel próbált meg. Még kevésbé birta a hallgatóságot meggyőzni *Carotti* tanár, hogy egy általa bemutatott női fej Phidiással kapcsolatos. Ellenben a szaktársak helybenhagyására talált *P. Gardner*, mikor a Mausoleion kevésbé ismert maradványokból egy fejet Skopasnak tulajdonított és hasonló rokonszenves elismeréssel találkozott *W. Malmberg* azzal a fejtegetéssel, hogy a torso farnese nem lehetett pihenő Herakles, de

lehetett kétalakú csoport egyik tagja, talán Skiron, a kit Theseus a mélységbe készül lökni.

Egy fiatal kutató, *Katterfeld* a «συναγραφή» szó helyes magyarázatára közölt kritikus okoskodást; szerinte azt jelentette volna ez a kifejezés, hogy a te mészetet vázlatosan ábrázolták, tehát a festészetet általában nevezték így. A legbecsesebb közlemények közé tartozott a fiatal hallei magántanár *Weege* két értekezése azokról a fölvételekről, a melyeket ő fényképész segítségével az ú. n. Titus-thermákban, tulajdonkép a Neró házából megmaradt helyiségekben végzett Ugyszólván, egy egész korszak, az ú. n. 4. stylus falfestési képességéről mutatott a szívós és kitartó kutató, a ki se erejét, se egészségét nem kimélte azokban a most oly nehezen hozzáférhető üregekben, színes fölvételeket. Főjellegük a falfestményeknek, hogy átmenetet mutatnak az Augustus korabeli félig plasztikus díszítésről a festészetre, úgy hogy a kidomborító eljárásnak megmaradtak a nyomai. Különösen érdekelte a hallgatóságot az a szoba, melyből a Laokoon csoportja került elé. *Arvantiopulos* közlése a pagasæi színes stélákról szintén napirenden volt, de nem hallottuk és csak a hivatalos iratok közt fog megjelenni. *A. L. Frothingham*, az amerikai arch. iskola vezetője a Constantinus ívével foglalkozott. Ez a sajátyszerű keverékű díszépület régóta teszi próbára a kutatók éleselműségét. Most végre alapos stilstikus vizsgálat után úgy véli Fr., hogy Constantinus neve legkevesebb joggal fűződik hozzá, inkább talán Domitianus emelte, utóbb Aurelianus használta diadalívnek, hogy Zenobia fölötti diadalát örökítse meg vele. Pontosan kimutatta előadó az emléken a különböző századok hagyatékát az építészeti és szobrászati részekben.

Egyéb szakosztályok üléseiből még meghallgattam *Sir Artur Evans* előadását a krétai őskor chronológiájáról. Mindenki nagy hasznára az általa megkülönböztetett kilencz korszakbeli edényekből az egyes korszakokat jellemző példányokat mutatta, többnyire színes fényképekben, úgy hogy ez a sorozat becses vademecum lesz mindenkire nézve, a ki e hosszú időszakokkal foglalkozik. *Rosztowzew* Pantikapaion táján előkerült sírboltok durva festményeit mutatta be, melyek mind sajátyszerű vallás hiedelmeit ábrázoltak; értekező nagy valószínűséggel kimutatta, hogy az elhunytak Sabazios phrygiai isten hivei voltak.

Ez a változatos, gazdag és fölötte tanulságos előadási sorozat, mely jóformán egy osztály figyelmét kötötte le napokon át, távolról sem nyújt kimerítő képet a congressus széleskörű szellemi mozgalmáról. Csupán hírből és a tervrajzi címjegyzék alapján mondhatom, hogy a többi osztály is fölötte becses előadásoknak lehetett tanuja és kivált Montelius és Evans alapvető értekezései keltettek nagy figyelmet.

A congressust előkészítő bizottság javaslatomra fölvelt egy külön ülést, melynek hivatása volt, megismertetni külföldi szaktársainkat az utóbbi évtizedekben a pannoniai kutatások terén elért eredményekkel. Ezen célból szövetkeztem négy társsal. Tervünk volt Finály új pannoniai fali mappáját bemutatni, a mi Finály G. tanár föladata lett volna, azután a Pannonia területén keletkezett muzeumok áttekintését adtuk volna, a mire dr. Láng Nándor vállalkozott.

Sajnos, mind a két előadó akadályozva volt föladatában s így csupán a másik három előadásra szorítkozott a terv végrehajtása. E sorok írója áttekintést adott Pannonia vallási emlékeiről. Dr. Hekler Antal az Intercisában folytatott muzeumi ásatásokról és az ott előkerült emlékekről értekezett. Dr. Kuzsinszky Bálint pedig az újabb aquincumi leleteket mutatta be. A három előadást mintegy száz és egynehány bemutatás kísérte és így a hallgatóság fogalmat nyert arról, mikép csatlakozott Pannonia a birodalom műveltségéhez és mikép vette föl nyugot és kelet közé ékelve, különösen a keleti műveltség sok jellemző vonását. Nem szükséges e helyütt előadási sorozatunk értékét méltányolni, megtette azt a congressus egyik elnöke, mikor ünnepélyesen kijelentette, hogy ez a pannoniai ülés a congressus legkomolyabb és legfontosabb mozzanatai közé tartozott és hálával emlékezett meg mindazokról, a kik azt lehetővé tették.

Itt első sorban köszönettel tartozunk megemlékezni a római congressus szervező bizottságáról, mely javaslatomat fölkarolta, kivált dr. Löwy Manóról, a ki elejétől végig helyt állott mellette és megvalósítását lehetővé tette. Köszönetünk illeti továbbá egyetemünk bölcsészeti karát, mely nemzetközi vállalatunk fontosságát fölismerte és tartozunk köszönettel a nm. vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, a honnan a személyi és tárgyi költségekre födözetet kaptunk.

Biztosak lehetünk, hogy az összefoglaló pannoniai ülés a következő arch. congressusokban is irányadó példa fog lenni és nemcsak mi fogjuk bemutatásainkat folytathatni, de példánkat más kisebb és nagyobb nemzetek is fogják követni.

★

A tudományos szakkérdéseknek szánt szakosztályokhoz dr. Löwy javaslatára 12-ik osztályt csatoltak, melynek föladata volt az arch. munka szervezésére vonatkozó kérdésekkel foglalkozni. Az osztály jóformán a congressus utolsó délelőttjén szervezkedett és csak egy délelőttön át tanácskozott.

Mégsem mondhatni, hogy terméketlen volt. Az ülés első felében vita folyt az arch. ásatások és leletek jogi vonatkozásairól. Erősen állították az arch. leletek állami jogát, mely felé az olasz törvényhozás is hajlik. Azután szóba került a fényképek és diapositívok nemzetközi

kölcsöne, egy kimerítő archæologiai könyvészet szerkesztése, az idézésekben követendő eljárás és különösen a szakszerű kifejezések általános irodalmi szabályozása. Mind e javaslatok, melyek első sorban Löwytól indultak ki, visszhangra találtak és kíváncsúnak vélték, hogy e kérdések előkészítése oly bizottságra bizassék, mely lehetőleg a tudomány központján székeljen és állandó jelleggel birjon. Ez volt az oka, a miért fölkérte a szakosztály dr. Löwy, hogy a Rómában székelő német, angol, francia és amerikai szakintézet vezető embereivel alakítson bizottságot, mely a jövőndő congressus elé gyakorlati javaslatokat terjeszsen.

★

A congressus folyamatán az archæologiai szakosztályok tagjainak módjuk volt, hogy két aranyeletet lássanak. Egyikét természetben mutatta be az anconai muzeum igazgatója. Állítólag Ancona környékén Novilárában találták, azon a vidéken, a hol annak idején Brizio urnatemetőt ásott föl. Túlnyomó része arany ékszerekből áll, melyeken finom domborművek, geometriai idomok, állatok és emberi compositiók vonulnak végig. Ily módon díszített apró csészécskék is vannak a kincsből, sok az apró pléhes ékszer és van három fibula az olasz vaskor különböző szakaszaiból. Bár ezeket a lelet korának megállapítására föl lehetne használni, mégis az a benyomásunk volt, hogy ha eredeti tárgyak tömegével állunk szemben, ezek inkább véletlenül kerültek egybe, mint származásuk szerint. Mert volt néhány darab, mely a mykenei világ állati formáival volt díszítve. Még meglepőbbek a naturalistikus emberi ábrázolások oly sora, melyekre csupán a legutóbb színre került krétai falkepeken lelhetők analógiák, de másutt nem. Ily jelenségek közepette természetesen némely aranytárgyak tompított barnás felülete és a bámulatos ügyességű trébelő technika gyanus jelenségeknek tűntek és nem volt a jelenlevő szakemberek közt senki, a ki hajlandónak mutatkozott az össze-visszaság jellegét mutató leletek hitelességeért síkra szállani. Nem gyöngíthette e kétes benyomást az a sajnálatos tény, hogy a leletek jelenlegi tulajdonosai sem a helyre, sem az alkalomra és módra, a hogy kincsük tulajdonukká vált, nem birtak vagy nem akartak nyilatkozni, még kevésbé tudtak szemtanukra hivatkozni.

A másik kincset csupán fényképeken láthattuk. Kérésünkre Rosztowzew szt.-pétervári tanár hozta magával. Bemutatását rövid ismertetéssel kísérte. A poltavai kormányzóság Malaja Peresht-Csepina nevű falujában egy nagy kincstre akadtak homokban túró gyerekek.* Egy zsandár, a ki a dologról tudomást szerzett, ásatott a helyszínén és néhány darabbal gyarapította a kincset. A kincsből volt mintegy 400 db byzanci aranypénz a VII. századból és húsznál több edény és ékszer aranyból

* Eddig a Frankfurter Zeitung szeptember elején és e lap közleménye révén a Cicerone a 684. lapon adott legrészletesebben hírt a nagy leletről.

vagy ezüsből. A legszebb darab egy byzanci ezüstmedencze, szélét állati idomok és szőlőmustrás növényalakok díszítik, közben reáillesztett drágakövekkel. A díszítés stylusa a Kr. u. IV. századra utal; közepett Krisztus-monogramm A Ω-val, a medenczén helyreállítására vonatkozó körirat van, alján a súly és finomsági fok jelzése szintén görög nyelven. Talán ugyancsak byzanci eredetű egy fél méter magas ezüst-amphora, melyet vastag aranykéreggel borítottak és akanthuslevelekkel díszítettek; továbbá antik jellegű ezüst- és aranykorsó. Rekeszes művű arany ékszerek a régi középkor első felére vallanak és déli Oroszország leleteiben találjuk legközelebbi hasonmásait. Ugyanoda, az oroszöldi déli gótok területére tartozik fölfogásom szerint egy latin feliratu ezüstitál, mely Paternus püspökről szól. A persa sassanida-művészet köréből való egy tipikus sassanida ezüstitál a vadászó király domborművével, állati díszekkel ékes kisebb tál, néhány trébelt arany billikom, néhány szerényebb ezüstpohár és két karperecz. Ugyancsak sassanida eredetű egy födeles aranykorsó, melynek fölületét függélyesen végigfutó lécztagok ékítik, sajátyszerűen csipkézett lábbal; ily fajta bronzkorsók a müncheni keleti kiállítás sassanida-csoportjában is voltak. Egy kisebb lapos aranycsésze vonalas díszítésével ugyancsak e csoporthoz tartozhatik. Egy eliptikus formájú aranycsésze indiai formát példáz. Talán a legbecsesebb tárgy az egész kincsben egy díszes egyenes kard, melynek arany hüvelye és markolata majdnem teljesen megvan és szakasztott mása a takibostani sziklaképekről ismert kardoknak. Bajos volna az ivókürtnek a műtörténeti helyét megállapítani. Drágakövekből és aranyérmekből alakított nyakgyűrű után állapították meg megközelítően a kincs eláratásának az időpontját.

Az érme Heraklius és fiai Constantinus és Herakleonas képét viselik s így a VII. század közepére utalnak.

A kincs azt a képet nyújtotta, hogy igen nagy területről származó különböző ízlésű drágaságokat raboltak össze. A leletben volt lószerszámból kengyelvasat is láttunk. Egy tekintet erre a kengyelre minden kételynek véget vetett. Nyilván avar törzsfőnöknek vele sírjába temetett összerabolt hadiprédjával állunk szemben.

E megállapításom kielégítette orosz szaktársainkat, mert az ő más utakon induló okoskodásaik szintén ugyan erre az eredményre vezetett.

★

A congressusi előadásokon és bemutatásokon kívül a tudományos vezetés alatt folytatott bejárások és kirándulások a congressus tanulságos járulékaik közé tartoztak. Boni, a forum és újabban a palatinus romjainak a mesteri ásatója ismételt adott számot a helyszínén újabb vállalatairól. Maruchi az őskereszténységgel foglalkozó szaktársakat a katakombákba vezette. Az etruszk kutatók egyesült erővel mutatták

be Cervetri (Cære) etruszk maradványait és úgy szintén felejthetlen tanulságos és szép napot töltöttünk Róma egykori kikötőjében, Ostia városában, a hol most Baliéri szakavatott ügyes vezetése alatt nagyobb keretekben folynak az ásatások. A kirándulásokat az ülések befejezése után még nagyobb méretekben folytatták, elvezették a congressus tagjait Pompejibe, Pæstumba és nagy Görögország egyéb fontos helyeire és lehetővé tették Sardinia sajátzerű archæológiájának a tanulmányát. Nagyon dicséretreméltó olasz szaktársaink közreműködése mind e tudományos vállalatokban; nemcsak a hivatalos állásokban lévők tárták föl legkészségesebb előzékenységgel az ő muzeumaikat, de Bellucci, Paribeni, Pigorini, Maruchi, Pernier, Boni és sokan mások minden tartózkodás nélkül az olasz archæologia legutóbbi haladásaival ismertettek, úgy hogy azt lehet mondani, hogyha ezen a congressuson nem bővültek az idegenből összesereglett szaktársak ismeretei a legbelterjűbb módon, az csak rajtuk mult, az alkalom bőven megvolt és legföljebb talán az olaszul nem értők voltak érezhető hátrányban; mert alig lehetett a congressust úgy hivatalos nyelve, mint a legtöbb előadó nyelve után ítélve másnak, mint olasznak mondani. Megható volt különösen német és angol szaktársaink igyekezete, mint törték legtöbbször az olasz nyelvet, csakhogy kedves házbelleinknek kedveskedjenek. Csupán a francziák nem hódoltak be, nyilván mert legtöbbször nem is lett volna módjukban.

Még az utazásunkon élvezett díjleszállításokat és az összes nyilvános és némely magángyűjteménybe való ingyenes bemenet lehetőségét kell hálásan kiemelni. Bankettre nem hívták a gyülekezeteket; az arch. congressusok hagyományai eddig sem ismertek ilyeneket. Azonban volt mégis számos mód társadalmi együttlétre. Estélyt adott a congressus tagjainak az olasz külügyminiszter, Róma városa, a nemzetközi művészi club, a nemzetközi gazdasági intézet, az angol, az amerikai, a francia és a német arch. intézetek és műkedvelő előkelőségek egész sora vetélkedett egymással, hogy a congressus tagjainak a munkától fönmaradó szabad időt kellemessé tegyék.

A congressust a tiszteleti elnök október 16-án remek szónoklattal fejezte be; a külső országbeliek háláját ékes olaszszággal Rosztowzew orosz társunk tolmácsolta. Legtöbb hálával tartoztunk a congressus rendezéseért Mariani és dr. Löwy tanár uraknak. A legközelebbi congressusra nézve határozatba ment, hogy 1915-ben Algerben és déli Franciaországban fog megtartatni.

Hampel József.

RÓMAI EMLÉKEK HUNYADVÁRMEGYÉBEN.

A régebben gimnáziumi épületül, ma azonban már csak internátusul szolgáló, a nagynevű Kún grófok által emelt épület délnyugati szilárd sarokpillére, hatalmas, négyszögletes alapú, 117 cm magasságú, 60 cm. szélességű és vastagságú, ma már felirat nélküli római oszlop. Ez oszlopon kívül meg kell említenem azon 85 cm. hosszú, 75 cm. magas, 52 cm. széles s G betűvel ellátott amphitheatrumi kő ülőpadot is, melyet Téglás Gábor is említett volt,* mint oly emléket, a mely a város tulajdonát képező bérház előtt volt régebben, ma azonban már a Papok-tere 10. sz. ház előtt látható s nemsokára talán jobb helyre: főgimnáziumunk régiségtárába fog kerülni. E homokkőből készült tárgy ülésének magassága 39 cm., szélessége 33 cm., míg a támla közepe táján levő igen csinos G betű 17 cm. magas.

Ugyancsak a város ezen, a Fő-tér 18. sz. a. bérházának homlokfalába volt elhelyezve egy hatalmas kőoroszlán is, melyre még gyermekkorom óta emlékszem s a mely az épület renoválása alkalmával az udvarra került, ma ott hever bemohásodottan, megcsontított s fej nélküli állapotban, úgy hogy hossza csak 85 cm., legnagyobb magassága 40 cm. Bizonyára jobban találná magát régiségtárunkban, kortársai szomszédságában.

A C. I. L. III. 1398. sz. a. közölt feliratos síremlék (ott Schustergasse 165., jelenleg Varga-utca 38. sz.), mely a Csáp Ferencz nyug. m. kir. postatiszt háza utczai falába behelyezetten állott, kivéttem a falból ez emléket, meg lehetett állapítanom, hogy a felirat egy kis eltérést mutat a Corpus közlésétől, a mennyiben az első s hatodik sorokban, valamint a XXXVI. szám alatti téren is egynehány új betűre lehet gondolnunk. Ismétlem kis változtatással e feliratot, s a mely így hangzik:

D	M	D(iis) M(anibus)
SEX VAL SEX FI		Sex(to) Val(erio) Sex(ti) fi(lio)
FRONTONII...		Frontonii...
SARMIZAE...		Sarmiz(egetus)ae...
FLAMINII.....		Flaminii
COLLEGII A		collegii a(urifabrum) (vixit annis)
XXXVI		XXXVI...
OHSS (?)		

Bukovai márványból készült, 60 cm. hosszú, 57 cm. széles, 18 cm. vastag, bizonyára Várhelyről ide került, párkányzata tojásalakú füzérdíszszel bír, a betűk szép vésetűek, a D és M 8 cm., a többi sorok betűi 4 cm. magasságúak, a sorok közti távolság 15 cm. Jelenleg a főgimnázium régiségtárában látható.

* Téglás G.: Ujabb adalékok Dacia felirattanához Kolozsvár, 1902. 6. 1.

A C. I. L. III. 1416. sz. a. közölt felirat (Marktgasse 56.), a VICTORIA(e) AVG stb. kezdettel, a mely — miként dr. Buday Árpád meggyőzően kimutatta,* igen fontos adat arra nézve, hogy Daciában sem sikerült egy kardcsapásra kitűzni mindenüvé a római sást, jelenleg a Vásár-utca 10. sz. ház udvari falazatába van elhelyezve igen gondosan, annyira, hogy a felirat az átfestés ellenére is tisztán kiolvasható.

A C. I. L. III. 1396., 1397., 1399., 1400. s 1401. sz. a. közölt emlékeit sem a templomokban, sem a város egyéb épületein nem láttam, lehet hogy már annyira be vannak vakolva, hogy viszontlátásukról végleg le kell mondanunk.

Hátszegen említést érdemel egynehány római emlék. A Templom-utca 3. sz. alatti s özv. Bernád Miklósné úrnő tulajdonában levő ház udvarán látható egy állítólag Várhelyről kikerült, homokkőből készült 27 cm. magas dór oszloptörődék, melynek 10 cm. magas abacusa 43 cm. hosszúságú s szélességű, míg a sima s 39 cm. átméretű oszloptőn gyűrűtag nélkül 9 cm. magasságú s dísz nélküli echinus ül, a mely fent 3.5 cm. szélességű függőleges sávban végződik. Analogiája az apulumi 4. sz. oszlopfőnek.**

Ez oszlopfőn nyugszik egy bukovai márványból készült négyszögalapú oltár, mely 78 cm. magas, 31 cm. széles s 29 cm. vastag s valószínűleg szintén Várhelyről került ide már régebben. A sima alsó s azután mindig kisebbedő domború-, homorú-, domború tagozatú párkányról a teljesen sima, tagozatlan s 34 cm. magas, 26 cm. széles s felírásnak szánt síkra tekintve semmi írásnyomot nem veszünk észre; lehetséges, hogy valamikor volt rajta valamelyes írás, melyet az idő megemésztett, de valószínűbbnek látszik azon föltevés, hogy felirat sohase volt rajta, hanem ilyen állapotban került ki a kőfaragó mester műhelyéből. E tértől a folyton szélesbedő simat, homorú-, sima tagozatú párkányon át a két-két oldalt kettős levéllel díszített oromzatra érünk, melynek közepén egy, a belső oldalain levelekkel díszített háromszögben levő jó nagy pontdíszen végezhetjük be szemlénket azon emléken, a melynek édes testvére a Brázovay Elek brázovai birtokos házának baloldalán levő s szintén felirat nélküli és bukovai márványból készült csinos kis oltár.

A Templom-utca 22. sz. alatti ref. népiskola kertjében került elő tavaszi ásás idején egy Jupiter-mellkép, mely szintén bukovai márványból készült s jelenleg a Vuja Romulusz polg. iskolai tanár birtokában van Hátszegen. Várhelyről kerülhetett ide, mert e városban — tudtommal legalább — még nem került elő kétségtelen római épületmaradvány romjai közül kiásott emlék, bár kissé csodálatos, hogy a város északi s északkeleti hegylánczán, a honnan oly remek panoráma nyílik ki a kies hátszegi völgybe, eddig még nem került elő egyetlen római mezei lakás maradványa sem. Maga a csak feje búbján kissé megcsonkult emlék 27 cm. magas, 23 cm. széles, míg a 15 cm. magasságú s 12.5 cm. szélességű fej a vállra dúsán leomló hajzattal, sűrű szakállal s bajuszszal bír, vállát s mellét redős ruha borítja, alján pedig

* L. a dr. Pósta Béla szerkesztésében megjelent «Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- s Régiségtárából». III. 80. l.

** Arch. Értesítő, Új folyam, XXXI. k. 3. szám. 232. l. 4. ábra.

egy 7 cm. átlagos élességű csapot láthatunk, a mely bizonyára arra a célra szolgált, hogy tulajdonosa talapzatszerű oszlopra állíthassa, a melyen valószínűleg felirat is lehetett.

Ugyancsak nevezett tanár tulajdonában van azon 42 cm. magas, alant 25 cm., fent 24 cm. széles, 21 cm. vastag, bukovai márványból készült s Várhelyről idehozott andozati oltár is, melynek legfőbb érdekességét azon, a tetején levő s ott 13 cm. átmérettel bíró nyílás, a mely függélyesen lefelé haladó irányában az emlék közepe tájáig folytonosan keskenyedik s onnan kezdve ismét folytonosan bővülván, alant a fenti szélességet éri el. Előttem még nem látott ritkaságszámba megy ezen, az oromzatán két oldalt két-két levéldíszszel, fent 4, lent 5, részben sima-, részben homorú-, részben domború tagozatú párkánynyal bíró tárgy, mely minden feliratot nélkülöz, miért is hajlandó volnék ezt is teljesen be nem végzett műnek gondolni.

Az Erzsébet-út 6. sz. alatti járásbirósági épület udvari szárnyának falában van egy akácfától gondosan eltakarva jó magasan azon többször átfestett dombormű, a mely felett magasan kidomborodó betűkkel láthatók megörökítve az EX VIR(tute?) TRAIANI szavak. E mű a néző szempontjából tekintett jobbfelé lépő alakot ábrázol, a melyet közelebből csak úgy lehetne meghatározni, ha az illető emléket sikerülne a falból kivételnünk. E domborműben jelenleg Hercules alakjára gondolok.

A dr. Vajna Farkas ügyvéd házudvarán (Pázsit-utca 1. sz.) szép virágok között: a Persephoneval játszó leányok társaságában vannak azon emlékek, a melyek helyzete s környezete a nő: a jó feleség s gondos anya képét juttatja eszünkbe.

Az elkülönítve heverő s 132 cm. magasságú, fent 29 cm., lent 24 cm. átméretű hengeralakú oszlop és e virágos kert mindenik emlékének anyaga homokkő.

Látható itt a mithriakus kettős oroszlán is, melynek teljes hossza 77 cm., az oroszlánok fejénél magassága 39 cm., átlagos vastagsága pedig 18 cm. Mellette áll egy 5 cm. magasságú s négyszögű alapon nyugvó 42 cm. magas, 32 cm. legnagyobb átmérővel bíró tojásalakú s pikkelyes díszítésű oszlopocska és egy 64 cm. magas, 88 cm. legnagyobb szélességű, 35 cm. vastag s tetején fedélszerű végződéssel befejezett síremlék felső része. A vízszintesen kiemelkedett párkányon felüli 5 cm. széles mezőből fokozatosan emelkedő és szintén vízszintes irányú koczka- s az ezt követő három sornyi tojásfüzér-díszekkel bíró részekre következő háromszögben, melynek két szárát egymás mellé sorakozó félelipsisz-alakú tojásfüzér élénkíti; két 16 cm. magasságú alakot látunk kiemelkedni. A nézőtől vett baloldali alak a férfi alakja, a jobbfelőli a nőé, mindkét alaknak redős ruhája s azonos hajviselete van, a mennyiben hajuk igen gondosan több csomóba van elrendezve azon különbséggel, hogy a nő feje búbján még konty is szerepel.

Nem tudom, hogy mi célra szolgálhatott azon félig kivájt s alsó részén kis nyílással ellátott, 24 cm. magas, 26 cm. széles s négyszögű alappal bíró köemlék, melynek oromzatán alóli részén két kiemelkedő s négy sarkán tábozszerű körszelettel bíró oblongum van s e dísz alatt egy kis delfinnek

tetsző hal látható. Vajjon nem szolgálhatott-e a vízlevezető csatorna felső díszéül, mintegy az imbrexek antefixumául?

E ház udvari virágos kertjének felsorolt emléktárgyai gyenge fönn-tartásúak, pusztulóban vannak.

Június hó 25-én Vajdahunyadra mentem. Tulajdonképpen a «Magyarország műemlékei» cz. mű azon adata vonzott ide, hogy a város középkori várának falában két köemlék látható. Sokáig kerestem e két emléket, a vár derék gondnoka is segített, de eredménytelenül. Sietve mentem hát oda, a hol fellelhetem az ókor egypár remekművét: a Benedikty József birtokos szíves vendéglátó házába. Udvarába lépve tüstént szemembe ötlött azon szép s a ház tornácza előtt sorban felállított s annak idején sírokra elhelyezett hét darab szobor, különböző nagyságban s valamennyien fej nélküli állapotban.

A tulajdonos állítása szerint Vajdahunyad a lelőhelyük, anyaguk bukovai márvány. A ház udvarán látható téglalapalakú áldozati oltár anyaga homokkő, két hosszlapján két oroslán közötti sphynxet, két mellső lapján egy-egy delfin alakú halat mutat, felső lapján két nyílása van a lefolyó víz számára.

Kapcsolatosan Csernakeresztúr—Alsó- és Felsőpestesre megtett utamról is itt számolok be. Csernakeresztúr, hol sok a Zudor s Furka magyar család, — a mely már magyarul nem tud, — csupán egy római emléket volt képes felmutatni a 23. sz. alatti ház udvarán. Mint a község magyar népe, úgy ez emlék is, melynek anyaga aranyi andesit, a környezet s a természetes hatás nyomasztó súlya alatt elhagyni készül multját, már alig van rajta egynehány könnyebben kiolvasható betű.

Ha a Csernakeresztúrról Alsópestesig (Katonai térkép 1:75,000, 1907, Zone 22. Kol. XXVIII.) vivő 2½ km. utat gyalog teszi meg az ember, okvetlenül szemébe ötlük a falu legszebb s 100. számmal ellátott háza, melynek utczafeleli falához van támasztva az az óriás kőoroszlán, melyet a Várhelyről ideköltözött Balia-család hozott volt magával. Az állat hossza 152 cm., fejénél magassága 82 cm., átlagos szélessége 32 cm., szelíd virágok között várja azon Mæcenást, a ki képes lesz onnan anyagi áldozattal is elvinni valamely védettebb helyre s makacsul előre szegzett fejével mereven néz azon hely felé, mely tőle 3 km.-nyi távolságra a felsőpestesi s Makray László birtokos parkjában van, a hol társa már több egykorú emlék körében őrzi a park néma csendjét. Ez oroslán aranyi andesitból készült, jóval kisebb az alpestesinél és jó föntartású. Vajha ez utóbbit lehetne mondani a többi emlékről is! Az egykor szép s Nemesisnek szentelt oltár, valamint a SATVRNINVS SCVLPSIT feliratos s egyéb emlékek is nagyon érzik az idő vasfogát.

Június hó 30-án tekintettem meg Marosnémeti, Herepe s Veczel községek nevezetességeit. Meghatva néztem végig Marosnémetiben azon köemlékek sorozatát, melyek jelenleg a báró Kemény József birtokos kastélyának udvarán vannak; a kastély régebbi tulajdonosa, néhai dr. gróf Kún Géza tudósunk a régi Micia romjai közül gyűjtötte. E község mellett terült el a régi Micia castruma is, mely már annyi múkincset adott múzeumainknak

s annyi kőoroszlánnal látta el a környék birtokosainak udvarait, föl egész Marosillyéig. Nyári időben a vetés miatt nehezen állapítható meg a castrum kiterjedési vonala s területe, mely szemmérték után ítélve, úgy körülbelül 80—100 m. oldallal bíró s sarkain körszeletes négyszögű terület lehet. A vidék lakossága Gredistye névvel jelöli, mely szó tudvalevőleg várat jelent. Innen hordta s hordja szét a szomszédos Herepe, Bretyelin, Veczel, Branyicska egyszerű népe építőköveit, s így a múlt egyes phasisait végleg eltemeti. E castrum területéről (mely egyetlen a Maros balpartján fekvő római táborunk, míg a többi mind a folyó jobb partján van)* emelte ki egy szegény oláh földműves ezelőtt 9—10 évvel azon hatalmas kőszarkophagot is, mely jelenleg a közeli Lesnyek községben Szereday Aladár birtokos udvarán látható. Bár e sarkophag három hatalmas vaspánttal volt lezárva, találója ezeket nagytitokban lefeszítette, annyira ügyesen, hogy az új tulajdonos már semmit se talált benne. A régi tulajdonos azóta már nem oly szegény ember, földje, háza, ökrei vannak, a mi szegény falusi oláh népünk hite szerint kétségtelen jele a jólétnek, de a boldogságnak is.

Herepe községben, mióta a falusi lakosok által Gredistyének nevezett régi miciai castrum és környéke a tagosítás óta a veczeliek birtokába jutott kevés római emlék látható s így csupán a következő emlékeket sikerült följegyezni. A 18. sz. ház udvarán felirat nélküli négyszögű abacussal bíró egyszerű oszloptörödéék van homokkőből, a 37. sz. ház udvarán szintén egy valamivel nagyobb oszloptörödéék ugyanoly alakban, de aranyi andesitből. A 30. sz. ház udvarában fekszik egy 70 cm. magas, 30 cm. átmérővel bíró s aranyi andesitből készült teljesen sima hengeralakú oszlop s három darab igen nagy, 17 cm. átmérőjű, 8 cm. vastag, talán légfűtési célra szolgáló csőre helyezett köralakú jól kiégetett téglák, melyek analógiák az Erdélyi Nemz. Múzeum I. 4786. sz. téglájához. Ez udvaron van egy 30 cm. magas s négyszögű alappal bíró oszloptörödéék is, szintén aranyi andesitből, melyet az echinusig a földben levő helyzetéből kiemeltettem s így sikerült arról a következő felirattörödééket kibetűznöm:

AEL
NTIA
S · PRAN
EQ
.....

Itatospapirom cserben hagyván, csak ennyit olvashattam ki, talán a gondosabb kutató többet fog e körül alkalmilag kiolvasni. A hanyatlás korára valló betűk 5 cm. magasak, a sorok közti távolság 1 cm.

A 3. sz. ház tornácának faoszlopait s így az egész tornácvéget szép halotti emléktábla töredéke tartja szürkés homokkőből a következő pár sornyi tartalommal:

* L. Dolgozatok . . . Dr. Buday Árpád: Megjegyzések Dacia meghódításának történetéhez. III. 1. 77. l.

D	(M)	D(iis) M(anibus)
AVR	AVGV	Aur(elius) Augu(stus)
VIX	AN	vix(it) An(nis)

A csinosan vésett betűk 6 cm. magasak, a sorok közti távolság 1'5 cm.

A Herepétől alig 1 km.-nyi távolságra fekvő Veczelről (Katonai térkép 1:75,000, 1884, Zone 22, Kol. XXVII.), a hol Silvanusnak a C. I. L. III. 1359—1362 s 7859—7862. sz. feliratos emlékek bizonyossága szerint sok tisztelője akadt, sok emlék van múzeumainkban, főleg a dévaiban, de néhány emléket láttam e lelőhelyről az Erdélyi Nemz. Múzeumban is. Még most is akad egy-pár emlék a régi castrumból és környékéről s innen került ki az idei tavasszal a következő, Silvanusnak szentelt oltár. Az aranyi andesitből nem nagy művészi érzékkel kifaragott oltár magassága 70 cm., alanti szélessége 37 cm., a fenti 33 cm., vastagsága 30 cm., míg felirati síkjának magassága 34 cm., szélessége 28 cm., vastagsága 23 cm., s a következő szavakat tartalmazza:

SILVA	Silva
NO DO	no do
MESTIC°	mestico
VIR MARE	Vir(ius?) Mare(nus?)
(E)XV POSVI(T)	(e)x v(oto) posui(t)

A betűk elég szép vésetűek s az első sorban 6 cm., a másodikban 5 cm. (de a végső o csupán 3 cm.), a harmadik és negyedik sorokban (a harmadik sor o betűjének kivételével, a mely 1 cm. magas) 4 cm., az utolsó sorban, a mely részben már a talapzatra esik, 3'5 cm. magasak. Az áldozat bemutatására készült s tetején levő köralakú mélyedése 22 cm. átméretű s 3 cm. legnagyobb mélységgel bír. A C. I. L. még nem közölte. Jelenleg főgimnáziumunk régiségtárában látható.

Sárral és porral fedett lépcsőül szolgált egy másik, szintén Silvanus domesticusnak szentelt oltár, melyet a 47. sz. ház tulajdonosától vettem meg s ez áldozat árán mentettem ki egy istenhez éppen nem illő alantas szolgai szerepéből. A vöröses, csaknem lilába átmenő aranyi andesitből készült 72 cm. magas, alant 30 cm., fent 28 cm. széles s e két részén egyaránt 22 cm. vastag emléknék a fent és lent 1—1 domború tagozatú párkánynyal összekötött felirati síkja 38 cm. magas, 23 cm. széles és 20 cm. vastag s Aurelia Valentina istenfélelméről tanuskodik, szólván eképpen:

S ILV	Silv(ano)
DOM	dom(estico)
AVR VAL	Aur(elia) Val
ENTINA	entina
V · S · L	v(otum) s(olvit) l(ibenter)

Ez az Aurelia Valentina alighanem kapcsolatba hozható azon Aurelius Primanus előljáróval, a ki az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának III.

termében levő 44. sz. fogadalmi emlék felirata szerint oltárt emelt volt Micia község geniusának s bizonyára rokonságban lehetett ugyanazon Aurelia-családdal is, a mely ugyanezen múzeum III. termében levő 65. sz. emlék bizonyossága szerint síremléket emelt férje s Primanus és Surus fiai emlékezetére is.

A betűk, — bár a kő kidolgozása az előbbinél szebb és tökéletesebb, — a hanyatlás korát mutatják s 4'5 cm. magasságúak, a sorok közti távolság pedig 1 cm. A C. I. L.-ban még nem látott napvilágot egy emlék, mely jelenleg főgimnáziumunk régiségtárában van.

A 75. sz. ház udvarán látott négy darab oszloptöredék nem érdemli meg a részletesebb leírást, de talán nem végzek fölösleges munkát azzal, ha megemlítem, hogy a 107. sz. ház udvarán megtaláltam a testvérét a C. I. L. III. 256. lapján az 1629. 8. szám alatt közölt azon bélyeges téglának, a melyről a Corpus azt mondja, hogy «nunc Devæ apud Varadium» látható. Ez emlék egy kőlapú asztalnak három, részben kőből, részben újabbkori téglából készült lába mellett a negyedik lábául szolgált, 42 cm. hosszú, 30 cm. széles, 5'5 cm. vastag oblongum s rajta a következő bélyeg látható:

LEG XIII G	Legio XIII. G(emina)
ANNEI ZAT	Annei Zat
(VRN)INI ☞	(urn)ini

A végén levélidomú ponttal végződő felirat betűi 1'5 cm. magasak, a sorok közti távolság 0'5 cm. 1 K árban megvettem s főgimnáziumunk régiségtárába szállítottam.

Meg kell említenem azon LS bélyeges téglát is, melyet ugyane ház udvarán láttam s megvettem régiségtárunk részére. E két, 4 cm. magasságú s igen mélyen benyomott betűn kívül, melyek fölött a római téglakon oly gyakori köralakú kettős mélyedés látható, különféle karczolatok is vannak ezen, 28 cm. hosszúságú, 24 cm. szélességű s 4'5 cm. vastagságú emléken, melyek egyike gyorsan odavetett betűivel alighanem a nutrix szót tünteti fel. Készítője azonban főleg az L és Z betűk írásában gyakorolta magát, mert ezek száma igen nagy.

Szép s andesitből készült hatalmas oroszlán van a közjegyző birtokában. Teljes hossza 92 cm., legnagyobb magassága 74 cm., legnagyobb szélessége 32 cm. Miként szavaiból kivettem, nagyon ragaszkodik ez emlékhöz, a mely ragaszkodás különben meggyénkben, — ha csodálatosnak tűnik is fel, — de általános az egyes műemléktulajdonosok részéről. Ha nem római emlék az ereklyetárgy, még könnyebben megválnak attól tulajdonosaik, de ha római, úgy a római dicsőség némi ismerete mellett azzal hízelegnek önmagoknak, hogy íme oly tárgynak vannak birtokában, a mely családfájok ősenél is régebbi korra tekinthet vissza. Sokan vannak oly római emléktárgytulajdonosok is, a kik már évek óta — szabad idejökben legalább, — ha nem is egy amerikai nábobot, legalább is egy angol lordot várnak, ki több font dollárjával, sterlingjével hajlandó lesz műemlékhajhászó szenvedélyének kézzelfogható bizonyítékát nyújtani. Nem csoda hát, ha sok a véka alá rejtett kincs, csak az a baj, hogy e véka csupán a tudomány elől zárja el az emlékeket s nem menti

meg attól, a mitől tulajdonképen kellene: a végenyészettől. E baj ellen orvosságot csupán valamely hazai múzeum adhatna.

A castrum területéről állítólag kikerült több apróbb tárgyat is szerezttem. Így négy darab különböző s nyakdiszül szolgált gyöngyöt s egy karneolból készült gyűrűkövet is, a mely 0.3 cm. vastag s 0.8 cm.—0.5 cm. tengelyű elipsis-alakú sima felületén művésziesen bevéssett madáralakot mutat. Az Erdélyi Nemz. Múzeum II. terem 1. szekrény C) tárlójának harmadik polczán kiállított korongalakú üvegékszer analógiájához is hozzájutottam, mely példány csak annyiban különbözik a kolozsváritól, hogy kissé sötétebb színű és nagyobb, a mennyiben 2.5 cm. átmérőjű s 1.4 cm. magasságú, míg a közepén levő köralakú nyílása 0.7 cm. átméretet mutat.

Az itt szerzett kilencz darab római ezüst- és bronzpénz közül csupán három darab méltó arra, hogy egy gyűjtemény tárlójában helyet kérjen magának s e czímen közlésre tarthasson igényt: a M. Aurelius TRP XXII IMP—VCOS III, a Sept. Severus HERCVLI DEFENS(ori) s Julia Mammæa IVNO AVGVSTAE hátlati felirattal bíró jó föntartású denarius.

Augusztus hó 4-én Kiskalánon, a régi Aquæn keresztül, a hol az úton szanaszét heverő római téglatöredékeken kívül semmi újat nem láttam, az e faluhoz közeli, körülbelül 1 km. távolságra eső Szentkirály (Katonai térkép 1:75,000, 1907, Zone 22. Kol. XXVIII.) községbe mentem azon célzattal, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeumban látott s Buday Árpád által ismertetett és megfejtett Jupiter Dolichenusnak szentelt oltárkö lelhelyét megnézzem.* S ez sikerült is, a mennyiben a 100. sz. alatt levő ház tulajdonosa készséggel megmutatta mezején azt a pontot, a hol e szép emlék előkerült. Ugyane helyről különben igen sok a Kiskalántól északkeletre s vele csaknem szemben fekvő Kőboldogfalva hegyeiből kikerült követ, római épület falából kiásott anyagot hordott össze udvarára s hagyott még ott a helyszínén, melyek szakszerű kiásatása bizonyára haszonnal járna archæologiai ismereteink gyarapítására.

A Kiskalántól 2 km. távolságra fekvő Kőboldogfalva (l. előbbi katonai térképet) házainak falában is sok beépített római emlék töredéke látható. Feltűnő sok a különböző nagyságú hengeralakú oszlop is, melyek a falu tornyától északkeleti irányban elterült római castrumban levő valamelyik hivatalos helyiség oszlopcsarnokának tagjai lehettek. Magam rövid néhány órai ott tartózkodásom ideje alatt öt ilyen oszlopot láttam, melyek ma kerítést tartó bázisul szolgálnak, de már valamennyi igen megrongált állapotban van. Legszebb fönttartásúnak mondható a 64. sz. ház előtt levő, a melynek a földből kilátszó része 145 cm. magas s tetején 32 cm. átméretű körlapban végződik. E ház udvarán különben még több igen nagy s megrongált oszloptöredék is van.

Miután a 71. sz. ház falába beépített composit oszlopfőt is megtekintettem, a falu végétől körülbelül 0.5 km.-nyi távolságra fekvő castrum területére mentem. E terület tulajdonosa évek óta pusztítja a tábort, igen sok

* L. Dolgozatok az E. N. M. Régiségtárából. II. 2. 269—270.

követ emelt már ki, természetesen minden rendszer nélkül, sok bélyeges téglát adott el szomszédainak, kik előszeretettel veszik meg s használják fel sütőkemenczéik alsó fala gyanánt. S hogy földjét termékenyebbé tegye, ősszel — állítása szerint — 30—40 embert fog a kövek kiemelésére felfogadni. Mi lesz majd e szegény, már amúgy is nagyon megrongált klasszikus emlékünkből, melynek töltése egypár helyen még ma is jól kivehető, egyes épületeinek falai pedig csak 10—20 cm. mélységre vannak a talaj szintjétől?

E területről, a Sztrigy: a régi Sargetia jobb partján levő táborból, a mely bizonyára a jól elzárt lunkányi völgyben meghúzódott dákok elleni támadás, avagy — ha kellett — védekezés egyik biztos pontja lehetett, került ki *Silvanus domesticus*-nak szentelt amaz oltár is, mely jelenleg töredékes állapotában, főgimnáziumunk régiségtárában van. A 31 cm. hosszú, 7 cm. széles oromnak, melynek vastagsága a hátsó rész letört volta miatt nem állapítható meg, szemben levő s két mellső részén ugyanazon díszítés szerepel, a mennyiben tisztán látható rajta a két oldalán egy-egy akroterion utánzata mellett egy-egy halacska s e halacszkák alsó testrészén s az orom közepén nyugvó négylevelű rozetta. E részről a sima-, homorú-, domború-, sima- s homorú tagozatú párkányon lefelé ereszkedve a 24.5 cm. széles felirati síkra érünk, amelyen sajnos! már csak a következő felirattöredéket olvashatjuk:

SIL ▲ DOM
(DE)° ▲ PRÆSEN(ti)

.....

A betűk, melyek két ligaturát mutatnak, szép vésetűek s a második sor 2 cm. magas o betűjének kivételével 3.8 cm. magasak, míg a két sor közötti távolság 1 cm. Az emlék anyaga homokkő.

Százados fák árnyába elhelyezetten láthatjuk a Hátszegtől körülbelül 2 km. távolságra fekvő naláczvádi, jelenleg Fáy Viktor birtokos, előbb széki gróf Teleki György tulajdonában volt kastély parkjában a következő, a C. I. L.-ban s hiszem, hogy eddig hazai szaklapjainkban sem közölt, bukovai márványból készült s Várhelyen előkerült római emléktáblát, melynek fedélszerűen emelkedő homlokzati középrészén levő s szárnyát kiterjesztő sas által védett, 46 cm. hosszú s 30 cm. magas felirati síkján a következő sorokat olvashatjuk:

DEO AETERN° ET IVNO
NI ET ANGELIS
M PROCILIVS APHRODI
SIVS AVG COL METROP°L
ET SEXIMIA HERMIONE
ET PROCILIA FILIA
COLITORIBVS D D P

Deo aeterno et Juno
ni et angelis
M. Procilius Aphrodi
sius Aug(ustalis) col(oniae) Metropol(is)
et Seximia Hermione
et Procilia filia [p(osuerunt)
colitoribus d(ecreto) d(ecurionum)

A sarmizegetusai emlékek vésőinek ügyességére valló szép betűk, az első sorban és negyedik sor végén levő 1 cm., illetőleg 1.3 cm. magas o betűk kivételével, 2.5 cm. magasak, valóban tökéletesek, a sorok közti távolság

15 cm. Igazán kár, hogy ez emlék, melynek korát a főváros nevérol ítélve a Kr. u. harmadik évszázra tehetjük, a növényzet hatása alatt már nagyon kezd zöldülni.

A ki Nagypestény (Katonai térkép 1:75,000, 1884. Zone 23, Kol. XXVII.) utcáin végigmegy, még ha nem érdekli is az archæologia s mint a jelen emberét, hidegen hagyja a múlt, önkéntelenül is észreveszi azt a sok római emléket, a melyet a körülbelöl 55 km. távolságra fekvő Várhelyről a falu lakói már régebben összehordoztak. Ez emlékek nagy része ma legalább feliratnélküli, a feliratosak: úgy a gör. kath. templom kerítésében levő IMPERAT stb., mint a ref. templom ajtaja előtti s kőlépcsőül szolgáló IMO stb. feliratos emlékek már ismereteseek hazai irodalmunkban is.

Mint feltűnőbb emléket közölhetem a gör. kath. templom kerítése előtt fekvő s 45 cm. hosszúságú négyszögű alapon: plinthoson nyugvó oszloptörédeket folyton keskenyedő torussal s trochilussal s mint nevezetesebbet az 1. sz. ház kertjében levő s a várhelyi amphitheatrum nézőteréről származó, bukovai márványból készült kő ülőpadot, a melynek hossza 150 cm., szélessége 50 cm., 12 cm. vastagságú hátánál magassága 75 cm., míg ülésének magassága 41 cm., szélessége 38 cm., s háti támaszán szabályos s 10 cm. magas betűkkel a FLAMEN feliratot mutatja. Nincs módomban megállapítani, hogy a C. I. L. közölte-e vagy sem?

Özv. Pap Sámsonné 102. számú házának lebontása alkalmával került ki a lépcsőfeljárat aljából Mercurius istent ábrázoló féldombormű, mely bukovai márványból készült s Várhelyről kerülhetett e községbe már régebben. Napfényre jutása alkalmával Ferenczi Gyula nagypestényi ref. lelkész, iskolánk volt derék tanítványa, kit családi összeköttetése is városunkhoz vonz, az alma mater iránt érzett hálából régiségtárunknak ajándékozta. Fogadja köszönetünket követésre méltó szép elismerésének ily szép kifejezése alkalmával! Az alsó részén letörött emlék egy 14 cm. széles, 34 cm. hosszú négyszög-alappal bíró 39 cm. legnagyobb magasságú hasáb, melynek szemközti lapján levő s a sima-homorú tagozatú párkánynál 12 cm.-rel mélyebben fekvő s 20 cm. széles mezején Mercurius 31 cm. magas s szemközti alakja látható a nézőtől kissé balra-, tulajdonképpen tehát jobbra fordított 6 cm. magas fejvel s rajta a szárnyas sapkával. Balkezében 24 cm. hosszú hirnőkpalézát, ú. n. *Κηρύκειον*-t tart. Szép kidolgozású emlékünk erkölcsi értékét emeli ajándékozó nemes intencziója.

Ugyanezen napon: július hó 30-án átsétáltam az e községtől körülbelöl 35 km. távolságra eső Brázovára is (ugyanazon katonai térkép), azon reményben, hogy egynehány szép, a C. I. L.-ban is közölt emléket láthatok. De csalódtam, mert tisztán csak a már fentebb említett feliratnélküli oltárt láthattam, mivel a jó móddal épült ház udvarán levő többi emléket valami repkényszerű futónövény annyira elborította, hogy csak annyit sikerült megállapítanom, hogy ez emléktárgyak tényleg kőből készültek s egy világosan látott S betűből szabad volt arra is következtetnem, hogy némelyikök feliratot is tartalmaz.

Várhelyen e nyáron négyszer fordultam meg, mindannyiszor azzal a

célzattal, hogy római emléket lássak s lehetőleg meg is menthessek az által, hogy főgimnáziumunk régiségtára részére megveszem. Vármegyénkben e községben kerül ki legtöbb római emlék, de legtöbb itt pusztul is el, sok régi épületre építették már reá a község lakói kisszerű házaikat s igen sok feliratos kő- és téглаemléket építettek már be házaikba is s törtek szét vigyázatlanságuk tolytán, — de néha tudatosan is — darabokra. A föld népének e hibája még menthető, a mikor t. i. öntudatlanul követi el e bűnt, de nem menthető a különböző közigazgatási hatóságok nembánomsága és e téren való egy cseppet se erős keze. Jutalmazásban úgy, mint büntetésben e községben is mindig szigorúan következtetéseknek kell lenniök az illetékeseknek, mert bizony nem tartható oly rettenetes hibának az a mindenesetre büntetendő cselekmény, ha egyesek a szegénység kényszerítő hatása alatt egy-egy erdei fát eltulajdonítanak, hogy a dermesztő hidegben meg ne fagyjanak, de igenis, — a mi eddig nem történt meg, — a lehető legnagyobb büntetéssel kell sujtani ezen drága emlékek pusztítóit. Erre ügyeljen hát a közigazgatási hatóság, ez az emlékekre való éber felügyelet legyen főleg e községben első rendű feladata s kötelessége! Erre tanítsa a népet bíró, jegyző, pap, tanító, csendőr és pénzügyőr is, itt csak az erős kéz politikája segíthet, a mely tudatosan szolgálja a magyar tudomány érdekét!

M. Domitus Primus jó módú s tekintélyes kézműves lehetett, legalább erre vall azon emlék, melyet a faberek collegiuma az ő emlékezetére emelt s melyet a 180. sz. alatt levő ház tulajdonosa ásott ki kertjében. A 210 cm. magas, 78 cm. széles, 18 cm. vastag oblongum alakú sírkő, melynek kissé letörött felső részén az önálló medaillon-formájú s a budapesti s kolozsvári Nemzeti Múzeumokban több példányban meglevő és Pannoniából s Daciából származó sírkövek analógiájára 9 cm. vastagságú, jól kidomborodó s 40 cm. átméretű belső szélességgel bíró, de taniával át nem kötött levélkoszorúdísz felerésze látható: talán a 60 életéven át bizonyára katonaságot is viselt mesterember valamely kitüntetési symboluma. E díszítés belenyúlik a 2 cm.-rel mélyebben fekvő s a két szélén 96—96 cm. a közepén a levélkoszorú belépése miatt 80 cm. magas, 61 cm. széles felirati síkra, melyet a két hosszoldali szélén egy-egy oly oszlop élénkít és zár be, a melynek a folyton keskenyedő s domború-homorú-domború tagozatú lábán nyugvó 7 cm. széles és csavarmentes díszítésű törzse van, a mely az ismét folyton szélesbedő s egymásmelletti három függélyes vonaldíszszel bíró oszlopfőben nyeri befejezését. Felirata a következő:

D	M	D(iis) M(anibus)
M DOMITI PRI		M(arci) Domiti Pri
MI VIX ▲ AN ▲ LX		mi vix(it) An(nis) LX,
COLLEG ▲ FABR		colleg(ium) fabr(um) (posuit)

A betűk szép vésetűek, 6 cm. magasak, a sorok közötti távolság 3 cm. A feliratra szánt mező síkjának felénél nagyobb része felirat nélküli, valószínűnek látszik, hogy a kézművesek testülete még valamit megakart örökíteni egy érdemes társáról, de szándékát nem valósíthatta meg. A bukovai márványból

készült síremlék főgimnáziumunk régiségtárának tulajdona. A C. I. L.-ban nem olvasható.

Kegyelettel őrizte a görögös nevű Jacchius és fia: Timotheus a jó feleségnek illetőleg gondos anyának: Saturninának az emlékét. Az érdekes nőnek emelt sírkő, mely szintén a 180. sz. a. ház lakójának kertjében jött napfényre, szemcsés patakkőből készült s 163 cm. magas, 63 cm. széles, 28 cm. vastag. Felső részének két szélén egy-egy harántosan menő s 35 cm. hosszú, 4 cm. széles pálczatag látható, mely alatt a felső részén 6 cm. széles körív által határolt 57 cm. széles, 25 cm. magas félköralakú sík középrészén, egy hat levélből alkotott s 20.5 cm. átméretű csillag van. Az ily módon kidolgozott felső részen alóli s 2 cm.-rel mélyebben fekvő mezőn, melyet egy 6 cm. széles és sima tagozatú párkány vesz körül, a következő felirat olvasható:

D · M	D(iis) M(anibus)
SATVRNINÆ	Saturnina(e)
JACCHVS CONI ^g	Jacchius coni(ugi)
ET TIMOTHEVS	et Timotheus
BENE ▲ MERENTĪ	bene merenti
FECER	fecer(unt)

A szépen vésett betűk közül a D és M 10—10 cm., a második sor betűi 5 cm., a többi soroké a harmadik sor I-jével összekötött v és mellette levő g betűk kivételével melyek 2 cm.-nyiek, 4 cm. magasak, a sorok közötti távolság 6, 8, 5, 5, 5 cm. A helyszínén megvett s derékrészén kettétört emlék, mely a C. I. L.-ban nem közöltetett, főgimnáziumunk régiségtárának tulajdona.

Gyönyörű mű lehetett a maga virágjában az a sírkő, melyet a 109. sz. a. ház tulajdonosa e tavasszal épített új háza alapjának megásása alkalmával talált mintegy 30 drb. s benyomott kettős átlós díszszel bíró jól kiégetett téglá közelében. E téglák már új háza falában vannak, azon épületben, a mely egy régi római ház alapját zárja most már el sok időre s talán *Αἴθνη* kegyelméből örökre, a síremlék azonban bizonyára roppant nagysága miatt nem került be az épületbe s így sikerült ezt jó drágán megvennem s ideiglenesen Hátszegre szállíttatnom. A bukovai márványból készült sírkő, melynek jelenlegi legnagyobb magassága 142 cm., szélessége 123 cm., vastagsága átlagosan 20 cm., felső részén levő díszítő motivuma által keleti befolyásra enged következtetni, a mennyiben ezen, a párkányzat felületétől 2 cm.-nyi mélységre fekvő rész két szélén egy-egy kifelé helyezett, egyenesen előre néző chimæra alakjára emlékeztető 19 cm. hosszú, fejénél 17 cm. magassággal bíró szárnyas állaton kívül, a mely első jobb lábát fölemelve, menő állapotot tüntet fel, látható *κιστρη*-jéből kiemelkedő s testének két végén egy-egy fejvel bíró kígyó teljes képének köralakú helyzete. E kígyók a kétoldali szárnyas állatok farkát alkotják s a testükkel 10 cm. diaméteres köralakú téren egy-egy tulipánt zárnak körül. A kétoldali díszítő elemeken kívül az emlék e részének közepén egy-egy 14 cm. hosszú s ívalakú díszítésen nyugvó kis krokodilus van, melyek

felett egy 2 cm. szélességű ív által határolt s most már csak félköralakú részlet látható.

A 21 cm. széles s sima- és ezután folyton ereszkedő domború-simagozatú párkány által határolt téren gyönyörűen vésett betűkkel a következőket olvashatjuk:

D	ϱ	M	D(iis) M(anibus)
HIS	TEG	TVR	His tegitur terris
ANTONA	~	QVAM	Antonia, quam
GENERAT		PERGAMVS	generavit Pergamos
EXCELSO		MONE SVPER	excelso monte super
POSTA		PASCIBVS NISO	posita pascibus Niso
NIS		TITVLVM	nis titulum . . . . .
NVS			nus

Pergamos görög születésű ember Antonia nevű leányát talán férje: Niso legelőinek felügyelése alatt érhetette utól a halál. Talán sikerül megtalálni az emlék többi részét. A D és M betűk 14.5 cm., az e betűktől 7 cm. távolságra fekvő második sor betűi 6.5 cm. magasak. A többi sorok egymástól 3 cm. távolságra vannak s betűik 6, 5, 4.5, 4.5, 4.5, 4.5 cm. magasak, míg a negyedik sor o betűje csak 1.9 cm. magas. Úgy a kettős, mint a hármas ligatiók igen sikerültek, az egész verses felirat ügyes quadratariusra vall. A C.I.L. által nem közölt emlék a főgimnáziumi régiségtár leltárát gyarapítja.

Síremlék töredékét mutatja az a jelenleg 58 cm. hosszú s D-vel: fél D betűvel ellátott márványdarab, melyet a 32. sz. ház tulajdonosa engedett át iskolánknak, míg a 21 cm. hosszú, 14 cm. magas bázison nyugvó s bukovai márványból készült, szépen csiszolt, művésziesen kidolgozott lábfej, sírra helyezett szobor igazi fragmentuma.

A 165. sz. ház udvarán az amphitheatrumhoz közel fekvő területről kikerült következő s Aesculapiusnak s Hygieának szentelt oltárokat láttam: bukovai márványból készült oltárt, mely 82 cm. magas, fent és lent 42 cm. széles, 38 cm. vastag s a sima oromzatára következő sima-, homorú-, simagozatú párkányán alóli 42 cm. magas, 34 cm. széles s 30 cm. vastag mezején ez a felirat olvasható:

AESCVLAPIO	Aesculapio
ET HYGIAE	et Hygiae
AVGVST	August(ae)
C TITIVS AGA	C(aius) Titius Aga
THOPVS AVG	thopus Aug(ustalis)
COL SISCIAE E	col(oniae) Sisciae et
SARM EX VOTO	Sarm(izegetusae) ex voto

A szépen vésett betűk nagysága 3 cm., a sorok közti távolság 1 cm. A C. I. L. nem közölte.

Nem illetheti meg e dicséret a másodikat, a melynek anyaga homokkő. Ez emlék 72 cm. magas, 35 cm. széles, 32 cm. vastag, míg felirati síkja 35 cm.

magas, 25 cm. széles s 28 cm. vastag. A szemközti sima oromzaton, a mely az oltár két mellső oldalán 1—1 ötlevelű rozettadíszszel bír, alól levő s a sima-, homorú, két domború s homorú tagozattal ellátott párkányra következő síkon e felirat látható:

NVMINI AVG	Numini Aug(usto)
ÆSCVLAPI	Aesculapi(o)
SACRVM	sacrum
L BONONIVS	L. Bononius
SATVRNINVS	Saturninus
EX · VISO LIB	ex viso lib(enter)

A 3 cm. magasságú s elég szabályosan vésett betűk sorai 2 cm. távolságra vannak egymástól. A C. I. L.-ban hiába keressük.

Bukovai márványból készült egy oltár, a melyet ugyancsak ez udvaron láttam s a mely Aesculapiusnak és Hygieának volt szentelve. Teljes magassága 68 cm., szélessége 31 cm., vastagsága fejénél és lábánál egyaránt 36 cm. Mind a négy oldalán igen szép oromzatát két oldalt két-két kígyó, két-két levél s a középrészen körben levő hat levélből alkotott csillag díszíti. A homorú-, sima-, homorú tagozatú párkányára következő mezőn, a mely 28 cm. magas, 26 cm. széles és 30 cm. vastag, szabad szemmel csak ennyit tudtam biztosan kiolvasni:

AES E HYG	Aes(culapio) et Hyg(iae)
PRO SALVTE	pro salute
AELIAE FLOR	Aeliae Flor
.....	
.....	
V · S · L · M ·	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

A szépen vésett betűk 5 cm. magasak, a sorok közti távolság átlagosan 2 cm., az utolsó sor V · S · L · M betűi 2 cm. magasak. A C. I. L.-ban nem láttam.

Ugyane tulajdonostól vettem bukovai márványból készült fogadalmi tábla kicsiny töredékét, a mely szabálytalan ötszög alakú, 28 cm. magas, 10 cm. széles, 2 cm. vastag s gyönyörűen vésett betűivel jó benyomást tesz a szemlélőre s azt a gondolatot ébreszti fel benne, hogy készítettője a névből is gyaníthatólag kényes ízlésű görög ember lehetett. A felirattöredék a következő:

API	(Aescul)apio
VG v	... Aug
/TY . . .	(E)utych(eus)? . . .

A betűk 4 cm. magasak s egymástól 2 cm. távolságra fekvő sorokban foglalnak helyet. A töredék régiségtárunk tulajdona.

Ugyanott van hasonló márványból készült s 17 cm. hosszú, 19 cm. széles, 3 cm. vastag fogadalmitábla-töredék:

'LAPIO . . .	(Aesc)ulapio
NG SAC . . .	Aug(usto) sac(rum)

A 4 cm. magas betűkkel bíró sorok 2·5 cm. távolságra vannak egymástól.

Szép márványból készült féldombormű van régiségtárunkban, mely Aesculapius és Hygiæa nagyon elterjedt tiszteletéről tanuskodik. Legnagyobb magassága 33 cm., legnagyobb szélessége 15 cm., vastagsága 5 cm. és sima tagozatú 1·5 cm. széles párkánnyal bír. Már csak Aesculapius féllábának alsó része látszik a kis Telesphorus teljesen ép alakjával, a mely 15 cm.

magas. A párkány alsórészén szép betűkkel kiírt **HYGIAE** azaz Hygiæ . . .
 . . . VOTO voto olvasható! Az első sor betűi 1·5 cm. magasak s 0·8 cm. távolságra vannak a második sor 1·2 cm. magas betűitől.

Ez emlék édes testvére a szintén bukovai márványból készült kis, 10 cm. magasságú Telesphorus domborművecske, mely minden feliratot nélkülöz a mellőle letörött Aesculapius és Hygiæa alakjától elhagyott, árva állapotában.

Mercuriusnak szentelt márvány fogadalmi tábla töredékét mutatja a tulajdonunkat képező s a 165. sz. ház lakója által talált és szabálytalan kis háromszögalakot mutató 5 cm. vastagságú emlék, a mely az egymástól 2 cm. távolságra levő soraiban a következő, 3 cm. magas betűket mutatja, a melyek hajdan — a vörös festék nyomok után ítélve, — miniummal voltak színezve:

IERC
 CRI = (M)ercu(rio)?

Ugyane ház lakójától vásároltam egy kis, alig 10 cm. hosszú s széles négyszögalakú s márványból készült hármás Hekate féldomború emléktöredéket is, melyen jól kivehető két arcz s két fáklya. A maga idejében szép tárgy lehetett.

A Mithras-kultuszra vonatkozó néhány emléket is szereztem. Így a 180. sz. a. ház lakójától egy 32 cm. hosszú, 15 cm. széles, 3·5 cm. vastag táblán nyugvó ugyanolyan hosszú és széles, fejénél pedig 23 cm. magas oroszlánt, a mely fejével a néző felé fordult s csupán három lábát mutatja fekvő helyzetében. Végződése olyan, hogy egy, vele egy testet képező másik oroszlánra enged következtetni. Régiségtárunk tulajdona.

Az istentiszteleti emlékekhez kell sorolnunk egy kis, 14 cm. magas, 12 cm széles, 8 cm. vastag márványtöredéket, a melyen — most régiségtárunkban — 6 cm. magas MI feliratot látunk.

Oda csatolom azt a 34 cm. szélességű, 48 cm. magas hasábalakú s homokkőből készült oszlopot, melynek szemközti lapján a sima párkánynál 0·5 cm.-rel mélyebben fekvő téren jól kivehető, 30 cm. hosszú, féldomborművű delfin van, míg felső lapján a bal első lábával szarvas fején levő oroszlán feletti bika féltését látjuk, valamennyit féldomború kivitelben. A 32. sz. ház tulajdonosa nyújtott módot arra, hogy régiségtárunk ez emléket meg-

szerezze. Nem tudni, melyik isten tiszteletére emelte a faberek collegiuma azt a jelenleg már csak 18 cm. magas, 25 cm. széles, átlagosan 10 cm. vastag márványtöredéket, a mely azonos alakkal s felirattal bír a Téglás Gábor által közölt márvány oltártöredékkal,* de nem oly ép, a mennyiben a nézőtől jobbfelőli teteje, illetőleg széle megcsontult. Felirata :

COL FA .	col(legium) fa(brum)
EX VOTO	ex voto

A második, illetőleg az alsó sorban 2·5 cm. magas betűkkel. E községből került ki s Róth Ágost tanártársam ajándékaképpen van régiségtárunk birtokában.

Sem az isten, sem az ő tiszteletére emléket emelt ember nevét nem tudjuk a következő igen szép betűkkel vésett márványtábla-töredéken, mely 67 cm. magas, alant 39 cm., fent 10 cm. széles s 5·5 cm. vastag s melynek a sima-, domború-, homorú tagozatú párkányánál 0·5 cm.-rel mélyebben fekvő mezején a következő feliraton gondolkozhatunk :

G v	. . . . g(usto)
NT	. . . . nt
MNS v	. . . . mnis
v G v Co L v	. . . . Aug(ustalis) Col(oniae)
PA R v C v LT GR VM	. . . . patri cultorum
IS V v FEC IT	. . . . visu fecit [dedicavit
c v D v D v D v	ex d(ecreto) d(ecurionum) d(edit) vagy

Az 1. és 2. sorok betűi 4·8 cm., a 3., 4., 5., 6. sorokéi 4 cm., az utolsó soréi 3 cm. magasak. A 4. sori o s az 5. sor v-val összekötött o-ja 2 cm. magas, míg ugyane sor végső o-ja, a melyben írásjel is van, a mi arra vall, hogy csak több habozás után véste a quadratarius e márványra az CRM betűket s ment ki ezek miatt a párkányzatra, éppen úgy, mint ez utóbbi ligatura, valamint az o-val összekötött v is 2·4 cm. magasak.

Három darab szabálytalan ötszögalakú s 2·5 cm. vastag lapon szépen vésett s a két sorban egymástól 5 cm. távolságra levő 7 cm. magas betűkkel írt

ΔEL	Ael(ius) . . .
ΔCI/	D(acia)

feliratnak 177. sz. alatt lakó tulajdonosa még egy szabálytalan háromszögű s 2·5 cm. vastag töredéket adott 8·5 cm. magas s 6 cm.-nyi sortávolságban levő E

ON betűkkel, melyeknél fontosabbról: az egyetértés némi jeléről tanuskodik az a 154. sz. a. ház őréből, 19 cm. hosszú, 13·5 cm. széles, 4 cm. vastag oblongum alakú töredék, mely későbbi korra valló s három, két-két cm. magas betűivel, melyek 1·5 cm. távolságú sorokban vannak, a következő szavakat adja :

* Téglás G.: Ujabb adalékok Dacia felirattanához. 6. lap.

AVG ~ LI	Aug li
TAR	tar
CONCOR	Concor

Teljesen ép bélyeges téglát csupán egyet találtam, a mely 55 cm. oldalal biró, 5 cm. vastag hatalmas négyszögű padlótégla volt s rajta PRCOS felirat áll. Ugyane feliratot mutatják az 5 cm. vastagságú s 31 cm. hosszoldallal biró négyzet-, valamint a 4.5 cm. vastagságú, 20 cm. hosszú, 11 cm. széles oblongum-alakú téglatöredékek is, utóbbin azonban a P betű már letörött.

Még egy bélyeges téglatöredéket találtam, a mely szabálytalan alakú, 8.5 cm. hosszú, 4 cm. széles s 2.5 cm. vastag téglalap s rajta 2 cm. magas betűkkel: I · VAL, azaz Junius Valerius név olvasható. Ezzel együtt jutottam hozzá az IDO feliratos téglához is.

E folyóirat XXXII. kötetének 272—273. oldalain ismertetett római sír mellőli maradványok közül emeltem fel azon mécses-töredéket, a melynek alsó részén a IANAR név olvasható. A C. I. L. III. 1440. lapján a 8076. sz. 18 b), c) jegyek alatt közölt s IANAR bélyeggel ellátott mécsesek, melyek Veczelről s Zalátnáról kerültek ki s most a dévai múzeumban vannak, a miénkel azonosak, a két bélyeg között csak az a különbség, hogy a Corpusban közölt példányokon az N és V, míg a miénken az V és A vannak összeírva.

Megfejtésre vár egy téglának a szokásos körbenyomás alatti 2.6 cm. magas s jól kidomborodó, csinos betűkből alkotott DAB felirata, melynek magyarázatát eddig hiába kerestem. A kőboldogfalvi hengeralakú oszlopokhoz hasonló, de jóval kisebb, márványból készült és jelenleg többnyire egyes lakóházak (így 147., 165. számúak) tornáczát tartó oszlopokon kívül említést érdemel az andesitből készült dór oszlopfő, melyet a 33. sz. ház lakójától (ki ezt földjén találta) vettem. A 26.5 cm. átméretű s 89 cm. kerületű sima töre következő s 1.5 cm.-re kiugró léczről kiemelkedő astragaluson fekszik a 4 cm. magas echinus, a melyen díszítés gyanánt gyakorlatlan kézre valló tojástagok szerepelnek, felső részükön nyitottan. A tojástagok keretei között nyilak vannak, a melyek nyele fölfelé kissé megvastagodik. Az abacus 6 cm. magas és 41 cm. széles. Analogiája a gyulafehérvári városi múzeumban levő példánynak.*

A 121. sz. ház udvarán feküdt egy szintén dór stílusú szép oszlopfő, melyet kiemeltettem s alapos letisztítás után látva, hogy — bár csak fele van meg teljesen ép állapotban, — megérdemel egy kis áldozatot, megvettem régiségtárunk részére. Ennél a 40 cm. átméretű tövel biró emléknél is a hirtelen kiemelkedő sima léczen szépen kidolgozott astragalus van. Az echinuson levő tojástagok teljesen szabályosak, igazán művészi esek, valamint az ezen tagok között levő lándzsaidomú tagok is. Ez oszlopfőn azonban a gyulafehérvári példánytól eltérőleg** a lándzsaidomú tagokat egy helyen két, egymásnak háttal fordított, de szintén függőleges helyzetű falevél alakja élénkíti. Echinusa 7 cm., abacusa 8 cm. magas, utóbbi 55.5 cm. széles.

* Dr. Hampel József: Apulumi oszlopfők. Arch. Ért. XXXI. 233. lap. 7. ábra.

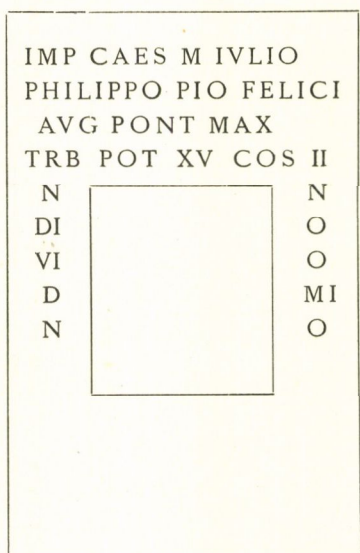
** Dr. Hampel József: Apulumi oszlopfők. Arch. Ért. XXXI. 233. lap. 11. ábra.

Szép korinthusi oszlopfe került itt elő már régebben s jutott el régiségtárunkba, a melynek az akanthos levélkehelyből kiemelkedő igen szép, a felső sarkokon érintkező s alant pálmalevelekkel, fent pontokkal kitöltött volutái közötti részén hármasság tagoltságú: vonal, félkör és félóvalis díszítés látható. A hátsó részén teljesen letörött oszlopfe 60 cm. széles, 36 cm. magas s bukovai márványból készült.

Szép kidolgozású az a szintén iskolánk tulajdonában levő s márványból készült 47 cm. magas, 28 cm. legnagyobb átmérővel bíró tojásalakú oszlopocskas is, melynek csavarmentesen haladó pikkelyes díszítése van.

Marcus Julius Philippus szobrának bázisát sikerült a 125. sz. ház lakójától régiségtárunk részére megszerezni. Ez emlék 117 cm. hosszú, 70 cm. széles, 17 cm. vastag téglalapalakú idom, melynek közepén egy 42 cm. hosszú, 30 cm. széles, az emléktárgyon egészen keresztülmenő, tehát 17 cm. magas nyílás van, a melybe bizonyára a császár szobra volt beállítva. A sima-, domború-, homorú tagozatú s a hosszoldalain 12 cm., a keskeny oldalain 11 cm. szélességű párkánynál 0.8 cm.-rel mélyebben fekvő terén a következő felirat olvasható:

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Julio
Philippo pio felici
Aug(usto) pont(ifici) max(imo)
tr(i)b(unicia) pot(estate) XV, co(n)s(ul) II
n(ostro) divino domino

A már kopott betűk, melyek, mint látható, a felirati mezőt nem töltik ki teljesen, 4 cm. magasak, a sorok közötti távolság 1.5 cm., illetőleg az 5-ik sortól kezdve, a hol a sorokat a nyílás megszakítja, 2 cm.

Két császár emlékét idézi fel bennünk a következő felirattöredék:

E > FEL
GENIO > DOM
DIVINAE
DIOGENES > EVTY
CHEIIS > AVGG >
NN > DISP > VII >
V > S > L > M

. . . . et fel(ici)
genio dom(us)
divinae
Diogenes Euty
cheis Augustorum
nostrorum duorum disp(ensator) septimus
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

A görög ember által készített emléket, melynek betűi 2 cm. magasak, sorok közti távolságuk 3 cm., a C. I. L. nem közölte.

Fémeszközök közül csak egy 27 cm. hosszú vasfejszéhez juthattam, melynek fejénél magassága 9.5 cm., szélessége 5.5 cm. Nyél alkalmazása részére szolgáló nyílása 3.8×3.5 cm, átméretű kör.

Egy 41 cm. hosszú, 36 cm. széles és színes: fehér és fekete kockákból álló mozaikpadló részleten kívül, mely a Hátszegig való elszállítás alkalmával alaposan megfogyott, úgy hogy hirtelen gipszkeretbe kellett tétetnem; több kisebb tárgyat is szereztem. Két darab: zöld- és feketeszínű üveganyagból készült s 1.5, illetőleg 2.1 cm. széles féldomború tárgyacskák mellett, melyek mint tesserae színházi belépőjegyek, vagy mások szerint valamely társasjáték eszközeiül szolgálhattak, több ezüst- és bronzpénzt is vásároltam azon alkalmával, mialatt kezeimben 7 drb. különböző nagyságú architektonikus töredéket szorongattam, melyek részben levél-, részben csigavonal, részben a római katonák vértjein gyakran ábrázolt pikkely-díszítéssel bírtak. És most távozzunk el e községből azon ajtón, melynek küszöbköve 49 cm. hosszú, 34 cm. széles, 14 cm. vastag, párkánya 5 cm. magas, 13 cm. széles, 8 cm. átméretű saroklyuka 5 cm. mély s vegyünk búcsút legalább egy időre az ókori emlékeknek ezen, még most is oly gazdag tárházától a legközelebbi viszontlátásig!

Szászváros, 1912 augusztus hó.

János Béla,
főgimn. tanár.

A NEMZETI MÚZEUM ÁSATÁSAI DUNAPENTELEN 1912-BEN.

A folyó évi dunapentelei ásatások több mint hét héten át egyetlen, összefüggő területen, Szórád Jánosnak az Öreghegyen levő szőlőjében folytak. Körülbetűl 750 négyszögölnyi kiterjedésben 205 sírt kutattunk át. Ezek a számadatok már magukban is igazolják, hogy a terület kiválasztása szerencsés volt. Nagyon öröndetes, hogy végre sikerült a római kori sírmezőnek egy jelentős részét egy tagban felásatnunk, mert csak ily módon nyerhetünk tiszta képet a temetkezések időrendi viszonyairól. Annyit már eddigi ásatásaink alapján is bizonyossággal állíthatunk, hogy a Duna közelében elterülő keleti oldalon a temető időrendileg legkésőbbi része fekszik. Az itt föltárt sírokat éremleletek alapján (Aurelianus + 275—Constantius + 361) a Kr. u. IV. századra tehetjük. A nyugati oldalon található sírok ellenben, melyek között a hamvasztásnak jelentős szerepe jut s melyekben a Victor, Fortis, Cresces stb. bélyegű agyagmécsesek és rajnai, galliai terraszigillatcserepek gyakoriak, a legnagyobb valószínűség szerint a Kr. u. II. századból valók.* Szórád János

* A mécsesek chronológiájára, valamint a hasonlóan bélyegző itáliai műhelyekkel való összefüggésekre nézve alapvetők S. Löschke fejtegetései: Mitt. d. Alt.-Komm. Westfalen 1909. 202 ff.; Kastell Faïmingen S. 100 ff. (Drexel.)

szőlője az előbb említett késő római temető körzetébe esik. A téгла és egyszerű földsírok mellett különösen jellemzők erre a késői idősakra a hatalmas kősírok, melyeknek oldalfalait részben régebbi föliratos és domborműves emlékek fölhasználásával építették föl. Ezeknek az így másodízben barbár módra felhasznált és gyakran sajnálatosan megcsonkított köemlékeknek a kora epigrafiai és művészettörténeti jegyek alapján megállapíthatólag a Kr. u. I—IV. század között váltakozik. Nagyon fontos és mindennemű következtetésnél figyelembe veendő tény, hogy a Dunapenteléről előkerült köemlékek csaknem kivétel nélkül nem eredeti kapcsolatukban és alkalmazásukban kerültek elő. A késői barbárok valóságos bánya gyanánt használták temetkezéseiknél a korábbi sírmezők emlékköveit és könnyen lehetséges, hogy a kősírokba beépített sírköveket legalább részben távolabbi dunamenti helyiségekből hurczolták Intercisába. A kínálkozó dunai szállítás ezt a föltevést nagyon valószínűvé teszi. Ezért a magam részéről kétségesnek tartom vajjon jogunk van-e már pusztán pentelei lelőhely alapján az itt talált köveket mind Intercisára vonatkoztatni. Ily beállításban minden nehézség és bonyolult magyarázat nélkül is megérthetjük, miként kerülhetett elő pentelei kősírokból már eddig is 11 vámkezelési őrtornyokra vonatkozó föliratos emlék. Az itt érintett kérdés sokkal nehezebb, semhogy ez alkalommal részletesebb tárgyalásába bocsátkozhatnék, beérem azzal, ha röviden figyelmeztetek azokra a szempontokra, melyeket Intercisa fölépítésénél a kutatás a tévedés veszedelme nélkül nem hagyhat figyelmen kívül. A kősírok összeállításánál tulajdonképeni emlékkövek mellett faragatlan, puha homokkőtömböket is fölhasználtak, minőket Szalkszentmárton vidékén, a Duna túlsó felén ma is nagy mennyiségben találnak. A pannoniai domborműves emlékek művészettörténeti helyzetének s művészi iskolájuk helyének megállapításánál fontos szerepe lesz annak a kérdésnek, hogy a fölhasznált kőzetek minő vidék bányaiból kerültek elő. Remélem, hogy ez irányú kutatásaim eredményeiről már legközelebb beszámolhatok.

Idei ásatásunk alkalmával is Kr. u. IV. századi kősírokból került elő a köemlékek nagybecsű sorozata. Ezek között első helyen kell megemlékeznem arról az egykori színezésével együtt fennmaradt nagyérdekességű domborműről, melyet egy nagy kő sír leborítására használták föl IV. századi temetkezésnél (I. ábra). A domborműves oldalt lefelé fordították. Ez a védett helyzet magyarázza meg, hogy az idő s a leszivárgó nedvesség még a színezésnek sem sokat árthatott. A mi csomkulás az alakok fején látható, az barbár emberkéz műve. A fejeket a befalazás előtt leverték. A kősírt (az ásatási naplóban 66. szám) a népvándorlás korában kincsszomjas rablók feldúlták. Világosan látható volt miként törték össze az egyik oldalon a fedőköveket, hogy a sír tartalmához juthassanak. Nem maradt más a csontváz mellett, mint a koponyán néhány, bizonynyal a ruhához tartozó apró aranyfoszlány, néhány kis bronztárgy (gyűrű, csat), egy törött vaskard és egy Diocletianus (284—305) korából való bronzérem.

A fent említett dombormű színezésével és tárgyával egyaránt behatóbb méltatásra tarthat számot. A Pannoniából, különösen Intercisából nagy számban előkerült mithologiai emlékek sorozatát gyarapítja egy szinte váratlanul

nevezetes és értékes darabbal. Tárgyát az Alkestis mondából meríti. Admetos nejének, Alkestisnek Herakles által történt az alvilágból való visszavezetését ábrázolja. Alkestis fejére vont köpenynyel, lehajtott fővel, csendes megadással követi a hatalmas hőst, a ki kezén fogva vezeti, hogy visszaadja szerető hitvesének. Herakles másik kezében a jellemzetes bunkót tartja. Az egykori színezés a bőségesen fennmaradt nyomok alapján egész nemes harmóniájával bontakozik ki a szemlélő előtt. Herakles testen színezés megállapítható nyomai nincsenek, Alkestis alsó ruhája sárga, köpenye égszínkék, a háttér pedig téglaszín

I. ábra.

HERAKLES ÉS ALKESTIS.
Színes dombormű Dunapenteléről.

vörös. Az alakok fülkeszerű mélyedésben állanak. Tekintve, hogy rokontárgyú ábrázolásoknál más emlékeken, mint látni fogjuk rendszeren jelezték az alakok mellett a művészek az imént elhagyott alvilág kapuját, lehetséges, hogy a fülkeszerű mélyedésre a mi kőfaragónkat hasonló gondolat vezette. Az ábrázolás mikéntjében, a kivitelben kétségtelenül felismerhető a jellegzetes provinciálizmus, bizonyos darabos nehézkesség, de magában a motivumban klaszszikus mintaképek ereje lüktet s első pillantásra kétségtelenné teszi, hogy miként a többi mithologiai domborműnél, úgy itt is nemcsak a gondolatkör, de a formai megvalósítás sem a provinciális kőfaragó sajátja. A ki az emlé-

keket ismeri, római szarkofágok között rátalálhat azokra, melyek a provinciális művész alkotásához ösztönt és ihletet adtak. Utalok a vatikáni Museo Chiaramonti egy Kr. u. II. századból való szarkofágjára, mely homloklapján az egész Alkestis mondát teljes összefüggésében elének tárja domborműveiben.¹ Ennek a művészi koncepczióknak az alapja valószínűleg a hellenisztikus görög művészet egy teremtése, mely az Euripides féle tragédia illusztrációja gyanánt keletkezett s később a sepulchralis római művészet körében nagy népszerűségnek örvendett. Mint a síremlékeken ábrázolt Proserpina s Ganymedes elrablása stb., úgy az Alkestis monda is a mythologiai analogia jelentőségében jelenik meg a síremlékek domborművei körében. Az Orpheus mondával való közeli rokonság is érthetővé teszi kedveltségét. A fentemlített vatikáni szarkofág jobb oldalán ráismerünk síremlékünk két alakjára. A typologiai összefüggés kétségbevonhatatlan. Csakhogy a míg ott egy összefüggő monda ábrázolásával van dolgunk, addig itt a provinciális művész két alakot kiszakítva használt föl a maga céljaira. A Herakles-Alkestis mondanak erre a pusztán két alakból fölépített ábrázolására különben már itáliai szarkofágokon is akad példa. A Herakles által vezetett Alkestist látjuk a florenzi Proserpina szarkofág egyik oldallapján² s egy csak rajzban fennmaradt szarkofág homlokaoldalán a baloldali mezőben, míg a jobboldali mezőben Hermes vezérli Alkestist az alvilági tájak felé.³ Feltűnő ezen az ábrázoláson Alkestis csaknem teljes ruhátlansága, a mit az az íróknál többszörösen kifejezett hit magyaráz, hogy az alvilág lakói ruhátlanok.

Hazai emlékeink körében a dunapentelei dombormű tudtommal az Alkestis monda első föltűnése, s külföldi római provinciális művészet körében azonban nem egy példáját találjuk: 1. Dombormű Viminaciumból, Österr. Jhefte IV. Beiblatt 124 ff.⁴ Itt Herakles és Alkestis mellett az ülő, fejét búsan tenyerébe hajtó Admetos is belékerült az ábrázolás körébe. 2. Domborműtörredék Stuttgartban, Lapidarium: Haug—Sixt: Die röm. Inschr. u. Bildwerke Württembergs. S. 380/82. Nr. 495 Abb. 222. Alkestis fejét ez alkalommal nem borítja köpeny, bal kezében a guzsalyt tartja. Végül erre a mondára szeretném vonatkoztatni, 3. a zágrábi múzeum egy domborműves emlékét: Vjesnik 1905 p. 50. Fig. 106, a hol a Herakles mellett nyugodt megadással álló nőalakban inkább Alkestisre ismerhetünk, mint Hesionera, a kire Brunsmid gondolt.

A római szarkofágokkal való összefüggésében tekintve a dunapentelei Alkestis-emlék újabb példával világítja meg a provinciális kőfaragóknak azt az általános szokását, hogy nagyobb csoportképeket a főalakokra való redukálással egyszerűsítettek. Talán nem lesz hiábavaló, ha ebben a kapcsolatban

¹ V. ö. Robert: Die ant. Sarkophagreliefs III., S. 21 ff., T. VII. Nr. 26; — Amelung: Beschreibung der vatikanischen Skulpturen Nr. 179, T. 45; — Dissel: Der Mythos von Admetos und Alkestis 1882; — Etruszk hamvvedrekre vonatkozólag l. Inghirami: Mon. etr. I, T. I.XXIV.

² Robert i. h. S. 35; — Dütschke: Bildwerke Oberitaliens III, Nr. 64.

³ Bonner Jahrbücher, H. 108/9 (1902) S. 151 Fig. 3.

⁴ Gall: Zum Relief an römischen Grabsteinen, Programm des k. k. Staatsgymnasiums in Pola, S. 30.

ezt az érdekes alkotó eljárást hazai emlékeink köréből vett néhány más példával is megvilágítom. A mintaképekkel való összehasonlítás lehetővé teszi, hogy betekintsünk az egyszerű provinciális kőfaragó műhelyébe, s meglessük mily kevés önállósággal, a gondolafi és formai erő minő szerény mértékével dolgoztak ezek a gyakran idegen származású mesterek. A Nemzeti Múzeum két domborművet őriz, melyek Hektor meghurczoltatását ábrázolják: *a)* Arch. epigr. Mitt. 1890 S. 68/69. Fig. 21; *b)* Arch. Ért. 1906 243/246. lap 19. ábra. Az utóbbi Dunapenteléről Hektor meghurczolását teljesen kiszakítva eredeti összefüggéséből, minden háttér és mellékalak nélkül adja. Pedig Achilles alakja, a mint kődobással és pajzsával védi magát, világosan utal az egykori kapcsolatra. A másik hasonló tárgyú domborművünkön részletesebben látjuk az eseményeket. A háttérben feltűnnek Trója falai, előttük kétségbeesett, jajveszéklő nők: ég felé emelt karokkal. A ki ezt a két domborművet a bernayi kincs oinochejának,¹ római szarkofágoknak² vagy a capitoliumi kocsi bronzvereteinek³ hasonló tárgyú domborműveivel összehasonlítja, azonnal felismeri mennyire megrövidített és egyszerűsített képet ad a dunapentelei dombormű. Másik köemlékünk közelebb maradt a mintaképekhez. Ugyanezt az eljárást ez alkalommal még csak egy példával óhajtanám megvilágítani, de ez a példa rendkívül érdekes és tanulságos. A pancsovai gimnázium gyűjteményében van egy domborműves síremlék (Kosztoláczról), melyen a művész Proserpinának Pluto által való elrablását ábrázolta. A kétlovas kocsit az ifjú Hermes vezeti, a kocsi mögött pedig föltűnik Athéna alakja. Ugyanennek a mondának teljesen hellenisztikus ízlésű feldolgozását találjuk a Dél-Francziaországban előkerült emlékek sorában: *Esperandieu: Basreliefs de la Gaule romaine* II. p. 35. Nr. 898. A két dombormű összefüggése első pillantásra világos. Mindkettő azonos mintaképre megyen vissza. Csakhogy a míg a délfrencziaországi művész a kompozícióban a hellenisztikus mintakép egész alakgazdagságát és formai lendületét megőrizte, addig a pannoniai mester csak száraz kivonatot ad, melyben csak a főalakok szerepelnek. A nyers, darabos, provinciális alakkezelésben is jellemzetesen nagy távolság választja el kőfaragónkat délfrencziaországi társától.

Messze eltértünk az Alkestis dombormű kapcsán tulajdonképeni tárgyunktól, de teljes művészettörténeti megértéséhez csak ily szélesebb keret megrajzolása vezethetett; az az érdekes eredmény pedig, melyre a provinciális művészek alkotó eljárására vonatkozólag több emlék bevonásával jutottunk, jövő kutatásainkhoz értékes irányítással szolgálhat.

A többi köemlék, a mi idei ásatásunk alkalmával napfényre került csaknem mind föliratos sírkő. A fölírások ismertetésére ez alkalommal nem térek ki, megfejtésüket majd folyóiratunk egy közelebbi számában fogom

¹ Babelon: *Cabinet des antiques de la Bibliotheque nationale*, Pl. XVII.

² Robert: *Die antiken Sarkreliefs*, Bd II, T. XXI, XXII.

³ Bull. comm. 1877, T. 11—13. — V. ö. a szövegben említettekén kívül a capitoliumi kútnyílás domborműveit: Baumeister: *Denkmäler* Abb. 5; a *Tabula Iliaca*-t *Jahrbuch* 1894 S. 154 Fig. 23/25 és az *Ara Casali* hasonló tárgyú képét: *Melanges d'arch. et d'histoire* 1903, Pl. IV; — Amelung: *Beschreibung der vatikanischen Skulptur* II, T. 15, S. 238.

adni. A domborműves kövek között figyelmet érdemel egy pajzsszerű keretbe foglalt kettős mellkép (*imago clipeata*), a mely nevezetes emlékfajnak gyűjteményünkben már eddig is több példája van. Az alakok fejét barbár kezek itt is leverték. Ez a dombormű a 129. kőszir oldalfalából került elő.

Köemlékek mellett bronztárgyak terén értünk el idei ásatásaink alkalmával a legszebb eredményeket. A legbecsesebb darab egy ép, formájában görög mintaképekre emlékeztető, nemes vonalvezetésű *hydria*; fülét font az edény szájára kikönyöklő griff felső teste, alul pedig homlokán széles tainiával övezett dionysikus maszk díszíti. (2. és 3. ábra) *Hydriánk* gondos kivitele kétségtelenné teszi, hogy importárúval van dolgunk. Tekintettel a capuai műhelyek nagy jelentőségére és bélyegek által is igazolt nagy exportjára, mely Pannoniára is kiterjedt, valószínűnek tartom, hogy *hydriánk* is a *Cipius Polybius* és *L. Ansius Epaphroditus* vezetése alatt fölvirágzott műhelyekből került elő.* *Bronzhydriánkra* egy gyermek vályúalakú, a barbárok által érintetlenül hagyott kis kőszirjában találtunk. A csontváz lábainál feküdt épen, csak az egykor forrasztás által összetartott részek váltak el egymástól. Ugyanebben a kőszirban két ellipszis alakú, bordázott díszítésű aranszemfedőlemezt is adtak a halott mellé. Typologiai szempontból nevezetes a 68. földszirból két darabban kiemelt kagylószerű, hatalmas bronztál, minőket pompeji leletek tanúsága szerint fürdőfelszereléshez tartoztak. A harmadik, kissé megcsönkult, behorpadt bronzedény, egy füles kancsó, melyet ugyanebben a sírban a bronztábla fektetve találtunk. A madárcsőrös fülforma révén ahhoz a csoporthoz tartozik, melyet Schreiber az alexandriai műhelyekkel hozott kapcsolatba.** Alexandriai importárú már több került elő *Penteléről*, a legfontosabb közöttük az 1907-ben behozott domborműves, ezüstlemezes bronzcsésze, melyet legközelebb képben is bemutattunk.

A már felsorolt bronzedények mellett meg kell emlékeznem néhány pannoniai ékszeres ládácška bronzvereteiről, melyet gyűjteményünk ilyfajta sorozatát újabb, fontos példányokkal gyarapítják. Szerepel a bronzveretek domborművei között figurális díszítés is: ismétlődő *Apolló-* és *Meduzafejek*, azután kettős, medaillonszerű mellképek, fa mellett álló múzsák (?) és kigyótestben végződő gigaszok (?). Az egyik bronzlemez geometriai jellegű díszítésével érdekesen világítja meg a keleti befolyás alá került késő római művészet törekvéseit. Villámszerűen czikkázó keretben koncentrikus körök foglalnak helyet. Egy másik kaszetta korhadó farészei között rábukkantunk egykori tartalmára, néhány női csonthajtúra.

Ugyancsak a női fölszerelés körébe tartoznak arany- és gyöngyleleteink. Női nyak ékességeül szolgált ez a kedves színhatású, váltakozva arany és fekete üveggyöngyökből álló nyakfűzér, mely a 36. téglasírnak volt legbecse-

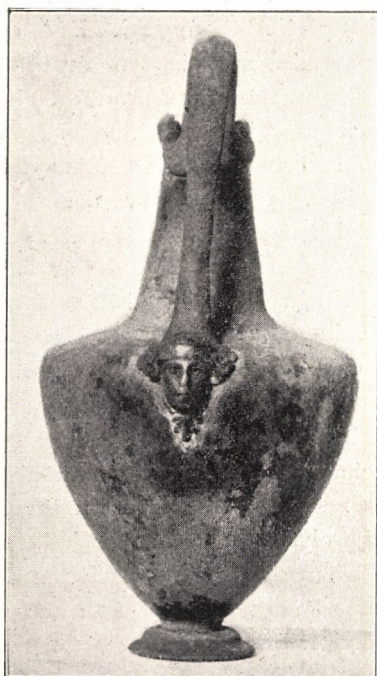
* Willers: *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und Niedergermanien*, S. 85; gyűjteményünkben több capuai mester bélyegével ellátott serpenyőnyelet őrzünk. — Az aszári kincsben is előfordult egy jelzéses serpenyőnyél (*Arch. Ért.* 1885, 26) *CARATVS V(ascularius)*. Fiának, a jelzéseiből szintén ismert *Casatusnak* sírköve Metz vidékén került elő; v. ö. *Bahn: Rem. Keramik*, S. 2. (*Casatus Carati fictiliarius*), *Casatus* tehát Itálián kívül halt meg.

** *Alexandrinische Toreutik*.

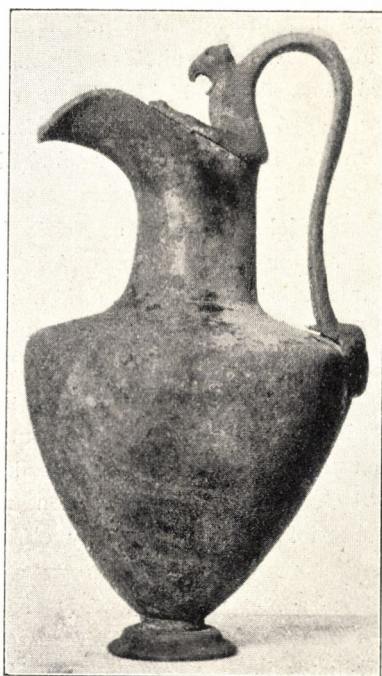

sebb tartalma. Színes üveggyöngyök terén is értékes, szép sorozatot menthetünk meg. Ebben a kapcsolatban sorolok fel néhány csinos aranyfülbevalót, melyek közül az egyik gömböcsös, piramisszerűen fölépített díszítésével mintegy előhírnöke a népvándorlási kor barbár pompára törekvő ízlésének.

A műipari tárgyak közül kiváltságos helyre tarthat számot két metszett kő, az egyik az álló Mars, a másik az ülő Minerva képével. Mindkettő szabadon, foglalat nélkül feküdt derék tájon a csontváz mellett a 10. sz. téglasírban. Üveg- és agyagedények terén is eredményes volt ásatásunk. A ritkább példányok

2. ábra.

3. ábra.

BRONZHYDRIA DUNAPENTELÉRŐL.

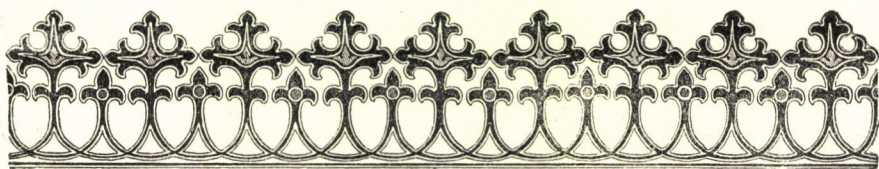
közé tartozik két, kék pöttyökkel díszített üveg pohár. Ez a díszítésmód a középkori frank sírokban a Kr. u. VIII. századig tartja magát.* Az agyagedények igazi értéke és jelentősége csak a typologiai sorozatba való beillesztéssel lesz világossá. Jelentősebb egy hatalmas csipkézett szájú kancsó, melyet a jellemző, zöldes fényű, erős réztartalmú pannoniai máz borít.

Ez alkalommal beérem ezzel a fontosabb tárgyakat kiemelő rövid tájékoztatással. A részletes, sírok szerint csoportosított ásatási naplót az itt elmondottakhoz kiegészítésül a Múzeum évi jelentésében fogom közzétenni.

Hekler Antal.

* R. Schmidt: Das Glas, Handbücher der königl. Museen, Berlin, S. 29.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

A «közelebbi kelet» a középkorban. Fr. X. Kraus könyve a keresztény művészetről, a mely csak az imént nyert befejezést* — úgy hittük — egy jó darab időre lezárja az aktákat abban a tárgyban, a mit bizonyos óvatossággal az előző évtizedek többé-kevésbbé romantikus határozottságával szemben, a XIX. sz. végső éveiben már csak «kérdésnek», a «bizánczi kérdésnek» mertek jellemezni. A «Geschichte der christlichen Kunst» időközben elhunyt nagytudású szerzője alig hitte volna, hogy másfél évtizeddel könyve idevágó fejezeteinek megjelenése után, ez a kérdés annyi helyről nyert, részleteiben úgy mint egészében, tudományos készültséggel fölszerelt választ. Hálával fogjuk Kraus munkásságát mindig említeni; nem ritkán tévedések között küzdötte fel magát arra a magaslatra, a honnan áttekintette korának kutatásait s mintegy mérlegét nyújtotta azoknak. Nem az ő hibája volt, hanem a leletek, az «ásó tudományának» elégtelensége, ha a bizánczi kérdésre adott válaszában mérlegrúdja még mindig a roma-centrikus irány felé hajlott. Éles látása csupán a német tudósé volt, a ki a klasszika archæologia iskolájából kiindulva, az íróasztal határain belül kitűnően rendszeresített, kategoriákat állított fel. A «bizánczi kérdésnek», a mely előtte már olyan embereket foglalkoztatott, mint Schnaase és Springer (hogy a két ellentett irány képviselőit nevezzük meg), ő adta meg a szilárd vázát. Két részre osztotta a kérdést; az egyik a bizánczi művészet belső értékére és genetikus fejlődésére vonatkozott, a másik annak kihatásaira a nyugoti művészetben. Ismételjük, nem rajta múltott, ha az ő idejében nem tudta még kellőkép áttekinteni azokat a keletről jött hatásokat, a melyeknek a bizánczi művészet kialakulásában elhatározó befolyásuk volt; e sorok folyamán gyakran lesz alkalmunk, a kérdés ezen oldalára rámutatnunk. Túlságosan fiatal volt még akkor a bizánczi «tudomány». Az azóta szintén elhunyt Krumbacher müncheni tanár alapvető munkája a bizánczi irodalom történetéről, a mely — jellegzetesen — az Iwan Müller *klasszikai* Handbuch-jában jelent meg, alig egy-két éve került ki akkor a nyomdából, s ugyanannak másik hatalmas alapítása, a Byzantinische Zeitschrift még csak első évfolyamait élte: igaz, hogy első csapásra megdöntötte azt a falat, a mely látókörünket addig elzárta (v. ö. Strzygowski cikkét a B. Z. első évfolyamában) s nagy lendülettel dobta félre a multak ferde ítéleteit, a melyek pedig bőven voltak. Még Kraus panaszkodott arról a hozzá közelfekvő időről, a

* Kraus Fr. X.: Geschichte der christlichen Kunst. II. Bd., II. (Schluss.) Abt., II. Hälfte., Freiburg i/B. 1908.

mikor rajnamenti «bizánczi architektúráról» szólottak, s ezen a speieri, wormsi és mainzi dómokat értették. De hol volt már ez is attól a korszaktól, a melynek néhány jelleges kijelentését Ch. Diehl gyűjtötte egybe* s ujabban Dalton érdekesen kiegészítette.

A renaissance részéről bizonyos fokig hálátlanság volt, ha a pogány Itália emlékei iránt való előszeretetből elfelejtette mindazt, a mit a keleti keresztény terület művészete néki szolgáltatott, s a mit Vasari még jól érzett, a midőn a bizánczi «stilusnak» Cimabue és Giotto előtt Itáliában való szerepéről és görög festőknek Firenzébe való meghívásáról megemlékszik; hálátlanság általában, ha a toszkániai művészet újraéledését nézzük. Persze mi becse lehetett egy bizánczi entrelac-nak valamely antik szobor mellett, vagy a naziánczi Gergely homiliáinak a Plato ép akkor felfedezett párbeszédei mellett. Görögország akkoriban mindent egybe véve se volt egyéb, mint egy nagy albán-szaracznén fészek s a mit az albán pizsok be nem fogott azt bizonynyal befedte a török mész, a mely alól csak legújában kezdenek Bizáncz legszebb művészeti termékei kikerülni (Mistra, Hosios Lukas stb.) A XVII. században egy Ducange egész életét szentelhette a bizánczi emlékek kutatásának: az antik korok egyszer felidézett szellemét már mi sem üzhette vissza, az kereste az önmaga kiélését, a mihez bőven hozzájárult a Winckelmann és Lessing s a pompéjii ásátások korszaka. Az antik nagyság előtt minden egyéb jelenség eltörpült; ez a korszak teremtette meg Rousseau kijelentését a gotikus székesegyházakról, a melyek «igen hálátlan művei azoknak, a kiknek volt elég türelmük azokat felépíteni.» Shelley semmi szépséget se talált a Galla Placidia mozaikjaiban s Voltaire egyetlen epigrammja diszkreditálta Ducange óriási készségét; Voltaire különben a középkori épületekről egyáltalán úgy nyilatkozott, mint a melyek szerencsétlenségünkre fennmaradtak. Ezek az ítéletek általában igen közel állanak a XVIII. század többi irodalmi ítéletéhez: Goethéhez, a ki az Infernot utálatosnak, a Purgatoriot kétesnek és a Paradisot unalmasnak jelentette ki; vagy a «wakefieldi lelkész» nagynevű szerzőjéhez, a ki szerint Dante egész hírnevét homályosságának és amaz idők barbarizmusának köszönhette, a melyekben élt; vagy Voltaire éles megjegyzéséhez, mely szerint Dante csak azáltal nem szűnik meg hatni, mert senki se olvassa; ugyanaz a Voltaire, a ki Shakespeareről úgy ítélkezett, hogy az «bolond részeg, a kiben szikrányi jóízlés sincs.»

A középkorból átöröklődött barát-scholasticizmus és a római jog fiskalizmusa bőven hozzájárultak, hogy csontos-száraz markukkal elhessegezzék azt a finom ködképet, a melyet a keleti keresztény birodalom a gyöngéd lelkű Heléna császárnő óta szövögetett; de tudományos szempontból igen jók voltak arra, hogy a viszonylagos értékek megállapíttassanak, a melyek alapján utóbb ez a kultúrkör és művészete megítélhető legyen. A Voltaire tövisek szarkazmusától ugyan még hosszú út esett eddig az oknyomozó kutatásig. Előbb túl kellett esni azon a kezdetleges koron, a mikor észrevették a bizánczi kulturát, a mely azt, mint a «csodás kelet» egyik exponensét kezdte bámulni (s ebben a

* Ch. Diehl: Études byzantines, Paris 1905.

felismerésben rejlik még legnagyobb érdeme, a melyet a filologiai alapon induló kutatás utóbb sikeresen eltudott nyomni) s a középkori barátbölcsesség egy igen olcsó módszerével, a «græca sunt non leguntur»-ral elütötte minden további kutatás szükséges voltát. A biedermeier-korszak végén fellépő romantizmus következménye volt ez az irányzat, míg a század közepének reformerei a bizantinizmust csupán mint csufolódó szót használták. Az egyszer megindított mozgalmat azonban megállítani nem lehetett; a század második felében a klasszika-filologia patronátusa alatt a középkori görögség ismét létjogot nyer; e kutatások zárókövéül tekinthetjük művészettörténeti tekintetben a Kraus könyvét. A pragmatikus kutatástól persze ez a korszak is távol van: lehetetlen volt a filologia álláspontjából, Róma bukásából magából, a konstantinápolyi kultúra megalapítását megmagyarázni; Róma bukása az új művészet kialakulásában csupán körülmény lehetett és nem lényeg, a mely körülmény azonban mindaddig zavarólag hatott, a míg nem sikerült az útból eltakarítani a «Bizáncz» szó megszorító jelentőségét. Addig a míg Bizáncz mint Új-Róma szerepelt, vagyis a réginek folytatása, addig eredményes munkáról szó sem lehetett. De abban a pillanatban, mihelyt az a szűkebb látókör, az a középkori örökségképen ránk jutott nézet, hogy Róma volt a világ közepe, megszűnt; mihelyt látni tudtuk, hogy a késői császársági Róma csupán egyike volt a középtenger-vidéke nagy emporiumainak; hogy kulturális tekintetben Alexandria s a szíriai és kisázsiai nagy városok egyenrangúak voltak vele a hellenisztikus idők óta, s hogy a «Bizáncz» fogalom mindezeknek az összetevőknek az eredője, akkor megszűnt a «bizánczi kérdés» kérdésnek lenni s már csak arról lehetett szó, hogy a részletek megállapíttassanak.

Ha addig úgy tudták (hiszen a nyugati középkori krónikás-barátokat, vagy a renaissance embereit egyéb nem is érdekelte) hogy Konstantinos Itália földjéről köemlékeket és czéheket vitt magával új városába, akkor most megtudtuk, hogy mindez csupán kis töredéke annak, a mit az akkori világ egyéb tájairól összeszedett s abban az óriási szinkretisztikus anyagban a római rész eltörpül mindama hellenisztikus hagyaték mellett, a melyet Kisázsziából, Egyiptomból és Szíriából összeteretemtett. Általában úgy tetszik, mintha a művészetek történeti alakulásában — nyilván a szociális tanok behatása alatt — mindinkább előtérbe nyomulna a kollektivistikus keletkezésről való vélemény. A «bizánczi» művészeti kutatások ezen szakának élén Kondakow (és követője Ainalow), Courajod és Strzygowski neve áll, s munkásságuk ma bizonyos fokig befejezettnek mondható. Kondakow úgy nyelve mint kora által ma már elveszítette a túlsúlyát, Courajod elhalt, Strzygowskit pedig történeti intuitív érzéke már távolabb vitte a «bizánczi» ugróponttól. Elérkezett volt tehát az ideje annak, hogy ez a korszaka a bizantinológiának lezárassék. Zárókövül két mű szolgál: az egyik Diehl* a másik Daltoné.** Diehl francia könyve, a mely a manuel-jeiről jóhírű Picard czég kiadványakép jelent meg, természete-

* Diehl Ch.: Manuel d'Art Byzantin, Paris, 1910, 420 képpel.

** Dalton O. M.: Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, 457 képpel. — E két mű koncertáns összevetése, valamint a rendelkezésemre álló — a megfelelő helyeken jegyzetben megadott — szakirodalom szolgál a következő fejtegetések alapjául.

sen magán viseli a Millet-féle Collection des Hautes-Études köré csoportosult francia tudományosság sajátos jegyét: szubjektív ítélet, a mely a francia iskolának Görögországban elért néhány fényes eredményén alapszik; de ezek utóvégre is csak egyes korszakokra és területekre vonatkoznak s a belőlük levont heurisztikus értékű ítéletek nem általánosíthatók és úgy vélem, a bizáncz-centrumos gondolkodás nem sokkal kisebb hiba, mint a minő volt a roma-centrumos. Nagy előnye a Diehl-féle könyvnek, hogy bőséges rész jut benne az architektúrának. Nem így a Dalton könyve, a mely csupán a kisebb képző és az ipari művészetekkel foglalkozik, ám e téren a legpontosabb irodalmi repertoriumot nyújtja, s teljesen objektíve halad az újabb kutatások fonalán, míg egyéni véleményét pompásan megírt közel negyven oldalas bevezetésre szorítja s itt szemébe néz minden újabban felmerült általános kérdésnek. Dalton könyve beosztásánál fogva is áttekinthetőbb, mint Diehlé: az egyes művészeti ágakkal külön-külön csoportokban foglalkozik, levezetvén azokat historailag kezdetektől végig, míg Diehl egyes korszakokon belül taglalja a megfelelő összes művészeti produkciót. A történeti fejlődést mindkét szerző (Strzygowski beosztásától eltérőleg) négy korszakra osztja, a melyeket azonban egymástól eltérőleg állapítanak meg. Diehl beosztása:

I. 313—537 (a kereszténység győzelmétől — a justinianusi Hagia Sophiáig).

II. 537—867 (Hagia Sophia felszentelése — IV. Basilios trónralépte; első aranykor).

III. 867—1185 (a makedon és komnén korszak; második aranykor).

IV. XIII. sz. közepétől — XVI. sz. közepéig (a bizánczi művészet utolsó fejlődése).

Dalton beosztása:

I. 326—726 (Kpoly alapításától — a képrombolás kitörtéig).

II. 726—867 (a képrombolás kora).

III. 867—1204 (I. Makedon Basil trónraléptétől — Kpoly kirabolásáig).

IV. 1204—1453 (innen — a törökök bevonulásáig).

Diehl bőven tárgyalja még a «bizánczi kérdés» fejleményeit; Dalton eleve élet veszi a kérdésnek, a midőn mindjárt az első sorokban kijelenti, hogy rá nézve Bizáncz, a szó lexikoni értelmében nincsen. Szerinte úgy a «római», mint a «bizánczi» szó tulajdonképen önmagukban már kérdést feltevő jelzők. Praktikus szempontból, miután az eddigi kutatók java része ebbe a szóba élte magát bele, fenntartható, de a legtöbb esetben a «keleti keresztény» szóval leszen pótlendő. Így a «bizánczi» fogalom nála szimbolummá sűrűsödik, a mely javából anatóliai, szíriai és egyiptomi elemek érintkezését jelenti.

Ennek a fogalmi meghatározásnak felel meg Dalton chronologiai felosztása is. A Hagia Sophia Justinianus korabeli újjraépítése nála nem jelenti az első korszak végét, annak a korszakét, a melyre a születés, növekvés és fejlődés nyomta rá a jegyét s a mely alatt az eltérő elemek, a melyek hozzájárultak az új művészet kialakulásához, egységes egészsze tömörültek. Decentralizáció ennek a korszaknak az alaphangja, a mely Justinianus uralmával jut

tetőpontra s a melyet a «bizánczi művészet első aranykorszakának» szoktak volt nevezni.

Az e korszakkal való foglalkozás egyszeriben maga előtt találja azt a kérdést, hogy minő Rómának a helyzete az újonnan fejlődő keresztény művészettel szemben s nyomban e mögött támad a «bizánczi kérdés» teljes élességével, a mely az archæologiai problémák közül a legkevésbbé kerülhető ki. Itália vagy a keresztény kelet, «Orient oder Rom»? Ugy tetszik mintha ez a kérdés ma már el volna döntve, még pedig Róma hátrányára. Mert hogy a keresztény műgyakorlat főképen olasz földön alakult volna ki, azt ma már nehezen lehet állítani, viszont bizonyos az, hogy a harmadik század második felétől egészen az Alarik-féle hódításig nem volt egyéb Róma, mint egyike a lényegében mindenütt egyforma hellenisztikus központoknak. De fogadjuk el bár némely tekintetekben Wickhoff elméletét*: mondjuk, hogy volt különálló római művészet, amely eltért a hellenisztikustól, a mely amaszt életre hívta — ez a római művészet hideg, részleteiben nem lelkesítő, igazi «Soldatenkunst» az, túl katonás, semhogy könnyed vagy bájos lehessen. El lehet ismernünk, hogy megnyilatkozik benne olyasvalami, mint egy teremő szellem: de elemeiben és motívumaiban nem eredeti; majd mindegyik alkotórésze idegen Gondoljunk Vergiliusra, a ki hol Homerost, hol az alexandriai szerzőket, hol a görög mesét, hol a latin népmondát követi, s ebből a sok különböző forrásból alkotja meg a maga külön mixturáját, a «nemzeti és római époszt.» Tegyük fel, hogy Róma politikai hatalmával egyúttal művészetét is ráerőszakolta a meghódított népekre: bizonyos az, hogy az adminisztratív apparátus megszűntével megrokkant ez a művészet is, a mely nem ment soha át a lakosság vérébe. Tulságosan politikai izű volt, semhogy népszerűvé lehetett volna, s élettartama nem tartott egész három évszázadig. Ilyen fajtájú pompázó, épenséggel egy kormányzati rendszerhez kapcsolódott művészet okvetlenül megszűnt, mihelyt Róma maga *trónját vesztette, s abban a pillanatban az alsó áramlatú hellenisztikus elemek mind felszínre kerültek s velők együtt az összes provinciákban mindazok a benszülött jellegzetességek, a melyek a hellén művészet utolsó fázisait addig is már megrontották. A mikor pedig a kereszténység hivatalos, befogadott vallás lett, akkor az csak sietette az egyszer megindult romlást. Nagy Konstantinos kitűnő éleslátásról tesz tanuságot, a mikor a Diocletianus óta merülőben lévő hajót otthagya, szakított a «római» hagyományokkal s új várost alapított, a hol még csak a pogány vallási konzervativizmus se lehetett többé útjában akadály. Sorsára hagyta a roncsot: itt pedig az V. században már a czéhek is becsukták boltjaikat s a művészek elmene-kültek: ezentúl csupán a keleti uralkodók alamizsnájából élt (Galla Placidia tett kivált sokat az érdekében s az a keleti szellem, a melyet Ravenna uralt, diadalmasan vonult be az egykori klasszikus városba) — «annyi provincia anyja maga is provinciává lett, elvidékiesedett.» Józanul nem lehet feltételezni, hogy ez a roncs teremtetten meg a keresztény művészetet: volt ott is ó-keresztény művészet, de a mennyiben az pittoreszk, annyiban alexandriai s a

* Wiener Genesis, 1895.

mennyiben monumentális, annyiban előázsiai vagy egyiptusi és nem Augustus vagy a Flaviusok szellemében való. A görög, a szirus és egyéb a keleti eszmék tolmácsául szegődött népek ezrei az «Orient oder Rom» mérleget az előbbi felé nyomják, s a mikor majd Mezopotamia fel lesz kutatva, a mérleg még inkább oda fog hajlani. Ennyit Róma szerepéről. A mi már most az új művészetet illeti: bizonyos az, hogy a IV. századi Bizánczban, ebben a parvenüben, csakis eklektikus művészet keletkezhetett és eklektikus művészetek ritkán visznek nagy fejlődések elé; elébb tehát nagy áthasonulási folyamaton kellett keresztülmennie, hogy a kisázsiai és alexandriai görögöket, szirusokat, zsidókat, örményeket, persákat, a római czéhek bevándorolt művészeit, a kik mind külön nemzeti eszméikkel (művészetiekkel is) voltak telítve, egybe forraszsza. Az új befolyások kiegyenlítődése az új városnak minden életerejét igénybe vette s így természetes, hogy előbb jó százegynéhány évnél kellett eltelnie, a míg Bizáncz a hegemoniáját az akkori világban meg tudta alapítani kulturális területeken is. De hogy minő volt a főalapja az új város szellemének, arra jellegzetes a Konstantinus anyjáról, Helenáról szóló monda a kereszt feltalálásáról és a birodalom hét részének a szent földön való felajánlásáról: a sziro-palesztinai elemnek az egész kereszténység, ennek művészete és ikonográfiája felett való túlsúlyáról tesz élénk tanúságot. Ezen korai idők nagy művei java-részt elvesztek, de fennmaradtak a kis művészetek egykorú termékei s ezek azt bizonyítják, hogy ihletüket nem annyira Rómából vagy Bizánczból, mint inkább Szíriából, Egyiptomból vagy a mezopotámiai Persiából vették: olyan tárgyak, a minők a monzai ampullák, a Sancta Sanctorum zománczos keresztje és egyes elefántcsont faragványok, fennmaradtak s bizonyosságot tesznek azon vidékekről, a honnan amaz az ihlet származott. A gazdag állati és lombdís, a miben a szirus találta az örömet, a domborművek olyan kezelése, a hol a sikok lefokozását a fény és árnyék játékának kedvéért elhanyagolják — mindez Ázsiából került ki. S a szakállas Krisztus-typus elterjedése szemben az antik borotvált-typussal a legjobb bizonyossága ennek az előretörő szellemnek, a mely a «bizánczi» művészet első szakában vezető helyen van. A keleti keresztény művészet második szakában Előázsia délibb része jut túlsúlyba s legsajátosabb kifejezését a sémi-arabs szellemű képrombolásban találja. Ezt az alapjában politikai mozgalmat azonban etikai és vallási okok is támogatták. A szerzetesi befolyás növekedése és az egyházi világ hatalomra jutása valósággal belső veszélylyé kezdett fajulni az államra nézve. A mikor a muhammedán ellenség úgyszólván a kapuk előtt állott, akkor annyi ezer meg ezer embernek a kényelmes szerzetesi életbe való visszavonulása méltón gerjesztett általános ellen-szenvet, s így a képromboló mozgalom politikai tüntetésbe számítandó és semmiesetre sem művészetellenes: puritán dühe a művészeti termékeknek csak egy bizonyos fajtája ellen, még pedig itt is a művészeti kérdésektől távol álló okokból irányult; — mindazzal szemben, a mi ezen az egy fajtán kívül esett, nagyon is türelmes volt. A mikor egy áramlatot elzárt, egyúttal számos más áramlat számára nyitott utat. Dalton véleménye talán itt tér el legmerekvebben a Diehlétől, a ki e kérdésben a képrombolás hagyományos vádjaihoz ragaszkodik. A képrombolásnak ez a pozitív eredménye kétféle természetű

volt: egyrészt a hellenisztikus, kivált alexandriai mintákhoz való visszatérést okozta, a mivel együtt járt az emberi test és a *genre* újabb kultusza; másrészt lángba szította a «frank», a nyugati lelkesedést a tisztán keleti díszítő stílus iránt, a melyet a diadalmas arabok ez időtájt vettek át Persiából. Kondakow¹ nagy valószínűséggel tételezte föl, hogy a következő korszakokban európaszerte divatba jött zoomorfikus inicziálék és gazdag lombozatos díszítmények ez időtájt szivárogtak be keleti forrásokból, úgy a mint az előző időkre nézve ezt feltehetjük az armeniai művészetet közvetítő szirusokról.² A makedon és komnén korszak a «bizánczi» művészet harmadik és legragyogóbb korszaka. A hellenisztikus művészet tanulmányozása, a mit az előző képromboló korszak ébresztett újra, most általánossá válik: görög mintákat soha nem veték elő, soha nem másolták olyan szorgalmasan, mint ezidőtájt. A mozaik- vagy kézirat-festésben, az elefántcsont faragásban vagy a zománczokban, a gesztusok és pózok folyton a IV. századra emlékeztetnek vissza; a drapériák ránczaiban feltaláljuk a hellén izlés méltóságát és könnyedségét. Egyúttal azonban a nem keresztény Kelet díszítő stílusa is visszanyerte előbbi helyét és arról a színezett díszítésben és az élő alakokkal ékes szövegekben többé le sem kerül. Mindez áll a korszak egyházi művészetére is, a hol eladdig szokatlanul realisztikus törekvés kapott lábra: az addigi elvont szimbolumok helyét új ikonográfia foglalja el, ennek bizonyága az ekkor keletkezett Anasztazisz-típus, vagy az Utolsó Ítélet ünnepélyes képe. De a kolostori befolyás, a mely a képrombolás megszüntetésében főszerepet vitt, csakhamar új erőre kap s a XI. században máris jelentkezik az antik szépség iránt való érzék hanyatlása. Azontúl már nem a szépség megtestesítése, hanem a dogma kifejezése válik a művész főfeladatává; a teljes technikai tökéletesség még meg van a művészekben, de az hiján van a teremtő szellem tüze; színeik élnek és ragyognak, de a formák mind szegényesebbek s a kompozícióik hatástalanok. Bizonyoság rá a daphni-i³ vagy a phokisi Hosios Lukasz⁴ mozaikjai. A Keleti keresztény művészet negyedik szakaszát, a Palaiologusok korát eddig legtévesebben ítélték meg. Az egész korszakot a hanyatlás korának minősítették minden élet hiján, hieratikusnak, sötétnek. Ha ennek a felfogásnak ellene is szóltak a konstantinápolyi Montést és Khorasz⁵ mozaikjai, akkor annak feltétlenül kiváló kvalitásait valamely feltételezett itáliai befolyásnak tulajdonították: azok csak Giotto követőinek behatása alatt jöhettek létre. Pedig bőven követték azt egyéb mesterművek, hogy csak Mistrát⁶ említsük, vagy a sor végéről az athosi nagy festő, Manuel Panselinosz nevét. Eme legkésőbbi bizánczi fázis technikáinak anyaga persze szegényesebb volt, mint az előző koroké: a Kahrié-dsámi kivételével a ragyogó mozaik helyett meg kellett elégedniök a gazdaságosabb fres-

¹ Kondakow N. P.: Histoire de l'art byzantin.

² Michaelis: Jahrbuch d. Ges. f. lothringische Geschichte, 1905. 232 k., és Wolfram, u. o. 318 k.

³ Millet G.: Le monastère de Daphni, Paris 1899.

⁴ Schultz and Barnsley: The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis. London, 1901.

⁵ Diehl Ch.: Les mosaïques de Kahrié-Djami, Études byzantines, Paris 1905, 392 k.

⁶ Millet G. cikke, Bull. de Corr. Hell. 1895, 453 k.

kóval — a művészi közvetlenségben rejlő erejükre nézve ez aligha volt káros befolyással. S bár első pillantásra tényleg feltűnik a hasonlatosság a toszkániai s ezen késői bizantin freskók között, még sem szükséges egymástól való befolyásoltágukat feltételeznünk, csupán azt, hogy párhuzamos fejlődési vonalak azonos pontjain állanak. A Kahrié-dsámi Angyali Üdvözlétének Máriájában az izgatott formák, a melyek ideges és indulatos egyéniség jegyét nyújtják, nem térnek el kevésbbé a Filippo Lippi vagy a Fra Angelico szelíd Madonnájától, mint akár a korábbi bizánczi művészettől. Hozzájárul még, hogy a Kahrié-dsámi Mária-ciklusa régi szirus eredetű kéziratokon alapul, a mint ezt Strykowski kimutatta.¹ A «bizánczi» művészetnek ez a korszaka is klaszszikusnak nevezhető; nem abban az értelemben, mint a X—XI. századé, hanem mint a későbbi szláv művészet megteremtőjéé.

★

Érdekes és puritán angol közönséget tekintve, kényes kérdéssel néz szembe Dalton, a mikor a «keleti keresztény» művészet előzményeit keresi. Szerinte a hellenizmus nagy szerencséje volt, hogy éppen hanyatlása napjaiban két olyan nagy prozelita-szerző vallásra akadt, a minő a buddhizmus és a kereszténység, a melyek — bár mindegyiköknök égető szüksége volt rá — képtelenek voltak az emberi alak megteremtésére. Így a buddhizmus szárnyain elkerült Ázsia szívébe, ott — a Turfan vidékén — találkozott Középázsia művészetével (a melyet csak a legújabb qotáni ásatások kezdenek lassan felfedni.² Időszámításunk kezdetén a buddhizmus, a mely gyors rohamban hódította hívőit, — le egészen Egyiptomig, — hiányát érezte olyan művészetnek, a melylyel legendáinak életet adhatna. A mit keresett, megtalálta Szíriában és Anatóliában s így a hellenisztikus művészet befogadást nyert ott, a hol Skopas és Praxiteles nem dicsekedhetett ilyen eredménnyel. Ezt mondja Dalton, viszont Graeven más oldaláról fogta meg a kérdést,³ a mikor a berlini Sydamara-typusú (IV. sz.) szarkofág Krisztusának egy Gandhara-typusú Buddha szoborban megtalálta mását. Már pedig valóbszínű, hogy amaz (a korábbi) volt kihatással erre a IV. századi formára, mint viszont. S hogy itt nemcsak véletlen találkozásról, ugyanazon (a hellenisztikus) művészet két irányú késői megnyilatkozásáról van szó, arra bizonyítékot ad a bizánczi (és kopt) Mária typusnak qotáni előképe, a melyet csak a minap találtak a turfáni barlangokban.⁴

Amiként kelet felé a buddhista barátok, úgy nyugat felé, a barbár hódítók területeire, keresztény misszionáriusok vitték a hellenisztikus művészet magvait. Voltak ezeknek a népeknek «saga»-ik és költői hagyományaik; de művészetük nem emelkedett felül az állati formák díszítő és konvencionális

¹ Serbischer Psalter der Münchener Hof- und Staatsbibliothek. Denkschriften, Wiener Akad. 1904. — V. ö. még Baumstark A.: Frühchristlich-syrische Psalterillustration. Oriens Christ. 1905. 295 ff.

² V. ö. N. Múzeum 1910. évi jelentése, 223. l.

³ Oriens Christianus I. k. 159. l.

⁴ Monum. Piot. 1909. 255—275. l.

használatán. S a kelták, a kiket maguk előtt üzték, szintén hijjával voltak annak, hogy emberi alakot ábrázoljanak s így mélyebb lelki hatásokat tudjanak kelteni.¹ Oly alaposan keletiek voltak esztétikai ideáikban, hogy a keletről jött tanítók szellemben sokkal kevésbé voltak tisztán orientálisok. Ezek a kelta törzsek, elképzelő jelbeszédjükkel és fejlett díszítő érzékükkel, gyámoltalanok voltak az emberi alak körvonaláiban: szövevényes vonalmenetekkel kitudták elégíteni a szemet, de az általános emberi érzések mélységeit meg se tudták közelíteni. S ha ez áll a keltákról, még inkább áll a nyersebb germánokról, az ő ázsiai jellegű ötvösségükkel, szerte marcangolt szörnyetegeikkel és széttagolt állatvilágukkal. A barbár Európának ez a közössége Ázsiával természetes következménye volt a körülményeknek. A «sötét századok» kezdetén Európa díszítő stílusa ugyanazon elveken alapult, mint a «közélebbi keleté». Észak-európa közvetlen összeköttetésben állott Persia művészetével² azokban az időkben, a mikor a gótok a Fekete-tenger mellékén tanyáztak, de már jóval előttük is a Balti- és a Fekete-tenger között elterülő pusztaságok a két kontinens között közlekedési utat alkottak, a melyen az eszmék és művészi gondolatok szabadon ömlöttek át egyikből a másikba: ez az északi zóna, népei láncolata révén, szakadatlan érintkezésben tartotta a két világrészt; esztétikai érzésben Európa és Ázsia egységes volt. A keleti keresztény művészet új eszméket, új ideálokat, új formákat hozott magával; a mi az e keveredésből létrejött, az alapjában nem lett egyéb, mint a mi az előtt volt: orientális művészet.

A keleti keresztény művészetnek azonban nemcsak ez az út állott rendelkezésére, hogy a kelta művészeti körrel érintkezésbe jöjjön: *Irland* már a korai bronzkorban összeköttetésben állott Spanyolországgal, s a római időkben úgy ez a vízi út, mint Massilián s a kontinensen keresztül vezető út³ nyitva állott a középtenger keleti részének népei számára. S a mikor Szt. Patrik 430 körül megkezdí működését a «zöld szigeten», akkor itt már korábban léteztek keresztény közösségek, — Palladius püspökké választása erre mutat, — valószínű, hogy Bazilianus barátok már a IV. században felkeresték Erint. És Patrick élete maga is arra mutat, hogy minő benső érintkezésnek kellett Európa legnyugatibb pontja és a kelet között fennállania. Ezekből a korai keresztény időkből nincs emlékün, de a VII. századi maradványok feltűntetik az ir egyház és a keleties gallikán egyház kapcsolatát. Az ir kéziratok ülő evangelistái a kis-ázsiai eredetű Rossano-kodex evangelistájának tejttestvérei s a közös származásukat a hellenisztikus szerző-ábrázolásokból veszik,⁴ de nem nehéz a korai ir művészetben egyiptomi befolyást is felfedezni, a minő pl. Krisztus ábrázolása, két kezében vállának támasztott egy-egy kormánypálczával (v. ö. Osiris).⁵

¹ J. Romilly Allen: Celtic Art in Pagan and Christian Times, I. f., és általában Coffey G.: Guide to the Celtic Antiquities etc. in the National Museum, Dublin 1910.

² N. Múzeum 1910. évi jelentése, 212. k. l.

³ Az u. n. «borostyánút» v. ö. Jahrbuch d. Ges. f. lothringische Geschichte, 1905. 233. és 318. k.

⁴ Arch. Ért. 1909. 216. l. Ilyen származásra utal Martialis is, mint a minők a Vergilius-kéziratokban előszoktak fordulni.

⁵ Proceedings Soc. Ant. XX. 71., Alfred Jewel.

S ornamentális tekintetben ugyanígy áll a dolog: a palmyrai rácsos vagy a szirus fonott mintát ugyanígy felleljük az ir díszítésben is. Építészeti tekintetben pedig a Silchesterben felásott kis templom bizonyosága ez áramlatnak: típusa nem itáliai, hanem merőben keleti. Az ötvösség tekintetében ismét a nagyhirű «Alfred Jewel»-re kell hivatkoznunk,¹ a melynek hátsó lapjának rajzolata tisztán keleti eredetű; azonkívül nem egy ötvösmíven találkozunk még stilizált lombdíszszel és konvencionális fa-formákkal, a melyek a persa «hom» hatása alatt állanak.² Kolumban vándorlása a VI. században, mutatja az utat, a melyen ezek az iro-orientális motívumok aztán a kontinensre kerültek. A *frank* birodalom keleti részéből, Germaniából, csak kevés terület, a Rajnától és Moseltől nyugatra eső vidékek engedtek a korai időkben a keresztény befolyásnak, ott a hol a római idők sziro-hellenisztikus áramlatai már előzőleg utat vágtak: a noviomagusi emléket idézzük, a mely típusában mását Középszíriában bírja; vagy az egész trieri római kulturát, a hol az antiochiai Agritius volt az első keresztény püspök (328); Köln második püspöke pedig Euphrates volt, a kinek neve hangosan szól származása mellett; ismeretese a trieri szirus sírkövek, a melyek Apameáról, Adanáról, Anatóliáról, Kilikiáról szólnak. Többen foglalkoztak ezekkel a görög-szirus behatásokkal *Germánia* területén: a fentebb idézett Wolframon és Michaelisen kívül Strzygowski,³ Poppelreuter;⁴ a mainzi szirusok is ismertek az irodalomban.⁵ Az Egyiptomra, mint származási helyre utaló Barberini diptikon négy IV—VI. századi trieri érsek és két metzi püspök nevét viseli hátsó lapján. A tulajdonképeni Germánia csak Nagy Károly ideje után kezdett a keleti kereszténység számára megnyilni, de az Ottók máris a keleti hosszú tunikát fogadják el udvari viseletnek. A X. században Byzáncz befolyása már minden téren megnyilatkozik: a trieri Egbert byzanci hatás alatt alapítja meg a rajnai rekeszes zománczozást s ezzel egyidejűleg jelentkezik a germán művészetben is a keleti keresztény növényi ornamentika.⁶ A keresztes hadjáratok idején és után pedig tömegesen importálják Németországba a «kelet csodáit». *Francziaországban*, a gallo-keleti viszonylat időszámításunknak már korai századaiban élénk volt: a gallo-kelta Tarannis főisten kultusza Dalmáciában kimutatható⁷ s viszont Massilia vidéke a középkor elején Græcia nevet viselt; a közvetlenül a keletről importált szőlőtőke is ezen időkben jelenik meg, Massiliában mutatható ki első ízben s a Rhône mentén halad felfelé, míg a II. században már a

¹ Az Ashmolean Museumban.

² V. ö. A wallingfordi kard niellóját, *Archaeologia* 50. k. 28. t.

³ Der Dom zu Aachen und seine Entstellung, 1904. 44. l.

⁴ Bonner Jahrbücher, 114/5. köt. 344. l., és Byzant. Zeitschr. 1906, 703. l., azonkívül Scheffer-Boichorst: Zur Geschichte der Syrer im Abendlande, Kleine Schriften II. és Bréhier Louis: Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge. (Mémoire prés. au XIII. Congrès des Orientalistes à Hambourg, és rövidítve: Byz. Zeitschr. XII. 1. k. II.). Legelsőnek mutatott rá a szirusok európai szerepére Heyd: Der Levantehandel című könyvében.

⁵ Byz. Zeitschr. 1906. 415. l. — Jahrb. der Ges. für lothringische Geschichte, XVII. 1905. 329. l.

⁶ Vöge, VII. Ergänzungsheft der Westdeutschen Zeitschrift, 357. l.

⁷ C. I. L. III. 2804.

Mosel völgyében is megtaláljuk.¹ A merowingeknek Arles és Narbonne vidékére való bejöttével az itáliai hatalomnak Galliában vége szakadt s ott többé fel nem támadt; a legkésőbbi galliai szarkofágok stílusa, a melyek körülbelül egyidejűek a gótok megjelenésével, Ravenna tisztán orientális stílusával való összefüggésüket tüntetik fel, míg az arlesi példányok Kisázsia késői hellenisztikus stílusának szülöttei, a hogy ezt Courajod kimutatta. Sőt tekintettel arra, hogy a III. és IV. században Róma és Délfranciaország között a közlekedés úgyszólván teljesen lehetetlen volt² arra a gondolatra vezetett, hogy ezek a régebbi galliai szarkofágok is, úgynevezett római stíljükkal, tulajdonképen szintén valamely keletközéptengeri hellenisztikus központ termékei. A gótok megjelenésével aztán teljesen a manus gotica veszi át az uralmat. Diehl Manuel-je³ kivált építészeti tekintetben gyűjti össze igen jól az idevágó irodalmi adatokat. Strzygowski feltevése, a melyet utóbb Rivoira⁴ megtámadott, az volt, hogy a gótok félig orientális építőművészetüket a késői hellenisztikus világban tanulták, s hogy azt Rómától függetlenül ültették át Galliába.⁵ De már Strzygowski előtt jóval de-Vogüé⁶ is megállapította azokat az analógiákat, a melyek a franciaországi románkori templomokat egybekötik a szíriai régibb keresztény templomokkal. Strzygowski pedig kimutatta utóbb az aacheni dóm és az armeniai Ecsmiadzin szent Gergely-templom, továbbá a Saint-Germigny-les-prés-i templom és ugyancsak az ecsmiadzini patriarchális templom alaprajzainak közös voltát. A galliai kolostorok pedig eleinte telve voltak ugyancsak szírusokkal (a mire az előbbi két templomépítkezés örmény kapcsolatánál nem mutattak eddig elég erőlyesen rá), míg az V. és VI. században tiszta egyiptusi befolyás alatt állottak. Azontúl Byzáncz viszi a közvetítő szerepét Gallia és a Kelet között s így nem csodálhatjuk, hogy a román korszak végével a Makedonrenaissance kéziratainak és elefántcsontjainak másolatait találjuk kivált a délibb francia területen szerte. *Spanyolország* középkori művészete még idegenül áll előttünk;⁷ a VI. századból ismerünk néhány keleti keresztény oszlopfejet, a minőket Prokonnesusban gyártottak és exportáltak a középtenger minden

¹ NB. a szírus bortermelés nyomán valószínűleg ez időtájt terjedhetett el szerte a római birodalomban a szírus eredetű szőlőindafészítés. V. ö. Weise P.: Beiträge zur Geschichte des römischen Weinbaues in Gallien und an der Mosel.

² Mommsen: Römische Geschichte, V. 71. kk., 100. kk., 104. kk.

³ I. m. 674. l.

⁴ V. ö. Arch. Ért. 1910. 52. l. Éber ismertetését. Rivoira irányzatát Lethaby a következőképen ítélte meg: «Azt hiszem, hogy különbséget kell tennünk a szellem és a test, az új stílus szerkezeti és díszítő elemei között. A bizánczi építőformák közül sokról, a melyet nem-római eredetűnek akartak feltüntetni, fel kell hagynunk ezen véleményünkkel, és Rivoirának Róma és Itália érdekében való reklamációi közül egy bizonyos részt el kell fogadnunk, bár úgy tetszik, hogy ő Róma és szülőhazája érdekében kissé túlságosan exponálja magát — a Kelet hellenisztikus városainak hátrányára. Bizáncz kezdetének bárminémű tiszta megállapításában két nagy nehézség szerepel állandóan: az egyik az a *tendencia*, hogy Rómát a birodalmat mindig azonosítsák Rómával a várossal, s másrészt az új művészet kifejezési formáinak a szerkezeti gondolatoktól való különválasztásában rejlő nehézség.» Úgy látszik, Lethaby kivált a kiemelt részzel igen fején találta a szegyet.

⁵ Kleinasien, ein Neuland stb. és Byz. Zts. XIII. 293. és XVII. 28.

⁶ La Syrie Centrale, I. 18—23. l.

⁷ Némi adatokat I. Sybel: Christl. Antike, II. 219.

vidékére. Az arab hódítás után persze világosan kimutathatók a keleti behatások, de azok akkor már a szaraczen lombikon mentek keresztül. Az orientalizált *Itália* lett rövid idő előtt a művészettörténelem legújabb kedvence. A római korból természetesen már jó idő óta általánosan elfogadott nézeteink voltak Græcia Magnáról s általában a görög befolyásokról, kivált azon idők óta, a mikor a Ptolemeusok birodalma és Előázsia római birtok lett. Puteoli mint Alexandria nyílt kikötője volt ismeretes s az alexandriai befolyás Pompei és Herculaneum művészetében elfogadott tény. Róma maga, a mióta a császárság súlypontja a keletre került, elveszítette befolyását: patricius családjai áthurczolkodtak a Bosporus mellé s nem lévén kinek a számára dolgozni, példájukat követték a római czéhek is. Rómában voltak még ezután is holmi császárok: de ki ismeri még a nevöket? Anitus, Majorianus, Libius Severus, Anthemius, Olybrius, mindannyija bábú Ricimer patricius kezében. Az V. században Ravenna Itália középpontja, Ravenna a keletről jövő hajók kikötője, keleti püspökök székhelye. Szírusok foglalják el Északitáliát; s ugyancsak az V. században Firenzében szt. Reparata, szíriai szent tiszteletére szentelt templomról tudunk. Cividale¹ és *Dalmatia* felől Parenzo² a sarokkövei ennek az új kulturkörnek, a mely az V—IX. századig tart. (Diehl, Manuel, 362. l., Bertaux-val egyetértve a cividalei stukkókat az ércztechnikával magyarázza; s ha tekintetbe veszem, hogy az ugyanazon forrásokból táplálkozó, persze későbbi limogesi zománczlapok szent-beállítására igen hasonló amahhoz, akkor elfogadhatónak vélem Diehl hozzávetését; a mihez még hozzájárul, hogy a cividalei stukkók nőalakjai szírus maphoriont viselnek s a limogesi St. Martial kézíratai szírus ornamentikával díszlenek.) 685—741-ig uralkodott tíz pápa közül öt szírus, négy görög és csak egy római volt: legjobban mutatja az ethnikai mérlegét a középkori Itáliának, a mely az exarchatus óta már tiszta orientális terület s az maradt egészen a frank protekció koráig; ez idő alatt is szakadatlan befolyása alatt áll a keleti keresztény művészeti technikának: a XIII. század végén a Cosmák és Torriti még byzanci befolyás alatt dolgoznak, csak a velők egyidejű Cavallini-féle S. Cecilia in Trastevere-i freskók és Giotto padovai «utolsó ítélet»-je jelentenek felszabadulást és az Alpeselek felől jövő ellenhatást. Velence azonban azontúl is megmaradt a Kelet befolyása alatt; így valószínűleg Byzantiumból vették át a bronznak ezüsttel való damaszkálása mesterségét, holott az azziminik, a melyek javarészt a XVII. századba tartoznak, akkoriban szaraczen eredetű mintákban már rég bőséggel el voltak terjedve. Itália déli részében is állandóan erős maradt a balkáni befolyás a baziliánus barátok hatása következtében, a kik mindvégig megmaradtak a konstantinápolyi patriárcha fennhatósága alatt. Sőt ezek a baziliánusok bizonyos tekintetben agresszív fellépést is tanúsítottak, a mikor a IX. században közvetlen Róma szomszédságában megalapították grottaferratai kolostorukat,³ a mely máig is élő bizonyítéka a byzanci művészet Itáliában való uralmának.

¹ Strzygowski: Das orientalische Italien (Monatsh. f. Kunstwissenschaft, I. k. 16—34. l.)

² Wilha Joseph bécsi fényképész felvételei 1904-ből.

³ V. ö. Muñoz, A.: L'art byzantin a l'exposition de Grottaferrata, Roma 1906.

Mint a késői hellenisztikus hagyaték egyik letéteményesének, fontos szerep jutott a keleti keresztény művészetben *Egyptomnak*, a maga kettős művészeti alakulásával: az alexandriai görög elemmel és az alsó áramlatú benszülött kopt műgyakorlattal.¹ A kutatók (így Diehl, Manuel, 54—60) hajlandók a görög befolyásnak erősebb kifejlődést engedni, bár okvetlenül voltak idők, a mikor ez az indigén elemmel szemben háttérbe szorult, a minek kiváló példája a kom-el-sugafai freskók, a hol egyiptomi motívumok «pompei» stílus festmények fölé vannak rakva. Ez a benszülött kopt műgyakorlat a hellenisztikus befolyás nélkül természetesen sohase nyerte volna el mai alakját; de kivált későbbi ideiben, annyira felburjánozzák a helyi vagy orientális hagyományok, hogy majdnem egészen függetlennek tetszik a görög befolyástól; kiváltképp feltűnik ez a kopt műtermékek gyakran nyers realizmusában, a mely szinte szántszándékkal keresi a meztelenségeket. A hellenisztikus hatások megszüntével szinte vonalszerű formalizmus kezd uralkodni, a mely csupán a kopt ornamentikában, az akantus sajátos alakításában, valamint az igen dekoratív szöttek holmikban nem üt ki kellemetlenül. Itt azonban, ma már tisztán látjuk, szírus és persa átöröklődésekkel van dolgunk: az első századból vannak zománczos cserepek, a melyek határozott persa dísz mutatnak, míg a VI. században persa mintájú szövetek valósággal előzönlöttek Egyptomot.² A fény és árnyék kontrasztjának keleti elve már korán uralomra jutott a faragásokban és megközelítette ezáltal a síkszínezés benszülött elvét. S nem csupán a díszítő rajz az, a miben keressük a keleti szellemet: a tárgyi tartalmat is áthatják a benszülött gondolatmenetek és a vallási érzés. S nem egy ezen egyiptomi motívumok közül úgy a keleti mint a nyugati kereszténység közkincsévé vált. Az ankh, az élet jele, mint a remény szimboluma ma is él a keresztény formák nyelvében; az Isis-Horus typus máig él a Madonna col bambino típusában; s a nilusvidéki eredetű lovasszent, a melynek teljes ikonográfiai feldolgozása még hátra van,³ a keleti egyház ikonográfiájában ma is elsőrendű helyet foglal el. Viszont ismételt erősebben hangsúlyozódik az ázsiai kelet hatása az építészetben is. Az abu-mena-i ásatások⁴ felfedték az Arkadiusz császár által az V. században épített bazilikát, a melynek két sajátossága van: a szíriai háromkaréjos apszis és a persa szöglet-gömbszelvény (trompa), a melynek később oly fontos szerepe leendett a stalaktit-építkezés kifejlődésénél. Maradandó érdeme azonban a kopt mestereknek az ősi időkől átöröklődött és a késői századoknak megőrzött technikai készségek: a festett cserepek zománczozásában, a szövésben és az enkausztkai festésmódban.⁵

¹ V. ö. Strzygowski: Hellenistische und koptische Kunst, továbbá a kairói egyiptomi múzeum katalógusainak egyik köteteként megjelent Koptische Kunst, 1904.

² Dreger Max: Künstlerische Entwicklung der Weberei, Wien 1908, 38. t.

³ Strzygowski: Der koptische Reiterheilige und der heil. Georg, Zeitschr. für ägyptische Sprache, 1902.

⁴ Kaufmann C. M.: Drei Berichte über die Ausgrabung der Menasheiligtümer in der Mareotischen Wüste, Cairo 1906—1908, s. ugyancsak újabban megjelent kitűnő kézikönyve; Handbuch der altchristlichen Altertümer, Freiburg i. B. 1910.

⁵ Példákat l. Wulff O.: Altchristliche u. mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke im Berliner Kaiser Friedrich-Museum, Teil I. Berlin 1909, továbbá Forrer Robert: Die Gräber- und Textil-Funde von Achmim-Panopolis, Strassburg 1891.

A késői hellenisztikus körrel összefüggő művészettörténeti kutatások mindjobban előtérbe tolják *Szíria* aktiv szerepét az ókor alkonyán. Népe a korszak legbuzgóbb kereskedője volt. Szárazföldön átvették az Antiochián keresztül vezető kereskedelmi út révén Belső-Ázsia minden gazdagságát, s kikötőikből a maguk művészeti és ipari termékeivel együtt terjesztették azt az egész Középtenger körül. Hogy mennyire elterjedt volt hatásuk, arra följebb már rámutattunk. Fővárosuk, az Orontes mellett fekvő Antiochia szerepét R. Förster jellemezte találóan.¹ Sajátos helyet foglalt el ez a város a másik két keleti hellenisztikus középpont: Alexandria és Athén mellett. Amaz már korán a fanatikus és erőszakos vallásos hév rabja lett, emez megmaradt nagy múltjának pogány hagyományai mellett: Antiochia vallásos türelmével a középúton maradt, s falai között a legcsudásabb vallási szinkretizmus ütött tanyát, a melynek nyomát kis-művészeti emlékein lépten-nyomon felfedezzük, s a melyet kereskedői és szerzetesei által egyaránt átplántált a Tiberis, a Rhône és a Rajna mellé. Mégis meg lehet állapítani, hogy Szíria művészetében a hellén elem szükségképen uralkodott;² bár idővel a hellenisztikus típusok csendesesen elfajulnak: az emberi alak kezelésében s mindenek felett a díszítő rajz változott megfogalmazásában a keleti eszmevilág betódulását tisztán lehet követni. Mezopotámián keresztül hatolva, kivált Persia művészete az, a mely szellemével mélyebben megváltoztatta itt a görög ornamentikát; a mi érthető, ha tudjuk, hogy a persák Keletázsia termékeit ideközvetítették. Ktesifonban és Szelefkíében hosszú időközön keresztül egymás mellett éltek görögök és persák,³ s ez a szomszédosság a keresztény művészet létrejöttére minden tekintetben kiváló fontosságú. Monumentális példája ennek a Szíria keleti határán lévő msattai palota homlokzata, a mely a persa-mezopotámiai motívumoknak a VII. század előtt mélyen le dél felé való előrenyomulását bizonyítja.⁴ A szirus művészeti ténykedés közt legfontosabb teret foglalja el a klasszikus ornamentum megváltoztatása, mert hiszen az általok készített minták utat találtak az Adria mellékére és messzibb nyugatra is, míg egész stílusukat a korábbi középkor barbár népei másolták. Faragott domborműveik és korai illuminált kézírataik által hatásuk századokra kiterjedt, még akkor is, a mikor ők maguk az iszlám foglalás után már rég egy (legalább aránylag) új művészeti kör szolgálatába szegődtek. *Palesztina* a kereszt feltalálása s az ennek következtében kifejlődött élénk idegenforgalom által került a művészettörténetileg érdeklő területek közé. Templomai nem egyszer mintaképül szolgáltak a Nyugat számára,⁵ emléktárgyai a zarándokok által messzi széthordva, ízlést alkotólag hatottak, s úgy látszik, hogy értékesebb tárgyak is, a minő a

¹ Antiochia am Orontes, Jahrb. d. k. d. arch. Institutes, 1897. 103. kk

² Baumstark A.: Ostsyrisches Christentum und ostsyrischer Hellenismus, Römische Quartalschrift 1908, 16 kk.

³ Chapot V.: Les destinées de l'hellénisme au delà de l'Euphrat. Soc. Nat. des Ant. Mémoires, 1902. 207 kk.

⁴ Jahrb. d. k. preuss. Kunstsammlungen 1903. 159 kk. — Datálásában külön véleményt tart Diehl (Manuel, 48 stb.), míg elvben Strzygowski ellen foglal állást Herzfeld, Islam I.

⁵ Heisenberg: Grabeskirche u. Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins. I-II. Leipzig 1908. V. fejr. 140.

Sancta Sanctorum most feltárt kincsében ¹ lévő zománczos kereszt, készültek a Szent-Földön. Egyébként ezen a területen is, dacára a sémi alsóáramlatnak, erős hellenisztikus hatásokról kell beszámolnunk, a melyek még a IX. században is élénkek. Így a Kusejr'Amra-i ² ommajjida kastély freskói szintén «pom-péji» hangulatba ringatnak. *Arménia* szerepe a keleti keresztény művészetben még nincs eléggé tisztázva. A kereszténység, a mely már régebben gyökeret fogott itt, csak Tiridates alatt, a IV. században vált hivatalos vallássá, de keleti részeiben azontúl is a persa befolyás maradt felül, a melynek nyomai kivált az örmény miniatűrök ornamentális részeiben mutathatók ki.³ Másrészt bizonyos az, hogy Sziria, a melynek kereszténységét átvették (az antiochiai patriárcha fennhatóságát ismerték el), erős hatással volt rájuk. Ezen sziro-persa művészetet hordták magukkal. — Tudjuk p. o., hogy Theodorik marmorarius a Dániel nevű örmény volt.⁴ Művészeti összeköttetésüket Nyugateurópával — mint feljebb már érintettük — kivált Strzygowski kutatásai óta ismerjük. Bizonyos az is, hogy az orosz művészet kifejlődésében fontos részük volt. Az ötvös-, kivált a zománczművészetben alighanem elhatározó szerepet vittek, s mindenesetre közeli kutatás tárgyává kell majd a kaukázusi zománczozás eredetét tenni, a mely kérdést Virchow már megszegte.⁵ *Kisázsia*, a mely ősidők óta a néprajzi és földrajzi ellentétek területe volt, a mely a bizánczi kultúra szülőföldje, a hol a hellenizmus alapjai talán tisztábban maradtak fenn, mint bárhol másutt, adja a magyarázatát annak, hogy mindamaz erős orientális behatások dacára is, a keleti kereszténységben a görög elem bizonyos fokig fenn tudta magát tartani, az a görög elem, mely innen, Anatóliából, képes volt a távoli Gandhára művészetet nyomatékosan befolyásolni. Valószínű, hogy a keleti keresztény építészetnek az a nehéz problémája is, hogy miként lehetesen a négyszögű alapfalra kerek kupolát építeni, másszóval a pendentiv-szerkezet ezen a területen nyert megoldást.⁶ A *Balkán* államai feltétlenül befogadó jellegűek Bizáncczal szemben, bár nem lehetetlen, hogy újabb kutatások nyomokat fognak az irányban felderíteni, hogy a bolgár népvándorlás (vagy talán még korábbi népmozgalmak is) bizonyos középpázsiai motívumoknak átterelődésében szerepet vittek. Különös helyet foglal el azonban Athos hegye a «bizánczi» körben, a mely a X. században létesülve, régibb művészeti elemeket vett át, s azokat — szoros elzárolódásánál fogva — részben változatlanul tartotta fenn, másrészt pedig, kivált az újabb korokban, a hozzá beszívargott nyugati hatásokat sajátosan átformálta. Másoló és eklektikus művészeti hagyományait az ismert «festőkönyvben» fektette le, a mely aztán kihatott az orosz «podlinnikerekre».⁷ Termelési technikája kizárja a nagyobb egyéniségek

¹ Lauer: Mon. Piot, XV., I. t. és Grisar H.: Die römische Kapelle Sancta Sanctorum, 1908.

² Musil A.: Kusejr'Amra, Kais. Akademie der Wissenschaften, Wien 1907, és Strzygowski: Amra und seine Malereien, Zeitschr. f. bild. Kunst, XVIII. 213.

³ Byzantinische Denkmäler, III. 81 kk.

⁴ Dütschke H.: Ravennatische Studien, Leipzig 1909. 275 kk.

⁵ Das Gräberfeld von Koban, Zeitschr. f. Ethnologie, 1904. 87. — V ö. még Tolstoj-Kondakoff-Reinach: Antiquités de la Russie méridionale, V.

⁶ Millet: Revue archéol., 1905. 102. l.

⁷ V. ö. Arch. Ért. 1908. 314 l.

érvényesülését: fennállása óta egy nagy mester, Michael Panselinos (a XII. században) nevét vette szárnyra a hír; kisebb művészei neve is csak elvétve kerül szem elé.¹ A középkori Görögország természetesen ugyanazon szempont alá esik, miként a Balkán többi része: Athén már a XV. században kis faluvá száll alá, a melyről Tyanai Apollonius így emlékszik meg: «Elvidékiesedtem, nem azáltal, hogy Athéntől távol voltam, hanem éppen az által, hogy több ideig ott tartózkodtam.» A mi igen közel fekvő, ha az Akropolison szláv kecskepásztöröket képzelünk. *Oroszország* a keleti keresztény művészet késői szláv ágában visz vezető szerepet; ikon-festésének történetéhez az anyag egybe van gyűjtve,² sajnos, ez a Likacseff által nagy gonddal és szorgosan összekutatott anyag még feldolgozásra vár. Ugyanez áll egy másik monumentális orosz műre nézve is, a mely jórészen a keleti kereszténység oroszországi ötvösművészeti emlékeivel is foglalkozik; Smirnoff műve ez,³ a mely bizonyára rövid időn belül bőséges tára lesz a kutatók érdeklődésének.⁴

Dalton könyvének egyik legsikerültebb fejezete az,⁵ a melyben szemébe néz a «csodás *Keletnek*», ennek a ködösen imbolygó fogalomnak s éles késsel taglalja annak tudományos lehetőségeit. «Túl tág és körül nem határolt keretekben beszélünk a Keletről — így szól — mintha az egészében, gondolataiban és érzéseiben egységes volna.» Szükségesnek látja végre e fogalom: a Kelet, lekötését bizonyos fogalmi körre, s e végre jut, a midőn különválasztja mindazt, a mi a keleti keresztény művészet szempontjából nem játszik szerepet. Első sorban Kína kerül bonczoló asztalra, az a Kína, a melyről csak egy utóbbi lelet alkalmával tudtuk meg (D. nem emlékszik meg róla) pozitív formában, hogy a császárkori Rómával élénk összeköttetésben állott; a san-szi-i lelet ez: nagyobb számú Antoninusok-korabeli érem, San-szi provinciában, a hol ősidők óta bányászták és feldolgozták a vasat, s a honnan a rómaiak «ferrum sericura» valószínűleg származott. Elfogadott nézet az, hogy a világ gondolati (reprezentatív) művészete két forrásból ered: Görögországból és Kinából. Az emberi alak közvetítésében, az ember és a természet között való finom összhang kifejezésében ez a két művészeti kör áll felül. Láttuk azt, hogy a görög művészetnek mit köszön a keresztény műgyakorlat; az a kérdés tehát, hogy a kinaival milyen viszonylatban áll? Ebből a szempontból legfontosabb volna a Középázsia ismerete, a hol a hellenizmus és Kína előőrsei egyaránt találkoztak. Nagy Sándor hódítása után a szelefkida birodalom alapításával Görögország figurális művészete kiterjeszkedett az Indusig. Terjeszkedése nem volt tartós: úgy Indiában mint Baktriában a belföldi formavilág újraéledése körülbelül időszámításunk kezdetéig mind erősebb lett. Asoka király idejében a régibb buddhista műgyakorlat nem kedvezett az emberi alak ábrázolásának, s ha az érmeken nem maradt volna némi hellén ihlet, akkor a

¹ Mint a N. Múzeum athosi keresztjén, Arch. Ért. 1909. 207 kk.

² Likacseff N. J.: Adalékok az orosz ikon-festés történetéhez, I. köt., 1906 (oroszul és francziául).

³ Smirnoff: Keleti ezüstművek stb., Szentpétervár 1911 (oroszul).

⁴ V. ö. Oriental. Archiv, 1912. 128 kk.

⁵ Byzantine Art, stb., 59—70.

parthus területen nyoma se volna ez időben a hellenizmusnak. Ám az élénk buddhista misszió Krisztus korában ismét közeli kapcsolatba hozta a görögös Előázsiát és Indiát. A Gandhára szobrászat nem egyéb, mint Kisázsia vagy Szíria késői hellenisztikus művészetének egyik kifutója. A III. és VIII. század között ez a művészet aztán a buddhista kultúrával együtt Turkesztánon keresztül Kína határáig jutott. Kinából kiinduló visszahatás nyugat felé csak későn, a mongol birodalomnak a XIII. században való terjeszkedése idején állapítható meg, a mikor a keleti keresztény művészet már delelőjén állott, úgyhogy annak fejlődésében Kinának már mi dolga se lehetett. Dsingiz khán idejében pedig a herati miniatorok hiába tanították már a persa kéziratfestőket az emberi alak rajzolására: a bizánczi illuminátorok művészetére már elkészett volna ez a közvetett kínai behatás. Dalton nézete szerint még a dekoratív rajz terén se lehet Kína hatásáról az első évezredben szó: azok a selymek, a melyeket exportáltak, egyszerű mértani díszet tüntetnek fel, esetleg kínai felirásokat,* de nyoma sincs rajtok a régi kínai bronzok sárkányainak vagy felhős kunkorodásainak. Viszont valószínű, hogy legalább egy motívumot Nyugat felől vett át Kína: a szőlőindát, a mely — úgy miként Európában való elterjedésére feltételeztük, annál korábban — valószínűleg a Kr. e. első században jutott a Han-dinasztia művészetébe a szőlőnek magának a Szir-darja vidéki Szogdiánából (Ferghanát mond Dalton) való bevezetésekor. Kína tehát kiesik a «Kelet» fogalmából s vele együtt India is, a mely ugyan bölcsészetében nagy volt, művészete azonban befogadó jellegű. Így a Keletből csupán a Pamir vidéktől nyugatra eső részek, *Innenső-Ázsia* esik latba. Az a nagy konstruktív művészet, a mely a bolthajtások kifejlesztésében érte el diadalát, Mesopotámiában született meg s innen terjeszkedett Szírián, Kisázián és Arménián keresztül a Földközi-tenger vidékeire. Előázsiának köszöni a keleti keresztény művészet azt a működési teret, a melyen legtermékenyebb kifejlését találta. Északi-Mesopotámiának felső része: Osrhoene(Edessza)-Nizibisz-Diarbekr (Amida) tőlult egyszeriben a kutatások előterébe.** Edessza a IV. század óta nagy hatású művészeti központ, Diarbekr Constantinus császár idejében a kereszténység egyik székhelye; az utóbbi helyen foganatosított ásatások Strzygowski régi feltevése mellett tanuskodnak, hogy Egyiptom és a bizánczi birodalom többi részének ornamentikája sokkal többel adósa Innenső-Ázsiának, semmint eddig hitték és megengedték. Mesopotámiának, mint a keleti és a görög kultúra közt lévő kapocsnak fontosságát legjobban illusztrálja Mar Aba, egy a keresztény hitre tért persa *mágus* életfolyása, a ki Nizibiszben tanult szírusúl, Edesszában tanulta a theológiát s utóbb (536—552) Persia patriarkája lett. Egy útjában Alexandria felé megismerkedett a kereskedőből barátta lett Kosmas Indikopleustesszel, a ki őt a persa Patricius névvel tiszteli meg, s a kinek a «keresztény topográfiájára» nagy hatással volt: innen magyarázódik a műben terjeszkedő sajátos szinkretizmus a keresztényi hit és a kaldeus legenda

* Ilyen a londoni Victoria and Albert-Museum egyiptomi lelőhelyű kínai selyme is El-Azamból.

** Strzygowski és Van Berchem: Amida, Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nordmesopotamien, Hellas und dem Abendlande, Heidelberg 1910.

között. Találó példája ez annak, hogy a mesopotámiai kultúra minő utakon szivárgott be Európa keletére. De mégis az ornamentum volt az a tér, a melyen Előázsia a leghathatósabban és legtartósabban folyt be a keleti keresztény művészetre. Végső elemeiben ez a díszítés az asszír vonalkás rajzra (guilloche-ra) megyen vissza. S a mióta a visszatérő («patrónos») minták előszeretete a közelebbi Kelet minden néposztályának vérébe ment át, azóta került Ázsia művészete a legélesebb ellentétbe a Hellaséval. Emez feltűnő központi motívumhoz ragaszkodott, a mely mintha szabadon a levegőben függene, zavartalanul a kisegítő rajz burjánjától; jól ismerte az üres térnek ellentétekben rejlő értékét, s ezért mértani és növényi ornamentikáját a keretekre és a kisebb jelentőségű terekre szorította vissza. Nyugatázsia azonban, s közelebbről Mesopotámia telítve volt a horror vacui-tól, minden üres teret betöltött végtelen «patrónos» mustráival, s e törekvése annyiival könnyebben is elégtelhetett ki, mert hiszen az emberi alakra aránylag kevés súlyt fektetett s az élő lények közül inkább az állati formákat kedvelte. Ugy a kis művészetben, mint a dekoratív szobrászatban csakhamar diadalra jut ez az elv: Justinianus korában véglegesen megállapodott, a minek az Aja Sophia oszlopfejezetei a legjobb bizonyága.

Néhány rövidre szabott mondatban vonja Dalton a keleti keresztény művészet mérlegét: «ez a művészet két dologban volt mesteri, a színhatások ügyes kihasználásában és az építészeti szerkesztésben; de mindkét esetben végtelen sokat köszön annak a keleti kincsnek, a melyet a századok reá átöröklöttek». És pompázó mozaikjainak előmlő tónusaiban, a melyek mintha végtelen mélységekből szakadnának a felszínre, a tárgyilagos kutató szeme ugyanazt a frissességet és megnyugvást, szíve ugyanazt a kielégülést fogja feltalálni, mint akár Tiziano és Giorgione, ama félig bizánczi város fiainak vásznaiban.

Dr. Supka Géza.

CSERÉPEDÉNY A BUGYII URNATEMETŐBŐL (PEST M.) $\frac{1}{4}$ n.

IRODALOM.

SZÁRNYAS OLTÁROK A FELVIDÉKEN. A felsőmagyarországi szárnyas oltárok történetével rendszeresen Henszlmann-Merklas, Myskovszky és Ipolyi ideje óta senki sem foglalkozott.¹ Éber és mások több ízben gazdagították egyes emlékek ismertetésével az irodalmat, Kemény sok oklevélbeli adatot bányászott ki, de az emlékcsoport egészére vonatkozólag ismereteink lényegesen nem haladtak előre. Ennek részben a Magyarországon való utazás nehézkessége, költséges volta az oka, részben az a körülmény, hogy nem állnak megfelelő reprodukciók a kutató rendelkezésére, a mi nélkül pedig módszeres és igazán eredményes tanulmányút nem készíthető kellőleg elő. Divald e nehézségek daczára vállalkozott a terület felkutatására, s kutatásai eredményét három sorozatban tette közé.² Már maga a hely is, a hol a kiadvány megjelent azt bizonyítja, hogy nem volt célja a végleges tudományos feldolgozás, inkább azt akarta, hogy szélesebb körök figyelmét felhívja az emlékek e gazdag sorára. Minthogy azonban fejtegetéseiben nem marad meg a pusztá ismertetés keretében, a mi, ha csak érdeklődést akar kelteni, igazi feladata volna, hanem az egyes oltárok összefüggéséről, s az egész fejlődésről is kifejti a nézetét, azért szükséges a módot és eszközöket kritika alá venni, a melyekkel tételeit felállítja.

Mindenekelőtt két főtételéről kell Divaldnak szólnunk, a melyekre fejtegetései során unos-untalan visszatér, s a melyeket, úgy látszik, alapvető eredményeknek tart. Az egyik az, hogy a szárnyas oltárok, a melyeket bemutat, vagy megemlít, föltétlenül magyarországi készítmények. Ezt az állítását a fennmaradt oltárok nagy számával (eredetileg sokszorosan több volt persze), nagy méretével, kiválóságával bizonyítja. Minduntalan visszatér az ellenkező nézet czáfolására. Erre azonban nincs szükség. Ezt sem Henszlmann, sőt még a cseh származású Merklas sem vonta kétségbe s ha ők, a kik az egész XV—XVI. századi oltárművészetből a tudomány fejletlensége miatt egyes emlékeknél Wolgemut, Schongauer, Cranach nevét említik, az csak azért történt, mert nem is tudott akkoriban még a művészettörténet mást, mint e néhány nevet. Ipolyi³ azonban, a ki nem egyes emlékek ismertetésére helyezte a súlyt, mint Henszlmann és Merklas, hanem összefoglalni törekedett a szár-

¹ Pasteiner az «Oszták-Magyar Monarchia»-ban érdemleges novum nélkül Ipolyi kivonatát adja.

² Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai. Művészettörténeti tanulmányok. I. (43 képpel.) Kny. a «Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye 1907—8. évfolyamából. II. (61 képpel). Kny. ugyanott, Budapest, 1911. III. Ugyanott, 1902. 41—42. szám.

³ Ipolyi Arnold: Kisebb munkái, Bpest, 1873. I. 164. s. köv. 1.

nyas oltárok művészetét, az ugyanazon érvekkel, de világosabban és élesebben emeli ki, mint Divald, hogy e művészet a helyszínén, tehát hazánkban készült. Elvben, mondja ő, lehetséges ugyan, hogy Stoos, vagy Wolgemut műhelye egy és más emléket szállított Magyarországra, de erre vonatkozólag semmi adatunk nincs, ellenben az emlékek nagy száma és nagy méretei, a leihelyek sűrűsége, a fejlődés idejének hosszú tartama (több, mint 100 év) és az a körülmény, hogy sajátosságok szerint 4 csoportja (*a*) Szepesség, *b*) Kassa-Bártfa és vidéke, *c*) bányavárosok, *d*) nyugoti határvidék: Pozsony—Nyitra—Nagyszombat—Sopron—Győr) különböztethető meg az emlékeknek, föltétlenül bizonyítja az emlékek hazai eredetét. Bizonyos, hogy itt iskolák voltak, de, hogy hol, milyen jelleggel, s milyen összefüggésekkel, erről — Ipolyi szerint — egyelőre mit sem tudunk. A különbség Ipolyi és Divald között, hogy magyarországi alatt nem ért szükségképen magyar nemzetiségit. Ipolyi szerint a szárnyas oltár különös német termék, s a magyarországiak a németek lakta városokban keletkeztek. Mutatkoznak ugyan a németországiaktól eltérő sajátosságok arctípusban, viseletben, de olyan döntő jelentőségű tulajdonságai az emlékeknek, a melyek alapján azt mondhatnók, hogy nemzeti a stílusuk, nincs. Divald szerint a felsőmagyarországi szárnyas oltárok bírnak ilyen külön tulajdonságokkal. Fájdalom azonban, adós marad ezek felsorolásával, s bizonyításával. Sőt a kosztüm- s arctípusbeli magyar vonásokat sem emeli mindig ki, a mikor tehetné. Úgy sem bizonyítja az emlékek színmagyar voltát, hogy a városokban vizsgálná meg a lakosság nyelvét. Fájdalom, várostörténetünk távolról sincs kielégítőleg felkutatva, s valójában nem tudjuk, hogy kik lakták városainkat; ha Divald bebizonyítaná, hogy a városok lakosai túlnyomóan magyarok voltak, akkor már komoly érvei volnának, bár az sem mentené őt fel az alól a kötelezettség alól, hogy az egyes iskolák sajátosságait *pontosan formulázza*. E helyett ő az oltárok színmagyar voltát más, sokkal kacskaringósabb úton bizonyítja. S erre szolgál ugyancsak folyton ismételt 2. tétele: a szárnyas oltár-művészet főhelyei nem ott voltak, a hol fennmaradtak, hanem ott, a hol nem maradtak fenn az emlékek az ország közepe felé. A török háború szerencsére mindent elpusztított, s így nincs egy emlék, egy oklevél, egyetlen picziny adat sem, a mi ezt bizonyítaná. Érdekes, hogy az egyetlen nyomot, a mi dél felé vezethette volna Divaldot, azt is elmellőzte. A kassai székesegyház káptalani sekrestyéjében egy szárnyas oltár töredékből való kép János olajbafőzésének jelenetével van oltárképnek felállítva, ezt a *hagyomány* szerint * Eperjesről hozták a törökök elől menekülő papok magukkal, ezt tehát legalább a *hagyomány* alapján délibb központba lehetne visszavezetni, de Divald ezt az emléket Koehler János bártfai mesterrel hozza személyes összefüggésbe, — megjegyzem, nem sok jogosultsággal, — tehát nem dél, hanem észak felé mutat kapcsolatot. Divald egészen különleges úton akarja a maga igazát bizonyítani. Azt mondja, hogy észak felé, a határszélek felé az emlékek jósága, kiválósága csökken, dél felé emelkedik. A Podolin zónájába eső oltárok gyengébbek, mint a Lőcse vidéke körül lévők, a bártfaiak alsóbbrendűek a kassaiaknál, az északi bánya-

* Varjú Elemér szíves közlése.

városok felülmulják Iglót és Lőcsét, a déli bányavidék felülmulja az északit. Minél délebbre megyünk, annál jobbak az emlékek, ha azokon a helyeken túl megyek délre, a hol emlékek maradtak, olyan vidékekre jutok, a hol még kiválóbb emlékek voltak valaha. Ahhoz persze — szerinte — kétség nem fér, hogy a hol a legkiválóbb volt a termelés, onnan ered a művészet is. A baj ebben az okoskodásban az, hogy nem tudjuk, hogy hol álljunk meg a dél felé való haladásban. Hol volt a magyar szárnyas oltárok góczpontja: Debreczen, Békés-Gyula, Belgrád, Konstantinápoly? Ugyanennyi joggal azt is mondhatnám, hogy az egyenlítő, vagy a déli földsarok, mert az még délrébb fekszik, ott tehát a fenn nem maradt emlékek még jobbak lehettek, s akkor a szegény magyarországi emlékeknek a busmanok, vagy déli sarklakók nemzeti jellegét kell mutatniok. A baj azonkívül még az is, hogy egyáltalában nem felel meg a valóságnak, hogy *délfelé aránylag jobbak az emlékek*. Tény, hogy Kassa átlaga jobb Bártfáénál, de a bártfai Krisztus születése-oltár elsőrendű mester műve, Lőcse főoltára és Virdolorum-oltárához pedig nincs fogható a bányavidéken. Az egyetlen, a melyik hozzájuk mérhető kiválóságban, az a besztercebányai Borbála-oltár és «Krisztus az olajfák hegyén», s ez magának Divaldnak a nézete szerint is Pálnak, a lőcsei főoltár mesterének a műve! Nevezetes, hogy Divald szerint Pál mester Besztercebányán előbb dolgozott, mint Lőcsén, azok fiatalabbkorú művei, a lőcsei tehát fejlettebb, befejezettebb alkotás, s mégis csökken észak felé a művek értéke? Különösen egy kompozíció van, a melyik Divald szerint mindent bizonyítani látszik: Mária halála. Ez Stooss krakkói oltárának gyönyörű főjelenete, hasonlók nálunk is előfordulnak. Szerinte a krakkói is magyar mintára megy vissza, mert nálunk régebben fordul elő a téma olyan ábrázolása, a hol Mária az apostolok csoportja előtt a kompozíció közepén esik össze. Igaz, hogy ez Magyarországon gyakran fordul elő, de másutt is jóformán mindenütt a világon. Mária halála ábrázolásának két ikonografiai típusa van, s ez az egyik. Ez ép oly kevésbé stoossi, mint lengyel, vagy német, s nem is lehet magyarnak sem nevezni. S azzal, hogy Stooss nagyszerű, megragadó művét lekicsinyeljük, még nem tudunk elfogadható, komoly eredményt felmutatni. Hiába állítom én, hogy a Nagy-Ócsán fennmaradt dombormű másolata a besztercebányai leégett főoltár Mária halálának, a mely jobb volt, mint a krakkói, nem fogja azt nekem senki sem elhinni. Hogy a nagyócsainak az alakjai «nyilván vetekedhetnének a Stooss alakjaival, ha elegendő helyük volna», a besztercebányai oltáron volt hely, mert az oltár nagy volt, tehát az már felül is multa a krakkóit, az mosolynál egyebet alig kelthet komoly emberben. Egy elpusztult oltárról nem tudok semmit, ha nincs hiteles adatom. Lehet, hogy Pál mester műve volt, lehet, hogy hasonlított a nagyócsaihoz, de hátha egészen másminő volt. S talán mégsem ő készítette? Igaz, hogy Divald igen következetes az ilyen fajta okoskodásokban, de a következetességnek csak akkor van haszna, ha a præmissák is helyesek, s az okoskodás láncolatában sincs hiba. Egyik eset sem áll fenn. Divald eleve feltételezi, a mit bizonyítani kellene: a magyar oltárok elsőbbségét a külföldiekkel szemben. Hogy bizonyíthasson, ok és mód nélkül felfújja Pál mester dolgait, s lefokozza Stooss műveinek jóságát; kiterjeszti a művek értéksök-

kenését az ország határan túl is északra. Bizonyos, hogy Pál nagyon kiváló mester, a lőcsei főoltár — egyetlen hiteles műve — nagyszerű alkotás, olyan kitűnő, hogy nincs is szükségünk rá, hogy a krakkói remekmű leszólásával akarjuk értékét emelni. Mária feje a legszebb faragott női fejek közé tartozik, s a fej, s a haj kezelése, a szemöldök, szemgolyó, orr alakítása minden más mester kezétől elütő, egyéni művészetű. Ez kellene, hogy az indulópont legyen, s nem homályos spekulációk a gneseni Olesniczki-sírkőn keresztül. Divald szerint Pál Stooss jobb keze volt, a gneseni sírkő ornamentikája megegyezik a lőcsei főoltár predellájával, az is, ez is Pál műve. A gneseni sírkő Stooss műhelyéből való, rajta ez az ornamentum a legszebb, tehát a földolokban Pálé a sír-émlék alkotásának az érdeme. Ebből most következteti, hogy általában mindig Pálé a főérem a Stooss-féle szobrászatban; Stooss «eredetileg ötvösmester lehetett», s innen van, hogy Stooss krakkói műhelyéből kikerült munkák jobban hasonlítanak Pál mester dolgaira, mint Stooss saját műveire! Ilyen érveléssel bebizonyíthatnánk akármit. Lionardo, Donatello, Ghiberti, Verrocchio, vagy, hogy északon maradjunk Quentin Massys és Dürer is «eredetileg» ötvösök voltak, talán nem alkottak ők sem kiválót? De az Istenért! Stooss szobrász is volt, s pedig úgy Nürnbergben, mint Krakkóban egyaránt kiváló mesterművei vannak. Aztán honnan tudja Divald, hogy Veit ötvös volt, az, hogy a fivére ötvös, az csak nem bizonyíték?! És a híres gneseni síremlék vajjon csakugyan Stooss műhelyéből került-e ki? A mester hiteles művei közé nem tartozik, Daun tulajdonítja neki, a kinek stilkritikai megbízhatóságát Divald — elismerem nagyon jogosan — oly sokszor kétségbe vonja. Mit hoz fel Divald teoriája támaszául, ha valaki azt állítja, hogy a gneseni mű a boroszlói iskola terméke, nem is a krakkói iskoláé, nemhogy Stoossé lenne? Nem is ez a módja annak, hogy komoly és tudományos eredményeket érjek el. Nem jól-rosszul elfogadhatóvá tett feltevésekre van szükség, hanem pontos, alapos és indokolt állításokra.

Bizonyos, hogy az emlékek e hazában készültek, bizonyos, hogy nagy számmal jöttek létre, hogy ilyen nagyszabású termelés — ismerve a czéhrendszerrel kapcsolatos zárt, szűkkörű kereteket — nem indulhatott egyetlen centrumból. Iskoláknak, csoportoknak kellett lenniök, s a csoportoknak a *lokalitás bélyegét* magukon kell hordaniok. Ezeket gyűjteni, meghatározni összehasonlítás és elemzés útján: ez a feladat, aztán fejlődési sorozatokat felállítani az egyes helyeken, a hol az emlékek nagyobb száma ezt megengedi. Bizonyos, hogy az egyes csoportok közt kapcsolatok voltak, ezeket is csak úgy lehet fölfedni, ha részletesen szétszedjük az emlékeket, s sajátosságot sajátosság mellé teszünk, s a külföldi művészettel való összehasonlítást is így kell végezni, s pedig ezt is kell végezni. Nincs a világon művészet, mely idegenből ne tanult volna, s ez egyáltalában nem vált szégyenére. Azzal, ha azt elhallgatjuk, semmit sem nyertünk. A történelmi eseményeket még közokirathamisítással sem lehet megváltoztatni, azok úgy történtek, a hogyan megtörténtek. Hiába állítja Divald, hogy a német művészet nem lehetett ható erejű, mert a XV. században maga is önállótlan volt, a németalföldi hatása alatt állott, s alacsony fokon volt, Conrad Witztól Dürerig és Grünewaldig mégis akkora

és olyan önálló utat futott meg a német művészet, a milyenre minden nemzet büszke lehet. Ettől a művészettől lehetett, s volt is mit tanulni, s tanulni nem volt szégyen sohasem. Ilyen lekicsinylés helyett nem volna okosabb emléket emlék mellé téve az eltéréseket a külföldi művektől s az egymásközi rokonságokat pontosan megállapítani? Persze az nehezebb, körülményesebb, mint körmönfont elméleteket kigondolni, légvárakat építeni. Divaldtól nem igen várhatjuk azt az objektív mérlegelő és szemlélő nyugalmat, a mivel ezen az úton lehet eredményt elérni. Az a tény, hogy — bizonyára nem szántsándékkal — az egyes művek művészi értékét nagy következetességgel cserélgeti el, azt bizonyítja, hogy nincs elég érzéke a minőség — különbségek iránt. A ki pedig ez iránt nem elég finom érzékű, az nem fogja pontosan datálni sem tudni az emlékeket. Ugyanabból a korból kontárművek és mesteri alkotások maradhattak fenn, s bizony nagyon nehéz 20—25 éves időközökben különösen oly időszakban, a mikor az emberi alak ábrázolásában nincs meg még a föltétlen biztonság, megállapítani, vajjon azért fogyatékos-e valamely alkotás, mert a fejlődés korábbi fokát képviseli, avagy azért, mert készítője kontár volt. És lehet-e ily kritika nélkül a műveket sajátosságaik szerint csoportosítani, s az egyes csoportokban a fejlődés vonalait megrajzolni a mi nélkül a történeti egymásután föl nem ismerhető, pedig minden műtörténeti kutatásnak ez az előfeltétele. Divald ép ezen a ponton nincs tisztában önmagával és azért sokszor téved, sőt néha főbenjáró hibákat követ el. Egyik ilyen botlása — igazán joggal mondhatni alapvető botlásnak — a kassai múzeumban levő * hat képet, mely Mária életéből vett jeleneteket ábrázol, a kassai főoltár Szent Erzsébet-cyklusa mesterének tulajdonítja. A kassai főoltár 1474—77 közt készült, s így e képek datálása is Divald szerint erre az időre esik. A 6 kép azonban mintegy 35—40 évvel készült korábban! A ki Conrad Witz és kortársainak dolgait ismeri, az nem kételkedhetik a korai datálásban, itt nem szolgálhatunk a bizonyítékokkal, de egész részletesen fogunk rá visszatérni. A dolog rendkívül fontos, mert ez azt jelenti, hogy — a darabok idegen eredetéről nem lehet szó — Kassán Conrad Witz idejében, tehát a németországi fejlődés elején olyan fejlett festészeti gyakorlat volt, a mely nem marad a német művészet mögött. Ezt ilyen korai időre bebizonyítani, s a kassai későbbi fejleményeket belőle kivezetni sokkal hasznosabb lett volna, mint értéktelen, meddő spekulációval bizonyítgatni az emlékek magyar eredetét. Nem lehet a hasonló hibákat mind felsorolni, mégis egy-két nagyon feltűnő hibás datálás, vagy összetartozás megjelölésében fel kell említenem. A bártfai templom baloldali hajójában áll egy oltár, a melynek szekrényében Szent György, Anna és Apollonia szobra áll. Divald szerint Szent Anna szobra később került az oltárba, s eredetileg egy már 1449-ben említett Anna-oltárról való. A ki a középkori faszobrokon a női alsó testen a redő elosztás fejlődését ismeri, az legfőlebb csodálkozni tud ezen a naivitáson. Az alak 60 évvel későbből való s így a másik két alakkal egykorú lelet. Ha meg akarunk győződni, hogy Divaldnak milyen kevésbé biztos ítéletű a

* Divald a püspöki palotában látta még őket, a honnan újabban a kassai múzeumba kerültek.

szeme, tegyük a szobor mellé (17. kép) a 18. ábrán ábrázolt berzeviczei Metterciát, a mely ugyancsak Bártfán van a vármegyei múzeumban, s mely Divald szerint «úgy fest, mintha amannak későbbi realiztikus kivitelű másolata lenne». A berzeviczei ülő alak, a bártfai álló, annak széles feje van, széles az orrcimpája, nagyok az orrlyukai, előre áll a szögletes széles ajka, ennek keskeny ovális feje van, vékony ornyerege, picziny orrlyuka, kicsike hegyesen csucsorított szája, s oválisan végződő, keskeny ajaka. A ruha a bártfai alakon alulról fölfelé balról jobbra van felhúzva a középtestre, a berzeviczein vállról lefelé úgy van a köpeny a középtesten át lebocsájtva, hogy lent mindkét lábnál egyenletesen oszlik el a ruha tömege, s a két kelmedarab egymást keresztezi; azonkívül eltérő a két nőalak a redők vezetésmódja tekintetében is. Ép ilyen kevésbé tartozhatik össze az eperjesi főoltár és a kisszebeni főoltár szobrászata. Az eperjesi nagystilusú, monumentális jellegű, a kiszebeni kissé száraz, s főkép a két férfiszent arczkifejezésében esetlenül keresett. A kettő nemcsak, hogy nem egy mester kezétől való, de nem is egyforma dátumú. Sajátságos, hogy Divald annak daczára, hogy ő maga így ír az összetartozásról: «A Máriát, keresztelő Szent Jánost és Szent János evangelistát ábrázoló szobrok, de különösen a két férfi szent arca éles, durva vonásaival *nagyon elüt az eperjesi szobroktól*», mégis azt meri mondani, hogy az «eperjesi főoltár mesterének tulajdonítom a kisszebeni főoltárt is». Persze ő azt hiszi, hogy az eltérés csak a modellek különbözőségén alapszik, holott a mester keze, fel fogása és kora is más. Hasonló furcsaságok többször fordulnak elő a tárgyalás hevében. A II. sorozat 18. lapján pl. azt mondja, hogy «festmények, domborművek, vagy szoborcsoportozatok kompozícióinak rokonsága alapján a középkori képzőművészetben nem igen szokás iskolákat megkülönböztetni», ez az állítás ugyan egyáltalában nem felel meg a tényállásnak, mindazonáltal nem volna szabad két oldallal később «az egyes, vallásos tárgyú kompozícióinknak azonos volta» által bizonyítani, hogy a felsőmagyarországi kisebb mesterek valamelyik nyom nélkül elpusztult művészeti főhelyünkön nyerték a kiképzésüket. Hasonló furcsaság a következő. A Nagysároson az odavaló templom padlásán talált Kalvária-csoportról, — a mely szintén egész alaposan eltér az eperjesi főoltár stílusától — azt gyanítja, hogy valamikor a diadalívben volt Eperjesen felállítva. A nagysárosiak akkor szerezték meg, a mikor Eperjes protestánsná lett. De Eperjesen is van a diadalívben egy Kalvária-csoport, a melyet a XVIII. században állítottak fel, mikor a templom újból katolikus lett. Ez még régibb csoport, «a szobrok ugyan sokkal kisebbek, semmint hogy a nagy magasságban tanulmányozni lehetne őket», mégis a XV. század elejéről valók, s a Nagysárosba kerültek pótlására szedték elő a templom lomtárából. Minderre persze semmi adat nincs, az egész fantasztikus kigondolásnak csak az az értelme, hogy ilyen módon becsempészsük magunkba a nagysárosi szobrok eperjesi eredetét, s így könnyebben hitessük el magunkkal az eperjesi főoltár mesterétől való származásukat. Ez a credo, quia absurdum elv alapján azonban egyszerűbben is volna bizonyítható. De jellemző, hogy Divald nem bizonyít ilyen dogmatikus módon, az ő naív lelke a «quod volumus, credimus libenter» közmondásnak hódol. Rendet, összefüggést akar teremteni, futó jelek

alapján elhiszi, hogy, a mit szeretne, azt már tudja is. De be kell vallanunk, hogy sokkal rövidebb ideje ismerjük az emlékeket, hogysem ezt a rendet exakte meg tudnók közelíteni. Divald a nagy érdem, hogy fáradságos atazással és utánajárással igen sok és becses emléket hozott napfényre, hogy gyűjtötte, feljegyezte, s fényképezte azt, a²mit csakis leírásból ismertünk, s azt is, a minek létezéséről még csak sejtelmünk sem volt. Részben az ő buzgóságának köszönhető, hogy kezdünk ügyet vetni a szárnyas oltárookra, hogy Kassán s Budapesten nemcsak a Szépművészetiben, hanem az Iparművészeti Múzeumban is gyűjtjük őket, s elsősorban az általa közzétett fényképek révén lehetséges ma már rendszeres tanulmányutak előkészítésére valamiféle, bár még nem kielégítő alapot szerezni. De Divald írásai csak erre az előkészítő munkára lehetnek alkalmasak. Sem tudományos módszere, sem kellő elfogulatlansága, sem készütségének a terjedelme nem elégséges a feladat megoldására. Erre másoknak, igazi szakembereknek kell jönniök, «az arra hivatott erők egész csoportjának», mint Divald egy helyütt a fényképezésre, reprodukálásra, s a külföldi emlékekkel való összehasonlításra megjegyzi. Ez persze az ő úttörő munkájának az érdemét nem csökkentti, de kell, hogy tiszta és éles kritikával a dolog elevenjére tapintva, megtudjuk, hol állunk, mit értünk el, mert csak így állhat előttünk tisztán, hogy mi a feladatunk a jövőben. *Kenczler Hugó.*

STUDIEN ÜBER GOLDSCHMIEDEKUNST IN DER SAMMLUNG FIGDOR VON MARC ROSENBERG. Separatabdruck aus «Kunst und Kunsthandwerk». Jahrgang XIV. Wien, 1911. A bécsi hírneves Figdor-féle gyűjtemény ötvösműveit ismerteti a tudós szerző ezen fényes kiállítású munkában. A képből és leírásból bemutatott tárgyak alapján szól a különféle zománczózási technikáról (a rekeszes, a vésett aljú, a niello, az üvegre alkalmazott stb. zománczról), ismertet ezüst szobrokat, vésett művű tálakat, könyvecskéket, különféle kannákat, poharakat, csészéket; zománczos arany násfákat, keresztetket s más egyéb apróbb tárgyakat (kanál, fogpiszkáló, amulettek stb.). Külön fejezetet szentel a különféle bilikomoknak és az ötvösműszereknek (kalapács, mérleg stb.). Mindezt nagy alaposággal, mindenre kiterjedő szaktudással és remek illusztrációk kíséretében teszi.

Minket közelebbről két dolog érdekel. Az egyik az, hogy a Dürer-féle kópiáknál felemlíti a budapesti Nemzeti Múzeumban őrzött azon vésett művű ezüst poharat, melyet az «Ötvösség Remekeiből» (II. k. 45. l.) ismerünk. Ezt a művet hamisításnak, illetőleg a XIX. század közepéről eredettnek mondja. Nem áll módunkban, hogy a kérdéshez alaposan hozzászóljunk, mert csak az említett reprodukció áll rendelkezésükre. Azon körülmény azonban, hogy egy olyan tekintélyes szakember, mint Marc Rosenberg, egész határozottsággal állítja ezt, mindenesetre számba veendő. Csak azt sajnálhatjuk, hogy érveit elhallgatja.*

A másik az a nagyszebeni kanna, mely a budapesti ötvösműkiállításon is szerepelt (Lajstrom IV. t. 3. sz. 61. db.), s mely hosszú vándorlás után a

* Megfeleltünk merész ítéletére múlt évi kötetünkben a 393—409. lapokon. *Szerk.*

Figdor-féle gyűjteménybe került. A kannát Fronius Péter csináltatta 1640-ben, fiának, Danielnek, emlékül. E Fronius Péter nem fia (mint Rosenberg mondja), hanem esetleg unokája volt annak a Fronius Mátyásnak, ki a szászok törvénykönyvét 1583-ban kiadta, mert fia, Péter, már 1610-ben meghalt. Fontosabb ennél a facsimilében közölt mesterjegy, mely P. R. betűk kapcsolásából áll, 1637. évszámmal. Összevetvén e mesterjegyet az «Archæologiai Értesítő» múlt évi folyamában közölt mesterjegy tábla (407—419. ll.) megfelelő ábrájával (101.), konstatálhatjuk, hogy e kancsót *Paul Roth* szebeni mester készítette. A mesterjegy itt sokkal tisztábban látszik, mint az ólomtáblán, a melyen a pajzs alakja egészen lekopott és a betűk sem egészen tiszták s az évszám is elmosódott. Ilyenformán tehát hiányos ábránkat e tisztán látható mesterjegyből kell rekonstruálnunk.

Brassó, 1911 szeptember hó.

Gyárfás Tihamér.

Dr. IVÁNYI BÉLA, BÁRTFA SZABAD KIRÁLYI VÁROS LEVÉLTÁRA 1319—1526. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából összeállította dr. Iványi Béla. I. kötet. 1319-től 1501-ig. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1910. Ára 10 korona.

A szerző nagy tudásáról és szinte elismerésre méltó munkaerejéről tesz tanúságot az az 528 oldalra terjedő kötet, melyben a bártfai levéltár 3578 oklevelének pontos regestáját, sőt oklevélmásolatait is kapjuk. Első sorban Bártfa és a felvidéki városok, de az ország multjára is fényt vetnek ezek s jöllehet dr. Ábel Jenő, Myskovszky Viktor és Divald Kornél is bőven merítettek belőle, Iványi regestái nyomán műtörténeti ismereteinket is kibővíthetjük.

Már az 1439-ik évben (63. l.) szó van György bártfai kőfaragóról. A János kőfaragó és Saxsz Bertalan építőmester közt fennforgó ügyről szól több, 1458-ban kelt levél. (161. l.). Saxsz ekkor Uj-Szandeczen épít bizonyos «edler Bernhart Tanner» részére, a mint írja: «ich hab müssen seyne Arbeit verbringen und verschliessen die Gewölß, die ich ihn gebauet und gemacht hab». Saxsz, a ki már ezelőtt is épített Bártfán, a bártfai sz. János Kolostor építésére nyert megbízást. Az 1459-ik évben Ónodi Czudar Simon királyi ajtónállómester Bártfáról kér kőfaragókat (169. l.) és 1463-ban Gáspár kőműves dolgozik Perényi István királyi asztalnokmester részére Ujvárt, 100 arany forintot kérvén elvégzendő munkáira (227. l.). Az 1464-ik évben István kassai kőfaragómesterre, a kassai dóm 15-ik századbéli restaurátorára bukkanunk, a kit Kassa városa tanácsa ajánl Bártfának, mint a ki «czu welben, auch mit Stayn czu versetzen in unsern — t. i. Kassán — Pfarkirchen und etlichen andern Häusern in gutter masze wohl versucht und bewert haben». A Kassai dóm restaurációja tehát már az 1464-ik év előtt történt. Kassai István mesterről 1477-ben is van szó abban a perben, mely Péter kassai kőfaragó és akkor Bártfán dolgozó volt legénye, Gergely közt folyt (303. l.). Az 1467-ik évben Tarnoból ajánlkozik Mihály «canalista et murator» Bártfának az elhunyt Péter mester helyébe. Az 1481-ik évben a sz. János kolostor és egyház építése folyik (327. l.) s ez évben Mager Péter özvegye kápolnát épített, valószínűen a sz. Egyedről nevezett plebániái templom kapuja mellett (334. l.) s ugyanő 1485-ben a Boldogasszony

tiszteletére építendő kápolnára 3000 magyar arany forintot adott. Az 1486-ik évben Bártfa bástyát épít «retro domum Tewfel», ezeknek az erődítéseknek emelése folyik a század végéig s itt dolgozhattak Márton és Bálint kőművesek; e célra Ulászló király 1499-ben kétszáz forint ára sőt utalt ki.

A lengyel műtörténettel való kapcsolatra is több ízben reáakadunk. A bártfai János ágyúöntő 1459-ben Krakóba indul s ugyanakkor Henczel vagy Henzil krakói puskamíves fordul meg Bártfán. Jakab szandeczi kőpíró 1462-ben dolgozik a város részére (216. l.). Késedelmes munkájáért maga Szandecz városa mentegeti őt, mert az ő plebániai templomuk részére fest oltárképet (249. l.). Márton ágyúöntő Mátyás királynak is önt ágyút (1466.) és Pál asztalosmester (1499.) az eperjesi sz. Lenárt templom részére készített munkáért $3\frac{1}{2}$ arany forintot és 10 fillért, egy köből buzát s egy tonna sört kap. A király részére 1495-ben Bártfa városa Lőcsén vásárol két ezüst poharat és tíz ezüst kanalat.

A M. Tud. Akadémia tört. bizottsága ezzel a munkával ismét gyarapította ama művek számát, a melyekért elismerésünket érdemli. K. L.

Dr. W. M. SCHMID: DAS GRAB DER KÖNIGIN GISELA VON UNGARN, GEMAHLIN STEPHANS I. DES HEILIGEN. *Mit 16 Abbildungen. München, 1912.* A Magyarország Műemlékei III. kötetébe szánt hasonló tárgyú czikkének német kiadásául jelentette meg szerző ezt a csinos kiállítású füzetkét, a mely nem kisebb célt tűz maga elé, minthogy a Gizella első magyar királynő történeti egyéniségének és sírjának századok óta vajudó kérdését egy csapásra megoldja. Szerzőnek az ásatás terén megvolt a kellő készsége; ő volt az, a ki több ős- és koratörténeti sír felbontása után megvizsgálta a német császároknak és királyoknak a speyeri dombon lévő sírjait, a wittelsbachi család 32 sírját Zweibrückenben és szintűgy Neustadtban. Így avatott kézzel fogott a Passau melletti Niedernburg apácza kolostorban lévő ismert sírkő felbontásához. Ez a síremlék, a földdel egy szinten lévő régibb sírkőből, és e fölé épített gótikus sírmensából áll.* A régibb sírkő romlott felírásából csak a következő felírás látszott: a kő peremén ORIBE/// IS/HU CRUCIFIXE REDEMPTIS, míg a kő közepén domborműben hosszúnyelű (processionális) kereszt s e felett jobbról-balról egymással szemközt néző egy-egy heraldikus sas van faragva, a keresztben CRVX XPI felírás, s a kereszt nyele mellett, egymás alá helyezett betűkből GISYLA ABBATISSA. A kő felső két szegletében NON MAI (a dátum maradványa). E kő a XI. század típusát mutatja, míg a föléje emelt mensa, Schmid indokolása szerint valószínűleg 1420 táján jött létre, s minuskás felírása a következő: körirata «Anno · dō · m · lxxxv · non · may · o · veñbl · dn — · Gisula · soror · sancti · Hainrici · Imperatoris · uxor · Stephi · Regis · Ungariae · abbatissa · hujus · monasterii · hic · sepulta.» Közé-
pütt ismét a hosszúszerű (most már gótikusan stilizált) kereszt a két sassal,

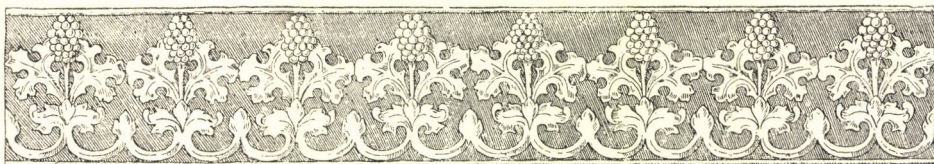
* Képét lásd gipszmásolat után: Forster Gyula, III. Béla emlékezete, 328 kk. és 199. 201. ábra.

s mellette ugyancsak a régi kőről átvett név: Gisyla Abbatissa. Schmid hozzátétele szerint e kő felírásának adatait a sírban *talán* előkerült ólomtábla szolgáltatta volna, a minőt a középkorban a halottal vele adni szoktak volt. E síremlék és sírkő alatt, bolygatott sírban, a melyet (*talán* a gótikus sír építések) átépítettek, megfálták, az anthropologiai vizsgálatok szerint, legalább 60—70 éves, magas növésű, szikár, könnyed csontalkatú asszony csontvázát, a mely helyzeténél fogva nem lehet más, mint a sírkövön jelzett egyén maradványa. Sírmellékletet — szigorú benczés apáczáról lévén szó a XI. században, a mikor apáti botot még csak kivételesen adományozott volt a pápa egyes klastromoknak — nem találtak. Ezzel a lelettel évszázados vita záródott le, a mely Bonfininak egy kő-főirat a rossz olvasásából keletkezett, a ki egy Veszprémben talált emlék csonka főiratát helytelenül így igazította ki: «*Gisela Stephani et Olhait* Ladislai sanctissimorum Pannoniæ Regum Consortum hic ossa quiescunt» (a dült betűs rész Bonfini kiegészítése). A XVIII. század hetvenes éveiben mozgalom indult meg jezsuita részről Gizella királynő szentté avatása, ill. kanonizációja dolgában, a mikor Pray György és Rocka János csanádi kanonok erős vitát folytattak egymással e kérdés felett. A vita eldöntetlen maradt, úgy hogy dr. Koller Ignác veszprémi püspök által a királynéhez, s innen a passauai hercegpüspök ajánlásával a pápához benyújtott kérvényt, a melyben Gizella kanonizációját kérték, a római kuria továbbiakig elintézetlenül visszaküldte. Egyik nyomós oka volt ebben a hamvak nyughelyének ismeretlen volta, a másik pedig Gizella sajátosága, hogy a forrásokból ismerjük: kétlaki egyénisége; egyrészt az istenfő nő, a ki szentnek a neje és szentnek az anyja, s a kinek legnagyobb érdeme van abban, hogy úgy ezek szentek, valamint hogy Magyarország kereszténynyé vált; másrészt vérszomjas, bosszúálló, tisztán családi érdekei védelmében vérengző némbor, a ki Vazult megvakíttatta és különben is «*multas malicias in terra illa fecit*», a hogy a lengyel-magyar krónika és vele egybehangzóan az 1235 körül író Albericius des Trois Fontaines francia barát a királynőről állítja. Ezen jellembeli nyilvánvaló ellentmondás késztette legelőbb Thuróczi Jánost, s utána több író arra, hogy Szent Istvánnak két feleségét tételezzék fel, a ki mindkettő Gizella nevű volt, s a kik közül egyikül Thuróczi — tudatán kívül — Burgundi Vilmos leányát, tehát Gizella királynőnk anyját állítja be. E kérdés részletezése nem tartozik folyóiratunk keretébe, csupán annyit róla, hogy a mód, a hogyan Schmid ezt a tényleg nehéz kérdést elintézi, mindenesetre lovagias, de annál kevésbbé oknyomozó, a mennyiben a szóban forgó egyéniség iránt való előszeretetből mindent, a mi arra kellemetlen lehetne, egyszerűen — hogy modern szóval éljek — légből kapott rosszindulatú koholmánynak jelent ki, s még csak szemébe se néz annak a kérdésnek, hogy hát elvégre bizonyos alapjának kell a dolognak lennie — ezeket nem lehet egyszerűen németellenes előítéletek színvonalára súlyosztatni. A mennyire érdemes munkát végzett szerző a niedernburgi sír felbontásával, annyira sajnálnók, hogy ha hivatalos magyar kiadványban a történelmi rész is napvilágot látna, mely tisztán a némelyektől újabban ismét kívánt esetleges szenttéavatás útjának egyengetésére hivatott.

S—a.

KÖNYVÉSZET.

Szerkeszti *Sufka Géza.*

Kelet.

CHANENKO, Sammlung B. und W., Die Altertümer des Dnjepr-Gebietes und der Küsten des Schwarzen Meeres. VI. Lief. 42 tábla. 4-r. Kiew, 1908.

CHAPOT, V., La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. (= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. F. 99.) 8-r. Paris, 1907.

CHEVASSUS, A., L'Art au Caucase. (Art décor. 116.)

CLERMONT-GANNEAU, C., Recueil d'archéologie orientale. T. 8. Lévr. 6—9. Paris, 1907.

CULTRERA, GIUSEPPE, Saggi sull' arte ellenistica e greco-romana. I. La Corrente Asiana. 8-r. Roma, Loescher, 1907.

CUMONT, Fr., Les religions orientales dans le paganisme romain. 12-r. Paris, 1907. (=Annales du Musée Guimet.)

CUMONT, F. és E., Studia Pontica II. Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la petite Arménie. Bruxelles, 1906.

DALMAN, Gust., Petra und seine Felsheiligtümer. 8-r. Leipzig, 1908. 347 á. 28 Mk.

DAVIS, C. H. S., A new aspect of the Sumerian question, Amer. Antiq. 1906/XXVIII.

DUSSAUD, René, Les arabes en Syrie avant l'Islam. 8-r. Paris, 1907. 32 á.

FRANCKE, A. H., Archaeology in Western Tibet. Indian Antiquary XXXVI. 455, Mai.

FRAZER, J. G., Adonis, Attis, Osiris. Studies in the history of oriental religion. 2. kiad. (=Frazer, the golden bough. 3. kiad. 4. rész.) London. 8-r. 1907.

FREISE, Fr., Babylonische Unternehmungen in Afrika während des Altertums. Globus XCIII. 2.

GOLDMANN, Karl, Die ravenatischen Sarkophage. 8-r. Strassburg, 1906. (=Zur Kunst-Gesch. d. Auslandes, 47.)

HAMY, E. T., La figure humaine dans les monuments chaldéens, babyloniens et assyriens. 8-r. Paris, 1907.

HAMY, E. T., La figure humaine dans les monuments de l'ancienne Égypte. 8-r. Paris, 1907. (=Bull. et Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris.)

HERZ bey, Max, A descript. catalogue of the National Museum of Arab Art. 8-r. Cairo, 1907.

HERZFELD, E., Samarra, Aufnahmen und Untersuchungen zur islam. Archäologie. Fol. Berlin, 1907. 16 Mk.

HOERSCHELMANN, Werner v., Die Entwicklung der altchinesischen Ornamentik. 8°. Leipzig, 1907. (=Beitr. z. Kultur- u. Universalgesch.)

JEKATERINOSLAW. Trudy XIII. Archeolog. Sjesda W. Jekaterinoslawje. (A jekaterinoslaw-i XIII. arch. kongresszus munkálatai, 1905, Uwaroff grófné szerk.) Benne: Chwojks, W. W. D., Bronzkorszak a Dnjepr középső részén. v. Stern, E. R., Prehisztorikus görög kultúra Délolaszországban. Fort, M. K., A skytha kérdés.

KAUFMANN, C. M., Dritter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste. 64 á. 30 tábl. 8-r. Cairo, 1908.

LEHMANN-HAUPT, O. F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Mit einem Beitrage — Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr — von Max van Berchem. 4-r. Berlin, 1907.

LIKACSEF, N., Matériaux pour l'histoire de l'iconographie russe. Fol. Album I—II. 319 táblával. Szt. Pétervár, 1906. (Orosz és francia.)

LUNDGREEN, F., Heilige Bäume im Alten Testament. 8-r. Progr. Rudolfstadt, 1908.

MAAS, M., Die babylonische Kultur um 2000 v. Chr. Die Umschau XI, 53.

MAHLER, E., Das Himmelsjahr als Grundlelement der altorientalischen Chronologie. Zeitschr. Deutsch. Morgenl. Ges. LX. 4.

Manuel d'Art Musulman. I. Architecture, par H. Saladin. II. Les arts plastiques et industriels, par Gaston Migeon. 8-r. Paris, 1907.

MASPÉRO, G., L'archéologie Égyptienne. Nouv. édit. 8-r. Paris, 1907.

MENDEL, G., Les Monuments Seldjoukides d'Asie Mineure. (=Revue de l'art ancien et moderne. 131. sz.)

MICHEL, K., Ursprung und Bedeutung der Bilderwand in d. Orthodox-katholischen Kirche. (=Monatsschr. f. Gottesdienst u. kirchl. Kunst, 12.)

MICHOLITSCH, Ad., Die Lotosblume. Eine Studie. SA. aus dem XIV. Jahresher. der n.-ö. Landesoberrealschule in Krems. 8-r. Krems.

MOURIER, L'art au Caucase. II. kiad. 200 o. 8-r. Bruxelles, 1907.

MUSIL, Alois, Kusejr 'Amra. I. Textband mit einer Karte von Arabia Petraea und 145 eingedruckten Bildern. 238 o. — II. Tafelband, 41 t. Wien, kaiserl. Akademie der Wissenschaften. 1907.

MÜNSTERBERG, O., Fremdländische

Einflüsse in der ostasiatischen Kunst. (Kunst u. Kunsthandwerk. 1908, 6—7.)

OLSHAUSEN, Beitrag zur Frage des Auftretens metallischen Eisens in vor-mykenischer Zeit in Kleinasien. Ztschr. f. Ethnol. XXXIX. 691—695 o.

PENKA, K., O. Schraders Hypothese von der südrussischen Urheimat der Indogermanen. Polit.-anthrop. Rev. VIII, 3.

POLÁK, A., A keleti műveltség behatása Európára a kőkorszakban. (Cseh ny.) Pravěk, 1907.

PRACHOFF, A., Album de l'Exposition rétrospective d'objets d'art de 1904 à Saint-Petersbourg stb. IV-r. Saint-Petersbourg, 1908. 19 t. photogravür, 138 á. 30 rbl. (kb. 80 fr.)

PROCTOR, H., Chaldean art. Amer. Antiquarian XXIX, 2.

PROCTOR, H., The tree of life. Amer. Antiquar. XXX.

REICHEL, A., Über Analogien einiger ostasiatischer Ornamente mit Formen der kretisch-mykenischen Kunst. (=Memnon I, 1.)

ROTT, H., Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien. Darstellender Theil von —, nebst Beitr. v. K. Michel, L. Messerschmidt und W. Weber (=Studien über christl. Denkmäler. H. 5/6.) 8-r. Leipzig, 1908. 25 Mk.

SARRE, F., Sammlung —. Erzeugnisse Islamischer Kunst. I.: Metall. bearb. v. F. Sarre und E. Mittwoch. 4-r. Leipzig, 1906.

SCHROEDER, L. von, Mysterium und Mimus im Rigveda. 8-r. Leipzig, 1908.

SIEG, E. és SIEGLING, W., Tocharisch, die Sprache der Indoskythen. Vorläufige Bemerkungen über eine bisher unbekannte indogermanische Literatursprache. 8-r. Berlin, 1908. (=Sitzungsber. der k. Preuss. Akad. d. Wiss. XXXIX.

STEIN, Aurel, Neue archäologische Entdeckungen dr. —'s. [Zentralasien.] (Münch. N. Nachr. 1908. okt. 8.)

STRZYGOWSKI, J., Bildende Kunst und Orientalistik. (=Memnon, I, 1.)

STRZYGOWSKI, J., Kleinarmenische Miniaturmalerei. (=Veröffentlichungen der kgl. Universitätsbibliothek in Tübingen. Bd. I.) 8-r. Tübingen, 1907.

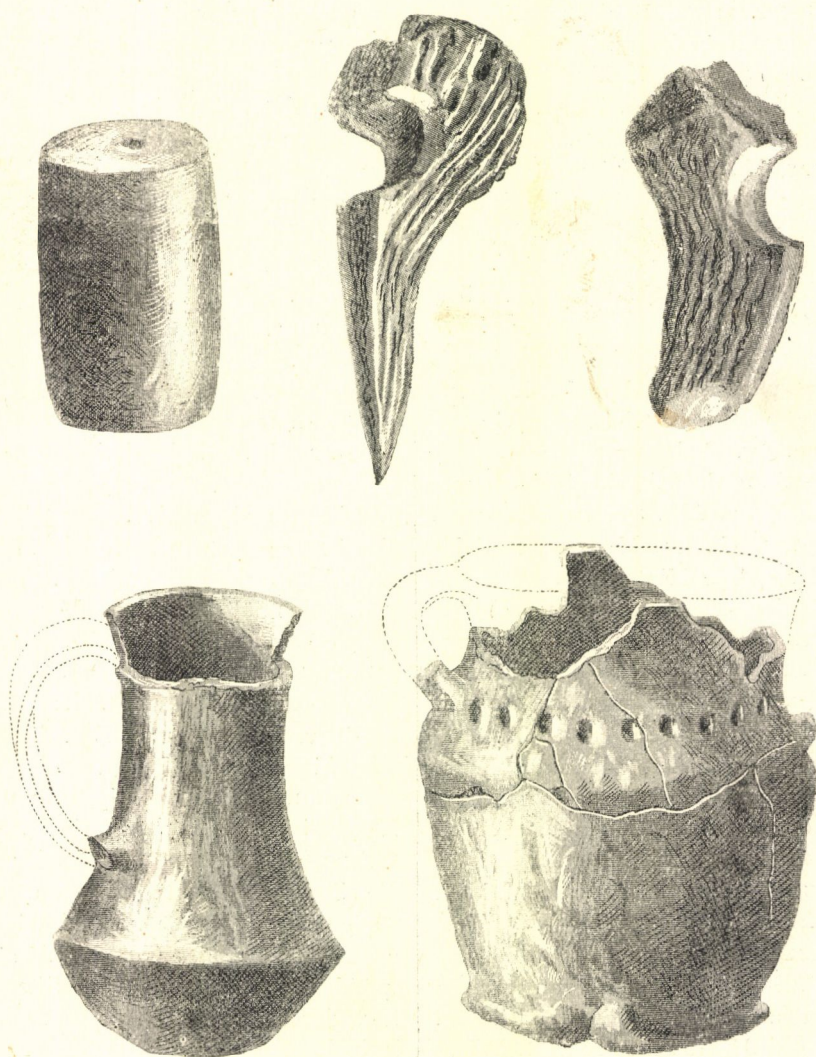
STRZYGOWSKI, J., Oriental carpets. (=Burlingt. Mag. 1908, oct.)

UWAROFF, Alexej Sergievics — gróf-nő régiség-gyűjteményeinek katalogusa

(orosz ny.) IV—IV. rész. 8°. Moszkva 1907.

WILSER, Ludwig, Stammbaum der indogermanischen Völker und Sprachen. 8°. Jena, 1907.

WÜNSCHE, A., Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. Altorientalische Mythen. (=Ex oriente lux, hrsg. v. Winckler. I. köt. 2/3. füz., n. 8-r. Leipzig, Pfeiffer. IV + 108 o. 2.50 Mk.

LELETEK A SIMONGÁTI ŐSTELEPRŐL (SOMOGY M.).